Пролетарии от всички страни, съединявайте се!

МАРКС
ЕНГЕЛС

СЪЧИНЕНИЯ

ИЗДАТЕЛСТВО
НА БЪЛГАРСКАТА КОМУНИСТИЧЕСКА ПАРТИЯ
СОФИЯ, 1961

МАРКС
ЕНГЕЛС

ТОМ

47

Настоящият том е подготвен по изданието
MEGA на «Дицферлаг», Берлин, 1976 г., и изданието
на Политиздат, Москва, 1973 г.

3К1

ПРЕДГОВОР

Съдържанието на четиридесет и седмия, както и на следващия, четиридесет и осмия том от Съчиненията на К. Маркс и Ф. Енгелс представлява публикуван за пръв път икономически ръкопис на К. Маркс от 1861—1863 г. с изключение на публикуваната по-рано (вж. настоящото издание, т. 26, ч. I—III) съставна част на този ръкопис — «Теории за принадената стойност» (IV том на «Капиталът»).

Ръкописа от 1861—1863 г., който Маркс озаглави «Към критиката на политическата икономия», първоначално той е създавал в процеса на работата над втория свитък на «Към критиката на политическата икономия». В предговора към първия свитък на този труд, излязъл в 1859 г., Маркс пише: «Аз разглеждам системата на буржоазната икономия в този ред: *капитал, поземлена собственост, наемен труд, държава, външна търговия, световен пазар* . . . Първият отдел на първата книга, която разглежда капитала, се състои от следните глави: 1) стоката; 2) парите или простата циркулация; 3) капиталът въобще. Първите две глави образуват съдържанието на настоящата брошура» (настоящото издание, том 13, стр. 7). В съответствие с това ръкописът от 1861—1863 г. има подзаглавие: «Глава трета. Капиталът въобще».

За пръв път категорията «Капиталът въобще» (das Kapital im Allgemeinen) Маркс въвежда и изследва в ръкописа от 1857—1858 г. По негова характеристика тази категория представлява абстракция, която изразява специфичната особеност на капитала за разлика от другите форми на производство. Същевременно «капиталът въобще» и сам притежава реално съществуване наред с отделните реални ка-

питали — като съвкупния обществен капитал, като всеобща икономическа база на буржоазното общество.

В процеса на работата над ръкописа от 1857—1858 г. Маркс стигнал до онова тричленно деление на отдела за «капитала въобще» — 1) производственият процес на капитала, 2) процесът на обръщението на капитала, 3) единството на единия и другия, или капитал и печалба — което по-късно залегнало в основата на разчленението на цялата теоретична част на Марксовия труд. Посочената тричленна структура е възприета и в черновата на плана за третата глава на «Към критиката на политическата икономия», съставен от Маркс след излизането на първия свитък и резюмиращ съдържанието на «Главата за капитала» в ръкописа от 1857—1858 г. (вж. настоящото издание, т. 46, ч. II, стр. 473—481). По този план се е ръководил Маркс при работата си над ръкописа от 1861—1863 година.

Този ръкопис, включително и «Теории за принадената стойност», се състои от 23 тетрадки с общ обем около 200 печатни коли с последователно номерирани страници. В първите пет тетрадки, написани от август 1861 приблизително до януари 1862 г., се разглеждат въпроси, които по-късно са били доразработени в I том на «Капиталът»: «Превръщане на парите в капитал» (тетрадки I, II и началото на III), «Абсолютна принадена стойност» (тетрадка III), «Относителна принадена стойност» (тетрадки III—V).

Като пристъпил (в V тетрадка на ръкописа) към отдела за капиталистическото прилагане на машините, през януари 1862 г. Маркс прекъснал изложението на този отдел и преминал към подробно критично изследване на историята на буржоазната политическа икономия — към «Теории за принадената стойност», които заемат тетрадките VI—XV.

През ноември 1862 г. в процеса на разработката (в XV тетрадка) на заключителната тема на «Теории за принадената стойност» — «Доход и неговите източници. Вулгарната политическа икономия» — Маркс постепенно преминал към проблематиката на бъдещия III том на «Капиталът», към анализа на заемния и търговския капитал, който продължава до самия край на XV тетрадка. В XVI тетрадка и в значителна част на XVII тетрадка, написани през декември 1862 г., Маркс е разгледал въпросите: «Принадена стойност и печалба», «Спадане на нормата на печалбата» и продължил анализа на търговския капитал, започнат в заключителната част на XV тетрадка.

В самия край на 1862 г. Маркс решава да публикува труда си не като втори свитък на «Към критиката на политическата икономия», а като самостоятелно произведение под заглавие «Капиталът»

с подзаглавие «Към критиката на политическата икономия» (вж. писмото до Л. Кугелман от 28 декември 1862 г.; настоящото издание, т. 30, стр. 518).

В края на XVII и в началото на XVIII тетрадка се съдържа отделът «Възвратни движения на парите в процеса на капиталистическото възпроизводство», който се отнася към проблематиката на бъдещия II том на «Капиталът». В XVIII тетрадка, написана през януари 1863 г., Маркс се връща отново към изследването на търговския капитал, а след това към «Теории за принадената стойност». В същата тетрадка има чернови на плановете на I и III част на «Капиталът» (вж. настоящото издание, т. 26, ч. I, стр. 411—412).

В края на V тетрадка, както и в XIX и XX тетрадка, написани през ноември 1862—май 1863 г., Маркс се върнал към отдела за машините и го завършил, след което разгледал въпроса за относителната и абсолютната принадена стойност в тяхното съчетание. Самият край на XX тетрадка е посветен на «Теории за принадената стойност».

В тетрадките XXI—XXIII, написани през май—юли 1863 г., наред с отделни бележки, спадащи към «Теории за принадената стойност», се съдържат отделите за «формалното и реалното подчиняване на труда на капитала», за «превръщането на принадената стойност обратно в капитал», за «така нареченото първоначално натрупване», които се отнасят към проблематиката на I том на «Капиталът», както и отделът за «процеса на простото възпроизводство», който се отнася към проблематиката на II том.

При подготовката му за настоящата публикация текстът на ръкописа от 1861—1863 г. бе разположен по хронологичен принцип. Известни отстъпления от този принцип, обусловили известна прегрупировка на материала, са направени в строго съответствие с Марксовите указания в самия текст на ръкописа, върху кориците на отделни тетрадки, в чернови на планове и т. н. Съгласно тези указания целият публикуван текст на ръкописа е групиран в три основни отдела — «Производственият процес на капитала», «Процесът на обръщението на капитала» и «Капитал и печалба». Ето защо след текста на първите пет тетрадки на ръкописа е поместен текстът от XIX и XX тетрадка, който е непосредствено продължение на текста на V тетрадка. След това вторият отдел — «Процесът на обръщението на капитала», е поместен преди третия отдел — «Капитал и печалба», макар да е бил написан главно след третия отдел. Най-после, отделът «Капитал и печалба» започва с текст, който се съдържа в XVI и XVII тетрадка и служи за начало на този отдел, а едва след него идва текстът, който се съдържа в XV тетрадка.

По такъв начин в състава на четиридесет и седмия том се включва отделът «Производственият процес на капитала» (тетрадки I—V,

XIX и XX). В следващия, четиридесет и осмия том ще бъдат възпроизведени отделите «Процесът на обръщението на капитала» и «Капитал и печалба», както и добавките към отдела за производствения процес на капитала (тетрадки XV—XVIII, XXI—XXIII).

* * *

Ръкописът от 1861—1863 г. е по-нататъшна голяма крачка в развитието на Марксовата икономическа теория. Първо, като се опира на вече разработените от него в ръкописа от 1857—1858 г. теория за стойността и теория за принадената стойност, Маркс продължава своя анализ на отношенията между труда и капитала и разглежда обширен кръг от въпроси, свързани с антагонистичните противоречия на капитализма, с положението и борбата на работническата класа в буржоазното общество. Второ, Маркс дава цялостен анализ на процеса на капиталистическото производство, проследява го в историческото му развитие, като отделя етапите на формалното и реалното подчиняване на труда на капитала. За пръв път детайлно са разгледани последователните стадии на повишаване на производителността на труда върху основата на капиталистическия начин на производство, развитието на реалното подчиняване на труда на капитала. Във връзка с това особено значение има направеният от Маркс анализ на научно-техническия прогрес при капитализма, на социално-икономическите му последици. Трето, в историко-критичната част на ръкописа от 1861—1863 г. — в «Теории за принадената стойност» — всестранното изследване на историята на буржоазната политическа икономия се придружава от интензивна разработка на редица извънредно важни страни на Марксовото икономическо учение: теориите за печалбата, за средната печалба и производствената цена, за поземлената рента, за закономерностите на капиталистическото възпроизводство, за икономическите кризи, за спецификата и критериите на производителния труд при капитализма.

Макар основното съдържание на онази част от ръкописа, която се публикува в настоящия том, по-късно да е намерило въплъщение в I том на «Капиталът», излязъл в 1867 г., все пак тя заема важно място в икономическото наследство на Маркс, представлява голям теоретически и исторически интерес. Наред с другите му икономически ръкописи този ръкопис разкрива самия процес на създаване на Марксовото икономическо учение, дава възможност да се види резултатът заедно с формирането му. Освен това той е ценен коментар към окончателния текст на «Капиталът», тъй като съдържа редица отдели, които по-късно не са толкова подробно разработени.

В ръкописа от 1861—1863 г., като разглежда процеса на създа-

ване на принадената стойност, Маркс дава подробна обосновка на онова съответствие, което съществува между процеса на капиталистическата експлоатация, процеса на производството на принадена стойност и закона за стойността, закона за размяната на еквиваленти. Тази обосновка е централният пункт на Марксовата теория за принадената стойност, който кардинално я отличава както от теориите на буржоазните икономисти, така и от различните концепции на дребнобуржоазния социализъм. «Икономистите — отбелязва Маркс — никога не са могли да примирят принадената стойност с установения от самите тях закон за еквивалентността. Социалистите винаги са се вкопчвали в това противоречие и са умували над него, вместо да разберат специфичната природа на тази стока, на работоспособността, потребителната стойност на която сама представлява дейност, създаваща разменна стойност» (настоящият том, стр. 83). Ето защо Маркс отделя голямо внимание на всестранното изследване на стоката работна сила.

Преди всичко той разкрива специфичния характер на тази стока, неразделно свързана с природата на капиталистическия начин на производство, който качествено се различава от простото стоково стопанство. Онези буржоазни икономисти, които отъждествяваха капиталистическите отношения с отношенията на прости стокопроизводители, виждаха в принадената стойност един вид търговска измама, нарушение на еквивалентната размяна между производителите и потребителите. Някои от тях разбираха, че размяната не може да служи за източник на принадена стойност (те я разглеждаха във формата на печалба), обаче всичките им усилия да я изведат от простия трудов процес се оказаха безрезултатни.

Маркс изтъква, че при определени условия стоковото производство и обръщение в развитата си — парично-стойностна — форма е действително изходен пункт на капиталистическото производство, обаче последното съвсем не се свежда до стоково-парични отношения, а е съществено нов етап от развитието на тези отношения. «Капиталът от самото начало — пише Маркс — се появява като отношение, което може да бъде само резултат на определен исторически процес и основа на определена епоха на обществения начин на производство» (пак там, стр. 33). Само на определено стъпало от икономическото развитие на обществото притежателят на пари намира на пазара свободния от средства за производство работник, който има за продан само работната си сила — единствената стока, потреблението на която е равнозначно на създаване на нова стойност. Без да се направи разлика между работната сила и труда, който представлява потреблението на тази работна сила, не би било възможно да се изясни и източникът на принадената стойност. (Именно така се е получило на-

пример в теорията на Рикардо.) Ето защо Маркс характеризира работната сила като само потенциална възможност за труд, отделена както от самия труд, така и от условията за осъществяването му.

Потребителната стойност на работната сила е самият трудов процес. Във връзка с това Маркс отбелязва, че необходимостта да се разгледа този процес произтича от обстоятелството, че «специфичната потребителна стойност на стоката и реализацията ѝ като потребителна стойност засяга самото икономическо отношение, самата икономическа определеност по форма» (пак там, стр. 47). В трудовия процес работникът се явява само като олицетворена работна сила. «Характерно е, че в Англия — пише Маркс — работниците се наричат по главния орган, чрез който действува тяхната работоспособност, а именно — *«ръце»* (пак там, стр. 48). Измежду веществените фактори на трудовия процес Маркс специално изтъква оръдията на производството, развитието на които «показва до каква степен човекът е повишил въздействието на непосредствения си труд върху природното» (пак там, стр. 50).

В самия трудов процес, отбелязва Маркс, не е изразено никакво определено производствено отношение, поради което характеристиките на този процес са еднакво пригодни за всички обществени начини на производство. Оттук стават ясни мотивите на онези буржоазни икономисти, които «за апология на капитала той бива смесван или отъждествяван с един момент на простия трудов процес изобщо» (пак там, стр. 58). Но процесът на капиталистическото производство представлява не само трудов процес, но е едновременно и процес на самонарастване на стойността. А двоякият характер на труда в процеса на капиталистическото производство се проявява в това, че създаването на нова стойност се придружава със запазване на стойностите на материала и средствата на труда в стойността на продукта. Маркс характеризира тази особеност на живия труд като негов «природен», «безплатен дар» за капиталиста.

В Марксовия анализ на отношението между труда и капитала изключително голямо значение има определянето на величината на стойността на работната сила, както и на нейния паричен израз — работната заплата. Буржоазните икономисти, като се започне с физиократите, разглеждат стойността на работната сила (наистина те говорят за «стойност на труда») като някаква неизменна величина, независеща от стъпалото на историческото развитие, развиват концепцията за «минимума на работната заплата», съгласно която величината на работната заплата се определяла от стойността на веднъж завинаги даден комплект от средства за живот, физически необходими за съществуването на работника. Опровергаването на тази кон-

цепция дава възможност на Маркс да обоснове необходимостта от борба на работническата класа за повишаване на работната заплата и скъсяване на работния ден. Като характеризира величината на стойността на работната сила, Маркс показва, че «обхватът на т. нар. първи жизнени потребности и видът на задоволяването им зависят до голяма степен от културното състояние на обществото, . . .са исторически продукт» (пак там, стр. 38). Следователно при определянето на величината на работната заплата, както и на стойността на работната сила съвсем не става дума за «крайната граница на физическата необходимост», макар капитализмът действително да се стреми да сведе стойността и цената на работната сила до минималния ѝ предел.

С множество примери, взети от статистически източници, на първо място от отчетите на английски фабрични инспектори, Маркс разкрива присъщата на капитала тенденция към безгранично увеличаване на принадения труд, рисува ужасяващата картина на капиталистическата експлоатация.

Прекомерният труд води до скъсяване на нормалния срок на функционирането на работната сила, до «разрушаване» на нейната стойност, което е нарушение на нормалните условия, при които работникът продава работната си сила. Във връзка с това Маркс пише: «Капиталистическото производство е най-икономично. . . по отношение на *опредметения труд*. . . И същевременно капиталистическото производство е повече от който и да е друг начин на производство разточително по отношение на човека, на живия труд, то прахосва не само плътта и кръвта на човека, физическата му сила, но и умствената и нервната му енергия. Действително само с цената на огромна вреда върху развитието на всеки отделен индивид се постига общото им развитие в историческите епохи, които са прелюдия към социалистическата организация на човешкото общество» (пак там, стр. 162—163).

Капиталистическото производство е пряко заинтересовано в това «непредумишлено убийство» — в прекомерната експлоатация на работническата класа. Само съпротивата на работническата класа е способна да попречи на реализацията на безкрайните домогвания на капитала. «Разпокъсаните усилия на работниците» не са в състояние да обуздаят тези домогвания, тук е необходима съпротивата на цялата работническа класа. Маркс анализира борбата на работническата класа, която довежда до законодателно ограничаване на работния ден не само в Англия, но и на европейския континент (във Франция, Прусия, Австрия). В отчетите си английските фабрични инспектори разкриват цяла система заобикаляния на фабричните закони, които в края на краищата били приети от парламента и били насочени към известно ограничаване на експлоатацията. Макар често

тези закони и да са се превръщали в мъртва буква, все пак Маркс отбелязва «извънредно благотворното влияние», което те — не в последна сметка благодарение на дейността на фабричните инспектори — са оказали «за подобряване на физическото, моралното и интелектуалното състояние на работническата класа в Англия» (пак там, стр. 354). По-късно Маркс специално подчертава този факт в Учредителния манифест на Международната работническа асоциация (вж. настоящото издание, т. 16, стр. 10).

След като характеризира капиталистическия производствен процес като единство на трудов процес и процес на увеличаване на стойността, Маркс го разглежда в историческото му развитие, като отделя етапите на формалното и реалното подчиняване на труда на капитала. (По-късно в XXI тетрадка на ръкописа от 1861—1863 г. Маркс още веднъж се връща на този въпрос и го изследва по-подробно.) Маркс характеризира формалното подчиняване на труда на капитала като осъществявано все още в условията на предишния начин на производство командуване на капитала над трудовия процес, контролиране на разхода на материал и средства на труда, работно време и т. н. «Едва в хода на развитието си — пише Маркс — капиталът си подчинява трудовия процес не само формално, а го преобразува, придава нов облик на самия начин на производство и едва по такъв начин си създава присъщия му начин на производство» (настоящия том, стр. 86). На посочените два етапа в историческото развитие на капитализма отговарят абсолютната и относителната форма на принадената стойност. Както отбелязва Маркс, «тенденция на капитала е да развива принадената стойност едновременно в двете форми» (пак там, стр. 520).

Съпротивата на работническата класа поставя определени граници на нарастването на абсолютната принадена стойност, на увеличаването на принаденото работно време посредством удължаване на работния ден. Освен това съществуват и чисто физически граници на такова удължаване. Класата на капиталистите се стреми да компенсира «загубите» си чрез по-нататъшно развитие на производителните сили, чрез повишаване на производителността на труда, в резултат на което възниква възможността за по-малко количество работно време да се произвежда цялата сума от средствата за живот, необходими за работническата класа. С това част от необходимия труд на работника се превръща в принаден труд, което води до нарастване на относителната принадена стойност. Както показва Маркс, от повишаването на производителността на труда са заинтересовани и онези капиталисти, които не създават средства за живот за работниците, тъй като такова повишаване, докато не е станало всеобщо, дава възможност на капиталиста, който заплаща по-производителния труд в

предишния размер, да продава продукта на този труд по-високата обществена стойност, превишаваща индивидуалната му стойност. Във всички случаи увеличаването на относителната принадена стойност е резултат на скъсяване на необходимото работно време, вследствие на което «се увеличава делът на капитала по отношение на труда» (пак там, стр. 236).

При това кръгът на потребяваните от работника средства за живот може и да се разширява, макар стойността на тези средства за живот да намалява. Маркс отбелязва, че възможното подобряване на жизненото положение на работника «. . .нищо не изменя в *природата* и *закона на относителната принадена стойност.* Оттук се вижда цялата безсмислица на опитите да се опровергае този закон със статистически доказателства, че в резултат от развитието на производителната сила на труда материалното положение на работника се било подобрило тук или там, в едно или друго отношение» (пак там, стр. 246). Формулираната в това изказване действителна диалектика на обедняването на работническата класа в буржоазното общество няма нищо общо с онази недъгава схема на непрекъснат автоматичен процес на влошаване положението на работниците при капитализма, която се приписва на Маркс от неговите буржоазни и реформистки критици. От Марксовата теория следва, че системата на наемен труд съвсем не е за капитализма нещо случайно, несъществено, както често твърдят буржоазните икономисти. Това е необходимата обществена форма, закономерен резултат от което е обстоятелството, че отношението между труда и капитала — наред със стоката и принадената стойност, се възпроизвежда всеки път все отново и отново като резултат от капиталистическия производствен процес. В буржоазното общество «работникът винаги работи само за потреблението; разликата е само в това, дали разходите за потреблението му са по-големи или по-малки» (пак там, стр. 110). Маркс отбелязва яростната съпротива на капитала срещу всички опити на работниците да постигнат повишаване на работната заплата след нарастване на производителността на труда и на относителната принадена стойност.

В ръкописа от 1861—1863 г. Маркс за пръв път разглежда подробно трите последователни стадия на повишаване на производителната сила на труда върху основата на капиталистическия начин на производство: «кооперацията», манифактурното «разделение на труда» и «машините, или приложението на силите на науката». Формата на кооперацията, на взаимодействието на много работници за постигане на един и същ резултат, представлявайки исторически отделен етап от развитието на капитализма, едновременно с това «е *общата форма,* която лежи в основата на всички обществени устрой-

ства за увеличаване на обществената производителност на труда» (пак там, стр. 251). Всеобхватния характер на понятието кооперация Маркс илюстрира с примера за кооперация в науката, когато «10 астрономи правят едни и същи наблюдения и т. н. от обсерваториите на различни страни» (пак там, стр. 254). Резултатът от кооперацията е повишаване на ефективността на труда: разширяване на сферата му на действие, скъсяване на времето, за което се постига определен резултат, и такова развитие на производителните сили, на което изолираният работник изобщо не е бил способен. В степента, в която прилагането на кооперацията на работниците намалява необходимото работно време, то увеличава размерите на относителната принадена стойност, присвоявана безвъзмездно от капиталиста. В този смисъл «кооперацията, тази производителна сила на обществения труд, се представя като производителна сила на капитала, а не на труда» (пак там, стр. 256). Маркс отбелязва, че такъв род «преместване» става в отношението на всички производителни сили на буржоазното общество; тук протича «процес на отчуждаване на труда. . . представяне на собствените обществени форми на труда като чужди на него сили» (пак там, стр. 303).

В условията на капиталистическата кооперация, когато взаимовръзката между работниците е чуждо за тях отношение, възниква специфичен вид труд под надзор. Функцията на ръководство на труда е обективно необходима в условията на едрото производство, но, както показва Маркс, формата, която това ръководство на трудовия процес би приело «в условията на асоциацията», не би имала нищо общо с командуването на труда, осъществявано от капитала.

Маркс характеризира разделението на труда в условията на капиталистическата манифактура като развита по-нататък форма на кооперация, като мощно средство за повишаване на производителността на труда и за увеличаване на относителната принадена стойност. Манифактурното разделение на труда се развива върху основата на общественото разделение на труда, чийто резултат е стоковата размяна, и представлява сътрудничество на отделни, частични видове труд за създаване на една и съща потребителна стойност. В ръкописа от 1861—1863 г. Маркс подробно изследва взаимодействието на двата типа разделение на труда, като в тази връзка отбелязва, че разделението на труда «в известно отношение е категорията на всички категории на политическата икономия» (пак там, стр. 262). Докато разделението на труда в обществото отговаря на стоковите отношения изобщо, вътрешнопроизводственото разделение на труда представлява специфично капиталистическа форма. Разкритата от Маркс взаимообусловеност на тези два основни типа разделение на труда означава, че «едва с развитието на капитала. . . се реализират и общите

закони, формулирани за стоката. . . стоката действително става всеобщата елементарна форма на богатството» (пак там, стр. 305).

На разделението на труда в самия процес на капиталистическото производство исторически «отговаря *манифактурата* като специфичен *начин на производство*» (пак там, стр. 263). Манифактурата, която първоначално представлява натрупване на работници, произвеждащи една и съща стока, и концентрация на средствата на труда в една работилница под ръководството на капиталиста, имала всички предпоставки да се развие в нея разделение на труда, а следователно да нарасне неговата производителност; именно това ѝ дало решаващото предимство пред патриархалното цехово производство. Маркс посочва, че капиталистическата манифактура се характеризира не с разпределение на различните видове труд между работниците, както твърдят буржоазните икономисти, а напротив — с разпределение на работниците между различните трудови процеси, «всеки от които става техен изключителен жизнен процес» (пак там, стр. 273). Обратната страна на това разпределение е комбинацията на труда в манифактурата, разглеждана като цяло. Работниците образуват простите «тухлички» на тази комбинация и напълно зависят от съвкупния механизъм.

Маркс проследява генезиса на машинното производство в недрата на манифактурния период. Във връзка с това той прави важна методологическа забележка: «Както при поредицата на различните геоложки формации не бива да се вярва във внезапни, рязко разграничени периоди, така не бива да се вярва в това и при образуването на различните икономически обществени формации» (пак там, стр. 408). Маркс обръща внимание на факта, че «големите открития», «предхождащи буржоазното общество» — барутът, компасът и книгопечатането, както и революционните открития на Коперник и Кеплер в астрономията — спадат към занаятчийския период от развитието на буржоазното общество. «. . .*Всеобщият закон,* който действува — отбелязва Маркс, — се състои в това, че материалната възможност за по-късната форма — както технологичните условия, така и съответната им икономическа структура на предприятието — се създава в рамките на предишната форма» (пак там, стр. 408). Във връзка с това Маркс подчертава погрешността на едностранчивата трактовка за «несвободния» характер на средновековните корпорации и цехове. «Това е била формата, в която трудът се еманципирал от поземлената собственост, и безусловно е бил периодът, когато трудът е бил в социално и политическо отношение на най-високо равнище» (пак там, стр. 410).

Маркс започва да изучава подробно капиталистическото приложение на машините за пръв път още в 1851 година. «През последно

време в библиотеката — съобщава той на Енгелс на 13 октомври — ... зубрих главно технология, нейната история. . .» (настоящото издание, т. 27, стр. 296). По това време Маркс прави обширни извадки по история на технологията, включително от книгата на Й. Попе «История на технологията от времето на възраждането на науките до края на осемнадесето столетие» (три тома, 1807—1811), от тритомния «Технически речник» на А. Юр (1843—1844), от петтомния труд на Й. Бекман «Към историята на изобретенията» (1782—1805). На основата на тези материали Маркс е написал — в V тетрадка на ръкописа от 1861—1863 г. — първата част на отдела за машините. През януари 1863 г. Маркс прави допълнителни изследвания по тази проблема. «Добавям някои неща в отдела за машините — пише той на Енгелс на 28 януари. — Там има някои интересни въпроси, които при първата разработка бях подминал. За да си ги изясня, препрочетох изцяло тетрадките (извадките) си по технология и слушам практическия (чисто експериментален) курс на професор Уилис за работници. . . в Геоложкия институт» (настоящото издание, т. 30, стр. 259). Още в 1851 г. Маркс проявява голям интерес към първото световно търговско-промишлено изложение, състояло се по това време в Лондон. Сега той внимателно изучава излезлия в 1855 г. втори том на труда «Промишлеността на народите», който съдържа «Преглед на съществуващото равнище на изкуствата и занаятите, на машините и промишленото производство». Този преглед бил съставен на основата на експозицията на изложението през 1851 г. и следователно включвал най-новите технически постижения на онова време.

От труда на Попе Маркс заимствува по-специално подробните сведения по историята на мелниците. Маркс отбелязва, че «. . .*мелницата* може да бъде разгледана като първото *оръдие на труда,* в което е бил приложен принципът на машините», че «по историята на мелницата може да се изучава и цялата история на механиката» (настоящият том, стр. 362—363).

Като технологически предпоставки на машинното производство Маркс разглежда диференциацията, специализацията и опростяването на оръдията на труда. Той се надсмива над схоластичните спорове за разликата между оръдието и машината и показва, че тук се касае «за такава революция в прилаганите средства на труда, която преобразува начина на производство, а следователно и производствените отношения» (пак там, стр. 358). Маркс стига до извода, че промишлената революция отначало обхваща работната част на машината. Прилагането на парния двигател като машина, която произвежда движение, Маркс характеризира като «втора революция» (пак там, стр. 360).

Характерно за едрото машинно производство е широкото прило-

жение на природните сили и науката от страна на капитала. Още в ръкописа от 1857—1858 г. Маркс отбелязва тенденцията към превръщане на науката в непосредствена производителна сила. Сега той конкретизира това важно положение, отбелязва, че «за пръв път капиталистическото производство превръща материалния производствен процес в приложение на *науката в производството* — в наука, внедрена в практиката» (пак там, стр. 497). Капиталът еднолично използва постиженията на науката. *«Експлоатация на науката,* на теоретичния прогрес на човечеството» (пак там, стр. 492). Но капиталът не само експлоатира науката, той обръща постиженията ѝ против трудещите се. «Науката се явява като *чужда, враждебна* на труда и *господствуваща* над него *сила»* (пак там, стр. 493). Маркс отбелязва, че изобретяването на машините е било често направо предизвикано от стачките на работниците. «Тук машините и *по замисъл влизат в играта като враждебна на труда форма на капитала»* (пак там, стр. 333).

Начинът на производство, основан на приложението на машини, намира класическия си израз в условията на «автоматичната фабрика», където има «прилагане на взаимосвързана система от машини». «. . .*Автоматичната фабрика* — отбелязва Маркс — е завършеният, отговарящ на машините начин на производство и тя е толкова по-завършена, колкото повече образува цялостна система от механизми, колкото по-малко отделни процеси все още. . . се нуждаят от опосредствуване чрез човешки труд (пак там, стр. 448). Важно място в анализа на Маркс заема и категорията фабрична система, която той характеризира като развита организация на труда, отговаряща на машинното производство на капиталистическа основа. В своето изследване на фабричната система на капитализма Маркс широко използва публикуваната в 1845 г. Енгелсова книга «Положението на работническата класа в Англия». «Що се отнася обаче до главните моменти в твоята книга — пише Маркс на Енгелс на 9 април 1863 г., — те и до най-дребните подробности се потвърдиха от развитието след 1844 г.» (настоящото издание, т. 30, стр. 277).

Голямо място в отдела за машините заема въпросът за предпоставките и последиците от капиталистическото приложение на машините. Както и при всяко развитие на производителните сили на капиталистическа основа, главната цел на въвеждането на машините е скъсяването на заплатената част на работния ден и удължаването на незаплатената част, увеличаването на принаденото работно време. Ето защо най-важна предпоставка на въвеждането на нови машини е, както изтъква Маркс, концентрацията на условията на труда и съвместното, следователно по-икономичното им приложение от кооперираните работници. «Само поради това те могат да бъдат използвани

по начин, че по-голямата им ефективност в трудовия процес се придружава от по-малки разходи за тях» (настоящият том, стр. 445). Във връзка с това Маркс изследва тенденцията на машинното производство, насочена към комбиниране на по-рано независимите отрасли (предачество и тъкачество), към превръщането им в непрекъснатата производствена система. Направеният от Маркс на основата на фабричните отчети подробен статистически анализ на посочените отрасли на производство го довежда до извода, че в комбинираните предприятия става нарастване на концентрацията на производството, по-интензивно използване на енергията, по-икономично прилагане на работната сила.

Обективна тенденция на машинното производство е абсолютното или относителното удължаване на работното време. С тази тенденция, със стремежа на капиталиста да ускори възпроизвеждането на основния капитал, да осигури непрекъснатото му функциониране, е свързано въвеждането на нощни смени, както и интензифицирането, или «уплътняването» на труда. В ръкописа от 1861—1863 г. е отделено на този въпрос голямо внимание. Маркс констатира наличието на връзка между законодателното установяване на 10-часов работен ден в Англия и по-нататъшния технически прогрес, насочен към повишаване интензивността на труда. Превратът в промишленото производство «е бил *принудителен* резултат от законодателното определяне на крайния предел на експлоатацията на работника» (пак там, стр. 352). Този си извод Маркс потвърждава с обстоятелството, че «законът за десетчасовия работен ден не намали печалбата на английския фабрикант» (пак там, стр. 330). Обаче нарастването на интензификацията на производството има обективни предели. Маркс отбелязва, че «скоро би било достигнато онова стъпало, на което съвкупният работен ден би трябвало отново да бъде скъсен» (пак там, стр. 354).

Едновременно Маркс отбелязва, че нарастването на интензивността на труда «е определено условие на обществения прогрес», тъй като създава «свободно време и за работниците» и с това — възможност за дейност, която «може да действува като отдих» (пак там, стр.).

Един от най-съществените резултати на техническия прогрес при капитализма е замяната на живия труд с машини. Във връзка с това Маркс констатира тенденция към относително намаляване на работническата класа, като същевременно изтъква абсолютното ѝ нарастване. «Макар масата на работниците да нараства абсолютно, тя относително намалява не само по отношение на постоянния капитал, който поглъща нейния труд, но и по отношение на онази част на обществото, която не участвува пряко в материалното производство или

изобщо не участвува в никакво производство» (пак там, стр. 298—299). По такъв начин обективен резултат от капиталистическото приложение на машините е ново стъпало в развитието на реалното подчиняване на труда на капитала. Маркс отбелязва, че едва на това стъпало *«превръщането на известен брой работници в излишни»* става *«изрична и съзнателна. . . тенденция, действуваща в голям мащаб»* (пак там, стр. 484—485). Антагонистичното противоречие между капитала и труда достига тук най-високия си израз, тъй като сега капиталът се явява вече «като средство не само за обезценяване на живата работоспособност, а и за превръщането ѝ в *излишна* (пак там, стр. 488). Наред с това Маркс отбелязва и противоположната тенденция на машинното производство — към постоянно привличане на нови работници, към разширяване сферата на експлоатация. Ето защо за капитализма са характерни «постоянни *колебания»* в положението на работническата класа.

* * *

Публикуваният в настоящия том текст на ръкописа от 1861—1863 г. е разделен на глави и параграфи от самия автор. Повечето заглавия към отделните отдели на ръкописа са дадени също от Маркс. Редакционните заглавия и необходимите пояснения на текста на ръкописа се дават в квадратни скоби. В квадратни скоби са дадени и цифрите, обозначаващи тетрадките на Марксовия ръкопис (римски цифри) и страниците на всяка тетрадка (арабски цифри). Във връзка с това квадратните скоби, които се намират в ръкописа, са заменени с фигурни. Ако текстът на ръкописа се дава без каквото и да е разместване, номерът на тетрадката и страницата се поставя само веднъж, в самото начало на всяка страница от ръкописа. Ако ли пък текстът се печата не подред, а с едни или други размествания, номерът на тетрадката и страницата на ръкописа се поставя както в началото на откъса, така и в края му.

Явните неволни грешки при писането, които се срещат в ръкописа, са поправени в превода на руски език обикновено без да се споменава специално за това. Тук-таме редакцията е разделила текста на абзаци в допълнението към абзаците в ръкописа.

Приведените от Маркс цитати от съчинения, преведени на руски език, се дават в наново проверени и уточнени преводи. В квадратни скоби се посочват страниците по най-разпространените руски издания на съответните произведения. Ако Маркс привежда един или друг цитат в съкратен вид или като перифраза, в превода той се дава в Марксовата формулировка.

Томът е снабден с научно-справочен апарат, който се състои от бележки, анотиран именен показалец, указател на цитираната и споменаваната литература, указател на руските преводи на цитираните от Маркс книги. Освен това в края на 48 том ще бъде даден предметен показалец към двата тома.

*Институт по марксизъм-ленинизъм
при ЦК на КПСС*

К. МАРКС

ИКОНОМИЧЕСКИ РЪКОПИС
от 1861—1863 г.

ПРОИЗВОДСТВЕНИЯТ ПРОЦЕС НА КАПИТАЛА

ОТДЕЛ I
ПРОИЗВОДСТВЕНИЯТ ПРОЦЕС НА КАПИТАЛА[1]

ГЛАВА I
ПРЕВРЪЩАНЕТО НА ПАРИ В КАПИТАЛ

а) *П—С—П*. НАЙ-ОБЩАТА ФОРМА НА КАПИТАЛА

[I—1] Как пари стават капитал? или как притежателят на пари (т. е. *стокопритежателят)* става капиталист?

Да разгледаме преди всичко формата *П — С — П* — разменяне на пари срещу стока, т. е. *купуване,* за да се размени стоката отново срещу пари, т. е. за да се *продаде.* Беше отбелязано по-рано[2], че във формата на обръщение *С — П — С* крайните членове на тази форма (*С*, *С*), макар и да са равни стойностни величини, са качествено различни; следователно в тази форма се извършва действителна обмяна на веществата (разменят се една срещу друга различни потребителни стойности, следователно резултатът *С — С* — размяна на стока срещу стока, фактически размяна на потребителни стойности една срещу друга — има разбираща се от само себе си цел. Напротив, във формата *П — С — П* (покупка за продажба) двата крайни члена (*П*, *П*) са качествено *еднакви:* пари. Но ако разменя̀ *П* (пари) срещу *С* (стока), за да разменя стоката *(С)* отново срещу *П* (пари), т. е. ако купя, за да продам, резултатът от това е, че съм разменил пари срещу пари. Фактически обръщението *П—С—П* (покупка за продажба) се разпада на следните актове. Първо, *П — С*, разменяне на пари срещу стока, покупка; второ, *С — П*, разменяне на стока срещу пари, продажба; и единството на тези два акта, т. е. преминаването през двата стадия: *П — С — П*, разменяне на пари срещу стока, за да се размени стока срещу пари, да се купи, за да се продаде. А пък резултатът от процеса е *П — П*, разменяне на пари срещу пари. Ако купя за 100 талера памук и продам този памук отново за сто талера, в

края на процеса ще имам 100 талера, както в началото; цялото движение се състои в това, че чрез покупката аз изразходвам 100 талера, за да получа чрез продажбата отново 100 талера. Следователно резултатът е *П — П,* че фактически съм разменил 100 талера срещу 100 талера. Такава операция изглежда обаче безцелна и затова абсурдна.* В края на процеса, както и в началото му, аз имам пари, качествено една и съща стока, количествено една и съща стойностна величина. Изходният и крайният пункт на процеса (на движението) е пари. Едно и също лице изразходва парите като купувач, за да ги получи обратно като продавач. Пунктът, от който парите изхождат в това движение, е същият, в който те се връщат. Тъй като в *П — С — П*, в процеса на купуване, за да се продаде отново, крайните членове *П, П* са *качествено* еднакви, този процес може да придобие съдържание и смисъл само ако те са *количествено* различни. Ако купя за 100 талера памук и продам този памук за 110 талера, фактически съм разменил 100 талера срещу *110* талера, т. е. със 100 талера съм купил 110 талера. Следователно формата на обръщение [I—2] *П — С — П*, покупка за продажба, придобива съдържание поради това, че крайните членове *(П, П)*, при все че качествено са еднакви, пари, количествено са различни, тъй като второто *П* представлява по-голяма стойностна величина, по-голяма стойностна сума от първото. Купува се стока, за да се продаде по-скъпо, т. е. купува се по-евтино, отколкото се продава.

Да разгледаме най-напред формата *П — С — П* (покупка за продажба) и да я сравним с разгледаната по-рано форма на обръщение *С — П —С* (продажба за покупка). Първо, обръщението *П — С — П*, както и обръщението *С — П — С*, се разпада на два различни акта на размяна, чиeто единство то представлява. А именно: *П — С*, разменяне на пари срещу стока, т. е. покупка. В този акт на размяна си противостоят купувач и продавач. Второ, *С — П*, продажба, разменяне на стока срещу пари. В този акт също си противостоят две лица, купувач и продавач. Купувачът купува от един и продава на друг. Купувачът, от който изхожда движението, извършва и двата акта. Най-напред той купува, а след това продава. С други думи парите му преминават през двата стадия. Те се явяват като изходен пункт в първия стадий и като резултат във втория. Напротив, всяко от двете лица, с които той разменя, извършва само по един акт на размяна. Единият продава стока — този, с който той разменя най-

* Това е съвсем правилно. Въпреки това тази форма се среща (а целта при това е безразлична). Например един купувач може да не е в състояние да продаде стоката по-скъпо, отколкото я е купил. Той може да е принуден да я продаде по-евтино, отколкото я е купил. В двата случая резултатът на операцията противоречи на нейната цел. Но това не пречи тя да има обща форма с отговарящата на целта си операция — формата *П—С—П*.

напред. Другият купува стока — онзи, с който той разменя накрая. Следователно стоката, която единият продава, и парите, с които другият купува, не преминават през двете противоположни фази на обръщението, а всеки извършва само един акт. Тези два едностранни акта на продажба и покупка, които тези две лица извършват, не представляват за нас нов феномен, обаче такъв представлява съвкупният процес, през който преминава купувачът, от който изхожда процесът. Но да разгледаме съвкупното движение, което извършва купувачът, който продава отново, или което извършват парите, с които той започва операцията.

П — С — П. Изходният пункт са парите, превърнатата форма на стоката, формата, в която стоката е винаги разменима, в която съдържащият се в нея труд притежава формата на всеобщия обществен труд, т. е. формата, в която стоката е *обособила се разменна стойност*. Следователно самият изходен пункт на тази форма на обръщение, на това движение, е вече продукт на стоковото обръщение, т. е. произхожда от обръщението, тъй като едва ли в обръщението и чрез обръщението стоката получава формата на пари, превръща се в пари, т. е. развива разменната си стойност, определените самостоятелни форми, които се представят като различни определения на парите по форма. Второ, произхождащата по такъв начин от обръщението и обособената във формата на пари стойност влиза отново в обръщението, става стока, но от формата на стока се връща отново към паричната си форма, като обаче при това е нараснала стойностната ѝ величина.

Парите, които извършват това движение, са *капитал*, т. е. обособилата се в парите стойност, която извършва този процес, е формата, в която преди всичко се представя или явява капиталът.

Формата *П — С — П* можем да преведем по следния начин: обособила се в парите стойност (когато употребяваме думата *стойност* без уточняващо определение, под нея винаги трябва да се подразбира *разменна стойност*[3]), следователно произхождаща от обръщението стойност, която отново влиза в обръщението, запазва се в него и се връща от него увеличена (връща се от него като увеличена стойностна величина). Доколкото парите все отново описват този кръгооборот, те са стойност, която произхожда от обръщението, влиза отново в него, увековечава (запазва) се и се увеличава в него.

[I—3] В първия стадий на процеса парите стават стока, във втория стоката става отново пари. Крайният пункт, от който изхожда процесът, парите (самите те са вече произлязла от обръщението форма на стоката, в която тя е обособена в определението ѝ като разменна стойност) са едновременно изходен пункт и пункт на възвръщане. Следователно стойността се запазва в процеса, който извършва, и

накрая се връща отново към самостоятелната си форма. Но същевременно резултатът от това движение, което с нищо не е изменило формата (на стойността) да бъде пари, е, че величината на стойността е нараснала. Следователно в това движение стойността не само се запазва като стойност, но едновременно нараства, умножава се, увеличава се като стойностна величина.

«Капиталът. . . постоянно запазваща се, увеличаваща се стойност» (*Sismondi*. Nouveaux Principes d'Economie politique. Seconde édition. Tome I, Paris, 1827, стр. 89) [Руски превод, том I, стр. 185].

Във формата *П — С — П* разменната стойност се явява както като предпоставка, така и като резултат на обръщението.

Резултиращата от обръщението като адекватна разменна стойност (пари) и обособилата се, но влизаща отново в обръщението, запазваща се и умножаваща (увеличаваща) се стойност *(пари)* е *капитал*.

Във формата *П — С — П* разменната стойност става съдържание и самоцел на обръщението. При продажба за покупка целта е потребителната стойност; при покупка за продажба целта е самата стойност.

Тук трябва да се подчертаят два момента. *Първо, П — С — П* е *стойност в процес,* разменната стойност като процес, който протича през различни актове на размяна или стадии на обръщението и същевременно господствува над тях. *Второ,* в този процес стойността не само се запазва, но увеличава стойностната си величина, умножава, увеличава се, т. е. създава в това движение *принадена стойност*. По такъв начин тя е не само запазваща се, но и *самонарастваща* стойност, *стойност, която полага стойност.*

Първо:

Да разгледаме преди всичко *П — С — П* откъм формата му, независимо от обстоятелството, че второто *П* е по-голяма стойностна величина от първото *П*. Стойността съществува най-напред като пари, след това като стока, след това пак като пари. В смяната на тези форми тя се запазва и от тях се връща към първоначалната си форма. Тя претърпява тези смени на формата, но се запазва в тях и затова се явява като техен субект. Ето защо смяната на тези форми се явява като неин собствен процес, т. е. стойността, както тя се представя тук, е стойност в процес, субект на процес. Парите и стоката се явяват тук само като отделни форми на съществуване на стойността, която се запазва, като преминава от едната в другата и винаги се връща към своята обособила се форма на пари. По такъв начин парите и стоката се явяват като формите на съществуване на стойността в процес, т. е. на капитала. Оттук обясненията за капитал. От една

страна, приведеното по-горе, дадено от Сисмонди. Капитал е запазваща се стойност.

«Не материята представлява капитал, а стойността на тази материя» (*J. B. Say*. Traité d'économie politique. Troisième édition. Tome second. Paris, 1817, стр. 429).

От друга страна, ако капиталът се разглежда не като целостта на движението, а във всяка от неговите форми на съществуване, в които той се състои във всеки отделен случай: капиталът е пари, капиталът е стока.

«Капиталът е стока» (*Jemes Mill*. Elements of Political Economy. London, 1821, стр. 74).

«Парите в обръщение, употребени с производителна цел, са *капитал»* (*Macleod*. The Theory and Practice of Banking. Vol., I., ch. 1. London, 1855, стр. 55).

Във формата на обръщение *С — П — С* стоката претърпява две метаморфози, резултат от които е, че тя остава като потребителна стойност. Стоката—като единство от потребителна стойност и разменна стойност, т. е. като потребителна стойност, за която разменната стойност е само форма, изчезваща форма—е, която извършва този процес. Обаче в *П — С — П* парите и стоката се явяват само като различни форми на съществуване на разменната стойност, която се явява веднъж в общата си форма като пари, другия път в специалната си форма като стока, а същевременно като надхвърлящото и утвърждаващото се в двете форми. [I—4] Сами по себе си парите са обособилата се форма на съществуване на разменната стойност, но и стоката тук се явява само като носител на въплъщението на разменната стойност. [I—4]

* * *

[I—16] {*Допълнение към I, 1, а, стр. 4, ред. 2.* Лесно може да се разбере, че ако съществуват класи, които не участват в производството на стоки и въпреки това притежават стока или пари, които са само форма на стоката, те притежават дял от стоките без размяна, посредством правни или насилствени титули, които тук не подлежат на по-нататъшно обяснение. Стокопритежателят или производителят — засега можем да схващаме стокопритежателя само като стокопроизводител — е длъжен да им отстъпва част от своите стоки или част от парите, които той получава от продажбата на стоките си. Посредством тези пари, за които не са дали еквивалент, те биха били потребители, купувачи, без никога да са били продавачи. Обаче тези купувачи могат да бъдат обяснени само като участници (съпритежатели) на стоките на продавача, които те получават чрез един

тук необясним процес. Следователно ако те купуват стоки, те връщат на стокопритежателите и производителите само част от стоките в замяна на други стоки, стоки, които те са получили от тях без размяна.

Лесно обяснимо е, че ако всички стокопроизводители продават стоките си над тяхната стойност, те ще получат от тези купувачи повече, отколкото им дават, но те получават обратно повече само от една първоначално принадлежаща им стойностна сума. Ако някой ми открадне 100 талера и аз му продам за 100 талера стока, която има стойност само 90 талера, аз печеля от него 10 талера. Това е метод по пътя на търговията да отнема от този купувач, който е потребител, без да е производител, част от първоначално принадлежащата ми стойностна сума от 100 талера. Ако той ми взима годишно по 100 талера и аз също така годишно му продавам за 100 талера стока на стойност 90 талера, аз наистина годишно печеля от него по 10 талера, но само защото годишно губя от него по 100 талера. Ако това негово отнемане е институция, то последващата търговия е средство частично, тук с $^1/_{10}$ да се анулира тази институция. Но по такъв начин не възниква принадена стойност и обемът, в който този купувач може да бъде изигран от мене, т. е. броят на сделките, в които мога да му продам за 100 талера стока на стойност 90 талера, зависи точно от броя на актовете, с които той ми взима 100 талера, без да им дава някакъв еквивалент. Следователно това е сделка, с която не може да бъде обяснен капиталът, запазващата се и увеличаващата се в обръщението стойност, и още по-малко може да бъде обяснена принадената стойност на капитала. Обаче обстоятелството, че подобни скокове прави не само Торънс, а дори и *Малтус*, е предизвикало упрека от страна на нравствено възмутените рикардианци.[4] Малтус именно смята — и това е вярно при дадени предпоставки, — че приходите на чистите потребители, на чистите купувачи трябва да бъдат увеличени, за да могат производителите да извличат от тях печалба, за да се поощрява производството.

«Стремежът към «поощряване на потреблението», необходимо, както се предполага, за търговията изобщо, се обяснява с действителната му изгодност за търговците на дребно» («An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus». London, 1821, стр. 60).» «Нас ни трябват хората, които купуват стоките ни» . . . Но те нямат нищо, което биха могли да ви дадат за вашите стоки, освен онова, което вие първи сте им дали. Собствеността не може да възникне в техните ръце; тя трябва да е дошла от вас. Който и да би бил: лендлордове, чиновници, акционери, слуги — всичките им средства, които те могат да дадат за придобиване на вашите стоки, някога са били ваши средства, вие сте им ги дали» (стр. 61—62). «Като продавате стоките си, вие имате за цел да получите определена сума пари; няма смисъл да се даде някому тази парична сума даром, за да може той да ви върне тези пари, като купи с тях стоките ви. Със същия успех бихте могли на-

право да изгорите стоките си и тогава бихте били в същото положение» (стр. 63).} [I—16]

[I—17] {«Г-н Малтус говори понякога така, като че ли има два различни фонда, капитал и доход, предлагане и търсене, производство и потребление, които трябва да се стремят да вървят в крак един с друг и да не се изпреварват. Като че ли освен цялата маса произведени стоки има нужда от друга маса, която предполагам пада от небето, за да се купят тези произведени стоки. . . Такъв фонд потребление, какъвто изисква г-н Малтус, може да бъде получен само чрез разширяване на производството» (пак там, стр. 49—50). «Когато човек се нуждае от *търсене*, нима г-н Малтус ще му препоръча да даде пари на друго лице, за да купи то стоките му?» (стр. 55).} [I—17]

* * *

[I—4] Наистина във формата на обръщение *С* — *П* — *С*, разгледана като съвкупна метаморфоза на стоката, съществува и стойността, най-напред като цена на стоката, след това в парите като реализирана цена, най-сетне отново в цената на стоката (или изобщо в разменната ѝ стойност), обаче тук цената се явява само мимолетно. Разменената посредством парите стока става потребителна стойност; разменната стойност изчезва като безразлична форма на стоката и тя изобщо изпада от обръщението.

В простото стоково обръщение — *С* — *П* — *С* — парите във всичките си форми се явяват винаги само като резултат на обръщението. Във формата *П* — *С* — *П* те се явяват и като изходен пункт, и като резултат на обръщението, така че разменната стойност не е, както в първата форма на обръщение, само мимолетна форма на стоковото обръщение — образуваща се в рамките на стоковата размяна и отново изчезваща форма на самата стока, — а е целта, съдържанието и активната душа на обръщението.

Изходният пункт на това обръщение са парите, обособилата се разменна стойност. Исторически образуването на капитал също винаги изхожда от паричното имущество и първото схващане за капитала е, че той е пари, но пари, които извършват известни процеси.

Формата на обръщение *П* — *С* — *П*, т. е. парите в процес, самонарастващата стойност, изхожда от парите, от продукта на простото обръщение *С* — *П* — *С*. Ето защо те предполагат не само стоковото обръщение, а такова стоково обръщение, което вече е развило всички парични форми. Така че само там, където вече се е развило стоковото обръщение — размяната на продуктите като стоки — и обособяването на разменната стойност в пари и различните им форми, е възможно образуване на капитал. За да извърши процеса, в който разменната стойност се явява като изходен пункт и резултат, тя трябва преди това вече в лицето на парите да е придобила самостоятелния си абстрактен облик.

Първият акт на формата *П — С — П*, а именно *П — С*, покупката, е последният акт на формата *С — П — С*, а именно също *П — С*. Но в последния акт се купува стока, парите се превръщат в стока, за да се консумира стоката като потребителна стойност. Парите се *изразходват*. Напротив, в *П — С* като пръв стадий на формата *П — С — П* парите се превръщат в стока, разменят се срещу стока само за да се превърне стоката отново в пари, за да се получат парите обратно, посредством стоката отново да се изтеглят от обръщението. Ето защо парите се явяват само като разходвани, за да се върнат обратно, пуснати в обръщението само за да се изтеглят от него посредством стоката. Така че те са само *авансирани*.

«Когато се купува нещо с цел да се препродаде, употребената за това сума се нарича *авансирани* пари; но ако то се купува не за препродажба, може да се каже, че парите са били *изразходвани»* (James Steuart. «Works etc., ed. by General Sir James Steuart, his son etc. London, 1805, v. I, стр. 274)[5].

Когато разглеждаме формата *С — П — С*, то в първия ѝ акт *С — П* стоката се явява за продавача само като материализация на разменната стойност (следователно само като средство за размяна). Потребителната ѝ стойност е потребителна стойност като такава не за самия него — продавача, — а за някой трети, за купувача. Ето защо продавачът я продава, превръща я в пари, за да купи с парите стока, която е потребителна стойност за самия него. Цената на стоката, която той купува, има за него стойност само доколкото стоката определя мярката — мярката на потребителните стойности, които той получава за парите си. Ето защо в *покупката* тук разменната стойност на стоката се явява само като нейна мимолетна форма, също както обособяването на тази разменна стойност в парите се явява само като мимолетна форма. Напротив тук, във формата *П — С — П*, [I—5] където покупката вместо втория акт представлява първия акт на обръщението или на разменния процес, стоката, в която се превръщат парите, е за купувача също само материализация на разменната стойност, така да се каже, замаскирана форма на парите. Тук както *П*, така и *С* се явяват само като отделни форми, начини на съществуване на разменната стойност, които тя последователно приема; парите като всеобщата, а стоката като отделна форма на разменната стойност. При преминаването от единия начин на съществуване в другия разменната стойност не се губи, а само сменя формата си и затова винаги се връща към себе си във всеобщата си форма. Разменната стойност се явява като надхвърлящо двете си форми на съществуване, пари и стока, и именно затова се явява като субект на процеса, в който тя се представя ту като едното, ту като другото, и именно затова се представя като *пари в процес* или *стойност в процес*.

*Второ**:

Обаче, както вече отбелязахме, формата *П — С — П* би било безсъдържателно движение, ако крайните членове *П* и *П,* които са качествено еднакви, не биха били количествено различни, т. е. ако в този процес би се пускала в обръщението като пари известна стойностна сума, за да се изтегли във формата на пари от обръщението същата стойностна сума и по такъв начин чрез един двоен и противоположен разменен акт всичко да си остане по старому, както си е било в изходния пункт на движението. Напротив, характерното на процеса се състои в това, че крайните членове *П* и *П,* макар и да са качествено еднакви, количествено са различни, при което изобщо количественото различие е единственото, на което разменната стойност като такава — а в парите тя съществува именно като такава — е способна по своята природа. Чрез тези два акта на покупка и продажба, чрез превръщането на парите в стока и превръщането на стоката обратно в пари в края на движението от обръщението излизат повече пари, уголемена парична сума, следователно увеличена стойност, отколкото бе онази, която в началото бе пусната в обръщението.

Например, ако първоначално в началото на движението парите са били 100 талера, в края на движението те са 110 талера. Следователно стойността не само се е запазила, а в обръщението е положила нова стойност или, както ще я наречем, *принадена стойност* (surplus value). Стойност е произвела стойност. Иначе казано, тук за пръв път ни се явява като *самонарастваща* стойност. Така че стойността, както тя се явява в движението *П — С — П*, е стойност, която идва от обръщението, влиза в него, запазва се в него и *самонараства,* е стойност, която полага принадена стойност. Като такава тя е *капитал.*

При образуването на съкровище, за което бихме могли тук да си спомним, стойността не самонараства. Стоката се превръща в пари, продава се, и в този облик се изтегля от обръщението, слага се настрана. Същата стойностна величина, която преди съществуваше във формата на стока, сега съществува във формата на пари. Стоката не е увеличила стойностната си величина; тя само е приела всеобщата форма на разменната стойност, паричната форма. Това беше само качествена, а не количествена промяна.

Но тук [при *П — С — П*] стоката във формата на пари е вече предпоставена като изходен пункт на процеса. Временно тя изоставя тази форма, за да я приеме в края на краищата отново като нараснала стойностна величина. Напротив, парите, които се удържат като съкровище във формата им на обособена разменна стойност, *самонарастват* толкова малко, че по-скоро биват изтеглени от обръщението.

* Вж. настоящия том, стр. 6. *Ред.*

Властта им да действуват като разменна стойност се пази за бъдещето in petto*, но засега е прекратена. Не само, че стойностната им величина остава неизменна, те загубват функцията си, качеството си на разменна стойност — докато остават съкровище, — тъй като не функционират като пари, нито като покупателно средство, нито като платежно средство. Освен това, тъй като сега те нямат непосредствена потребителна стойност като пари, те отгоре на това са загубили потребителната стойност, която са притежавали като стока и която могат да си върнат отново само [I—6] когато действуват като пари, когато бъдат пуснати в обръщението и с това изоставят характера си на битие на разменната стойност. Единственото, което става при образуването на съкровище, е, че на стоката се придава формата на пари, адекватната форма на разменната стойност, с това, че стоката бива продадена по нейната цена. Обаче вместо нарастване — т. е. увеличаване на първоначалната стойност — изобщо няма използване на фиксираните като съкровище пари, които само потенциално имат стойност, а в действителност са лишени от стойност. Следователно това отношение на самонарастващата стойност, т. е. на капитала, няма нищо общо с образуването на съкровище, освен че и двете се стремят към разменната стойност, обаче образуването на съкровище използва илюзорно средство, за да я увеличи.

Във формата *С — П — С*, продажба за покупка, при която крайната цел е потребителната стойност и следователно задоволяването на потребностите, в самата форма не се съдържа непосредствено условието за подновяването ѝ, след като процесът е протекъл. Посредством парите стоката е била разменена срещу друга стока, която сега излиза от обръщението като потребителна стойност. С това движението е стигнало до своя край. Напротив, във формата *П — С — П* вече в самата форма на движението ѝ е заложено, че няма край на движението, че краят му вече съдържа принципа и мотива за подновяването му. А тъй като парите, абстрактното богатство, разменната стойност е изходният пункт на движението и умножаването ѝ е неговата цел — тъй като резултатът и изходният пункт са качествено едно и също нещо, парична или стойностна сума, за която, както в началото на процеса, количествената ѝ граница отново се явява като предел на всеобщото ѝ понятие, — тъй като разменната стойност или парите толкова повече отговарят на понятието си, колкото повече се увеличава количеството им (парите като такива са разменими срещу всяко богатство, срещу всички стоки, но мярката, в която те са разменими, зависи от собствената им маса или

* — буквално: «в гърдите»; преносно: «в готовност», «на скришно място» «в запас». *Ред.*

стойностна величина), тъй като самонарастването остава необходима дейност както за парите, които излизат от процеса, така и за онези пари, които го започват, то със завършването на движението вече е даден и принципът за възобновяването му. Парите излизат накрая отново като това, което са били в началото, като предпоставка на същото движение в същата форма. Това е — този абсолютен стремеж към забогатяване, към завладяване на богатството във всеобщата му форма, — което това движение има общо с образуването на съкровище.

{На това място ще трябва да се разгледат по-подробно възгледите на Аристотел, изложени в неговата «Политика», кн. I, гл. 9[6]}.

Притежателят на пари (или стокопритежателят, тъй като парите са само превърнатата форма на стоката) е онзи, който заставя своите пари, т. е. притежаваната във формата на пари стойност, да извършват процеса *П — С — П*. Това движение е съдържанието на неговата дейност и затова той се явява само като олицетворение на дефинирания по такъв начин капитал, като *капиталист*. Неговата личност (или по-скоро неговият джоб) е изходният пункт на *П* и тя е пунктът на възвръщане. Той е съзнателният носител на този процес. Както резултатът на процеса е запазването и увеличаването на стойността — самонарастването на стойността, — което се явява като съдържание на движението, при капиталиста се явява като съзнателна цел. Следователно *увеличаването на притежаваната от него стойност* се явява като негова единствена цел, постоянно нарастващото присвояване на богатството в неговата всеобща форма, във формата на *разменна стойност,* и само доколкото това се явява като негов единствен движещ мотив, той е капиталист, т. е. съзнателен субект на движението *П — С — П*. Така че никога не трябва потребителната стойност дг се разглежда като негова пряка цел, а само разменната стойност. Потребността, която той задоволява, е забогатяването като такова. Впрочем с това от само себе си се разбира, че той постоянно разширява разпореждането си с реалното богатство, със света на потребителните стойности. Защото, каквато и да е производителността на труда, на даден стадий на производството винаги една по-голяма разменна стойност се представя в по-голяма маса потребителни стойности, отколкото една по-малка разменна стойност. [I—6]

* * *

[I—14] *Допълнение към а.* За да се развие понятието капитал, необходимо е да се изхожда не от труда, а от *стойността,* и то от вече развитата в движението на обръщението разменна стойност. Да се премине направо от труда към капитала е толкова невъзможно, кол-

кото е невъзможно да се премине от различните човешки раси направо към банкера или от природата — към парната машина.[7]

Щом парите бъдат положени като разменна стойност, която не само се обособява по отношение на обръщението както при образуването на съкровище, но и се запазва в него, те вече не са пари — тъй като парите като такива не отиват по-далеч от отрицателно определение — а са *капитал*. Ето защо парите са и първата форма, в която разменната стойност стига до определението капитал и исторически е първата *форма на проявление* на капитала и затова парите също исторически биват смесвани със самия капитал. Обръщението се явява за капитала не само, както при парите, като движение, в което разменната стойност изчезва, а като такова движение, в което тя се запазва и сама представлява смяната на двете определения: пари и стока. Напротив, при простото обръщение разменната стойност не се реализира като такава. Тя винаги се реализира само в момента на изчезването си. Ако стока стане пари, а парите станат пак стока, изчезва определението на стоката като разменна стойност, която е послужила само за да придобие срещу първата стока съответно количество от втората стока (втората стока в съответно количество), с което последната като потребителна стойност попада в потреблението. Стоката става безразлична към тази форма и е вече само пряк обект на потребността. Ако стоката бъде разменена срещу пари, формата на разменната стойност, парите се запазват само докато се намират *извън* размяната, докато се отнасят отрицателно спрямо обръщението. Непреходността, към която се стремяха парите, като се отнасяха отрицателно спрямо обръщението, постига капиталът, който се запазва именно като се отдава на обръщението. [I—14]

Ь) ТРУДНОСТИ, ПРОИЗТИЧАЩИ ОТ ПРИРОДАТА НА СТОЙНОСТТА, и т. н.

[I—7] Ние разгледахме капитала преди всичко във формата, в която той се явява или непосредствено се представя на наблюдението. Обаче лесно ще може да се покаже, че формата *П — С — П* — стойността, влизаща отново в обръщението, запазваща се и нарастваща в него — изглежда съвсем несъвместима с природата на парите, на стоката, на стойността и на самото обръщение.

Обръщението, в което стоката е представена ту като стока, ту като пари, показва смяна на формите ѝ; изменя се начинът, по който се представя разменната ѝ стойност, но самата тази разменна стойност остава неизменна. Стойностната ѝ величина не се изменя, не се засяга от тази смяна на форми. Разменната стойност на стоката, на-

пример един тон желязо, е съдържащото се в нея работно време, изразено (представено) в нейната цена, да кажем 3 ф. ст. Ако сега тя бъде продадена, тя се превръща в 3 ф. ст., в обявеното чрез цената ѝ количество пари, което съдържа също толкова работно време. Сега вече тя съществува не като стока, а като пари, като самостоятелна разменна стойност. Както в едната форма, така и в другата, стойностната величина остава неизменна. Само формата, в която съществува същата разменна стойност, се е изменила. Смяната на формите на стоката, която смяна образува обръщението, купуването и продаването нямат сами по себе си отношение към стойностната величина на стоката, която величина е по-скоро положена пред обръщението като дадена. Паричната форма е само друга форма на самата стока, в която форма не се изменя разменната ѝ стойност, освен това, че сега разменната стойност се явява в самостоятелната си форма.

Обаче в обръщението *С — П — С* (продажба за покупка) си противостоят само стокопритежатели, единият от които притежава стоката в първоначалната ѝ форма, а другият я притежава в превърнатата ѝ форма на пари. Както обръщението *С — П — С*, така и обръщението *П — С — П* съдържа само двата акта продажба и покупка. В едното се започва с продажбата и се завършва с покупката; в другото се започва с покупката и се завършва с продажбата. Достатъчно е само да се разглежда всеки от двата разменни акта сам за себе си, за да се види, че поредността с нищо не може да измени в природата на отделния акт. В първия акт *П — С* това, което нарекохме капитал, съществува само като пари, а във втория — *С — П* — само като стока, следователно в двата акта може да действува само като пари и стока. В единия капиталът противостои на другия стокопритежател като купувач, като притежател на пари, в другия — като продавач, като стокопритежател. Ако приемем, че поради някакво необяснимо обстоятелство купувачите могат да купуват по-евтино, т. е. да купуват стоката под нейната стойност и да продават по стойността или над стойността ѝ, то нашият човек е в пърия акт наистина купувач (в *П — С*) и би купил стоката под нейната стойност, но във втория акт (*С — П*) той е продавач и друг стокопритежател му противостои като купувач, следователно би имал също привилегията да купи от него стоката под нейната стойност. Колкото би спечелил с едната ръка, би загубил с другата. От друга страна, ако приемем, че той продава стоката над нейната стойност, тъй като това да е привилегията на продавача, то в първия акт, преди той самият да е купил стоката, за да я препродаде, друг му е противостоял като продавач, който му е продал стоката твърде скъпо. Ако всички продават с 10% по-скъпо — т. е. с 10% над стойността, — а тук си противостоят само стокопритежатели, които притежават стоките си било във формата

на стока, било във формата на пари, те по-скоро ще ги притежават всеки поредно в едната или в другата форма — то е все същото като че ли те си продават стоките един на друг по действителната им стойност. Същото би било и ако всички купуват стоките например 10% под тяхната стойност.

Доколкото се разглежда само потребителната стойност на стоките, ясно е, че и двете страни могат да спечелят от размяната. [I—8] В този смисъл може да се каже, че

«размяната е сделка, при която и двете страни само печелят» (вж. *Destutt de Tracy*. Eléments d'Idéologie. Traité de la volonté et de ses effets (образува IV и V част), Paris, 1826, стр. 68, където се казва: «Размяната е чудесна сделка, при която двата контрагента *винаги печелят*»).

Доколкото цялото обръщение е само опосредствуващо движение, за да се размени стока срещу стока, всеки отчуждава стоката, която не му трябва като потребителна стойност, и си присвоява онази стока, от която се нуждае като потребителна стойност. Следователно двете страни печелят в този процес и влизат в него само защото и двете печелят в него. И друго: *A*, който продава желязо и купува жито, произвежда може би за дадено работно време повече желязо, отколкото би могъл да произведе производителят на жито *B*, а последният от своя страна произвежда за същото работно време повече жито, отколкото би могъл да произведе *A*. Следователно чрез размяната, била тя опосредствувана от парите или не, *A* получава за същата разменна стойност повече жито, а *B* получава за същата разменна стойност повече желязо, отколкото ако размяната не би станала. Следователно, доколкото се разглеждат потребителните стойности желязо и жито, от размяната печелят и двете страни. Дори ако двата разменни акта, покупката и продажбата, се разглеждат сами за себе си, двете страни печелят, доколкото се разглежда потребителната стойност. Продавачът, който превръща стоката си в пари, печели от това, че едва сега я притежава във всеобщообменима форма и тя едва по такъв начин става за него всеобщо средство за размяна. Купувачът, който превръща парите си обратно в стока, печели от това, че от тази изисквана само за обръщението и иначе безполезна форма ги е превърнал в потребителна стойност за себе си. И така, не представлява ни най-малка трудност да се разбере, че при размяната печели всяка от двете страни, доколкото става дума за потребителната стойност.

Но съвсем друго е с разменната стойност. Тук се казва обратното:

«Където има равенство, няма печалба» («Dove è eguaglità, non è lucro») (*Galiani*. Della Moneta, т. IV от изданието на Кустоди, Parte Moderna, Milano, 1803, стр. 244).

Ясно е, че ако *A* и *B* разменят еквиваленти, еднакво големи количества разменна стойност или опредметено работно време, било във формата на пари или във формата на стока, двамата изтеглят от размяната същата разменна стойност, която са пуснали в нея. Ако *A* продаде стоката си по нейната стойност, сега той притежава във формата на пари същото количество (или асигнация за същото количество, което е за него практически едно и също) опредметено работно време, което преди е притежавал във формата на стока, следователно притежава сега същата разменна стойност. Същото е и в противоположния случай, с *B*, който с парите си е купил стоката. Сега той притежава във формата на стока същата разменна стойност, която преди е притежавал във формата на пари. Сумата на двете разменни стойности си е останала същата, също както и разменната стойност, която всеки от двамата притежава. Невъзможно е *A* да е купил от *B* едновременно стоката под нейната стойност и по такъв начин да получи обратно в стоката по-висока разменна стойност, отколкото е дал на *B* в пари, и едновременно *B* да продаде стоката над нейната [стойност] и по такъв начин *A* да получи във формата на пари повече разменна стойност, отколкото му е дал във формата на стока.

(«*A* не може да получи от *B* повече жито за същото количество платно, докато *B* получава от *A* повече платно за същото количество жито».) («A Critical Dissertation on the Nature, Measures, and Causes of Value». etc., London, 1825 [стр. 65]).

(Неназованият автор е Бейли.)*

Наистина възможно е единият да загуби онова, което другият печели, така че двамата разменящи да разменят *нееквиваленти*, следователно единият да извлече от размяната по-висока разменна стойност, отколкото е пуснал в нея, и то точно в същата пропорция, в която другият изтегля от размяната по-ниска разменна стойност, отколкото е пуснал в нея. Да приемем, че стойността на 100 фунта памук е 100 шилинга. Ако сега *A* продаде на *B* 150 фунта памук за 100 шилинга, *B* е спечелил 50 шилинга, но само защото *A* е загубил 50 шилинга.

[I—9] Ако 150 фунта памук на цена 150 шилинга (тук цената е само стойността му, изразена, измерена в пари) бъдат продадени за 100 шилинга, сумата от двете стойности е преди или след продажбата

---

* Обстоятелството, че стоките се разменят, т. е. с оглед на специфичната форма на размяната, която е налице в процеса на обръщението, се продават и купуват *по тяхната стойност*, означава изобщо само, че се разменят, заместват се един друг, *еквиваленти*, равни стойностни величини, т. е., че стоките се разменят в пропорцията, в която потребителните им стойности съдържат еднакво количество изразходвано работно време, т. е. представляват битието на еднакво големи количества труд.

250 шилинга. Ето защо съвкупната сума на намиращата се в обръщение стойност не се е увеличила, *не е самонараснала,* не е положила принадена стойност, а е останала неизменна. В рамките на размяната, т. е. посредством продажбата, е настъпила само промяна в разпределението на стойността, *положена преди* размяната, съществуваща преди и независимо от нея. 50 шилинга са преминали от едната страна на другата. Ето защо ясно е, че надхитрянето, което се извършва от едната или от другата страна, било от страна на купувача, било от страна на продавача, не увеличава сумата на намиращите се в обръщение разменни стойности (все едно дали съществуват във формата на стока или на пари), а алтерира (изменя) разпределението между различните стокопритежатели. Да приемем в горния пример че *A* продава 150 фунта памук на стойност 150 шил. за 100 шил. на *B,* който ги продава на *C* за 150 шил.; в резултат *B* печели 50 шил., т. е. изглежда, че неговата стойност от 100 шил. е положила стойност от 150 шил. Но фактически както преди, така и след сделката налице са 100 шил. в притежание на *A*, 150 шил. в притежание на *B*, стока на стойност 150 шил. в притежание на *C*. *Summa summarum**: 400 шил. Първоначално бяха налице: Стока на стойност 150 шил. в притежание на *A,* 100 шил. в притежание на *B*, 150 шил. в притежание на *C*. *Summa summarum*: 400 шил. Не е настъпила промяна освен такава в разпределението на 400-те шил. между *A, B* и *C*. 50 шил. са преминали от джоба на *A* в този на *B,* а *A* е обеднял точно толкова, колкото е забогатял *B*. Това, което важи за една продажба и за една покупка, важи и за съвкупната сума на всички продажби и покупки, накратко, важи за съвкупното обръщение на всички стоки, което се извършва в някой промеждутък от време между всички стокопритежатели. Онази стойност, която един от стокопритежателите или част от тях извлича от обръщението в повече чрез надхитряне на другата част, се измерва точно със стойността, която другите извличат от обръщението в по-малко. Едните извличат от обръщението повече стойност, отколкото са пуснати в него само и доколкото другите извличат по-малко стойност, претърпяват приспадане, намаляване на първоначално вложената от тях стойност. От това съвкупната сума на наличните стойности не се изменя, а се изменя само разпределението ѝ.

(«Размяната на две равни стойности нито увеличава, нито намалява масата на съществуващите в обществото стойности. Размяната на две неравни стойности. . . също не изменя сумата на обществените стойности, при все че прибавя към имуществото на единия онова, което отнема от имуществото на другия» (*J. B. Say*. Traité d'economie politique. Troisième édition. Tome II, Paris, 1817 стр. 443—444).

* — в края на краищата, общо. В случая — обща сума. *Ред.*

Ако вземем съвкупността на капиталистите на една страна и съвкупната сума на покупките и продажбите между тях по време например на една година, наистина единият може да надхитри другия и затова да изтегли от обръщението повече стойност, отколкото е пуснал в него, но от тази операция съвкупната сума на обръщащата се стойност на капитала с нищо не би била увеличена. С други думи: цялата класа на капиталистите не може да забогатее като класа, не може да увеличи съвкупния си капитал, т. е. да произведе принадена стойност, с това, че единият печели онова, което другият губи. Цялата класа не може да надхитри себе си. Сумата на капитала в обръщение не може да бъде увеличена от това, че отделните му съставни части са се разпределили различно между притежателите си. Следователно чрез подобни операции, колкото много на брой и да си ги представим, няма да има увеличение на съвкупната стойностна сума, няма да има нова, или принадена стойност, т. е. няма да има печалба върху съвкупния, намиращ се в обръщение капитал.

Обстоятелството, че се разменят *еквиваленти,* фактически не означава нищо друго, освен че стоките се разменят по техните разменни стойности, че се купуват, продават и купуват по техните разменни стойности.

«Фактически еквивалент е разменната стойност на една стока, изразена в потребителната стойност на друга стока» (I, стр. 15)[8].

Но доколкото размяната се е развила до формата на обръщение, стоката изразява в цената разменната си стойност в пари (в материала на стоката, която служи като мярка на стойностите и затова — като пари). Цената на стоката е разменната ѝ стойност, изразена в пари. Следователно обстоятелството, че стоката се продава срещу еквивалент в пари, не означава нищо друго, освен че тя се продава по своята цена, т. е. по своята стойност. Същото е и при покупката с обстоятелството, че парите купуват стоката по нейната цена, т. е. тук за равна сума пари.

[I—10] *Предпоставката,* че стоки се разменят срещу техните *еквиваленти,* е все едно, че стоките се разменят по тяхната стойност, че се купуват и продават по тяхната стойност.

От това следват две неща:

Първо. Ако стоките се купуват и продават *по тяхната стойност,* то се разменят *еквиваленти.* Стойността, която се пуска в обръщението от която и да е ръка, се връща от обръщението обратно в същата ръка. Ето защо тя не се увеличава, изобщо не се засяга от акта на размяната. С това капиталът — самонарастващата, т. е. увеличаващата се, полагащата принадена стойност в и чрез обръщението стой-

ност — би бил невъзможен, ако стоките се купуват и продават по тяхната стойност.

Второ. Ако ли пък стоките не се продават или купуват по тяхната стойност, това е възможно само — нееквиваленти могат изобщо да бъдат разменени само — ако едната страна надхитри другата, т. е. ако единият получи при размяната точно толкова повече от вложената от него стойност, колкото другият получи по-малко от вложената от него стойност. Но от това сумата на разменените стойности остава непроменена и затова чрез размяната не е възникнала нова стойност. *A* притежава 100 фунта памук на стойност 100 шил. *B* го купува за 50 шил. *B* е спечелил 50 шил., защото *A* е загубил 50 шил. Сумата на стойностите беше преди размяната 150 шил. Толкова е тя и след размяната. Само че преди размяната *B* притежаваше $^1/_3$ от тази сума; след размяната той притежава $^2/_3$. Обаче *A*, който преди размяната притежаваше $^2/_3$, след размяната притежава вече само $^1/_3$. Следователно настъпило е само изменение в разпределението на стойностната сума от 150 шил. Самата сума е останала неизменна.

Следователно, съгласно казаното, капиталът, самонарастващата стойност като всеобща форма на богатството, би бил пак толкова невъзможен, колкото в първия случай, тъй като на увеличаващата се стойност от едната страна би отговаряла намаляващата се стойност от другата страна, така че стойността като такава не би се увеличила. Едната стойност би се увеличила в обръщението само защото другата би се намалила, следователно дори не би се запазила в него.

Така че ясно е, че размяната сама по себе си — било във формата на непосредствена разменна търговия, било във формата на обръщение — оставя пуснатите в нея стойности непроменени, не прибавя стойност.

«Размяната изобщо не придава стойност на продуктите» (*F. Wayland*. The Elements of Political Economy, Boston, 1843, стр. 169).

Въпреки това дори и у именити съвременни икономисти се среща глупостта да се обяснява принадената стойност изобщо с това, че се продава по-скъпо, отколкото се купува. Така например Торънс казва:

«Действителното търсене се състои в способността и склонността на потребителите чрез непосредствена или опосредствувана размяна да дават за стоката известно по-голямо количество от всички съставни части на капитала, отколкото е струвало производството ѝ» (*Torrens*. An Essay on the Production of Wealth. London, 1821, стр. 349).

Тук пред нас имаме само продавачи и купувачи. Обстоятелството, че само стокопритежателят (продаващият) е произвел стоката, а другият, купувачът (но и неговите пари трябва да са възникнали от продажбата на стока, са само превърната форма на стоката) иска да

придобие тази стока за потребление, да я придобие като потребител, не изменя нищо в това отношение. Купувачът винаги представлява потребителната стойност. Тази фраза, ако бъде сведена до същественото ѝ съдържание и се смъкне случайното ѝ облекло, не означава нищо друго, освен че всички купувачи купуват стоките си над стойността, следователно че изобщо продавачът продава стоката си над стойността, а купувачът винаги купува под стойността на парите си. Привнасянето на производител и потребител с нищо не изменя работата, тъй като в акта на размяната те не си противостоят като потребител и производител, а като продавач и купувач. Но там, където изобщо индивидите си разменят като стокопритежатели, всеки трябва да бъде както производител, така и потребител, и може да бъде едното, само доколкото е другото. Всеки като купувач би загубил онова, което печели като продавач.

И така, от една страна, ако от размяната трябва да излезе *принадена стойност,* както тук все още можем да наричаме всяка форма на спечелване, тя трябва чрез някакъв акт, който обаче е невидим, не може да бъде разпознат във формулата *П — С — П*, да е била налице вече преди размяната.

«*Печалбата*» (това е специална форма на принадената стойност) «при обичайни условия на пазара *не се създава от размяната. Ако не би съществувала преди,* не би могла да съществува и след тази сделка» (G. Ramsay. An Essay on the Distribution of Wealth, Edinburgh, 1836, стр. 184).

Рамсей казва пак там:

«Мисълта, че печалбата се плаща само от потребителите, е без съмнение съвсем абсурдна. Кои са тези потребители?» и т. н. (стр. 183).

Противостоят си стокопритежатели, всеки от които е както потребител, така и производител и които могат да бъдат едното само доколкото са другото. Но ако, като избързаме напред, помислим за класите, които потребяват, [I—11] без да произвеждат, богатството им може да се състои само от дял от стоките на производителите и увеличаването на стойността не може да се обясни с това, че класите, на които даром се дават стойности, биват изигравани при обратната размяна на тези стойности (вж. *Малтус*)[9]. Принадената стойност, т. е. самонарастването на стойността, не може да възникне от размяната, от обръщението. От друга страна, стойност, която като такава създава стойност, може да бъде само продукт на размяната, на обръщението, тъй като тя може да действува като разменна стойност само в размяната, изолирана сама за себе си, тя би била съкровище и като такава тя не самонараства, както и не служи като потребителна стойност.

Или пък ако бихме казали: Притежателят на пари купува стока, която обаче обработва, прилага я производително и по такъв начин ѝ прибавя стойност и след това пак я продава. Тогава принадената стойност изцяло би произтичала от неговия труд. Стойността като такава не би действувала, не би самонараснала. Той не получава повече стойност, защото има *стойност;* увеличението на стойността иде от добавяне на труд.

Във всеки случай, ако капиталът е специфична форма на богатството, потенция на стойността, тя трябва да бъде развита на основата, че се разменят еквиваленти, т. е. че стоките се продават по тяхната стойност, т. е. пропорционално на съдържащото се в тях работно време. От друга страна, това изглежда невъзможно. Ако при *П — С — П*, както при акта *П — С*, така и при акта *С — П*, се разменят един срещу друг еквиваленти, как от процеса да излязат повече пари, отколкото са влезли в него?

Ето защо изследването как възниква принадената стойност е представлявало от физиократите до най-ново време най-важният въпрос на политическата икономия. Фактически това е въпросът, как пари (или стока, тъй като парите са само превърнатата форма на стоката), как изобщо една стойностна сума се превръща в капитал, как възниква капитал?

Привидните противоречия, които са заложени в проблемата, в условията на задачата, са довели Франклин до изказването:

> «Има само 3 пътя за увеличаване на богатството на страната. Първият е войната: това е грабеж. Вторият е търговията: това е измама; а третият е земеделието: това е единственият порядъчен, почтен път» («The Works of B. Franklin-edited by Sparks». Volume II. «Positions to be examined, concerning National Wealth». Boston, 1836, стр. 376)[10].

Още тук може да се види защо две форми капитал* — капиталът в две функции; според това, дали функционира в едната или в другата, той се явява като отделен вид капитал — които отговарят най-близко на обикновената представа за капитал и действително исторически са най-старите форми на съществуване на капитала, тук, където става дума за капитала като такъв, съвсем не се взимат под внимание, а трябва да бъдат разгледани по-късно като производни, вторични форми на капитала.

В същинския търговски капитал движението *П — С — П* се проявява най-очебийно. Ето защо от край време е биело в очи, че целта му е увеличаването на пуснатата в обръщението стойност или пари и че формата, в която той постига това, е да купува, за да продава отново.

---

* Търговски капитал и лихвоносен капитал. *Ред.*

«Всички видове търговци имат това общо, че *купуват, за да препродават*» («Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses», написани в 1766 г. Публикувани в «Oeuvres de Turgot». Nouvelle édition par E. Daire. Tome I, Paris, 1844, стр. 43) [Руски превод, стр. 134].

От друга страна, тук принадената стойност изглежда като възникнала само в обръщението било защото търговецът продава по-скъпо, отколкото купува, или защото купува по-евтино, отколкото продава (купува стоката под нейната стойност, а я продава по нейната стойност или над стойността ѝ), било защото я купува по нейната стойност, но я продава над стойността ѝ. Той купува стоката от единия и я продава на другия, представлява по отношение на единия парите, по отношение на другия стоката; и като започва движението отново, той също така продава, за да купува, но по такъв начин, че стоката като такава никога не е негова цел, така че последното движение му служи само като [I—12] опосредствуване на първото. Той представлява различните страни (фази) на обръщението последователно спрямо купувач и продавач и цялото му движение се извършва вътре в обръщението или по-скоро той се явява като носител на последното, като представител на парите, също както в простото стоково обръщение цялото движение изглежда, че изхожда от средството за обръщение, от парите като средство за обръщение. Той се явява само като посредника на различните фази, през които стоката трябва да премине в обръщението и затова той посредничи само между налични крайни пунктове, между налични продавачи и купувачи, които представляват налична стока и налични пари. Тъй като тук към процеса на обръщението не се добавя друг процес, изглежда че принадената стойност (печалбата), която търговецът получава чрез последователното продаване и купуване — тъй като всичките му операции се свеждат до продажби и покупки, — че увеличението на пуснатите от него в обръщението пари или стойности може да бъде обяснено изобщо само с надхитрянето на страните, с които той има последователно работа, с размяната на нееквиваленти, така че по този начин той извлича от обръщението винаги по-голяма стойност, отколкото пуска в него. По такъв начин изглежда, че неговата печалба — принадената стойност, която неговата пусната в размяната стойност му създава — произхожда само от обръщението и че следователно се състои само от загубите на опериращите с него.

Всъщност търговското имущество може да възникне чисто по този начин и забогатяването на търговските народи, които вършат междинна търговия между промишлено по-малко развити нации, е ставало до голяма степен по този начин. Търговски капитал може да действува между нации, които стоят на най-различни стъпала на производството и изобщо на икономическата структура на обществото

Ето защо той може да действува между нации, при които няма капиталистически начин на производство, следователно много преди да е развит капиталът в главните си форми. Но ако печалбата, която търговецът получава, т. е. ако самонарастването на търговското имущество трябва да бъде обяснено не само с надхитряне на стокопритежателите, следователно ако трябва да бъде нещо повече от само друго разпределение на вече съществуващи стойностни суми, тя очевидно трябва да бъде изведена само от предпоставки, които не се явяват в неговото движение, в специфичната му функция, и неговата печалба, неговото самонарастване се явява като само производна, вторична форма, чийто произход трябва да бъде търсен другаде. Нещо повече, ако специфичната форма на търговския капитал се разглежда самостоятелно сама за себе си, търговията трябва, както казва Франклин, да се явява като чиста измама и изобщо да изглежда невъзможна, ако се разменят еквиваленти, т. е. ако стоките се продават и купуват по тяхната разменна стойност.

«При господство на неизменни еквиваленти търговията би била невъзможна» (*G. Opdyke*. A Treatise on Political Economy. New York, 1851, стр. 67).

(Ето защо в своите «Umrisse einer Kritik der Nationalökonomie» в «Deutsch-Französische Jahrbücher», Paris, 1844, Енгелс се опитва в същия смисъл да обясни разликата между разменна стойност и цена с това, че търговията е невъзможна, щом стоките се разменят по тяхната стойност.[11])

Друга една също така древна форма на капитала, от която се е образувала обикновената представа за капитала, е формата на парите, давани назаем под лихва, формата на лихвоносния паричен капитал. Тук виждаме не движението *П — С — П*, когато парите най-напред се разменят срещу стока, а след това стоката се разменя срещу повече пари, а само резултата от движението *П — П;* пари се разменят срещу повече пари. Те се връщат към изходния си пункт, но умножени. Ако първоначално са били 100 талера, сега те са 110 талера. Представената в 100-те талера стойност се е запазила и е нараснала, т. е. положила е принадена стойност от 10 талера. Почти във всички страни и исторически епохи, колкото и нисък да е бил общественият начин на производство и колкото и да е била неразвита икономическата структура, ние срещаме лихвоносни пари, пари, които полагат пари, т. е. формално — *капитал*.

Тук едната страна на капитала още повече се доближава до представата, отколкото при търговското имущество. [I—13] (Κεφάλαιον у гърците и етимологически е нашият капитал.[12]) А именно, че *стойността като такава самонараства*, полага принадена стойност, защото преди това вече съществува (влиза в обръщението) като стой-

ност, самостоятелна стойност (пари), и че стойност се полага, че настъпва запазване и умножаване на стойността само защото е била предпоставена стойност, защото стойността действува като стойност, като самонарастваща стойност. Тук е достатъчно да отбележим следното *(на друго място ще трябва да се върнем към това)*[13].

Първо. Ако парите се дават назаем като капитал в съвременния смисъл на думата, вече се предполага, че пари — една стойностна сума — са an sich* капитал; т. е. че този, на когото парите се дават назаем, може да ги приложи или ще ги приложи като производителен капитал, като самонарастваща стойност и част от създадената по такъв начин принадена стойност ще трябва да изплати на онзи, който му е заел парите, като капитал. Следователно тук очевидно лихвоносният паричен капитал не е само производна форма на капитала — капиталът в една отделна функция, — а капиталът вече се предполага като напълно развит, така че сега една стойностна сума — било във формата на пари или на стока — може да бъде дадена назаем не като пари и стока, а като капитал, че самият *капитал* може да бъде пуснат в обръщението като стока sui generis**. Тук капиталът е вече предположен и готов като потенция на парите или стоката, на стойността изобщо, така че може да бъде пуснат в обръщението като стойност с тази потенция. Следователно в този смисъл лихвоносният паричен капитал предполага вече развитието на капитала. Капиталистическото отношение трябва да е вече готово, преди да може да се появи в тази специална форма. Тук самонарастващата природа на стойността вече е предположена като сраснала се със стойността, така че една стойностна сума може да бъде продадена, да бъде отстъпена при известни условия на трето лице като самонарастваща стойност. Също така тогава лихвата се явява само като отделна форма и разклонение на принадената стойност, която изобщо по-късно се разпада на различни форми, които образуват различни доходи, като печалба, поземлена рента, лихва. Ето защо и всички въпроси относно величината на лихвата и т. н. се явяват като въпроси, как наличната принадена стойност се разпределя между различни видове капиталисти. Изобщо тук съществуването на принадената стойност е *предпоставка*.

За да може пари или стока, изобщо една стойностна сума да бъде дадена назаем като *капитал,* капиталът дотолкова вече се предполага като специфична притежаваща потенция форма на стойността, че както пари и стока се предполагат като веществени елементи по отношение на капитала, тук капиталовата форма на стойността се предполага като също такова присъщо свойство на парите и стоката,

---

* — потенциално. *Ред.*
** — от особен род. *Ред.*

така че пари или стока могат да бъдат предадени на трето лице като капитал, тъй като стока или пари не се развиват в обръщението като капитал, а могат да бъдат пуснати в обръщението като готов капитал, като капитал *an sich*, като *специфична стока*, която има и своя специфична форма на отчуждаване.

Ето защо на основата на самото капиталистическо производство лихвоносният капитал се явява като производна, вторична форма.

Второ. Лихвоносните пари се явяват като първата форма на лихвоносния капитал, както изобщо парите се явяват като изходния пункт на образуването на капитала, защото в парите стойността за пръв път става самостоятелна, следователно умножаването на парите най-напред се явява като увеличаване на стойността сама по себе си и парите представляват мярката, с която отначало се измерва стойността на всички стоки, а после се измерва самонарастването на стойността. Сега пари могат да бъдат давани назаем за производителни цели, следователно формално — като *капитал*, макар капиталът още да не е завладял производството, още да не съществува капиталистическо производство, следователно още да не съществува капитал в същинския смисъл на думата, било че производството се извършва на основата на робството, било че принаденият продукт принадлежи на лендлорда (както в Азия или във феодални времена), или пък има занаятчийска промишленост или дребно селско стопанство и др. п. Следователно тази форма на капитала, също като търговското имущество, е независима от стъпалата на производството (само при предпоставката, че стоковото обръщение се е развило до образуване на пари) и затова исторически се появява преди развитието на капиталистическото производство, на чиято основа тя образува само вторична форма. Както търговското имущество на нея й стига да бъде само *формално* капитал, капитал във функция, в която той може да съществува, преди капиталът да е завладял производството, а само такъв капитал е основа на специфичен исторически начин на общественото производство.

[I—14] *Трето*. Пари могат да бъдат дадени назаем (също както и стока), за да се купува, не за да се използват производително, а за да се консумира, да се изразходва. При това не се образува принадена стойност, става само друго разпределяне, преместване на налични стойности.

Четвърто. Пари могат да бъдат дадени назаем, за да се *плати*. Парите могат да бъдат дадени назаем като платежно средство. Ако това се прави с цел да се погасят консумативни дългове, случаят е същият както при пункт 3, с тази само разлика, че там парите се взимат назаем, за да се купят потребителни стойности, а тук — за да се заплатят консумирани потребителни стойности.

Но плащането може да бъде нужно и като акт на процеса на обръщението на капитала. *Дисконт**. Разглеждането на този случай спада към учението за кредита.

След това отстъпление да се върнем на темата.

При разглеждането на капитала е важно да се помни, че единствената предпоставка, единственият материал, от който изхождаме, са стоковото обръщение и паричното обръщение, стока и пари, и че индивидите си противостоят само като стокопритежатели. Втората предпоставка е, че смяната на форми, която стоката претърпява в обръщението, е само формална, т. е. че във всяка форма стойността остава неизменна, че стоката веднъж съществува като потребителна стойност, друг път — като пари, но без да изменя стойностната си величина, така че стоките се купуват и продават по тяхната *стойност*, в съответствие със съдържащото се в тях работно време, с други думи — че се разменят само еквиваленти.

Наистина ако разгледаме формата *С* — *П* — *С*, и в нея се запазва стойността. Тя най-напред съществува във формата на стока, след това в тази на пари, а след това пак във формата на стока. Например един тон желязо с цена 3 ф. ст., същите 3 ф. ст. съществуват след това като пари, а след това — като пшеница с цена 3 ф. ст. Следователно в този процес стойностната величина 3 ф. ст. се е запазила, но сега житото като потребителна стойност изпада от обръщението в потреблението и с това стойността се унищожава. При все че тук стойността се запазва, докато стоката се намира в обръщението, но това изглежда чисто формално [I—14].

c) РАЗМЯНА МЕЖДУ КАПИТАЛА И РАБОТНАТА СИЛА[14]

[I—15] Стойността (дадена стойностна сума) трябва да се запази и увеличи в процеса *П* — *С* — *П*, докато влиза в обръщението, т. е. докато последователно приема формите на стока или на пари. Обръщението не трябва да бъде само смяна на форми, а трябва да повишава стойностната величина, към наличната стойност да добави нова стойност или принадена стойност. Стойността като капитал трябва като че ли да бъде стойност на втора степен, стойност с потенция.

Разменната стойност на стоката е опредметеното в потребителната ѝ стойност количество еднакъв обществен труд, т. е. количеството труд, което е въплътено в нея, което е изразходвано за нея. Величината на това количество се измерва с времето; с работното време, което се

* — плащане чрез полици. *Ред.*

изисква, за да се произведе потребителната стойност и затова е опредметено в нея.

Пари и стока се различават само по формата, в която е изразен този опредметен труд. При парите опредметеният труд е изразен като обществен труд (общо), който затова е непосредствено разменим срещу всички други стоки в онова количество, в което те съдържат също толкова труд. При стоката съдържащата се в нея разменна стойност или опредметеният в нея труд е изразен само в нейната *цена,* т. е. в едно уравнение с парите; само мислено изразен в пари (в материала на парите и мярката на стойностите). Но двете форми са форми на една и съща стойностна величина и, разгледани откъм субстанцията им, са форми на едно и също количество опредметен труд, следователно са изобщо опредметен труд. (Както видяхме[15], парите, както като покупателно средство, така и като платежно средство, могат във вътрешното обръщение да бъдат заменени със стойностни знаци, знаци за самите тях. Това не изменя работата, тъй като знакът представлява същата стойност, същото работно време, което се съдържа в парите.)

Обстоятелството, че при движението *П — С — П,* изобщо при понятието капитал се изхожда от пари, не означава нищо друго, освен че се изхожда от самостоятелната форма, която приема съдържащата се в стоката стойност или съдържащият се в нея труд; от формата, която представлява битие на работното време като всеобщо работно време — независимо от потребителната стойност, в която то е въплътено първоначално. Както във формата на пари, така и във формата на стока, стойността е *опредметено* количество труд. Ако парите бъдат превърнати в стока или стоката бъде превърната в пари, стойността променя само формата си, но не променя нито субстанцията си — че представлява опредметен труд, — нито своята величина, съгласно която тя е определено количество опредметен труд. Следователно всички стоки само формално са различни от парите; парите са само специфична тяхна форма на съществуване, която те приемат в обръщението и за обръщението. Като опредметен труд парите и стоките са едно и също, стойност, а смяната на форми — обстоятелството, че тази стойност е налице ту като пари, ту като стока — трябва по предпоставка да бъде безразлична за капитала; по предпоставката, че капиталът е запазваща се стойност във всяка от тези форми — предпоставка, без която парите и изобщо стойността съвсем не стават капитал. Това изобщо трябва да бъде смяна на форми с едно и също съдържание.

Единствената противоположност на опредметения труд образува неопредметеният, *живият труд.* Първият е труд, съществуващ в пространството, вторият — във времето, първият е минал труд, вто-

рият е настоящ труд, първият е въплътен в потребителна стойност, вторият извършва процес като човешка дейност и тепърва се намира в процеса да се опредмети, първият е стойност, вторият създава стойност. Ако налична стойност бъде разменена срещу създаващата стойност дейност, опредметен труд — срещу жив, накратко пари — срещу труд, изглежда налице възможността посредством този процес на размяна наличната стойност да бъде запазена или увеличена. Следователно да приемем, че притежателят на пари купува труд, че следователно продавачът не продава стока, а труд. От досегашния анализ на отношението на стоковото обръщение, при което си противостоят само стокопритежатели, не може да се обясни [I—16] това отношение [между опредметения и живия труд]. Тук засега ние и не питаме за условията му, а само го предполагаме като факт. Чрез купуването на труда нашият притежател на пари цели само да увеличи притежаваната от него стойност. Следователно безразлично му е какъв отделен вид труд купува, той само трябва да купи полезен труд, който произвежда отделна потребителна стойност, следователно отделен вид труд, например труда на тъкач. За стойността на този труд — или как изобщо се определя стойността на труда, не знаем още нищо. [I—16]

[I—17] Следователно ясно е, че дадено количество труд не може да измени и още по-малко да *увеличи* стойностната си величина с това, че веднъж съществува във формата на пари — стоката, в която всички други стоки измерват стойността си, — друг път във формата на която и да е друга потребителна стойност, с други думи, че веднъж съществува във формата на пари, а друг път — във формата на стока. Дори не може да се предвиди как чрез такава смяна на форми дадена стойностна сума, определено количество опредметен труд може да се *запази* като такъв. Стойността на стоката или самата стока съществува във формата на пари, доколкото е разменна стойност, определено количество опредметен труд в неизменната си форма. Паричната форма е именно формата, в която стойността на стоката се запазва, консервира като стойност, т. е. като определено количество опредметен труд. Ако превърна пари в стока, аз превръщам стойността от една форма, в която тя се запазва, във форма, в която тя не се запазва, а при движението на купуването за продаване стойността от неизменната си форма би се превърнала най-напред във форма, в която тя не се запазва, за да се превърне пак обратно в пари, в неизменната форма — превръщане, което в обръщението може да сполучи или да не сполучи. Обаче резултатът би бил, че аз бих притежавал след процеса, както и преди него, стойностната сума, опредметения труд в неизменната му форма като определена парична сума. Това е съвсем безполезна и дори безсмислена операция. Но ако аз стискам парите

като такива, те са съкровище, имат отново потребителна стойност и се запазват като разменна стойнсст само защото не действуват като такава; като че ли е вкаменена разменна стойност поради това, че се държи извън обръщението, отнася се отрицателно към него. От друга страна, във формата на стока стойността изчезва заедно с потребителната стойност, в която се съдържа, която е нещо преходно и като такова би се разпаднала просто от природната обмяна на веществата. Но ако тя действително се използва като потребителна стойност, т. е. ако се консумира, заедно с потребителната стойност изчезва и съдържащата се в нея разменна стойност.

Умножение на стойността не означава нищо друго освен умножение на опредметен труд; но опредметен труд може да бъде запазен или умножен само чрез жив труд. [I—17]

[I—18] Стойността — съществуващият във формата на пари *опредметен* труд — би могла да нарасне само чрез размяна срещу друга стока, самата *потребителна стойност* на която би се състояла в това, да увеличава разменната стойност, т. е. потреблението на която би било равнозначно на създаване на стойност, или опредметяване на труд. (Изобщо за стойността, която трябва да нарасне, *никоя* стока няма непосредствено потребителна стойност, освен доколкото самото ѝ потребление е създаване на стойност; освен доколкото тя е пригодна за увеличаване на стойността.) А такава потребителна стойност има само *живата работоспособност*. Ето защо стойността, парите могат да се превърнат в капитал само чрез размяна срещу живата работоспособност. Превръщането им в капитал изисква тяхната размяна, от една страна, срещу работоспособността и, от друга страна, срещу вещните условия, които опредметяването на работоспособността предполага.

Тук ние стоим на основата на стоковото обръщение, съгласно която между разменящите, които се различават само като купувач и продавач, не се предполагат никакви отношения на зависимост освен дадените от самия процес на обръщение. Съобразно с това пари могат да купят *работоспособност* само доколкото самата работоспособност се предлага, се продава като стока от нейния притежател, от живия притежател на работоспособността. Условието е притежателят на работоспособността първо да може да разполага със собствената си работоспособност, да може да се разпорежда с нея като със стока. За това той трябва да е и неин собственик. Иначе не би могъл да я *продава* като стока. Второто условие, което вече се съдържа в първото, е, че той е принуден *сам* да изнася на пазара, да продава работоспособността си като стока, защото не може вече да разменя своя труд във формата на друга стока, във формата на *опредметен* (съществуващ извън неговата субективност) в друга потребителна стойност

труд, а единствената стока, която той може да предложи, която той има за продан, е неговата жива, съществуваща в живия му организъм работоспособност [Arbeitsvermögen]. (Думата «*Vermögen*» тук съвсем не трябва да се схваща като fortuna, fortune*, а като потенция, δύναμιζ**.)

Предпоставка, за да бъде притежателят на работоспособността принуден да продава работоспособността си — тази специфична стока, различаваща се от всички други стоки, независимо от това, дали те съществуват във формата на стока или на пари — вместо някоя стока, в която се опредметява неговият труд, е да липсват, да са изгубени предметните условия за осъществяване на неговата работоспособност, условията за опредметяване на неговия труд, а, напротив, те като свят на богатството, на предметното богатство са подчинени на чужда воля, отчуждено му противостоят в обръщението като собственост на стокопритежателите, като чужда собственост. Кои са условията за осъществяване на неговата работоспособност, или кои са предметните условия на труда; на труда в процес като реализираща се в потребителна стойност дейност, ще видим по-късно по-отблизо.

Следователно щом условието за превръщането на парите в капитал е размяната им срещу жива работоспособност, т. е. купуването на живата работоспособност от нейния притежател, парите могат изобщо да се превърнат в капитал или притежателят на пари да се превърне в капиталист само доколкото последният *заварва* на стоковия пазар, вътре в обръщението свободния работник, свободен, доколкото, от една страна, разполага със собствената си работоспособност като със стока; доколкото, от друга страна, не се разпорежда с никаква друга стока, т. е. доколкото е свободен, лишен от всички предметни условия за реализиране на своята работоспособност, така че в същия смисъл, в който притежателят на пари като субект и носител на опредметения труд, на самозапазващата се стойност е *капиталист,* притежателят на работоспособността като само субект, само олицетворение на собствената си работоспособност, е работник.

Но самият този свободен работник — а затова и размяната между притежателя на пари и притежателя на работоспособността, между капитал и труд, между капиталист и работник — е очевидно продукт, резултат на предшествуващо историческо развитие, равносметка на много икономически преврати и предполага залеза на други обществени производствени отношения и определено развитие на производителните сили на обществения труд. Определените исторически

* — богатство, имущество. *Ред.*

** — способност, възможност. — *Ред.*

условия, които са дадени с [I—19] предпоставката на това отношение, ще следват от само себе си при по-късния му анализ. Обаче капиталистическото производство изхожда от *предпоставката,* че свободните работници, т. е. продавачите, които имат за продан само собствената си работоспособност, биват *заварвани* в обръщението, на пазара. Следователно образуването на капиталистическото отношение показва от самото начало, че то може да настъпи само на определено историческо стъпало на икономическото развитие на обществото — на обществените производствени отношения и производителни сили. От самото начало то се явява като исторически определено икономическо отношение, отношение, което принадлежи на определен исторически период на икономическото развитие, на общественото производство.

Ние изхождаме от стоката, както тя се явява на повърхността на буржоазното общество, като най-простото икономическо отношение, елементът на буржоазното богатство. Анализът ѝ показа и определени исторически условия, обвити в нейното битие. Например ако продуктите се произвеждат от производителите само като потребителни стойности, потребителната стойност не става стока. Това предполага исторически определени отношения между членовете на обществото. Ако сега бихме проследили въпроса, при какви обстоятелства продуктите общо се произвеждат като стоки, или при какви условия битието на продукта като стока се явява като всеобща и необходима форма на всички продукти, ще се окаже, че това става само на основата на съвсем определен исторически начин на производство — капиталистическия. Но такова изследване би излязло извън пределите на анализа на стоката като такава, защото при този анализ имахме работа само с продуктите, с потребителните стойности, доколкото се явяват във формата на стока, но не се занимавахме с въпроса, на каква обществено-икономическа основа всеки продукт трябва да се явява като стока. По-скоро ние изхождаме от факта, че в буржоазното производство стоката се заварва като такава всеобща елементарна форма на богатството. Обаче стоково производство, а затова и стоково обръщение може да има между различни общества или между различни органи на едно и също общество, при все че най-голямата част от продукцията се произвежда за непосредствено собствено потребление, като потребителна стойност и затова никога не приема формата на стока. От друга страна, паричното обръщение от своя страна и затова развитието на парите в различните им елементарни функции и форми не предполага нищо друго освен самото стоково обръщение, и то грубо развито стоково обръщение. Наистина и това е историческа предпоставка, която обаче съобразно с природата на стоката може да бъде налице на най-различни исторически стадии на

обществения производствен процес. По-подробното разглеждане на отделните парични форми, например развитието на парите като съкровище и на парите като платежно средство, говореше за твърде различни исторически стъпала на обществения производствен процес. Исторически различия, които следват от самата форма на тези различни функции на парите; дори самото съществуване на парите във формата на съкровище или като платежно средство се оказа не само спадащо към всяко що-годе развито стъпало на стоковото обръщение и затова се оказа не ограничено за определен период на производството, а присъщо както на добуржоазни стъпала на производствения процес, така и на буржоазното производство. Но капиталът от самото начало се появява като отношение, което може да бъде само резултат на определен исторически процес и основа на определена епоха на обществения начин на производство.

Да разгледаме сега самата работоспособност в нейната противоположност спрямо стоката, която ѝ противостои във формата на пари, т. е. в противоположност спрямо опредметения труд, спрямо стойността, която персонифицирана в притежателя на пари или в капиталиста и в негово лице е станала собствена воля, битие за себе си[16], съзнателна самоцел.

От една страна, работоспособността се явява като *абсолютната бедност,* тъй като целият свят на веществено богатство, както и всеобщата му форма, разменната стойност, ѝ противостоят като чужда стока и чужди пари, а самата работоспособност е само наличната и включена в живия организъм на работника възможност да работи, възможност, която обаче е абсолютно отделена от всички предметни условия за нейното осъществяване, следователно — от собствената ѝ действителност и съществува самостоятелно по отношение на тях, оголена от тях. Доколкото всички предметни условия за влизане в живота, за действителния процес на труда, за действителното му осъществяване, доколкото всички условия за опредметяването му представляват опосредствуване между способността за труд и действителния труд, всичките могат да бъдат обозначени като *средства на труда.* Работоспособността, за да може като самостоятелен фактор да противостои на [I—20] представляваният от притежателя на пари и стокопритежателя опредметен труд, на стойността, която по отношение на нея е персонифицирана като капиталист, за да може да му противостои в самостоятелния си облик на работник, който е принуден да продава като стока работоспособността си като такава, е лишената от своите средства на труда работоспособност. Тъй като *действителният* труд е присвояването на природното за задоволяване на човешките потребности, дейността, чрез която се опосредствува обмяната на веществата между човека и природата, то работоспособ-

ността, тъй като е лишена от средствата на труда, от предметните условия за присвояване на природното чрез труд, е лишена също така и от *средства за живот*, а ние вече и по-рано видяхме[17], че потребителната стойност на стоките може съвсем общо да бъде характеризирана като *средства за живот*. И така, лишената от средства на труда и средства за живот работоспособност е абсолютната бедност като такава и работникът само като персонификация на работоспособността притежава действително потребностите си, докато дейността за задоволяването им той притежава само като безпредметна, вложена само в собствената му субективност заложба (възможност). Като такъв той по самото си понятие е паупер, персонификация и носител на тази способност, съществуваща отделно, изолирана от своята предметност.

От друга страна, тъй като веществено̀то богатство, светът на потребителните стойности се състои само от природно вещество, което е модифицирано от труда, следователно се присвоява само чрез труд, а обществената форма на това богатство, разменната стойност, не е нищо друго освен определена обществена форма на съдържащия се в потребителните стойности опредметен труд; обаче тъй като потребителната стойност, действителното потребление на работоспособността е самият труд, т. е. дейността, която опосредствува потребителните стойности и създава разменната стойност, работоспособността е както общата възможност на вещественото богатство, така и единственият източник на богатството в определената обществена форма, която то приема като разменна стойност. Стойност като опредметен труд е именно само опредметената дейност на работоспособността. Ето защо, ако при капиталистическото отношение се изхожда от предпоставката, че опредметеният труд се запазва и умножава — че стойността се запазва и умножава — в резултат на това, че притежателят на пари или стокопритежателят постоянно заварва в обръщението част от населението, които са само персонификации на работоспособността, само работници и затова продават, постоянно предлагат на пазара работоспособността си като стока, то парадоксът, от който съвременната политическа икономия изглежда да изхожда, се основава на природата на нещата. Докато, от една страна, тя провъзгласява труда за източник на богатството както във вещественото му съдържание, така и в обществената му форма, както като потребителни стойности, така и като разменни стойности, от друга стана, тя провъзгласява също така необходимостта от абсолютната бедност на работника — бедност, която именно не означава нищо друго, освен че работоспособността му си остава единствената стока, която той има за продан, че само като работоспособност той противостои на предметното, действителното богатство. Това противоречие е дадено

от обстоятелството, че стойността — било във формата на стока или във формата на пари — противостои на работоспособността като такава като отделна стока.

Друго противоречие: В противоположност на парите (или на стойността изобщо) като *опредметен труд* се явява работоспособността като способност на живия субект, едното — минал, предшестващ труд, другото — бъдещ труд, съществуването на който може да бъде именно само живата дейност, временно наличната дейност на самия жив субект.

Както на страната на капиталиста стои стойността като такава, която притежава в парите своето обществено, общовалидно, всеобщо битие като опредметен труд и за която всяка отделна форма на битие — битие в потребителната стойност на всяка отделна стока — важи само като отделно и само по себе си безразлично въплъщение (оттук абстрактното богатство), то в лицето на работника като само персонификация на работоспособността на капиталиста противостои труд изобщо, всеобщата възможност на богатството, създаващата стойност дейност (като способност) изобщо, какъвто специфичен вид действителен труд и да купува капиталът. Този специфичен вид работоспособност важи само доколкото потребителната му стойност е опредметяване на труда изобщо, т. е. създаваща стойност дейност изобщо. На капиталиста, който представлява стойността като такава, противостои работникът просто като работоспособност, просто като работник, така че противоположността между [I—21] самонарастващата стойност, самонарастващия опредметен труд и живата работоспособност, създаваща стойност, образува солта и същинското съдържание на отношението. Те си противостоят като капитал и труд, като капиталист и работник. Тази абстрактна противоположност се среща например в цеховата промишленост, където отношението между майстор и калфа има съвсем други определения. (Този пункт и вероятно целият пасаж да се включи едва в раздела «Капитал и наемен труд».)

d) СТОЙНОСТ НА РАБОТОСПОСОБНОСТТА. МИНИМУМ НА РАБОТНАТА ЗАПЛАТА ИЛИ СРЕДНА РАБОТНА ЗАПЛАТА

Работоспособността като *потребителна стойност* специфично се различава от потребителната стойност на всички други стоки. Първо, по това, че само като заложба съществува в живия организъм на продавача, на работника; второ, по това, че му придава едно съвсем характерно различие от всички други потребителни стойности, а именно по това, че нейната потребителна стойност — действителната ѝ реали-

зация като потребителна стойност, т. е. потреблението ѝ — е самият труд, следователно субстанцията на разменната стойност; по това, че е творческата субстанция на самата разменна стойност. Нейното действително използване, потребление е полагане на разменната стойност. Да създава разменна стойност е специфичната ѝ потребителна стойност.

Обаче като стока самата работоспособност има *разменна стойност*. Пита се как да се определи тази стойност? Доколко една стока се разглежда от гледна точка на разменната стойност, тя винаги се разглежда като резултат на производителната дейност, необходима за създаване на потребителната ѝ стойност. Разменната ѝ стойност е равна на количеството на изразходвания за нея, опредметения в нея труд, чиято мярка е самото работно време. Като разменна стойност всяка стока се различава от другата само количествено, а по субстанция представлява известно количество от средния обществен труд, от необходимото работно време, нужно, за да се произведе тази определена потребителна стойност при дадените общи производствени условия, следователно и за да се възпроизведе. Следователно стойността на работоспособността, както и на всяка друга потребителна стойност, е равна на количеството на обработения в нея труд, на работното време, нужно, за да се произведе работоспособността (при дадени общи производствени условия). Работоспособността съществува само като заложба в живия организъм на работника. Производството на работоспособността, щом веднъж тя се предполага за дадена, се свежда — както производството на всичко живо — до възпроизвеждане, до запазване.

Следователно стойността на работоспособността се свежда преди всичко до стойността на средствата за живот, които са необходими за запазването ѝ, т. е. за поддържане живота на работника като работник, така че, ако днес е работил, на другата сутрин той да може да повтори същия процес при същите условия.

Второ: Преди работникът да е развил работоспособността си, преди да е годен да работи, той трябва да живее. Следователно, ако трябва — каквато е предпоставката, за да се превръщат парите в капитал, за да има капиталистическо отношение, — следователно ако трябва капиталът постоянно да заварва на пазара, в самото обръщение, продавачи на собствената си работоспособност, необходимо е — тъй като работникът е смъртен — освен собствените си средства за живот той да получава достатъчно средства за живот, за да размножава, да увеличава или поне да запазва на даденото ѝ равнище работническата раса, така че работоспособностите, които поради негодност или смърт отпадат от пазара, да бъдат заменени с пресни. С други думи: Той трябва да получава достатъчно средства за живот,

за да може да изхранва деца дотогава, докато самите те могат да живеят като работници. За да развие определена работоспособност, за да преобразува така общата си природа, че да е способна да изпълнява определен труд, работникът се нуждае от упражнение или обучение, възпитание, което според специалния вид производителен труд, който той изучава, трябва само да бъде повече или по-малко заплащано, следователно също влиза в производствените разходи на работоспособността. Колкото важно е това последно разсъждение, щом стане въпрос [I—22] да се изследват различията в стойността [на работоспособността] в отделните отрасли на труда, толкова безразлично е то тук, където имаме работа само с общото отношение между капитала и труда и следователно имаме пред себе си обикновен среден труд, т. е. разглеждаме всеки труд само като степен на този среден труд, разходите за изучаването на който са нищожно малки. Впрочем както и да е, разноските по изучаването, разходите, които са нужни, за да се развие природата на работника като способност и умение в определен отрасъл на труда, са във всеки случай включени в средствата за живот, от които се нуждае работникът, за да отгледа децата си, хората, които ще го заместят като работоспособност. Те спадат към средствата за живот, които са нужни, за да се размножава работникът като работник.

И така, стойността на работоспособността се свежда до стойностите на средствата за живот, които са необходими, за да се запази работникът като работник, за да живее и се размножава като работник. От своя страна тези стойности се свеждат до определеното работно време, което е необходимо — до количеството труд, което е било изразходвано, — за да се произведат необходимите за запазването и размножаването на работоспособността средства за живот или потребителни стойности.

Всички необходими за запазване или възпроизвеждане на работоспособността средства за живот се свеждат до стоки, които съобразно с изменящата се производителна сила на труда имат по-голяма или по-малка стойност, т. е. изискват за производството си по-кратко или по-дълго работно време, така че едни и същи потребителни стойности съдържат повече или по-малко опредметено работно време. Ето защо стойността на средствата за живот, необходими за поддържане на работоспособността, се изменя, но винаги се измерва точно с количеството труд, което е необходимо, за да се произведат нужните за поддържане и възпроизвеждане на работоспособността средства за живот, или което е необходимо, за да се поддържа и възпроизвежда самата работоспособност. Величината на необходимото за тази цел работно време се изменя, но винаги е налице определено работно време — по-голямо или по-малко, — което трябва да бъде употребено

и възпроизвеждане на работоспособността и като опредметяване на което трябва да се разглежда живото битие на последната.

Средствата за живот, от които работникът се нуждае, за да живее като работник, са естествено различни в различни страни и в различни състояния на културата. Самите естествени потребности, например храна, облекло, жилище, отопление, са по-големи или по-малки според климатичните различия. Също така, тъй като обхватът на т. нар. първи жизнени потребности и видът на задоволяването им зависят до голяма степен от културното състояние на обществото — сами са исторически продукт, — към необходимите средства за живот в една страна или в една епоха спада онова, което в другата не спада. Впрочем в определена страна и в определен период това — имам предвид кръга от тези необходими средства за живот — е дадено.

Дори равнището на *стойността* на труда се увеличава или спада, ако се сравняват различни епохи на буржоазния период в една и съща страна. А най-после пазарната цена на работоспособността ту се покачва над, ту спада под равнището на нейната *стойност*. Това важи както за всички други стоки и е безразлично обстоятелство тук, където изхождаме от предпоставката, че стоките се разменят като еквиваленти, т. е. че в обръщението реализират стойността си. (Тази стойност на стоките изобщо, също както стойността на работоспособността, се представя в действителност като тяхна средна цена, към която се компенсират последователно спадащите или покачващите се пазарни цени, така че следователно при тези колебания на самите пазарни цени стойността на стоките се реализира; действува.) Въпросът за тези движения на равнището на потребностите на работника, както и покачването и спадането на пазарните цени на работоспособността над или под това равнище спадат към учението за работната заплата, а не тук, където предстои да развием общото капиталистическо отношение. В хода на това изследване ще се види, че за резултата е съвсем безразлично дали равнището на потребностите на работника се приема за по-високо или за по-ниско. Единствено важно е, че се схваща като дадено, определено. Всички въпроси, които се отнасят към това равнище не като дадена, а като променлива величина, спадат към изследванията [I—23] специално за наемния труд и не засягат общото отношение на наемния труд към капитала. Впрочем всеки капиталист, който например изгражда фабрика и основава предприятие, разглежда по необходимост работната заплата като дадена за мястото, където и за времето, когато го основава.

{«Намалете разноските по издръжката на хората чрез намаляване естествената цена на храната и облеклото, служещи за поддържане на живота, и в края на краищата работната заплата ще спадне, независимо от това, че търсенето на работници може силно да нарасне» (*D. Ricardo.* On the Principles of Political

Economy, and Taxation. 3rd edition. London, 1821, стр. 460) [Руски превод, том I стр. 314].}

{*«Естествената цена на труда* е цената, която е необходима, за да направи средно работниците способни да съществуват и да увековечават расата си без нарастване или намаляване. Способността на работника да издържа себе си и семейството си. . . зависи не от количеството пари, които той получава като работна заплата, а от количеството храна, необходими предмети и удобства, които могат да се купят с тези пари. Ето защо естествената цена на труда зависи от цената на храната, необходимите предмети и удобствата. . . Така че с покачването на цената на храната и необходимите предмети се покачва естествената цена на труда и спада със спадането на цената на храната и необходимите предмети» (*Ricardo*. Цит. съч., стр. 86) [Руски превод, том I, стр. 85].}

Английският пек (мярка за зърнени храни) е = $^1/_4$ бушела, 8 бушела дават 1 квартер. Стандартният бушел съдържа 2218 $^1/_5$ куб. дюйма, а размерите му: диаметър — 19 $^1/_2$ дюйма, височина — 8 $^1/_4$ дюйма. Малтус казва:

«От един сравнителен преглед на житните цени и работните заплати, като се започне от царуването на Едуард III, следователно от 500 години насам, следва, че заплащането на един ден работа в Англия по-често е било под, отколкото над един пек пшеница; че 1 пек пшеница е един вид средната точка, която обаче стои малко по-високо от средата, около която са се колебали изразените в пшеница работни заплати, изменящи се според търсенето и предлагането» (*Malthus*. Principles of Political Economy, 2nd edition. London, 1836, стр. 240, 254).}

Ако вместо една по-висококачествена и по-ценна стока, която е била главното средство за живот на работника, се даде по-долнокачествена, например вместо месо — жито, пшеница, или вместо пшеница и ръж — картофи, естествено равнището на *стойността* на работоспособността ще спадне, защото равнището на потребностите ѝ е било принизено. Обаче при изследването си ние навсякъде ще приемаме, че масата и качеството на средствата за живот, следователно и обемът на потребностите на дадено културно стъпало никога не се намалява, защото това изследване на покачването и спадането на самото равнище (особено изкуственото му понижаване) с нищо не изменя разглеждането на общото отношение.

Например у шотландците има много семейства, които месеци наред вместо с пшеница и ръж живеят с овесен булгур (oat meal) и ечемичено брашно, размесени със сол и вода, и то «много комфортно», «and that very comfortably», казва Идън в своя труд «The State of the Poor: or, an History of the Labouring Classes in England, from the Conques to the Present Period». 3 vols. London, 1797, т. I, кн. II, гл. II, [стр. 503].

За да създаде изкуствено ниско равнище, комичният филантроп и баронизиран янки граф Румфорд напрегнал в края на миналото столетие ограничения си мозък. Неговите «Essays»[18] са същинска готварска книга с рецепти за всевъзможни буламачи от най-евтините

сортове, за да се дават на работниците ерзаци вместо скъпите сегашни нормални ястия. Най-евтиното ястие, което може да се приготви според този «философ», е една чорба от ечемик, царевица, пипер, сол, оцет, билки и 4 херинги за 8 галона вода. В горецитираното произведение Идън горещо препоръчва на началниците на трудовите домове този безподобен буламач: 5 фунта ечемик, 5 фунта царевица, за 3 пенса херинги, 1 пенс сол, 1 пенс оцет, 2 пенса пипер и билки, общо за 20 $^{3}/_{4}$ пенса се получава чорба за 64 души, а при средните цени на зърнените храни разходите можели да бъдат намалени до $^{1}/_{4}$ пенс за порция.

{«Простият работник, който няма нищо друго освен ръцете и умението си, има само толкова, колкото може да получи от продажбата на своя труд на други. . . Във всеки вид труд трябва да се стигне и действително се стига дотам, че работната заплата на работника се ограничава с това, което му е необходимо, за да му осигури съществуването» (*Turgot.* Reflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses. Трудът е написан в 1766 г. Публикуван в «Oeuvres de Turgot». Nouvelle édition par E. Daire. Tome I, Paris, 1844, стр. 10 [Руски превод, стр. 97—98].} [I — 23]

[I—26] {*Допълнение към стр. 23.* От една страна, е възможно да се понижи равнището на стойността на работоспособността, защото се понижава стойността на средствата за живот или начинът на задоволяването с тях, като на мястото на по-добрите се поставят по-евтини и по-лоши или изобщо се намали кръгът, обемът им. Но, от друга страна, е и възможно — тъй като в равнището, в средната височина влиза изхранването на децата и жените — да се понижи това равнище, като самите те се принудят да работят и през времето, когато децата трябва да се развиват, те бъдат използвани за работа. И този случай, както и всички други, които се отнасят до равнището на стойността на труда, оставяме без внимание. Следователно честно даваме шанс на капитала, като приемаме за несъществуващи най-големите му безобразия.} [I—26]

[I—26] {Освен това равнището може да бъде понижено, ако времето за обучение или разноските по обучаването бъдат сведени по възможност до нула чрез опростяване на труда.}

{Във връзка с ранната експлоатация на децата като работници тук може да се приведе един пасаж от вига-сикофант Маколей.[19] Това е характерно за начина на писане история (и определени възгледи и в икономическата област), което наистина не е «Laudator temporis acti»*, но обръща смелостта си само назад, към далечното минало. За детския труд във фабрики подобни изказвания през XVII век. Но този пасаж от Маколей по-добре да се приведе там, където се

* — «хвалител на минали времена» (*Хораций.* «Наука за поезията»). *Ред.*

говори за историческия процес или за машината и т. н. Виж фабричните отчети за 1856 г.} [I—26]

[I—24] Определянето на *стойността на работоспособността* беше, естествен, от най-голяма важност за разбирането на капиталистическото отношение, което почива на продажбата на работоспособността. Следователно преди всичко трябваше да се установи как се определя стойността на тази стока, тъй като същественото в отношението е обстоятелството, че работоспособността се предлага като стока, но като стока решаващо е определянето на разменната ѝ стойност. Тъй като разменната стойност на работоспособността се определя от стойностите или цените на средствата за живот, на потребителните стойности, които са необходими за запазването и възпроизвеждането ѝ, физиократите, колкото малко и да разбираха природата на стойността изобщо, можаха като цяло правилно да схванат стойността на работоспособността. Ето защо у тях, които установиха първите разумни понятия за капитала изобщо, тази определяна от средните жизнени потребности работна заплата играе главна роля.

{В своя анонимно издаден труд «A Critical Dissertation on the Nature, Measures, and Causes of Value» etc., London, 1825, която изобщо е насочена против Рикардовата теория за стойността, Бейли отбелязва за Рикардовото определение на *стойността* на работоспособността:

«Г-н Рикардо доста ловко заобикаля тази трудност, която на пръв поглед застрашава да катурне учението му, че стойността зависи от количеството труд, употребен в производството. Ако този принцип се провежда с цялата строгост, от него произтича, че *стойността на труда* зависи от количеството труд, *употребен за произвеждането му*, — което е очевидно абсурдно. Ето защо с ловка маневра г-н Рикардо поставя стойността на труда в зависимост от количеството труд, нужен за произвеждане на работната заплата, или, казано с негови думи, той твърди, че стойността на труда *трябва да се определя* от количеството труд, нужен, за да се произведе работната заплата; а под това той подразбира количеството труд, нужно за произвеждане на парите или стоките, получавани от работниците. Това е все едно да кажем, че стойността на тъканта трябва да се определя не от количеството труд, което е отишло за произвеждането ѝ, а от онова количество, което е изразходвано за среброто, срещу което се разменя тъканта» (стр. 50—51).

Единственото правило в тази полемика е, че според Рикардо капиталистът купува с парите си непосредствено *труд*, а не разпореждането с работоспособността. Трудът като такъв не е непосредствено стока, която по необходимост е опредметен, изразходван за потребителна стойност труд. Ето защо Рикардо, който не прави разлика между работоспособността като стока, която работникът продава, потребителната стойност, която има определена разменна стойност, и труда, който е само употребата на тази способност in acti*, е не-

* — в действие. *Ред.*

способен (независимо от изтъкнатото от Бейли противоречие, че жив труд не може да бъде оценяван чрез количеството труд, употребен за произвеждането му) да покаже как може да произлезе принадената стойност, изобщо неравенството между количеството труд, което капиталистът дава на работника като заплата, и количеството жив труд, което той купува с това количество опредметен труд. По останалото бележката на Бейли е глупава. А цената на тъканта се състои от цената на памучната прежда, която е консумирана в нея, както цената на работоспособността се състои от цената на средствата за живот, които влизат в нея чрез обмяната на веществата. Впрочем обстоятелството, че възпроизводството на живото, органичното зависи не от употребения пряко за него труд, а от цената на средствата за живот, които то потребява (а това е начинът на възпроизвеждането му), Бейли би могъл да види при определяне стойността на животните; дори и при машината, доколкото в разходите по нея влизат и тези за въглищата, смазочното масло и другите спомагателни материали, които тя консумира. Доколкото трудът не се ограничава само със запазване на живия организъм, а е необходим и специален труд, който непосредствено модифицира самата работоспособност, като я развива за упражняване на определено умение, този специален труд също както при сложния труд влиза в стойността на труда, и тук това е труд, непосредствено изразходван за работника, за неговото производство. Иначе остротата на Бейли се свежда само към това, че трудът, който се употребява за възпроизвеждане на органичното, се употребява за неговите средства за живот, а не направо за него, тъй като присвояването на тези средства за живот чрез потреблението не е труд, а по-скоро наслада.}

[I—25] Жизнените потребности се подновяват всекидневно. Следователно, ако вземем например масата на жизнените потребности, които са нужни за една година, за да може работникът да живее като работник и да се запази като работоспособност, и разменната стойност на тази сума — т. е. количеството работно време, което е отишло за тези средства за живот, опредметено е, съдържа се в тях, — тогава, като имаме предвид дните в годината, сумата на средствата за живот, от които средно на ден се нуждае работникът, както и тяхната стойност, за да може да живее цялата година, ще представлява стойността на неговата работоспособност за всеки ден, т. е. количеството средства за живот, което през единия ден е нужно, за да може тя през другия ден да продължи да съществува, да бъде възпроизведена като работоспособност.

Потреблението на средствата за живот е по-бавно или по-бързо. Например потребителните стойности, които всеки ден служат за храна, всеки ден се изяждат, също както се унищожават например

потребителните стойности, които служат за отопление, сапун (чистота) и осветление. Напротив, други необходими средства за живот, като облекло или жилище, се износват по-бавно, при все че всеки ден се хабят и употребяват. Някои средства за живот трябва всеки ден отново да се купуват, всеки ден да бъдат подновявани *(заменяни)*, други, като например дрехи, тъй като по-дълго време продължават да служат като потребителни стойности и едва към края на тези периоди от време са станали износени, неизползваеми, трябва да бъдат заменяни или подновявани само на по-дълги промеждутъци, при все че всеки ден се използват.

Ако сумата от средствата за живот, които работникът трябва дневно да потребява, за да живее като работник $е = A$, тя за 365 дни би била $= 365\ A$. Ако пък сумата на всички други средства за живот, от които той има нужда и които трябва да се подновяват, следователно да се купуват наново само 3 пъти в годината $е\ = B$, той за цялата година би имал нужда от $3B$. Следователно общо за годината той би имал нужда от $365A+3B$, а на ден $\frac{365A+3B}{365}$.

Това би била средната сума на средствата за живот, от която той се нуждае дневно, а стойността на сумата би била еднодневната стойност на неговата работоспособност, т. е. стойността, която би била необходима ден след ден всичките дни в годината, за да се купуват необходимите за поддържане на работоспособността средства за живот.

(Ако годината се смята за 365 дни, на тях се падат 52 неделни дни, остават само 313 работни дни; следователно средно могат да се смятат 310 работни дни.) Ако сега стойността на $\frac{365A+3B}{365} = 1$ талер, еднодневната стойност на неговата работоспособност би била $= 1$ талер. Той трябва дневно да печели по толкова, за да може ден след ден да живее през цялата година, и нищо не се изменя от обстоятелството, че потребителната стойност на някои стоки не се подновява всеки ден. И така, отначало е дадена годишната сума на жизнените потребности; след това взимаме тяхната стойност или цена; от нея взимаме средната еднодневна величина, т. е. делим на 365, и по такъв начин получаваме стойността на средните жизнени потребности на работника, или средната еднодневна стойност на неговата работоспособност. (Ако цената на $365A+3B = 365$ талера, то цената на еднодневните жизнени потребности $= \frac{365A+3B}{365} = \frac{365}{365} = 1$ талер.)

Размяна на пари срещу работоспособност. И така, въпреки специфичния си характер и въпреки че следователно е специфична сто-

ка — както и парите бяха изобщо стока, но специфична стока (само че при парите специфичното е породено от отношението на всички стоки към някоя произволна изключителна стока, а тук то е породено от природата на потребителната стойност на стоката) — работоспособността следователно като и всяка друга стока 1) е *потребителна стойност,* определен предмет, чието потребление задоволява специални потребности, 2) има *разменна стойност,* т. е. в нея като предмет, като потребителна стойност се съдържа, е опредметено определено количество труд. Като опредметяване на работно време изобщо тя е стойност. Величината на стойността ѝ се определя от количеството на изразходвания за нея труд. Тази стойност, изразена в пари, е цената на работоспособността. Тъй като тук изхождаме от предпоставката, [I—26] че всички стоки се продават по тяхната стойност, изобщо цената се различава от стойността само по това, че е стойност, оценена или измерена, или изразена в материала на парите. Ето защо стоката се продава по нейната стойност, ако се продава по нейната цена. Тук също така под цена на работоспособността не трябва да се разбира нищо друго освен стойността ѝ, изразена в злато. Ето защо стойността на работоспособността за един ден или за една седмица се заплаща, ако се заплати цената на средствата за живот, необходими за поддържане на работоспособността по време на един ден или една седмица. Обаче тази цена или стойност се определя не само от средствата за живот, които работоспособността всеки ден изцяло потребява, а и от средствата за живот, които тя всекидневно употребява, както например облекло, но не ги изразходва всеки ден напълно, така че всеки ден да трябва да бъдат подновявани, които следователно трябва да бъдат подновявани или заменяни само на известни периоди от време. Макар отнасящите се към облеклото предмети (съдовете за ядене и пиене например няма нужда да бъдат заменяни толкова бързо като облеклото, защото не се изхабяват толкова бързо, още по-малко мебели, легла, маси, столове и т. н.) и да се изхабяват само веднъж на една година, все пак в продължение на цялата година стойността на тези облекла би била потребена за поддържане на работоспособността, а като приключи годината, работникът би трябвало да е в състояние да ги замени. Следователно той би трябвало средно на ден да получава толкова, че след приспадане на всекидневните разходи за всекидневното потребление да остава достатъчно, за да може след изтичане на годината той да замени износени дрехи с нови; т. е. макар всеки ден и да не заменя определена част от една дреха, все пак да заменя всеки ден съответната част от стойността на една дреха. Следователно поддържането на работоспособността, ако трябва да бъде непрекъснато, което се предполага при капиталистическото отношение, се определя не само от цената на всекидневно изконсумир-

ваните и следователно на другия ден подновяваните, заменяните средства за живот, а към това се прибавя и средната всекидневна цена на средствата за живот, които трябва да бъдат заменяни на подълги периоди от време, но се употребяват всекидневно. Това се свежда до разлика в плащането. Потребителната стойност, например една дреха, трябва да бъде купена като цяло и да се потребява като цяло. Тя се заплаща, като всеки ден $\frac{1}{x}$ част от цената на труда се държи в резерва. [I—26]

[I—26] Тъй като работоспособността е налице само като съдържаща се в живия организъм на работника способност, заложба, потенция, то поддържането ѝ не означава нищо друго освен поддържане на самия работник в необходимата за упражняване на работоспособността степен на сила, здраве, жизнеспособност, изобщо. [I—26]

[I—27] Трябва следователно да констатираме следното:

Стоката, която в сферата на обръщението работникът предлага на пазара, която той има за продан, е *собствената му работоспособност,* която, като всяка друга стока, доколкото е потребителна стойност, има предметно съществуване, при все че тук само като заложба, като потенция в живото тяло на самия индивид (тук сигурно няма нужда да се споменава, че към тялото спада не само ръката, а и главата). Но функционирането на тази стока като потребителна стойност, консумирането ѝ, използването ѝ като потребителна стойност се състои в самия труд, също както пшеницата, която действително функционира като потребителна стойност, когато се потребява в процеса на храненето, когато действува като хранително вещество.

Потребителната стойност на тази стока, както и на всяка друга стока, се реализира едва в процеса на потреблението ѝ, следователно едва след като от ръцете на продавача е преминала в ръцете на купувача, но няма нищо общо със самия процес на продажбата, освен че е подбуда за купувача. Освен това потребителна стойност, която преди потреблението съществува като работоспособност, има *разменна стойност,* която като разменната стойност на всяка друга стока е равна на количеството труд, което се съдържа в нея и следователно е необходимо за нейното възпроизвеждане и, както видяхме, се измерва точно с работното време, необходимо за създаване на средствата за живот, необходими за поддържане на работника. Тъй като мярката за самия живот е времето, както например тежестта е мярката за металите, то работното време, необходимо, за да се поддържа животът на работника средно един ден, би било еднодневната стойност на неговата работоспособност, за да се възпроизвежда от ден на ден или, което тук е същото, за да се запази при същите условия, които се определят,

както се посочи, не само от естествената потребност, а от онази естествена потребност, която е исторически модифицирана от известно състояние на културата.

Тази изразена в пари *стойност* на работоспособността е нейната *цена,* която приемаме, че се заплаща, тъй като изобщо приемаме размяната на еквиваленти, т. е. продаване на стоките по тяхната стойност. Тази цена на труда се нарича *работна заплата.* Работната заплата, която отговаря на стойността на работоспособността, е нейната средна цена, както я представихме, *средната работна заплата,* която се нарича и *минимум на работната заплата или на трудовото възнаграждение,* при което обаче под минимум трябва да се разбира не крайната граница на физическата необходимост, а средната еднодневна работна заплата, например за една година, към която заплата са се уравнили цените на работоспособността, които ту са над нейната стойност, ту спадат под нея.

В природата на тази специална стока, работоспособността, е заложено, че действителната ѝ потребителна стойност е преминала действително от едни ръце в други, от ръцете на продавача в ръцете на купувача, едва след потреблението ѝ. Действителното потребление на работоспособността е трудът. Но тя се продава като способност, просто като възможност, преди да е изпълнен трудът, просто като сила, чието действително проявление става едва след отчуждаването ѝ на купувача. Следователно, тъй като формалното отчуждаване на потребителната стойност и действителното ѝ предоставяне не съвпадат по време, парите на купувача функционират при тази размяна найчесто като *платежно средство.* Работоспособността се заплаща на ден, на седмица и т. н., но не в момента, когато се купува, а след като действително е била консумирана на ден, на седмица и т. н. Във всички страни, където е развито капиталистическото отношение, работоспособността се заплаща на работника едва след като е функционирала като такава. В това отношение може да се каже, че навсякъде работникът кредитира капиталиста за ден или за седмица — но това е свързано с особената природа на стоката, — предоставя употребата на продадената от него стока и едва след потреблението ѝ получава разменната стойност или цената ѝ. {В периоди на кризи и дори при отделни фалити се вижда тогава, че това кредитиране от страна на работниците не е само фраза, защото не им се заплаща.} Впрочем това отначало с нищо не изменя процеса на размяната. Цената се определя с договор, следователно стойността на работоспособността се оценява в пари, при все че се реализира, заплаща едва по-късно. Ето защо и определянето на цената се отнася към стойността на работоспособността, а не към стойността на продукта, която възниква за купувача на работоспособността вследствие на потребле-

нието ѝ, вследствие на действителното ѝ изразходване, както не се отнася и към стойността на труда, който като такъв не е стока.

[I—28] Сега действително знаем какво заплаща на работника притежателят на пари, който иска да превърне парите си в капитал и затова купува работоспособност, и той действително заплаща на работника например еднодневната *стойност* на неговата работоспособност, една отговаряща на еднодневната ѝ стойност цена или надница, като му плаща една сума пари = на стойността на средствата за живот, необходими за поддържане на работоспособността за един ден; парична сума, която представлява тъкмо толкова работно време, колкото е нужно за произвеждане на тези средства за живот, т. е. колкото е нужно за възпроизвеждане на работоспособността за един ден.

Още не знаем какво получава купувачът от своя страна. На специфичната природа на тази стока, работоспособността, както и на специфичната цел, за която купувачът я купува — а именно, за да се прояви като представител на самонарастващата стойност, — се дължи обстоятелството, че операциите, които се извършват след продажбата, имат специфичен характер и затова трябва да бъдат разгледани отделно. Към това се прибавя — и това е същественото, — че специфичната потребителна стойност на стоката и реализацията ѝ като потребителна стойност засяга самото икономическо отношение, самата икономическа определеност по форма и затова спада към кръга на нашето изследване. Между другото тук може да се обърне внимание на обстоятелството, че първоначално потребителната стойност се явява като безразлична, някаква си произволна веществена предпоставка. При анализа на стоката действителната потребителна стойност на отделната стока — а следователно и изобщо особеността на стоката — е съвсем безразлична. Важното тук е само общото различие между потребителна стойност и разменна стойност, от което се развиват парите и т. н. (вж. по-горе[20]). Това, което работникът в действителност е продал на притежателя на пари, е разпореждането с неговата работоспособност, обаче там е работата, че притежателят на пари трябва да я прилага съобразно с нейната природа, с нейния характер. В какви граници — това ще се изясни по-късно. [I—28]

e) ТРУДОВ ПРОЦЕС

[I—A]* При размяната между капитала и труда трябва да се различават два акта:

* С буква «А» Маркс е означил обратната страна на корицата на I тетрадка от своя ръкопис. *Ред.*

1) *Продажба на работоспособността.* Това е проста покупка и продажба, просто отношение на обръщение, също както и при всяка друга покупка или продажба. При разглеждане на това отношение е безразлично как се използва или потребява купената стока.

Проповедниците на *хармонията* се опитват да сведат отношението между капитала и труда към този пръв акт, тъй като тук купувачът и продавачът си противостоят само като стокопритежатели, а специфичният, отличителният характер на сделката не се проявява.

2) *Потреблението на получената срещу капитала стока* (работоспособност), използването на потребителната ѝ стойност образува тук специфично икономическо отношение, докато при простата покупка и продажба на стока потребителната стойност на стоката, както и реализацията на тази потребителна стойност — потреблението — са безразлични за самото икономическо отношение.

При размяната между капитала и труда първият акт — размяната (покупка или продажба) — изцяло се отнася към сферата на простото обръщение. Разменящите страни си противостоят само като купувачи и продавачи. Вторият акт представлява процес, който качествено се различава от размяната. Това е съществено друга категория [I—A]

[I—28] След като притежателят на пари е купил работоспособността, е извършил размяната срещу работоспособността (покупката е сключена с взаимното споразумение, при все че заплащането настъпва едва по-късно), той я използва като потребителна стойност, потребява я. Но реализацията на работоспособността, действителното ѝ потребление е самият жив труд. Следователно *процесът на потребление* на тази специфична стока, която работникът продава, съвпада с или по-скоро е самият *трудов процес*. Тъй като трудът е дейността на самия работник, реализацията на собствената му работоспособност, следователно в този процес той се явява като работеща личност, като работник и за купувача той няма в този процес друго битие освен това на действуващата работоспособност. Ето защо последната не е личност, която работи, а активната работоспособност, персонифицирана в работника. Характерно е, че в Англия работниците се наричат по главния орган, чрез който действува тяхната работоспособност, а именно — *«ръце»*.

Действителен труд е целесъобразна дейност за създаване на потребителна стойност, за присвояване на природно вещество по начин, отговарящ на определени потребности. При това е безразлично дали при тази дейност се хаби повече мускулът или нервът, както и дали природното вещество е повече или по-малко идеализирано.

Всеки действителен труд е *особен* труд, упражняване на особен, различен от другите отрасъл на труда. Както една стока се различава

от другата с особената си потребителна стойност, така в нея е въплътен особен вид дейност, труд. Тъй като превръщането на парите в капитал, или образуването на капитал, предполага развито стоково обръщение, така то предполага развито разделение на труда — разделение на труда, разбирано тук във вида, в който то се вижда (проявява) в многообразието на циркулиращите стоки, следователно като разделение на съвкупността, на целостта на обществения труд на разнообразни видове труд, като съвкупност от отделни видове труд. Следователно трудът, който работникът извършва, ще принадлежи изключително на специален отрасъл на труда, както и самата му работоспособност е специална. Определеното съдържание или определената цел на труда, а оттук и определеният вид труд тук ни наймалко не ни интересува, също както при анализа на стоката не ни интересува определеното ѝ вещество или определената ѝ потребителна стойност. Безразлично е в кой специален отрасъл на труда работникът работи, при все че естествено купувачът може да купи винаги само специален вид труд. Единственият пункт, който трябва при това да се помни, е определеността на труда, когато той се явява като действителен процес. По-долу ще се види, че това безразличие спрямо специфичното съдържание на труда е не само абстракция, която ние правим, а която капиталът прави и която съществено спада към характеристиката на последния. [I—29] {Както разглеждането на *потребителните стойности* на стоката като такава спада към *стокознанието,* така трудовият процес в неговата действителност спада към *технологията.*}

Онова, което ни интересува при трудовия процес, са само съвсем общите моменти, на които той се разпада и които му са присъщи като трудов процес. Тези общи моменти трябва да произтичат от природата на самия труд. Преди работникът да е продал разпореждането със своята работоспособност, той не можеше да я приведе в действие, да я реализира, защото тя беше откъсната от *предметните условия* на нейното действие. В действителния трудов процес това откъсване е снето. Сега работоспособността действува, защото естествено си присвоява своите предметни условия. Тя действува, защото влиза в контакт, в процес, във връзка с предметните фактори, без които не може да се реализира. Тези фактори могат да бъдат наречени найобщо *средства на труда.* А самите средства на труда се разпадат неизбежно на един предмет, който се обработва и който ще наречем *материал на труда,* и на същинското *средство на труда,* предмет (този предмет може да не е оръдие, може да бъде например химически процес), който човешкият труд, човешката дейност поставя между себе си и материала на труда и който по такъв начин служи като проводник на човешкия труд.

При внимателен анализ винаги ще се окаже, че при всеки труд се употребява материал на труда и средство на труда. Възможно е материалът на труда, предметът, който чрез труда трябва да бъде присвоен за отделна потребност, да се намира в природата без участие на човешки труд, както например рибата, която се лови във водата или дървото, което се сече в девствената гора, или рудата, която се изважда от шахтата, така че само самото средство на труда да е продукт на предишен човешки труд. Всичко това се отнася към онова, което може да бъде наречено добивна промишленост, а за земеделието важи само доколкото, да речем, се подготвя девствена почва. Тук обаче семето е и средство на труда, и материал на труда, както всичко органично, например животното в животновъдството, е и едното, и другото. Напротив, само при най-примитивни стъпала на икономическото развитие, значи само при условия, когато не може да се помисли за образуване на капиталистическото отношение, може да се случи оръдието на труда да бъде намерено непосредствувано в природата. От само себе си е ясно, следва от природата на нещата, че развитието на човешката работоспособност се проявява особено в развитието на *средството на труда* или *оръдието на производството.* Именно това развитие показва до каква степен човекът е повишил въздействието на непосредствения си труд върху природното, като намесва природа, вече пригодена, приспособена за целите на неговия труд и подчинена на волята му като проводник.

За разлика от материала на труда в *средствата на труда* влизат не само *оръдията на производството* от най-простия инструмент или съд до най-развитата система от машини, а и *предметните условия,* без които трудовият процес изобщо не може да протече, например къщата, в която се работи, или полето, което се сее, и т. н. Те не влизат непосредствено в трудовия процес, но са условия, без които той не може да протече, т. е. са необходими средства на труда. Те се явяват като условия на протичането на целия процес, но не като фактори, включени в неговото протичане. Към *средствата на труда* спадат и вещества, които се потребяват, за да се употреби средството на труда като такова, например смазочно масло, въглища и т. н. или химически вещества, които трябва да предизвикат известно изменение на материала на труда, например хлор за избелване и т. н. Навлизането в подробности тук няма смисъл.

С изключение на производството на суровини самият материал на труда винаги ще е вече преминал през предишен трудов процес. Това, което в единия отрасъл на труда се явява като материал на труда и следователно като суров материал, в другия се явява като резултат. Дори голямото мнозинство от онова, което се смята за природен продукт, например растенията и животните, във формата, в

която сега се използват и отново се произвеждат от хората, са резултат на преобразуване, станало в течение на много поколения под човешки контрол, посредством човешки труд, при което са се изменили формата и субстанцията им. Както вече отбелязахме, също така средството на труда в единия трудов процес е резултат на труда в другия.

[I—30] И така, за да се потреби работоспособността, не е достатъчно притежателят на пари да купи работоспособността {временното разпореждане с нея}, той трябва да купи и средствата на труда, обемът на които може да бъде по-голям или по-малък; материалът на труда и средствата на труда. На това ще се върнем по-късно. Тук трябва само да отбележим, че за да може притежателят на пари, който е купил работоспособност, да премине към потреблението ѝ, т. е. към действителния *трудов процес,* той трябва с друга част от парите си да е купил предметните условия на труда, които се въртят в обръщението като стоки и едва в съчетание с които работоспособността може да премине в действителния трудов процес.

И притежателят на пари купува стока, но стока, потребителните стойности на която трябва да бъдат потребени от живия труд като фактори на трудовия процес, отчасти потребителни стойности, които трябва да образуват материала на труда и с това елемент на по-високостояща потребителна стойност, отчасти средства на труда, които служат като проводник при въздействуването на труда върху материала на труда. Следователно да се потребяват стоки — тук преди всичко потребителните стойности на стоките — в трудовия процес означава да се потребяват производително, а именно да се изразходват само като средство или предмет, с които и в които трудът създава по-високостояща потребителна стойност. Това е промишленото потребление на стоките (на потребителните стойности).

Толкова относно притежателя на пари, който чрез размяната срещу работоспособността превръща парите си в капитал.

В самия действителен трудов процес стоките са налице само като потребителни стойности, а не като разменни стойности, тъй като те противостоят на действителния жив труд само като негови условия, като средства за неговото осъществяване, като определени от природата на самия труд фактори, от които той се нуждае за осъществяване в определена потребителна стойност. Например в акта на тъкане тъкачът се отнася към преждата, към своя материал на труда само като материал на тази определена дейност, на тъкането, само като елемент на производството на платно, не се отнася към преждата, доколкото тя има разменна стойност, доколкото е резултат на предишен труд, а се отнася към нея като нещо налично, чиито свойства той използва, за да я преобрази. Също така и тъкачният стан няма тук никаква работа като стока, като носител на разменна стока, а само като

средство на труда за тъкането. Само като такова той се използва и изхабява в трудовия процес. Щом като материалът на труда и средството на труда, при все че самите те са стоки и следователно са потребителни стойности, които имат разменна стойност, противостоят на действителния труд само като моменти на неговия процес, като фактори на последния, ясно е, че в този процес те още по-малко му противостоят като капитал. Действителният труд си присвоява оръдието като свое средство и материала като материал на своята дейност. Той е процес на присвояване на тези предмети като одухотворено тяло, като органи на самия труд. Тук материалът се явява като неорганичната природа на труда, а средството на труда — като орган на самата присвояваща дейност.

Когато тук се говори за «по-висококостоящи» потребителни стойности, под това не бива да се разбира нищо нравствено, дори не, че новата потребителна стойност неизбежно заема по-висок ранг в системата на потребностите. Житото, което се преработва в ракия, е по-нискостояща потребителна стойност от ракията. Всяка потребителна стойност, която е предпоставка за образуване на нова, е по-нискостояща потребителна стойност по отношение на тази нова, защото представлява нейна елементарна предпоставка, и една потребителна стойност стои толкова по-високо, през колкото повече трудови процеси са преминали елементите, от които тя се образува наново, следователно колкото по-опосредствувано е нейното битие.

И така, трудовият процес е процесът, в който от страна на работника се упражнява определена целесъобразна дейност, движение, което е както дейност на неговата работоспособност, на неговите умствени и физически сили, така и тяхно изразходване и изхабяване, чрез което той придава нов облик на материала на труда и което по такъв начин се материализира в материала на труда, независимо от това дали това изменение на формата е химично или механично, дали се извършва то чрез контрол над самите физиологични процеси, или се състои само в пространствено преместване на предмета (изменение на пространственото му битие) или просто в отделянето му от неговата връзка със земята. Докато по такъв начин трудът се материализира в предмета на труда, формира го и го изхабява, потребява средството на труда като свой орган. От формата на дейност трудът преминава във формата на битие, във формата на предмет. Като изменение на предмета трудът променя собствения си облик. Формообразуващата дейност поглъща предмета и себе си, тя го формира и се материализира, тя унищожава себе си в субективната си форма на дейност и унищожава предметното на предмета, т. е. снема безразличието му по отношение на целта на труда. Най-сетне трудът потребява и средството на труда, което по време на процеса от проста

възможност е преминало също в действителност, като е станало действителен проводник на труда, но с това от механичния или химичния процес, в който то влиза, то е било също унищожено във формата му [I—31] на покой.

И трите момента на процеса, чийто субект е трудът и чиито фактори са материалът на труда, върху който той въздейства, и средството на труда, с което той въздейства, имат един неутрален резултат — *продукта*. В продукта трудът посредством средството на труда се е свързал с материала на труда. Продуктът, неутралният резултат, с който завършва трудовият процес, е нова *потребителна стойност*. Изобщо една потребителна стойност се явява като продукт на трудовия процес. Самата тази потребителна стойност може сега или да е достигнала крайната форма, в която може да служи като средство за живот за индивидуалното потребление; тя и в тази форма може пак да стане фактор на нов трудов процес, например зърнените храни могат да бъдат консумирани не от хора, а от коне, за производство на коне, или може да служи като елемент за по-висока, по-сложна потребителна стойност, или пък потребителната стойност е завършено средство на труда, което като такова трябва да служи в нов трудов процес, или най-сетне потребителната стойност е незавършен продукт, полуфабрикат, който ще трябва отново да влезе като материал на труда още и в други трудови процеси, различни от трудовия процес, от който той е излязъл като продукт — независимо от това, дали поредицата от тези процеси е по-голяма или по-малка — и отново трябва да претърпи редица веществени изменения. По отношение обаче на трудовия процес, от който той излиза като продукт, той се явява като завършен заключителен резултат, като нова потребителна стойност, създаването на която представляваше съдържанието на трудовия процес и иманентната цел на трудовата дейност, изразходването на работоспособността, нейното потребление.

И така, в трудовия процес се употребяват, консумират се от труда, продукти от предишни трудови процеси, за да се произведат нови продукти с по-висока, т. е. по-опосредствувана потребителна стойност. В границите на самия определен трудов процес, в който предметните фактори на труда се явяват само като предметни условия за осъществяването му, това определение на потребителните стойности — самите те да са вече продукти — е съвсем безразлично. Но в него се вижда веществената зависимост на различните видове обществен труд един от друг и взаимното им допълване до една съвкупност от обществените видове труд.

Доколкото минал труд се разглежда откъм веществената му страна, т. е. доколкото относно една потребителна стойност, която в трудовия процес служи като средство на труда или материал на труда,

фиксираме обстоятелството, че самата тази потребителна стойност е вече съчетание на природно вещество и труд, миналият, опредметен в потребителни стойности конкретен труд служи като средство за осъществяване на нов труд или, което е същото, за образуване на нови потребителни стойности. Трябва обаче добре да помним в какъв смисъл това става в действителния трудов процес. Например *тъкачният стан и памучната прежда служат при тъкането само със свойствата, които те притежават за този процес като материал и средство за тъкането, само с вещните свойства, които те притежават за този специален трудов процес.* Обстоятелството, че памукът, дървото и желязото получават тази форма (първият — формата на прежда, другите — формата на тъкачен стан), в която те изпълняват тези служби в трудовия процес, тази определена реализация на потребителната им стойност — също както обстоятелството, че пшеницата изпълнява определените служби, тази реализация на потребителната ѝ стойност, които тя изпълнява в процеса на прехраната, — че са я получили посредством предишен труд, че самите те вече представляват комбинация на труд и природно вещество, е обстоятелство, което като такова е безразлично за *този* определен трудов процес, в който те по определен начин служат като потребителни стойности, получават специално полезно приложение. Обаче този определен трудов процес не би могъл да се състои, ако памукът, желязото и дървото, не биха получили чрез един предишен, минал трудов процес облика и следователно специалните използваеми свойства, които те притежават като прежда и тъкачен стан.

И така, погледнато чисто веществено, от гледна точка на самия действителен трудов процес, определен минал трудов процес се явява като предварителен етап и условие за встъпване в живота на новия трудов процес. Но след това самият този трудов процес се разглежда само като условие за създаване на определена потребителна стойност, следователно самият той се разглежда от гледна точка на потребителната стойност. Както изобщо при потреблението на една потребителна стойност съдържащият се в нея труд е безразличен и тя функционира само като потребителна стойност, т. е. съобразно свойствата си задоволява известни потребности в процеса на потреблението, следователно представлява интерес само със свойствата си, които тя притежава като даден предмет и с функциите, които изпълнява като даден предмет, така и при трудовия процес, който сам само е определен, специфичен процес на потребление на потребителни стойности, определен, специфичен начин на използването им, представляват интерес само свойствата, които продуктите на предишен труд имат за този процес, а не битието им като материализация на минал труд. Свойствата, които някое природно вещество е получило чрез предиш-

ния труд, са сега негови собствени вещни свойства, с които то действува или служи. Обстоятелството, че тези свойства са опосредствувани чрез предишен труд, самото това опосредствуване е снето, заличено в продукта.

[I—32] Онова, което се явяваше като особен начин, като подбудителна цел — дейността на труда се явява сега в своя резултат, в постигнатото в продукта чрез труда изменение на предмета, като предмет с нови определени свойства, които той притежава за потреблението, за задоволяване на потребности. Ако в самия трудов процес ни се напомня, че материалът и средството на труда са продукт на предишен труд, това става само доколкото те не проявяват необходимите свойства, например трион, който не прерязва, нож, който не реже, и т. н. Това ни напомня за несъвършенството на труда, който е доставил един фактор за сегашния трудов процес. Доколкото продукти на предишни трудови процеси влизат в нов трудов процес като фактори, като материал или средство, нас ни интересува само качеството на миналия труд, дали неговият продукт действително притежава целесъобразните свойства, които той претендира да притежава, дали трудът е бил *добър* или *лош*. Трудът ни интересува тук във веществеността му действие и във веществената му действителност. А за останалото, доколкото средствата на труда и материалът на труда служат в действителния трудов процес като такива потребителни стойности и притежават целесъобразните свойства (обаче дали те притежават тези свойства като потребителни стойности в по-висока или по-ниска степен, дали по-съвършено или по-несъвършено служат на целта си, зависи от миналия труд, чиито продукти са те), е съвсем безразлично, че са продукти на предишен труд. Ако падаха готови от небето, щяха да изпълняват същата служба. Доколкото ни интересуват като продукти, т. е. като резултати на минал труд, то само от резултатите на един *специален* труд, от качеството на този специален труд зависи качеството им като потребителни стойности, степента, в която те действително служат като потребителни стойности за този специален процес на потребление. Също така в даден трудов процес трудът представлява интерес само доколкото той действува като тази определена целесъобразна дейност, но действително притежава това определено веществено съдържание, и доколкото степента, в която продуктът е добър или лош и придобива потребителната стойност, която трябва да придобие в трудовия процес, зависи от по-голямата или по-малката доброкачественост на труда, от неговото съвършенство, от целесъобразния му характер.

От друга страна, продукти, които са предназначени да влязат като потребителни стойности в нов трудов процес, следователно да станат или средства на труда, или неготови продукти, т. е. продукти,

които се нуждаят от по-нататъшна преработка, за да станат действителни потребителни стойности — да служат на индивидуалното или производителното потребление, — тези продукти, които следователно са или средства на труда, или материал на труда за по-нататъшен трудов процес, се реализират като такива само като влязат в контакт с живия труд, който снема мъртвата им предметност, потребява ги, превръща ги от потребителни стойности, които съществуват само потенциално, в действителни и действуващи потребителни стойности, като ги изразходва и употребява като предметни фактори на собственото им живо движение. Машина, която не служи в трудовия процес, е безполезна, мъртво желязо и дърво. Освен това тя се разрушава под въздействието на стихийните сили — под въздействието на общата обмяна на веществата; желязото ръждясва, дървото гние. Прежда, която не се изтъкава или изплита и т. н., е само развален памук, памук, който е бил развален за друго полезно приложение, за което е бил годен в състоянието си на памук, като суров материал.

Тъй като всяка потребителна стойност може да бъде използвана различно и всяко нещо има различни свойства, с които може да служи на потребностите, то губи тези си свойства, тъй като чрез предишен трудов процес е получило потребителна стойност с определена насоченост, свойства, с които може да бъде полезно само в определен следващ трудов процес; следователно продукти, които могат да служат само като средства на труда и материал на труда, загубват не само свойствата си на продукти, на тези определени потребителни стойности, които са получили от предишния труд, но и суровият материал, от който се състоят, е развален, бил е безцелно прахосан и заедно с полезната форма, която е получил чрез предишния труд, е предоставен на разрушителната игра на природните сили. В трудовия процес продуктите на предишния трудов процес, материалът на труда и средството на труда като че ли възкръсват от мъртвите. Те стават *действителни* потребителни стойности само като влязат като фактори в трудовия процес, действуват като потребителни стойности в него и биват изтръгнати чрез него от разпадането в общата обмяна на веществата само за да се появят отново в продукта като новообразувание.

И машината се разрушава в трудовия процес, но като машина. Тя живее и действува като машина, потреблението ѝ е едновременно нейно действие и в изменената форма на материала движението ѝ е реализирано, фиксирано като свойство на нов предмет. Също така материалът на труда развива потребителните си качества, които притежава като такъв, само в самия трудов процес. Процесът на неговото потребление е процес на преобразуване, на изменение, от който той излиза като по-високостояща потребителна стойност.

[I—33] Следователно докато, от една страна, налични продукти, резултати на предишен труд, опосредствуват реализацията на живия труд като предметни условия на последния, живият труд опосредствува реализацията на тези продукти като потребителни стойности, като продукти и ги запазва, изземва ги от всеобщата обмяна на веществата в природата, като ги одушевява като елементи на «новообразуване».

Реалният труд, доколкото създава потребителни стойности, доколкото е присвояване на природното за човешки потребности, било тези потребности само потребности на производството или на индивидуалното потребление, е общо условие на обмяната на веществата между природата и човека и като такова природно условие на човешкия живот е независим от всички определени обществени форми на последния, еднакво общ за всички. Същото важи за трудовия процес в общите му форми, които изобщо са само живият труд, разложен на отделните му елементи, като единство на които се явява самият трудов процес, въздействието на труда чрез средствата на труда върху материала на труда. Следователно самият трудов процес по общата си форма не се явява *в нито една* специална *икономическа определеност.* В него не е изразено нито едно определено историческо (обществено) *производствено отношение,* в което хората влизат при производството на обществения си живот, а по-скоро общата форма и общите елементи, на които еднакво трябва да се разпада трудът при всички обществени начини на производството, за да действува като труд.

Формата на трудовия процес, която беше разгледана тук, е само абстрактната му форма, очистена от всички определени исторически характерни черти, и подхожда еднакво за всички видове на трудовия процес, в каквито обществени отношения и да влизат хората помежду си по време на този процес. Както по вкуса на пшеницата не се познава дали е произведена от руски крепостник или от френски селянин, така по този трудов процес във всеобщите му форми, по всеобщите форми на този трудов процес не се вижда дали протича под камшика на някой надзирател на роби, под надзора на някой промишлен капиталист или това е процесът на някой дивак, който с лъка си убива дивеч.

С парите си притежателят на пари е купил отчасти разпореждане с работоспособност, отчасти материал на труда и средства на труда, за да може да употреби, да консумира тази работоспособност като такава, т. е. да може да я накара да действува като действителен труд, накратко, за да може да накара работника действително да работи. Общите определения на това работене, които са общи за него по всеки друг начин на работене, не се изменят от това, че това работене тук

става за притежателя на пари, или се явява като негов процес на потрелбение на работоспособността. Той е подчинил трудовия процес на своята власт, присвоил си го е, но с това не е изменил общата му природа. Доколко самият характер на трудовия процес се изменя от подчиняването му на капитала, е въпрос, който няма нищо общо с общата му форма и ще бъде разгледан по-късно.

Пшеницата, която ям, независимо от това, дали съм я купил или сам съм я произвел, и в единия, и в другия случай действува в процеса на храненето съобразно природната си определеност. Също така трудовият процес във всеобщата му форма, т. е. понятийните моменти на работеното изобщо, с нищо не се изменя от това, дали работя за себе си със собствен материал на труда и със собствено оръдие на труда или работя за притежателя на пари, на когото временно съм продал своята работоспособност. Потреблението на тази работоспособност, т. е. действителното ѝ функциониране като работна сила, действителният труд, *който сам по себе си е процес, в който една дейност влиза в известни отношения с предмети, си остава същият, както и преди,* и се движи в същите общи форми. Трудовият процес, или действителното работене, предполага именно тази откъснатост, в която работникът се намираше преди продажбата на работоспособността си, от предметните условия, при които единствено той може да привежда в действие работоспособността си, т. е. може да работи — че тази откъснатост бива снета, че сега той влиза в природосъобразното отношение като работник към предметните условия на своя труд, влиза в трудовия процес. Следователно ако разглеждам общите моменти на този процес, аз разглеждам само общите моменти на действителния труд изобщо.

{Това се прилага именно така, че за апология на капитала той бива смесван или отъждествяван с един момент на простия трудов процес изобщо, така че един продукт, предназначен за произвеждане на друг продукт, бил капитал, суровият материал или инструментът, оръдието на производството били капитал, следователно капиталът бил фактор на трудовия процес изобщо, фактор на производството, независим от всички отношения на разпределение и форми на общественото производство. По-добре е този пункт да бъде изложен едва след като преди това бъде разгледан процесът на увеличение на стойността. За да се превърнат в капитал (в производителен капитал), парите трябва да се превърнат в материал на труда, в оръдие на труда и работоспособност — все продукти на минал труд, опосредствувани от труда потребителни стойности, които се използват за ново производство. Следователно, разгледан откъм веществената му страна, капиталът се явява сега—доколкото съществува като потребителна стойност — [I—34] като съществуващ, като наличен във формата на

продукти, които служат за ново производство, суров материал, оръдие на труда (но и като труд). Обаче от това съвсем не следва обратното, че тези неща като такива са капитал. Само при известни обществени предпоставки те стават капитал. Иначе с еднакъв успех би могло да се каже, че трудът сам по себе си бил капитал, следователно с полезността на труда да се продемонстрира пред работника полезността на капитала, тъй като в трудовия процес трудът, както и оръдието на труда, принадлежат на капиталиста.}

Моментите на трудовия процес, разгледани по отношение на самия труд, са определени като материал на труда, средство на труда и самия труд. Ако тези моменти се разглеждат с оглед на целта на целия процес, с оглед на продукта, който трябва да се изработи, те могат да бъдат означени като материал на производството, средства за производство и производителен труд (може би не този последен израз)[21].

Продуктът е резултатът от трудовия процес. Продуктите се явяват в същата степен и като негова предпоставка, с които той не завършва, а от съществуването на които той изхожда като от условие. Самата работоспособност е не само продукт, а средствата за живот, които работникът получава като пари от притежателя на пари срещу продажбата на работоспособността си, вече са за индивидуалното потребление готови продукти. Материалът на неговия труд и средството на труда са (едното или другото, или и двете заедно) също вече продукти. Следователно продуктите са вече предположени за производството — продукти както за индивидуалното, така и за производителното потребление. Първоначално самата природа е складът със запаси, където човекът, който също се предполага като природен продукт, заварва готови природни продукти за потребление, също както в органите на своето собствено тяло намира първите средства за производство за присвояване на тези продукти. Средството на труда, средството за производство се явява като първия произведен от него продукт, чиито първи форми, например камък и т. н., той също заварва в природата.

Както казахме, трудовият процес като такъв няма нищо общо с акта на покупката на работоспособността от страна на капиталиста. Той е купил работоспособността. Сега трябва да я употреби като потребителна стойност. Потребителната стойност на труда е самото работене, трудовият процес. И така ние питаме, в какво се състои този процес в неговите общи моменти, следователно независимо от бъдещия капиталист, също както ако кажем: този купува пшеница, той иска сега да я употреби като средство за прехрана. В какво се състои процесът на храненето с жито или по-скоро кои са общите моменти на процеса на храненето изобщо?

f) ПРОЦЕС НА УВЕЛИЧЕНИЕ НА СТОЙНОСТТА

Резултатът на трудовия процес, доколкото резултатът още се разглежда с оглед на самия него, като кристализиран трудов процес, различните фактори на който са се слели в един предмет, намиращ се в покой, в едно съединение на субективната дейност с веществено̀ ѝ съдържание, е продуктът. Но този продукт, разгледан сам по себе си, в самостоятелността, в която той се явява като резултат на трудовия процес, е определена потребителна стойност. Материалът на труда е получил формата, определените свойства, създаването на които целеше целият трудов процес и които като подбуждаща цел определяше специфичния вид на самия труд. Този продукт, доколкото сега е налице като резултат, следователно доколкото трудовият процес лежи зад него като минал, като история на възникването му, е потребителна стойност. Това, което получават парите чрез размяната си срещу работоспособност, или което получава притежателят на пари чрез потреблението на купената от него работоспособност — но съобразно с природата на работоспособността това потребление е промишлено, производително, — е *потребителна стойност.* Тази потребителна стойност му принадлежи, той я е купил, като е дал еквивалент за нея; а именно купил е материала на труда, средството на труда; но също така му принадлежи и *самият труд,* защото, като е купил работоспособността — следователно *преди* действително да се работи,— принадлежи му потребителната стойност на тази стока, а това е именно самият труд. Продуктът му принадлежи изцяло, също както ако беше потребил собствената си работоспособност, т. е. ако сам беше обработил суровия материал. Целият трудов процес протича едва след като той се е снабдил с всички негови елементи въз основа на стоковата размяна и съобразно с нейните закони, а именно чрез покупка по тяхната цена, която представлява стойността им, изразена, оценена в пари. Доколкото парите му са се превърнали в елементите на трудовия процес и целия трудов процес сам се явява като потребление на купената с парите работоспособност, самият трудов процес се явява като превръщане, което парите претърпяват, като са се разменили не срещу налична потребителна стойност, а срещу процес, който е техен собствен процес. Трудовият процес е в известен смисъл присъщ на парите, подчинен е на тях.

Впрочем целта, която се преследваше с размяната на парите срещу работоспособност, съвсем не беше потребителна стойност, а превръщането на парите в капитал. Обособилата се в парите стойност трябваше в тази размяна да се запази, да се умножи, да приеме самостоятелен облик, а притежателят на пари трябваше да стане капиталист, като представляваше именно излизащата отвъд обръщението и

[I—35] утвърждаващата се в него като субект стойност. Целта беше разменната стойност, а не потребителната стойност. Стойността се утвърждава като разменна стойност само с това, че създадената в трудовия процес потребителна стойност, самият продукт на реалния труд е носител на разменната стойност, т. е. *стока*. Ето защо за превръщащите се в капитал пари става дума за производство на стока, а не за проста потребителна стойност; става дума за потребителна стойност само доколкото тя е необходимо условие, материален субстрат на разменната стойност. Фактически ставаше дума за *производство* на разменна стойност, за запазване и умножаване на последната. (Става дума да се увеличи стойността. Следователно става дума не само за трудов процес, а за процес на увеличаване на стойността.)

{Преди да преминем към това изчисление, да направим една бележка. Всички предпоставки на трудовия процес, всичко което влизаше в него, бяха не само потребителни стойности, а стоки, потребителни стойности, които имаха цена, която изразяваше разменната им стойност. Както като елементи на този процес бяха налице стоки, така те трябва отново да излязат от него, но от това нищо не личи, ако разглеждаме само трудовия процес като материално производство. Ето защо трудовият процес образува само една страна, веществената страна на производствения процес. Както самата стока е, от една страна, потребителна стойност, от друга страна, разменна стойност, така естествено стоката in actu*, в процеса на възникването си трябва да бъде двустранен процес: [от една страна,] произвеждането ѝ като потребителна стойност, като продукт на полезен труд, от друга страна, произвеждането ѝ като разменна стойност, а тези два процеса трябва да се явяват само като две различни форми на един и същ процес, също както стоката е единство от потребителна стойност и разменна стойност. Стоката, от която изхождахме като от нещо дадено, тук се разглежда в процеса на възникването ѝ. Производственият процес е производствен процес не на потребителна стойност, а на стока, следователно на единството на потребителна стойност и разменна стойност. Впрочем това още не би превръщало начина на производство в капиталистически начин на производство. То изисква само продуктът, потребителната стойност да не е предназначена за собствено потребление, а за отчуждаване, за продан. А капиталистическото производство изисква не само хвърлените в трудовия процес стоки да бъдат реализирани, да добият чрез прибавяне на нов труд (промишленото потребление не е нищо друго освен прибавяне на нов труд) нова стойност, а и хвърлените в него стойности (тъй като хвърлените в него потребителни стойности, доколкото са били стоки, са имали

* — в действие, в движение. *Ред.*

всички стойност) да се реализират като стойности, с това че са били стойности, да произвеждат нова стойност. Ако ставаше дума само за първото, не бихме отишли по-далеч от простата стока.

Приемаме, че елементите на трудовия процес не са за притежателя на пари потребителни стойности, намиращи се в негово владение, а че първоначално са били придобити като стоки чрез покупка и че това представлява предпоставката на целия трудов процес. Видяхме, че не за всеки вид промишленост е необходимо освен средството на труда и материалът на труда да е стока, т. е. самият той да е вече опосредствуван чрез труда продукт и като опредметен труд да е разменна стойност — стока. Но тук изхождаме от предпоставката, че всички елементи на процеса се купуват, какъвто е случаят при фабричното производство. Ние взимаме явлението във формата, в която то се явява в най-пълен вид. Това с нищо не изменя правилността на самото разглеждане, тъй като за други случаи е достатъчно само един фактор да се приеме за $=0$. Така например в риболова самият материал на труда не е вече продукт, следователно не циркулира преди това като стока, така че един фактор на трудовия процес, а именно материалът на труда, доколкото се разглежда като разменна стойност, като стока, може да бъде приет $=0$.

Обаче предпоставката, че притежателят на пари купува не само работоспособността, или че парите се разменят не само срещу работоспособност, а и срещу другите предметни условия на трудовия процес — материал на труда и средство на труда (при което според по-простата или по-сложната природа на трудовия процес може да има голямо разнообразие на вещи, на стоки) — е *съществена*. Преди всичко на стадия на изложението, на което се намираме тук, тя е методически необходима. Ние трябва да видим как пари се превръщат в капитал. Но този процес всеки ден се извършва от всеки притежател на пари, който иска да превърне парите си в промишлен капитал. Той трябва да купи материал на труда и средства на труда, за да може да консумира чужд труд.

Въпросната предпоставка е необходима за действителното възникване в природата на капиталистическото отношение. Това отношение изхожда от стоковото обръщение като основа. То предполага снемането на начина на производство, при който самопотреблението представлява главната цел на производството и само излишъкът се продава като стока. Капиталистическото отношение се развива толкова по-пълно, колкото повече всички елементи, които го засягат, сами са стоки, следователно могат да бъдат присвоени само чрез покупка. Колкото повече самото производство получава елементите си от обръщението, т.е. като стоки, така че те влизат в производството вече като стоки, толкова повече това производство е капиталисти-

ческо производство. Ако тук за образуването на капитала теоретически предполагаме обръщението и затова изхождаме от парите, то такъв е и историческият ход [I - 36]. Капиталът се развива от паричното имущество и за образуването си предполага вече твърде развити — създадени на предшествуващо капитала стъпало на производството — търговски отношения. Пари и стока са предпоставка, от която трябва да изхождаме при разглеждането на буржоазната икономика. При по-нататъшното разглеждане на капитала ще се види, че фактически само на повърхността на капиталистическото производство стоката се явява като елементарна форма на богатството.

Ето защо става ясна абсурдността на традицията, която Ж. Б. Сей е въвел с френския си схематизъм (тъй като той като цяло е бил само вулгаризатор на А. Смит, той е могъл само към съвсем необхватния материал да добави благозвучна или унифицирана аранжировка), но която не е възприета от нито един от класиците икономисти: да разглежда най-напред производството, след това размяната, след това разпределението ѝ най-сетне потреблението или пък да разпределя малко по-другояче тези 4 рубрики.[22] Специфичният начин на производство, който имаме да разглеждаме, предполага от самото начало определен начин на размяна като една от формите си, произвежда определен начин на разпределение и начин на потребление, доколкото разглеждането на последния изобщо спада към областта на политическата икономия. (Към това ще трябва да се върнем по-късно.)}

А сега, ad rem*.

Разменната стойност на продукта (на потребителната стойност), която е излязла от трудовия процес, се състои от съвкупната сума на материализираното в нея работно време, от съвкупното количество на изразходвания за нея, опредметения в нея труд.** Следователно, първо, тя се състои от стойността на съдържащия се в нея суров материал, т. е. от работното време, необходимо, за да се произведе този материал на труда. Да приемем, че то е =100 работни дни. Но тази стойност е вече изразена в цената, по която е бил купен материалът на труда, да кажем например по цена 100 талера. Стойността на тази част от продукта влиза в него вече определена като цена. Второ, що се отнася до средството на труда, оръдията и т. н., оръдието може да е изхабено само отчасти и може да продължи отново да функционира като средство на труда в нов трудов процес. Следователно само тази негова част, която е изхабена, може да влезе в сметката, защото само тя е влязла в продукта. По-късно ще се види по-точно как се

* — към делото, на въпроса. *Ред.*

** На това *сумиране* Кене и т. н. базира доказателството си за непроизводителността на всички видове труд освен земеделския труд. *Ред.*

пресмята изхабяването на средството на труда, а на този пункт ще приемем, че цялото средство на труда се изхабява в този един трудов процес. Тази предпоставка не изменя работата, тъй като фактически в сметката влиза само оръдието, доколкото е консумирано в трудовия процес, следователно доколкото е преминало в продукта; така че в сметката влиза само изхабеното средство на труда. То също е купено. Съдържащото се в него работно време е, да кажем, 16 работни дни, изразено в цената му, представляваща 16 талера.

Преди да продължим нататък, трябва тук да разгледаме как в трудовия процес стойността на материала на труда и средствата на труда се запазва и затова се появява отново като готова, *предварително положена* стойностна съставна част на продукта или, което е същото, как в трудовия процес материалът и средството на труда се консумират, изменят се, или се изменят или съвсем се разрушават (както средството на труда), но стойността им не се разрушава, а се появява отново в продукта като съставна част, като *предварително положена* съставна част на неговата стойност.

{Капиталът бе разгледан откъм веществената му страна като прост производствен процес, като трудов процес. Обаче откъм определеността му по форма този процес е *процес на самонарастване на стойността.* Самонарастването на стойността включва както запазване на предварително положената стойност, така и умножаването ѝ. Трудът е целесъобразна дейност и следователно откъм веществената страна е предварително положено, че в производствения процес трудът целесъобразно е употребил средството на труда, за да придаде на материала на труда замислената нова потребителна стойност.}

{Тъй като трудовият процес — защото трудът принадлежи на капиталиста — е процес на потребление на работоспособността от страна на капиталиста, то той е потребил в трудовия процес своя материал и своето средство на труда посредством труда, а труда — посредством своя материал и т. н.}

[I - 37] За трудовия процес като такъв или в трудовия процес като такъв действуващата работоспособност, действителният работник се отнася към материала на труда и средството на труда само като към предметни предпоставки на съзидателното движение, което е самият труд, фактически само като към предметни средства за осъществяване на труда. Те са такива само поради предметните си свойства, поради свойствата, които те притежават като материал и средство на този определен труд. Доколкото самите те са продукти на предишен труд, това у тях като вещи е заличено. Масата, която ми служи за писане, притежава като своя собствена форма и като свои собствени свойства онова, което по-рано се явяваше като придаващо форма качество или определеност на дърводелския труд. Доколкото употре-

бявам масата като средство за по-нататъшен труд, аз имам работа с нея, доколкото като потребителна стойност, като маса служи за определено полезно приложение. Обстоятелството, че материалът, от който се състои, е получил тази форма посредством предишен труд, посредством дърводелски труд, е изчезнало, е заличено във вещното й битие. В трудовия процес тя служи като маса без оглед на труда, който я е направил маса.

Напротив, при разменната стойност се касае само за количеството труд, като материализация на който се явява тази определена потребителна стойност, или за количеството работно време, необходимо за произвеждането й. В този труд е заличено собственото му качество, обстоятелството, че той е например дърводелски труд, защото той е сведен до определено количество еднакъв, всеобщ, лишен от различия, обществен, абстрактен труд. При това веществената определеност на труда, следователно и на потребителната стойност, в която той се фиксира, е заличена, изчезнала, безразлична. Предварително е положено, че трудът е бил полезен, следователно труд, който има за резултат потребителна стойност. Но каква е била тази потребителна стойност, следователно каква е била определената полезност на труда, това е заличено в битието на стоката като разменна стойност, защото като такава тя е еквивалент, изразим във всяка друга потребителна стойност, следователно във всяка друга форма полезен труд, която съдържа еднакво количество обществен труд. Ето защо по отношение на стойността, т. е. разглеждани като опредметено количество работно време, материалът на труда и изконсумираните средства на труда винаги могат да бъдат разглеждани така, като че ли са моменти на същия този трудов процес, така че, за да се произведе продуктът, новата потребителна стойност, е нужно 1) работното време, което се опредметява в материала на труда, 2) работното време, което се материализира в средството на труда. Наистина в първоначалната си форма материалът на труда е погубен, макар че откъм субстанцията си се появява отново в новата потребителна стойност. Средството на труда е изчезнало съвсем, макар че като въздействие, като резултат се появява отново във формата на новата потребителна стойност. Определената веществена определеност, полезност на различните видове труд, която се съдържаше в материала на труда и средството на труда, е също така заличена, както са изчезнали или са се изменили и самите потребителни стойности, които бяха техен резултат. Обаче още преди да влязат в този нов трудов процес, те като разменни стойности бяха само материализация на всеобщия труд, нищо друго освен абсорбирано в един предмет количество работно време изобщо, за което беше безразличен определеният характер на действителното работене, както и опреде-

лената природа на потребителната стойност, в която то се реализира.

След новия трудов процес отношението е съвсем същото, каквото беше преди него. Необходимото количество работно време, за да се произведе например памук и вретено, е необходимо количество работно време, нужно, за да се произведе прежда, доколкото памук и вретено са погълнати в прежда. Обстоятелството, че това количество работно време сега се явява като прежда, е съвсем безразлично, тъй като то, както и преди, се явява в една потребителна стойност, за произвеждането на която то е необходимо. Ако разменя памук и вретено на стойност например 100 талера срещу някакво количество прежда, която също струва 100 талера, то и в този случай съдържащото се в памука и вретеното работно време съществува като съдържащо се в преждата работно време.Обстоятелството, че памукът и вретеното при действителното им веществено превръщане в прежда претърпяват и веществени изменения — памукът придобива друга форма, а вретеното във веществената си форма е съвсем изчезнало, — не изменя нищо, *защото* ги засяга именно само като потребителни стойности и следователно ги засяга в облик, в който те като разменни стойности са сами по себе си безразлични. Тъй като те като разменни стойности са само определено количество материализирано обществено работно време, следователно са равни величини, еквиваленти за всяка друга потребителна стойност, която представлява също толкова голямо количество материализирано обществено работно време, те с нищо не се изменят от обстоятелството, че сега те се явяват като фактори на нова потребителна стойност. Единственото условие е 1) да се явяват като необходимо работно време, за да се произведе новата потребителна стойност, 2) действително да имат за резултат друга потребителна стойност, т. е. потребителна стойност [I — 38] изобщо.

Материалът на труда и средството на труда са необходимо работно време за създаването на новата потребителна стойност, защото потребителните стойности, в които първоначално те са кристализирани, са необходими фактори за новия трудов процес. Но, второ, според предпоставката потребителните стойности, като каквито те съществуваха преди трудовия процес — като памук и вретено, — действително в резултат на новия трудов процес са се превърнали в нова потребителна стойност, в продукта, в преждата.

(Обстоятелството, че в новия продукт влизат само толкова големи количества материал и средство на труда, колкото е необходимо за образуването му, че следователно влиза само необходимото работно време, което е нужно в тези определени количества, с други думи, че не е било прахосано нито материал, нито средства за производство, е условие, което се отнася не към тях като такива, а към целесъобразността и производителността на новия труд, който ги използва в

трудовия процес като свой материал и свое средство; следователно това е определение, което трябва да бъде разгледано, когато се разглежда самият този труд. А тук се предполага, че те влизат в новия процес като средство на труда и материал на труда само в такива количества, доколкото те като такива действително са нужни за осъществяване на новия труд, доколкото действително са предметни условия на новия трудов процес).

И така два извода:

Първо. Работното време, нужно за произвеждане на погълнатите в продукта материал на труда и средство на труда, е работно време, нужно за произвеждане на продукта. Доколкото се разглежда разменната стойност, работното време, материализирано в материала, и това, материализирано в средството на труда, могат да бъдат разглеждани, като да са моменти на един и същ трудов процес. Всяко съдържащо се в продукта работно време е минал, затова материализиран труд. Обстоятелството, че съдържащото се в материала и средството минало работно време е протекло по-рано, принадлежи на по-раншен период, отколкото функциониращото непосредствено в последния трудов процес работно време, не изменя работата. Те образуват само по-раншни периоди, в които е било отработено съдържащото се в продукта работно време, отколкото частта, която представлява непосредствено влизащия в него труд. *Следователно стойностите на материала и средството на труда се явяват отново в продукта като съставни части на неговата стойност.* Тази стойност е предварително положена тъй като още в цената на материала на труда и в цената на средството на труда съдържащото се в тях работно време е било изразено във всеобщата му форма, като обществен труд; това са цените, по които притежателят на пари ги е купил като стоки, преди да започне трудовият процес. Потребителните стойности, в които тези цени са съществували, са изчезнали, но самите те са останали неизменни и остават неизменни в новата потребителна стойност. Настъпила е само промяната, че те се явяват само като съставни части, като фактори на стойност, като фактори на нова стойност. Доколкото стоката изобщо е разменна стойност, изобщо определената потребителна стойност, определената веществена определеност, в която тази разменна стойност съществува, е само определен начин на проявление на стоката; разменната стойност е фактически всеобщ еквивалент и затова може да размени това въплъщение срещу всяко друго; та нали посредством обръщението и преди всичко чрез превръщането си в пари тя е в състояние да си придаде субстанцията на всяка друга потребителна стойност.

Второ. Итака, стойностите на средството на труда и материала на труда се запазват в стойността на продукта, влизат като фактори

в стойността на продукта. *Но те се появяват отново в тази стойност* само защото действителното изменение, което потребителните стойности са претърпели в тях, изобщо не засягаше субстанцията им, а само формите на потребителната стойност, в които те съществуват преди и след процеса, а определената форма на потребителната стойност, в която стойността съществува, или още определената полезност на труда, който в стойността е сведен до абстрактен труд, по самата природа на нещата изобщо не засяга същността на стойността.

Впрочем, за да се появи стойността на материала на труда и средството на труда отново в продукта, conditio sine qua non* е трудовият процес действително да продължи до своя край, до продукта, действително да има за резултат продукта. Следователно, ако се касае за потребителни стойности, производството на които продължава по-дълъг период, вижда се колко съществен момент изобщо за процеса на увеличаване на стойността — дори доколкото засяга само запазването на налични потребителни стойности — е *постоянството* на трудовия процес. {Обаче това постоянство по предпоставката предполага трудовият процес да протича на основата на присвояването на работоспособността чрез купуването ѝ от страна на парите, чрез постоянно превръщане на парите в капитал. Следователно това предполага битието на *работническата класа* да е постоянно. Самото това постоянство се създава едва от капитала. И на по-ранни стъпала на производството може спорадично да се среща ранна работническа класа, но не като [I—39] всеобща *предпоставка* на производството. В *колониите* (вж. *Уейкфийлд*[23], по-късно ще трябва да се върнем на това) се вижда, че самото това отношение е продукт на капиталистическото производство.}

А сега, що се отнася до запазването на стойностите на материала на труда и средството на труда — значи при предпоставката, че трудовият процес продължава до продукта, — то се постига просто с това, че тези потребителни стойности се потребяват като такива от живия труд в трудовия процес, че фигурират като действителни моменти на трудовия процес — постига се само чрез контакта им с живия труд и чрез влизането им в него като условие на целесъобразната му дейност. *Живият труд прибавя в трудовия процес стойност към стойността, предварително положена в материала и средството на труда,* само доколкото сам по себе си е ново количество труд, а не доколкото е действителен, полезен труд, не от гледна точка на веществената му определеност. Преждата има по-голяма стойност от сбора от стойностите на погълнатите от нея памук и вретена само защото в трудовия процес е било добавено ново количество труд, за да превърне онези потребителни стойности в новата потребителна стойност

* — условие, без което не може. *Ред.*

прежда, следователно защото освен съдържащото се в памука и вретеното количество труд преждата съдържа и новодобавено количество труд. А разменните стойности на преждата и вретеното биват *запазени* просто с това, че действителният труд, предачният труд, ги превръща в новата потребителна стойност прежда, следователно ги използва целесъобразно, ги превръща в *жизнени фактори на своя собствен процес*. Следователно влизащите в трудовия процес стойности биват запазени просто чрез *качеството* на живия труд, чрез природата на неговото проявление, вследствие на което мъртвите предмети — в които предварително положените стойности са налице като техните потребителни стойности — сега действително са обхванати като потребителни стойности от този нов полезен труд, преденето, и са превърнати в моменти на нов труд. *Те биват запазени като стойности с това, че влизат като потребителни стойности в трудовия процес*, следователно по отношение на действителния полезен труд играят понятийно определените си роли на материал на труда и средство на труда.

Да се придържаме към нашия пример. Памукът и вретеното затова се изконсумирват като потребителни стойности, защото като материал и средство влизат в определения труд, в преденето, защото в действителния предачен процес биват положени едното като обект, другото като орган на тази жива целесъобразна дейност. Следователно те биват запазени като стойности, защото биват запазени като потребителни стойности за труда. *Изобщо те биват запазени като разменни стойности, защото биват изконсумирани от труда като потребителни стойности*. Но трудът, който по такъв начин ги изконсумирва като потребителни стойности, е действителен труд, труд, разгледан във веществената му определеност, е този определен полезен труд, който единствено се отнася към тези отделни потребителни стойности като към материал на труда и средство на труда, който в живото си проявление се отнася към тях като към такива. Именно този определен полезен труд, преденето, запазва потребителните стойности памук и вретено като разменни стойности и затова ги заставя като съставни части на разменната стойност да се появят отново в продукта, в потребителната стойност прежда, защото в действителния процес се отнася към тях като към свой материал и свое средство, като към органите на своето осъществяване, защото ги одухотворява като тези свои органи и ги заставя да действуват като такива. И по такъв начин стойностите на всички стоки, които съобразно с потребителните си стойности не влизат в непосредственото индивидуално потребление, а са предназначени за ново производство, се запазват поради това, че като материал на труда и средство на труда, каквито са само потенциално, стават действителен материал на труда

и действително средство на труда, защото се използват като такива от определения труд, на който могат да служат като такива. Те се запазват като разменни стойности само като съобразно понятийното си определение бъдат консумирани от живия труд като потребителни стойности. *Обаче те са такива потребителни стойности — материал и средство — само за действителния, определен, специфичен труд.* Аз мога да използвам памук и вретено като потребителни стойности само в акта на преденето, а не в акта на мелене или правене на ботуши. Изобщо всички стоки са само потенциално потребителни стойности. Действителни потребителни стойности те стават едва чрез действителната им употреба, чрез потреблението им, а тук това тяхно потребление е самият специално определен труд, определеният трудов процес.

[I—40] Ето защо материалът на труда и средството на труда се запазват като разменни стойности само като се потребяват като потребителни стойности в трудовия процес, т. е. следователно като живият труд се отнася actu* към тях като към свои потребителни стойности, заставя ги да играят ролята на свой материал и свое средство, в живата си дейност както ги полага, така и снема като средство и материал. Обаче, доколкото прави това, трудът е *действителен* труд, специфична целесъобразна дейност, труд, вещественo определен, като специален вид полезен труд, какъвто той се явява в трудовия процес. Но не трудът в тази определеност, или не е тази определеност, в която трудът добавя *нова* разменна стойност на продукта или на влизащите в трудовия процес предмети (потребителни стойности).

Например преденето. Преденето запазва в преждата стойностите на погълнатите в нея прежда и вретено, защото този процес действително изприда памук и вретено, използва ги като материал и средство за създаване на нова потребителна стойност, преждата, с други думи заставя памука и вретеното действително да функционират в процеса на предене като материал и средство на този специален жив труд, преденето. Обаче доколкото преденето повишава стойността на продукта, на преждата, т. е. прибавя нова стойност към вече предварително положените и само отново появяващите се в преждата стойности, към стойностите на вретеното и памука, това става само доколкото чрез преденето *към съдържащото се в памука и вретеното работно време се прибавя ново работно време.*

Първо, по своята субстанция преденето създава стойност, не доколкото е този конкретен, специален, веществено определен труд (предене), а доколкото е труд изобщо, абстрактен, еднакъв, обществен

* — дейно, действително. *Ред.*

труд. Ето защо то създава стойност, не доколкото се опредметява като изпредено, а доколкото е материализация на обществения труд изобщо и следователно е опредметено във всеобщ еквивалент.

Второ, величината на прибавената стойност зависи изключително от количеството на прибавения труд, от работното време, което е прибавено. Ако посредством някакво изобретение предачът би могъл определено количество памук с известен брой вретена да превърне в прежда за половин вместо за цял работен ден, към преждата би била *прибавена* само *половината стойност* в сравнение с първия случай. Но както в единия, така и в другия случай в преждата би била запазена *цялата стойност* на памука и вретената, независимо от това, дали е нужно един ден, или половин ден или един час работно време, за да се превърне памукът в прежда. Тези стойности се запазват поради това, че изобщо памукът е бил превърнат в прежда, че памукът и вретената са станали материал и средство за преденето, че са влезли в процеса на предене, съвсем безразлично спрямо работното време, което е нужно за този процес.

Да приемем, че предачът прибавя към памука само толкова работно време, колкото е необходимо, за да произведе собствената си работна заплата, следователно толкова работно време, колкото е било изразходвано от капиталиста в цената на неговия труд. В този случай стойността на продукта би била точно равна на стойността на авансирания капитал, а именно равна на цената на материала+цената на средството на труда + цената на труда. В продукта не би се съдържало повече работно време, отколкото е имало в сумата пари, преди да се превърне в елементите на производствения процес. Нова стойност не би била прибавена, но както и преди стойността на памука и вретеното би била запазена в преждата. Преденето прибавя стойност към памука, доколкото се свежда до обществен еднакъв труд изобщо, доколкото се свежда до тази абстрактна форма на труда, а стойностната величина, която то прибавя, зависи не от съдържанието му като предене, а от времетраенето му. *Следователно на предача не са нужни две работни времена, едното, за да запази стойността на памука и вретеното, другото, за да им прибави нова стойност.* Напротив, като изприда памука, като го превръща в опредметяване на ново работно време, като му прибавя нова стойност, той запазва стойността, която са имали употребените памук и вретена, преди да влязат в трудовия процес. *Чрез простото прибавяне на нова стойност, на ново работно време, той запазва старите стойности, работното време, които вече се съдържат в материала на труда и средството на труда.* Обаче преденето ги запазва като предене, не като труд изобщо и не като работно време, а във веществената си определеност, чрез качеството си на този специфичен жив, действителен труд,

който в трудовия процес, като целесъобразна жива дейност изтръгва потребителните стойности памук и вретено от безразличната им предметност, не ги предоставя на природната обмяна на веществата като безразлични предмети, а ги превръща в действителни моменти на трудовия процес.

Но каквато и да е специфичната определеност на отделен, действителен труд, всеки вид труд има това общо с другите видове, че чрез своя процес — чрез контакта, чрез живото взаимодействие, в което той влиза с предметните си условия — той ги заставя да играят отговарящите на природата и целта им роли на средство на труда и материал, превръща ги в понятийно определени моменти на самия трудов процес и по такъв начин *ги запазва като разменни стойности, като ги потребява като действителни потребителни стойности.* [I—41] И така, чрез качеството си на жив труд, който в трудовия процес превръща налични продукти в материала и средството на собствената си дейност, на собственото си осъществяване, трудът запазва разменните стойности на тези продукти и потребителни стойности в новия продукт и новите потребителни стойности. Той запазва стойността им, защото ги изконсумирва като потребителни стойности. А ги изконсумирва като потребителни стойности само защото като този специфичен труд ги възкресява от мъртвите и ги превръща в свой материал на труда и средство на труда. Трудът, доколкото създава разменна стойност, е само определена обществена форма на труда, която свежда действителен труд към определена обществена формула, а в тази форма работното време е единствената мярка на стойностните величини.

Следователно тъй като запазването на стойностите на материала и средството на труда е, така да се каже, природният дар на живия, действителен труд и затова в същия процес, с който се увеличава стойността, се запазват старите стойности — *нова стойност не може да бъде прибавена, без да бъдат запазени старите стойности,* — тъй като това въздействие произхожда от същността на труда като потребителна стойност, като полезна дейност и възниква от потребителната стойност на самия труд, то той не коства нищо нито на работника, нито на капиталиста. Следователно капиталистът получава даром запазването на предварително положените стойности в новия продукт.

Ако сега целта му е не запазването, а увеличаването на предварително положената стойност, този безплатен дар на труда проявява решаващото си значение, например при промишлени кризи, когато действителният трудов процес се прекъсва. Машината ръждясва, материалът се разваля. Те загубват разменните си стойности, последните не се запазват, защото не влизат като потребителни стойности

в трудовия процес, не влизат в контакт с живия труд; стойностите им не се запазват, защото не се увеличават. Те могат да бъдат увеличени, ново работно време може да бъде прибавено към старото само доколкото се преминава към действителния трудов процес.

И така, трудът като действителен жив труд запазва стойностите в трудовия процес, докато той само като абстрактен обществен труд, като работно време, прибавя към стойностите нова стойност.

Следователно *производителното потребление,* като каквото се явява трудовият процес, може да бъде определено по-нататък, в смисъл че предварително положените стойности на продукти могат да бъдат запазени в трудовия процес поради това, че тези продукти се използват, потребяват като потребителни стойности (като материал на труда и средство на труда), че се превръщат в действителни потребителни стойности за образуване на нова потребителна стойност.

{Обаче стойностите на материала на труда и средството на труда се появяват отново в продукта на трудовия процес само доколкото те са му били предварително положени като стойности, доколкото са били стойности, преди да влязат в този процес. Стойността им е равна на общественото работно време, което е материализирано в тях; равна е на работното време, което е необходимо, за да бъдат произведени при дадените всеобщи обществени производствени условия. Ако по-късно вследствие на някое изменение в производителността на труда, чиито продукти са те, се изисква повече или по-малко работно време, за да бъдат произведени тези определени потребителни стойности, то в първия случай стойността им би нараснала, а във втория — би спаднала, защото съдържащото се в тях работно време определя стойността само доколкото е всеобщо, обществено и необходимо работно време Ето защо, при все че материалът на труда и средството на труда са влезли в трудовия процес с определена стойност, те могат да излязат от него с по-голяма или с по-малка стойност, защото, общо взето, се е изменило работното време, от което обществото се нуждае за произвеждането им, защото е настъпила революция в производствените им разходи, т. е. във величината на необходимото за произвеждането им работно време. В този случай би било необходимо повече или по-малко работно време, отколкото преди, за да се възпроизведат, за да се изработи нов екземпляр от същия вид. Обаче това изменение на стойността на материала на труда и средството на труда абсолютно с нищо не изменя обстоятелството, че в трудовия процес, в който те влизат като материал и средство, те винаги се предполагат като дадени стойности, като стойности с дадена величина. Защото от самия този процес те излизат като стойности само доколкото са влезли в него като такива. Изменение в стойността им никога не произтича от самия този трудов процес, а произтича по-скоро от условията на

трудовия процес, продукти на който те са или са били и на който следователно не са предварително положени като продукти. Ако всеобщите им производствени условия са се променили, настъпва обратно въздействие върху тях. Те са опредметяване на повече или по-малко работно време, на по-голяма или по-малка стойност, отколкото са били първоначално, но само защото сега за произвеждането им е нужно по-голямо или по-малко работно време, отколкото първоначално. Обратното въздействие произтича от това, че като стойности те са материализация на общественото работно време и на съдържащото се в самите тях само доколкото то е сведено към всеобщото [I—42] обществено работно време, издигнато в степента на еднаквото обществено работно време. А тези изменения на тяхната стойност произтичат винаги от промяна в производителността на труда, чиито продукти те са, но нямат нищо общо с трудовите процеси, в които те влизат като готови продукти с дадена стойност. Ако те изменят тази стойност, преди да е готов продуктът, чиито елементи са те, то те се отнасят към него въпреки това като независими, дадени, предварително положени му стойности. Изменението на тяхната стойност произхожда от изменения на собствените им производствени условия, които стават извън и независимо от трудовия процес, в който те влизат като материал и средство, а не вследствие на операция, която се извършва в самия процес. За него те са винаги дадени, предварително положени стойностни величини, при все че поради външни, действуващи извън него фактори сега те са му предварително положени като по-големи или по-малки стойностни величини, ототколкото първоначално.}

Ако при трудовия процес виждаме, че както продуктът е негов резултат, негови продукти са предпоставки за него, сега трябва също така да се каже, че ако неговият резултат е стока, т. е. единство от потребителна стойност и разменна стойност, предпоставките му са също така стоки. Продуктите излизат от процеса на увеличаване на стойността като стоки само защото са влезли в него като стоки, като продукти с определена разменна стойност. Разликата е следната. Продуктите се изменят като потребителни стойности, за да образуват нова потребителна стойност. Разменните им стойности не се засягат от това вещественo изменение и затова непроменени се появяват отново в новия продукт. Докато продуктът на трудовия процес е потребителната стойност, то за продукт на процеса на увеличаване стойността трябва да се смята разменната стойност и по такъв начин за продукт на двата процеса, които са само две форми на един и същ процес, трябва да се смята единството от разменна стойност и потребителна стойност, стоката.

Ако пренебрегнем, че на производството предварително са поло-

жени стоки като негови елементи, в производствения процес би ставало дума само за това, да се употребяват продукти за образуване на нови продукти, което може да става и при състояния на обществото, при които продуктът не се е развил в стока и още по-малко стоката се е развила в капитал.

Знаем сега две съставни части на стойността на продукта: 1) стойността на потребения в него материал; 2) стойността на потребеното в него средство. Ако те са равни съответно на A и B, стойността на продукта (P) се състои следователно преди всичко от сбора на стойностите на A и B, т. е. $P=A+B+x$. С x означаваме неопределената още част от стойността, която посредством труда е била прибавена в трудовия процес към материала A. И така, сега преминаваме към това, да разгледаме тази трета съставна част.

Ние знаем какво — каква цена или стойност — притежателят на пари е платил за разпореждането с работоспособността, т. е. за временната покупка на работоспособността, но още не знаем какъв еквивалент той получава в замяна на това. Освен това ние изхождаме от предпоставката, че трудът, който работникът полага, е обикновен среден труд, труд с това качество (или по-скоро с липсата на определено качество), с което той образува субстанцията на разменната стойност. По-нататък ще видим, че потенцията на труда, т. е. дали той е прост труд, издигнат на по-висока или на по-малко висока степен, е съвсем безразлична за разглежданото отношение. Следователно ние изхождаме от предпоставката, че каквато и да е специфичната веществена определеност на труда, към който специфичен отрасъл на труда и да спада той, каквато специална потребителна стойност и да произвежда, той е само проява, дейност на средната работоспособност, така че дали работоспособността действува в предението или в тъкането и т. н., или в земеделието, това засяга само потребителната ѝ стойност, начина на приложението ѝ, но не засяга разходите за произвеждане на самата работоспособност, следователно не засяга собствената ѝ разменна стойност. По-нататък ще видим още, че различното заплащане на различните работни дни (по-високо или по-ниско), нееднаквото *разпределяне на работната заплата* между различните отрасли на труда не засяга общото отношение между капитала и наемния труд.

Какво притежателят на пари получава в замяна при покупката на работоспособността, може да се види едва в действителния трудов процес. Стойността, която в трудовия процес трудът прибавя към вече наличната стойност на материала, е равна точно на времето, което той трае. Естествено, предполага се, че за определен отрязък от време, например за един ден, за продукта на този ден се изразходва тъкмо толкова труд, колкото е необходим при даденото всеобщо производ-

ствено равнище на труда (при дадените всеобщи производствени условия), за да се получи този продукт. С други думи, предполага се, че употребеното за произвеждане на продукта работно време е *необходимото работно време,* т. е. работното време, нужно, за да се придаде на известно количество материал формата на новата потребителна стойност.

Ако 6 фунта памук могат — при предположените всеобщи производствени условия — за 1 ден от 12 часа да бъдат превърнати в прежда, то за работен ден от 12 часа се смята само онзи ден, който превръща 6 фунта памук в прежда. Следователно тъй като, от една страна, се предполага *необходимо* работно време, от друга страна, се предполага, че определеният труд, който се извършва в трудовия процес, каквато специфична форма и да има като предене, тъкане, копаене и т. н., е обикновен *среден труд* (съвсем също такъв труд, както и прилаганият в производството на благородните метали), то количеството стойност или количеството опредметено всеобщо [I — 43] работно време, което този труд прибавя към вече наличната стойност, е точно равно на неговата продължителност. При дадените предпоставки това не означава нищо друго, освен че се опредметява тъкмо толкова труд, колкото време трае процесът, през време на който трудът се опредметява.

Да кажем, че 6 фунта памук могат за един ден от 12 часа да бъдат изпредени, да кажем, на 5 фунта прежда (5 фунта прежда за 12 часа труд, равни на 80 унции, което прави точно 6 $^2/_3$ унции на час). По време на трудовия процес трудът от формата на дейност и движение постоянно преминава в предметна форма. Преденето непрекъснато преминава в прежда. Ако е нужен един час, за да се превърнат 8 унции памук в прежда, да кажем в 6 $^2/_3$ унции, то биха били нужни 12 часа, за да се превърнат 6 фунта памук в 5 фунта прежда. Но това, което ни интересува тук, е не, че един час предачен труд превръща в прежда 8 унции памук, а 12—6 фунта, а че в първия случай към стойността на памука се прибавя 1 час труд, докато във втория случай се прибавят 12 часа труд, т. е. интересува ни само продуктът, разглеждан от тази гледна точка, доколкото е материализация на ново работно време, а това естествено зависи от самото работно време. Нас ни интересува само количеството труд, което е всмукано в него. Тук разглеждаме преденето не като предене — не доколкото то придава на памука определена форма, нова потребителна стойност, — а само доколкото е труд изобщо, работно време, и доколкото неговата материализация, която е налице в преждата, е материализация на всеобщото работно време изобщо. Съвсем безразлично е дали същото това работно време се използва във формата на някой друг определен труд, или за произвеждане на някоя друга определена разменна стойност.

Наистина първоначално ние можехме да измерваме *работоспособността* с пари, защото самата тя е вече опредметен труд, и затова капиталистът можеше да я купува; но не можехме да измерваме *самия труд*, който като само дейност се изплъзваше от нашия мащаб. Но сега в степента, в която работоспособността в трудовия процес преминава в действителното си проявление, в труд, последният се осъществява, самият той се появява в продукта като опредметено работно време. Следователно сега има възможност да се сравнява това, което капиталистът дава чрез работната заплата, с онова, което той посредством потреблението на работоспособността получава в замяна при размяната. В края на известна мярка за работно време, например час, определено количество работно време се е опредметило в потребителна стойност, да кажем прежда, и съществува сега като нейна разменна стойност.

Да приемем, че работното време, което е осъществено в работоспособността на предача, възлиза на 10 часа. Тук говорим само за работното време, което е реализирано в неговата работоспособност *всекидневно*. В цената, която притежателят на пари е заплатил, работното време, което е нужно, за да се произведе или възпроизведе работоспособността на предача, е вече изразено в среден труд. От друга страна, ние приемаме, че собственият труд на предача е труд от *същото това* качество, т. е. че е *същият този среден труд*, който образува субстанцията на стойността и в който е оценена собствената му работоспособност.

И така, преди всичко да приемем, че предачът работи за притежателя на пари 10 часа или че му дава, че му е продал 10-часово разпореждане със своята работоспособност. Нека притежателят на пари да потребява в трудовия процес това 10-часово разпореждане с работоспособността на предача, което с други думи не означава нищо друго, освен че той заставя предача 10 часа да преде, изобщо да работи, тъй като тук определената форма, в която той го заставя да прави това, е безразлична. Ето защо в изпреденото, в преждата, с помощта на средството на труда предачът е прибавил 10 часа труд към стойността на памука. Следователно, ако като се абстрахираме от новоприбавения труд, стойността на продукта, на изпреденото, на преждата е била $=A+B$, сега тя $е=A+B+10$ часа труд. Ако капиталистът заплаща тези 10 работни часа с 10 пенса, то нека означим тези 10 пенса с C, така че сега продуктът на преждата $=A+B+C$, т. е. равен е на работното време, което се съдържа в памука, във вретената (доколкото са изконсумирани) и най-сетне новоприбавеното работно време.

Нека тази сума $A+B+C$ да $е=D$. Тогава D е паричната сума, която притежателят на пари е авансирал за материал на труда, средство на труда и работоспособност, преди да започне трудовият про-

цес. Това означава, че стойността на продукта — на преждата — е равна на стойността на елементите, от които се състои преждата, т. е. = стойността на материала на труда и средството на труда (което според нашата предпоставка е изцяло потребено в продукта) + стойността на новоприбавения труд, който в трудовия процес се е съчетал с двете в прежда. И така, 100 талера памук, 16 талера оръдие, 16 талера работоспособност = 132 талера. Наистина в този случай авансираните стойности биха се запазили, но не биха се увеличили. Единственото изменение, което би настъпило, преди парите да са се превърнали в капитал [I—44], би било чисто формално. Първоначално тази стойност беше = 132 талера, на определено количество опредметено работно време. Същата сума се явява отново в продукта като 132 талера, като същата стойностна величина, само че сега тя е сумата на стойностните съставни части 100, 16 и 16, т. е. сумата на стойностите на факторите, на които първоначално авансираните пари се разлагат в трудовия процес и които те са купили всеки поотделно.

Сам по себе си този резултат не би съдържал никаква абсурдност. Ако аз купя за 132 талера прежда чрез просто превръщане на пари в прежда — т. е. посредством простото обръщение, — аз заплащам материала, средството и труда, които се съдържат в преждата, за да получа тази определена потребителна стойност и да я потребя по един или друг начин. Ако притежателят на пари нареди да му построят къща, за да я обитава, той заплаща за това еквивалент. Накратко, ако той извършва обръщението *С—П—С*, той действително не прави нищо друго. Парите, с които купува, са равни на стойността на първоначално притежаваната от него стока. Новата стока, която той купува, е равна на парите, в които стойността на първоначално притежаваната от него стока е получила самостоятелен облик като разменна стойност.

Обаче целта, заради която капиталистът превръща пари в стока, е не потребителната стойност на стоката, а *умножаването* на вложените в стока пари или стойности — *самонарастването на стойността*. Той купува не за свое потребление, а за да изтегли от обръщението по-голяма разменна стойност, отколкото първоначално е пуснал в него.

Ако той би продал отново преждата, стойността на която е $A+B+C$, например за $A+B+C+x$, ние бихме стигнали пак до същото противоречие. Той би продал стоката си не като еквивалент, а над нейния еквивалент. Обаче в обръщението не може да възникне повече стойност, не може да възникне стойност над еквивалента, без едната от разменящите страни да получи стойност *под* своя еквивалент.

Следователно превръщането на парите в елементите на трудовия процес — или, което е същото, действителното потребление на заку-

пената работоспособност — би било съвсем безсмислено при предпоставката, че притежателят на пари кара работникът да работи толкова работно време, колкото му е платил като еквивалент за неговата работоспособност. Дали той купува прежда за 132 талера, за да продаде преждата отново за 132 талера, или пък превръща 132-та талера в 100 талера памук, 16 талера вретено и т. н., 16 талера опредметен труд, т. е. потребление на работоспособност за съдържащото се в 16 талера работно време, за да продаде произведената по такъв начин прежда на стойност 132 талера отново за 132 талера, е, вземайки под внимание резултата, съвсем същия поцес, само че тавтологията, до която той води, би била достигната в единия случай по-сложен път, отколкото в другия.

Очевидно в трудовия процес може да възникне *принадена стойност* — т. е. стойност, която образува излишък над първоначално влезлите в трудовия процес стойности — само ако притежателят на пари е купил правото да използва работоспособността по-дълго време, отколкото възлиза работното време, от което се нуждае работоспособността за собственото си възпроизводство, т. е. отколкото работното време, което е изразходвано за самата нея, образува собствената ѝ стойност и като такава е изразена в нейната цена. Например в гореспоменатия случай. Ако памукът и вретеното принадлежаха на самия предач, той би трябвало да им прибави 10 работни часа, за да живее, т. е. за да възпроизведе себе си като предач за следващия ден. Ако сега той накара работникът да работи 11 часа вместо 10, би била произведена принадена стойност от 1 час, защото опредметеният в трудовия процес труд би съдържал един час повече, отколкото е работното време, което е необходимо, за да се възпроизведе самата работоспособност, т. е. за да се поддържа от ден на ден живота на работника като работник, на предача като предач. Всяко количество работно време, което в трудовия процес предачът би работил свръх 10-те часа [I—45], всеки *принаден труд* свръх количеството труд, което е изразходвано за собствената му работоспособност, би образувало принадена стойност, защото е принаден труд, следователно повече изпредено, повече опредметен като прежда труд.

Ако работникът трябва да работи 10 часа, за да живее през целия ден, който се състои от 24 часа (в което естествено са включени часовете, през които той като организъм може да почива от работата, да спи и т. н., да не работи), то той може да работи целия [работен] ден, 12, 14 часа, при все че от тези 12, 14 часа той се нуждае само от 10 часа за възпроизвеждане на себе си като работник, на себе си като жива работоспособност.

Сега ако приемем, че този процес отговаря на всеобщия закон на стоковата размяна, че се разменят само равни количества работно

време, т. е. че разменната стойност на стоката е равна на онова количество от всяка друга потребителна стойност, което изразява същата разменна стойност, т. е. същото количество опредметен труд, то общата форма на капитала *(П—С—П)* би загубила своята абсурдност и би получила съдържание. Тъй като стоката (тук преждата), срещу елементите на която притежателят на пари е разменил парите си преди трудовия процес, е получила в *продукта* на трудовия процес, в новата потребителна стойност, в преждата, добавка свръх първоначалното количество опредметен труд, продуктът би притежавал по-голяма стойност от сумата от стойности, предварително положени в неговите елементи. Докато първоначално той беше=132 талера, сега той е=143, ако вместо 16 талера (1 талер=1 работен ден) в него се съдържат *x* работни дни повече. Сега стойността би била=100+16+16+11 и ако капиталистът продаде продукта на трудовия процес (преждата) пак по негова стойност, той на 132 талера би спечелил 11 талера. Първоначалната стойност не само би се запазила, но би се умножила.

Пита се дали този процес не противоречи на първоначално приетия закон, че стоките се разменят като еквиваленти, т. е. по техните разменни стойности, следователно дали не противоречи на закона, по който се разменят стоките?

Той не му противоречи по две причини. Първо, защото парите заварват този специфичен предмет, живата работоспособност, като стока на пазара, в обръщението. Второ, поради специфичната природа на тази стока. Нейната своеобразност се състои именно в това, че докато разменната ѝ стойност, както и тази на всички други стоки=работното време, изразходвано в собственото и действително битие, в битието и като работоспособност, т. е.=работното време, което е необходимо, за да се поддържа животът на тази жива работоспособност като такава или, което е същото, като се поддържа животът на работника, то *потребителната* ѝ *стойност* е самият труд, т. е. именно полагащата разменната стойност субстанция, определената текуща дейност, която се фиксира като разменна стойност и я създава. Но при стоките се заплаща само тяхната разменна стойност. За маслото, освен съдържащия се в него труд, не се заплаща още и качеството му като масло, както и за виното, освен съдържащият се в него труд, не се плаща и пиенето или удоволствието при пиенето. Ето защо и за работоспособността се плаща собствената ѝ разменна стойност, съдържащото се в самата нея работно време. Но тъй като самата нейна потребителна стойност е пак трудът, създаващата разменната стойност субстанция, по никакъв начин не противоречи на закона на стоковата размяна обстоятелството, че действителното потребление на работоспособността, действителното ѝ използване като

потребителна стойност, полага повече труд, се представя в повече опредметен труд, отколкото има в самата нея като разменна стойност.

Единственото условие, нужно, за да възникне това отношение, е [I—46] самата работоспособност като стока да противостои на парите или на стойността изобщо. Но това противостоене е обусловено от определен исторически процес, който ограничава работника до чиста работоспособност, което пък е равносилно, че този процес противопоставя на работоспособността условията на реализацията ѝ, т. е. противопоставя на действителния труд предметните му елементи като чужди, отделени от него сили, като стоки, намиращи се във владение на други стокопритежатели. При тази *историческа* предпоставка работоспособността е *стока,* а при предпоставката, че е стока, съвсем не противоречи, а по-скоро отговаря на закона на стоковата размяна обстоятелството, че опредметеното в работоспособността работно време, т. е. нейната разменна стойност, не определя нейната *потребителна стойност.* Но последната е сама пак труд. Следователно в действителното потребление на тази потребителна стойност, т. е. в трудовия процес и чрез трудовия процес притежателят на пари може да получи обратно повече опредметено работно време, отколкото е заплатил за разменната стойност на работоспособността. *И така, при все че е заплатил еквивалент за тази специфична стока,* вследствие на специфичната ѝ природа — вследствие на обстоятелството, че потребителната ѝ стойност сама полага разменна стойност, сама е творческата субстанция на разменната стойност — той получава чрез употребата ѝ по-голяма стойност обратно, отколкото е авансирал при купуването ѝ, а при купуването ѝ той е платил съобразно закона на стоковата размяна само разменната ѝ стойност.

И така, като се приеме за предпоставка отношението, при което работоспособността съществува само като работоспособност и следователно като стока, така че парите ѝ противостоят като форма на цялото предметно богатство, притежателят на пари, който проявява интерес само към стойността като такава, ще купи работоспособността само при условие, че получава разпореждането с нея за по-дълго време, или че работникът се задължава да му работи през време на трудовия процес по-дълго работно време, отколкото работното време, което работникът би трябвало (ако му принадлежеше материалът на труда и средството на труда) да работи, за да поддържа живота си като работник, като жива работоспособност. Тази разлика между работното време, което измерва разменната стойност на самата работоспособност, и работното време, през което работоспособността се използва като потребителна стойност, е работно време, което работоспособността работи свръх съдържащото се в разменната ѝ стойност

работно време, следователно свръх стойността, която тя е струвала първоначално, а като такъв принаден труд тази разлика е *принадена стойност*.

Ако притежателят на пари извърши тази размяна на парите срещу жива работоспособност и срещу предметните условия за потребление на тази работоспособност — т. е. срещу материал на труда и средство на труда, които отговарят на специфичната ѝ веществена определеност, — той превръща пари в капитал, т. е. в запазваща и умножаваща се, самонарастваща стойност. Нито за момент той не нарушава закона на простото обръщение, на стоковата размяна, съгласно който се разменят еквиваленти, или стоките се продават — средно — по техните разменни стойности, т. е. еднакво големи разменни стойности, в каквито потребителни стойности и да съществуват, се заместват като равни величини. Едновременно той изпълнява формулата *П — С — П*, т. е. разменя пари срещу стока, за да размени стоката срещу повече пари, и все пак не нарушава закона за еквивалентността, напротив, действува съобразно с него.

Преди всичко: Да кажем, че един обикновен работен ден=1 талер, се изразява в количество сребро, наречено талер. Притежателят на пари изразходва 100 талера за суров материал; 16 талера за оръдие; 16 талера за 16-те работоспособности, които той използва и които по разменната си стойност=16 талера. По такъв начин той авансира 132 талера, които се *появяват отново* в продукта (резултата) на трудовия процес, [I—47] т. е. в потреблението на купената от него работоспособност, в трудовия процес, в производителното потребление. Но стоката, която той е купил по разменната ѝ стойност например за 15 работни дни, носи като потребителна стойност, да кажем, 30 работни дни, т. е. на ден за заплатени 6 часа дава 12, опредметява се в 12 работни часа, т. е. полага като потребителна стойност два пъти по-голяма стойност, отколкото самата има като разменна стойност. Обаче потребителната стойност на една стока е независима от разменната ѝ стойност и няма нищо общо с цената, за която се продава, която цена се определя от опредметеното в самата нея работно време. Следователно продуктът=$A+B+C+15$ часа работно време, следователно е с *15* часа работно време по-голям, отколкото е предварително положената за трудовия процес стойност. Ако $A=100$, $B=16$, $C=16$, то продуктът=[например] 143, т. е. с 11 талера повече стойност, отколкото е авансираният капитал. Следователно ако той продаде тази стока пак по нейната стойност, той печели 11 талера, при все че нито за момент от съвкупната операция законът на стоковата размяна не е бил нарушен, напротив, във всеки момент стоките са били разменяни по техните разменни стойности и следователно като еквиваленти.

Колкото прост е този процес, толкова малко е бил той схващан досега. Икономистите никога не са могли да примирят принадената стойност с установения от самите тях закон за еквивалентността. Социалистите винаги са се вкопчвали в това противоречие и са умували над него, вместо да разберат специфичната природа на тази стока, на работоспособността, потребителната стойност на която сама представлява дейност, създаваща разменна стойност.

И така, чрез този процес, чрез размяната на пари срещу работоспособност и последващото потребление на работоспособността, парите се превръщат в *капитал*. Икономистите наричат това *превръщане на парите в производителен капитал* с оглед, от една страна, на други форми на капитала, при които този основен процес наистина съществува като предпоставка, но е заличен във формата; от друга страна, с оглед на това, че парите, доколкото работоспособността им противостои като стока, са *възможност* за това превръщане в капитал, следователно са капитал *an sich**, при все че се превръщат в действителен капитал само чрез самия този процес. Но потенциално парите могат да бъдат превърнати в *капитал*.

Ясно е, че ако трябва да бъде осъществен принаден труд, необходимо е повече материал на труда (повече оръдия на труда само в изключителни случаи). Ако за 10 часа $10a$ фунта памук могат да бъдат превърнати в прежда, за 12 часа могат да бъдат превърнати $10a+2a$. Следователно в този случай е необходим повече памук или трябва от самото начало да се приеме, че капиталистът купува достатъчно количество памук, за да *абсорбира* принадения труд. Освен това възможно е например един и същ материал за половин ден да може само наполовина да бъде преработен в новата форма, а за цял ден — изцяло. Обаче в този случай все пак в материала е бил консумиран повече труд и ако процесът трябва да продължава ден след ден, да бъде непрекъснат производствен процес, то и в този случай е нужно повече материал на труда, отколкото ако работникът чрез труда си в трудовия процес възпроизвеждаше само опредметеното в собствената му работна заплата работно време. Дали са нужни повече средства на труда и в какъв размер — а средство на труда е не само онова, което е същинско оръдие — зависи от технологичната природа на определения труд, следователно от технологичната природа на употребените от него средства.

Във всички случаи на края на трудовия процес в материала на труда трябва да бъде *всмукан* и следователно опредметен повече нов труд, отколкото е работното време, което е опредметено в работната заплата на работника. Да се придържаме просто към примера с обра-

---

* «в себе си», скрито, потенциално. *Ред.*

ботващата промишленост. Това *всмукване на повече* труд се представя като обработване на повече материал или като обработване на същия материал до по-нататъшно стъпало, отколкото може да бъде постигнато с по-малко работно време.

[I—48] Ако сравним процеса на увеличаване на стойността с трудовия процес, ясно ще видим разликата между действителния труд, доколкото произвежда потребителната стойност, и формата на този труд, доколкото се явява като елемент на разменната стойност, като дейност, която създава разменната стойност.

Тук се вижда, че определеният вид труд, веществената му определеност, не засяга отношението му към капитала, за което само става дума тук. Но при това ние изхождаме от предпоставката, че трудът на работника е обикновен среден труд. Обаче случаят не се изменя, ако се приеме, че трудът му е труд с по-голямо специфично тегло, че е издигнат на степен среден труд. Прост труд или среден труд, труд на предача или на мелничаря, на орача или на машиностроителя, това, което капиталистът получава опредметено в трудовия процес, което си присвоява чрез него, е определеният труд на работника, предене, мелене, оране, машиностроене. Принадената стойност, която той създава, се състои винаги от излишъка на труда, от работното време, през което работникът преде, мели, оре, строи машини повече, отколкото би било необходимо, за да произведе собствената си работна заплата. Следователно принадената стойност винаги се състои от излишъка на неговия собствен труд, който капиталистът получава даром, какъвто и да е характерът на този труд, бил той прост или издигнат на степен. Отношението, в което например издигнатият на степен труд се намира спрямо средния обществен труд, с нищо не изменя отношението на този издигнат на степен труд спрямо себе си, с нищо не изменя обстоятелството, че един час от този труд създава само половината от стойността, която създават два часа, т. е. че този труд се осъществява пропорционално на продължителността си. Следователно доколкото се разглежда отношението на труда и принадения труд — т. е. създаващия принадена стойност труд, — винаги се касае за един и същ вид труд, и тук е правилно това, което би било неправилно по отношение на полагащия разменната стойност труд като такъв:

«Когато се изтъква трудът като мярка на стойността, непременно се предполага *труд от определен род и с дадена продължителност;* съотношението между него и другите видове труд лесно може да се определи по съответното възнаграждение, което се дава на всеки от тях» ([*Cazenove*]. Outlines of Political Economy. London, 1832, стр. 22—23).

Продуктът, който капиталистът е получил по такъв начин, е

определена потребителна стойност, стойността на която е равна на стойността на материала, на средството на труда, на количеството прибавен труд=на съдържащото се в работната заплата количество труд+принадения труд, който не е заплатен; $=A+B+S+S''$. Следователно, ако той продаде стоката си по нейната стойност, той ще спечели тъкмо толкова, на колкото възлиза принаденият труд. Той печели, не защото продава новата стока *над* нейната стойност, а защото я продава *по* нейната стойност, защото превръща цялата ѝ стойност в пари. С това му се заплаща част от стойността, част от съдържащия се в продукта труд, която той не е купил, която нищо не му е струвала и тази незаплатена от него част на стойността на неговия продукт, която той продава, образува печалбата му. Следователно в обръщението той само реализира принадената стойност, която е получил в трудовия процес. Но принадената стойност не произхожда от самото обръщение, не идва от това, че той е *продал* стоката си *над нейната стойност*.

{Стойността на потребените в трудовия процес материал на труда и средство на труда — опредметеното в тях работно време — се появява отново в продукта, в новата потребителна стойност. Тя се запазва, но не може да се каже, че се възпроизвежда в същинския смисъл, тъй като изменението на формата, което потребителната стойност е претърпяла — обстоятелството, че сега тя съществува в по-друга потребителна стойност, отколкото преди — не я засяга.

Ако един работен ден е опредметен в една потребителна стойност, то в това опредметяване, в количеството на фиксирания в нея труд нищо не се изменя от обстоятелството, че например дванадесетият работен час влиза в състава ѝ едва 11 часа след първия работен час. И така съдържащото се в материала на труда и средството на труда работно време може да се разглежда, като че ли е влязло в продукта само в по-ранен стадий на производствения процес, необходим за създаване на целия продукт, т. е. на всичките му елементи.

Напротив, с работоспособността, доколкото тя влиза в процеса на увеличаване на стойността, положението е друго. Тя възстановява съдържащата се в самата нея и затова заплатената за самата нея стойност, с други думи, възстановява заплатеното в нейната цена, в работната ѝ заплата опредметено работно време, като прибавя към материала на труда еднакво количество нов жив труд. Следователно тя възпроизвежда предварително положената в нея преди трудовия процес стойност съвсем без оглед на това, че свръх това количество прибавя и един излишък от принаден труд. Стойностите на материала на труда и средството на труда се явяват отново в продукта, само защото материалът на труда и средството на труда притежават тези стойности *преди* трудовия процес и независимо от него. [I—49] А

стойността и повече от стойността на работоспособността се явяват отново в продукта, защото в трудовия процес те се заместват от по-голямо количество (но тук при *това* различие по-голямото количество е засега безразлично) нов жив труд, следователно се възпроизвеждат.}

д) ЕДИНСТВО НА ТРУДОВИЯ ПРОЦЕС И ПРОЦЕСА НА УВЕЛИЧАВАНЕ НА СТОЙНОСТТА (КАПИТАЛИСТИЧЕСКИ ПРОИЗВОДСТВЕН ПРОЦЕС)

Действителният производствен процес, който се извършва, щом парите са се превърнали в капитал, като са се разменили срещу живата работоспособност, както и срещу предметните условия за реализиране на тази способност — материала на труда и средството на труда — този производствен процес е единство на трудов процес и процес на увеличаване на стойността. Също както и резултатът на този процес, стоката, е единство на потребителна стойност и разменна стойност.

Преди всичко производственият процес на капитала — разгледан откъм веществената му страна, доколкото се произвеждат потребителни стойности — е *трудов процес* изобщо и като такъв проявява всеобщите фактори, присъщи на този процес като такъв при най-различните форми на общественото производство. Именно тези фактори се определят от природата на труда като труд. И действително, исторически се вижда, че в началото на неговото образуване капиталът взима под своя контрол (подчинява си) не само трудовия процес изобщо, а отделните действителни трудови процеси, технологически завършени, както ги заварва и както са се развили на основата на некапиталистически производствени отношения. Капиталът заварва действителния производствен процес — определения начин на производство — и си го подчинява отначало само *формално*, без да изменя нещо в технологическата му определеност. Едва в хода на развитието си капиталът си подчинява трудовия процес не само формално, а го преобразува, придава нов облик на самия начин на производство и едва по такъв начин си създава присъщия му начин на производство. Но какъвто и да е сега измененият облик на този начин на производство, като трудов процес изобщо, т. е. като трудов процес, абстрахиран от историческата му определеност, той винаги съдържа всеобщите моменти на трудовия процес изобщо.

Това *формално* подчиняване на трудовия процес на капитала, вземането му под контрола на капитала, се състои в това, че работникът като работник попада под надзора и следователно под командува-

нето на капитала, или на капиталиста. Формалното подчиняване на труда на капитала става командуване на труд не в смисъла, в който А. Смит казва, че богатството изобщо е командуване над труд[24], а в смисъла, че работникът като работник постъпва под командуването на капиталиста.

Тъй като щом е продал работоспособността си за определено време на капиталиста срещу работната заплата, вече самият той трябва да влезе в трудовия процес като работник, като един от факторите, с които капиталът работи.

Ако действителният трудов процес е производително потребление на влизащите в него потребителни стойности посредством труда, следователно посредством дейността на самия работник, от друга страна, той е също така и потребление на работоспособността от капитала или от капиталиста. Капиталистът употребява работоспособността на работника, като го кара да работи. Всички фактори на трудовия процес — материалът на труда, средството на труда и самият жив труд като дейност, като потребление на купената от него работоспособност — му принадлежат и по такъв начин целият трудов процес му принадлежи също толкова, колкото ако той самият работеше със свой собствен материал и свои собствени средства на труда. Но тъй като трудът е едновременно жизнена проява на самия работник, функциониране на личната му сръчност и умение — функциониране, което зависи от волята му и е едновременно проява на неговата воля, капиталистът надзирава работника, контролира функционирането на работоспособността, като акция, която му принадлежи.

Капиталистът следи материалът на труда да се използва целесъобразно като такъв, да бъде консумиран като такъв. Ако се хаби материал, той не влиза в трудовия процес, не се консумира като материал на труда. Същото е със средствата на труда, ако работникът по някакъв друг начин, а не в самия трудов процес похабява веществената им субстанция. Най-после капиталистът ще следи работникът действително да работи, да работи през цялото време и да изразходва *само необходимото работно време,* т. е. за определено време да отработва нормалното количество. От всички тези страни трудовият процес и с него трудът и самият работник попадат под контрола на капитала, под неговото командуване. Това аз наричам *формалното подчиняване* на трудовия процес на капитала.

В цялото следващо изследване трудът, който самият капиталист може би извършва, никога не влиза в сметката сред стойностните съставни части на продукта. Ако той се състои само от труд, той няма нищо общо с отношението като такова и [I—50] капиталистът не действува като капиталист, само като олицетворение, като въплъщение на капитала. Но ако това е труд, който произтича от функциите, при-

същи на капитала като такъв и следователно присъщи на капиталистическия начин на производство, ние по-късно ще го изследваме повнимателно отделно като *труд по надзора*.

Това формално подчиняване на трудовия процес на капитала, или командуването на капиталиста над работника, няма нищо общо с отношението, в което например при цеховата, средновековна промишленост майсторът се е намирал по отношение на калфите и чираците. Напротив, от него просто следва, че производителното потребление, или производственият процес, е едновременно процес на потребление на работоспособността от страна на капитала, че съдържанието на това потребление и неговата определяща цел не е нищо друго освен да се запази и умножи стойността на капитала, а това запазване и умножаване може да се постигне само чрез най-целесъобразно, найточно протичане на действителния трудов процес, който зависи от волята на работника, от усърдието му и т. н., процес, който следователно е бил взет под контрола и надзора на капиталистическата воля.

{С оглед на производствения процес трябва да се отбележи и следното. *За да се превърнат парите в капитал, те трябва да бъдат превърнати във факторите на трудовия процес, т. е. в стоки, които могат да фигурират в трудовия процес като потребителни стойности, следователно в средства за потребление за работоспособността — т. е. средства за живот на работника — или материал на труда и средство на труда*. Следователно всички стоки — или всички продукти, — които не могат да бъдат употребени по този начин или не са предназначени да бъдат употребени така, спадат към фонда за потребление на обществото, но не към капитала (тук под капитал се разбират предметите, в които съществува капиталът). Обаче самите тези продукти, докато остават *стоки*, са начин на съществуване на капитала. При предпоставка на капиталистическо производство капиталът произвежда изобщо всички продукти и е съвсем безразлично дали тези продукти са предназначени за производително потребление, или не могат да влязат в него, следователно не могат сами да станат плът на капитала. Но тогава те остават капитал, докато остават стоки, т. е. докато се намират в обръщение. Щом бъдат продадени окончателно, те престават да бъдат капитал в този смисъл. Доколкото капиталът не се намира в стадия на трудовия процес, той изобщо трябва да е налице във формата на стока или пари (макар и може би само като вземане и т. н.). Но те не могат да влязат в трудовия процес или в производствения процес като потребителни стойности.}

В същата степен, в която работникът действува като работник, *проявява* работоспособността си, той я *отчуждава*, тъй като тя още

като проявяваща се способност е *продадена* на притежателя на пари, преди да започне трудовият процес. Щом трудът се осъществи — от една страна, като форма на суровия материал (като потребителна стойност и продукт), от друга страна, като разменна стойност, като *опредметен* обществен труд изобщо, — трудът се превръща от труд в *капитал*.

Ако изобщо се казва, че капиталът бил продукт, употребен като средство за ново производство, то, както отбелязахме по-горе, *предметните условия* на всеки трудов процес се промъкват в капиталистическото отношение. От друга страна, същото объркване лесно възниква — и се среща отчасти дори у самия Рикардо[25] — от това, че натрупан труд (accumulated labour), който се употребява за произвеждане на повече натрупан труд, бива наричан капитал. Изразът е двусмислен, тъй като под натрупан труд може да не се разбира нищо повече освен продукти, които се употребяват за произвеждане на нови потребителни стойности. Но изразът може да бъде разбран и в такъв смисъл, че продуктът (като разменна стойност) не е нищо повече от определено количество *опредметен* труд изобщо *изразходвано*, за да се накара това количество да нарасне — следователно *процеса на самонарастване на стойността*. При все че вторият процес предполага първия, напротив, първият процес не непременно предполага втория.

Доколкото *предметните условия* на труда, материалът и средството на труда, непосредствено служат в трудовия процес, те се употребяват от работника. Но не трудът употребява капитала, а капиталът употребява труда. Именно това специфично положение, което стойността изобщо заема по отношение на работоспособността, опредметеният, миналият труд — по отношение на живия, настоящия, условията на труда — по отношение на самия него, образува специфичната природа на капитала. Ще разгледаме това малко по-отблизо накрая на тази първа глава, отдел първи (Превръщане на пари в капитал). Засега тук е достатъчно да отбележим, че в производствения процес — доколкото той е процес на увеличаване на стойността и следователно е процес на самонарастване на предварително положената стойност или пари — стойността (т. е. опредметен всеобщ обществен труд), минал труд, се [I—51] запазва и умножава, полага принадена стойност чрез размяна, чрез относително присвояване на живия труд, размяна, опосредствувана чрез покупката на работоспособността. По такъв начин тя се явява като стойност в процес, която се запазва и утвърждава в процеса. По такъв начин тя се явява като нещо *самостоятелно* — въплъщението на тази самостоятелност е капиталистът, — като *самостоятелност на стойността*. Трудът (жи-

вият) се явява само като средство, като фактор, чрез който капиталът (стойността) сам се възпроизвежда и умножава.

«Трудът е факторът, чрез който капиталът е способен да произвежда работна заплата, печалба, т. е. доход»(*John Wade*. History of the Middle and Working Classes. 3rd edition. London, 1835, стр. 161).

(В абстрактно икономическата част на съчинението си Уейд има нещо оригинално за времето си, например за търговските кризи и т. н. Напротив, цялата историческа част е ярък пример за безсрамното плагиатство, което господствува сред английските икономисти. Тя е почти буквално преписана от книгата на *сър Фредерик Мортън Идън* «The State of the Poor, or an History of the Labouring Classes in England from the Conquest to the Present Period». 3 Vols. London, 1797[26].)

Стойността, опредметеният труд, придобива това отношение към живия труд само доколкото работо*способността* й противостои като такава, т. е., от друга страна, следователно пак доколкото *предметните условия* на труда — а следователно условията за реализиране на работоспособността — противостоят на самата нея в обособена самостоятелност, под контрола на чужда воля. Ето защо, при все че средството на труда и материалът като такива не са капитал, самите те се явяват като *капитал*, тяхната самостоятелност, егоистичното им съществуване по отношение на работника и следователно на самия труд се е сраснало с тяхното битие. Също както златото и среброто се явяват като пари, в представата са непосредствено свързани с общественото производствено отношение, на което те са носители.

В рамките на капиталистическото производство трудовият процес има такова отношение към процеса на увеличаване на стойността, че последният се явява като цел, а първият се явява само като средство. Ето защо първият спира, когато последният не е вече възможен или още не е възможен. От друга страна, по време на т. нар. спекулативна треска, на спекулативни (с акции и т. н.) кризи, се оказва, че трудовият процес (същинското материално производство) е само тягостно условие и капиталистическите нации са обхванати от всеобщ бяс да постигнат целта (процеса на увеличаване на стойността), без средството (трудовия процес).

Трудовият процес като такъв би могъл да бъде самоцел само ако интересът на капиталиста би бил насочен към потребителната стойност на продукта. Но за капиталиста става дума *само* за отчуждаване на продукта като стока, превръщането на продукта обратно в пари, а тъй като първоначално той вече е бил пари, то става дума за умножаване на тази парична сума. В този смисъл може да се каже:

«Стойността прави продукта» (*J. B. Say*. Cours complet d'économie politique pratique. Seconde édition. Tome premier. Paris, 1840, стр. 510).

Фактически това важи за всяко *стоково* производство. Но от друга страна, вярно е също, че само капиталистическото производство е *стоково производство* в най-широк обсег, т. е. че тук производството за собствено потребление съвсем изчезва и елементите на производството (дори в земеделието) все повече и повече влизат вече като *стоки* в производствения процес.

Тук, при превръщането на пари в капитал, трябва съвсем общо (тъй като при обръщението ще се върнем на това) да обърнем вниманието върху формата, в която тук се явяват парите. Впрочем по същество това е вече направено в параграф *«а» («Най-общата форма на капитала»)*.

Трябва да се направи още една бележка с оглед на процеса на увеличаване на стойността. Това, което той предполага, е не само стойност, а стойностна сума, стойност от определена величина, което по-късно ще бъде развито по-подробно. Капиталистът трябва (дори като капиталист in nuce*) да бъде в състояние да купи поне 1 работник и необходимите за него материал и оръдие. Накратко, тук стойностната сума от самото начало се определя от разменните стойности на стоките, които непосредствено влизат в трудовия процес.

И така, всичко това наричаме капиталистически производствен процес на основата на капитала. Не става дума да се произведе продукт, а стока — за продажба предназначен продукт. И не става дума просто да се произвеждат стоки, та по този начин чрез продажбата им да се придобият намиращите се в обръщението потребителни стойности, а да се произвеждат стоки, за да се запази и умножи предварително положената стойност.

[I—52] {Ако трудовият процес се разглежда съвсем абстрактно, може да се каже, че първоначално играят роля само два фактора — човекът и природата (трудът и природният материал на труда). Първите оръдия на човека са собствените му членове, които обаче той самият трябва тепърва да овладее. Едва с първия продукт, който се употребява за ново производство — пък бил той само някой камък, който се хвърля по някое животно, за да се убие, — започва същинският трудов процес. Едно от първите оръдия, което човек си присвоява, е животното (домашното животно). (Вж. по това съответното място у Тюрго[27].) Ето защо от гледна точка на трудовия процес Франклин правилно обявява човека за «животно, което прави оръдия» или за «инженер»[28]. По такъв начин земята и трудът са първич-

* — в зародиш. *Ред.*

ните фактори на производството, а предназначените за труд продукти — произведените материал на труда, средства на труда и средства за живот — са само производен фактор.

«Земята е *необходима,* капиталът е *полезен.* А трудът върху земята произвежда капитала» (*Colins.* L'Économie Politique. Source des Révolutions et des Utopies prétendues Socialistes. Tome troisième. Paris, 1857, стр. 288).

{Колен смята, че това обособяване на стойността (вж. тетрадка VII, стр. 153, 154[29]), което се съдържа в понятието капитал, е измислено от икономистите.}

Споменатата по-горе двусмисленост се среща и у *Джеймс Мил:*

«Всеки капитал» {капитал тук само във веществен смисъл} «действително се състои от стоки. . . Първият капитал трябва да бъде резултат от чист труд. Първите стоки не са могли да бъдат направени с някакви стоки, съществуващи преди тях» (*James Mill.* Elements of Political Economy. London, 1821, стр. 72).

Това разчленяване на производството на фактори — човек като носител на труда и земя (всъщност природа) като предмет на труда — е впрочем също съвсем абстрактно. Защото първоначално човекът противостои на природата не като работник, а като собственик и това не е човекът като отделен индивид, а, щом като може донякъде да се говори за негово човешко битие, това е родов човек, племенен човек, семеен човек и т. н.

{У същия Мил:

«Труд и капитал. . . първият — *непосредствен* труд. . . вторият *натрупан труд,* който е резултат от предишен труд» (пак там, стр. 75).}

Ако, от една страна, капиталът — разчленен на неговите фактори — се свежда само до вещественото му съществуване в трудовия процес, *за да* се изкара изобщо капиталът като *необходим* елемент на всяко производство, след това, от друга страна, пак признават, че капиталът има чисто идеална природа, защото е стойност (*Сей, Сисмонди* и т. н.).

Ако се казва, че капиталът бил *продукт в противоположност на стоката* (Прудон, Уейленд и т. н.) или че бил оръдие на труда и материал на труда, или че се състоял и от продукти, които работникът получава и т. н., то се забравя, че в трудовия процес трудът е вече включен в капитала и му принадлежи също толкова, колкото средството на труда и материала на труда.

«Тъй като работниците получават за труда си работна заплата. . . капиталистът е *собственикът* не само на капитала» (в този веществен смисъл),«но *и на*

труда. Ако това, което се заплаща като работна заплата, се включва, както е обичайно, в термина капитал, тогава е абсурдно да се говори за труда отделно от капитала. Думата капитал, употребена така, включва както труда, така и капитала» (*James Mill*, пак там, стр. 70—71).

Също както за апологетите на капитала е изгодно — за да представят капитала като вече фактор на производството, като отношение, което е независимо от всички обществени форми, иманентно на всеки трудов процес, следователно на трудовия процес изобщо — да отъждествяват капитала с потребителната стойност, в която той съществува, и тази потребителна стойност като такава да наричат капитал, също така се среща на господа икономистите да им е изгодно с умувания да се отърсят от някои явления, присъщи собствено на капиталистическия начин на производство, да забравят същественото у капитала — че той е стойност, полагаща стойност, така че е не само запазваща се, но и умножаваща се стойност. Например това им е изгодно, за да доказват невъзможността на свръхпроизводството. Тук капиталистът се схваща като човек, за когото е важно само потреблението на известни продукти (присвояването им посредством продажбата на своята стока), а не умножаването на предварително положената стойност, на покупателната сила като такава, на абстрактното богатство като такова.

Чрез превръщането на парите в капитал — постигнато чрез размяната на парите срещу труд — всеобщата формула на капитала *(П — С — П)* получи сега определено съдържание. Парите са самостоятелно битие на разменната стойност. Разгледани откъм тяхното качество, те са материалният представител на абстрактното богатство, *материалното битие на абстрактното богатство.* Обаче степента, [I—53] в която те са това, обсегът, в който те отговарят на понятието си, зависи от собственото им количество или маса. В умножаването на парите — отговаря на умножаването на стойността като такава — това умножаване се явява като самоцел. Да се правят пари посредством пари е целта на капиталистическия производствен процес — умножение на богатството във всеобщата му форма, на количеството опредметен обществен труд, който в парите е изразен като такъв. Дали наличните стойности фигурират в главната книга само като пари за смятане или в каквато и да е форма, като парични знаци и т. н., е засега безразлично. Тук парите се явяват само като форма на самостоятелната стойност, която капиталът приема както в изходния си пункт, така и в пункта на възвръщането си, за да я напуска все отново. Подробностите по това спадат към отдел II *(Процес на обръщението на капитала).*

Тук капиталът е пари в процес, за които формите им на пари и стока сами са само сменящи се форми. Капиталът постоянно се оце-

нява в пари за смятане и важи само като тяхно материално съществуване дори и докато съществува като стока; и щом съществува във формата на пари, стойността му може да самонарасне само като той отново напусне тази форма. За капиталиста всичко са парите, което за него не означава нищо друго освен че за него всичко е само разменната стойност, умножаването на разменната стойност, абстрактното обогатяване. Но последното се изразява като такова само в пари.

«Фактически основната цел на паричния капиталист е в увеличаване на *номиналната сума* на богатството му. Ако то тази година, *изразено* в пари, възлиза например на 20 000 ф. ст., целта на капиталиста е следващата година то, *изразено в пари,* да възлиза на 24 000 ф. ст. Да увеличава капитала си, *изразен в пари,* е единственият път, по който той може да служи на интересите си като търговец. Важността на тази цел за него не се засяга от колебанията на паричното обръщение или от измененията на реалната стойност на парите. Например за една година той може от 20 000 да стигне до 24 000, но поради спадане на стойността на парите може да не нарасне разпореждането му с комфортни предмети и т. н. Въпреки това интересът му е същият, както ако парите не бяха спаднали, тъй като иначе паричното му богатство би останало стационарно, а реалното му богатство би се намалило в съотношението 24:20. . . Ето защо крайната цел на промишления капиталист не са стоки, освен при изразходване на дохода си за покупка на предмети за потребление. *При разходване на своя капитал и при покупки на предмети за производството крайната му цел са парите.»* (*Thomas Chalmers.* On Political Economy in connexion with the Moral State and Moral Prospects of Society. 2nd edition. London, 1832, стр. 164—166).

{Още един пункт с оглед на формулата *П — С — П*. Стойността като капитал, като самонарастваща стойност, е *стойност на втора степен.* Тя не само има самостоятелен израз, например в пари, но и се сравнява със себе си (или бива сравнявана от капиталиста), съпоставя себе си в един период (стойностната величина, положена преди производствения процес) със себе си в друг период, а именно след връщането си от обръщението, след като стоката е продадена и е превърната отново в пари. Следователно стойността се явява като един и същ субект в два различни периода, и то това е собственото ѝ движение, движението, характеризиращо капитала. Само в това движение стойността се явява като капитал. Противно на това виж в «A Critical Dissertation on the Nature, Measures, and Causes of Value; chiefly in reference to the Writings of Mr. Ricardo and his Followers. By the Author of Essays on the Formation and Publication of Opinions». {S. Bailey.} London, 1825.}

Главната острота на Бейли против цялото учение за определянето на стойността чрез работното време е следната: стойност е само *отношение,* в което се разменят различни стоки. Стойност е само отношение между 2 стоки.

Стойност не е нищо «вътрешно или абсолютно» (пак там, стр. 23). «Невъ-

можно е да се обозначи или изрази стойността на стоката освен като количество от някоя друга стока» (стр. 26). «Вместо да разглеждат стойността като отношение между 2 предмета, те» (рикардианците и самият Рикардо) «я разглеждат като положителен резултат, произведен от определено количество труд» (стр. 30). «Тъй като съгласно учението им стойностите на стоките *A* и *B* се отнасят една към друга като количествата труд, който ги е произвел, или. . . се определят от количествата на труда, който ги е произвел, те очевидно правят извода, че стойността на *A*, взето извън отношението му към нещо друго, е равна на количеството труд, с който тази стока е произведена. Несъмнено в това последно твърдение няма никакъв смисъл» (стр. 31—32). Те говорят за «стойността като един вид всеобщо и независимо свойство» (стр. 35). «Стойността на една стока трябва да бъде стойността ѝ в нещо» (пак там).

Като опредметяване на обществен труд стоката е формулирана като нещо относително. Тъй като [ако]* съдържащият се в [*A*]* труд е приравнен на всички други видове труд, то само като определено налично битие на обществения труд. Обаче в последния отделният индивид вече не се разглежда изолирано, а, ако Бейли желае, неговият труд е положен относително и самата стока е положена като битие на това относително.

[II—54] Същият Бейли казва:

«Стойността е отношение между *съвременни* стоки, тъй като само такива стоки могат да бъдат разменени една срещу друга; а когато сравняваме стойността на стоката в едно време със стойността ѝ в друго време, това е само сравняване на отношението, в което тази стока се е намирала към друга стока в тези различни времена» (цит. съч., стр. 72).

Бейли казва това против «сравняването на стоките в различни периоди», като че ли например в процеса на оборота на капитала капиталистът не е принуден непрекъснато да сравнява стойността в един период от време със стойността в друг период от време.

{Сега би могло да се попита как паричният израз на капитала се отнася към самия капитал. Щом парите съществуват във формата на пари, съставните части, срещу които те са се разменили при превръщането им в производителен капитал, им противостоят като стоки. Следователно тук важат законите, както те са се развили в метаморфозата на стоката или в простото парично обръщение. Ако в обръщението се намират стойностни знаци, било че служат като средство за обръщение, било — като платежно средство, те представляват само стойността на стоките, изразена в пари, или представляват направо парите, които са равни на паричните количества, изразени в цените на стоките. Като такива те нямат стойност. Следователно те още не са капитал в смисъла, че той е опредметен труд, а сега представляват

* Тук ръкописът е повреден. *Ред.*

изцяло цената на капитала, както по-рано представляваха цената на стоката. Ако в обръщението се намират действителни пари, самите те са опредметен труд — капитал (защото са стока).

Ако общата сума на парите в обръщение разделим с броя на оборотите им, ще получим действително намиращото се в обръщение тяхно количество и последното е съставна част на капитала, основен или оборотен, в зависимост от това, как ще погледнем на него. С едни и същи 6 талера, ако се обръщат 20 пъти на ден, аз мога да купя стока за 120 талера, за един ден те представляват стойност от 120 талера. Но към това се прибавят и самите 6 талера. По такъв начин целият намиращ се през този ден в обръщение капитал=126 талера.

Ако един капитал=100 талера и със 100-те талера купи стоки, същите тези 100 талера представляват сега втори капитал от 100 талера и т. н. Ако те се обръщат 6 пъти на ден, те последователно са представлявали капитал от 600 талера. Следователно колко много или малко капитал те представляват за един ден зависи от скоростта на техния оборот=на скоростта на метаморфозата на стоката, която тук се явява като метаморфоза на капитала, който последователно приема и напуска формите си на пари и стока. Ако парите функционират като платежно средство, 600 талера пари могат да заплатят капитал от произволна величина, стига отрицателните и положителните му вземания да се уравняват до салдо от 600 талера.

Докато първоначално в простото стоково обръщение парите се явяват като промеждутъчен момент, като метаморфоза на стоката, превърнатата в пари стока се явява като изходен и краен пункт на движението на капитала, а стоката се явява като метаморфоза на капитала, само като промеждутъчен момент.

Единствената разлика, която отличава парите, доколкото се явяват като форма на капитала — като действителни пари, а не като пари за смятане, — е следната: 1) Парите се връщат, и се връщат умножени, към пункта, от който тръгват. Изразходваните за потребление пари не се връщат към изходния си пункт; капиталът — авансираните за производство пари — се връща умножен към изходния си пункт. 2) Изразходваните [за потребление] пари остават в обръщението, от което извличат стоката; капиталът пуска обратно в обръщението повече стока, отколкото извлича от него и затова постоянно извлича обратно от обръщението изразходваните от него пари. Колкото по-бързо се извършва това кръгово движение, т. е. колкото по-бързо се извършва обръщението или метаморфозата на капитала, толкова по-бързо е паричното обръщение, и тъй като става в резултат не на едно движение, а на многостранните движения на капитала, толкова повече парите ще служат като платежно средство и даванията и вземанията ще се балансират.}

Капиталът, превърнал се по описания начин в пари, става *производителен капитал,* доколкото си е подчинил производствения процес, доколкото функционира като купувач и използвач на труд. Само там, където капиталът си е подчинил самото производство, следователно където капиталистът произвежда, капиталът съществува като господствуваща, специфична форма на една епоха на производството. Формално капиталът може да се появи в други функции и порано и в същите тези функции той се явява и в собствената си епоха. Но тогава това са само производни и вторични форми на капитала, какъвто е капиталът като търговски капитал и лихвоносен капитал и т. н. И така, ако говорим за производителен капитал, под това трябва да се разбира цялото капиталистическо отношение, а не като че ли една от формите на потребителната стойност, в която капиталът се явява в трудовия процес, сама по себе си би била производителна, като че ли машината или материалът на труда и т. н. биха произвеждали стойност.

От процеса на увеличаване на стойността, чийто резултат е авансираната стойност и един излишък, една принадена стойност (в самия трудов процес капиталът се явява като действителна потребителна стойност, т. е. като действително потребление, тъй като само в потреблението потребителната стойност се осъществява [II—55] като потребителна стойност; самият този негов процес на потребление образува икономическо отношение, има определена икономическа форма и не е безразличен, изпадащ от формата, както при понятието проста стока; тези потребителни стойности, от които капиталът се състои, са по понятие определени от дейността на работоспособността, която ги потребява), следва, че същинският специфичен продукт на капитала, доколкото той произвежда като капитал, е самата *принадена стойност* и че специфичният продукт на труда, доколкото трудът е включен в капитала, е не този или онзи продукт, а *капитал.* Самият трудов процес се явява само като средство на процеса на увеличаване на стойността, също както тук изобщо потребителната стойност се явява само като носител на разменната стойност. [II—55]

h) ДВЕТЕ СЪСТАВНИ ЧАСТИ, НА КОИТО СЕ РАЗПАДА ПРЕВРЪЩАНЕТО НА ПАРИ В КАПИТАЛ

[II—A]* Това, което работникът продава, е разпореждането с неговата работоспособност, определеното по време разпореждане с нея. Системата на работна заплата на парче създава наистина при-

* С буквата «*А*» Маркс е обозначил обратната страна на корицата на II тетрадка на своя ръкопис. *Ред.*

видността, че работникът получава определен *дял от продукта.* Обаче това е само друга форма на измерване на работното време: вместо да се каже — ти работиш 12 часа, казва се — ти получаваш по толкова на парче, т. е. измерваме броя на часовете по продукта, тъй като от опит е установено какво количество продукт се произвежда средно за един час. Работник, който не може да изпълни този минимум, се уволнява (вж. у *Юър.*[30]).

Съгласно общото отношение между покупката и продажбата, *разменната стойност* на предлаганата от работника стока не може да бъде определена по начина, по който купувачът *потребява* тази стока; тя се определя изключително от количеството опредметен труд, който се съдържа в самата тази стока, следователно в този случай — от количеството труд, което струва производството на самия работник, тъй като стоката, която той предлага, съществува само като способност, като потенция, няма друго битие, освен неговата телесност, неговата личност. Работното време, необходимо както за да се запази работникът физически, така и за да се видоизмени той, като се развие у него *специална* потенция, е работното време, необходимо, за да се произведе работникът като такъв.

В действителност при тази размяна работникът получава парите само като *монети,* т. е. получава само мимолетната форма на средствата за живот, срещу които той разменя парите. За работника целта на размяната са средствата за живот, а не богатството.

Работоспособността наричат капитал на работника в смисъл, че тя е фондът, който работникът не унищожава в резултат на някаква единична размяна, а през своя *живот като работник* винаги може отново да повтори тази размяна. Съобразно с това капитал би било всичко, което представлява фондът на повторимите процеси на един и същ субект. Така например окото е капиталът на зрението. Празни фрази. Обстоятелството, че за работника, докато е трудоспособен, трудът е постоянно източник на размяната — и то не просто на размяната, а на размяната с капитала, — е заложено в определението на понятието, съгласно което работникът продава само *временното разпореждане* с работоспособността си и следователно може постоянно да подновява същия този акт на размяна, щом полузасити глада си и си отспи наполовина, приеме необходимото количество вещество, за да има възможност отново да възпроизведе жизнената си дейност.

Вместо да изразяват учудването си по този повод и да се представя като голяма заслуга на капитала в полза на работника, че последният изобщо живее и следователно е в състояние всеки ден да подновява определени жизнени процеси, всички разкрасяващи сикофанти на буржоазната политическа икономия би трябвало по-скоро да обърнат внимание на обстоятелството, че в резултат на по-

стоянно повтаряния труд работникът винаги трябва в акта на размяната да предлага *само* самия свой жив, непосредствен труд. В действителност самото повторение е само привидност. *Това, което работникът разменя с капитала* (дори нека този капитал да бъде по отношение на работника последователно представян от различни капиталисти) е *цялата му работоспособност*, която той изразходва да кажем в течение на 30 години. Тя му се заплаща на части, тъй като и той я продава на части. Това с нищо не изменя същността на нещата и наймалко дава право да се прави изводът, че — тъй като, преди да може да повтори труда си и размяната си с капитала, работникът трябва да поспи известен брой часове — трудът образувал *капиталът на работника*. Фактически това, което тук се разглежда като капитал, означава само предела на труда на работника, прекъсването на неговия труд, означава само че работникът не е perpetuum mobile*. Борбата за нормиран работен ден доказва, че капиталистът не желае нищо така силно, както работникът *да разпилява дозата на жизнената си сила по възможност без прекъсвания*[31]. [II—A]

* * *

[II—55] И така, цялото движение, което парите извършват, за да се превърнат в капитал, се разпада на два различни процеса. Първият процес е акт на простото обръщение, покупка на едната страна, продажба на другата, вторият процес е потреблението на купената стока от купувача, акт, който лежи извън обръщението, зад гърба му. Тук самото потребление на купената стока вследствие на специфичната ѝ природа образува икономическо отношение. В този процес на потребление купувачът и продавачът влизат в ново отношение помежду си, което е едновременно *производствено отношение*.

Двата акта могат да бъдат съвсем отделени по време, но независимо от това, дали продажбата се реализира веднага, или най-напред се сключва мислено и по-късно се реализира, продажбата като отделен акт винаги трябва поне мислено, като споразумение между купувача и продавача да предхожда втория акт, процеса на потребление на купените стоки, при все че договорената им цена се заплаща едва по-късно.

Първият акт отговаря напълно на законите на стоковото обръщение, към което спада. Еквиваленти се разменят срещу еквиваленти. Притежателят на пари заплаща, от една страна, стойностите на материала на труда и средствата на труда, от друга страна, *стойността* на работоспособността. Следователно при тази покупка

* — вечен двигател. *Ред.*

той дава в пари точно толкова опредметен труд, колкото извлича от обръщението във формата на стоки — работоспособност, материал на труда и средства на труда. Ако този първи акт не отговаряше на законите на стоковата размяна, той изобщо не би могъл да се явява като акт на един начин на производство, основата на който се състои в това, че най-елементарното отношение, в което индивидите влизат помежду си, е отношението на стокопритежатели. За да се обясни този акт, би трябвало да се приеме друга основа на производството. Но тъкмо обратното, тук начинът на производство, продуктът на който винаги има елементарната форма на стока, а не на потребителна стойност, е именно начинът на производство, който почива на капитала, на размяната на пари срещу работоспособност.

Вторият акт показва явление, което по резултата и по условията си е не само напълно чуждо на законите на простото обръщение, но и като че ли им противоречи. Преди всичко се изменя социалното положение на продавача и купувача в самия производствен процес. Купувачът става командир на продавача, доколкото последният с личността си като работник влиза в процеса на потребление, извършван от самия купувач. Освен простия процес на размяна между купувача и продавача се образува едно отношение на господство и подчинение, което обаче се различава от всички други исторически отношения от този вид по това, че то произтича само от специфичната природа на стоката, която продавачът продава, че следователно това отношение възниква само от покупката и продажбата, от поведението на двете страни като стокопритежатели, следователно само по себе си включва пак политически и т. н. отношения. Купувачът става шефа, господаря (master), а продавачът става негов работник (man, hand). Също както отношението между купувача и продавача, щом се превърне в отношение между кредитор и длъжник, изменя социалното положение на двете страни (но само временно), така и тук, но постоянно.

Обаче ако се разглежда самият резултат, той напълно противоречи на законите на простото обръщение, а това става още по-очевидно, когато плащането, какъвто е най-често случаят, се извършва едва след изпълняването на труда, следователно фактически покупката се реализира едва в края на производствения процес. А именно сега работоспособността не противостои вече на купувача като такава. Тя се е опредметила в стоката, да кажем например 12 часа работно време или 1 работен ден. Следователно купувачът получава стойност от 12 работни часа. Но той плаща стойност, да кажем от 10 работни часа. Фактически тук не биха се разменяли един срещу друг еквиваленти, но в действителност не се извършва и размяна. Би могло само да се каже: да приемем дори — а това е любима фраза, — да приемем, че акт I не се е състоял по описания начин, а [II—56] купу-

вачът заплаща не работоспособността, а самия извършен труд. Може само да си го въобразим. Сега продуктът е готов, но стойността му съществува само във формата на неговата цена. Тя трябва тепърва да бъде реализирана в пари. Следователно ако капиталистът веднага реализира на работника неговата част от продукта като пари, в реда на нещата е работникът да се задоволи с по-малък еквивалент в пари, отколкото е дал в стока. Общо погледнато, това е безсмислица. То би се свело до твърдението, че продавачът винаги трябва да се задоволява с по-малък еквивалент в пари, отколкото дава в стока. Щом купувачът превърне парите си в стока, щом купи, стойността в стоката, която той купува, съществува вече само като цена и не съществува вече като реализирана стойност, като пари. *Купувачът не получава компенсация* за това, че стоката му е загубила формата на разменна стойност, на пари. От друга страна, той е спечелил от това, че сега тя съществува във формата на стока.

Но, казват ни по-нататък, когато купя една стока за свое потребление, това е нещо друго; в този случай съм заинтересован от нейната потребителна стойност. Става само дума разменна стойност да се превърне в средства за живот. Напротив, при стока, която купувам, за да я продам отново, аз очевидно поначало вече губя, когато разменя парите си срещу нея. Защото съм заинтересован само от разменната стойност, а чрез покупката парите ми загубват формата на пари. Засега разменната стойност съществува само като цена, като тепърва подлежащо на реализация приравняване на стоката към парите. Но намерението, с което купувам стоката, няма нищо общо с нейната стойност. Явлението, че при покупката за продажба произлиза принадена стойност, би се обяснявало с *намерението* на купувача да произлезе тази принадена стойност, което е очевидна безмислица. Когато продавам една стока, мен ми е съвсем безразлично как купувачът ще я употреби или как ще злоупотреби с нея.

Да приемем, че стокопритежателят няма достатъчно пари, за да купи труд, но има достатъчно, за да купи материал на труда и средство на труда. Продавачите на материал на труда и средство на труда биха му се присмели, ако той рече да каже: материалът на труда и средството на труда са незавършени продукти; първият — по природата на нещата, а вторият също образува съставна част едва на покъсен продукт и няма стойност, освен доколкото образува такава съставна част. Действително, да приемем, че материалът на труда струва 100 талера, средството на труда — 20, а трудът, който им прибавям, измерен в пари, да бъде равен на 30 талера. Следователно продуктът би имал стойност 150 талера и щом съм завършил труда си, аз имам стока за 150 талера, която обаче трябва тепърва да бъде продадена, за да съществува във формата на разменна стойност, като

150 талера. Стоте талера, които съм дал на продавача на материала, и 20-те талера, които съм дал на продавача на средството на труда, образуват стойностни съставни части на моята стока; образуват 80% от цената ѝ. Но тези 80% от моята още непродадена стока — която аз тепърва трябва да превърна отново в пари — продавачите на суров материал и средство на труда вече са реализирали в пари — като са ми ги продали — преди продуктът да е бил готов и още повече преди да е продаден. Следователно, тъй като чрез простия акт на покупката аз им правя този аванс, те би трябвало да ми продадат стоките си под стойността. Случаят е съвсем същият.

В двата случая аз имам в ръцете си стока за 150 талера, която обаче трябва тепърва да бъде продадена, да бъде реализирана в пари. В първия случай аз самият съм прибавил стойността на труда, но предварително съм платил стойността на материала на труда и средството на труда не само преди продуктът да е продаден, а и преди да е готов. Във втория случай работникът е прибавил стойността, а аз съм я заплатил преди продажбата на стоката. Всичко би се свело пак до безсмислицата, че купувачът като такъв има привилегията да купува по-евтино, при което той в качеството си на продавач би загубил отново точно толкова, колкото би спечелил като купувач.

Например на края на деня работникът е прибавил към продукта един работен ден и аз притежавам този негов труд в опредметена форма, като разменна стойност, за която аз му заплащам само ако му върна в пари същата разменна стойност. Формата на потребителната стойност, в която стойността съществува, не изменя стойностната величина, също както последната не се изменя от това, дали тя съществува във формата на стока или на пари, като реализирана или като нереализирана стойност.

Това, което се прокрадва още в представата, е споменът за паричния дисконт. Когато имам готови стоки и взема паричен аванс срещу тях — без да ги продавам (или само условно) — или пък осребря платежното задължение за вече продадената стока, която обаче е платима едва по-късно — за което следователно съм получил едва по-късно платимо задължение, полица или т. п. — аз плащам дисконт. За това, че получавам парите, без да продавам стоката или че получавам парите, преди тя да е платима, преди продажбата да се реализира действително, че в една или друга форма заемам пари, аз плащам. Аз се лишавам от част [II—57] от цената на стоката и я предоставям на този, който ми авансира пари за още непродадената или още неплатимата стока. Следователно тук аз плащам за метаморфозата на стоките.

Ако пък съм купувач на труд — щом той е вече опредметен в продукта, — то, първо, това отношение не подхожда. Защото ако се авансират пари и ако се дисконтира платежното задължение, в двата

случая авансиращият парите не е купувачът на стоката, а трето лице, което се вмъква между купувача и продавача. Обаче тук капиталистът противостои на работника, който му е доставил стоката (определено работно време, опредметено в определена потребителна стойност), като купувач и плаща, след като вече е получил еквивалента във вид на стока. Второ, в цялото това отношение между промишления капиталист и капиталиста, който авансира пари под лихва, вече се предполага капиталистическото отношение. Предполага се, че парите като такива — изобщо стойността — притежават качеството да самонарастват за определен период от време, да създават известна принадена стойност, и при тази предпоставка за използването им се плаща. Следователно тук се предполага една производна форма на капитала, за да се обясни първоначалната му форма, предполага се специфична форма на капитала, за да се обясни всеобщата му форма.

Впрочем работата винаги се свежда до следното: работникът не може да изчаква, докато продуктът се продаде. С други думи, той има за продан не *стока,* а само собствения си труд. Ако имаше за продан *стока,* още в тази предпоставка е заложено, че, за да съществува като продавач на стока — тъй като той не живее от продукта и за него самия стоката не е потребителна стойност — той винаги трябва да има в запас толкова стока във формата на пари, колкото е нужно, за да живее, да купува средства за живот, докато бъде готова и продадена новата му стока. Това е пак същата предпоставка, която беше в първия акт, а именно, че той като само работоспособност противостои на предметните условия на труда, към които спадат както средствата за живот на работника (средствата да живее, докато работи), така и условията за осъществяване на самия труд. Под предлог с умуване да се заличи първото отношение, което е главното и решаващото, то по такъв начин се възстановява отново.

Също така абсурдна е следната формулировка: след като е получил работната си заплата, работникът е получил дела си от продукта или от стойността на продукта, следователно няма други претенции. Капиталистът и работникът са съдружници, съсобственици на продукта или на неговата стойност, но единият партньор изисква от другия да му изплати дела и по този начин загубва правото си върху стойността, която се получава от продажбата на продукта и върху реализираната в нея печалба. От това пак трябва да се разграничава два вида погрешни концепции. Ако работникът е получил еквивалент за прибавения от него към суровия материал труд, той действително няма други претенции. Той би получил своя дял, изплатен по пълната му стойност. Това наистина би показало защо той няма вече работа нито със стоката, нито с нейната стойност, но съвсем не би показало

защо той получава *по-малък* еквивалент в пари, отколкото е доставил във вид на *опредметен* в продукта *труд*.

Така в приведения по-горе пример продавачът на суровия материал за 100 талера и продавачът на средството на труда за 20 талера, които производителят на новата стока е купил от тях, нямат претенции върху новата стока и стойността ѝ от 150 талера. Но от това не следва, че единият вместо 100 е получил само 80 талера, а другият вместо 20 — само 10 талера. Това само доказва, че ако работникът е получил своя еквивалент преди продажбата на стоките — но *своята* стока той е продал, — той няма какво да иска повече. Обаче това не доказва, че той трябва да продава стоката си *под еквивалента*. Наистина тук се промъква и една втора илюзия. Сега капиталистът продава стоката с печалба. Работникът, който вече е получил своя еквивалент, вече се е отказал от печалбата, която възниква от тази последваща операция. Следователно тук пак е старата илюзия, че печалбата — принадената стойност — възниква от обръщението и от това, че стоката се продава над нейната стойност и купувачът бива измамен. Работникът не би имал дял в това измамване на единия капиталист от другия; но печалбата на единия капиталист би била=на загубата на другия и така, за съвкупния капитал всъщност не би съществувала никаква принадена стойност.

Наистина има определени форми на наемен труд, при които *изглежда* като че ли работникът продава не работоспособността си, а самия свой вече *опредметен* в стоките *труд*. Например при *заплатата на парче*. Впрочем това е [II—58] само друга форма да се измерва работното време и да се контролира трудът (да се плаща само *необходим* труд).

Ако зная, че средният труд може например да даде 24 парчета от някоя стока за 12 часа, то 2 парчета са равни на 1 работен час. Ако на работника се заплащат 10 часа от отработените 12 часа, т. е. ако той работи 2 часа принаден труд, това е същото, както ако той дава всеки час по $^1/_6$ час принаден труд (безплатен труд). (10 минути, т. е. за целия ден 120 минути=2 часа.)

Да приемем, че 12 работни часа, оценени в пари=6 шил., то 1 работен час=$^6/_{12}$ шил.=$^1/_2$ шил.=6 пенса. Следователно 24-те парчета=6 шил., или 1 парче=$^1/_4$ шил.=3 пенса. Все едно е дали работникът на всеки 10 часа добавя 2 часа или на 20 парчета добавя 4 парчета. Всяко парче за 3 пенса=$^1/_2$ работен час за 3 пенса. Обаче работникът не получава 3 пенса, а 2 $^1/_2$ пенса. И ако той дава 24 парчета, той получава 48 пенса+12 пенса=60 пенса=5 шилинга, докато капиталистът продава стоката за 6 шилинга.

Следователно това е само друг начин да се измерва работното време (както и да се контролира качеството на труда). Тези различни

форми на работна заплата не засягат общото отношение. Впрочем ясно е като бял ден, че при заплатата на парче възниква същият въпрос: откъде иде принадената стойност? Очевидно е, че парчето не се заплаща напълно, че в парчето е абсорбиран повече труд, отколкото се заплаща за него.

И така, цялото явление може да се обясни само с това (всички други начини на обяснение в края на краищата винаги го предполагат), че работникът продава като стока не своя труд — а този труд е стока, щом е опредметен в каквато и да е потребителна стойност, следователно винаги като резултат на трудовия процес, следователно най-често преди трудът да бъде *заплатен*, — а своята работоспособност, преди да е работила и да се е осъществила като труд.

Резултатът — че предварително положената стойност, или паричната сума, която купувачът е пуснал в обръщението, е не само възпроизведена, но се е и увеличила, нараснала е в определена пропорция, че към стойността се е прибавила принадена стойност — този резултат се осъществява само в непосредствения производствен процес, тъй като едва тук от работоспособността става действителен труд, едва тук трудът се опредметява в стока. Този резултат се състои в това, че купувачът получава обратно във формата на стока повече опредметен труд, отколкото е авансирал във формата на пари. Тази принадена стойност — този излишък от опредметено работно време, който той по-късно отново пуска в обръщението, като продаде новата стока — е възникнала едва по време на самия трудов процес.

Но този втори акт, в който действително възниква принадената стойност и капиталът фактически става производителен капитал, може да настъпи само в резултат на първия акт и е само следствие на специфичната потребителна стойност на стоката, която в първия акт се разменя срещу пари по *нейната стойност*. Обаче първият акт се състои само при известни исторически условия. Работникът трябва да е свободен, за да може да разполага с работоспособността си като със своя собственост, следователно не трябва да бъде нито роб, нито крепостник, нито зависим. От друга страна, той трябва и да е лишен от условията за осъществяване на работоспособността си. Следователно той не трябва да е нито работещ за собствено потребление селянин, нито занаятчия; изобщо трябва да е престанал да бъде собственик. Предполага се, че той *работи* като *несобственик* и че *условията на неговия труд му противостоят като чужда собственост*. Следователно в тези условия е заложено и че земята му противостои като чужда собственост; че той е отстранен от ползването на природата и нейните продукти. Това е пунктът, в който поземлената собственост се явява като необходима предпоставка на наемния труд, следователно и на капитала. Впрочем при разглеждането на капитала като такъв

няма нужда по-нататък да се взема това под внимание, тъй като формата на поземлената собственост, която отговаря на капиталистическата форма на производството, е сама исторически продукт на капиталистическия начин на производство. Следователно в битието на работоспособността, предлагана като стока от самия работник, е заложен цял кръг от исторически условия, при които единствено трудът може да стане наемен труд и следователно парите — да станат капитал.

Естествено става дума именно за това, че производството изобщо почива на тази основа, че наемният труд и използването му от капитала не се среща като спорадично явление на повърхността на обществото, а че това [II—59] е господствуващото отношение.

За да се явява трудът като наемен труд, работникът да работи като несобственик, да продава не стока, а разпореждането със собствената му работоспособност — самата своя работоспособност по единствения начин, по който тя може да бъде продадена, — условията за осъществяване на неговия труд трябва да му противостоят като *отчуждени условия,* като *чужди сили,* като условия под господството на чужда воля, като чужда собственост. *Опредметеният труд,* стойността като такава му противостои като *егоистична същност,* като *капитал,* носител на който е капиталистът, поради което му противостои и като *капиталист.*

Това, което работникът *купува,* е резултат, определена стойност, количеството работно време=на онова, което се съдържа в собствената му работоспособност, следователно една парична сума, необходима, за да поддържа живота му като работник. Защото това, което той купува, са пари, следователно само друга форма за разменната стойност, която той като работоспособност вече има, и то в същото количество.

Напротив, това, което капиталистът купува и работникът продава, е потребителната стойност на работоспособността, т. е. следователно самият труд, силата, която създава и умножава стойността. Ето защо силата, която създава и умножава стойност, принадлежи не на работника, а на капитала. Като си я присъединява, капиталът оживява и започва да работи «като обзет от любовна страст»[32]. Така живият труд става средство за опредметения труд, за да се запази и умножи. Ето защо, доколкото работникът създава богатство, живият труд става сила на капитала; също както всяко развитие на производителните сили на труда става развитие на производителните сили на капитала. Това, което самият работник продава, което винаги замества с еквивалент, е самата работоспособност, определена стойност, величината на която може да се колебае в по-широки или по-тесни граници, но по понятие винаги се свежда до определена сума сред-

ства за живот, необходима, за да може работоспособността да се запази като такава, т. е. работникът да продължи да живее като работник. По такъв начин опредметеният минал труд става господар на живия, сегашен труд. Отношението между субекта и обекта се обръща наопаки. Щом още в предпоставката предметните условия за осъществяване на работоспособността и следователно за действителния труд се явяват по отношение на работника като чужди, самостоятелни сили, които се отнасят към живия труд по-скоро като условия за собственото си запазване и умножаване — оръдие, материал, средства за живот, които се отдават на труда само за да впият в себе си повече труд, — същото това обръщане наопаки се явява още повече в резултата. Самите предметни условия на труда са продукти на труда и доколкото се разглеждат откъм разменната стойност, не са нищо друго освен работно време в опредметена форма.

Следователно откъм двете страни предметните условия на труда са резултат на самия труд, негово *собствено опредметяване* и това негово собствено опредметяване, самият той като свой резултат, му противостои като *чужда сила,* като *самостоятелна сила,* срещу която той все отново застава в същата безпредметност, като само работоспособност.

Ако работникът трябва да работи само половин работен ден, за да живее цял ден — т. е. за да произведе необходимите еднодневни средства за живот, за да се запази като работник, — разменната стойност на еднодневната му работоспособност=половин работен ден. Напротив, потребителната стойност на тази способност се състои от работното време, не което е необходимо, за да запази, произведе или възпроизведе себе си, а което самата тя може да работи. Следователно потребителната ѝ стойност се състои например от един работен ден, докато разменната ѝ стойност е само половин работен ден. Тъй като капиталистът я купува по разменната ѝ стойност, по работното време, което е нужно, за да се запази, той срещу това получава работното време, което самата тя може да работи; т. е. в горния случай един цял ден, докато той е платил половин. Колко голяма или малка е печалбата му зависи от това, за колко време изобщо работникът му предоставя работоспособността си. Но при всички обстоятелства отношението се състои в това, че той му го предоставя за по-дълго време, отколкото е работното време, необходимо за нейното собствено възпроизводство. Капиталистът купува работоспособността само защото тя има тази потребителна стойност.

Капитал и наемен труд изразяват само два фактора на едно и също отношение. Парите не могат да станат капитал, без да се разменят срещу работоспособност като стока, продавана от самия работник, следователно без да заварят на пазара тази специфична стока.

От друга страна, трудът може да се яви като наемен труд само когато собствените условия на осъществяването му, неговите *собствени* предметни условия му противостоят като егоистични сили, като чужда собственост, като съществуваща за себе си и придържаща се към себе си [II—60] стойност, накратко като капитал. Следователно, докато капиталът откъм веществената си страна — или откъм потребителните стойности, в които съществува — може да се състои само от предметните условия на самия труд, средства за живот и средства за производство (последните отчасти материал на труда, отчасти средства на труда), то откъм формата си тези предметни условия трябва да противостоят на труда като *отчуждени, самостоятелни* сили, като стойност — опредметен труд, — която се отнася към живия труд като само средство за собственото си запазване и умножаване.

Следователно наемният труд — или системата на наемен труд — (работната заплата като цена на труда) е за капиталистическото производство необходима обществена форма на труда, също както капиталът, издигнатата на степен стойност, е необходима обществена форма, която предметните условия на труда трябва да имат, за да бъде трудът наемен труд. Ето защо вижда се колко е дълбоко разбирането на това обществено производствено отношение например у един Бастиа, който мисли, че формата на наемен труд не била виновна за недостатъците, от които социалистите се оплакват. {По това по-късно повече.} Този хлапак смята, че ако работниците биха имали достатъчно пари, за да живеят до продажбата на стоката, те биха могли да делят с капиталистите при по-благоприятни условия. С други думи, ако не бяха наемни работници, ако вместо да продават работоспособността си, можеха да продават продукта на своя труд. Именно обстоятелството, че те не могат това, ги превръща в наемни работници, а техните купувачи — в капиталисти. Следователно съществената форма на отношението се разглежда от г-н Бастиа като случайно обстоятелство[33].

Тук се свързват и някои други въпроси, които трябва веднага да бъдат разгледани. Но преди това още една друга бележка. Ние видяхме, че работникът, с това че в трудовия процес прибавя нов труд — а това е единственият труд, който той продава на капиталиста, — запазва стойността, образувана от труда, който е опредметен в материала на труда и средството на труда. При това той го прави безплатно. Това става благодарение на качеството на живия труд като труд, а не че за това е нужно ново количество труд.

{Доколкото например оръдието на труда трябва да бъде подобрено и т. н. или за запазването му е нужен нов труд, това е все едно, че капиталистът трябва да купи и пусне в трудовия процес ново оръдие или съответна част от ново средство на труда.}

Капиталистът получава това даром, също *както работникът му авансира труда, тъй като капиталистът го заплаща едва след като е опредметен.* (Това е острие срещу онези, които говорят за авансиране цената на труда. Трудът се заплаща, след като е доставен. Продуктът като такъв не засяга работника. Стоката, която той продава, е преминала във владение на капиталиста, преди да бъде заплатена.)

Обаче има още един резултат като резултат на цялата сделка, който капиталистът получава безплатно. След като трудовият процес, например работният ден, е приключил, работникът е превърнал парите, които е получил от капиталиста, в средства за живот и с това е запазил, възпроизвел своята работоспособност, така че същата размяна между капитала и работоспособността може да започне пак отново*. Но това е условие за реализацията на капитала, изобщо за по-нататъшното му съществуване, за да бъде постоянно производствено отношение. С това възпроизводство на работоспособността като такава е възпроизведено условието, при което стоки само могат да се превърнат в капитал. Потреблението на работната заплата от работника е производително за капиталиста не само доколкото последният получава срещу това труд, и то по-голямо количество труд, отколкото представлява работната заплата, а и доколкото то му възпроизвежда условието, работоспособността. Следователно резултатът на капиталистическия производствен процес е не само стока и принадена стойност, но и *възпроизводство на самото това отношение* (както ще се види по-късно, възпроизводството му става във все по-голям мащаб).

Доколкото в производствения процес трудът се опредметява, той се опредметява като *капитал*, като не труд, а доколкото при размяната капиталът отстъпва себе си на работника, капиталът само се превръща в средството за възпроизвеждане на неговата *работоспособност*. Следователно в края на процеса първоначалните му условия, първоначалните му фактори и първоначалното им отношение са възстановени. Така че отношението между *капитала и наемния труд* се възпроизвежда чрез този начин на производство, също както се произвежда стока и принадена стойност. Накрая от процеса излиза само това, което в началото е влязло в него: на едната страна — опред-

---

* [II—61] Към стр. 60: «Материалът е подложен на изменения. . . Прилаганите оръдия или машини. . . са подложени на изменения. Отделните оръдия в хода на производството се разрушават или консумират. . . Различните видове продоволствие, облекло и жилище, необходими за съществуването или за удобството на човека, също претърпяват изменения. Те се консумират от [II—62] време на време, стойността им се появява отново в новата телесна и умствена сила на човека, представляваща нов капитал, който може отново да бъде употребен в производството» (*F. Wayland.* The Elements of Political Economy. Boston, 1843, стр. 32). [II—62]

метеният труд като капитал, на другата страна — лишеният от предметност труд като само работоспособност, така че същата размяна може да бъде повтаряна все отново. Ето защо в колонии, където господството на капитала — или основата на капиталистическото производство — не е достатъчно развито, следователно където работникът получава повече, отколкото [II—61] е нужно за възпроизвеждане на неговата работоспособност, и твърде скоро става самостоятелно стопанисващ селянин — следователно където първоначалното отношение не се възпроизвежда постоянно, — се чуват големи оплаквания на капиталистите и се правят опити изкуствено да се създаде отношението между капитала и наемния труд (*Уейкфийлд*[34]).

С това възпроизводство на общото отношение — че наемният работник, общо взето, излиза от процеса само така, както е влязъл в него — е свързано значението за работниците на обстоятелството, при какви първоначални условия те възпроизвеждат работоспособността си и каква е средната работна заплата или размерът ѝ, при който те по традиция изобщо трябва да живеят, за да живеят като работници. В хода на капиталистическото производство работоспособността повече или по-малко се разрушава, но това продължава дълго. Кои са средствата за живот, необходими за запазването ѝ, т. е. кои средства за живот и в какъв обем изобщо се смятат за необходими — по това виж у *Торнтън*[35]. Обаче това убедително доказва, че работната заплата се свежда само до средства за живот и че в резултат работникът си остава само работоспособност, както и преди. Разликата е само в повечето или по-малкото, което се смята за мерило на потребностите му. Работникът винаги работи само за потреблението; разликата е само в това, дали разходите за потреблението му (=разходите за производството му) са по-големи или по-малки.

И така, наемният труд е необходимо условие за образуването на капитал и си остава постоянната необходима предпоставка за капиталистическо производство. Ето защо при все че първият акт (размяната на пари срещу работоспособност, или продажбата на работоспособността) като такъв не влиза в непосредствения производствен процес (трудов процес), той, напротив, влиза в производството на цялото отношение. Без този акт пари не стават капитал, трудът не става наемен труд и затова целият трудов процес не попада под контрола на капитала, не му се подчинява, а затова няма и производство на принадена стойност по определения по-рано начин. Всъщност този въпрос — дали този първи акт спада към производствения процес на капитала — се третира в спора между икономистите дали частта на капитала, която се изразходва за работна заплата — или, което е същото, дали средствата за живот, срещу които работникът разменя ра-

ботната си заплата — съставляват част от капитала (вж. по това у Роси, Мил, Рамсей).

Въпросът, *производителна ли е работната заплата,* фактически е същото недоразумение като въпроса, производителен ли е капиталът?

В последния случай под капитал не се разбира нищо друго освен потребителните стойности на стоките, в които той съществува (предметите на капитала), а не определеността по форма, не определеното обществено производствено отношение, носител на което са стоките. В първия случай ударението се слага върху обстоятелството, че работната заплата като такава не влиза в непосредствения трудов процес.

Цената на една машина не е производителна, а самата машина, доколкото машината функционира като потребителна стойност в трудовия процес. Доколкото стойността на машината се появява отново в стойността на продукта, цената на машината — в цената на стоката, това става само защото тя има цена. Тази цена не произвежда нищо; тя не се запазва, а още по-малко се умножава. От една страна, работната заплата е приспадане от производителността на труда, тъй като принадената стойност е ограничена от работното време, от което работникът се нуждае за собственото си възпроизводство, за запазването си. Така е с принадената стойност. От друга страна, работната заплата е производителна, доколкото тя произвежда самата работоспособност, която е източникът на увеличаването на стойността изобщо и е основата на цялото отношение.

Частта на капитала, която се изразходва за работна заплата, т. е. цената на работоспособността, не влиза направо в трудовия процес, при все че отчасти влиза, тъй като работникът трябва неколкократно през деня да консумира средства за живот, за да продължава да работи. Обаче този процес на потребление спада извън същинския трудов процес. (Например както въглищата, маслото и т. н. при машината?) Като спомагателен материал на работоспособността? Предварително положените стойности влизат изобщо в процеса на увеличаване на стойността само доколкото са налице. С работната заплата е друго, тъй като тя се възпроизвежда, възстановява се чрез нов труд. Във всеки случай, дори ако работната заплата — сведена до средства за живот — се разглежда само като въглищата и маслото, за да се поддържа работната машина в ход, тези средства за живот влизат в трудовия процес само като потребителни стойности, доколкото се консумират от работника като средства за живот, и са дотолкова производителни, доколкото го поддържат в ход като работеща машина. Обаче те правят това, доколкото са средства за живот, а не поради това, че тези средства за живот [II—62] имат цена. Но цената на тези

средства за живот, работната заплата, не влиза, тъй като работникът трябва да я възпроизведе. С консумирането на средствата за живот се разрушава стойността, която се съдържаше в тях. Работникът възстановява тази стойност чрез ново количество труд. Следователно производителен е този труд, а не цената му.

{Ние видяхме: стойността, която се намира в материала на труда и средствата на труда, се запазва просто с това, че те се потребяват като материал на труда и средства на труда, т. е. че стават фактори на нов труд, следователно че им се прибавя нов труд.

Да приемем сега, че един производствен процес се води на определено равнище, а самото това равнище е определено, тъй като трябва да се употребява само необходимо работно време, т. е. само толкова работно време, колкото е необходимо при даденото обществено стъпало на развитие на производителните сили. Но това дадено стъпало на развитие се изразява в известен брой машини и т. н., в известно количество продукти, които са нужни за новото производство. Следователно да не се тъче с ръчен стан, когато господствува механичният, и т. н. С други думи, за да се употребява само необходимо работно време, трудът трябва да бъде поставен при условия, които отговарят на начина на производство. Самите тези условия се представят като известен брой машини и т. н., накратко, като средства на труда, които са предпоставки, за да се изразходва само работното време, необходимо за изготвяне на продукта на даденото стъпало на развитие.

И така, за да се преде прежда, нужно е поне минимум фабрика, парна машина с толкова и толкова конски сили, мюл-машини с толкова и толкова вретена и т. н. Следователно, за да се запази стойността, която е в тези условия на производството — а на преденето с машини отговаря пак определено количество памук, което всекидневно трябва да се потребява, — не е необходимо само да се прибавя нов труд, а е необходимо да се прибавя *известно количество* нов труд, та определеното от самото стъпало на производството количество материал да се използва като материал, а определеното време, през което машината трябва да се движи (да се използва всекидневно като оръдие), действително да е налице като време на използване на машината.

Ако имам машина, която е така устроена, че на ден трябва да бъдат изпредени 600 фунта памук, то трябва (ако е нужен 1 работен ден за изпридане на 6 фунта) 100 работни дни да бъдат погълнати от тези средства за производство, за да се запази стойността на машинните съоръжения. Не че новият труд се занимава някак със запазването на тази стойност; напротив, той само прибавя нова стойност, а старата неизменена се появява в продукта отново. Но старата стойност се запазва само чрез прибавяне на нова. За да се появи в продук-

та отново, тя трябва да се превърне в продукт. Следователно, ако трябва да бъдат изпредени 600 фунта памук, за да се използват машините като машини, тези 600 фунта трябва да бъдат превърнати в продукт, следователно да им се прибави такова количество работно време, колкото е необходимо, за да бъдат те превърнати в продукт. Стойността на 600-те фунта памук и на изхабената съответна част на машините просто се появява отново в самия продукт; новоприбавеният труд тук нищо не променя, а увеличава стойността на продукта. Част от него възстановява цената на работната заплата (на работоспособността); друга част създава принадена стойност. Но ако този съвкупен труд не бе прибавен, то и стойността на суровия материал и машините не би се запазила. Тази част на труда, с която работникът само възпроизвежда стойността на собствената си работоспособност следователно само нея прибавя отново, запазва следователно и само онази част от стойността на материала и оръдията, която е погълнала това количество труд. Другата част, която образува принадената стойност, запазва останалата стойност на съставна част на материала и машините.

Да приемем, че суровият материал (600-те фунта памук) струва 600 пенса=50 шил.=2 ф. ст. 10 шил. Стойността на изхабените машини възлиза на 1 ф. ст., а 12-те работни часа прибавят (възстановяване на работната заплата и принадена стойност) 1 ф. ст. 10 шил., така че цялата цена на стоката=5 ф. ст. Да приемем, че работната заплата възлиза на 1 ф. ст., така че 10 шил. изразяват принадения труд. В стоката се съдържа запазена стойност=2 ф. ст. 10 шилинга, или половината от цялата стойност на стоката. Целият продукт на работния ден (да си представим, че това е работен ден $\times$ 100, т. е. работен ден на 100 работника, всеки от които работи по 12 часа)=5 ф. ст. Това прави на час $8^1/_3$ шил., т. е. 8 шил. 4 пенса. Следователно на час 4 шил. 2 пенса възстановени от суров материал и машини и 4 шил. и 2 пенса прибавени в труд (необходим и принаден труд).

За 6 работни часа продуктът е [II—63]=50 шил.=2 ф. ст. 10 шил.; включително запазена стойност на суров материал и машини=1 ф. ст. 5 шил. Но за да се използват така производително машини, трябва да се работи 12 часа, следователно да се потреби толкова суровина, колкото поглъща 12-часов труд. Следователно капиталистът може да разглежда работата така, че през първите 6 часа му се възстановява само цената на суровия материал, който възлиза точно на 2 ф. ст. 10 шил.=50 шил., т. е. стойността на продукта от 6 работни часа. 6 работни часа могат чрез труда, който прибавят, също да запазят само стойността на необходимия за 6 работни часа материал. Обаче капиталистът — тъй като той, за да изкара определена принадена стойност, за да използва машината си като машина, трябва да застави да му работят 12 часа, следователно и да потреби 600 фунта

памук, смята като че ли първите 6 часа само са му запазили стойността на памука и машините. Всъщност *стойността на памука* е възлизала съгласно предпоставката на *1 ф. ст. 5 шил.=25 шил.,* т. е. на $^1/_2$ от цялата стойност на памука.

За да се опрости работата — тъй като тук числата са съвсем безразлични, — да приемем за 2 ф. ст. памук (т. е. 80 фунта памук по 6 пенса фунта), изпредени за 12 работни часа; за 2 ф. ст. машини, изхабени за 12 работни часа; най-сетне 2 ф. ст. стойност, прибавена чрез новия труд, от които 1 ф. ст. за работна заплата, 1 ф. ст. за принадена стойност, принаден труд. 2 ф. ст., или 40 шил., разпределени на 12 часа, биха дали $3^1/_3$ шил. на час (3 шил. 4 пенса) като стойност на работния час, изразена в пари; също така всеки час преработен памук (съгласно предпоставката $6^2/_3$ фунта) за $3^1/_3$ шил.; най-сетне изхабени машини на час за $3^1/_3$ шил. Стойността на стоката, която е готова за един час=10 шил. Обаче от тези 10 шил. $6^2/_3$ шил. (6 шил. 8 пенса), т. е. $66^2/_3$ на сто, са само предварително положена стойност, която отново се появява в стоката само защото, за да се погълне 1 час труд, са нужни за $3^1/_3$ шил. машини и $6^2/_3$ фунта памук. Тъй като те като материал и машини са влезли в трудовия процес в това съотношение помежду си, то съдържащата се в това количество [материал и машини] разменна стойност е преминала в новата стока, например прежда.

Стойността на произведената за 4 часа прежда=40 шил., т. е. 2 ф. ст., от които пак $^1/_3$ (а именно $13^1/_3$ шил.) е новоприбавен труд, а $^2/_3$, т. е. $26^2/_3$ шил., са само запазване на съдържащата се в преработения материал и машините стойност. При това тази стойност се запазва само защото към материала се прибавя новата стойност от $13^1/_3$ шил., т. е. защото в него са погълнати 4 часа труд; с други думи, защото те са онова количество материал и машини, от което 4 часа предачен труд се нуждае за осъществяването си. През тези 4 часа не е била създадена друга стойност освен опредметените 4 работни часа= $13^1/_3$ шил. Обаче стойността на стоката, т. е. на продукта на тези 4 часа, в който е запазена $^2/_3$ предварително положена стойност=2 ф. ст. (т. е. 40 шил.), е точно=на стойността на памука, който трябва да бъде изпреден (потребен) чрез процеса на предене за 12 работни часа. Следователно, ако фабрикантът продаде продукта на първите 4 часа, той е възстановил стойността на памука, който му трябва за 12 часа, т. е. който му трябва, за да погълне 12 часа работно време. Но защо? Защото според предпоставката стойността на памука, която влиза в продукта на 12 часа=на $^1/_3$ от стойността на съвкупния продукт. За $^1/_3$ работно време фабрикантът потребява само $^1/_3$ памук и поради това запазва също само стойността на тази една трета част. Ако прибави още $^2/_3$ труд, той потребява $^2/_3$ повече памук и за 12 часа е запазил в

продукта съвкупната стойност на памука, защото в трудовия процес действително в продукта са влезли всичките 80 фунта памук. Ако той сега продаде продукта на 4 работни часа, чиято стойност$=^1/_3$ от съвкупния продукт, колкото е и стойностната му част, която памукът представлява от съвкупния продукт, той може да си въобрази, че за тези първи 4 часа е възпроизвел стойността на памука, че я е възпроизвел за 4 работни часа, докато фактически за тези 4 часа влиза само $^1/_3$ от памука и следователно от неговата стойност. Той приема, че потребеният за 12-те часа памук бил възпроизведен за 4-те часа. Но сметката излиза само защото той е вкарал в памука $^1/_3$ за оръдия и $^1/_3$ труд (опредметен), които образуват $^2/_3$ от цената на продукта на 4-те часа. Те са$=26^2/_3$ шил. и следователно по цена са $= 53^1/_3$ фунта памук. Ако би работил само 4 часа, той в стоката си би имал само $^1/_3$ от стойността на съвкупния продукт от 12 часа. Тъй като памукът образува $^1/_3$ от стойността на съвкупния продукт, той може да смята така, че в продукта на 4 часа изкарва стойността на памука за 12 часа труд.

[II—64] Ако фабрикантът работи още 4 часа, това пак$=^1/_3$ от стойността на съвкупния продукт, а тъй като машините$=^1/_3$ от тази стойност, той може да си въобрази, че за втората третина от работното време възстановява стойността на машините за 12 часа. Действително, ако той продаде продукта на тази втора третина, т. е. на тези други 4 часа, стойността на машините, които се изхабяват за 12 часа, е възстановена. Според тази сметка продуктът на последните 4 часа не съдържа нито суров материал, нито машини, чиято стойност да включва, а съдържа само труд, т. е. новосъздадената стойност, така че 2 часа=на възпроизведената работна заплата (1 ф. ст.) и 2 часа принадена стойност, принаден труд (също 1 ф. ст.). И действително прибавеният през последните 4 часа труд прибавя само 4 часа стойност, т. е. $13^1/_3$ шил. Но се изхожда от предпоставката, че стойността на суровия материал и средствата на труда, които влизат с $66^2/_3$ на сто в продукта на тези 4 часа, замества само прибавения труд. Следователно стойността, която трудът прибавя за 12-те часа, се схваща, като че ли трудът я е прибавил за 4 часа. Цялата тази сметка излиза, защото се приема, че $^1/_3$ от работното време създава не само себе си, но още и стойността на $^2/_3$ от съдържащите се в продукта на това работно време предварително положени стойности.

Ако по такъв начин се приеме, че продуктът от цяла третина от работното време е само прибавена от труда стойност — при все че последната е само $^1/_3$, — то естествено в резултат се получава същото, като че ли за 3×4 часа все действителната третина се пресмята на труда, а $^2/_3$ — на предварително положените стойности. Тази сметка може да е съвсем практична за капиталиста, но тя изопачава цялото

действително отношение и води до най-голяма абсурдност, ако трябва да е теоретично валидна. *Предварително положената* стойност само на суровия материал и машините образува $66^2/_3$ на сто от новата стока, докато прибавеният труд образува само $33^1/_3$ на сто. Тези $66^2/_3$ на сто представляват 24 часа опредметено работно време; следователно колко абсурдна е предпоставката, че 12-те часа нов труд опредметяват не само себе си, но освен това още 24 часа, т. е. общо 36 часа.

И така, солта се състои в следното:

Цената на продукта на 4 работни часа, т. е. на една третина от съвкупния работен ден от 12 часа, е$=^1/_3$ от цената на съвкупния продукт. Според предпоставката цената на памука съставлява $^1/_3$ от цената на съвкупния продукт. Следователно цената на продукта на 4 работни часа, на $^1/_3$ от съвкупния работен ден$=$на цената на памука, който влиза в съвкупния продукт, т. е. се изприда за 12 работни часа. Ето защо първите 4 работни часа, казва фабрикантът, възстановяват само цената на памука, който се потребява през 12-те работни часа. Обаче фактически цената на продукта на първите 4 работни часа$=$ $^1/_3$, или $13^1/_3$ шил. (в нашия пример), от прибавената в трудовия процес стойност, т. е. труд, $13^1/_3$ шил. памук и $13^1/_3$ машини, при което последните две съставни части се появяват отново в цената на продукта само защото като потребителни стойности са били потребени от четиричасовия труд, така че се появяват отново в нова потребителна стойност, така че са запазили старата си разменна стойност.

Това, което за 4-те часа се прибавя към $26^2/_3$ шил. памук и машини (които са имали тази стойност, преди да влязат в трудовия процес и които отново се появяват в стойността на новия продукт само защото посредством 4-часовия предачен процес са влезли в новия продукт), не е нищо друго освен $13^1/_3$ шил., т. е. новоприбавеният труд (количеството новоприбавено работно време). Ето защо, ако от цената на продукта извадим 4-те часа, т. е. от 40-те шил. извадим авансираните $26^2/_3$, то като действително създадена в процеса стойност остават само $13^1/_3$ шил., т. е. 4-часовият труд, изразен в пари. Ако сега $^2/_3$ от цената на продукта — а именно едната третина, или $13^1/_3$ шил., които представляват машини, и другата третина, или $13^1/_3$ шил., които представляват труд — бъдат оценени в памук, получава се цената на памука, който се потребява за 12-те часа.

С други думи: фактически за 4-часово работно време се прибавят само 4 часа към съществуващите по-рано стойности. А последните — стойностите на количествата памук и машини — се появяват отново, защото памукът и машините са погълнали това 4-часово работно време, т. е. защото като фактори на преденето са станали съставни части на преждата. Ето защо цената на памука, която се появява отново в стойността на продукта на 4 работни часа, е само$=$на стой-

ността на онова количество памук, което действително е влязло, е било потребено като материал в този 4-часов трудов процес; следователно съгласно предпоставката$=13^1/_3$ шил. Обаче *цената* на съвкупния продукт на 4-те работни часа е$=$на *цената* на потребения за 12 часа памук, защото продуктът на 4-часовото работно време$=^1/_3$ от съвкупния продукт на 12 часа, а цената на памука представлява $^1/_3$ от цената на съвкупния продукт на 12 часа.

[II—65] Това, което важи за 12-часов труд, важи и за едночасов. Както 4 часа се отнасят към 12, така $^1/_3$ час се отнася към 1. Следователно, за да опростим целия този случай още повече, да го сведем до 1 час. Съгласно дадената предпоставка стойността на продукта на 1 час$=10$ шил., от които $3^1/_3$ шил. памук ($6^2/_3$ фунта памук), $3^1/_3$ машини, $3^1/_3$ работно време. Ако е прибавен 1 час работно време, стойността на целия продукт$=10$ шил., т. е.$=3$ часа работно време: защото стойностите на потребения материал и на потребените машини, които се появяват отново в новия продукт, в преждата,$=6^2/_3$ шил., съгласно предпоставката$=2$ работни часа. Едва сега трябва да се разграничава начинът, по който стойностите на памука и вретената се появяват отново в стойността на преждата, от начина, по който новоприбавеният труд влиза в тази стойност.

Първо. Стойността на целия продукт$=3$ часа работно време, т. е.$=10$ шил. От тях 2 часа работно време, които се съдържат в памука и вретената, са *предварително положени* преди трудовия процес; т. е. те са били стойности на памук и вретена преди последните да влязат в трудовия процес. Следователно в стойността на съвкупния продукт, от която те образуват $^2/_3$, те просто се появяват отново, само са запазени. Излишъкът на стойността на новия продукт над стойностите на материалните му съставни части е само$=^1/_3,=3^1/_3$ шил. Това е единствената нова стойност, която е била създадена в този трудов процес. Старите стойности, които съществуваха независимо от него, са били само запазени.

Но *второ:* как те са били запазени? С това, че са били използвани от живия труд като материал и средства, че са били потребени от него като фактори за образуване на нова потребителна стойност, преждата. Трудът е запазил разменната им стойност само защото се е отнесъл към тях като към потребителни стойности, т. е. защото ги е погълнал като елементи за образуване на нова потребителна стойност, преждата. Ето защо разменните стойности на памука и вретената се появяват отново в разменната стойност на преждата не защото им е бил прибавен труд изобщо, абстрактен труд, само работно време — труд като елемент на разменната стойност, — а този определен, действителен труд, преденето, полезен труд, който се осъществява в определена потребителна стойност, в преждата, и който като тази специфич-

на целесъобразна дейност консумира памука и вретената като свои потребителни стойности, използва ги като свои фактори и със собствената си целесъобразна дейност ги превръща във формиращи елементи на преждата.

Ако предачът — т. е. предачният труд — би могъл с по-съвършена машина, която обаче би стояла в същото стойностно отношение, да превърне 6 $^2/_3$ фунта памук в прежда за половин час вместо за 1 час, то стойността на продукта би била$=3^1/_3$ шил. (за памук)$+3^1/_3$ шил. (за машина)$+1^2/_3$ шил. труд, тъй като съгласно предпоставката половин час работно време би се изразило в $1^1/_3$ шил. Следователно стойността на продукта $=8^1/_3$ шил., в които стойността на памука и машината би се появила изцяло отново, както и в първия случай, при все че прибавеното към тях работно време би било с 50 на сто по-малко, отколкото в първия случай. Но те се появяват изцяло отново, защото е било нужно само половин час предене, за да ги превърне в прежда. Следователно те се появяват изцяло отново, защото изцяло са влезли в продукта на половинчасовото предене, в новата потребителна стойност, преждата. Трудът, доколкото ги запазва като разменни стойности, прави това само доколкото е действителен труд, специфична целесъобразна дейност за създаване на сгецифична потребителна стойност. Той прави това като предене, а не като абстрактно обществено работно време, което е безразлично към съдържанието си. Само като *предене* трудът запазва тук стойностите на памука и вретената в продукта, в преждата.

От друга страна, в този процес, в който той запазва разменните стойности на памука и вретената, трудът, преденето, се отнася към тях не като към разменни стойности, а като към потребителни стойности, като към елементи на този определен труд, преденето. Ако предачът може посредством определена машина да превърне $6^1/_3$ фунта памук в прежда, то за този процес е съвсем безразлично дали фунтът памук струва 6 пенса или 6 шилинга, тъй като в предачния процес той го консумира като памук, като материал на преденето. Толкова от този материал е нужно, за да погълне 1 час предачен труд. Цената на този материал няма нищо общо с това. Същото е и с машините. Ако същите машини струваха само половината цена и извършваха същата служба, това никак не би засегнало предачния процес. Единственото условие за предача е да има материал (памук) и вретена (машини) в такъв обем, в такива количества, колкото са нужни за предене в продължение на един час. Стойностите или цените на памука и вретената не засягат предачния процес като такъв. Те са резултат на опредметеното в самите тях работно време. Ето защо те се появяват отново в продукта само доколкото са му били предположени като дадени стойности, и те се появяват отново само защото стоките памук и вретена

като потребителни стойности, откъм веществената си определеност са нужни за предене на прежда, защото влизат в предачния процес като фактори.

А от друга страна, преденето прибавя нова стойност към стойността на памука и вретената не доколкото е този определен труд, предене, а доколкото е труд изобщо и доколкото работното време на предача е всеобщо работно време, за което е безразлично в каква [II—66] потребителна стойност се опредметява и какъв е специфичният полезен характер, специалната целесъобразност, специалният вид и начин на съществуване на труда, чието време (мярка) то е. Тук един час предачен труд се приравнява на един час работно време изобщо (дали = на един час или на повече, това тук не играе роля). Този час опредметено работно време прибавя към комбинацията от памук и вретена например $3^1/_3$ шил., защото това е същото работно време, опредметено в пари.

Ако 5-те фунта прежда (изпредени 6 фунта памук) можеха да бъдат произведени за $^1/_2$ час вместо за цял, същата потребителна стойност би била получена на края на половината час, както в другия случай на края на целия час. Същото количество потребителна стойност от същото качество, 5 фунта прежда от дадено качество. Трудът, доколкото е конкретен труд, предене, дейност за създаване на потребителна стойност, за половината час би извършил толкова, колкото преди извършваше за целия час, би създал същата потребителна стойност. Като предене той в двата случая извършва същото, при все че времето, през което преденето трае, е в единия случай два пъти повече, отколкото в другия. Доколкото самият той е потребителна стойност, труд, т. е. целесъобразна дейност за създаване на потребителна стойност, необходимото време, което е нужно, което той трябва да трае, за да създаде тази потребителна стойност, е съвсем безразлично; безразлично е дали за изпридане на 5 фунта прежда той се нуждае от 1 или от $^1/_2$. Напротив. Колкото по-малко време му е нужно за произвеждане на същата потребителна стойност, толкова по-производителен и по-полезен е той. Обаче стойността, която той прибавя, създава, се измерва чисто и просто с неговото времетраене. За 1 час предачният труд прибавя двойно по-голяма стойност, отколкото за $^1/_2$ час, а за 2 часа — двойно по-голяма стойност, отколкото за един час и т. н. Стойността, която той прибавя, се измерва със собственото му времетраене и като стойност продуктът не е нищо друго освен материализация на определено работно време изобщо, а не продукт на този специфичен труд, на преденето, т. е. преденето се брои само доколкото е труд изобщо, а времетраенето му — доколкото е работно време изобщо. Стойностите на памука и вретената се запазват, защото предачният труд ги превръща в прежда, т. е. защото те се използват

като материал и средство от този специфичен вид труд; а стойността на 6-те фунта памук се увеличава само защото той е погълнал 1 час работно време; защото в продукта прежда е опредметено 1 час повече работно време, отколкото съдържаха стойностните елементи памук и вретена.

Обаче към налични продукти или изобщо към наличен материал на труда може да се прибавя работно време само доколкото то е време на специфичен труд, който се отнася към материала и средството на труда като към свой материал и свое средство; следователно към памука и вретената може да се прибави 1 час работно време само доколкото им се прибавя 1 час предачен труд. Обстоятелството, че стойностите на памука и вретената се запазват, се дължи само на специфичния характер на труда, на неговата веществена определеност, на това, че той представлява предене, именно онзи определен труд, за който памукът и вретената са средства за производство на преждата; дължи се и на това, че този труд е жив труд изобщо, целесъобразна дейност. Обстоятелството, че им се прибавя стойност, се дължи само на това, че предачният труд е труд изобщо, обществен абстрактен труд изобщо, а часът предачен труд е приравнен към един час обществен труд изобщо, към един час обществено работно време. Следователно само чрез процеса на увеличаване на стойността — който фактически е само абстрактен израз за действителния труд, — чрез прибавяне на ново работно време — тъй като последното трябва да се прибави в определена полезна и целесъобразна форма — се запазват стойностите на материала на труда и средствата на труда и се появяват отново като стойностни части в съвкупната стойност на продукта. Обаче не се работи два пъти: веднъж, за да се прибави стойност, друг път, за да се запазят наличните стойности, а тъй като *работното време може да бъде прибавено само във форма на полезен, специфичен труд, като предането, трудът от само себе си запазва стойностите на материала и средствата, като им прибавя нова стойност, т. е. ново работно време.*

Но сега освен това е ясно, че количеството налични стойности, които новият труд запазва, се намира в определено съотношение към количеството стойност, което той им прибавя, т. е. че количеството на опредметения вече труд, което се запазва, се намира в определено съотношение към количеството ново работно време, което се прибавя и което тепърва се опредметява; с една дума, че има определено съотношение между непосредствения трудов процес и процеса на увеличаване на стойността.

Ако при дадени всеобщи производствени условия работното време, *необходимо,* за да се изпредат 6 фунта памук,за което се изхабяват X машини, е 1 час, то за този един час само 6 фунта памук могат

да бъдат превърнати в прежда и само *X* машини могат да бъдат използвани, следователно могат да бъдат произведени само 5 фунта прежда; така че на единия работен час, с който стойността на преждата е по-висока от стойността на памука и *X* вретена, биха се паднали 2 работни часа опредметено работно време, $6^2/_3$ фунта памук и *X* вретена ($3^1/_3$ шил.), които се запазват в преждата. Памукът може да увеличи стойността си (т. е. да получи добавъчна стойност) с 1 работен час, с $3^1/_3$ шил., само доколкото се използват $6^2/_3$ фунта памук и *X* машини; от друга страна, те могат да се използват и следователно стойностите им да се появяват отново в преждата само доколкото се прибавя 1 час работно време. Ето защо, за да може стойността на 80 фунта памук да се появи [II—67] отново в продукта като съставна част от стойността на преждата, трябва да се прибавят 12 работни часа. Определено количество материал поглъща само определено количество работно време. Стойността на материала се запазва само в пропорцията, в която той поглъща това работно време (при дадена производителност на труда). Следователно стойността на 80 фунта памук не може да бъде запазена, ако всичките 80 фунта не бъдат изпредени в прежда. А според предпоставката това изисква работно време от 12 часа.

Ако е дадена производителността на труда — т. е. количеството потребителна стойност, което трудът може да даде за определено време, то количеството от дадени стойности, което той запазва, зависи само от *собственото му времетраене;* или стойностното количество на материал [и] средства, което се запазва, зависи само от работното време, което се прибавя, т. е. от мащаба, в който се създава нова стойност. Запазването на стойностите спада и се покачва право пропорционално на спадането или покачването на прибавянето на стойност. От друга страна, ако материалът и средствата на труда са дадени, то запазването им като стойности зависи само от производителността на прибавения труд, от това, дали последният се нуждае от повече или по-малко време, за да ги превърне в нова потребителна стойност. Следователно тук запазването на дадените стойности е обратно пропорционално на прибавянето на стойност, на производителността на труда, т. е. ако трудът е по-производителен, то за запазването на тези стойности той се нуждае от по-малко работно време; в обратния случай — обратно.

{Но сега в резултат на разделението на труда, а още повече в резултат на машините се намесва едно своеобразно обстоятелство.

Работното време като елемент, като субстанция на стойността е *необходимо работно време,* т. е. работно време, което е нужно при дадени обществени всеобщи производствени условия. Ако например 1 час е необходимото работно време за превръщане на $6^2/_3$ фунта

памук в прежда, то това е времето на предачен труд, който за осъществяването си се нуждае от известни условия, например мюл-машина с толкова и толкова вретена, парна машина от толкова и толкова конски сили и т. н. Целият този апарат е нужен, за да може $6^2/_3$ фунта памук за 1 час да бъдат превърнати в прежда. Но за този случай — по-късно.}

Сега да се върнем на нашия пример. И така, $6^2/_3$ фунта памук, изпредени за 1 час, стойността на памука$=3^1/_3$ шил., стойност на използваните вретена и т. н.$=3^1/_3$ шил., стойност на прибавения труд$=3^1/_3$. Следователно стойността на продукта$=10$ шил. Дадените стойности: тъй като памукът и вретената$=2$ работни часа, всяко от тях е равно на 1 работен час. Цената на съвкупния продукт в края на часа$=$на сумата на цените;$=10$ шил.; т. е. на 3 часа опредметено работно време, от които 2 часа от памука и вретената, които само се появяват отново в продукта и само 1 час новосъздадена стойност, т. е. прибавен труд. В съвкупната цена на продукта на 1 работен час цената на всеки от факторите образува $^1/_3$. Следователно цената на продукта на $^1/_3$ работен час е$=$на цената на $^1/_3$ от съвкупния продукт, следователно$=$на цената на съдържащия се в съвкупния продукт труд, или памук или машини, тъй като всеки от тези 3 елемента на съвкупния продукт съставлява $^1/_3$ фунта прежда* на стойност $3^1/_3$ шил., с които бих могъл да купя $6^2/_3$ фунта памук. С други думи, цената на продукта на $^1/_3$ час$=$на цената на потребения за цял работен час памук. Цената на втората третина $=$ на цената на изхабените машини. Цената на [съвкупния] продукт на $^1/_3$ час $=$ на цената на целия прибавен [едночасов] труд (както на частта му, която е еквивалент на работната заплата, така и на частта, която съставлява принадената стойност, или печалбата).

И така, фабрикантът може да смята: аз работя $^1/_3$ час, за да платя цената на памука, $^1/_3$ час, за да възстановя цената на изхабените машини, и $^1/_3$ час, от която $^1/_6$ възстановява работната заплата и $^1/_6$ образува принадената стойност. Колкото правилна и да е тази сметка практически, толкова съвсем абсурдна е тя, ако трябва да обясни действителното образуване на стойност (процеса на увеличаване на стойността) и следователно да обясни съотношението между необходим и принаден труд. Прокрадва се именно абсурдната представа, че $^1/_3$ труд създавала или замествала стойността на потребения памук, $^1/_3$ част труд — стойността на изхабените машини, докато $^1/_3$ работен час образувала новоприбавения труд, или новосъздадената стойност, която била общият фонд на работната заплата и печалбата.

---

* При предпоставка, че от $6^2/_3$ фунта памук, изпредени за 1 час, се получават 5 фунта прежда. *Ред.*

Фактически това е само тривиален начин да се изрази отношението, в което дадените стойности на памука и средствата на труда се появяват отново в продукта на цялото работно време (на работния час), т. е. отношението, в което в трудовия процес чрез прибавяне на един час работно време се запазват дадени стойности, опредметен труд.

Когато кажа: цената на продукта на $^1/_3$ работен час=на цената на памука, който бива изпреден за цял работен час, например=на цената на $6^2/_3$ фунта памук, т. е. за $3^1/_2$ шил., аз знам, че продуктът на 1 работен час=3× продукта на $^1/_3$ работен час. Следователно, ако цената на продукта на $^1/_3$ работен час=на цената на памука, изпреден за $^3/_3$, т. е. за 1 работен час, това не означава нищо друго, освен че цената на памука=$^1/_3$ от цената на съвкупния продукт, че в съвкупния продукт влизат $6^2/_3$ фунта памук, че следователно стойността им се появява отново и че тази стойност образува $^1/_3$ от стойността на съвкупния продукт. Същото е със стойността на машините. Същото е с труда.

Следователно, като кажа: цената на продукта на $^2/_3$ от работното време, което [II—68] изобщо се работи, следователно например цената на продукта на $^2/_3$ от работния час=на цената на материала и цената на машините, които се употребяват за $^3/_3$, т. е. за 1 работен час, това е само друг начин на изразяване на обстоятелството, че цените на материала и средствата на труда представляват $^2/_3$ от цената на съвкупния продукт на един час, че следователно прибавеният работен час е само $^1/_3$ от цялата опредметена в продукта стойност. Следователно обстоятелството, че *цената на продукта* на част от един час, $^1/_3$ или $^2/_3$ и т. н., е равна на цената на суровия материал, на машините и т. н., съвсем не означава, че за $^1/_3$ или $^2/_3$ и т. н. от един час се произвежда или пък *възпроизвежда* в същинския смисъл на думата цената на този суров материал, на тези машини; а означава само, че цената на тези частични продукти или на тези продукти на съответни части на работното време е=на цената на суровия материал [на машините] и т. н., които отново се появяват, се запазват в съвкупния продукт.

Абсурдността на другата представа се вижда най-добре, ако се разглежда последната третина, която представлява цената на прибавения труд, прибавеното количество стойност или количеството нов опредметен труд. Съгласно предпоставката *цената на продукта* на тази последна третина е равна на $1^1/_9$ шил. за памук ($^1/_3$ работен час)+ $1^1/_9$ шил. за машини ($^1/_3$ работен час)+$^1/_3$ работен час, която обаче е новоприбавена, следователно общо=$^3/_3$ работен час, т. е.=1 работен час. Следователно фактически тази цена изразява в пари цялото работно време, което се прибавя към суровия материал. А според

споменатата объркана представа $^1/_3$ работен час би се представила в $3^1/_3$ шил., т. е. в продукта на $^3/_3$ работен час.

Също така е и с първата третина, където *цената на продукта* на $^1/_3$ работен час=на цената на памука. Тази цена се състои от цената на $2^2/_9$ фунта памук за $1^1/_9$ шил. ($^1/_6$ работен час), цената на машините за $1^1/_9$ шил. ($^1/_3$ работен час) и $^1/_3$ действително новоприбавен труд, работното време, което именно беше нужно, за да се превърнат $2^2/_9$ фунта памук в прежда. Следователно общо=1 работен час= $3^1/_3$ шил. Но толкова е и цената на памука, нужен за $^2/_3$ работен час. И така фактически в тази първа третина, както и във всяка следваща третина от работния час, стойността на $^2/_3$ работен час (=$2^2/_9$шил. е запазена само защото X памук е бил изпреден и затова стойността на памука и използваните машини се появява отново. Като нова стойност се е прибавила само $^1/_3$ новоопредметен труд.

Но изглежда като че ли фабрикантът има право, когато казва: първите 4 работни часа (или $^1/_3$ работен час) ми заместват само цената на памука, от който се нуждая през 12 работни часа; вторите 4 работни часа — само цената на машините, които изхабявам за 12 работни часа, а последните 4 работни часа образуват само новата стойност, една част от която замества работната заплата, а другата част образува принадената стойност, която изкарвам като резултат на съвкупния производствен процес. При това той само забравя, че приема, че продуктът на последните 4 часа опредметява само новоприбавено работно време, т. е. 12 работни часа, а именно 4-те работни часа, които са в материала, 4-те работни часа, които са в изхабените машини, и най-сетне 4-те работни часа, които наистина са новоприбавени; а като резултат той получава, че цената на съвкупния продукт се състои от 36 работни часа, 24 от които представляват само стойността, която памукът и машините са имали, преди да бъдат преработени в прежда, а 12 работни часа, $^1/_3$ от съвкупната цена, са новоприбавеният труд, новата стойност, равна точно на новоприбавения труд.}

{Обстоятелството, че по отношение на парите работникът предлага работоспособността си като стока за продан, предполага:

1) Че условията на труда, предметните условия на труда противостоят на работника като *чужди сили,* като отчуждени условия. Като чужда собственост. Между другото това предполага и земята като поземлена собственост, предполага, че земята му противостои като чужда собственост. *Само работоспособност.*

2) Че работникът като личност се отнася както към отчуждените му условия на труда, така и към собствената си работоспособност. че следователно той като собственик се разпорежда с последната и самият той не спада към предметните условия на труда, т. е. че са-

мият той не се притежава от други като оръдие на труда. *Свободен работник.*

3) Че самите предметни условия на неговия труд му противостоят като само *опредметен труд,* т. е. като стойност, като пари и стоки; като опредметен труд, който се разменя срещу живия труд само за да се запази и умножи, да увеличи стойността си, да стане повече пари, и срещу който работникът разменя работоспособността си, за да се сдобие с част от този опредметен труд, доколкото се състои от собствените му средства за живот. Следователно предметните условия на труда се явяват в това [си] отношение само като станала самостоятелна, придържаща се здраво и насочена само към собственото си умножаване *стойност.*

И така, цялото съдържание на това отношение, както и начинът на проявление на отчуждените от труда условия на труда на работника съществуват [II—69] в чистата си икономическа форма без всякаква политическа, религиозна и друга украса. Това е чисто парично отношение. Капиталист и работник. Опредметен труд и жива работоспособност. Не господар и ратай, свещеник и мирянин, феодал и васал, майстор и калфа и т. н. Във всички обществени строеве класата (или класите), която господствува, е винаги онази, която има в свое владение предметните условия на труда, следователно носителите на които, дори доколкото работят, не работят като работници, а като собственици, докато подчинената класа винаги е онази, която като работоспособност сама е във владение на собствениците (робство), или онази, която разполага само с работоспособността си (дори когато това, както например в Индия, Египет и т. н., става по такъв начин, че те владеят земя, но собственикът ѝ е кралят или някоя каста и т. н.). Но всички тези отношения се различават от капитала по това, че това отношение е украсено, явява се като отношение на господарите към ратаите, на свободните към робите, на полубоговете към обикновените смъртни и т. н. и съществува в съзнанието на двете страни като такова отношение. Само при капитала това отношение е оголено от всички политически, религиозни и други идеални украшения. То е сведено — в съзнанието на двете страни — само до отношение на покупка и продажба. Условията на труда като такива противостоят оголени на труда и му противостоят като *опредметен труд, стойност, пари,* които съзнават себе си само като форма на самия труд и се разменят с него само за да се запазят и умножат като *опредметен труд.* Следователно това отношение се явява в чист вид само като производствено отношение — като чисто икономическо отношение. Но доколкото на тази база пак се развиват отношения на господство, знае се, че те произтичат изключително от отношението, в което купувачът, пред-

ставителят на условията на труда противостои на продавача, притежателя на работоспособността.}

И така, да се върнем сега на въпроса за наемния труд.

Видяхме, че в трудовия процес — следователно в производствения процес, доколкото той е производство на потребителна стойност, осъществяване на труда като целесъобразна дейност — стойностите на материала на труда и средствата на труда съвсем не съществуват за самия труд. Те съществуват само като предметни условия за осъществяването на труда, като предметни фактори на труда и се поглъщат от него като такива. Но обстоятелството, че разменните стойности на материала на труда и средствата на труда не влизат в трудовия процес като такъв, означава с други думи само, че те не влизат в него като стоки. Машината служи като машина, памукът — като памук, но нито машината, нито памукът служат, доколкото представляват определено количество обществен труд. Като материализация на този обществен труд потребителната им стойност е по-скоро заличена в тях, те са пари. И действително има трудови процеси, където материалът не коства нищо, например работа в морето, въглища в рудника.

Би било обаче погрешно от това да се прави изводът, че количеството им на стоки няма изобщо нищо общо с производствения процес, тъй като последният е производство не само на потребителна стойност, но и на разменна стойност, не само на продукт, но и на стока; т. е. продуктът му е не просто потребителна стойност, а потребителна стойност с определена разменна стойност и последната се определя отчасти от разменните стойности, които самият материал на труда и самите средства на труда притежават като стоки. Те като стоки влизат в производствения процес, иначе не биха могли да излизат от него като такива. Следователно ако поискаме да кажем, че стойностите на материала на труда и средствата на труда не засягат производствения процес, че качеството им на стоки не го засяга, защото те фигурират в трудовия процес не като стоки, а само като потребителни стойности, това би било равносилно все едно да кажем, че за производствения процес било безразлично, че е не само трудов процес, а едновременно е и процес на увеличаване на стойността; което пак се свежда до това, че производственият процес се извършва за собствено потребление.

А това противоречи на предпоставката. Обаче и с оглед само на процеса на увеличаване на стойността стойностите им не са производителни, тъй като те само се появяват отново в продукта, само се запазват.

Да преминем сега към работната заплата, т. е. към цената на работоспособността. Цената на работоспособността, т. е. работната

заплата, *не е производителна,* ако под «производителна» се разбира, че тя трябва да влиза като елемент в трудовия процес като такъв. Това, което произвежда потребителната стойност, което целесъобразно използва материала на труда и средствата на труда, е самият работник — човекът, който привежда в действие работоспособността си, — а не цената, за която той е продал своята работоспособност. С други думи, доколкото влиза в трудовия процес, той влиза в него като дейност, като енергия на своята работоспособност — като труд. Тук би могло [III—70] да се каже: Работната заплата се свежда до средствата за живот, необходими, за да живее работникът като работник, за да се запази като жива работоспособност, накратко, за да поддържа живота си по време на труда. Също както въглищата и смазочното масло и т. н., които се потребяват от машината, влизат в трудовия процес, така и средствата за живот, които поддържат в движение работника като работник, влизат в трудовия процес. Неговите разходи за издръжка по време на труда са също така момент на трудовия процес, както са и потребените от машината и т. н. спомагателни материали. Впрочем и тук — при машината — въглищата, смазочното масло и т. н., накратко, спомагателните материали влизат в трудовия процес само като потребителни стойности. Цените им нямат нищо общо с него. Следователно така ли е с цената на средствата за живот на работника, с работната заплата?

Тук въпросът има само следното значение:

Следва ли средствата за живот, които работникът потребява — и които следователно образуват разходите за издръжката му като работник, да се разглеждат така, че самият капитал ги потребява като момент на своя производствен процес (така, както той потребява спомагателните материали)? Наистина фактически това е така. Впрочем първият акт все си остава акт на размяна.

Спорният въпрос у икономистите е следният: средствата за живот, които работникът потребява и които са представени от цената на неговия труд, от работната заплата, образуват ли част от капитала, също както средствата на труда? (Както материалът и средствата на труда.) Преди всичко средствата на труда са и средства за живот, тъй като се приема, че индивидите си противостоят само като стокопритежатели — било във формата на купувачи или на продавачи; така че който няма средствата на труда, няма стока за размяна (а се приема, че производството за собствено потребление лежи извън разглеждания въпрос; че продуктът, за който изобщо става дума, е стока), следователно не може да придобие средства за живот чрез размяна. От друга страна, преките средства за живот са също така средства на труда, тъй като за да работи, работникът трябва да живее, а за да живее, той всеки ден трябва да потребява толкова и толкова средства за живот.

Следователно работоспособността, която безпредметно, само като работоспособност, противостои на предметните условия на своето осъществяване, на своята действителност, противостои също така на средствата за живот или средствата на труда, с други думи и едните, и другите ѝ противостоят като *капитал*. Наистина капиталът е пари, самостоятелно битие на разменната стойност, опредметен всеобщ обществен труд. Но това е само неговата форма. Щом той трябва да се осъществи като капитал — а именно като запазваща се и умножаваща се стойност, — той трябва да се превърне в условията на труда, т. е. последните образуват неговото веществено битие, реалните потребителни стойности, в които той съществува като разменна стойност. А главното условие за трудовия процес е самият работник, т. е. по същество онази съставна част на капитала, която купува работоспособността. Ако на пазара няма средства за живот, то за капитала няма никакъв смисъл да плаща на работника в пари. Парите са само асигнация, която работникът получава за определено количество намиращи се на пазара средства за живот. Следователно δυνάμει* капиталистът притежава тези жизнени средства и те образуват съставна част на неговата мощ. Впрочем, ако нямаше никакво капиталистическо производство, средствата за издръжка (първоначално природата ги доставя даром) все си остават необходими условия на трудовия процес, както материалът на труда и средствата на труда. Но всички предметни моменти, от които трудът се нуждае за осъществяването си, се явяват като отчуждени от него, стоящи на страната на капитала: средствата за живот не по-малко, отколкото средствата на труда.

Всъщност Роси[36] и т. н. искат да кажат или фактически — независимо дали го желаят или не — казват само, че *наемният труд* като такъв не е необходимо условие на трудовия процес. При това те само забравят, че тогава същото важи за *капитала*.

{Тук (в добавките**) трябва да се спрем на безсмислицата на Сей за същия капитал — но тук той има предвид стойност, — който се потребявал *двойно*, производително за капиталиста, непроизводително за работника.}

{*Собствеността върху оръдието на труда* е характерна за цеховата промишленост, или за средновековната форма на труда.}

И така, общественият начин на производство, при който производственият процес е подчинен на капитала, т. е. който почива на отношението между капитала и наемния труд, и то така, че това е определящият, господстващият начин на производство, наричаме *капиталистическо производство*.

---

* — потенциално. *Ред.*

** Вж. по-долу, стр. 130—132. *Ред.*

Работникът извършва формата на обръщение *С — П — С*. Той продава, за да купува. Той разменя работоспособността си срещу пари, за да размени парите срещу стоки, доколкото те са потребителни стойности, средства за живот. Целта е индивидуалното потребление. Съобразно с природата на простото обръщение той може да премине най-много до образуване на съкровище чрез пестеливост и особено прилежание; богатство той не може да създаде. Напротив, капиталистът извършва формата на обръщение *П — С — П*. Той купува, за да продава. Целта на това [II—71] движение е разменната стойност, т. е. обогатяването.

Под наемен труд разбираме само свободния труд, който се разменя срещу капитал, превръща се в капитал и увеличава стойността на капитала. Всички така наречени *услуги* са изключени от това. Какъвто и да е останалият им характер, парите се изразходват за тях, а не се авансират. При тях парите са винаги само разменната форма като мимолетна форма, за да се завладее една потребителна стойност. Колкото купуването на стоки, за да бъдат потребени (не потребени от труда), или няма нищо общо с производителното потребление (от капиталистическа гледна точка), толкова нямат нищо общо с него и услугите, които капиталистът потребява като частно лице — извън производствения процес на стоки. Колкото и да са полезни и т. н. Тук съдържанието им е съвсем безразлично. Естествено, самите услуги — доколкото се оценяват икономически — се оценяват на основата на капиталистическото производство по-различно, отколкото при други производствени отношения. Но изследването на този въпрос е възможно едва когато бъдат изяснени основните фактори на самото капиталистическо производство.

При всички услуги — дори когато самите те непосредствено създават стоки, например, шивачът, който ми шие или прави панталон, например войникът, който ме пази, същото и съдията и т. н. или музикантът, чието свирене купувам, за да ми достави естетическа наслада, или лекарят, който купувам, за да ми намести крака — винаги става дума за веществено съдържание на труда, за неговата полезност, докато обстоятелството, че това е труд, ми е съвсем безразлично. При наемния труд, който създава капитал, съдържанието му ми е фактически безразлично. Всеки определен начин на труда важи за мене само доколкото е обществен труд изобщо и затова е субстанция на разменната стойност, пари. Ето защо онези работници, оказващи услуги, от проститутката до папата, никога не се използват в непосредствения производствен процес. {Впрочем подробностите относно «производителен труд» по-добре е да се включат в отдела «капитал и труд».} С купуването на единия труд аз правя пари, а с купуването на другия изразходвам пари. Единият обогатява, другият прави по-

беден. Възможно е самият той да е едно от условията за правене на пари, например полицаи, съдии, войници, палачи. Но винаги това е така само като «утежняващо обстоятелство» и няма нищо общо с непосредствения процес.

Ние изходихме от обръщението, за да стигнем до капиталистическото производство. Такъв е и *историческият* ход, и затова развитието на капиталистическото производство предполага във всяка страна вече развитието на търговията на друга, по-ранна производствена основа. {По това трябва да се каже нещо по-подробно.}

А сега трябва в следващото изложение по-подробно да разгледаме развитието на *принадената стойност*. При това ще се види, че когато производството на принадена стойност стане същинската цел на производството, т. е. когато производството стане капиталистическо производство, първоначално само формалното подчиняване трудовия процес на капитала, живия труд на опредметения, настоящия на миналия, значително модифицира начина на самия трудов процес; следователно, че на капиталистическото отношение — за да се прояви в развит вид — отговаря и определен начин на производство, и определено развитие на производителните сили.

{Наистина при услугата аз също потребявам работоспособността на оказващия услугата, но не доколкото потребителната ѝ стойност е труд, а доколкото трудът му има определена потребителна стойност.}

ДОПЪЛНЕНИЯ

С оглед на Сей в неговите «Lettres à M. Malthus» (Paris — Londres, 1820, стр. 30) в «An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus» etc. London, 1821, се казва следното:

«Този афектиран начин на говорене съставлява до голяма част онова, което г-н Сей нарича своя *доктрина*. . . «Ако намирате — казва той на Малтус на стр. 30 — нещо парадоксално във всички тези положения, вижте *нещата*, които те изразяват, и аз се осмелявам да вярвам, че те ще ви се видят твърде прости и твърде разумни.» Без съмнение, но в същото време това, което ще видим в резултат на този процес, съвсем няма да ни се види оригинално или значително. «Уверен съм, че без този анализ [—продължава Сей—] вие няма да можете да обясните съвкупността от *факти;* да обясните например как *един и същ* [II—72] *капитал се потребява два пъти: производително* — от капиталиста и непроизводително — от неговия работник.» Очевидно, «на много места в Европа» са се споразумели да наричат *факта* фантастичния начин на изразяване» (стр. 110, бележка XI).

Солта се състои в това, че разменянето, в определения случай купуването, Сей нарича *потребление* на парите, които се продават.

Ако капиталистът купи за 100 талера труд, Сей мисли, че тези 100 талера се потребяват двойно: производително от капиталиста, непроизводително от работника. Ако капиталистът размени 100 талера срещу работоспособност, той не е потребил 100-те талера нито производително, нито непроизводително, при все че ги е изразходвал с «производителна» цел. Той не е направил нищо друго, освен че ги е превърнал от формата на пари във формата на стока и именно тази стока, която е купил с парите — работоспособността, — той потребява производително. Той би могъл да я потреби и непроизводително, ако използва работниците, за да му доставят потребителни стойности за собственото му потребление, т. е. ако ги използва като оказващи услуги. Тъкмо чрез тази размяна срещу работоспособността парите тепърва стават капитал; *като* капитал парите не се *потребяват*, а, напротив, произвеждат се, запазват се, утвърждават се.

От друга страна, работникът не потребява капитал; в неговите ръце парите именно са престанали да бъдат капитал и за него са само средство за обръщение (естествено, едновременно, както всяко средство за обръщение, срещу което се разменя една стока, те са битие на неговата стока във формата на разменна стойност, която тук обаче е и трябва да бъде само мимолетна форма, за да се получат срещу нея средства за живот). Работоспособността, доколкото бива потребена, се превръща в капитал; парите на капиталиста, доколкото се потребяват от работника, се превръщат в средства за живот за него и са престанали да бъдат капитал или съставна част на капитала (δυνάμει*), щом са преминали от ръцете на капиталиста в ръцете на работника.

Всъщност обаче в основата на глупостите на Сей лежи следното. Той мисли, че една и съща стойност (у него капиталът не е нищо друго освен една *стойностна сума)* се потребява два пъти: веднъж от капиталиста, другия път от работника. Той забравя, че тук се разменят две стоки с една и съща стойност, че в играта участвуват не една, а две стойности: на едната страна парите, на другата страна стоката *(работоспособността)*. Онова, което работникът потребява непроизводително (т. е. без с това да създава богатство за себе си), е собствената си работоспособност (а не парите на капиталиста); онова, което капиталистът потребява производително, е не своите пари, а работоспособността на работника. Процесът на потребление от двете страни е опосредствуван от размяната. При всяка покупка или продажба, където целта на купувача е индивидуално потребление на стоката, а целта на продавача е производство, *една и съща* стойност се потребявала според Сей два пъти: производително от продавача, който превръща стоката си в пари (разменна стойност), и непроизводително от

* — **потенциално.** ***Ред.***

купувача, който свежда парите си до задоволяване на преходни нужди. Впрочем тук участвуват в играта 2 стоки и 2 стойности.

Изразът на Сей би имал само онзи смисъл, който той не влага в него. А именно, че капиталистът потребява производително два пъти една и съща стойност: първо, чрез своето производително потребление на работоспособността и, второ, чрез непроизводителното потребление на неговите пари от работника, резултат на което е възпроизводството на работоспособността, следователно възпроизводството на отношението, на което почива действието на капитала като капитал.

Впрочем Малтус правилно налучква последния пункт.

{[Потреблението на работника е производително,] доколкото потреблението му изобщо е условие, за да работи, т. е. да произвежда за капиталиста — това е мисълта на Малтус.}

«Той (работникът) е *производителен потребител за лицето, което го използва*, и за държавата, но, строго казано, не за *себе си*» (*Malthus*. Definitions in Political Economy. Edited by John Gazenove, London, 1853, стр. 30).

Рамсей[37] заявява, че частта на капитала, която се превръща в работна заплата, не била *необходима* част на капитала, а само *случайно* образува такава част поради «плачевната» бедност на работниците. Работата е в това, че под фиксиран капитал той разбира материала на труда и средствата на труда. Под циркулиращ капитал — средствата за живот на работника. След това той казва:

«Циркулиращият капитал се състои само от хранителни продукти и други необходими неща, авансирвани на работника преди завършване на продукта на неговия труд» (*George Ramsay*. An Essay on the Distribution of Wealth. Edinburgh, 1836, стр. 23).

«Само фиксираният капитал, а не циркулиращият, е, строго казано, източник на националното богатство» (пак там).

«Ако приемем, че работниците не се заплащат преди завършването на продукта на техния труд, не би имало нужда [II—73] от циркулиращ капитал» (пак там, стр. 24).

(Какво друго означава това, освен че едно предметно условие на труда — средства за живот — няма да приеме формата на капитал? Тук вече се признава, че тези предметни условия на производството *като такива* не са капитал, а че едва като израз на определено обществено производствено отношение стават капитал.)

(Средствата за живот няма да престанат да бъдат средства за живот; така също те не биха престанали да бъдат необходимо условие на производството; но биха престанали да бъдат *капитал.)*

«Производството би било еднакво голямо. Това доказва, че *циркулиращият капитал* не е *непосредствен фактор* на производството и *дори няма за него същест-*

вено значение, а е *само удобство, станало необходимо поради плачевната бедност на масата от народа»* (пак там).

С други думи: наемният труд не е абсолютна, а само историческа форма на труда. За производството не е необходимо средствата за живот на работника да му противостоят в отчуждената форма като *капитал.* Но същото важи и за другите елементи на капитала, и изобщо за капитала. Напротив. Ако тази част на капитала не приеме формата на капитал, то и другата част на капитала няма да приеме такава форма, тъй като не би било налице цялото отношение, в резултат на което пари стават капитал, или условията на труда противостоят на труда като самостоятелна сила. Ето защо онова, което образува съществената форма на капитала, му се струва «само удобство, станало необходимо поради плачевната бедност на масата от народа». Средствата за живот стават капитал в резултат на това, че «биват *авансирани* на работника». По-широкият смисъл на мисълта на Рамсей изпъква още повече в следния израз:

«От национална гледна точка само фиксираният капитал» (материал на труда и средства на труда) «образува *елемент на производствените разходи»* пак там, стр. 26).

Производствени разходи — *авансирани пари,* които се авансирват, за да се правят повече пари и са само средство за правене пари — е за капиталиста работната заплата, т. е. цената, която той плаща за работоспособността. Ако работникът не би бил работник, а трудещ се собственик, средствата за живот, които той потребява, преди продуктът да е готов, не се явяват за него като *производствени разходи* в този смисъл, тъй като, обратно, целият производствен процес би се явил за него само като средство да произведе средствата си за живот. А пък Рамсей смята, че материалът на труда и средствата на труда, продуктите, които трябва да бъдат използвани, потребени, за да се създават нови продукти, са необходими условия на производствения процес и винаги трябва да влизат в него не само от гледна точка на капиталиста, а от национална гледна точка, т. е. според него от гледна точка, при която става дума за производството за обществото, а не за определени класи на обществото. Следователно тук за него *капитал* не е нищо друго освен предметните условия на трудовия процес изобщо и не изразява абсолютно никакво обществено отношение, представлява само друго наименование за *нещата,* които са нужни във всеки производствен процес, каквато обществена форма и да има той; съгласно този възглед капитал е само технологически определено нещо. С това е заличено именно онова, което го прави капитал. Със същия успех Рамсей би могъл да каже: обстоятелството, че средствата за производство се явяват като сама по себе си валидна стойност,

като самостоятелни сили, противостоящи на труда, било само «удобство». Ако те бяха обществена собственост на работниците, не би имало нужда от «фиксиран капитал». А производството би си останало същото, както и преди.

{При все че процесът на увеличаване на стойността фактически не е нищо друго освен трудовият процес в определена обществена форма, т. е. определена обществена форма на трудовия процес — не например два различни действителни процеса, а *един и същ* процес, разглеждан веднъж откъм съдържанието му, другия път откъм формата му — все пак вече видяхме, че в процеса на увеличение на стойността отношението между различните фактори на трудовия процес придобива нови определения. Тук трябва да бъде отбелязан още един момент (който по-късно става важен при обръщението, при определянето на фиксирания капитал и т. н.). Средството за производство, например оръдието, машините, сградата и т. н. като цяло се използват в трудовия процес, но с изключение на така наречените спомагателни материали само по изключение *се консумира* в един и същ (наведнъж в един единствен, еднократен) трудов процес. То служи в повтарящи се процеси от същия вид. Обаче то влиза [II—74] в процеса на увеличаване на стойността, т. е. (което е същото) появява се отново като стойностна съставна част на продукта само доколкото е изконсумирано в *трудовия процес*.}

Подобно на Рамсей разсъждава и *Роси*. Преди всичко в XXVII лекция на своя «Курс по политическа икономия»[38] той дава общото определение на капитала:

«Капиталът е онази част от *произведеното* богатство, която е *предназначена* за възпроизводството» (стр. 364).

Това се отнася обаче до капитала само доколкото той е потребителна стойност — до *вещественото* му съдържание, а не до формата му. Ето защо не е чудно, че същият този Роси обявява онази съставна част на капитала, която може да бъде обяснена само от формата на капитала — средствата за живот, частта, която се разменя срещу работоспособността, за не необходима, изобщо не *влизаща в понятието* съставна част на капитала, следователно, от една страна, обявява *капитала* за необходим фактор на производството, а, от друга страна, обявява *наемния труд* за не необходим фактор на производството или за не необходимо производствено отношение. Всъщност под капитал той разбира само *«оръдието за производство»*. Наистина според него би могло да се прави разлика между капитал-оръдие и капитал-материал, но всъщност икономистите неоснователно наричали суровите материали капитал, тъй като

«нима» (суровият материал) «действително е оръдие на производството». Не е ли той по-скоро обектът, върху който оръдията за производството трябва да въздействуват?» (пак там, стр. 367).

След това той заявява:

«*Оръдие за производство*, т. е. материал, който въздействува върху себе си, който е едновременно обект и субект, пасивна и активна страна» (пак там, стр. 372).

На 372 страница Роси направо нарича капитала само *«средство за производство»*. Що се отнася до полемиката на Роси против това, че *фондът на средствата за живот* образувал част от капитала, тук трябва да се разграничават два момента, или той смесва две неща.

Първо, той не разглежда наемния труд изобщо — обстоятелството, че капиталистът авансирва работната заплата — като необходима форма на производството, т. е. не разглежда наемния труд като необходима форма на труда; при това той само забравя, че *капиталът* не е необходима (т. е. не е абсолютна, а по-скоро е само определена историческа) форма на условие на труда или производството. С други думи: трудовият процес може да се състои, без да е подчинен на капитала; той не непременно предполага тази определена социална форма; производственият процес като такъв не е непременно капиталистически производствен процес. Но тук Роси пак прави грешка, като разглежда купуването на работоспособността от капитала не като *съществено* за наемния труд, а като нещо случайно. За производството са нужни условията на производството, обаче не е нужен *капиталът,* т. е. не е нужно отношението, което произтича от присвояването на тези условия на производството от отделна класа и от съществуването на работоспособността като стока. Глупостта на Роси се състои в това, да признава наемния труд (както и самостоятелната форма на капитала), а да отрича отношението на наемния труд към капитала, което конституира наемния труд. Да се каже, че *капиталът* не е необходима форма на общественото производство, означава само да се каже, че *наемният труд* е само преходна историческа форма на обществения труд.

Капиталистическото производство не само предполага за възникването си един исторически процес на отделяне на работниците от условията на труда; капиталистическото производство *възпроизвежда това отношение във все по-голям мащаб* и го изостря. Това, което се вижда още при разглеждането на общото понятие капитал, става по-късно още по-ясно при конкуренцията, която съществено допринася за това отделяне (концентрация и т. н.). В действителния производствен процес предметите, от които се състои капиталът, противостоят на работника не като капитал, а като материал на труда и средства

на труда. Наистина той има съзнанието, че те са чужда собственост и т. н., че са капитал. Но същото важи и за неговия *продаден* труд, който принадлежи не на него, а на капиталиста.

[II—75] Но, *второ,* още един пункт се промъква в полемиката на Роси. (Първият пункт беше размяната на пари срещу работоспособността. Роси има право, доколкото обявява тази операция за не необходима за производството изобщо. Той не е прав, доколкото разглежда това отношение, без което изобщо капиталистическото производство не би съществувало, като несъществен, случаен негов момент.)

А именно, както видяхме, отначало работникът продава работоспособността си, т. е. временно разпореждане с нея. В това се съдържа, че в замяна той получава средствата за живот, които са необходими да го поддържат изобщо като работник и по-специално той да има средствата за живот «по време на самия производствен процес». Това е предположено, за да влезе той като работник в производствения процес и по време на този процес да привежда в действие, да реализира работоспособността си. Както видяхме, под капитал Роси не разбира нищо друго освен необходимите за произвеждане на нов продукт средства за производство (материал, оръдия). Пита се: спадат ли към това средствата за живот на работника, както например консумираните от машината въглища, смазочни масла и т. н. или както изяденият от добитъка фураж? Накратко както спомагателните материали. Спадат ли към това средствата за живот на работника? При роба не иска питане, че неговите средства за живот трябва да се смятат към спомагателните материали; самият той е само оръдие на производството, следователно онова, което той потребява, е само спомагателен материал. (Както вече по-рано отбелязахме, това потвърждава, че цената на труда (работната заплата) не влиза в същинския трудов процес, както не влиза и цената на материала на труда и на средствата на труда, при все че и трите влизат макар и по различен начин в процеса на увеличаване на стойността.)

За да отговорим на въпроса, необходимо е да го разделим на два въпроса. *Първо,* трудовият процес трябва да се разглежда като такъв, независимо от капитала, тъй като хората, които повдигат въпроса, наричат капитал моментите на трудовия процес като такъв. *Второ,* да се постави въпросът, докъде това се модифицира, щом трудовият процес бъде подчинен на капитала.

И така, първо. Ако разглеждаме трудовия процес като такъв, неговите предметни условия, материалът на труда и средствата на труда са само предметни условия на самия труд като целесъобразна човешка дейност за създаване на потребителна стойност. Работникът се отнася към тях като субект. Наистина, за да постави в ход работо-

способността си, той се предполага като работник, следователно предполагат се и средствата за живот, нужни за издръжката му, за да развие работната сила. Но като такива те не влизат в трудовия процес.

Работникът влиза в процеса като работещ собственик. Но ако различните моменти на трудовия процес се разглеждат с оглед на неговия резултат, с оглед на продукта, отношението се променя. С оглед на продукта и трите момента на трудовия процес се явяват като моменти на опосредствуването му, т. е. като средства за производство. Материалът на производството, оръдието на производството и самата производителна дейност са все средства за създаване на продукта, следователно са средства за производство. Средствата за поддържане на машината (смазочно масло, въглища и т. н.), като се абстрахираме съвсем от тяхната цена, образуват тук част от средствата за производство, но еднакво и средствата за издръжка на работника по време на самия производствен процес. Впрочем работещият собственик винаги ще разглежда продукта като такъв само като средство за живот, а не средствата си за живот — като предпоставки за произвеждане на продукта. Начинът на разглеждане не изменя впрочем същността. Количеството средства за живот, което работникът трябва да потребява и без което неговата работоспособност изобщо не може да действува като такава, е също така необходимо за производствения процес, както въглищата и смазочното масло, които машината консумира. В такъв смисъл фондът за потребление на обществото образува част от средствата му за производство (при по-нататъшно разглеждане това изчезва отново, доколкото съвкупният производствен процес се явява само като възпроизводствен процес на самото общество или на самия обществен човек) и в тези граници потреблението на работника не се различава икономически от потреблението на работния кон или на машината.

И така, онази част на капитала, която заплаща работоспособността, или образува работната заплата, влиза дотолкова в същинския производствен процес, доколкото средствата за живот, които работникът потребява, се потребяват и трябва да се потребяват непосредствено в самия производствен процес. Но и частта на така изразходвания капитал, която не влиза непосредствено в производствения процес, образува част от капитала, преди да е разменена срещу работоспособността, и това е необходима предпоставка за образуването на капиталистическото отношение.

[II—76] Капиталистът е заплатил работоспособността. Найзначителната част от средствата за живот, които работникът е получил по такъв начин, се изразходват, и то по необходимост се изразходват по време на самия трудов процес. Ако работниците биха били

роби, капиталистът би трябвало да им авансира тази част просто като спомагателни материали. Тук [в капиталистическото общество] вместо него работникът върши това. За капиталиста работникът е само фактор на производството, а средствата за живот, които работникът потребява, са въглищата и смазочното масло, необходими, за да се поддържа в ход този фактор на производството. Това е възгледът на капиталиста, съобразно с който той действува. Ако един вол или една машина е по-евтиният фактор на производството, работникът бива заместен с тях. Икономически този възглед е погрешен, доколкото към същността на наемния труд спада разликата между двата процеса: 1) размяната на пари срещу работоспособност; 2) процесът на потребление на тази работоспособност=трудов процес (производствен процес).

Да разгледаме сега по-подробно критичните бележки на Роси, без да се връщаме на разгледания (под номер 2) случай.

С оглед на същия съгласно изказването на Роси:

«Онези, които разглеждат *икономическата наука само от гледна точка на капиталистите* и които взимат под внимание само чистия и разменим продукт, който всеки капиталист може да си набави, действително не трябва да забелязват разликата между човек, вол и парна машина; в техните очи само един въпрос е достоен за сериозно внимание: въпросът за себестойността, въпросът да се знае колко ще струва на капиталиста това, което той изисква от па́рата, от вола, от работника» (*Rossi*. De la Mèthode en Èconomie Politique etc. В книгата: «Èconomie Politique. Recueil de Monographies» etc. Année 1844. T. I. Bruxelles, 1844, стр . 83).

Все пак изглежда, че «гледната точка на капиталистите» във всеки случай е съществен момент при разглеждането на капиталистическото производство. Но това спада към отношението между капитала и труда.

Но същественото, което трябва да разгледаме у г-н Роси, е начинът, по който той признава, от една страна, че *наемният труд*, а следователно и капиталистическото производство, не е необходима (абсолютна) форма на труда и производството и как той [от друга страна] отново се отрича от това признание, а и, общо взето — е много далеч от всякакво историческо разбиране.

Първото възражение на Роси е следното:

«Ако работникът живее от своя доход, ако живее от възнаграждението за своя труд, как искате едно и също нещо два пъти да фигурира в *явлението производство*, в сметката на *производителните сили*, веднъж като *възнаграждение за труда* и втори път като *капитал?*» («Cours d'économie politique», стр. 369).

Преди всичко тук трябва да се отбележи, че, изразено общо, това изказване на Роси означава следното. Работната заплата се явява два пъти: веднъж като производствено отношение, втори път като

отношение на разпределение. Роси смята това за погрешно и по отношение на икономистите има право, доколкото те разглеждат двете различни форми, в които се явява *една и съща* работна заплата, като две независими едно от друго отношения, които нямат нищо общо. На този предмет ще се върнем и ще покажем в общ вид, че производственото отношение е отношение на разпределение и vice versa*. Но освен това работната заплата може да влезе в явлението производство, т. е. да представлява производствено отношение, без да влезе в *сметката на производителните сили,* а именно ако под производителна сила господин Роси разбира не развитието на производителните сили, доколкото то е обусловено от производственото отношение, а под производителна сила не разбира нищо друго освен моментите, които принадлежат на трудовия процес изобщо или на производствения процес изобщо — без оглед на каквато и да била определена обществена форма.

От друга страна: фондът на средствата за живот образува съставна част на капитала, докато още не е *разменен* срещу работоспособност. Обаче тази размяна не би се състояла, ако *преди* размяната този фонд не образуваше съставна част на капитала. Ако е разменен, той престава да бъде капитал и става доход. В самия непосредствен производствен процес фактически влиза не работната заплата, а само работоспособността. Ако съм произвел жито, то образува част от моя капитал, докато го продам. То образува дохода на един потребител. (То поне може да образува дохода му, ако той го използва за индивидуално потребление, а не за производство.) Но фактически фондът на средствата за живот [II—77] — и след като работникът го е получил като доход и го е потребил като доход — продължава да бъде *производителна сила на капитала,* тъй като възпроизводството на работника е възпроизводство на главната производителна сила на капитала.

«Казват, че възнаграждението на работника е капитал, защото капиталистът му го *авансира*. Ако имаше само такива работнически семейства, които имат достатъчно, за да живеят една година, то *не* би имало *работна заплата*. Работникът би могъл да каже на капиталиста: за общото дело ти авансираш капитала, аз внасям труда; продуктът се разпределя между нас по известни пропорции. Щом продуктът бъде реализиран, всеки ще вземе своята част. По такъв начин не би имало *авансиране* на работниците. Те биха продължавали да потребяват, дори работата да спре. Това, което те биха потребявали, би спадало към фонда за потребление, към него, а не към капитала. И така, авансиранията на работниците не са *необходими*. Следователно *работната заплата не е съставен елемент на производството. Тя е само нещо случайно, форма на нашия обществен строй.* Напротив, капиталът, земята, трудът са необходими за производството. *Второ*, работната заплата фигурира два пъти: казват, че работната заплата била капи-

* — обратно. *Ред.*

тал, но какво представлява тя? Труд. Който казва работна заплата, казва труд и vise versa*. Следователно ако авансираната работна заплата е част от капитала, ще трябва да говорим само за 2 оръдия на производството, за капитал и земя» (пак там, стр. 369—370).

Както Роси казва: ако работникът притежаваше средства за живот за една година, то капиталистът не би имало нужда да му ги авансира, така той би могъл да продължи: ако работникът притежаваше материал на труда и средства на труда за една година, той за тези условия на труда не би имал нужда от намесата на капиталиста. Следователно обстоятелството, че «материалът на труда и средствата на труда» се явяват като капитал, *«не е съставен елемент на производството»*. *«Само нещо случайно, форма на нашия обществен строй»* ги превръща в капитал. Както и преди, те биха спадали към «производствения фонд», но съвсем не и към капитала. Изобщо не би имало капитал.

Щом определената форма, която превръща труда в *наемен труд*, е случайно социално явление, исторически определена социална форма на труда, то и формата, която превръща предметните условия на труда в *капитал* или превръща *условията на производството* в капитал, е също така случайно социално явление. И то едно и също случайно социално явление превръща труда в *наемен труд* и *условията на производството* в *капитал*. Действително, ако работниците притежаваха дори само това единствено условие на производството — средствата за живот за една година, — техният труд не би бил наемен труд и те щяха да притежават всички условия на производството. Та нали те би трябвало само да продадат част от тези излишни средства за живот, за да купят срещу тях средства за производство (материал и оръдие) и сами да произвеждат стока. Следователно това, което тук г-н Роси се опитва да си изясни, но не успява да изясни докрай, е обстоятелството, че определена обществена форма на производството, при все че може да е *историческа* необходимост, не е поради това *абсолютна* необходимост и затова не може да бъде наречена вечно неизменно условие на производството. Ние приемаме признанието, при все че не приемаме погрешното му приложение.

И така, за да се произвежда, не е абсолютно необходимо трудът да е наемен труд и следователно между другото средствата за живот от самото начало да противостоят на работника като съставна част на капитала. Обаче Роси продължава: «напротив, капиталът, земята, трудът са необходими, за да се произвежда». Ако той би казал: «напротив, *земята* (материал на труда, работно помещение и на първо място средства за живот), *средства на труда* (оръдия и т. н.), *труд*

* — обратно. *Ред.*

са необходими, за да се произвежда», но за тази цел не са необходими «поземлената рента, капиталът и наемният труд», изразът би бил правилен. А така той смъква от труда и земята определените социални форми, в които те се явяват в буржоазната икономика — формите им на наемен труд и поземлена собственост. А на средствата на труда той оставя техния икономически характер на *капитала*. Той [II—78] ги схваща не само като веществени условия на производството, а в определената социална форма на *капитал* и затова стига до абсурдността, че капитал е възможен без присвояване на пари и земя и без наемен труд.

Освен това, ако авансираната работна заплата представлява част от капитала, казва Роси, то има само 2 оръдия на производството — земя и капитал, а не 3, както приемат обаче всички икономисти — земя, капитал и труд. В действителност тук става дума за простите моменти на трудовия процес като такъв, а в последния фигурират само материал на труда (земя), средство на труда (което Роси погрешно нарича капитал) и труд. Обаче съвсем не фигурира капитал. Но доколкото целият трудов процес е подчинен на капитала и 3-те елемента, които се явяват в него, са присвоени от капиталиста, то и 3-те елемента — материал, средство и труд — се явяват като веществени елементи на *капитала;* едно тяхно подчинение на определено обществено отношение, което абсолютно не засяга трудовия процес, разглеждан *абстрактно,* т. е. доколкото е еднакво присъщ на всички социални форми на трудовия процес. За Роси си остава характерно, че той разглежда отношението между олицетворения продукт на труда и живата работоспособност, отношение, което представлява квинтесенцията на отношението между капитала и наемния труд, като *несъществена* форма, като само случайно явление на самото капиталистическо производство. (Вж. мизерния *Бастиа*[39]. У Роси има поне догадка, че капиталът и наемният труд не са вечни обществени форми на производството.)

И така, сега вече два пъти срещахме у Роси като възражение, че ако работната заплата образува част от капитала, (първоначално) то едно и също нещо се явява два пъти. Първо — като производствено отношение и второ — като отношение на разпределение. Второ: че тогава в трудовия процес трябва да се изброяват не три фактора на производството (материал, средство, труд), а само 2, а именно материал (което той нарича тук *земя)* и средство на труда, което тук той нарича капитал.

«Какво става между капиталиста и работника? Ако производството на всички продукти би започвало сутрин и би завършвало вечер и ако на пазара би имало винаги купувачи, готови да купят предлаганите стоки, тогава не би имало *същинска работна заплата.* Но не е така. За да се реализира

един продукт, нужни са месеци, години. . . *Работникът, който притежава само ръцете си,* не може да изчаква завършването (края) на тази операция. Той казва на предприемача, капиталиста, арендатора, фабриканта това, което би могъл да каже на някой трети незамесен. Би могъл да му (на третия) предложи да купи неговото вземане. Би могъл да му каже: аз участвувам в производството на толкова и толкова парчета плат, искате ли да купите възнаграждението, на което имам право? Да приемем, че третият незамесен приеме предложението и плати уговорената цена; може ли да се каже, че парите, които незамесеният изразходва, са част от капитала на предприемача? Че договорът му с работника е едно от явленията на производсвото? Не, той е направил една добра или лоша спекулация, която нищо не прибавя към общественото богатство и нищо не му отнима. *Това е работната заплата.* Работникът прави на фабриканта предложение, което би могъл да направи на някой трети. *Предприемачът приема това споразумение, което може да облекчи производството. Но това споразумение не е нищо друго освен втора операция, операция от съвсем друг характер, принадена към една производителна операция. Тя не е необходим за производството факт. При друга организация на труда тя може да изчезне.* И днес дори има производства, където това не става. *Следователно работната заплата е форма на разпределението на богатството, а не е елемент на производството.* Онази част от фонда, която предприемачът предназначава за плащане на работната заплата, не представлява част от капитала, както не представляват такава част и сумите, които някой фабрикант би използвал, за да дисконтира полици или да играе на борсата. Това е *отделна операция,* която без съмнение може да съдействува на хода на производството, но не може да бъде наречена пряко оръдие на производството» (пак там, стр. 370).

[II—79] И така, тук същността изпъква ясно. Едно *производствено отношение* (както и да се разглежда обществено отношение на индивидите в рамките на производството като цяло) *«не е пряко оръдие на производството».* Отношението между капитала и наемния труд, от което се обуславя размяната на работоспособността срещу пари, не е «пряко оръдие на производството». Така стойността на стоката не е «пряко оръдие на производството», при все че производственият процес съществено се изменя в зависимост от това, дали става дума само за производство на продукти като такива или за производство на стоки. «*Стойността* на машината, битието ѝ като фиксиран капитал и т. н. не е «пряко оръдие на производството». Една машина би била производителна и в общество, където съвсем няма стока, няма разменна стойност. Въпросът се състои съвсем не в това, дали това «производствено отношение» «може да изчезне при друга организация на труда», а да се изследва какво то означава при капиталистическата организация на труда. Роси признава, че при приетите от него условия не би имало «същинска работна заплата» (стр. 370). И той ще ми позволи да не наричам вече работна заплата тази «несъщинска работна заплата». Той само забравя, че тогава няма да има вече и «същински» капитал.

«Ако всеки би могъл да изчаква продуктите на своя труд, *съвременната форма на работна заплата би могла да изчезне.* Би имало обединение между работниците и капиталистите, както днес има обединение между същинските капиталисти и капиталистите, които едновременно са работници» (пак там, стр. 371).

Роси не си е изяснил какво при тези условия би станало със съвременната форма на производството. Наистина, ако той разглежда производството само като технологически процес независимо от социалните форми на производството, ако, от друга страна, под капитал той не разбира нищо друго освен продукт, който се използва за създаване на нови продукти, това може да му бъде съвсем безразлично. Той поне има предимството, че обявява формата на работна заплата за не «необходим факт на производството».

«Да схващаме работоспособността, като се абстрахираме от средствата за живот на работниците по време на производството, означава да схващаме *нещо умозрително.* Който казва труд, който казва работоспособност, казва едновременно работници и средства за живот, работник и работна заплата. . . същият този елемент се появява отново под названието капитал; като че ли едно и също нещо би могло да влиза в състава на две различни оръдия на производството» (пак там, стр. 370, 371).

Само работоспособността е действително *«нещо умозрително».* Но това нещо умозрително съществува. Ето защо, щом работникът не може да продаде работоспособността си, той умира от глад. И капиталистическото производство почива на това, че работоспособността е сведена до такова нещо умозрително. Ето защо Сисмонди правилно казва:

«Работоспособността. . . е *нищо,* ако не бъде продадена» (*Sismondi.* Nouveaux Principes d'Economie politique. Seconde édition, Tome I, Paris, 1827, стр. 114) [Руски превод, том I, стр. 197).

Глупавото у Роси е, че той се стреми да представи «наемния труд» като «несъществен» за капиталистическото производство.

За машината Роси би могъл освен това да каже:

Машината, а не стойността ѝ, представлява част от капитала. Тази *стойност* на машината била заплатена на фабриканта на машини и може би е била потребена от него като доход. Следователно стойността на машината не бивало да фигурира два пъти в производствения процес: веднъж като приход на фабриканта на машини, другия път като капитал или като съставна част на капитала на собственика на памукопредачницата и т. н.

Впрочем характерно е следното : Роси казва, че работните заплати, т. е. наемният труд, биха били излишни, ако работниците бяха богати: а г-н Джон Стюърт Мил: ако трудът би могъл да се получи *даром:*

«Работните заплати *нямат производителна сила;* те са цената на една производителна сила. Работните заплати не допринасят, наред с труда, за производството на стоки {би трябвало да гласи: за производството на продукти, на потребителни стойности}, не повече, отколкото *цената на машините* допринася за това наред със самите машини. *Ако би могло да се получи труд без покупка,* работната заплата би била излишна» (*J. St. Mill.* Essays on some Unsettled Questions of Political Economy. London, 1844, стр. 90—91).

[II—80] Доколкото се разглежда само общата форма на капитала като запазваща се и увеличаваща се стойност, капиталът се обявява за нещо нематериално и затова от гледна точка на икономиста, който познава само осезаеми неща или идеи — за него отношения не съществуват, — се обявява само за идея. Като стойност капиталът е безразличен спрямо определените веществени начини на съществуване, спрямо потребителните стойности, от които се състои. Тези веществени елеменги не правят капитала капитал.

«*Капиталът е винаги нематериална същност,* защото не материята представлява капитал, а *стойността* на тази материя, стойност, която няма нищо телесно» (*J. B. Say.* Traité d'économie politique. Troisième édition. Tome second, Paris, 1817, стр. 429).

Или у Сисмонди:

«Капиталът е търговска идея» (*J. C. L. Simonde de Sismondi.* Etudes sur l'économie politique. Tome II, Bruxelles, 1838, стр. 273).

Докато всички капитали са стойности, стойностите като такива все още не са капитал. И ето, икономистите побързват да се върнат към веществената форма на капитала в самия трудов процес. Доколкото самият трудов процес се явява като производствен процес на капитала и е подчинен на капитала, то може да се каже според това, коя отделна страна на трудовия процес (който, както видяхме, като такъв съвсем не предполага капитал, а е присъщ на всички начини на производство) се фиксира от един или друг икономист, че капиталът ставал продукт или че бил средство за производство или суров материал, или оръдия на труда. Така, Рамсей казва, че суровият материал и средството на труда образували капитала. Роси казва, че всъщност само оръдието било капитал. Тук елементите на трудовия процес се разглеждат, доколкото не са положени в отделна икономическа определеност. (По-късно ще се окаже, че и в самия трудов процес това *заличаване на определеността по форма* е само привидност.) Трудовият процес (производственият процес на капитала), сведен до простата си форма, се явява не като производствен процес на капитала, а чисто и просто като производствен процес, и за *разлика от труда* тук капиталът се явява само във веществената определеност на суров материал и оръдие на труда. (Но в действителност и тук *трудът*

е същинското битие на капитала, включен е в него.) Именно тази страна — която е не само произволна абстракция, а е абстракция, която изчезва в самия производствен процес — икономистите фиксират, за да представят капитала като необходим елемент на всяко производство.[40] Естествено, те правят това, само като произволно фиксират един момент.

«Труд и капитал. . . единият, *непосредствен* труд. . . другият, *натрупан труд,* който е резултат на предишен труд» (*James Mill.* Elements of Political Economy. London, 1821, стр. 75).

«*Натрупан труд*. . . непосредствен труд (*R. Torrens.* An Essay on the Production of Wealth. London, 1821, гл. I, [стр. 33]).

«*Капитал е онази част от богатството на една страна, която се използва за производството и се състои от храна, облекло, оръдие, суров материал, машини и т. н., необходими, за да се приведе в* действие трудът» (*D. Ricardo.* On the Principles of Political Economy, and Taxation. Third edition. London. 1821, стр. 89) [Руски превод, том I, стр. 86].

«*Капитал* е само особен вид богатство, а именно онзи, който е предназначен не за непосредствено задоволяване на нашите нужди, а за придобиване на други полезни предмети» (*Торънс,* цит. съч., стр. 5).

«В първия камък, който дивакът хвърля по преследвания от него звяр, и в първата пръчка, която той хваща, за да притегли плода, който не може да достигне, ние виждаме присвояване на един предмет с цел да се придобие друг и така откриваме началото на капитала» (пак там, стр. 70—71).

Капитал са «*всички предмети, които притежават разменна стойност, натрупани резултати на минал труд*» (*H. C. Carey.* Principles of Political Economy. Part the first. Philadelphia 1837, стр. 294).

«Когато една сума е предназначена за материално производство, тя получава названието *капитал* (*H. Storch.* Cours d'Economie politique. Avec des notes explicatives et critiques par J. B. Say. Tome I, Paris, 1823, стр. 207).

«*Богатствата не са капитали, освен доколкото служат на производството*» (пак там, стр. 219).

«Елементите на националния капитал са: 1) мелиорация на почвата; 2) съоръжения; 3) оръдия или работни инструменти; 4) средства за живот; 5) материали; 6) готови изделия» (пак там, стр. 229—241).

[II—81] «Всяка производителна сила, която не е нито земя, нито труд, е *капитал.* Той включва всички сили, произведени изцяло или частично от труда, които се прилагат за възпроизводството» (*Роси.* Цит. съч., стр. 271).

«Няма никаква разлика между един *капитал* и която и да е друга част от богатството. Само от това, как тя се *използва,* една вещ става *капитал,* т. е. когато тя се използва в някоя производителна операция като суровина, като оръдие или като средства за живот» (*Cherbuliez.* Richesse ou pauvreté. Paris, 1841, стр. 18).

Но в капиталистическото производство съвсем не става дума само за това, да се произведе продукт или дори стока, а за това, да се произведе по-голяма стойност от онази, която е била пусната в производството. Ето защо обясненията:

«Капитал е онази част от богатството, която се употребява за производството и обикновено с цел да се получи печалба» (*Thomas Chalmers.* On Political

Economy in connexion with the Moral State and Moral Prospects of Society. 2nd edition, London, 1832, стр. 75).

Главно Малтус е включил това определение в дефиницията на капитала. (Определението на Сисмонди е по-тънко, тъй като печалбата е по-развита форма на принадената стойност.*)

«*Капитал.* Онази част от запасите» (т. е. от натрупаното богатство) «на една страна, която запазват или използват в производството и разпределението с цел да се получи печалба» (*T. R. Malthus*. Definitions in Political Economy. A new edition, with a preface, notes, and supplementary remarks by John Cazenove London, 1853, стр. 10).

«*Минал труд* (капитал). . . *настоящ труд*» (*E. G. Wakefield.* В изданието: *A. Smith.* An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. Vol. I. London, 1835, стр. 230—231, бел.).

И така, имаме 1) капиталът е пари; капиталът е стока, ако се разглежда първата форма, в която той се явява; 2) [капиталът е] натрупан (минал) труд в противоположност на непосредствения, настоящ труд, доколкото капиталът се разглежда в противоположност на живия труд и едновременно стойността се разглежда като субстанция на капитала; 3) [капиталът е] средство на труда, материал на труда, изобщо продукти за образуване на нови продукти, доколкото се разглежда трудовият процес, материалният производствен процес; [капиталът е] средства за живот, доколкото се разглежда откъм потребителната стойност онази съставна част на капитала, която се разменя срещу работоспособността.

Доколкото целият трудов процес (целият непосредствен производствен процес) се концентрира в продукта като в свой резултат, капиталът съществува сега като продукт. Но това е само битието му като потребителна стойност, само че последната е сега налице като резултат на трудовия процес и на производствения процес — на процеса, през който е преминал капиталът. Ако се фиксира това и се забрави, че трудовият процес е едновременно процес на увеличаване на стойността, че следователно резултатът е не само потребителна стойност (продукт), а е едновременно разменна стойност, че е единство от потребителна стойност и разменна стойност=стока, то може да възникне глупавата представа, че капиталът се бил превърнал само в продукт и ставал отново капитал едва когато бъдел продаден, когато станел стока.

Същата глупава представа може да бъде изтъкната и от друга гледна точка. В самия трудов процес е безразлично (изчезва) обстоятелството, че материалът на труда и средствата на труда са вече продукти, следователно са стоки (тъй като съгласно нашата предпостав-

---

*Вж. настоящия том, стр. 6. *Ред*

ка всеки продукт е стока). Стоката и самият продукт важи тук само доколкото е потребителна стойност, т. е. например суров материал. Следователно може да се каже, че онова, което преди е било капитал, се е превърнало сега в суров материал; може да бъде изразено в такава форма, че онова, което е резултат на единия производствен процес, е суровият материал или оръдието на труда (предпоставката) на другия производствен процес. По този начин разсъждава например Прудон:

«Поради какво *понятието продукт* се превръща изведнъж в понятието *капитал?* Поради *идеята за стойност*. Това ще рече, че за да стане капитал, продуктът трябва да е бил подложен на точна оценка, да е бил купен или продаден, цената му да е била обсъждана и фиксирана чрез един вид законно споразумение. Например кожата, която излиза от месарницата, е *продукт на месаря.* Купена ли е тази кожа от кожаря? Последният веднага включва нея или стойността ѝ в своя производствен фонд. Посредством труда на кожаря този капитал става пак продукт» («Gratuité du Crédit». Discussion entre M. *Fr. Bastiat* et M. *Proudhon*. Paris, 1850, стр. 178—180).

[II—82] Изобщо господин Прудон обича да снабдява елементарни представи с погрешен метафизически апарат и да ги възпроизвежда пред публиката. Нима той мисли, че кожата, преди да напусне месарницата, не фигурира като стойност в книжата на месаря? Фактически той не казва нищо друго, освен че стока=капитал, което е погрешно, тъй като наистина всеки капитал съществува като стока или пари, обаче стока или пари като такива още не са капитал. Предстои именно да се покаже как от «понятието» пари и стока се развива понятието капитал. Прудон вижда само трудовия процес, но не вижда процеса на увеличаване на стойността; поради последния продуктът на съвкупния производствен процес е не само потребителна стойност, а потребителна стойност с определена разменна стойност, т. е. е стока. Дали тази стока се продава над или под нейната стойност, преминаването ѝ през законно споразумение не ѝ придава нова определеност по форма, не превръща нито продукта в стока, нито — още по-малко — стоката в капитал. Тук производственият процес на капитала едностранчиво се фиксира, доколкото е трудов процес, доколкото резултатът му е потребителна стойност. Капиталът се разглежда като вещ, само като вещ.

Еднакво глупаво — и това е характерно за начина, по който декламаторският социализъм разглежда *обществото* с оглед на икономическите определения — Прудон казва:

«*За обществото разликата между капитал и продукт не съществува.* Тази разлика е съвсем субективна [съществува само] за индивидите» [пак там, стр. 250].

Определената обществена форма той нарича субективна, а субективната абстракция нарича общество. Продуктът като такъв принадлежи към всеки начин на труд, каквато и да е обществената му форма. Продуктът става *капитал* само доколкото представлява определено, исторически определено обществено производствено отношение. Начинът, по който господин Прудон разглежда от гледна точка на обществото, означава да не вижда *разликите*, да се абстрахира от тях, които именно изразяват определеното *обществено* отношение или икономическата определеност по форма. Като че ли някой иска да каже: от гледна точка на обществото не съществуват роби и граждани; и едните, и другите са хора. По-скоро те са хора *извън* обществото. Да бъдеш роб или да бъдеш гражданин са определени обществени начини на съществуване на хората *A* и *B*. Човекът *A* като такъв не е роб. Той е роб в и посредством обществото, към което принадлежи. Да бъдеш роб или да бъдеш гражданин са обществени определения, отношения на хората *A* и *B*. Това, което Прудон казва тук за капитала и продукта, означава у него, че от гледна точка на обществото не съществува разлика между капиталисти и работници, разлика, която съществува именно само от гледна точка на обществото.[41] Характерно е, че с високопарна фраза той прикрива неспособността си да премине от категорията (понятието) стока към категорията капитал.

Впрочем същата глупост да се говори за превръщането на продукта в капитал — фактически само обичайната ограничена представа за капитала като вещ с особено приложение — се среща и у други икономисти, където обаче тя се явява не толкова претенциозно. Например:

«Материалът, който придобиваме, за да го съчетаем със собствения си труд и да го преобразуваме в продукт, се нарича *капитал;* а когато трудът е изпълнен и стойността е създадена, това се нарича *продукт*. По такъв начин един и същ предмет може да бъде *продукт* за едно лице и *капитал* за друго. Кожата е продукт на кожаря и капитал за обущаря» (*Francis Wayland*. The Elements of Political Economy. Tenth Thousand. Boston, 1843, стр. 25).

[II—83] У г-н Ж. Б. Сей не бива да се учудваме на нищо. Например той ни казва:

«*Трудът* на земята, този на животните и машините е също *стойност, защото му се поставя цена* и той се купува.»[42]

И той ни казва това, след като ни е казал, че «стойност» е «това, което едно нещо струва» и че «цена» е «изразената в пари стойност на едно нещо». Така той обявява работната заплата за *«наема* на една производителна способност» — наемането на работоспособността — и продължава, за да покаже, че не разбира собствения си израз, «или

по-точно цената на покупката на една производителна услуга».[43]

Тук трудът се взима само така, както се явява в трудовия процес, като дейност, за да се произведе *потребителна стойност*. В този смисъл и суровият материал (съвсем общо изразено — земята), и средствата за производство (капиталът) вършат «производителни услуги» в трудовия процес. Именно това е осъществяването на тяхната *потребителна стойност*. След като по такъв начин всички елементи на производството са сведени до простите фактори на потребителните стойности, които участвуват в трудовия процес, тогава печалбата и рентата се явяват като цени на «производителните услуги» на земята и продуктите, както и работната заплата се явява като цена на «производителните услуги» на труда. От потребителната стойност тук навсякъде се извеждат определените форми на разменната стойност, които са съвсем независими от нея.

{В основата на цялата меркантилна система лежи представата, че принадената стойност възниква само от обръщението, т. е. от друго разпределение на налични стойности.}

{Доколкото в понятието капитал е включено не само запазването и възпроизвеждането на стойността, но и *увеличаването на стойността*, т. е. умножаването на стойността, полагането на принадена стойност, може между другото да се види по това (както ще видим по-късно, най-ярко това се вижда у физиократите), че у ранните италиански икономисти само това производство на принадена стойност се нарича *възпроизводство на стойността*. Например у *Вери:*

«*Възпроизводство на стойността* е онази част от цената на земеделския или промишления продукт, която е в повече от *първоначалната стойност* на материалите и необходимите при обработването им средства за потребление. В земеделието се приспадат семената и потреблението на земеделеца; в промишлеността също така се приспадат суровината и потреблението на работника и се създава всяка година точно толкова *възпроизводствена стойност*, колкото остава след такова приспадане» (*P. Verri.* Meditazione sulla Economia Politica (1771). In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna, Tomo XV. Milano, 1804, стр. 26—27).}

{Същият П. Вери признава (при все че е меркантилист), че ако стоките се продават по тяхната стойност или по тяхната средна цена («prezzo comune»), то е безразлично кой е купувач и кой е продавач; или че принадената стойност не може да възникне от разликата между купувач и продавач. Той казва, че при това трябва да е безразлично дали някой в акта на размяната е купувач или продавач:

«Средната цена е цената, при която купувачът може да стане продавач, а продавачът да стане купувач без чувствителна загуба или печалба. Нека например средната цена на коприната да е 1 флорин за фунт; еднакво богат ще е както този, който има 100 фунта коприна, така и онзи, който има 100 флорина, тъй като

първият лесно може, като продаде коприната, да има 100 флорина, а също така вторият, като отстъпи 100 флорина, може да има 100 фунта коприна. . . *Средната цена е цената, при която никоя от договарящите страни не обеднява»* (пак там, стр. 34—35).

[II—84] За капитала като такъв *потребителна стойност* има само онова, което запазва и умножава капитала. Следователно *трудът* или *работоспособността*. (Трудът е само функция, осъществяване, действуване на работоспособността). {Eo ipso* са включени условията за осъществяване на труда, тъй като без тях капиталът не може да използва, да консумира работоспособността.} Ето защо трудът не е *някоя* потребителна стойност за капитала. Той е *неговата* потребителна стойност.

«Непосредственият пазар за капитала или непосредственото поле за капитала, може да се каже, е *трудът»* («An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus.» London, 1821, стр. 20).

{*За размяната между капитала и работоспособността:*

«Работната заплата не е нищо друго освен пазарната цена на труда и ако работникът я е получил, той е получил пълната стойност на стоката, с която разполага. За нещо повече той не може да претендира» (*John Wade*. History of the Middle and Working Classes. 3rd edition. London, 1835, стр. 177).}

{*Производително потребление.*

«Производително потребление — когато потреблението на стоката е част от *производствения процес*. . . В тези случаи *няма потребление на стойността*, тъй като същата тази стойност съществува в нова форма» (*S. P. Newman*. Elements of Political Economy. Andover and New Jork, 1835, стр. 296).}

(«*Капиталът* се потребява също както *фонда* за потребление; но като се потребява, той се *възпроизвежда*. Капитал е маса богатства, предназначена за *промишлено потребление*, т. е. за *възпроизводство»* (*H. Storch*. Cours d'Economie Politique. Avec des notes explicatives et critiques par J. B. Say. Tome I. Paris, 1823, стр. 209).}

* * *

Разгледан като цяло, производственият процес се разпада на 2 отдела:

1) Размяна между капитала и работоспособността, което като допълнение включва размяна на определени съставни части на съществуващия като пари (стойност) капитал срещу предметните условия на труда, доколкото самите те са стоки (следователно и продукт на

* — с това. *Ред.*

предишен труд). Този първи акт включва, че известна част от съществуващия капитал се превръща в средствата за живот на работника, следователно и в средствата за запазване и възпроизвеждане на работоспособността. {Доколкото част от тези средства за живот са били потребени *по време* на самия трудов процес, за да се произведе трудът, средствата за живот, които работникът потребява, също както суровият материал и средствата за производство (като разходи за издръжката на работника), могат да бъдат причислени към предметните условия на труда, на които капиталът се разпада в производствения процес. Или те могат да бъдат разглеждани като момент на възпроизводителното потребление. Или най-после те могат да бъдат разглеждани и като средство за производство на продукта, както например въглищата и машинните масла, които машината потребява по време на производствения процес.

2) В действителния трудов процес *трудът* се превръща в *капитал*. С други думи, той става *опредметен* (предметен) *труд* — и то опредметен труд, който *самостоятелно* — като собственост на капиталиста, като икономическо битие на капиталиста — противостои на живата работоспособност. *За това превръщане на труда в капитал:*

«Те (работниците) разменят труда си срещу жито {т. е. срещу средства за живот изобщо}. «Това жито става *за тях* доход {фонд потребление} . . . докато *техният труд* е станал *капитал* за техния господар» (*Sismondi*. Nouveaux Principes d'Economie politique. Seconde édition. Tome I, Paris, 1827, стр. 90) [Руски превод, том I, стр. 186].

«Той (работникът) искаше *средства за живот,* за да *живее,* а господарят искаше *труд,* за да *спечели*» (пак там, стр. 91). [Руски превод, том I, стр. 186].

«Като разменя своя труд, работниците го превръщат в *капитал*» (пак там, стр. 105) [Руски превод, том I, стр. 193].

Каквито изгоди за наемните работници да носи бързото нарастване на богатството, то не премахва причините на тяхната мизерия. . . те си остават лишени от всякакво право на капитал, следователно остават принудени *да продават труда си* и да се отказват от всяка претенция за продуктите на този труд» (*Cherbuliez*. Richesse ou Pauvreté. Paris, 1841, стр. 68).

«В [съвременния] обществен строй богатството е *придобило свойството да се възпроизвежда* посредством *чужд труд,* без собственикът му да сътрудничи за това. *Богатството, както трудът и посредством труда* носи *годишно плод,* който може да бъде унищожаван всяка година, без от това богатият да става победен. Плодът е *доходът,* който възниква от *капитала*» (*Sismondi*. Nouveaux Principes d'Economie politique. Seconde édition. Tome I, Paris, 1827, стр. 82]. [Руски превод, том I, стр. 182].

За това, че в процеса на покупката капиталът се разменя срещу *работоспособност,* а не срещу труд:

«Ако наречете труда стока, той не прилича на такава стока, която отначало се произвежда за размяна, а след това се изнася на пазара, където трябва да бъде разменена срещу други стоки, в съответствие с относителното количество на вся-

ка от тях, намираща се в дадено време на пазара; трудът се *произвежда* в момента, когато се изнася на пазара, нещо повече, той се изнася на пазара, преди да бъде произведен» («Observations on certain Verbal Disputes in Political Economy». London, 1821, стр. 75—76).

[II—85] {Различните форми на доход (освен работната заплата), като печалба, лихва, поземлена рента и т. н. (и данъци), са само различни съставни части, на които *принадената стойност* се дели, се разпределя между различни класи. Тук засега трябва да се разглеждат само в общата форма на принадена стойност. Естествено, деленията, на които тя може да бъде подложена по-късно, с нищо не изменят нито количеството, нито качеството ѝ. Впрочем, известно е освен това, че промишленият капиталист е междинното лице, което плаща лихва, поземлената рента и т. н.

«Трудът е източникът на богатството; богатството е негов продукт; доходът като част от богатството трябва да произхожда от този общ източник; обикновено 3 вида доход — *рента, печалба и работна заплата* — извеждат от 3 различни източника: от земята, от натрупания капитал и от труда. Тези 3 деления на дохода са само 3 различни начини да се получава дял от плодовете на труда на човека» (*Sismondi*. Nouveaux Principes d'Economie politique. Seconde édition. Tome I. Paris, 1827, стр. 85) [Руски превод, том I, стр. 183].}

{«Продуктите са присвоени, преди да бъдат превърнати в капитал, и това превръщане не ги освобождава от присвояването» (*Шербюлие*, цит. съч., стр. 54)

«Тъй като пролетарият *продава* труда си срещу определени средства за живот, той се отказва напълно от всяко право върху другите части на капитала. Присвояването на тези продукти си остава същото, както преди: то по никакъв начин не се изменя вследствие на споменатото споразумение» (пак там, стр. 58).}

В това превръщане на труда в капитал всъщност се крие цялата тайна на капиталистическото отношение.

Ако капиталистическото производство се разглежда като цяло, то следва: като същински продукт на този процес следва да се разглежда не само *стоката* (а още по-малко само *потребителната стойност* на стоката, *продуктът*); и не само *принадената стойност*, при все че тя е резултат, който фигурира като цел на целия процес и го характеризира. Произвежда се не само това единствено нещо — стока, стока с по-голяма стойност, отколкото е стойността на първоначално авансирания капитал, — а се произвежда капитал и се произвежда наемен труд; т. е. възпроизвежда се и се увековечава отношението. Впрочем това ще се види по-ясно след по-нататъшното разглеждане на производствения процес.

И принадената стойност, и заплатата се явяват тук в една форма, която досега още не сме срещали, а именно във формата на *доход*, следователно, от една страна, *разпределение* и затова, от друга страна, определен вид *фонд потребление*. Впрочем, тъй като това определение е засега все още излишно (но то ще стане необходимо, щом

стигнем до 4-ти пункт на I отдел — първоначалното натрупване[44]) ще разгледаме тази определеност по форма едва след като сме разгледали по-отблизо производствения процес на капитала.

Работната заплата — понеже като наемен труд е предпоставка на капиталистическото производство — ни се явява тук като *форма на производството;* също както включихме *принадената стойност* и създаването ѝ в понятието *капитал* като производствено отношение. Тогава, едва на второ място следва да се покаже как тези производствени отношения се явяват едновременно като отношения на разпределение (по този повод да се осветли по-отблизо и глупостта да се схваща работоспособността като капитала на работника). Следователно това отчасти е необходимо, за да се изтъкне безсмислицата да се разглеждат буржоазните производствени отношения и отношения на разпределение като разнородни отношения. Така Дж. Ст. Мил и много други икономисти схващат производствените отношения като естествени, вечни закони, а отношенията на разпределение схващат като изкуствени, исторически възникнали и зависими от контрола и т. н. на човешкото общество. От друга страна, окачествяването на принадената стойност като доход (следователно изобщо категорията доход) е формула за опростяване, както например при разглеждането на натрупването на капитал.

Въпросите: кой труд е производителен, както и дали работната заплата или капиталът са производителни, а също и формулирането на работната заплата и принадената стойност като доход, трябва да се третират в края на изложението за относителната принадена стойност (или и отчасти при отношението между наемен труд и капитал?). (Също така работникът като *С — П — С*, капиталистът като *П — С — П*, спестяването и натрупването на първия и т. н.).

{*Добавки из моята тетрадка.*[45]

Като *потребителна стойност* трудът е *само за капитала* и потребителната стойност на самия капитал, т. е. опосредствуващата дейност, чрез която капиталът *увеличава стойността си*. Ето защо трудът не е потребителна стойност за работника, поради това трудът не е за него *производителна сила* на богатството, средство за обогатяване или обогатяваща дейност. *Потребителна стойност* за [II—86] капитала, а за работника трудът е *само разменна* стойност, налична разменна стойност. Трудът бива положен като разменна стойност в акта на размяната с капитала, чрез продаването му за пари. Потребителната стойност на една вещ засяга не продавача ѝ, а само нейния купувач. Трудът (работоспособността), който работникът продава на капитала като *потребителна стойност,* е за работника неговата *разменна стойност,* която той иска да реализира, но която (както изобщо цените на стоките) е вече *определена* преди акта на тази размяна.

предполага се като негово условие. Ето защо разменната стойност на работоспособността, чието реализиране се извършва в процеса на размяната с капитала, е *предварително положена,* предварително определена, претърпява само формална модификация (чрез превръщане в пари). Тя не се определя от потребителната стойност на труда. За самия работник трудът има потребителна стойност само, доколкото *е разменна стойност,* а не доколкото произвежда разменна стойност. За капитала трудът има разменна стойност само доколкото е потребителна стойност. Трудът е потребителна стойност като нещо различно от разменната му стойност не за самия работник, а само за капитала. Следователно работникът разменя труда като проста, предварително определена, посредством минал процес определена разменна стойност — той разменя самия труд като *опредметен труд,* само доколкото е определено количество труд; доколкото неговият еквивалент е нещо вече измерено, дадено. Капиталът взима при размяната труда като жив труд, като всеобщата производителна сила на богатството, като увеличаваща богатството дейност. Ясно е следователно, че работникът не може да се *обогати* чрез тази размяна, като срещу наличната величина на работоспособността отдава нейната *творческа сила* подобно на Исай, който за паница леща отстъпил първородството си. Напротив, работникът трябва да обеднява, тъй като творческата сила на неговия труд застава срещу него като сила на капитала, като *чужда сила.* Работникът *отчуждава* от себе си труда като производителна сила на богатството; капиталът си присвоява труда като такава сила. Ето защо отделянето на труда от собствеността върху продукта на труда, отделянето на труда от богатството е положено в самия този акт на размяна. Това, което изглежда парадоксално като резултат, е заложено в самата предпоставка. По отношение на работника производителността на неговия труд става *чужда сила,* както и изобщо неговият труд, доколкото не е *способност,* а е движение, *действителен* труд; напротив, капиталът увеличава стойността си чрез *присвояване на чужд труд.* С това е положена поне възможността за увеличаване на стойността като резултат на размяната между капитала и труда. Отношението се *реализира* едва в самия производствен акт (където капиталът действително потребява чуждия труд). Както работоспособността като *предварителна положена* разменна стойност се разменя срещу еквивалент в пари, тези пари от своя страна се разменят срещу еквивалент в стока, която се консумира. В този процес на размяна трудът не е производителен; той става такъв едва за капитала. Трудът може да извлече от обръщението само онова, което е пуснал в него, т. е. *предварително определено* количество стока, която не е нито негов собствен продукт, нито собствената му стойност. {Ето защо всички успехи на цивилизацията, с други

думи всяко увеличение на обществените производителни сили — на производителните сили на самия труд — обогатяват не работника, а капиталиста. Следователно те увеличават само силата, която господствува над труда, умножават само производителната сила на капитала — *обективната власт* на капитала над труда.} Превръщането на труда в капитал е *an sich** резултат на разменния акт между капитала и труда. *Това превръщане се полага* едва в самия *производствен процес*.

{*У Сей* и компания оръдието и т. н. поради *производителната услуга*, която върши, има право на възнаграждението, което се дава на неговия притежател. По такъв начин *самостоятелността* на оръдието на труда, неговото *обществено* определение, т. е. определението му като капитал се предполага, за да се изведат претенциите на капиталиста.}

«Печалбата не се прави при размяната. Ако не съществуваше преди това, тя не би могла да съществува и след тази сделка» (*Ремсей*, цит. съч., стр. 184).

{«Всеки участък земя е суров материал за земеделието» (*Вери*, цит. съч. стр. 218).}

[II—87] {Като пример, даден ми от Енгелс:

10 000 вретена по 1 фунт седмично=10 000 фунта=за 550 ф. ст. прежда=1 фунт прежда за 1 $^1/_{10}$ шил.

Суров материал 10 000 фунта в преждата; 1500 (15%) отишли във фирата; всичко 11 500 по 7 пенса за фунт=[около] 336 ф. ст.

10 000 вретена струват (по 1 ф ст. за вретено) 10 000 ф. ст. Годишното им изхабяване (12 $^1/_2$%)=1250 ф. ст. Следователно за седмица изхабяването е равно на около 24 ф. ст. Седмични разходи за въглища, смазочни масла и т. н. 40 ф. ст.; изхабяване на парната машина 20 ф. ст. Общият седмичен разход за машини 24+40+20= 84 ф. ст.

Работна заплата за седмица 70 ф. ст.

[Общо седмични разходи] 336+84+70=490 ф. ст. Цената на един фунт прежда=1 $^1/_{10}$ шил.; следователно 10 000 фунта прежда струват 550 ф. ст. [Като печалба остават] 550—490=60 ф. ст.

Следователно *суров материал* $^{336}/_{490}$=$^{24}/_{35}$=68 $^4/_7$%. *Работна заплата* $^{70}/_{490}$=$^1/_7$=14 $^2/_7$%. *Машини* и т. н. $^{84}/_{490}$=$^6/_{35}$=17 $^1/_7$%.

И така, суров материал и машини=85 $^5/_7$%; работна заплата 14 $^2/_7$. Следователно $^1/_7$ от разходите (70 ф. ст.) за работна заплата, $^6/_7$ (420 ф. ст.) за машини и суров материал. От тези $^6/_7$ за *суров материал* се падат $^4/_5$, т. е. малко по-малко от $^5/_7$ от всички разходи, а за *машини* — $^1/_5$, т. е. малко повече от $^1/_7$ от всички разходи.}

---

* — потенциално. *Ред.*

В *статия за парите* («Manchester Guardian» от 18 септември 1861 г.) се казва:

«Относно грубопредачното производство получихме следните данни от едно лице с високо положение:

17 септември 1860 г.	за фунт	разлика [между цената на памука и цената на преждата]	разходи за предене за фунт
Разходите му за памук .... $6^{1}/_{4}$ пенса Основната му прежда № 16 продадена по .... $10^{1}/_{4}$ пенса		4 пенса	3 пенс
Печалба 1 пенс на фунт			
17 септември 1861 г.			
Разходите му за памук .... 9 пенса За основната му прежда № 16 се иска ...... 11 пенса		2 пенса	$3^{1}/_{2}$ пенса
Загуба $1^{1}/_{2}$ пенса на фунт.»			

Съгласно *първия* пример стойността на фунт основна прежда е била 10 $^{1}/_{4}$ пенса (1860 г.), от които 1 пенс печалба. Следователно производствените му разходи са били 9 $^{1}/_{4}$ пенса. По отношение на тях 1 пенс представлява 10 $^{30}/_{37}$%. Обаче ако приспаднем 6 $^{1}/_{4}$ (суровия материал), остават 4 пенса, от които за разходи за предене отиват 3 пенса. Дори да приемем, че работната заплата възлиза на половината от това, което е погрешно, то на 1 $^{1}/_{2}$ пенса [работна заплата] ще получим 1 пенс принадена стойност. И така, [отношението на принадената стойност към работната заплата]=2:3, или 66 $^{2}/_{3}$%, а 66 $^{2}/_{3}$% точно=$^{2}/_{3}$ от цялото.

[II—88] Изразено в часове, на всеки 3 часа работа за себе си работникът работи 2 часа за господаря си. Следователно на всеки час. . . $^{2}/_{3}$ час. И така, ако той общо работи 10 часа, от тях 6 отиват за него и 4 ($^{12}/_{3}$ часа) — за неговия господар (3:2=6:4). Ако на 10 часа той дава 4 часа на господаря си, то на 1 час. . . $^{4}/_{10}$ час=24 минути. На 1 час той работи за себе си 36 минути (36:24=3:2, тъй като 36×2=72 и 24×3=72).

При трудовия процес видяхме, че всички негови фактори с оглед на неговия резултат — продукта — могат да бъдат наречени *средства за производство*. Напротив, ако се разглежда *стойността* на различните фактори, които са нужни за произвеждане на продукта — *авансираните* (изразходваните стойности) за произвеждане на продукта стойности, — те се наричат *разходи по производството* на продукта. Следователно разходите по производството се свеждат до сумата работно време (било работно време, което се съдържа в материала и средствата на труда, било работното време, което е новоприбавено в

трудовия процес), което е нужно за произвеждане на продукта — съвкупното работно време, опредметено в продукта, изразходвано за него.

Засега формулата *разходи по производството* е за нас само название и не прибавя нищо ново към досегашните определения. Стойността на продукта=сбора от стойностите на материала, средството и на труда, прибавян към материала посредством средството на труда. Изразът е чисто аналитичен. Фактически той е само друг израз за обстоятелството, че стойността на стоката се определя от количеството на опредметеното в нея работно време. Едва при по-нататъшното изложение ще намерим повод да се спрем по-подробно на формулата за разходите по производството. (А именно при капитал и печалба се получава антиномия поради това, че, от една страна, стойността на продукта=на разходите по производството, т. е. на авансираната за произвеждането на продукта стойност, а, от друга страна (нещо, което е заложено в печалбата), стойността на продукта, доколкото включва принадената стойност, е по-голяма от стойността на разходите по производството. Това се дължи на обстоятелството, че за капиталиста разходите по производството са само сумата на авансираните от него стойности, т. е. стойността на продукта=стойността на авансирания капитал. От друга страна, действителните разходи по производството на продукта=сумата на съдържащото се в него работно време. Обаче сумата на съдържащото се в него работно време > от сумата на авансираното или платеното от капиталиста работно време. А тази свръхстойност на продукта над *платената* или *авансираната* от капиталиста стойност образува именно принадената стойност; съгласно нашето определение — *абсолютната величина,* от която се състои печалбата.)

[II—89] *Към въпроса за разделението на труда.*

Th. Hodgskin. Popular Political Economy etc. London, 1827.

«Изобретението и знанието с необходимост предшествуват разделението на труда. Диваците са се научили да правят лъкове и стрели, да ловят животни и риба, да обработват земята и да тъкат тъкани, преди някои от тях да се посветят изключително на изготвяне на оръдия, необходими за лов, риболов, земеделие и тъкачество. . . Безспорно изкуството да се обработват метали, кожа или дърво е било до известна степен известно, преди да се появят ковачи, обущари и дърводелци. В най-ново време парните и предачните машини са били изобретени, преди някои хора да се специализират в изработване само на предачни и парни машини» (стр. 79, 80) [Руски превод, стр. 93).

«Важни изобретения са резултат на необходимостта да се труди човек и естествено на нарастването на населението. Например, когато диворастящите продукти на земята били изядени, човек става рибар и т. н.» (стр. 85) [Руски превод, стр. 96].

«Необходимостта е майка на изобретението и постоянното съществуване на тази необходимост може да бъде обяснено само с постоянното нарастване на на-

селението. Например повишението на цените на добитъка е предизвикано от нарастването на населението и от нарастването на неговото промишлено и друго производство. Повишението на цените на добитъка води до отглеждане на фуражни растения за него, до повишена употреба на торове и до увеличение на производството, което достига около $^1/_3$ от цялото производство на страната» (стр. 86—87) [Руски превод, стр. 97—98].

«Никой не се съмнява, че *бързата връзка* между различните части на страната допринася както за увеличаване на знанията, така и за нарастване на богатството. . . *Множество* умове веднага се залавят за работа дори при намек за откритие и всяко откритие незабавно получава заслужената оценка и почти със същата бързина се усъвършенствува. Вероятността за усъвършенствуване се увеличава пропорционално на *увеличаването на броя на лицата,* които съсредоточават вниманието си върху някой специален предмет. Увеличаването на броя на тези лица води до същия ефект, до който водят и *средствата за съобщение,* тъй като въздействието на последните се състои само в това, че кара мнозина да обмислят един и същ въпрос» (стр. 93—94) [Руски превод, стр. 102].

Причини за разделението на труда.

Отначало има разделение на труда между половете в самото семейство. След това то се предизвиква от възрастовите различия. След това — от особеностите на конституцията на организма. «Разликите по пол, възраст, физическо и умствено развитие, или разликите в организацията са основната причина за разделението на труда и с развитието на обществото това разделение на труда непрекъснато се задълбочава вследствие на разликите в склонностите, заложбите и способностите на индивидите и различната степен на пригодността им за разните видове дейност» (стр. 111—114) [Руски превод, стр. 113—115].

«Освен разликите в способностите на онези, които работят, има и разлики в «склонностите» и «способностите» на онези природни оръдия, с които те работят. Разнообразието на почвите, климатите и местоположението, както и особеностите на естествените продукти на земята и на минералите, които се съдържат в недрата ѝ, принуждават определени местности да се приспособяват към определени видове труд. . . *Териториално разделение на труда»* (стр. 129—131) [Руски превод, стр. 124—125].

Граници на разделението на труда.

1) *«Обем на пазара.* . . Стоката, произведена от един работник. . . фактически и в последна сметка образува пазар за стоки, произведени от други работници; и те, и продуктите им са пазар един за друг. . . *Обемът на пазара* означава броят на работниците и величината на производителната им сила, при което повече първото отколкото второто. . . С увеличаването на броя на работниците производителната сила на обществото нараства пропорционално на това увеличаване, умножено по ефекта на разделението на труда и на увеличението на знанията. . . *Усъвършенствуваните начини на транспортиране* като например железни пътища, параходи, канали. . . всички. . . средства за облекчаване на връзките между отделните страни въздействуват върху разделението на труда също както и *фактическото нарастване на населението;* те довеждат по-голям брой работници до общуване един с друг и по-голямо количество продукти до размяна» (стр. 115—120) [Руски превод, стр. 115—118].

2-а граница. Характер на различните видове дейност.

«С развитието на науката тази привидна граница изчезва. По-специално машините я отстраняват. Приложението на парни машини за привеждане в действие на механични тъкачни станове позволява на един човек да изпълнява функциите на няколцина или да изтъкава толкова тъкан, колкото с помощта на ръчния стан могат да изтъкат три или четири души. Това означава усложняване на труда. . . но след това пак следва опростяване. . . и по такъв начин става вечно обновяване на условията за по-нататъшно разделение на труда» (стр. 127—128) [Руски превод, стр. 123—124].

[II—90] *Принаден труд.*

«Алчността на капиталистите и т. н. предизвиква *постоянна тенденция* към увеличаване *броя на работните часове* и по такъв начин — чрез увеличаването на предлагането на труда — към намаляване на заплащането му. . . Към същия този резултат води *увеличаването на основния капитал*. Защото там, където в машини, съоръжения и т. н. е вложена толкова значителна стойност, фабрикантът изпитва силно изкушение да не допуска да бездействува такова голямо количество капитал и затова няма да използва онези работници, които не се съгласяват да работят по много часове всеки ден. Оттук произтичат и ужасите на нощния труд, практикуван в някои предприятия, където едната смяна идва, когато другата си отива» (*G. Ramsay*. An Essay on the Distribution of Wealth. Edinburh, 1836, стр. 102).

При *абсолютната принадена стойност* изразходваният за труд капитал, *променливият капитал*, остава един и същ по стойностната си величина, докато стойността на съвкупния продукт нараства; но нараства, защото нараства онази част от стойността на продукта, която представлява възпроизводството на променливия капитал. Освен това в този случай (това се отнася не до принадената стойност, а до принадената стойност като печалба) неизбежно нараства онази част от постоянния капитал, която се свежда до суровина и спомагателни материали. Не трябва да се смята, че в резултат на това в някаква значителна степен нарастват разходите (*реалното,* макар и *предварително взето под внимание* изхабяване) за машини, сгради и т. н.

При *относителната принадена стойност* онази част от стойността на продукта, във вид на който се възпроизвежда променливият капитал, си остава същата, обаче разпределението ѝ се изменя. По-значителната част представлява принаденият труд и по-незначителната част — необходимият труд. В този случай даденият *променлив* капитал намалява в размер на намалялата работна заплата. Постоянният капитал си остава същият с изключение на онази негова част, която се отнася до суровия материал и спомагателните материали. Частта на капитала, изразходвана преди за работна заплата, се освобождава и може да бъде превърната в машини и т. н. На друго място (където ставаше дума за печалбата) ние изследвахме измене-

нията в постоянния капитал. Ето защо тук ще ги оставим без внимание и ще разгледаме само изменението в променливия капитал.

Нека старият капитал е равен на C (постоянен капитал)+1000 ф. ст. Тези 1000 ф. ст. представляват променлив капитал, например седмичната работна заплата на 1000 души. Тук могат да бъдат отделени два случая. [Първо,] променливият капитал намалява, защото спадат цените на произведени в други отрасли на промишлеността предмети от първа необходимост, например хляб, месо, обувки и т. н. В този случай C остава неизменно; неизменен остава и броят на заетите работници, общото количество труд. Не е настъпило изменение в *условията на производството.* Да приемем, че в резултат на споменатото поевтиняване на предметите от първа необходимост променливият капитал, т. е. неговата стойност намалява с $^1/_{10}$, следователно намалява от 1000 на 900 ф. ст. Да приемем, че принадената стойност е била равна на 500 ф. ст., т. е. е представлявала половината от променливия капитал. Тогава 1500 ф. ст. представляват съвкупната стойност, създадена от труда на 1000 души (тъй като приемаме, че работният им ден си остава същият, че величината му не се изменя), както и да се разпределят тези 1500 ф. ст. между капитала и труда.

В този случай старият капитал е бил равен:

1) C+1000 (V)+500 (принадена стойност). Следователно принаденият труд представлява $^1/_3$ от работния ден. А новият капитал е равен:

2) C+900 (V)+600 (принадена стойност). Следователно принаденият труд представлява $^2/_5$ от работния ден. В този случай принаденият труд би се увеличил от $^5/_{15}$ на $^6/_{15}$ от работния ден. Ако работният ден е равен на 12 часа, то $^1/_3$ работен ден е равна на 4 часа, а $^2/_5$ работен ден — 4 $^4/_5$ работни часа.

Да приемем, че след известно време променливият капитал (работната заплата) отново се е намалил с $^1/_{10}$ в резултат на поевтиняване на средствата за живот, произвеждани не в тази сфера на производството. Тогава променливият капитал би се намалил с $^1/_{10}$ от 900, т. е. с 90 ф. ст. и би бил 810 ф. ст. Следователно новият капитал би бил равен:

3) C+810 (V)+690 (принадена стойност). Следователно принаденият труд е $^{23}/_{50}$ от работния ден, т. е. с $^3/_{50}$ повече от преди. Едновременно се освобождава капитал — в първия случай 100, във втория случай 90 ф. ст., всичко=190 ф. ст. Това освобождаване на капитал представлява и форма на натрупване, но едновременно то е *освобождаване на паричен капитал,* както отново ще видим при разглеждане на печалбата.

Величината $C+V+S$ представлява стойността на продукта. $(V+S)$ е постоянна величина. Ако при дадени обстоятелства работ-

ната заплата се намали, стойността на продукта се изразява с формулата: $C+(V-x)+(S+x)$.

[II—91] [Второ,] ако пък относителният принаден труд е следствие на поевтиняването на самия продукт, т. е. на *изменение в условията на неговото производство,* например въвеждане на машини, то от 1000 ф. ст. променлив капитал например $^1/_2$ трябва да бъде превърната в машини. Останалият променлив капитал е равен на 500 ф. ст., т. е. остава труд на 500 работници вместо 1000. Стойността, създавана с техния труд, е равна на 750 ф. ст., тъй като стойността, създавана от труда на 1000 работници, беше равна на 1500 ф. ст. Съответно на това имаме:

стар капитал: $C+1000\ (V)+500\ (S)$;

нов капитал: ($C+500$, или $C+{}^V/_2$, което ще означим като C')$+500\ (V)+250(S)$.

Но тъй като сме приели, че вследствие на въвеждането на машини принадената стойност нараства, то променливият капитал намалява, да кажем, с $^1/_{10}$ [от първоначалната му величина, т. е. със 100 ф. ст.]. Сега можем да приемем, че тези 500 работници преработват или *толкова* (суров материал), колкото преди, или повече. За по-просто да приемем, че те преработват, колкото преди. Намаляването на променливия капитал с $^1/_{10}$ [от първоначалната му величина] означава, че вместо 500 ф. ст. сега той е равен на 400 ф. ст. И така:

стар капитал: $C+1000\ (V)+500\ (S)=C+1000\ (V)+{}^V/_2$;

нов капитал: ($C+500$, или C')$+400\ (V)+350\ (S)=(C+{}^1/_2V)+400\ (V)+{}^7/_8V$.

По такъв начин освобождават се 100 ф. ст. Но това става само ако при това не са нужни поне в същата пропорция допълнителни разходи за суровина и спомагателни материали. Само в такъв случай чрез въвеждане на машини може да бъде освободен *паричен капитал,* който преди е отивал за работна заплата.

При създаване на *абсолютна принадена стойност* суровината и спомагателните материали трябва да нарастват в същата пропорция, в която расте абсолютното количество труд.

Старият капитал: $C+1000\ (V)+500\ (S)$. Тук S е равно на $^1/_3$ от [съвкупния] работен ден, равен на 1000 работни дни. Ако работният ден е равен на 12 часа, S равно на 4 часа. Да приемем сега, че S нарасне от 500 на 600 ф. ст., т. е. с $^1/_5$, докато стойността, създадена от часовете (12×1000), е равна на 1500 ф. ст., а прирастът от 100 ф. ст. представлява 800 работни часа на 1000 работници[46], или $^4/_5$ принаден работен час на човек. Сега остава да узнаем колко материал и т. н. един човек преработва за един час, за да изчислим — при предпоставка, че условията на труда остават същите — колко той ще пре-

работи за $^{4}/_{5}$ час. Да означим това количество материал с буквата x. По такъв начин:

Новият капитал: $(C+x$, или $C')+1000\,(V)+500\,(S)+100\,(S')$. Тук авансираният капитал нараства, а продуктът нараства двойно: във връзка с нарастването на авансирания капитал и във връзка с нарастването иа принадената стойност.

Главното, основата си остава определянето на самата стойност. следователно фундаменталното положение, съгласно което независимо от степента на производителността на труда стойността се определя от необходимото работно време и следователно например винаги се изразява в една и съща парична сума, ако парите запазват постоянна стойност.

* * *

По кадастъра на Мария-Терезия, с който в Унгария било отменено прякото крепостно право, селяните били длъжни срещу отделените за тях парцели {участъци земя от по 35—40 английски акра, отделяни във всяко имение за поддържане съществуването на бившите крепостни} *безвъзмездно да отработват* на едрите земевладелци 104 дена per annum* независимо от масата дребни повинности, снабдяването на едрите земевладелци с домашни птици, яйца и т. н. [II 92]. Те били длъжни също да изпридат 6 фунта вълна или коноп, доставени от едрия земевладелец. Освен това те са били длъжни да дават $^{1}/_{10}$ от своя продукт на църквата и $^{1}/_{2}$ (??) — на земевладелеца. В Унгария още през 1771 г. от 8 милиона жители едрите земевладелци са представлявали $^{1}/_{21}$ част, т. е. около 169 хил. души, а занаятчиите били само 30 921. В подобен род факти учението на физиократите намира историческата си обосновка.

* * *

В английските каменовъглени мини средно на седмица са загивали 15 работници. За 10 години до 1861 г. включително са загинали около 10 000 души главно поради подлата алчност на собствениците на каменовъглените мини. Това като обща бележка. Капиталистическото производство е най-икономично — в определени граници, ако се абстрахираме от целия процес на обръщение и от извънредната сложност на търговските и паричните операции, която произтича от базата му, от разменната стойност — по отношение на *опредеметения труд*, по отношение на труда, опредметен в стоки. И същевременно капиталистическото производство е повече от който и да е друг начин

* — годишно. *Ред.*

на производство разточително по отношение на човека, на живия труд, то прахосва не само плътта и кръвта на човека, физическата му сила, но и умствената и нервната му енергия. Действително само с цената на огромна вреда върху развитието на всеки отделен индивид се постига общото им развитие в историческите епохи, които са прелюдия към социалистическата организация на човешкото общество.

«Мъката не ще сломи ни,
щом за радост тя е дан.
Малко ли глави паднаха
под Тимуров ятаган?»[47].

* * *

В *стойността на продукта* има повече съставни части, между които трябва да се прави разлика, отколкото в *стойността* на авансирания капитал. Последният е равен на $C+V$. Продуктът е равен на $C+A$. (A е онази част от продукта, която изразява новоприбавения труд.) Обаче A е равно на $V+S$, равно на стойността на променливия капитал плюс принадената стойност.

* * *

Щом *концентрацията* на средствата за производство в ръцете на сравнително малък брой лица — в сравнение с работещата маса — изобщо представлява условие и предпоставка на капиталистическото производство — тъй като без нея средствата за производство не биха били отделени от производителите, а в резултат на това последните не биха се превърнали в наемни работници, — тази концентрация е освен това и технологическо условие за развитието на капиталистическия начин на производство, а заедно с него е обществена производителна сила. Накратко, тя е *материално* условие за производството в голям мащаб.

[II—93] Посредством концентрацията се развива *съвместният* труд — асоциацията, разделението на труда, прилагането на машини, на науката, на природните сили. Но с това е свързан още един момент, който трябва да се разглежда чак при анализа на *нормата на печалбата,* а не на принадената стойност: концентрацията на работници и средства на труда на малко пространство и т. н., икономията на енергия, съвместното използване от много работници на такива средства на труда (например сгради и т. н., отопление и т. н.), разходите за които не нарастват в същата пропорция, в каквато се увеличава броят на обслужваните от тях работници, освен това най-после ико-

номията на труд и на faux frais of production*. Това по-специално се вижда и в селското стопанство:

Благодарение на прогреса в земеделието «все същото — а може би и още по-значително — количество капитал и труд, което някога се употребявало за повърхностна обработка на 500 акра, сега се концентрира за по-основно обработване на 100 акра» (*R. Jones*. An Essay on the Distribution of Wealth etc. Part I: Rent. London, 1831, стр. 191) [Руски превод, стр. 131].

«Разходите, за да се отгледат 24 бушела зърнени храни на един акр, сега са по-малко от онези, които са били нужни, за да се отгледат 24 бушела на 2 акра; *по-концентрираното пространство*»

{тази *концентрация на пространството* е важна и в промишлеността. Но тук още по-важно е прилагането на съвместно използван двигател и т. н. Въпреки че в земеделието пространството е концентрирано по отношение на количеството на прилагания капитал и труд, то представлява по-широка сфера на производство в сравнение с онази сфера на производство, която по-рано е арендувал или обработвал отделният, самостоятелен агент на производството. Тази сфера е абсолютно по-голяма. Оттук възможност да се използват коне и т. н.},

«на което се извършват селскостопанските работи, трябва да дава известни предимства и да намалява някои разходи; огради, мероприятия за пресушаване, семена, прибиране на реколтата и т. н. излизат по-евтино, когато са ограничени на един акр» (пак там, стр. 199) [Руски превод, стр. 136].

Закон за десетчасов работен ден и прекомерен труд.

«При все че *здравето на населението* е толкова важен елемент на националния капитал, трябва за съжаление да се признае, че класата, която наема труда, съвсем не е разположена да опазва това съкровище. «Хората от Уест Райдинг» («*Times*» [от 5 ноември 1861 г., стр. 6] цитира «Twenty-second Report of the Registrar General» от октомври 1861 г.) «са се превърнали в доставчици на сукно за цялото човечество и били толкова усърдно заети с тази работа, че здравето на работническото население било принесено в жертва и за няколко поколения расата би се изродила съвсем, ако не бе настъпила реакция. Законът, внесен от лорд Шефтсбърн, ограничи часовете на детския труд» и т. н. «Вниманието към *здравето на работниците*» (добавя «*Times*») «*бе наложено на фабрикантите от обществото.*»

* * *

В по-големите шивашки работилници в Лондон определен обем труд, изразходван за изработване на един панталон, на едно сако и т. н., се нарича «час», «получас» («часът» е равен на 6 пенса). Есте-

* — непроизводителни разходи по производството. *Ред.*

ствено тук от опит знаят колко средно струва продуктът на един час труд. Ако се появят нови моди или се изискват особени подобрения или преработки, между фабриканта и работниците възникват спорове по това, дали определен обем труд е равен на един час и т. н., докато и тук опитът не уреди спора. Подобно е положението и в много лондонски работилници за мебели и т. н.

* * *

(От само себе си се разбира, че като се приспаднат няколко седмици, нужни за обучение и т. н., на работа се взимат само онези работници, които имат обичайното равнище на квалификация и за един ден могат да изработят обичайната маса продукция. В неблагоприятни за търговията времена и т. н., когато непрекъснатостта на труда се нарушава, това последно обстоятелство е, разбира се, безразлично за фабриканта.)

* * *

[III—A]* Като главно достойнство на «Фабричните закони»:

«Още по-голямо благо се състои в това, че най-сетне *собственото* време *на работника и времето на неговия господар* са *ясно* разграничени. Сега работникът *знае кога завършва времето, което той продава, и кога започва неговото собствено време,* и като знае предварително това, той е в състояние да разпредели своите собствени минути за собствените си цели» (Reports of the Inspectors of Factories for the half year ending 31 st October, 1859», стр. 52. Съобщение на г-н *Робърт Бейкър*).

* * *

За самия работник *работоспособността* има потребителна стойност само доколкото тя е *разменна стойност,* а не доколкото *произвежда* разменни стойности.[48]

Като потребителна стойност трудът съществува само *за* капитала и е *потребителната стойност* на самия капитал, т. е. опосредствуващата дейност, вследствие на което капиталът се *умножава*. Капиталът е самостоятелната разменна стойност като *процес,* като *процес на нарастване на стойността.*

Отделянето на собствеността от труда се явява като необходим закон на размяната между капитала и труда. Като *не-капитал,* като *неопредметен труд* работоспособността се явява:

* С буква «А» Маркс е означил обратната страна на корицата на III тетрадка на ръкописа си; непосредствено след това следва 95-а страница. *Ред.*

1) *негативно* — като не-суровина, не-оръдие на труда, не-продукт, не-средство за живот, не-пари; като *труд,* отделен от всички средства на труда и средства за живот, от цялата своя обективност, само като възможност. Това пълно оголване, тази лишена от всяка обективност *възможност за труд.* Работоспособността като *абсолютната бедност,* т. е. като пълно изключване на предметното богатство. Предметността, която работоспособността притежава, е само телесността на самия работник, собствената му предметност.

2) *позитивно* — не-*опредметен* труд, непредметното субективно съществуване на самия труд. Трудът не като предмет, а като дейност, като жив източник на стойността. В противоположност на капитала като действителност на всеобщото богатство [трудът се явява] като всеобщата, реализираща се в действието възможност за богатство. Трудът — от една страна, *абсолютната бедност като предмет* — е всеобщата възможност за богатство като субект и дейност. Това е трудът, който като противоположност, като предметно битие на капитала се *предполага* от капитала и, от друга страна, от своя страна предполага капитала.

Това, което капиталистът заплаща на работника, е — както е при купувача на всяка друга стока — нейната (на стоката) *разменна стойност,* която следователно е определена преди този процес на размяна; а онова, което капиталистът получава, е *потребителната стойност* на работоспособността — самият труд, обогатяващата дейност на който принадлежи следователно *на капиталиста,* а *не* на работника. Следователно чрез този процес работникът не се обогатява, а създава богатството като *чужда* нему и господствуваща над него сила. [III—А]

ГЛАВА 2

АБСОЛЮТНАТА ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ

[III—95] Развиваният тук възглед е верен и строго математически. Така при диференциално смятане вземи например $Y=f(x)+C$, където C е постоянна величина. Превръщането на x в $x+\Delta x$ не изменя значението на C. ΔC би било$=0$, защото постоянната величина не се изменя. Следователно диференциалът на постоянна величина е равен на нула.[49]

а) ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ ТРЯБВА ДА СЕ СХВАЩА САМО КАТО ОТНОШЕНИЕ КЪМ ОПРЕДЕЛЕНА, А ИМЕННО КЪМ ИЗРАЗХОДВАНАТА ЗА РАБОТНА ЗАПЛАТА ЧАСТ НА КАПИТАЛА

Принадената стойност, която капиталът има в края на производствения процес, изразена съобразно с общото понятие на разменната стойност, означава, че опредметеното в продукта работно време (или количеството на съдържащия се в него труд) е по-голямо от работното време, съдържащо се в първоначалния капитал, авансиран по време на производствения процес. Това е възможно (като приемаме, че стоката се продава по нейната стойност) само поради това, че работното време, опредметено в цената на труда (работната заплата), е по-малко от живото работно време, което го замества в производствения процес. Това, което на страната на капитала се явява като принадена стойност, се явява на страната на работника като *принаден труд*. Принадената стойност не *е* нищо друго освен излишъка труд, който работникът дава свръх онова количество опредметен труд, което той е получил в собствената си работна заплата, като стойност на своята работоспособност.

Видяхме, че при размяната между капитала и работоспособността се разменят еквиваленти. Обаче резултатът на сделката, както той се

явява в производствения процес и от страна на капиталиста представлява истинската цел на сделката, е, че за определено количество опредметен труд капиталистът купува по-голямо количество жив труд, или че работното време, което е опредметено в работната заплата, е по-малко от работното време, което работникът работи за капиталиста и което поради това се опредметява в продукта. Опосредствуването чрез размяната между капитала и работоспособността (или обстоятелството, че работоспособността се продава по *стойността си)* е обстоятелство, което става безразлично тук, където се касае само за анализа на принадената стойност. Тук става дума по-скоро за това, колко голямо е, от една страна, работното време, което е опредметено в работната заплата (в стойността на работоспособността), и колко голямо е, от друга страна, работното време, което работникът действително дава на капиталиста in return*, т. е. *колко голямо* е приложението на неговата работоспособност.

Отношението, в което опредметен труд се разменя срещу жив труд — т. е. разликата между *стойността на работоспособността* и *реализацията на тази работоспособност* от капиталиста, — приема в самия производствен процес друга форма. А именно, тук то се представя като разпадане на самия жив труд на две количества, всяка от които се измерва с времето, и като отношение на тези две количества. А именно, преди всичко работникът замества стойността на своята работоспособност.

Да приемем, че стойността на всекидневните му средства за живот е равна на 10 работни часа. Той възпроизвежда тази стойност, като работи 10 часа. Тази част от работното време ще назовем *необходимо работно време.* И наистина, да приемем, че материалът на труда и средствата на труда — предметните условия на труда — са собственост на самия работник. Тогава той по предпоставката би трябвало да работи всеки ден по 10 часа, да възпроизвежда всеки ден стойност от по 10 часа работно време, за да може всеки следващ ден да си присвоява средства за живот на сума 10 работни часа, за да може да възпроизвежда работоспособността си, за да продължава да живее. Продуктът на 10-часовия му труд би бил равен на работното време, което се съдържа в обработения суров материал и изхабеното оръдие на труда+10-те часа труд, които работникът е отново прибавил към суровия материал. Той би могъл да консумира само последната част от продукта, ако иска да продължава производството, т. е. да си запази условията на производството. Защото той трябва всеки ден от стойността на своя продукт да приспада стойността на суровия

* — в замяна. *Ред.*

материал и средствата на труда, за да може постоянно да възстановява суровия материал и средствата на труда, за да разполага всеки ден отново с толкова суров материал и средства на труда, колкото е нужно за осъществяване (прилагане) на десетчасов труд.

Ако стойността на средно всеки ден необходимите средства за живот на работника е равна на 10 работни часа, той трябва всеки ден да работи средно по 10 работни часа, за да може да подновява всекидневното си потребление и да си осигурява необходимите условия за живот като работник. Този труд би бил *необходим* за самия него, за неговото [III—96] собствено самозапазване, съвсем независимо от това, дали самият той е собственикът на условията на труда — материала на труда и средствата на труда — или не, дали трудът му е подчинен на капитала или не му е подчинен. Като работно време, необходимо за запазване на самата работническа класа, ние можем тази част на работното време да наречем *необходимо работно време*.

Но и от друга гледна точка.

Работното време, което е необходимо, за да се възпроизведе стойността на самата работоспособност — т. е. всекидневната продукция на работника, която е нужна, за да може потреблението на работника да се повтаря всеки ден — с други думи работното време, с което работникът прибавя към продукта стойността, която самият той всеки ден получава и всеки ден унищожава във формата на работна заплата, е дотолкова *необходимо работно време* и от гледна точка на капиталиста, доколкото цялото капиталистическо отношение предполага постоянното съществуване на работническата класа, постоянното ѝ възпроизводство и доколкото постоянното наличие, запазване и възпроизводството на работническа класа е необходима предпоставка на капиталистическото производство.

Освен това да приемем, че стойността на авансирания за производството капитал трябва само просто да бъде запазена и възпроизведена, т. е. че в производствения процес капиталистът не създава нова стойност. Ясно е, че стойността на продукта ще бъде равна на стойността на авансирания капитал само ако работникът е прибавил към суровия материал толкова работно време, колкото е получил във формата на работна заплата, т. е. ако възпроизвежда стойността на собствената си работна заплата. Работното време, което е необходимо, за да може работникът да възпроизвежда стойността на собствените си всекидневни средства за живот, е едновременно работното време, което е необходимо, за да може капиталът просто да запазва и възпроизвежда своята стойност.

Ние приехме, че работно време от 10 часа=съдържащото се в работната заплата работно време; следователно работното време, през което работникът връща на капиталиста само еквивалент за

стойността на работната заплата, е едновременно *необходимото работно време*, работното време, което е необходимо както за запазването на самата работническа класа, така и за простото запазване и възпроизвеждане на авансирания капитал, както най-после за възможността за съществуването на капиталистическото отношение изобщо.

И така, съгласно предпоставката първите 10 часа, които работникът работи, са *необходимо работно време* и едновременно това работно време не е нищо друго освен еквивалент за опредметеното работно време, което той е получил във формата работна заплата. Всяко работно време, което работникът работи свръх тези 10 часа, свръх това необходимо работно време, ще наречем *принаден труд*. Ако работи 11 часа, той е дал 1 час принаден труд, ако работи 12 часа — два часа принаден труд и т. н. В първия случай освен стойността на авансирания капитал продуктът съдържа принадена стойност от един час, във втория случай — принадена стойност от 2 часа и т. н. Но при всички обстоятелства принадената стойност на продукта е само опредметяване на принаден труд. Принадена стойност е само *опредметено* принадено работно време, както стойност изобщо е само опредметено работно време. Следователно принадената стойност се свежда до работно време, което работникът работи за капиталиста свръх необходимото работно време.

Видяхме, че капиталистът плаща на работника еквивалент за еднодневната стойност на неговата работоспособност; но срещу това той получава правото да използва работоспособността свръх собствената ѝ стойност. Ако всекидневно са нужни 10 работни часа, за да се възпроизвежда всеки ден работоспособността, той кара работника да работи например 12 часа. Следователно фактически той разменя 10 часа опредметено (опредметено в работна заплата) работно време срещу 12 часа живо работно време. А отношението, в което той разменя опредметено, в авансирания капитал опредметено работно време срещу живо работно време, е равно на отношението на необходимото работно време на работника към принадения труд, към работното време, което той работи свръх необходимото работно време.

Следователно това отношение се представя като отношение на две части на работното време на самия работник — на необходимото работно време и принадения труд. Необходимото работно време е равно на работното време, необходимо, за да се възпроизведе работната заплата. Следователно то е само еквивалент, който работникът връща на капиталиста. Работникът е получил определено работно време в пари; той го връща във формата на живо работно време. Необходимото работно време е следователно *заплатено* работно време.

Напротив, за принадения труд не е бил заплатен еквивалент.* Той е по-скоро използването на работо [III—97] способността от страна на капиталиста свръх собствената ѝ стойност. Ето защо той е *незаплатено* работно време. Ето защо отношението, в което опредметен труд се разменя срещу жив, се свежда до отношението, в което необходимото работно време на работника се отнася към принадения му труд, а това последно отношение се свежда до отношението на *заплатеното* към *незаплатеното* работно време. Принадената стойност, равна на принадения труд, е равна на незаплатеното работно време. И така, принадената стойност се свежда до *незаплатено работно време*, а височата на принадената стойност зависи от отношението на принадения труд към необходимия труд, или на незаплатеното работно време към заплатеното.

Ако сега разгледаме капитала, той първоначално се разпада на 3 съставни части (в някои отрасли, например в добивната промишленост — само на две; ние обаче взимаме най-пълната форма, тази на обработващата промишленост): суров материал, оръдие на производството, най-после онази част на капитала, която преди всичко се разменя срещу работоспособността. Обаче тук имаме работа само с разменната стойност на капитала. А що се отнася до стойностната част на капитала, която се съдържа в потребените суров материал и средство за производство, ние видяхме, че тя просто се появява отново в продукта. Тази част на капитала не прибавя към стойността на продукта повече от своята стойност, която тя притежава независимо от производствения процес. С оглед на стойността на продукта можем тази част на капитала да наречем негова *постоянна* част. Както беше отбелязано в *глава 1-а,* стойността на тази част може да се покачва или спада, но това покачване или спадане няма нищо общо с производствения процес, в който тези стойности влизат като стойности на материала и оръдията за производство.

Естествено, ако се работи 12 часа вместо 10, ще е нужно повече суров материал, за да се абсорбира двучасовият принаден труд. Следователно това, което наричаме постоянен капитал, ще влиза в производствения процес с различна маса, т. е. и с различна стойностна маса, с различна стойностна величина в зависимост от количеството труд, което суровият материал ще трябва да абсорбира и което изобщо ще трябва да бъде опредметено в производствения процес. Но той е *постоянен,* доколкото стойностната му величина, в каквото и отношение да се намира към съвкупната сума на авансирания капитал, се появява без изменение отново в продукта.

Видяхме, че самата тази част не се възпроизвежда в същинския

* Т. е. *за самия работник* принаденият труд не се е опредметил в *никакъв* еквивалент.

смисъл на думата. По-скоро тя просто се запазва поради това, че посредством труда материалът на труда и средството на труда (откъм потребителната им стойност) стават фактори на новия продукт, поради което стойността им се появява отново в този продукт. Обаче тази стойност просто се определя от работното време, което е било нужно за собственото им производство. Те прибавят към съдържащото се в продукта работно време само толкова работно време, колкото се е съдържало в тях *преди* производствения процес.

И така, само 3-ата част на капитала — която се разменя срещу работоспособността, или се авансирва във вид на работна заплата — е *променлива величина*. Първо, тя действително се възпроизвежда. Стойността на работоспособността, т. е. работната заплата, се унищожава, консумира се (стойност и потребителна стойност) от работника. Но тя бива заменена с нов еквивалент; на мястото на опредметеното в работната заплата работно време идва равно количество живо работно време, което работникът прибавя към суровия материал, т. е. материализира в продукта. Но, второ, тази стойностна част на капитала не само се възпроизвежда и се замества с еквивалент, а в действителния производствен процес се разменя срещу количеството труд= =на съдържащия се в нея самата труд+излишно количество труд, принадения труд, който работникът работи отвъд работното време, което е необходимо за възпроизвеждане на собствената му работна заплата, т. е. се съдържа в стойностната съставна част на капитала, която се свежда до работна заплата.

Ето защо, ако означим съдържащото се в постоянния капитал работно време с C, това в променливия — с V, и времето, което работникът работи свръх необходимото работно време — с M, то съдържащото се в продукта работно време, т. е. стойността на продукта= $=C+(V+M)$. Първоначалният капитал беше равен на $C+V$. Следователно излишъкът на стойността му свръх първоначалната му стойност е$=M$. Обаче стойността на C просто се появява отново в продукта, докато стойността на V, първо, се възпроизвежда в продукта и, второ, се увеличава с M. Следователно изменила се е само стойностната част V на капитала, и то V се е възпроизвело като $V+M$. И така, M е само резултат от изменението на V*, а отношението, в което се създава принадена стойност, се изразява като $V:M$, като отношение, в което работното време, съдържащо се в стойностната част V на съвкупния капитал, се е разменяло срещу живо работно време; [III—98] или, което е същото, като отношение между необходимия труд към

---

* Да приемем, че $C=0$ и че капиталистът е авансирал само работна заплата (променлив капитал). Тогава величината M си остава *същата*, при все че нито една част на продукта не замества C.

принадения труд, като отношението $V:M$. Новосъздадената стойност е само резултат на изменението на V, на превръщането му в $V+M$. Само тази част на капитала увеличава стойността си, т. е. полага принадена стойност. Ето защо *отношението,* в което се полага принадена стойност, е отношението на M към V, при което означената с V стойностна част на капитала не само се възпроизвежда, но и се увеличава. Най-доброто доказателство е обстоятелството, че ако V просто се възпроизвежда чрез работно време= на съдържащото се в него самото, то изобщо не се създава принадена стойност, а по-скоро стойността на продукта=на стойността на авансирания капитал.

Следователно, ако изобщо принадена стойност не е нищо друго освен излишъкът на жив труд, срещу който се разменя опредметеният в капитала труд, или (което е същото) не е нищо друго освен незаплатеното работно време, което работникът работи свръх необходимото работно време, то и величината на принадената стойност, отношението, в което тя се намира спрямо стойността, която замества, отношението, в което тази стойност нараства, се определя просто от отношението $M:V$, от отношението на принадения труд към необходимия труд, или (което е същото) от отношението на авансираното от капиталиста във вид на работна заплата работно време към принадения труд и т. н.*

И така, ако необходимото (възпроизвеждащото работната заплата) работно време=10 часа, а работникът работи 12, то принадената стойност е равна на 2 часа и отношението, в което авансираната стойност се е увеличила$=2:10=1/5=20\%$, каквато и да е сумата на работното време, което се съдържа в постоянната част на капитала, в C, било то 50, 60 или 100, накратко x работни часа, следователно каквото и да е отношението на променливата към постоянната част на капитала. Както видяхме, стойността на тази част просто се появява отново в продукта и няма абсолютно нищо общо със създаването на стойност, което става по време на самия производствен процес.**

* Местата на последните две са очевидно разменени. *Бел. прев.*

** [I—A] {Ако първоначалното отношение между необходимия труд и принадения труд е равно на 10 часа: 2 часа, т. е. 5:1, и ако сега работникът вместо 12 часа е работил 16 часа, т. е. 4 часа повече, то, за да остане това отношение същото, работникът би трябвало от тези 4 часа да получи $3^1/_3$ часа, капиталистът — само $^2/_3$ час; тъй като $10:2=3^1/_3:{}^2/_3={}^{10}/_3:{}^2/_3=10:2$.

От математическия закон, който гласи, че «отношението на по-големия [член] на неравенството [към по-малкия] намалява, а на по-малкия [член на неравенството към по-големия] се увеличава, ако към двете части на неравенството се прибави [едно и също] число», следва, че отношението на работната заплата на работника към принадената стойност остава неизменно, в случай че допълнителното време, което работникът е работил, се дели [между него и капиталиста] в същата пропорция, както преди. Предишното отношение между необходимия труд

Много важно е да се схване точно принадената стойност=принаден труд и отношението на принадената стойност като отношение на принадения труд към необходимия труд. При това обикновената представа за печалба и норма на печалбата трябва засега съвсем да се забрави. По-късно ще се изясни какво е отношението между принадена стойност и печалба.

Ето защо с няколко примера ще изясним това схващане за принадената стойност и нормата на принадената стойност, за пропорцията, в която принадената стойност нараства, за мярката, с която трябва да се измерва величината ѝ. Тези примери са взети от статистически източници. Следователно работното време се явява тук навсякъде изразено в пари. Освен това в сметките се явяват различни рубрики с различни названия, например наред с печалбата стоят лихва, данъци, поземлена рента и т. н. Това са все различни части на принадената стойност под различни названия. Как принадената стойност се разпределя между различните класи, следователно колко от нея промишленият капиталист отстъпва под различни рубрики и колко запазва за себе си, е съвсем безразлично за схващането на самата принадена стойност. Обаче съвсем ясно е, че всички — под каквато рубрика и да фигурират, — които сами не работят, които не участвуват като работници в самия материален производствен процес, могат да получават дял от стойността на материалния продукт само доколкото разпределят помежду си принадената му стойност, тъй като стойността на суровия материал и машините, *постоянната* стойностна част на капитала, трябва да бъде възстановена. Същото е и с необходимото работно време, тъй като изобщо работническата класа трябва най-напред да работи необходимото количество работно време, за да поддържа собствения си живот, преди да може да работи за други. Само стойността, равна на принадения труд на работническата класа, следователно и потребителните стойности, които могат да бъдат купени с тази принадена стойност, са разпределими между неработещите.

Само променливата част на капитала — количеството опредметен труд, което в производствения процес се разменя срещу по-голямо количество жив труд — изобщо се променя, променя стойността си, полага принадена стойност и величината на тази новосъздадена стойност изцяло зависи от отношението между полученото от променливата част на капитала в замяна количество жив принаден труд и труда, съдържащ се в нея преди производствения процес.

[III—99] Като втори пример тук трябва да бъде приведен Сениър,

---

и принадения труд беше 10:2, т. е. 5:1 (5 пъти повече [необходим труд от принадения]). Сега посоченото отношение също би било равно на $13^1/_3 : 2^2/_3 = {}^{40}/_3 : {}^8/_3 =$ $= 40 : 8 [= 5 : 1]$.} [I—A]

като пример за неразбиране на принадения труд и принадената стойност от страна на икономистите.

В раздела за принадената стойност сега трябва да бъдат разгледани още следните пунктове:

1) Мярката на принадения труд. Стремеж на капитала да го увеличава до безкрайност. 2) Принадената стойност зависи не само от броя на часовете, които отделният работник работи свръх необходимото работно време, но и от броя на едновременните работни дни или от масата работници, които капиталистът използва. 3) Капиталистическото отношение като създател на принаден труд: да се работи свръх потребностите. Цивилизаторската роля на капитала. Работно време и свободно време. Противоположност. Принаден труд и принаден продукт. Следователно в последна сметка отношение между населението и капитала. 4) Тезата на господин Прудон, че работникът не можел да изкупи собствения си продукт или [да заплати] цената на частта от продукта и т. н.[50] 5) Тази форма на принадената стойност е абсолютната. Остава при всички начини на производство, основани на противоположността на класите, едната от които е собственик на условията на производството, а другата е собственик на труда.

в) ОТНОШЕНИЕ НА ПРИНАДЕНИЯ ТРУД КЪМ НЕОБХОДИМИЯ ТРУД. МЯРКА НА ПРИНАДЕНИЯ ТРУД

Капиталът има безграничната тенденция към самообогатяване, обща с образуването на съкровище. Тъй като принадената стойност се свежда до принаден труд, капиталът има безграничната тенденция да увеличава принадения труд. Срещу изразходвания във формата на работна заплата опредметен труд капиталът се стреми да получи колкото може по-голямо количество живо работно време, т. е. колкото може по-голям излишък от работно време свръх работното време, нужно за възпроизвеждане на работната заплата, т. е. за възпроизвеждане на стойността на еднодневните средства за живот на самия работник. За безграничните произволи на капитала в това отношение свидетелствува цялата негова история. Тенденцията личи неприкрито навсякъде и само се държи в шах отчасти от физически условия, отчасти от социални пречки (които тя самата тепърва създава), на които няма нужда да се спираме тук по-подробно. Достатъчно е само да констатираме тенденцията. В това отношение е интересно например да се сравни съвременното фабрично производство в Англия с ангарийния труд, да кажем, в дунавските княжества[51]. В двете форми — едната от които е капиталистически развита, а другата спада към най-суровата форма на крепостничеството — веднага като на длан се

вижда присвояването на чужд принаден труд като пряк източник за обогатяване. Специалните обстоятелства, които се прибавят при фабричното производство, при развития капиталистически начин на производство, за да удължават противоестествено работното време отвъд естествените му предели, могат да бъдат набелязани по-подробно едва в хода на това изследване.

При сравняване на влашкия ангариен труд с английския наемен труд трябва да се има предвид следният пункт. Ако еднодневното съвкупно работно време на един работник е 12 или 14 часа и ако необходимото работно време беше в двата случая само 10 часа, то работникът би давал през шестте делнични дни в първия случай 6×2, т. е. 12 часа, а във втория 6×4, т. е. 24 часа принаден труд. Той би работил за капиталиста без еквивалент в първия случай от 6 дена един, а във втория случай 2 дена. За цялата година, седмица след седмица, работата би се свела до това, че той работи 1,2 или *x* дена в седмицата за капиталиста, а в другите дни на седмицата работи за себе си. Това е формата, в която отношението се проявява пряко при ангарийния труд, например при влашкия. По същество общото отношение е и в двата случая същото, при все че формата — опосредствуването на отношението — е различна.

Съществуват обаче естествени граници за времетраенето на еднодневното работно време на отделния индивид. Независимо от времето, което е нужно за хранене, нужен е и сън, отдих, почивка, през която работоспособността и органите ѝ остават в покой, без което те са неспособни да продължават или да започнат отново работата. Като естествена мярка за времетраенето на труда може да бъде взет самият *ден*, както в Англия, където 12-часовият ден действително се нарича «работен ден». Обаче границите на работния ден са нестабилни и ние го срещаме у различни народи и в отделни отрасли на промишле. остта на един народ, колебаещ се от 10 до 17 (18) часа. Времето на труд и на почивка могат да бъдат премествани така, че например да се работи нощем и да се почива, спи през деня. Или пък работният ден може да бъде разпределен между деня и нощта. Така например намираме, че в руските фабрики в Москва се работи 24 часа непрекъснато, ден и нощ (както е било до голяма степен на първо време в английската памучна промишленост). Но тогава се използват две смени работници. Първата смяна работи 6 часа денем и бива сменена от втората смяна. След това първата смяна пак рабоги 6 часа нощем и пак бива сменена от втората смяна за следващите 6 часа. Или пък (какъвто е случаят с шивачките, който трябва да се приведе; както и в случая с хлебарите) може да се работи 30 часа подред и след това да има прекъсване и т. н.

[III—100] Примерите (трябва да бъдат приведени тук) за изтръг-

ване на работно време са полезни и защото в тях убедително се вижда как стойността, т. е. богатството като такова, се свежда просто до работно време.

Видяхме, че капиталистът заплаща работоспособността по нейния еквивалент и че използването на работоспособността свръх нейната стойност не е в противоречие с тази операция, която протича по закона на стоковата размяна — а именно по закона, че стоките се разменят пропорционално на съдържащото се в тях работно време, или пропорционално на работното време, нужно за произвеждането им, — а по-скоро произтича от специфичната природа на потребителната стойност на стоката, която тук се продава. Ето защо изглежда съвсем безразлично, т. е. не дадено от природата на самото отношение, в каква степен работоспособността се използва от капиталиста, или доколко в действителния производствен процес се удължава времетраенето на работното време.

С други думи това означава: Величината на живия принаден труд, следователно и величината на живото съвкупно работно време, което капиталът получава в замяна на определено посредством разходите по производството на самата работоспособност определено количество опредметен труд, изглежда също така да не са ограничени от природата на самото това икономическо отношение, както начинът, по който купувачът реализира потребителната стойност на една стока, не се определя от отношението на покупката и продажбата изобщо. Напротив, величината на принадения труд не зависи от това икономическо отношение. Развиващите се тук граници — например по-късно икономически, произтичащи от съотношението между търсенето и предлагането или пък поради намесата на държавата и др. п. — изглежда не са включени в самото всеобщо отношение.

Обаче трябва да се има предвид следното: това, което на страната на капитала е реализация на работоспособността (или, както го нарекохме по-рано, потребление на работоспособността; природата на работоспособността е именно такава, че нейното потребление е едновременно процес на реализация, опредметяване на труд), на страната на работника е работене, т. е. изразходване на жизнена сила. Ако трудът бъде продължен свръх известно време, т. е. ако работоспособността бъде използвана свръх известна степен, работоспособността временно или окончателно се разрушава, вместо да се запазва.

Например ако капиталистът кара работника днес да работи 20 часа, утре работникът ще бъде неспособен да работи нормалното работно време от 12 часа, а може би и каквото и да е работно време. Ако прекомерният труд продължава по-дълъг период, работникът ще запази себе си и следователно работоспособността си, може би, само за 7 години, вместо, може би, за 20 или 30 години. Така например

известно е, че 2-та часа манифактурен труд (труд по домовете), който робите в южните щати на Северна Америка е трябвало да извършват преди изобретяване на машината за омаганяване, за да отделят памука от семето — след като са работили на полето 12 часа, — свеждали продължителността на трудовия им живот до 7 години. И в този момент такъв е случаят в Куба, където след 12-часов труд на полето негрите са заангажирани с още 2 часа манифактурен труд, свързан със захарното или тютюневото производство.

Обаче когато работникът продава работоспособността си по нейната *стойност* — предпоставка, от която изхождаме при изследването си, както изобщо изхождаме от предпоставката, че стоките се продават по своята стойност, — то само се предполага, че всекидневно той получава средната работна заплата, която му дава възможност да продължава като досега да живее като работник, така че на следния ден (като се абстрахираме от изхабяването, свързано с естественото остаряване или с вида на работата му) той да се намира в същото нормално състояние на здраве, както и миналия ден, работоспособността му да е възпроизведена или запазена, следователно през време на определен период, например 20 години, да може да бъде използвана отново по същия начин, както и предишния ден.

Ето защо, ако принаденият труд продължава до такова изтощаване, което насилствено скъсява нормалната продължителност на функционирането на работоспособността, временно я унищожава, т. е. уврежда, или съвсем я разрушава, това условие се нарушава. Когато продава работоспособността си по нейната стойност, работникът поставя използването ѝ на разположение, но само в такъв обем, в който стойността на самата работоспособност не се разрушава, а по-скоро в обем, в който работната заплата му дава възможност да възпроизвежда работоспособността, да я запазва известно нормално средно време. Ако капиталистът го използва свръх това нормално работно време, той разрушава работоспособността, а с това разрушава и стойността ѝ. Обаче той е купил само средната ѝ еднодневна [III—101] стойност, следователно съвсем не е купил стойността, която тя освен за този ден има и на другия ден. С други думи, за 7 години той не е купил стойността, която работоспособността има по време на 20 години.

И така, както, от една страна, от специфичната потребителна стойност на тази стока — работоспособността — следва, че самото ѝ потребление е увеличаване, създаване на стойност, така, от друга страна, от специфичната природа на тази погребителна стойност следва, че обемът, в който тя може да бъде употребена, в който тя се използва, трябва да бъде ограничен в известни граници, за да не бъде разрушена самата ѝ разменна стойност.

Тук, където изобщо приемаме, че работникът продава работоспособността си по нейната стойност, ние приемаме още, че съвкупното време, сумата от необходимото работно време и принаденото работно време, не надхвърля нормалния работен ден, бил той 12, 13 или 14 часа, които работникът работи, за да запази известно нормално средно време работоспособността си в обикновеното ѝ състояние на здраве и дееспособност и всеки ден да я възпроизвежда все отново.

Обаче от казаното произтича, че тук има антиномия в самото всеобщо отношение, антиномия, която произтича от следното: От една страна, като оставим настрана естествената граница, която абсолютно възпрепятствува удължаването на работното време свръх известен промеждутък от време, от всеобщото отношение между капитала и труда — от продажбата на работоспособността — не произтича предел за принадения труд. От друга страна, доколкото принаденият труд разрушава стойността на самата работоспособност, докато потреблението ѝ е продадено само в обем, в който тя се запазва и възпроизвежда като работоспособност, следователно запазва се и стойността ѝ през време на определен нормален период от време, принаденият труд отвъд известна неясна граница противоречи на природата на самото отношение, дадена с продажбата на работоспособността от страна на работника.

Ние знаем, че от съотношението на силите (което всеки път е икономически определено) между купувача и продавача зависи на практика дали една стока се продава под или над нейната стойност. Така и тук от съпротивителната сила, която работникът може да противопостави на безмерните изисквания на капитала, ще зависи дали работникът дава принаден труд свръх нормалното количество или не. Обаче историята на съвременната промишленост ни учи, че безмерните изисквания на капитала никога не са могли да бъдат обуздавани от единичните усилия на работника, а че борбата е трябвало тепърва да приеме формата на класова борба и с това да предизвика намесата на държавната власт, та за еднодневното съвкупно работно време да бъдат определени известни граници (досега дори най-често само в известни сфери).

Може би някой ще помисли, че както робовладелецът, след като е изтощил негъра за 7 години, е принуден да го замести чрез нова покупка на негри, така и капиталът, тъй като основната му предпоставка е постоянното съществуване на работническата класа, е принуден сам отново да заплаща бързото изхабяване на работниците. Отделният капиталист *А* може да се е обогатил посредством това «непредумишлено убийство», докато може би капиталистът *В* или поколението *В* на капиталистите ще трябва да плаща разходите. Впрочем отделният капиталист постоянно въстава против съвкупния интерес на

капиталистическата класа. От друга страна, историята на съвременната промишленост показа че е възможна постоянна пренаселеност, при все че потокът ѝ се състои от бързо отмиращи, бързо следващи се, така да се каже, незрели, откъсвани човешки поколения (вж. съответното място у Уейкфийлд[52]).

c) ИЗГОДАТА ОТ ПРЕКОМЕРНИЯ ТРУД

Да приемем, че средното необходимо работно време е=10 часа; нормалният принаден труд=2 часа, следователно еднодневното съвкупно работно време на работника=12 часа. Да приемем, че капиталистът кара сега работника през 6-те седмични дни да работи всеки ден по 13 часа, следователно по 1 час свръх нормалното или средното принадено работно време. Това прави 6 часа=$^1/_2$ работен ден седмично. Но сега трябва да се вземе под внимание не само тази принадена стойност от 6 часа. За да си присвои 6 часа принаден труд, капиталистът би трябвало по нормалното съотношение да заангажира 1 работник за 3 дена или 3 работника за 1 ден, т. е. да заплати 30 часа (3×10) необходимо работно време. Посредством този допълнителен час принаден труд всеки ден капиталистът получава седмично едно количество принаден труд, равно на половин работен ден, без да заплаща 3-те дена необходимо работно време, които би трябвало да плаща при нормалното съотношение, за да си присвои 6 часа принаден труд. В първия случай само 20%, във втория случай 30% принадена стойност, но последните 10% принадена стойност без разходи за необходимо работно време.

d) ЕДНОВРЕМЕННИ РАБОТНИ ДНИ

[III—102] *Масата на принадената стойност* не зависи очевидно само от принадения труд, който един отделен работник извършва свръх необходимото работно време, а и от масата на работниците, които капиталът използва едновременно, или от броя на едновременните работни дни, които той използва и от които всеки=необходимо работно време+принадено работно време. Ако необходимото работно време=10 часа, принаденият труд=2, така че съвкупният работен ден на един работник е равен на 12 часа, то величината на принадената стойност ще зависи от собствената ѝ величина × броя на работниците, които работят за капиталиста, или умножена по броя на едновременните работни дни, чийто резултат е принадената стойност.

Под едновременни работни дни разбираме времето, което известен брой работници работят през един и същ ден.

Например ако капиталистът заангажирва 6 работници, от които всеки работи по 12 часа, той в производствения процес опредметява, превръща в предметната форма на стойност 6 едновременни работни дни, т. е. 72 часа. Ако принаденият труд на един работник е 2 часа на 10 часа необходимо работно време, принаденият труд на 6 работници $=6\times2=12$ часа (следователно принаденият труд на отделния работник, умножен по броя на работниците, които са заангажирани едновременно). Следователно при n работници $n\times2$ и е ясно, че величината на продукта $n\times2$ зависи от величината на n, от множителя, който изразява броя на работниците или броя на едновременните работни дни.

Не по-малко ясно е, че щом масата, съвкупната сума на принадената стойност расте заедно с броя на работниците и зависи от него, *отношението* на принадената стойност към необходимото работно време или пропорцията, в която авансираният за покупка на труда капитал нараства, *относителната величина* на принадената стойност не се изменя от това, следователно остава неизменно отношението, в което се намират един към друг заплатеният и незаплатеният труд. 2:10 е 20%; също както $2\times6:10\times6$, т. е. 12:60 (2:10=12:60). (Или, изразено по-общо, $2:10=(n\times2):(n\times10)$, тъй като $2\times n\times10=10\times n\times2$.) Ако приемем отношението на принадената стойност към необходимото работно време за дадено, то сумата на принадената стойност може да нараства само пропорционално на нарастването на броя на работниците (на броя на едновременните работни дни). Ако приемем броя на работниците за даден, сумата, масата на принадената стойност може да нараства само пропорционално на нарастването на самата принадена стойност, т. е. заедно с продължителността на принадения труд. $2\times n$(n е броят на работниците) е равно на $4\times n/_2$.

И така, ясно е, че ако е дадено определено отношение между необходимото работно време и принадения труд — или ако съвкупното време, което работникът работи, е достигнало това, което ще наречем *нормален работен ден,* — масата на принадената стойност зависи от броя на едновременно заангажираните работници и може да нараства само доколкото този брой нараства.

Следователно ние вземаме нормалния работен ден като *мярка* за потреблението и използването на работоспособността.

И така, масата на принадената стойност зависи от населението и други обстоятелства (величина на капитала и т. н.), които сега ще изследваме.

Преди това можем да изведем следното. За да може стокопритежателят или притежателят на пари да реализира парите или стоката

си, накратко стойността, която притежава, като капитал и вследствие на това самият той да произвежда като капиталист, нужно е от самото начало да е в състояние да заангажира едновременно известен минимум работници. И от тази гледна точка се предполага известна *минимална величина* стойност, за да може капиталът да бъде употребен като производителен капитал. Първото условие на тази величина произтича от обстоятелството, че докато работникът, за да живее като работник, има нужда само от суров материал (и средства на труда) на сума, колкото се изисква, за да абсорбира необходимото работно време, да кажем 10 часа, капиталистът трябва да може да купи поне толкова суров материал повече, колкото се изисква, за да абсорбира принаденото работно време (а и толкова повече спомагателни материали и т. н.).

Второ. Ако приемем, че необходимото работно време е 10 часа, а принаденото работно време е 2 часа, капиталистът би трябвало, ако самият той не работи, да заангажирва вече 5 работници, за да получава всеки ден стойност от 10 работни часа свръх стойността на своя капитал. Обаче това, което той би получавал всеки ден във формата на принадена стойност, [III—103] би му давало само възможност да живее като някой от своите работници. Но дори това само при условие, че целта му е само да поддържа живота си, какъвто е случаят с работника, а не да увеличава капитала, както се предполага при капиталистическото производство. Дори самият капиталист да работи, така че самият той да изкарва работна заплата, дори тогава неговият начин на живот едва ли би се различавал от този на работника (би му осигурявал положението на малко по-добре платен работник) (и тази *граница*, фиксирана от цеховите закони), във всеки случай би бил още твърде близо до него, особено ако увеличава капитала си, т. е. ако капитализира част от принадената стойност. Такова е отношението на цеховите майстори през Средновековието и отчасти и на сегашните занаятчийски майстори. Те не произвеждат като капиталисти.

И така, ако е дадено необходимото работно време, както и отношението на принадения труд към него, с една дума, ако е даден нормалният *работен ден,* съвкупната сума на който = на необходимото работно време+времето, което трае принаденият труд, то *масата на принадения труд,* следователно *масата на принадената стойност* зависи от броя на едновременните работни дни, или от броя на работниците, които капиталът може да постави едновременно в движение. С други думи: масата на принадената стойност — общата ѝ сума — ще зависи от масата на наличните и намиращи се на пазара работоспособности, следователно от числеността на работещото население и от пропорцията, в която това население се увеличава. Ето защо есте-

ственото нарастване на населението и оттук умножаването на намиращите се на пазара работоспособности е *производителна сила на капитала,* тъй като образува основата за нарастването на абсолютната сума на принадената стойност (т. е. на принадения труд).

От друга страна, ясно е, че за да прилага по-голяма маса работници, капиталът трябва да нараства. Първо, трябва да нараства *постоянната* част, т. е. онази негова част, чиято стойност само отново се появява в продукта. Нужен е повече суров материал, за да абсорбира повече труд. Нужни са също така повече средства на труда, макар и в по-неопределена пропорция. Ако приемем (а тук, където разглеждаме все още абсолютната форма на принадената стойност, тази предпоставка може да важи, тъй като макар тази форма на принадената стойност да си остава основна форма и на преустроения от капитала начин на производство, тя все още е присъща на начина на производство на капитала и е негова единствена форма, до когато капиталът само *формално* си подчинява трудовия процес, когато следователно фактически един по-ранен начин на производство, при който човешкият ръчен труд е главният фактор на производството, само е взет под контрола на капитала), че ръчният труд е главният фактор, че производството има занаятчийски характер, то броят на оръдията и средствата на труда ще трябва да нараства доста равномерно заедно с броя на самите работници и с количеството на суровия материал, от който по-големият брой работници се нуждае като материал на труда. По-такъв начин стойността на цялата *постоянна* част на капитала нараства пропорционално на нарастването на броя на прилаганите работници.

Второ, *променливата* част на капитала, която се разменя срещу работоспособността, трябва да нараства (както нараства постоянният капитал) в същата пропорция, в която нараства броят на работниците, или броят на едновременните работни дни. Тази променлива част на капитала ще нараства най-силно при дадената предпоставка, при занаятчийската промишленост, където същественият фактор на производството, ръчният труд на отделния работник, за дадено време дава само малко количество продукт, следователно потребеният в производствения процес материал е малко в сравнение с употребения труд; а и занаятчийските оръдия са прости и сами представляват само малки стойности. Тъй като променливата част на капитала образува най-голямата му съставна част, при нарастването на капитала тя ще трябва да нараства най-силно; или пък тъй като променливата част на капитала образува най-голямата негова част, то именно тази част е, която при размяната с повече работоспособности ще трябва най-значително да нараства.

Ако използвам капитал, в който например $^2/_5$ са постоянен, а

$^3/_5$ са изразходвани за работна заплата, то, ако вместо n работници капиталът трябва да използва $2 \times n$ работници, сметката ще бъде следната. Първоначално капиталът$=n$ $(^2/_5+^3/_5)$, т. е. $^2/_5n+^3/_5n$. Сега $^4/_5n+^6/_5n$. Както и да нараства броят на работниците, изразходваната за работна заплата, т. е. променливата, част на капитала си остава винаги в същата пропорция по-голяма от постоянната част, в която тя беше от самото начало по-голяма по предпоставка.

И така, от една страна, за да нарасне при дадените условия масата на принадената стойност, т. е. съвкупният капитал, трябва да нарасне населението; от друга страна, за да нарасне населението, предполага се, че капиталът е вече нараснал. По такъв начин тук изглежда има circulus vitiosus* {който на това място ще трябва да остане открит и не може да бъде обяснен; отнася се към гл.V[53]}.

[III—104] Ако приемем, че средната работна заплата е достатъчна работническото население не само да се запазва, но и постоянно да нараства в каквато и да е пропорция, то от самото начало е дадено нарастващо работническо население за нарастващ капитал, докато едновременно чрез нарастващото население е дадено нарастването на принадения труд, следователно и увеличаването на капитала. Всъщност при капиталистическото производство трябва да се изхожда от тази предпоставка, тъй като тя включва постоянното умножаване на принадената стойност, т. е. на капитала. Как самото капиталистическо производство допринася за нарастването на населението, тук още не подлежи на изследване.

Числеността на населението, работещо под командата на капитала като наемни работници, или броят на намиращите се на пазара работоспособности, може да нараства, без абсолютно да нараства абсолютното население или дори само работническото население. Например ако членовете на работническото семейство — жени и деца, — които преди не са работили, бъдат принудени да отидат на работа при капиталиста, броят на наемните работници се е увеличил, без да се е увеличила абсолютната численост на работещото население. Това увеличение може да настъпи, без да се е увеличила променливата част на капитала, която се разменяше срещу труд. Семейството би могло, както и преди, да получава същата работна заплата, с която е живяло по-рано. Само че за същата работна заплата то би трябвало да дава повече труд.

От друга страна, абсолютното работническо население може да нараства, без да нараства абсолютно съвкупното население. Ако части от населението, които по-рано са притежавали условията на труда и са работили с тях — например самостоятелни занаятчии, пар-

* — порочен кръг, омагьосан кръг. *Ред.*

целни селяни, най-сетне дребни капиталисти, — вследствие на въздействията на капиталистическото производство бъдат лишени от своите условия на труда (от собствеността върху тях), те могат да се превърнат в наемни работници и по такъв начин да увеличат абсолютно числеността на работническото население, при все че абсолютната численост на населението не би се увеличила. Би се увеличила само числената величина на различните класи и пропорцията, в която участвуват в абсолютното население. Но както е известно, това е едно от въздействията на произтичащата от капиталистическото производство централизация. В този случай би се увеличила масата на абсолютното работническо население. Масата на наличното, използваното за производство богатство не би се увеличила абсолютно. Обаче би се увеличила превърнатата в капитал и действуващата като капитал част на богатството.

В двата случая има нарастване на броя на наемните работници, без в единия случай работническото население да нарасне абсолютно и без в другия случай съвкупното население да нарасне абсолютно; без преди това да нарасне в единия случай изразходваният за работна заплата капитал, а в другия случай абсолютната маса на предназначеното за възпроизводство богатство. С това едновременно би имало нарастване на принадения труд, на принадената стойност и затова δυνάμει* нарастване на необходимия за абсолютното нарастване на населението капитал. {Всичко това да се разгледа при натрупването.}

e) ХАРАКТЕР НА ПРИНАДЕНИЯ ТРУД

Щом съществува общество, в които някои живеят, без да работят (без пряко да участвуват в производството на потребителни стойности), ясно е, че жизнено условие на цялата надстройка на обществото е принаденият труд на работниците. От този принаден труд неработещите получават две неща. *Първо,* материалните условия на живота, тъй като те участвуват в продукта и съществуват въз основа на него и вследствие на него, в продукта, който работниците доставят свръх продукта, нужен за възпроизвеждане на собствената им работоспособност. *Второ,* свободното време, което имат на разположение — било за безделие, било за упражняване на не непосредствено производителни действия (например война, държавно управление), било за развиване на човешки способности и обществени потенции (изкуство и т. н., наука), които не преследват непосредствено практическа цел, — предполага принадения труд от страна на работещата маса,

* — потенциално. *Ред.*

т. е. [работниците] да трябва да изразходват в материалното производство повече време, отколкото е нужно за произвеждане на собствения си материален живот.

Свободното време на страната на неработещите части на обществото почива на *принадения труд* или *свръхтруда*, на *принаденото работно време* на работещата част; свободното развитие на едната страна почива на обстоятелството, че работниците са принудени цялото си време, следователно и пространството на развитието си, да употребяват само за [III—105] произвеждане на определени потребителни стойности; развитието на човешките способности на едната страна почива на бариерата, поставена пред развитието на другата страна. На този антагонизъм почива всяка досегашна цивилизация и всяко досегашно обществено развитие.

И така, *от една страна*, свободното време на едните отговаря на прекомерното работно време, на заробеното от труда време на другите — време на тяхното съществуване и действие само като работоспособност. *От друга страна*, принаденият труд се реализира не само в повече стойност, но и в *принаден продукт* — в остатък продукция свръх количеството, от което се нуждае и което потребява работещата класа за собственото си съществуване.

Стойността се намира в потребителна стойност. Следователно принадена стойност — в принаден продукт. Принаден труд — в добавъчна продукция, а последната образува базата за съществуването на всички не непосредствено погълнати в материалното производство класи. По такъв начин обществото се развива вследствие на, в противоположност на лишената от възможността да се развива работеща маса, която образува материалната му база. Съвсем не е необходимо принаденият продукт да се изразява в повече стойност. Ако 2 квартера пшеница са продукт на същото работно време, чийто продукт порано е бил 1 квартер пшеница, то 2-та квартера пшеница не изразяват по-голяма стойност, отколкото по-рано е изразявал 1 квартер. Обаче, ако вземем за предпоставка определено, дадено развитие на производителните сили, принадената стойност винаги се представя в принаден продукт, т. е. продуктът (потребителната стойност), създаден за 2 часа, е двойно по-голям от създадения за 1 час.

Изразено по-определено: Принаденото работно време, което работещата маса работи свръх мярката, нужна за възпроизвеждане на собствената ѝ работоспособност, на собственото ѝ съществуване, свръх *необходимия труд*, това принадено работно време, което се представя като принадена стойност, се материализира едновременно в принаден продукт и този принаден продукт е материалната база за съществуването на всички класи освен работещите класи, на цялата надстройка на обществото. *Едновременно той освобождава времето,*

дава им на разположение време за развиване на другите способности. По такъв начин производството на принадено работно време на едната страна е едновременно производство на *свободно* време на другата страна. Цялото човешко развитие, доколкото надхвърля развитието, непосредствено необходимо за естественото съществуване на хората, се състои само в използване на това свободно време и го предполага като своя необходима база. По такъв начин свободното време на обществото е произведено посредством произвеждането на несвободното време, на удълженото работно време на работниците отвъд работното време, необходимо за собственото им съществуване. Свободното време на едната страна отговаря на поробеното време на другата.

Формата на принаден труд, която разглеждаме тук — отвъд мярката на необходимото работно време, — е обща както за капитала, така и за всички форми на обществото, където има развитие отвъд чисто природното отношение и затова има антагонистично развитие, където развитието на едните превръща труда на другите в своя природна база.

Принаденото работно време — абсолютното, — което разглеждаме тук, си остава базата и на капиталистическото производство, при все че ще се запознаем и с друга една форма.

Доколкото тук имаме само противоположността между работник и капиталист, всички класи, които не работят, трябва заедно с капиталиста да си поделят продукта на принадения труд; така че това принадено работно време създава не само базата на материалното им съществуване, но създава едновременно и *свободното* им *време*, сферата на развитието им.

Абсолютната принадена стойност, т. е. абсолютният принаден труд и по-късно винаги си остава господствуващата форма.

Както растението живее от земята, добитъкът — от растението или от хранещ се с растения добитък, така онази част на обществото, която има свободно време, разполагаемо време, непогълнато в непосредственото производство на средства за живот, живее от принадения труд на работниците. Ето защо богатството е разполагаемо време.[54]

Ще видим как икономистите и т. н. разглеждат тази противоположност като естествена.

Тъй като принадената стойност се представя преди всичко в принадения продукт, а всички други видове труд са разполагаемо време в сравнение с работното време, което се изразходва в производството на хранителни продукти, ясно е защо физиократите основават принадената стойност на принадения продукт в земеделието, само че погрешно го разглеждат просто като дар на природата.

[III—106] Още тук може да бъде отбелязано следното:

Предназначените за производство на стоки отрасли на труда се отличават един от друг по степента на тяхната необходимост, а тази степен зависи от относителната необходимост, с която създаваната от тях потребителна стойност се търси за физическото съществуване. Този вид *необходим* труд се отнася до потребителната стойност, а не до разменната стойност. Това означава, че тук не става дума за работното време, което е необходимо, за да се създаде стойност, свеждаща се до сбора от продуктите, необходими на работника за съществуването му, а става дума за относителната необходимост на потребностите, задоволявани от продуктите на различните видове труд. С оглед на това земеделският труд (под който трябва да се разбира всеки труд, нужен за набавяне на непосредствените хранителни продукти) е най-необходимият. Той тепърва създава за промишлеността разполагаемите «свободни ръце», както казва Стюарт[55].

Впрочем тук трябва да се правят и още разграничения. Докато единият употребява цялото си разполагаемо време за земеделие, другият може да го употребява в промишлеността. Разделение на труда. Но принаденият труд във всички други отрасли почива също на принадения труд в земеделието, което доставя суровината на всички други.

«Ясно е, че относителният брой на хората, които могат да съществуват без земеделски труд, изцяло се определя от производителните сили в земеделието» *R. Jones.* An Essay on the Distribution of Wealth. London, 1831, стр. 159—160), Руски превод, стр. 114].

ДОПЪЛНЕНИЯ

[III—109] Допълнение към *а*).

Първо [*допълнение*]. В своя труд «Lettres on the Factory Act, as it affects the Cotton Manufacture» etc. London, 1837, *Насау У. Сениър*[56] казва:

«При сегашния закон коя фабрнка, в която са заети лица под 18 години, не може да работи повече от $11^1/_2$ часа на ден, т. е. по 12 часа през първите 5 дена и 9 часа в събота. Следващият анализ показва, че в такава фабрика цялата чиста печалба идва от *последния час*. Един фабрикант изразходва 100 000 ф. ст.: 80 000 ф. ст. за фабрични сгради и машини, 20 000 за суров материал и работна заплата. Годишният приход на фабриката, прн предпоставка, че съвкупният капитал прави еднн оборот годишно и че брутната печалба е 15%, трябва да възлиза на стоки на стойност 115 000 ф. ст., възпроизведени посредством постоянното превръщане и обратно превръщане на 20 000 ф. ст. оборотен капитал от пари в стоки и от стоки в пари на периоди малко по-дълги от два месеца. Всеки от 23-те половин работни часа произвежда $^5/_{115}$ или $^1/_{23}$ от тези 115 000 ф. ст. От тези $^{23}/_{23}$, които образуват целите 115 000 ф. ст., $^{20}/_{23}$, т. е. 100 000 ф. ст. от тезн 115 000 само заместват капитала; $^1/_{23}$ или 5000 ф. ст. от 15 000 ф. ст. (печалба) заместват изхабяването на фабриката и машините. Останалите $^2/_{23}$, т. е. последните два половин

часа, всеки ден произвеждат чистата печалба от 10%. Ето защо, ако (при неизменни цени) фабриката би имала право да работи 13 работни часа вместо $11^1/_2$, то с увеличение на оборотния капитал с около 2600 ф. ст. чистата печалба би се увеличила повече от двойно. От друга страна, ако при неизменни цени работните часове бяха били намалени с по един час дневно, чистата печалба би била унищожена, а при намаление от $1^1/_2$ часа дневно би била унищожена и брутната печалба» (стр. 12—13).

Първо, доколко са правилни или неправилни приведените от Сениър позитивни данни, е безразлично за предмета на нашето изследване. Впрочем можем да отбележим мимоходом, че английският фабричен инспектор Леонард Хорнър — човек, отличаващ се както с основно познаване на нещата, така и с неподкупна любов към истината — доказа погрешността на въпросните данни, които в 1837 г. г-н Сениър изтъкна като вярно ехо на манчестърските фабриканти (вж. Leonhard Horner. A Letter to Mr. Senior. [In: *Senior, N. W.* Letters on the Factory Act, as it affects the Cotton Manufacture. To which are apeended, a Letter to Mr. Senior from L. Horner, and Minutes of a Conversation between Mr. E. Ashworth, Mr. Thomson and Mr. Senior.] London, 1837).

Второ, цитатът от Сениър е характерен за оглупяването, в което безнадеждно изпадат тълкувателите на науката, щом се принизят до сикофанти на господствуващата класа. Сениър написа цитираното произведение в интереса на фабрикантите на памучни изделия и преди написването и специално бе ходил в Манчестър, за да получи от самите фабриканти материала за своето съчинение.

В цитата Сениър — професор по политическа икономия в Оксфорд и един от най-именитите съвременни английски икономисти — допуска груби грешки, каквито не би простил на нито един от учениците си. Той твърди, че годишният труд в една фабрика за памучни изделия, или, което е същото, трудът от 11 $^1/_2$ часа, ден след ден през годината, освен работното време (или стойността), прибавено от самия него посредством машините към суровия материал, памука, [III—110] създава още и стойността на съдържащия се в продукта суров материал и стойността на изхабените в производството машини в фабрични сгради. Според това твърдение работниците например в една памукопредачница освен предачния труд (т. е. освен създадената с този труд стойност) произвеждали по време на 11 $^1/_2$-часовото си работно време едновременно и памука, който обработват, както и машината, с която обработват този памук, и фабричната сграда, в която протича този процес. Само в този случай господин Сениър би могъл да каже, че всекидневните 23 работни получаса по време на цялата година образуват 115-те хил. ф. ст., т. е. стойността на годишния съвкупен продукт.

Сениър смята така: в течение на деня работниците работят тол-

кова часа, за да «заместят», т. е. да създадат, стойността на памука, толкова часа, за да «заместят» стойността на изхабената част на машините и фабриката, толкова часа, за да произведат собствената си работна заплата, и толкова часа, за да произведат печалбата. Тази детски-наивна представа — според която освен собственото си работно време работникът изразходва едновременно още и работното време, което се съдържа в суровия материал, който той обработва, и в машините, които той използва, следователно произвежда суров материал и машини *в същото време*, когато те като готови продукти образуват условията на неговия труд — се обяснява с това, че съвсем във властта на преподадените му от фабрикантите уроци Сениър изопачава един техен практически начин на смятане, който наистина и теоретически е съвсем правилен, но, от една страна, е съвсем безразличен за отношението, което Сениър уж разглежда, а именно за отношението между работното време и печалбата, а, от друга страна, лесно създава абсурдната представа, че работникът произвежда не само стойността, която той прибавя към своите условия на труда, а произвежда и стойността на самите тези условия на труда.

Въпросната практическа сметка е следната. Да приемем, че стойността на съвкупния продукт, да кажем на 12-часово работно време, се състои например $^1/_3$ от стойността на материала на труда (т. е. например памук), $^1/_3$ от стойността на средствата на труда (например машини) и $^1/_3$ от новоприбавения труд (например предене). Тук числовото съотношение е безразлично. Винаги ще трябва да се приеме някакво определено съотношение. Да приемем, че стойността на този продукт е равна на 3 ф. ст. Тогава фабрикантът може да смята така: стойността на продукта на $^1/_3$ от еднодневното работно време, т. е. на 4 часа, е равна на стойността на памука, който ми трябва за 12-те часа, или който е влязъл в съвкупния продукт. Стойността на продукта на втората $^1/_3$ от еднодневното работно време е равна на стойността на машините, които изхабявам за 12 часа. Най-после стойността на продукта на третата $^1/_3$ от еднодневното работно време е равна на работната заплата плюс печалбата.

И така, фабрикантът може да каже, че $^1/_3$ от еднодневното работно време му замествала стойността на памука, втората $^1/_3$ — стойността на машините, най-после третата $^1/_3$ образувала работната заплата и печалбата. Но това фактически не означава нищо друго, освен че цялото еднодневно работно време не прибавя към съществуващата независимо от него стойност на памука и машините нищо друго освен себе си, освен стойността, която образува, от една страна, работната заплата, от друга страна, печалбата. А именно, стойността на продукта на първата третина на деня, или на първите 4 часа е равна на $^1/_3$ от стойността на съвкупния продукт на 12 работни часа.

Стойността на продукта на тези първи 4 часа е равна на 1 ф. ст., щом стойността на 12-часовия съвкупен продукт=3 ф. ст. Обаче $^{2}/_{3}$ от стойността на този 1 ф. ст., т. е. 13 $^{1}/_{3}$ шил., се състоят от наличната стойност на памука и машините (съгласно предпоставката). Нова стойност е добавена само $^{1}/_{3}$, т. е. стойност от 6 $^{2}/_{3}$ шил., създадена за 4 работни часа. Стойността на *продукта* на първата $^{1}/_{3}$ от работния ден е=1 ф. ст., защото в този продукт $^{2}/_{3}$, т. е. 13 $^{1}/_{3}$ шил., се състоят от предварително положените и само отново появяващи се в продукта стойности на суровия материал и на изхабените машини. За 4-те часа трудът е създал стойност само 6 $^{2}/_{3}$ шил. и затова за 12-те часа създава само 20 шил., т. е. 1 ф. ст. стойност. Стойността на *продукта* на 4-часовия труд е именно нещо съвсем по-друго от новосъздадената стойност, от ново*прибавения* труд, от предачния труд, който съгласно предпоставката увеличава наличните стойности само с $^{1}/_{3}$. Предачният труд преработва за 4-те първи часа не суровия материал за 12 часа, а този за 4 часа. Но ако стойността на произведената за 4 часа прежда е равна на стойността на преработения за 12 часа памук, това произтича само от обстоятелството, че съгласно предпоставката стойността на памука съставляваше $^{1}/_{3}$ от стойността на произведената през всеки час прежда, следователно и $^{1}/_{3}$ от стойността на произведената за 12 часа прежда, т. е. е равна на стойността на произведената за 4 часа прежда.

Фабрикантът би могъл и да смята, че продуктът на 12-часовия труд му замества стойността на памука за 3 дена и с това също не би засегнал самото отношение, за което ставаше дума. За фабриканта сметката има практическо значение. На стадия [на развитие] на производството, на което той работи, той трябва да преработи толкова памук, колкото се изисква, за да абсорбира определено количество работно време. Ако памукът представлява $^{1}/_{3}$ от стойността на съвкупния продукт на 12 часа [III—111], то продуктът на $^{1}/_{3}$ от съвкупния работен ден от 12 часа, т. е. продуктът на 4 часа, представлява стойността на преработения за 12 часа памук. Вижда се колко важно е да се изясни, че в определен производствен процес, например в преденето, работникът не създава друга стойност освен измерваната със собственото му работно време (тук преденето), част от което работно време замества заплатата, а другата образува падащата се на капиталиста принадена стойност.

(В действителност работниците не *произвеждат* и не *възпроизвеждат* ни частица както от стойността на суровината, така и от стойността на машините и т. н. Към стойността на суровината и към стойността на консумираните в производството машини те не прибавят нищо друго освен собствения си труд, а този техен труд е новосъздадената стойност, част от която е равна на собствената им работна заплата, а

другата част е равна на принадената стойност, която капиталистът получава. Ето защо, ако производството трябва да продължи, целият продукт не може да бъде разпределен между капиталиста и работниците, а само продуктът минус стойността на авансирания в него капитал. Нито един час от труда не е посветен на «заместване» на капитала в смисъла, който му придава Сениър, така че трудът да произвежда двойно: собствената си стойност и стойността на своя материал и т. н. Твърдението на Сениър се свежда само до това, че от тези $11^1/_2$ часа, които работникът работи, $10^1/_2$ часа образуват работната му заплата и само $^2/_2$, т. е. 1 час, образува неговото принадено работно време.)

Трето. Целият ненаучен подход на г-н Сениър се състои в това, че той съвсем не специализира това, което е решаващото, а именно изразходвания за работна заплата капитал, а го слага в един кюп с капитала, изразходван за суров материал. Впрочем, ако приведеното от него отношение би било правилно, то от въпросните $11\ ^1/_2$ часа, или 23 получаса, работниците биха работили 21 получаса за себе си и биха давали само 2 получаса принаден труд за капиталиста.

Съобразно с това принаденият труд би се отнасял към необходимия, както $2{:}21 = 1{:}10^1/_2$; т.е. $9^{11}/_{21}$% и това би трябвало да дава 10% печалба върху целия капитал! Най-странното, което показва цялото невежество на Сениър относно природата на принадената стойност, е следното: Сениър приема, че от 23-те получаса, т. е. от $11^1/_2$ часа, само 1 час образува принадения труд, следователно и принадената стойност, и затова се учудва, че ако работниците към този 1 час принаден труд биха прибавили още $1^1/_2$ часа принаден труд, ако вместо 2 получаса биха работили 5 получаса (следователно общо 13 часа), чистата печалба би нараснала повече от два пъти. Също така наивно е откритието, че — при предпоставката, че целият принаден труд или цялата принадена стойност е равна на един час — цялата чиста печалба би отпаднала, щом работното време се намали с този един час, следователно изобщо не се работи принаден труд. Вижда се, от една страна, учудването от откритието, че принадената стойност, следователно и печалбата, се свежда просто до принаден труд, а, от друга страна, едновременно неразбирането на това отношение, което под влияние на фабрикантите е направило впечатление на господин Сениър само като куриоз в памучната промишленост.

Второ [*допълнение*]. Парите, които работникът получава като работна заплата, представляват работното време, което се съдържа в стоките, нужни за задоволяване на жизнените му потребности. Принадената стойност възниква от това, че в замяна на тези стоки работникът връща повече работно време, отколкото се съдържа в тях, връща повече жив труд за определено количество опредметен труд,

Следователно той купува тези стоки, обхватът на които образува работната му заплата, с повече труд, отколкото е нужно за произвеждането им.

«Каквото количество труд и да е нужно за произвеждане на някаква стока, при съвременното състояние на обществото работникът винаги трябва да дава повече труд, за да я придобие и притежава, отколкото за да я придобие от природата. Естествената цена, нараснала по такъв начин за работника, е социалната цена» (*Th. Hodskin.* Popular Political Economy. London, 1827, стр. 220) [Руски превод, стр. 184].

«Бръдъртън, сам фабрикант, заяви в камарата на общините, че фабрикантите биха прибавили седмично към печалбите си стотици фунтове стерлинги, ако биха могли да накарат работниците си» («хората» си) «да работят само по един час повече на ден» (*Ramsay.* An Essay on the Distribution of Wealth. Edinburgh, 1836, стр. 102).

«Където няма принаден труд, не може да има принаден продукт, следователно не може да има капитал» (The Source and Remedy of the National Difficulties» etc. London, 1821, стр. 4).

[III—112] «Масата капитал, която в даден момент в дадена страна или в целия свят може да бъде вложена така, че да дава не по-малко от *дадена норма на печалбата,* зависи очевидно главно от *количеството труд,* към изпълнението на който може чрез разход на този капитал да се подбуди съществуващият в този момент брой хора» (An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus». London, 1821, стр. 20). [III—112].

[III—113] *Допълнение към а). Илюстрация към отдела за принадената стойност.*

Съгласно Джейкъб[57] през 1815 г., при цена на пшеницата по 80 шил. за квартер и среден продукт по 22 бушела (сега 32) от акър, следователно среден продукт от акър 11 ф. ст.* Той изчислява, че сламата изплаща разходите при прибирането, вършитбата и доставката до пазара. След това той пресмята въпросните пунктове, както следва:

	ф. ст.	шил.		ф. ст.	шил.
Семена (пшеница)	1	9	Десятък, вноски и данъци	1	1
Тор	2	10			
	3	19	Рента	1	8
Работна заплата	3	10	Печалба на фермера и лихва	1	2
	7	9		3	11

Дясната страна в тази таблица — данъци, вноски, рента, печалба на фермера и лихва — представлява само съвкупната принадена стойност, която фермерът (капиталистът) получава, но части от която под

* В английския квартер (насипна мярка=290,9 литра) има 8 бушела. *Ред.*

различни названия и титули той отстъпва на държавата, поземления лорд и т. н.

И така, съвкупната принадена стойност=3 ф. ст. 11 шил. Постоянният капитал (семена и тор)=3 ф. ст. 19 шил. Изразходваният срещу труд капитал=3 ф. ст. 10 шил. Тази [III—114] последна част на капитала (променливата) трябва единствено да се разглежда, ако става дума за принадената стойност и нормата на принадената стойност. И така, в дадения случай принадената стойност се отнася към изразходвания за работна заплата капитал, или степента, в която се увеличава изразходваният за работна заплата капитал, представлява отношението на 3 ф. ст. 11 шил. към 3 ф. ст. 10 шил. Изразходваният срещу труд капитал от 3 ф. ст. 10 шил. се възпроизвежда като капитал от 7 ф. ст. 1 шил. От тях 3 ф. ст. 10 шил. представляват само заместване на работната заплата, а 3 ф. ст. 11 шил. представляват принадената стойност, която следователно възлиза над 100%. Съобразно с това необходимото работно време не би било съвсем точно толкова голямо, колкото принаденият труд, но приблизително би било равно на него, така че от 12-те часа на нормалния работен ден 6 принадлежат на капиталиста (включително и различните участници при подялбата на тази принадена стойност). Наистина може да се случи например тази цена от 80 шил. за квартер пшеница да е била над нейната стойност, така че част от цената ѝ да произтича от това, че други стоки са били продадени срещу пшеница под своята стойност. Но, първо, става дума само за това, да се изясни как изобщо трябва да се разбира принадената стойност, а оттук и нормата на принадената стойност. От друга страна, ако пазарната цена на шефел пшеница надвишава стойността ѝ например с 10 шил., това може само да увеличи принадената стойност, която фермерът получава, доколкото той не заплаща на земеделския работник труда му, който се е покачил над нормалната си стойност, съобразно с този излишък над нормалната му стойност.

Да вземем друг пример от съвременното английско земеделие, и то следният действителен бюджет на една високоорганизирана ферма (*Newman F. W.* Lectures on Political Economy, London, 1851, стр. 166):

Годишни разходи на самото производство	ф. ст.
Тор	686
Семена	150
Фураж	100
Загуби, плащания на търговци и т. н.	453
	1 389
Работна заплата	1 690
	3 079

Приходи и отчисления на фермера	ф. ст.
Рента	843
Данъци	150
Десятък (липсва)	
Печалба	488
	1 481

Следователно в този пример променливият, или размененият срещу жив труд капитал възлиза на 1690 ф. ст. Той се възпроизвежда като 1690+1481=3171 ф. ст. Принадената стойност е 1481 ф. ст., а отношението на принадената стойност към онази част от капитала, от която тя възниква=$^{1481}/_{1690}$, т. е. малко повече от 87%. [III—114]

[III—115] *Към стр. 114.*

Или да вземем друг пример. Дж. К. Саймънс в книгата «Arts and Artisans at Home and Abroad», Edinburgh, 1839, стр. 233 привежда например следното изчисление за една механизирана тъкачна фабрика с 500 тъкачни стана в Глазгоу, предвидена да изработва док или платно, каквито обикновено се изработват в този град:

	ф. ст.
Разходи за изграждане на фабриката и за машини	18 000
Годишна продукция (150 000 броя по 24 ярда по 6 шил.)	45 000
Лихви за основния капитал и за амортизация на машините, от които 900 ф. ст. (5%) ще сметнем за лихви	1 800
Пара, смазочно масло, сало, ремонт на машини и т. н.	2 000
Прежда и лен	32 000
Работна заплата	7 500
Печалба	1 700
	45 000

В този случай лихвата и печалбата са 1700+900=2600. Изразходваната за труд, възпроизвеждаща и увеличаваща се част на капитала е 7500 ф. ст. Принадената стойност=2600; следователно нормата на принадената стойност е около 33%.[58] [III—115]

[III—114]} «Неутолимата страст за печалба, auri sacra fames* винаги определя дейността на капиталистите» (*MacCulloch.* The Principles of Political Economy. Edinburgh, 1825, стр. 163). [III—114]

[III—115] *Към а).*

Че при възпроизводството на капитала и неговото увеличение

* — «проклетата страст за злато» (Вергилий, «Енеида», книга трета, 57). *Ред.*

стойността на суровия материал и машините като такава е изобщо безразлична за производствения процес, е ясно. Да вземем суров материал, например лен. Колко труд ленът може да всмучи — ако е дадено стъпалото на развитие на производството, определена степен на технологическото развитие — зависи не от неговата *стойност*, а от неговото *количество*, също както съдействието, което една машина оказва на 100 работници, зависи не от нейната цена, а от потребителната ѝ стойност. [III—115].

* * *

[III—106] *(Към в)*.

Във все още продължаващата в Лондон борба между строителните работници и предприемачите (капиталисти) работниците между другото повдигат против разработената от предприемачите часова система (съгласно която договорът между двете страни е валиден само за час; фактически часът е обявен за нормален ден) следните възражения.[59]

Първо. С тази система се премахвал всякакъв нормален ден (нормален работен ден), следователно се премахвала всякаква граница на еднодневния съвкупен труд (необходим труд и принаден труд, взети заедно). Установяването на такъв нормален ден била постоянната цел на работническата класа, която във всички такива отрасли, където — както например при надничарите в доковете на Темза и т. н. — по закона или фактически не съществува такъв нормален ден, се намира на най-ниското стъпало на унижението. Строителните работници изтъкват, че такъв нормален работен ден не само образувал мярката на средната продължителност на живота на работниците, но обуславял и общото им развитие.

Второ. При тази часова система отпадало повишеното заплащане за извънреден труд, т. е. за прекомерния принаден труд свръх неговото нормално и обичайно количество. Това повишено заплащане, докато, от една страна, давало възможност на предприемачите в извънредни случаи да карат работниците да работят свръх нормалния ден, [от друга страна,] слагало златни вериги на стремежа им към безкрайно удължаване на работния ден. Това беше една от причините работниците да искат повишеното заплащане. Втората причина: те искат повишено заплащане за извънредния труд, защото с удължаването на нормалния ден настъпва не само количествена, но и качествена разлика и поради това еднодневната *стойност* на самата работоспособност трябва да бъде подложена на друга оценка. Например, ако вместо 12-часов труд настъпи 13-часов, ще трябва да се оценява средният работен ден на работоспособност, която се изхабява например за 15 години, докато в другия случай ще трябва да се оценява

средният ден на такава работоспособност, която се изхабява за 20 години.

Трето. [Те възразяват,] защото, докато част от работниците работят прекомерно, съответна част от тях стават безработни, а работната заплата на заангажираните работници се понижава в резултат на това, че работниците, които са загубили предишната си работа, са принудени сега да работят за по-ниска работна заплата.

{Ако абсолютната принадена стойност и относителната принадена стойност бъдат взети заедно, вижда се следното. Ако производителността на труда, както и броят на работниците останат неизменни, принадената стойност може да нараства само доколкото се увеличава принаденият труд, т. е. доколкото съвкупният работен ден (мащабът на потреблението на работоспособността) бъде удължен отвъд дадената му граница. Ако съвкупният работен ден както и броят на работниците останат неизменни, принадената стойност може да нараства само ако нараства производителността на труда или (което е същото) ако бъде скъсена онази част от работния ден, която е нужна за необходимия труд. Ако съвкупният работен ден и производителността на труда остават едни и същи, нормата на принадената стойност, т. е. отношението на последната към необходимото работно време остава неизменно, но масата на принадената стойност може и в двата случая да нараства заедно с увеличаването на едновременните работни дни, т. е. заедно с нарастването на населението.

Обратно: нормата на принадената стойност може да спадне само ако или принаденият труд бъде намален, т. е. съвкупният работен ден бъде скъсен при неизменна производителност на труда, или спадне производителността на труда, следователно се увеличи частта от работния ден, необходима за необходимия труд при неизменна продължителност на съвкупния работен ден. В двата случая масата на принадената стойност може да се намали при неизменна норма на принадената стойност, ако се намали броят на едновременните работни дни, т. е. ако се намали населението (работещото).

При всички тези съотношения се предполага, че работникът продава работоспособността си по нейната *стойност,* т. е. че *цената* на труда, или работната заплата, отговаря на *стойността* на работоспособността. Както често сме повтаряли, тази предпоставка лежи в основата на цялото [III—107] изследване. Въпросът, в каква степен самата работна заплата се покачва или спада над или под своята стойност, спада към главата за работната заплата, също както и разглеждането на отделните форми (надница, седмична заплата, заплата на парче, заплата на час и т. н.), в които може да става, да се явява разпределението между необходим и принаден труд. Впрочем тук може общо да се отбележи в най-общи черти следното:

Ако минимумът на работната заплата, разходите по производството на самата работоспособност бъдат продължително време принизявани на ниско стъпало, с това принадената стойност — а затова и принаденият труд — би се повишила относително също твърде постоянно, като да се е повишила производителността на труда. С оглед на резултата очевидно е все едно дали един работник от 12 часа работи за себе си само 8 часа вместо досегашните 10 часа, защото трудът му е станал по-производителен и той би могъл за 8 часа да произведе *същите* средства за живот, за които преди са му били нужни 10 часа, или пък занапред ще получава *по-лоши* средства за живот, чието производство изисква само 8 часа, докато производството на предишните и по-добри изискваше 10 часа. В двата случая капиталистът би спечелил 2 часа принаден труд, в замяна на продукта на 8 работни часа би получавал продукт на 12 часа, докато преди получаваше продукт на 12 часа в замяна на продукта на 10 часа.

Освен това, ако не настъпи такова спадане на стойността на самата работоспособност или не настъпи понижаване, не настъпи постоянно влошаване на начина на живот на работника, то едно временно намаляване на работната заплата под нормалния ѝ минимум, или (което е същото) едно спадане на еднодневната цена на работоспособността под еднодневната ѝ стойност временно — за времето, през което това става — би съвпаднало с гореспоменатия случай, само че тук временно става това, което там беше постоянно.

Ако един капиталист в резултат на конкуренцията между работниците и т. н. понижи работната заплата под нейния минимум, това с други думи, не означава нищо друго, освен че той приспада известна част от онзи дял на работния ден, който normaliter* образува необходимото работно време, т. е. от падащата се на самия работник част от работното му време. Всяко намаляване на необходимото работно време, което не е следствие на нарастване на производителността на труда, фактически не е намаление на необходимото работно време, а само присвояване на необходимо работно време от страна на капитала, посягане извън неговите предели на принадения труд. Ако работникът получава по-ниска работна заплата от нормалната, това е все едно, че той получава продукта на по-малко работно време, отколкото е нужно за възпроизвеждане на неговата работоспособност при нормалните условия, така че ако за това са нужни 10 часа работно време, той получава продукт само за 8 часа; от необходимите му 10 часа работно време 2 часа се присвояват от капитала.

Що се отнася до принадената стойност на капиталиста, естествено е, че за тази принадена стойност, т. е. за този принаден труд, е съв-

---

* — нормално. *Ред.*

сем все едно дали капиталистът заплаща на работника 10-те часа, от които той се нуждае за нормалното си съществуване, и го кара да работи за капитала 2 часа повече труд, или пък го кара да работи само 10 часа, а му заплаща 8 часа, с които той не може да купи необходимите за нормалното му съществуване средства за живот. Понижаване на работната заплата при неизменна производителност на труда е увеличаване на принадения труд чрез насилствено накърняване на необходимото работно време посредством посягане в неговия обсег.} {Ясно е, че за капиталиста е все едно дали за същото работно време плаща по-малко, или за същата работна заплата кара работника да работи по-дълго. [III—107]

[III—112] *Към стр. 106—107.*

«Ако работникът може да се накара да се храни с картофи вместо с хляб, безспорно вярно е, че при такова положение от труда му може да се изтръгне повече; т. е. ако при хранене с хляб, за да издържа себе си и семейството си, той би бил принуден да изразходва труда на понеделника и вторника, то при хранене с картофи за това ще му е нужна само половината от понеделника, а другата половина от понеделника и целият вторник ще се освободят в полза на държавата или за капиталиста» (The Source and Remedy of the National Difficulties.» London 1821, стр. 26).

«Колкото и да се *пада* на капиталиста, той *може да получи само* принадения труд на работника, тъй като работникът *трябва да живее*. Но съвсем вярно е, че ако с нарастването на величината на капитала неговата стойност[60] не намалява, капиталистите ще изтръгват от работниците продукта на всеки работен час свръх минимума, с който работникът *може* да съществува. И колкото ужасно и отвратително и да изглежда това, в края на краищата капиталистът може да се ориентира към такива хранителни продукти, производството на които изисква наймалко труд и в края на краищата може да каже на работника: ти не бива да ядеш хляб, защото ечемиченото брашно е по-евтино; ти не бива да ядеш месо, защото може да се живее с цвекло и картофи» (пак там, стр. 23—24). [III—112]

[III—116] *Към: b), стр. 99.*

В своя «An Essay on the Distribution of Wealth»(London, 1831) Р. Джонс с право разглежда ангарийния труд, или това, което той нарича «labour rent» (рента в труд), като първичната форма на рентата, която тук трябва да бъде разглеждана само като определена форма на принадената стойност, която се пада на поземления собственик. Следователно това е форма, в която селскостопанските работници притежават част от земята, която те обработват за собствената си издръжка. Работното време, което те употребяват за тази цел, отговаря на необходимото работно време, с което наемният работник замества собствената си работна заплата. Но докато например съвременният земеделски надничар върху една и съща земя (арендована от фермера) реализира цялото си работно време — както онази негова част, която замества работната му заплата, така и частта, която образува принадената стойност (също както фабричният работник

използва едни и същи машини за осъществяване на необходимия си и принадения си труд), — тук има не само разделение на времето (и много по-осезаемо, отколкото при наемния труд), но и разделение на условията на производството (на сферата на производството), върху които се реализира това работно време.

Например определени дни в седмицата ангарийният работник обработва отредената му в негово владение нива. Други дни той работи на господарското имение за поземления собственик. Тази форма на труд има това общо с наемния труд, че онова, което работникът дава на собственика на условията на производството, не е нито продукт, нито пари, както при други начини на производство — а *направо труд*. Тук принаденият труд се явява по-осезаемо, отколкото при наемния труд, отделен от необходимия труд, защото тук необходимият труд и принаденият труд се упражняват върху два различни терена. Необходимия за възпроизвеждане на собствената си работоспособност труд ангарийният работник влага в притежаваната от него нива. Принадения труд за поземления собственик той извършва на господарските имения. В резултат на това пространствено разделяне разделянето на съвкупното работно време на две части се явява също по-осезаемо, докато при наемния работник може еднакво да се каже както, че от 12 часа той работи 2 часа за капиталиста, така и че от всеки час (или която и да е друга кратна част) на 12-те часа той работи $^1/_6$ за капиталиста.

По такъв начин, първо, разделянето на необходим труд и принаден труд, труд за възпроизвеждане на собствената си работоспособност и труд за собственика на условията на производството, се явява по-ясно, по-осезаемо във формата на ангариен труд, отколкото във формата на наемен труд. Обаче, второ, от това следва, че във формата на ангарийния труд по-осезаемо, отколкото при наемния труд, проличава, че принаденият труд е незаплатен труд и че цялата принадена стойност се свежда до принаден труд, т. е. до незаплатен труд. Ако ангарийните работници работят 5 дена в седмицата на собствената си нива, а 6-ия ден — на господарската, то е ясно, че през този 6-и ден те извършват незаплатен труд, работят не за себе си, а за друг, и че целият приход на този друг е продуктът на техния незаплатен труд, който именно затова се нарича ангариен труд. Ако фабрични работници от 12 часа на ден работят 2 часа за капиталиста, това е все едно, като че ли те през седмицата работят 5 дена за себе си и 1 ден за капиталиста, следователно по същество това е все едно, като че ли един ден в седмицата извършват ангариен труд за капиталиста.

В цялата система на ангарийния труд отпада формата на работна заплата и това пак прави отношението по-осезателно. Ангарийният работник получава веднъж завинаги условията на производството,

които са нужни за осъществяване на собствения му необходим труд. Ето защо той сам си плаща работната заплата или направо си присвоява продукта на своя необходим труд. Напротив, при наемния работник съвкупният му продукт най-напред се превръща в капитал, за да се отправи след това пак към него във формата на работна заплата. Ако ангарийният работник, който работи за господаря си 1 ден в седмицата — би трябвало да му предава продукта на цялата седмица, а след това господарят да го превръща в пари и $^{5}/_{6}$ от тези пари да плаща на ангарийния работник, то откъм тази страна ангарийният работник би се превърнал в наемен работник. И обратно, ако наемният работник, който работи за капиталиста 2 часа на ден, сам прибираше продукта или стойността на продукта на 5-дневния си труд (и при двете отношения, макар и в различна форма, става приспадането на стойността за условията на производството, материала и средствата на труда), а 6-ия ден работеше безплатно за капитала, той би се превърнал в ангариен работник. Доколкото се разглежда природата на необходимия труд и принадения труд и на съотношението между тях, резултатът е един и същ.

Ние срещаме ангарийния труд, преплетен в по-големи или по-малки дози с всички форми на крепостничеството. Но там, където той се явява в чист вид, като господствуващо производствено отношение, какъвто именно е бил, а отчасти все още е случаят в славянски страни и в завзетите от римляните дунавски области, можем със сигурност да кажем, [III—117] че той не е възникнал от крепостничеството като от своя основа, а по-скоро обратното — крепостничеството е възникнало от ангарийния труд. Той почива на общинни отношения и принаденият труд, който членовете на общината са полагали свръх необходимия за съществуването им, отчасти за резервен фонд (обществен), отчасти за посрещане на обществени, политически и религиозни потребности, се превръща постепенно в ангариен труд за семействата, които узурпират резервните фондове и политическите и религиозните санове като своя частна собственост. В дунавските княжества, както и в Русия, този процес на узурпиране може да бъде точно установен. Едно сравнение на алчността към чуждо работно време от страна на влашките чокои и на английските фабриканти представлява интерес, защото в двата случая присвояването на чужд труд се явява като пряк източник на богатството; принадена стойност като принаден труд. [III—117].

[III—117]

При ангарийния труд принаденият труд се явява в първоначалната си «самостоятелна», «свободна» форма; «свободна», доколкото при робството съвкупният ден на робите, както и този на добитъка, принадлежи на собственика, който естествено трябва да ги храни.

Дори и сега в Молдавия и Влашко наред с натуралната рента все още съществува ангариен труд. Тук взимаме «Règlement Organique» [«Органичен регламент»], влязъл в сила в 1831 г.[61] За нашата цел тук е безразлично и следва само мимоходом да се спомене, че земята, добитъкът и т. н. фактически *принадлежат* на влашките селяни, че чрез узурпация е възникнала повинността в полза на собствениците и че руският «Регламент» издигнал узурпацията в закон.

Натуралната рента се състои от $^1/_5$ сено; $^1/_{20}$ вино; $^1/_{10}$ от всички други продукти (всичко това във Влашко). Селянинът притежава: 1) за къща и градина 400 стажена (стажен — около 2 кв. м) в равнината, а 300 в планината; 2) 3 погона ($1^1/_2$ хектара) за ниви; 3) 3 погона ливада (пасбище за 5 глави рогат добитък).

Между прочем тук следва да се отбележи, [първо], че този крепостнически кодекс е бил прокламиран от русите (при Кисельов) и бил признат от Европа като кодекс на свободата; второ, че негови редактори фактически са били чокоите; трето, че в Молдавия положението е било много по-лошо, отколкото във Влашко.

Съгласно «Регламента» всеки селянин дължи на поземления собственик годишно: 1) 12 работни дни изобщо; 2) 1 ден полска работа; 3) 1 ден превоз на дърва. Обаче дните не се измерват с времето, а с извършваната работа. Ето защо самият «Органичен регламент» определя, че 12-те работни дни трябва да се равняват на продукта на 36 дни ръчен труд, полският работен ден = 3 дни, а денят за превоз на дърва също = 3 дни. Общо 42 дни. Обаче към това се прибавя и така наречената «*iobagie*» (служба, повинност), т. е. труд за извънредни производствени нужди на поземления собственик. Този извънреден труд възлиза на предоставяне на 4 души от страна на села от 100 семейства, 3 — при села с 63—75 семейства, 2 — при села с 38—50 семейства и 1 при села с 13—25 семейства. Тази «iobagie» е преценена върху 14 работни дни на всеки влашки селянин. По такъв начин ангарийният труд, определен от самия «Регламент» = 42+14 = 56 работни дни. Поради суровия климат земеделската година се състои във Влашко от 210 дни, от които отпадат 40 за неделни и празнични дни и средно 30 поради лошо време, всичко 70 дни. Остават 140 дни. От тях отпадат 56-те ангарийни дни. Остават 84 дни. Отношението все пак не е по-лошо от това на английския земеделски работник, ако времето, което той работи за работната си заплата, се сравни с времето, което той работи за създаване на принадената стойност, разпределяна между фермер, църква, държава, поземлен собственик и т. н.

Това са законно полагащите се на собственика ангарийни дни, законната принадена стойност. Впрочем «Регламентът» е наредил нещата така, че без накърняване на буквата му ангарийният труд може да бъде още повече удължен. А именно, той определя дневната

норма така, че за изпълнението ѝ да трябва да се доработва и на другия ден. Така например той определя дневната норма за плевене на дванадесет перша*, като предписва двойно по-голяма задача от тази, която един човек може да изпълни за един ден, особено на царевични ниви. Фактически денят за плевене е определен от «Регламента», че плевенето,

«като започне през май, да завърши през октомври».

[III—118] «В Молдавия» — казал един от големите чокои — «12-те дни труд на селянина, установени от «Регламента», фактически се равняват на 365 дни.»

С каква рафинираност чокоите използват този закон, за да си присвояват работното време на селяните, може по-подробно да се види в книгата: *E. Regnault.* Histoire Politique et Sociale des Principautés Danubiennes. Paris, 1855, стр. 305 и сл.

Да сравним сега с това неутолимата жажда за работно време — за принадено работно време — от страна на капиталистическото производство в Англия.

Нямам намерение тук да се впускам в историята на принадения труд след изобретяването на машините в Англия. Факт е, че в резултат на прекомерното увеличаване на принадения труд избухвали епидемии, чиито опустошения застрашавали еднакво и капиталиста, и работника, че при най-голяма съпротива от страна на капиталистите държавата била принудена да въведе нормални дни във фабриките (по-късно повече или по-малко възприето навсякъде на Континента), че още в този момент това въвеждане на нормални дни е трябвало от същинските фабрики да бъде разпространено и върху други отрасли на труда (работилници за избелване, за щамповане, за боядисване) и че в този момент този процес все още се разпростира, че свързаната с него борба продължава (например борбата за въвеждане на закона за 10-часовия работен ден, за разпространяване на фабричния закон[62] например върху дантелената манифактура в Нътингъм и т. н). За подробности относно ранните фази на този процес посочвам книгата: *F. Engels.* Die Lage der arbeitenden Klasse in England, Leipzig, 1845.

Впрочем практическата съпротива на фабрикантите не е била по-голяма от теоретическата съпротива, оказвана от техните тълкуватели и апологети, професионалните икономисти. Не случайно г-н Нюмарч, съавтор на «History of Prices» на Тук, като председател на секцията за икономическа наука на последния конгрес на *Британската асоциация на изкуствата* и т. н. (името на асоциацията да се провери[63]), състоял се през септември 1861 г. в Манчестър, се почув-

* — употребявана някога във Франция мярка за земя, равна на 484 кв. фунта (45 кв. м). *Ред.*

ствувал принуден да изтъкне разбирането на необходимостта от законодателно регулиране и принудително ограничаване на нормалния работен ден във фабрики и т. н. като едно от най-новите постижения на сегашната политическа икономия, с което тя стояла над предшествениците си!

Целта ми е само за сравняване с алчността на чокоите да приведа някои данни от най-новите фабрични отчети, както и един или два примера относно промишлени отрасли, в които фабричните закони още не са въведени (дантеленото производство) или са били въведени едва напоследък (работилници за щамповане). Тук става дума само за няколко доказателства за тенденцията, която действува във Влашко не по-силно, отколкото в Англия.

Първа илюстрация. Дантелено производство в Нътингъм. «Daily Telegraph» от 17 януари 1860 г.[64]

«Г-н Броутън, миров съдия на графство, който председателствувал един митинг, състоял се в нътингъмското кметство на 14 януари 1860 г., заяви, че сред онази част на местното население, което е свързано с дантеленото производство, съществува съвсем непозната в целия останал цивилизован свят степен на страдание и лишения. . . Деца на 9—10 години биват измъквани сутрин в 2, 3, 4 часа от мръсните им легла и биват принуждавани за жалкото си съществуване да работят до 10, 11, 12 часа през нощта, в резултат на което напълно изнемощяват, телата им се сгърчват, лицето им се сбръчква, а човешкото им същество съвсем се вкаменява като вцепенено, което се гледа с ужас. . . Не сме изненадани, че г-н Малет или други фабриканти се изказват, за да изявят протест против всяка дискусия. . . Системата, както я описва преподобният Монтагю Валпи, е система на неограничено робство, робство в социално, физическо и духовно отношение. . . Какво да мислим за един град, който свиква публичен митинг, за да ходатайствува работното време за мъже *да бъдело ограничено на 18 часа на ден?*. . . Ние леем декламации против виргинските и каролинските плантатори. Но нима техният пазар за негри с всички ужаси на техния камшик и на пазарлъците им за човешко месо е по-отвратителен от тези бавни човекоубийства, които се вършат, за да се изработват воали и якички [III—119] в изгода на капиталистите?*

---

* [III—120] {*Бележка към стр. 119.* Тъй като изобщо съществува погрешното схващане, че фабричното производство било станало съвсем *друго,* тук в бележката цитирам от «General Register Office» от 28 октомври 1857 г. («Quarterly Return of the Marriages, Births and Deaths» etc. Published by authority of the Registrar General etc., № 35, стр. 6):

«Г-н Ли от подрайона Динзгейт (Манчестър) прави следната разумна бележка, която заслужава голямо внимание от страна на жителите на Манчестър. Твърде печален е там животът на детето. . . Общият брой на умиранията, с изключение на онези, за които трябва да се води съдебно следствие, е 224, а от този брой 156 се падат на деца под петгодишна възраст. . . Толкова голям процент на детската смъртност не съм срещал *никога досега.* Очевидно е, че докато обикновените обстоятелства, засягащи живота на възрастните, засега не са проявили в значителна степен въздействието си, обстоятелствата, които влияят на най-младите, са се опълчили най-активно против тях. . . 87 от тези деца са умрели на възраст до една година. Изоставена диария, задушна теснотия в лошо проветрявани стаи, при магарешка кашлица, *липсата на нужното хранене и свободната*

Втора илюстрация. Фабрични отчети

«Мошеничествуващият фабрикант започва работата четвърт час — кога повече, кога по-малко — пред 6 часа сутриита и я завършва четвърт час — кога повече, кога по-малко — след 6 часа вечерта. То отнема по 5 минути от началото и края на половината час, номинално определен за закуска, и по 10 минути в началото и края на часа, номинално определен за обед. В събота той работи четвърт час — кога повече, кога по-малко — след два часа́ по обед.

По такъв начин неговата *печалба* {Тук печалбата направо се отъждествява с отмъкнатия принаден труд} е:

Преди 6 часа̀ сутрин	15 мин.	Общо за 5 дни 300 минути
След 6 часа вечер	15 »	
От времето за закуска	10 »	
От обедното време	20 »	
	60 мин.	

Съботите

Преди 6 часа сутрин	15 мин.
От времето за закуска	10 »
След 2 ча̀са̀ на обед	15 »
	40 мин.

Цялата седмична печалба е 340 минути, или 5 часа и 40 минути седмично, което, умножено по 50 работни седмици в годината, като се приспаднат две седмици за празници и случайни прекъсвания, дава *27 работни дни* в годината» «Suggestions etc. by Mr. L. Horner», in «Factories Regulation Acts. Ordered by the House of Commons to be printed 9 August 1859», p. 4, 5).

«Печалбата, която се получава от това (от прекомерния труд свръх законното време), представлява за мнозина (фабриканти) твърде голяма съблазън, за да може да ѝ се противостои. Те разчитат, че няма да ги хванат и че дори това да бъде разкрито, малките суми на глобите и съдебните разноски все пак ще им осигурят *в последна сметка* значителна *печалба*» («Reports of the Inspectors of Factories for the half year ending 31 st. Oct. 1856», p. 34).

«Пет минути дневно допълнителен труд, умножени по седмиците, са равни на 2 $^1/_2$ работни дни в годината» (пак там, стр. 35).

«В случаите, когато добавъчното време се постига чрез *мултипликация на дребни кражби* за един ден, инспекторите срещат непреодолими трудности за доказване на случая» (пак там).

(На това място така присвоеното добавъчно време е наречено от официалните английски фабрични инспектори направо *«кражба».)*

[III—120] Тези малки кражби се наричат и *«малки кражби на минути»* (пак там, стр. 48), по-нататък *«изтръгване на няколко минути»* (пак там) или пък това наричат *«отскубване»* или *«открадване от времето за хранене»* (пак там).

«Ако ми разрешите» — ми каза веднъж един много почтен фабрикант — «да се работи само 10 минути на ден добавъчно време, ще ми сложите в джоба по хилядарка годишно» (пак там).

употреба на опиумна настойка, което води до общо изтощаване и припадъци, както и до вода и кръвоизливи в мозъка, всичко това трябва да обясни защо. . . смъртността (на децата) е все още толкова висока.»} [III—120]

Съгласно фабричните инспектори в английските предприятия за *щамповане* все още работното време е фактически неограничено и там в 1857 г. деца на 8 и над 8 години все още са работили от 6 часа сутрин до 9 часа вечерта (15 часа).

«Въпреки установеното от закона ограничение работните часове в *предприятията за щамповане* могат практически да се смятат за неограничени. Единственото ограничение на труда се съдържа в 22-и раздел на закона за предприятията за щамповане (приет в 8—9 г. от царуването иа Виктория под номер 29), който предписва, че нито едно дете — т. е. нито едно дете на възраст от 8 до 13 години — не може да бъде използвано за работа *през нощта,* което се определя от 10 часа вечерта до 6 часа сутринта на другия ден. *Следователно деца на 8-годишна възраст може съгласно закона да се използват* на работа, в много отношения сходна с фабричната — често в помещения с непоносимо висока температура, *без каквито и да са прекъсвания за почивка или за хранене,* — от 6 часа сутринта до 10 часа вечерта (16 часа); а момче, достигнало 13-годишна възраст, може напълно съгласно закоиа да се използва на работа и денем, и нощем произволен брой часове без каквото и да било ограничение. В моя окръг през последното полугодие карат децата на 8 и над 8 години да работят от 6 часа сутрин до 9 часа вечерта» («Reports of the Inspectors of Factories for the half year ending 31 st. Oct. 1857», p. 39. Report of Mr. A. Redgrave).

«*Един допълнителен* час иа ден, спечелван на малки дози преди 6 часа сутрин и след 6 часа вечер, както и в началото и в края на времето, *номинално* предназначени за хранене, *прави* почти 13-и месец в годината» («Reports of the Inspectors of Factories for the half year ending 30 th April 1858», p. 9. Report of Mr. L. Horner).

Толкова плахо фабричните инспектори трябва да изясняват, че печалбата не е нищо друго освен работно време, принадено работно време, така че добавъчната печалба е добавъчно работно време, *свръх* нормалния работен ден.

[III—121] Ето защо времето на криза с нищо не изменя стремежа да се заставят работниците да работят свръх нормалния работен ден. Ако се работи само 3 или 4 дни в седмицата, печалбата изобщо се състои само от принаденото време, което се работи през тези 3 или 4 дни. Следователно *извънредната печалба* [се състои] само от незаплатеното *принадено време,* което се работи свръх нормалното принадено време и следователно свръх определения със закон нормален ден. Ако умножа 2 часа принаден труд по 3 дена в седмицата, то естествено принадената стойност е само половината от онази принадена стойност, която се получава, ако ги умножа по 6 дена в седмицата. Ето защо по време на кризи е по-голяма съблазънта през дните, в които действително се работи, да се заставят работниците да работят добавъчно време, т. е. повече незаплатено работно време, отколкото обикновено (други фабриканти правят фактически същото чрез намаляване на работната заплата, т. е. чрез скъсяване на необходимото работно време през 3-те или 4-те дни, в които се работи). Ето защо през 1857—1858 г.:

«Може да изглежда несъобразна самата възможност за добавъчен труд».

{съвсем не е съобразно, че по време на кризата фабрикантът се стреми да изтръгне колкото може по-голям дял *незаплатено* работно време}

«във време, когато търговията е толкова зле; но тъкмо това ѝ лошо състояние подстрекава безскрупулните хора да нарушават закона, така те си осигуряват *добавъчна печалба*» (пак там, стр. 10; отчет на г-н *Л. Хорнър*).

Колкото по-лоши са времената, колкото по-малко сделки се правят, толкова по-голяма трябва да е печалбата от направената сделка. Ето защо Хорнър отбелязва, че по същото време, когато в неговия окръг 122 фабрики са били съвсем изоставени, а 143 са били спрени и всички останали са работили непълно време, продължавал добавъчният труд, трудът свръх законното време (вж. пак там). За същата година фабричният инспектор *Хауел* прави също такова съобщение:

«Аз продължавам (при все че в повечето фабрики поради лошите времена се работи само половината време) някак си да получавам *обичайния брой оплаквания,* че от работниците се изтръгва по половин или три четвърти час на ден от времето, предназначено за почивка или хранене, както и чрез започване на работа сутрин 5 или повече минути преди установеното време и чрез спиране вечер 5 или повече минути след установеното време. Тези малки кражби, които общо възлизат на половин до три четвърти час на ден, твърде *трудно се установяват*» (пак там, стр. 25).

«Системното прилагане на прекомерен труд, натрупван по минути на шест пъти в продължение на един ден, не може да бъде неопровержимо доказано чрез наблюдение от страна на инспектора» («Reports of the Inspectors of Factories for the half year ending 31st. Oct. 1856», p. 35. Report of Mr. L. Horner).

«Именно това общо примирение с практиката, ако не одобрение на принципа, както и всеобщото съгласие, че ограничаването на труда е целесъобразно и т. н.» (Reports of the Inspectors of Factories for the half year ending '31st Oct. 1855», p. 77).

Колкото повече капиталистическото производство, следователно и фабричната система, се развивало на Континента, правителствата (на Франция, Прусия, Австрия и т. н.) са били принудени по един или друг начин да последват английския пример на ограничаване на работното време. Най-често те са копирали и били принудени да копират с известни изменения английското фабрично законодателство. [III—122] Във Франция преди 1848 г. фактически не съществувал закон за ограничаване на работния ден във фабриките. Законът от 22 март 1841 г. (в основата на който лежи законът от 3 и 4 година на царуването на Вилхелм IV под номер 103) за ограничаване на детския труд във фабриките (във фабриките, заводите и работилниците, които използват двигатели или пещи с постоянен огън, както и във всички

предприяия, в които са заети повече от 20 работници) си останал *мъртва буква* и до ден днешен е въведен практически само в *департамента Нор*. Впрочем съгласно този закон деца под 13 години могат да бъдат използвани в работата и нощем (между 9 часа вечерта и 5 часа сутринта) «в случай на срочен ремонт или спиране на водното колело»; *деца над 13 години* могат да бъдат използвани в работа *и през нощта»,* «ако трудът им е необходим».

На 2 март 1848 г. временното правителство издаде закон, съгласно който работното време — не само във фабриките, но и във всички манифактури и занаятчийски работилници, не само за деца, но и за възрастни работници — бе ограничено на 10 часа в Париж и на 11 часа в департаментите. Временното правителство изхождало от погрешната предпоставка, че нормалният работен ден е бил в Париж 11 часа, а в департаментите 12 часа. Обаче:

«В повечето предачници трудът траеше 14—15 часа в голяма вреда на здравето и нравствеността на работниците и особено на децата; и дори по-дълго» (*J. A. Blanqui*. Des classes ouvrières en France, pendant l'année 1848. In: «Petits traités publiés par l'Académie des Sciences morales et politiques», Paris, 1849).

Националното събрание със закон от *8 септември 1848 г.* видоизмени този закон по следния начин:

«Еднодневният труд на работника във фабриките и заводите не бива да надминава 12 часа. Правителството има властта да обявява изключения от това правило в онези случаи, когато това се изисква от природата на работата или на машината.»

С декрет от 17 май 1851 г. правителството обяви тези *изключения*. Първо, определят се различни отрасли, върху които не се разпростира законът от 8 септември 1848 г. А освен това се правят следните ограничения:

«*Чистенето на машините в края на работния ден;* работа, станала необходима поради повреда на двигателя, на парния котел, на машините или на сградата. Работата може да бъде продължена и в следните случаи: с един час в края на работния ден за изплакване и простиране на парчетата тъкан в предприятията за боядисване, избелване и щамповане; с два часа в захарните фабрики, в рафинериите и в химическите заводи; с два часа в продължение на 120 дни в годината по усмотрение на фабриканта и със санкция на префекта в предприятията за боядисване, за щамповане и за довършителни работи.»

{Фабричният инспектор *А. Редгрейв* («Reports of the Inspectors of Factories for the half year ending 31st Oct. 1855.», p. 80) отбелязва относно приложението на този закон във Франция:

«Бях уверяван от няколко фабриканти, че когато поискали да се възползват от разрешението да удължават работния ден, работниците започнали да възразяват на основание, че удължаването на работния ден в един случай ще преди-

звика намаляване на обикновения брой часове в друг случай. . . и те възразявали специално против работенето повече от 12 часа на ден, защото законът, който фиксирал толкова часове, бил единственото благо, което им оставало от законодателството на републиката.» *«Продължаването на работния ден е незадължително* за работниците. . . Ако двете страни са се споразумели. . . заплащането на час (свръх 12 часа) е обикновено по-високо от обичайното заплащане.»

А. Редгрейв забелязва (стр. 81), че вследствие на прекомерния труд и свързаната с него физическа и духовна деградация

«работещото население на Руан и Лил. . . вехне», «намалява на ръст» и мнозина са поразени от онази разновидност на болезнена недоразвитост, жертвите на която получиха в Англия названието «фабрични сакати».

«Трябва да се признае, че 12-часовият еднодневен труд е достатъчно предизвикателство спрямо човешкия организъм, и ако към часовете труд се прибавят необходимите интервали за хранене и времето, необходимо за отиване на работа и за връщане от работа, остатъкът на разположение на работника *не е прекомерен* (пак там).}

Сред лицемерните претексти (възражения) на английските промишленици против *закона за десетчасовия работен ден* е и следното:

«Едно от многото възражения против закона за десетчасовия работен ден се състои в изтъкването на опасността от предоставянето на младежите и жените *т*[*олкова много свободно време,* които те поради недостатъчното си образование III—123] могат или да прахосат безполезно, или да употребят лошо; и твърдо бе подчертано, че *докато няма* прогрес в образованието и не са осигурени средства, които да позволят да се запълнят с полезни умствени или обществени занимания свободните часове, предлагани от закона за десетчасовия работен ден на фабричното население, в интереса на нравствеността би било желателно работниците *да прекарват целия ден във фабриката»* (пак там, стр. 87, отчет на *А. Редгрейв*).

{Колко много Маколей изопачава икономически факти, за да може да се прояви като вигски апологет на съществуващото — цензор Катон* относно миналото, сикофант на настоящето — се вижда между другото от следното място:

«Практиката децата да се пращат преждевременно на работа, практика, която в наше време държавата — законният защитник на онези, които не могат сами да се защитят — мъдро и хуманно забрани, господствуваше в XVII век в степен, почти невероятна за тогавашното състояние на промишлеността. В Нориндж, главен център на вълнената промишленост, малко създание на шест години се смятало за работоспособно. Различни писатели от онова време — мнозина от които били смятани за твърде благосклонни — с възторг споменават обстоятелството, че в този *единичък град* момчетата и момичетата на крехка възраст създават богатство, надминаващо с 12 000 ф. ст. годишно онова, което е нужно за собствената им издръжка. Колкото по-внимателно изучаваме историята на миналото, толкова повече основание намираме да не се съгласяваме с онези, които мислят, че нашият век е породил нови социални бедствия. Истината е, че бедст-

* — строг пазител на нравите. *Ред.*

вията са — и надали ще се намери изключение — стари. Това, което е ново, е образоваността, която разкрива тези бедствия, и хуманността, която ги лекува» (*Th. B. Macaulay*. The History of England. Vol. I. Tenth edition. London, 1854, стр. 417).

Това място доказва тъкмо обратното, а именно, че тогава детският труд е бил още изключително явление, което икономисти споменават като особено похвално и с възторг. Кой съвременен писател би споменал като нещо особено забележително, че деца на крехка възраст се използват във фабриките? До същия извод стига всеки здравомислещ човек, който чете писатели като Чайлд, Кълпипер и т. н.}

Често законното работно време се превишава

«като деца, младежи и жени се задържат във фабриката за чистене на машините по време на прекъсването за хранене, а в съботите — след 2 часа, вместо да им се даде възможност да извършват тази работа в работното време» («Reports of the Inspectors of Factories for the half year ending 30th April 1855», p. 12. Report of Mr. *Z. Horner*).

Тази добавъчна работа се практикува и с възрастни работници,

«които не работят на парче, а получават седмична заплата» («Reports of the Inspectors of Factories for the half year ending 30th April 1859», p. 9. Report of Mr. *L. Horner*).

Г-н Хорнър, един от членовете на комисията от 1833 г. за обследване на условията на труда на фабричните работници, е бил и един от първите фабрични инспектори и в ранния период на установяване контрол над фабриките срещал сериозни трудности. В последния си отчет[65] от *30 април 1859 г.* Хорнър казва:

«Обучението на децата, *изрично* предвидено, в много случаи е чиста подигравка; охраната на работниците от телесни повреди и смърт от незаградени машини, също *изрично* предвидена, практически се е превърнала в мъртва буква; правенето на отчети за нещастните случаи е до голяма степен напразно прахосване на обществени пари. . . Добавъчният труд е твърде значително разпространен, все още преобладава, а в повечето случаи *самият закон гарантира* невъзможността да се изобличат и накажат нарушителите» (пак там, стр. 9, 8).

(Деца над 13 години се смятат за способни да работят толкова часове, колкото и възрастните работници; а под 13 години — половин работно време.)}

[III—124] «Факт е, че преди закона от 1833 г. младежи и деца трябваше да работят *цялата нощ или целия ден, или пък през деня и през нощта* ad libitum*» («Reports of the Inspectors of Factories for the half year ending 30th April 1860», p. 50).

---

* — произволно. *Ред.*

Със закона от 1833 г. *нощ* е от $8^1/_2$ часа вечер до $5^1/^2$ часа сутрин. На собствениците на фабрики се позволява

«да вземат законните им часове детски труд във всеки период между $5^1/_2$ сутрин и $8^1/_2$ вечер» [пак там, стр. 51].

Това определение на «ден» и «нощ», макар и с намалени работни часове, се е запазило във всички следващи фабрични закони до 1850 г., когато за пръв път дневните часове на разрешен труд били фиксирани от 6 часа сутрин до 6 часа вечер, а през зимата от 7 часа сутрин до 7 часа вечер, ако така желае собственикът на фабрика.

«*Повечето нещастни случаи са станали в големите* фабрики. . . Непрекъснатата борба за всяка минута време там, където се работи с неизменно действуващ двигател, с мощност може би хиляда конски сили, непременно *крие опасност. В такива фабрики миговете са елементи на печалбата* — във всеки момент е нужно вниманието на всеки човек. Именно тук, където. . . може да се види непрекъснатата борба между живота и неорганичните сили; където умствената енергия трябва да насочва, а физическата енергия трябва да осъществява движението и непрекъснато да бъде съгласувана с въртенето на вретената, именно тук работниците, въпреки напрегнатостта, в която се намират поради прекомерната възбуда или горещина, нямат право нито да се забавят, нито да допускат вниманието им да бъде отвлечено за миг от различните движения наоколо, защото всяко тяхно забавяне е загуба» («Reports of the Inspectors of Factories for the half year ending 30th April 1860», p. 56).

«*Комисията за обследване на условията на детския труд,* отчетите на която се публикуваха няколко години, изнесе на бял свят много продължаващи все още чудовищни престъпления, някои от които са много по-големи от онези, в които са били обвинявани фабрики или предприятия за щамповане. . . Без организирана система за инспектиране от платени длъжностни лица, отговорни пред парламента и задължени да представят полугодишни отчети за дейността си, фабричният закон скоро би загубил всякаква сила, доказателство за което е неефикасността на всички фабрични закони преди закона от 1833 г., както и на сега действуващия във Франция фабричен закон от 1841 г., който не съдържа предписание за системно инспектиране («Reports of the Inspectors of Factories for the half year ending 31st. Oct. 1858», p. 10).

«Фабричните закони сложиха край на преждевременното състаряване на предишните работници поради прекомерно работно време; *като ги направи господари на собственото им време,* тези закони им дадоха нравствената сила, която ги насочва към евентуално вземане на политическата власт» («Reports of the Inspectors of Factories for the half year ending 31st Oct. 1859», p. 47).

«Още по-голямо благо е, че най-после се прави точна *граница* между *собственото време на работника и времето на господаря му. Сега работникът знае кога завършва времето, което е продал, и кога започва собственото му време* и като предварително го знае точно, той може планомерно да разпредели *своите собствени минути* за *собствените си цели»* (пак там, стр. 52).

Това е твърде важно с оглед на установяването на нормиран работен ден. Преди 1833 г.

«господарят не е имал време за друго освен за изкарване на пари, а работникът не е имал време за друго освен за труд» (пак там, стр. 48).

«Алчността на фабрикантите, които в ламтежа си за печалба вършеха такива жестокости, които едва ли могат да отстъпят на жестокостите, извършвани от испанците при завоюването на Америка в ламтежа за злато» (*John Wade*. History of the Middle and Working Classes. 3rd edition. London, 1835, стр. 114)

[III—124a] *Към стр. 124.*

«Определени категории работници (например възрастни тъкачи и тъкачки) имат пряк интерес да работят добавъчно време и може да се предполага, че те упражняват известно влияние върху по-младите категории, които освен това изпитват естествен страх от уволнение, ако съобщят някакви улики или сведения с оглед да навлекат неприятности на господарите си. . . Дори ако ги (младите работници) уличат, че работят в незаконно време, на свидетелските им показания пред съдиите за състояли се факти рядко може да се разчита, тъй като такива показания се дават с риск да си загубят работата» («Reports of the Inspectors of Factories for the half year ending 31st October 1860», p. 8).

«Във фабриката са заети 400 души, половината от които работят на парче и. . . са непосредствено заинтересовани да работят повече часове. Другите 200 души получават надница, работят също така продължително като първите и не получават нищо за добавъчно време. На някои места се е създал навикът системно работа да се започва 5 минути преди и да се спира 5 минути след определеното време. Всеки работен ден работата започва 3 пъти и спира 3 пъти по този начин. Следователно 5 минути по 6 се равняват на половин час, който всеки ден се печели не от един-единствен работник, а от 200-те работници, които работят на надница. Трудът на тези 200 души по половин час на ден е равен на труда на един човек по време на 50 часа, или на $^5/_6$ от седмичния труд на един човек, и е *пряка печалба за фабриканта*» (пак там, стр. 9).

Ако се плаща на парче, наистина работникът има дял в добавъчното си работно време и си присвоява част от добавъчното време, което работи. Обаче, независимо от по-бързата реализация на основния капитал, капиталистът има добавъчна печалба, дори ако заплаща часа добавъчно време еднакво или дори по-високо, отколкото часовете на нормалния работен ден: 1) защото не е нужно да увеличава машините, с които се работи (например вретена, тъкачни станове); един и същ работник работи на една и съща машина независимо от това, дали работи 12 или 15 часа. Следователно при това производство с добавъчно работно време отпада част от капиталовложенията. 2) Ако нормалният работен ден е 12 часа, от които 2 часа принаден труд, трябва 10 часа да бъдат заплатени за 2 часа принаден труд. Тук от 30-те минути ($^1/_2$ час) се печели $^1/_6$=5 минути, а на работника се заплащат 25 минути. Иначе принаденото време зависи от обстоятелството, че работникът най-напред работи 10 часа за себе си. Тук вече предварително е положено, че той е изкарал необходимата си работна заплата. Следователно той може да се задоволи със съответна част от добавъчния труд.

Ако добавъчното време *не се заплаща*, капиталът го печели, без да заплаща необходимо работно време; 100 работни часа добавъчно

време, ако се работи 10 часа на ден=работното време на 10 работника, за които *изцяло е спестена* работната заплата.

[III—124b] Законите за предприятията за избелване и боядисване трябваше да влязат в сила на 1 август 1861 г.

Основните постановления на *същинските фабрични закони* са:

«Всички лица на възраст под 16 години трябва да бъдат прегледани от официален лекар. Деца на възраст под 8 години не могат да бъдат приемани на работа. Деца на възраст между 8 и 13 години могат да бъдат използвани на работа само половината време и трябва всеки ден да посещават училище. . . Жени и младежи на възраст под 18 години не могат да бъдат използвани на работа преди 6 часа сутрин и след 6 часа вечерта, както и след 2 часа по обед в събота. Жени и младежи не могат да бъдат използвани на работа по време на почивките за хранене и по това време не им се разрешава да остават в някое фабрично помещение, където протича някакъв производствен процес. Деца на възраст под 13 години, които работят до 12 часа през деня, не могат да бъдат заставяни да работят и след 1 часа след обед на същия ден» (пак там, стр. 22, 23).

«Работните часове се регулират по обществен часовник, обикновено по часовника на близката железопътна гара. . . Ако заварим някои лица на работа по време на почивка за хранене или в друго незаконно време, за извинение някога ми казват, че те не искали да напускат фабриката в определения час и че трябвало със сила да ги принуждават да спират работата,особено в събота след обед. Но ако «ръцете» остават във фабриката след спирането на машините и се занимават с чистене на машините си или с друга подобна работа, това става само защото не им се отделя достатъчно специално време за чистене на машините и т. н. нито преди 6 часа вечерта в първите пет дни на седмицата, нито преди 2 часа в събота» (пак там, стр. 23).

Друго постановление на фабричните закони относно почивките за хранене:

«Час и половина трябва да се предоставят на всички младежи и жени в едно и също време между 7,30 часа сутрин и 6 часа вечер; от тях един час трябва да се предоставя преди 3 часа по обед и нито едно лице не трябва да работи до 1 часа на обед повече от 5 часа непрекъснато без 30-минутна почивка. Обичайните часове за хранене във фабриките навсякъде из страната са половин час за закуска един час за обед» (пак там, стр. 24).

Още едно постановление на фабричните закони:

«От родителите се изисква да заставят детето си да присъствува на уроците в училището по три часа на ден пет пъти седмично. Работодателят има право да приема деца на работа само ако всеки понеделник получава от тях подписано от учителя удостоверение, че всяко дете е било на училище по 3 часа на ден 5 дни през изтеклата седмица» (пак там, стр. 26).

През минали столетия, във времена, които предхождат капиталистическото производство, също срещаме принудително, т. е. законодателно, регулиране на продължителността на работното време от страна на правителствата, но с цел да се принуди работникът да ра-

боти *определено* време, докато всички сегашни регулирования, обратно, са предназначени да принудят капиталиста *само определено време* да заангажирва работника с работа. По отношение на развития капитал работното време може да бъде ограничено само посредством правителствена принуда. През онези стадии, когато капиталът тепърва се развива, [III—124*c*] правителствената принуда има за цел насилствено да превърне работника в наемен работник

«Ако населението е малобройно, а земята е обилна, свободният работник е ленив и дързък. Често намират изкуственото регулиране не само полезно, но и абсолютно необходимо, за да го принудят да работи. Според господин Карлайл в наши дни освободените негри на нашите острови в Западна Индия, като имат безплатно топло слънце и почти наготово тиква, не желаят да работят. Очевидно той смята законодателното регулиране на принудителния труд за абсолютно необходимо дори заради самия него. Защото те бързо изпадат в първоначалното си варварство. Така например преди 500 години в Англия са установили от опит, че бедните нямат нужда от работа и не искат да работят. След като през XIV век голямата чума намалила населението, трудността да се намерят работници *на разумни цени* нараснала до такава степен, че станала съвсем непоносима и застрашавала промишлеността на кралството. Ето защо в 1349 г., 23-та година от царуването на Едуърд III, бил издаден статут, който принуждавал бедняците да работят и определял равнището на работната заплата. След него в продължение на няколко столетия последвала цяла серия статутни постановления със същата цел. Работната заплата както на занаятчиите, така и на земеделските работници; заплащането на парче, както и надницата; периодите, през които бедняците били длъжни да работят, нещо повече, *дори почивките за хранене* (както в сегашните фабрични закони) били определени със закон. Парламентските закони, които регулирали работната заплата във вреда на работника и в полза на господаря, траели дългия период от 464 години. Населението нараствало. След това тези закони били сметнати за ненужни и обременителни и действително станали такива. През 1813 г. всички те били отменени» (*J. B. Byles.* Sophisms of Free trade. 7th ed. London, 1850, стр. 205, 20і).

«От статута в 1496 г. следва, че храната се разглеждала като еквивалент на $^1/_3$ от дохода на един занаятчия и $^1/_2$ от дохода на един *земеделски работник*, което говори, че тогава положението на работниците е било по-независимо, отколкото сега, когато храната на земеделските работници и занаятчиите съставлява по-голям дял от работните им заплати. *Часовете за хранене и почивка били по-либерални, отколкото днес.* Например от март до септември те възлизали на 1 час за закуска, $1^1/_2$ часа за обед и $^1/_2$ час за следобедна закуска» (т. е. общо 3 часа). «През зимата се работело от 5 часа сутрин до тъмно. А сега в памучните фабрики — $^1/_2$ час за [III—124*d*] закуска, 1 час за обед», т. е. $1^1/_2$ часа, тъкмо половината от това през XV век (*John Wade.* History of the Middle and Working Classes, 3rd ed. London, 1835, стр. 24, 25, 577, 578).

Законът за предприятията за избелване и боядисване бил издаден в 1860 г.

Постановленията в закона за предприятията за щамповане, в закона за предприятията за избелване и боядисване и във фабричния закон са различни.

«Законът за предприятията за избелване и т. н. ограничава часовете за работа на всички жени и младежи между *6 часа сутрин и 8 часа вечерта,* а на децата не се разрешава да работят *след 6 часа вечерта.* Законът за предприятията за щамповане ограничава часовете за работа на жени, младежи и деца между 6 часа сутрин и 10 часа вечер, при условие че децата са на някакво училище по 5 ча́са на ден, а в събота [работата да спира] преди 6 часа вечерта» («Reports of the Inspectors of Factories for the half year ending 31st Oct. 1861», p. 20, 21).

«Фабричните закони изискват през деня да се предоставя $1^1/_2$ ча̀са за храна и това време да се използва между 7 часа и 30 минути сутрин и 6 часа вечерта, а един час от това време да се предоставя преди 3 часа по обед и нито едно дете, нито един младеж и нито една жена да не се използват на работа преди 1 часа по обед повече от 5 часа без прекъсване за хранене поне 30 минути. . . В закона за предприятията за щамповане *съвсем няма никакви изисквания. . . относно каквото и да било време, предназначено за хранене.* По такъв начин младежи и жени могат да работят от 6 часа сутрин до 10 часа вечерта без прекъсване за хранене» (пак там, стр. 21).

«В предприятията за щамповане дете може да работи между 6 часа сутрин и 10 часа вечер. . . съгласно закона за предприятията за избелване дете може да работи само в съответствие с фабричния закон, докато трудът на *младежите и жените,* с които то е работило преди през деня, може да бъде продължен до 8 часа вечер» (пак там, стр. 22).

«*Да вземем производството на коприна* за пример; от *1850 г.* тук се смятало за законно да се използват деца на възраст над 10 години» (т. е. на 11—13 години) «за навиване и пресукване на сурова коприна по $10^1/_2$ часа на ден. От 1844 до 1850 г. всекидневният им труд без съботите е бил ограничен на 10 часа, а преди този период — на 9 часа. Тези изменения в продължителността на работния ден били внесени на основание, че трудът в копринените фабрики бил по-лек, отколкото във фабриките за други тъкани, както и във всяко друго отношение можел по-малко да навреди на здравето» (пак там, стр. 6).

«Разпространеното през 1850 г. твърдение, че копринeното производство било по-здравословно занятие от производството на другите текстилни изделия, не само не е [III—124*е*] обосновано с каквито и да било факти, а, напротив, фактите доказват обратното: средната смъртност в окръзите на копринeното производство е изключително висока, а за женската част на населението тя е дори по-висока, отколкото в окръзите на памучното производство в Ланкашър, където, въпреки че тук децата работят само половината време, високата смъртност от белодробни заболявания може да се смята за неизбежна поради специфичните причини, които правят памучното производство нездравословно» (пак там, стр. 27).

В речта си относно десетчасовия закон (15 март 1844 г.) лорд Ашли казва, че тогава работното време в австрийските фабрики било

«15, а често и 17 часа на ден» («Ten Hours' Factory Bill. The Speech of Lord *Ashley,* 15th March.» London, 1844, стр. 5).

В Швейцария предписанията са твърде строги:

«В кантона Аргау деца под 14 години не могат да бъдат заставяни да работят повече от $12^1/_2$ часа на ден, а обучението на децата е задължително за собствениците на фабрики.»

В кантона Цюрих «трудът на децата е ограничен на 12 часа; а деца на възраст под 10 години не се разрешава да се приемат на работа. . . В Прусия със

закона от 1839 г. се забранява деца, ненавършили 16 годнни, да се карат да работят повече от 10 часа на ден; а на възраст под 9 години изобщо не се разрешава да се приемат на работа» (пак там, стр. 6).

В 1816 г. сър Р. Пил подбудил един от комитетите на камарата на общините да проучи действието на закона за чираците от 1802 г. Съгласно показанията на Джон Мос, надзирател на фабрика край Престън, законът за чираците постоянно и напълно се игнорирал. Свидетелят дори не знаел за него. Децата във фабриката, почти всички ученици от лондонски енории, трябвало през цялата година да работят от 5 часа сутрин до 8 часа вечер (15 часа) с две прекъсвания за хранене общо 1 час; в неделя сутрин те неизменно работели от 6 сутринта до 12 през деня, за да чистят машините за следната седмица.

Средната продължителност на лондонските хлебари е била 17 часа. Редовно 17 часа през първия период на памучната промишленост. Малко след това бил въведен нощният труд.

Норма на принадената стойност. Ако работникът работи 10 часа необходим труд и 2 часа принаден труд, нормата на принадената стойност$={}^2/_{10}={}^1/_5=20\%$. Сметката би излязла погрешна, т. е. нормата на експлоатацията би била определена погрешно, ако се разглежда целият работен ден от 12 часа и например се каже, че работникът получава ${}^5/_6$, а капиталистът ${}^1/_6$ от тях. Тогава нормата на принадената стойност би възлязла на ${}^1/_6$ (2 часа са ${}^1/_6$ от 12 часа)$=16{}^2/_3\%$. Би станала същата грешка, ако се смята по продукта, и то не отношението на принадения продукт към онази част от продукта, която = еквивалент на работната заплата, а принадения продукт като съответна част от съвкупния продукт. Този пункт е твърде важен не само за определяне на принадената стойност, но и по-късно ще бъде решаващо важен за правилното определяне на нормата на печалбата.

[III—124*f*] «Той» (един от работодателите от ранния период от развитието на памучната промишленост) «ми съобщи една забележителна идея. Не зная дали тя принадлежи лично на него, но тя наистина е достойна за него: *да се организира нощен труд.* Работниците ще бъдат разделени на две групи, така че всяка да работи чак до сутринта всяка втора нощ; машините няма вече да бездействуват. Работата, ограничена на 17 часа, оставяше през време на 7 дълги часа да спи един огромен капитал — стойността на машините, наема и т. н. Тези 7 дълги часа всекидневна печалба няма вече да пропадат. Той ми изложи една комбинация, благодарение на която само чрез начина на организация на работната заплата за през нощта той ще си възвърне (и нещо повече) допълнителните разходи по осветлението» («Sir Richard Arkwright, ou Naissance de l'Industrie Cotonière dans la Grande—Bretagne (1760 à 1792)», par M. Saint-Germain—Leduc. Paris, 1841, стр. 145, 146).

Нощният труд е сега нормата в памучните фабрики в Москва. Много по-отвратителна е системата, практикувана и в този момент в огледалните фабрики в Манчестър; при това се използват и деца. А

именно 2 групи, които се сменят всеки 6 часа в продължение на 24-те часа ден и нощ непрекъснато. У Бабедж в неговата «On The Economy of Machinery and Manufactures (London, 1832) четем:

«Първите машини за произвеждане на тюл бяха твърде скъпи при първата покупка — от 1000 до 1200 или 1300 ф. ст. Всеки фабрикант, притежател на някоя от тези машини, скоро установявал, че произвежда повече, но тъй като работата й била ограничена на 8 часа на ден, той не можел с оглед на цената й да съперничи с предишния метод на производство. Това неизгодно обстоятелство произтичало от значителната сума, предназначена за първото въвеждане на машината. Но фабрикантите скоро забелязали, че със същия разход на първоначален капитал и малка добавка към оборотния им фонд те могат да заставят същата машина да работи 24 часа. Предимствата, които те реализирали по този начин, подтикнали други лица да насочат вниманието си към усъвършенствуването им, така че покупната им цена претърпяла значително намаление в същото време, когато тюлът се произвеждал по-бързо и в по-голямо количество» (гл. XXII, [стр. 211])[66].

Дейл, предшественикът на Оуен в памучната фабрика в Ню Ланарк, самият той филантроп, използвал дори децата под 10 години все още по 13 часа.

«За да се покриват разходите по тези мероприятия, така добре комбинирани, и за да се поддържа изобщо предприятието, беше крайно необходимо да се използва трудът на тези деца в памучните фабрики от 6 часа сутринта до седем часа вечерта, лете и зиме. . . Директорите на обществените приюти не желаеха — по съображения на зле разбрана икономия — да изпращат поверените им деца, освен ако собствениците на предприятия не ги приемаха от 7 или 8-годишна възраст» (*Macnab, Henry Gray.* Examen Impartial des Nouvelles Vues de M. Robert Owen, et de ses établissements à New-Lanark en Ecosse, Traduit par Laffon de Ladébat. Paris, 1821, стр. 64).

«По такъв начин мероприятията на господин Дейл и нежната му грижа за благополучието на тези деца са били в последна сметка почти изцяло безполезни и безуспешни. Той бе взел тези деца на своя служба и без техния труд не би могъл да ги храни» (пак там, стр. 65).

«Бедата идеше от това, че децата, [III—124g] изпращани от приютите, твърде млади, за да работят, би трябвало да бъдат щадени още четири години и да получат първоначално образование. . . Ако такава е достоверната и непреувеличена картина за положението на нашите постъпващи от приютите чираци в *съвременната ни фабрична система* дори при най-добрите и най-хуманните условия за работа, какво ли ще е плачевното положение на тези деца при лош режим?» (пак там, стр. 66).

Щом Оуен поел управлението,

«системата да се приемат чираци, намиращи се в обществените приюти, била отменена. . . Бе прекратен обичаят да се взимат на работа във фабриките деца от 6 до 8 години» (пак там, стр. 74).

«Работните часове, 16 от 24, бяха намалени на $10^1/_2$ часа на ден» (пак там, стр. 98).

Естествено това се сметнало за подриващо обществото. Голям вой на икономистите и бентамовските «философи».

* * *

«Но набавянето на хляб е още по-лесно на източните островн на азнатския архипелаг, където сагото расте в гората в днво състояние. Когато жнтелите, като пробият дупка в стъблото, се убедят, че сърцевината е узряла, дървото се отсича и се разделя на няколко парчета, сърцевината се изстъргва, смесва се с вода и се прецежда. Тогава то става напълно пригодно сагово брашно. Обикновено едно дърво дава 300 фунта, а може да даде 500—600 фунта. И така там отиват в гората и си насичат хлябове, както у нас сн насичат дърва за горене» (*F. Schouw.* Die Erde, die Pflanzen und der Mensch. 2. Auflage. Leipzig, 1854, стр. 148).

Да приемем, че 1 ден (12-часов) седмично е необходим на този хлебосекач, за да задоволи всичките си потребности. Ако би било въведено капиталистическо производство, той би трябвало да работи 6 дни седмично, за да си присвои продукта на този един ден.

* * *

Естествено принаденият труд се състои от същия вид труд като необходимия. Ако работникът е предач, принаденият му труд представлява предене, а принаденият му продукт е прежда. Ако той е въглекопач, то и т. н. Следователно вижда се, че видът на труда, специфичното му качество, специфичният отрасъл, към който принадлежи, е съвсем безразличен за отношението на принадения труд към необходимия труд. Ето защо също така безразлично е стойностното отношение на различните работни дни, или което е същото — отношението, в което един ден на повече или по-малко квалифициран труд се приравнява към един ден неквалифициран среден труд. Това приравняване съвсем не засяга изследваното тук отношение. Ето защо за по-просто (изложение) може винаги да се разсъждава така, като че ли трудът на всички работници, които капиталистът използва = среден неквалифициран труд, на прост труд. В неговото изчисление (в паричния израз на труда) и без това трудът — всеки вид труд — е практически и фактически сведен *до този израз.*

* * *

[III—124*h*] Качествените разлики у различните видове *среден труд,* обстоятелството, че единият изисква повече сръчност, а другият — повече сила, практически се уравняват взаимно. А що се отнася до *индивидуалните разлики* у работниците, които извършват *една и съща* работа, то по това трябва да се отбележи следното: тези

различи са най-големи в занаятчийското предприятие (и в по-високите сфери на така наречения непроизводителен труд); те все повече и повече изчезват и в развитото капиталистическо общество, където господствуват разделението на труда и машините, са ограничени до едва изчислими колебания (като се приспадне краткото време за обучаване на новите работници). Средната работна заплата трябва да бъде достатъчно висока, за да поддържа живота на средния работник като работник, а средна производителност е тук предпоставка за работника, за да бъде изобщо допуснат като такъв във фабриката. Онова, което е над или под това средно, е изключение и ако се разглежда цялата фабрика, целият ѝ персонал дава средния продукт за средното време на определения отрасъл при средните условия на производството. При надницата, седмичната заплата и т. н. фактически тези разлики не се взимат под внимание. Обаче те се отразяват при заплатата на парче. Това с нищо не изменя отношението между капиталиста и работника.

Ако работното време на *A* е по-високо от това на *B*, то и работната му заплата е по-висока, но така също и принадената стойност, която той създава. Ако производителността му спадне под средната, а оттам и работната му заплата, това става и с принадената стойност. Обаче цялата фабрика трябва да дава средното. Това, което е над и под средното, взаимно се компенсира и остава средното, което и без това се постига от основната маса работници.

Тези неща да се разгледат при работната заплата. За разглежданото тук отношение те са безразлични. Впрочем в английските фабрики много рано се появява заплатата на парче. Щом веднъж беше установено колко средно може да бъде произведено за дадено работно време, по това беше определена работната заплата (едновременно беше даден броят на работните часове на ден). И тогава фактически работната заплата (съвкупната) при 17 часа труд е по-ниска, отколкото при 10 часа. Само при *необичайна* добавъчна работа разликата би била от полза на работниците с това, че част от този необичаен принаден труд се присвоява от самите тях. Впрочем такъв е случаят и там, където има необичаен принаден труд при надница и т. н.

Ние видяхме, че *стойността* се основава на това, че хората се отнасят взаимно към своя труд като към еднакъв и всеобщ и в тази форма обществен труд. Това е абстракция, както всяко човешко мислене, а обществени отношения има само между хората, доколкото мислят и притежават тази способност да се абстрахират от сетивната подробност и случайност. Онази категория икономисти, които се нахвърлят срещу определянето на стойността чрез работно време, защото трудът на 2 индивида за едно и също време не бил *абсолютно еднакъв* (макар и в една и съща специалност), изобщо още не знаят по

какво човешките обществени отношения се различават от животинските. Те са животни. Като животни тези хора не срещат затруднение да не видят, че няма 2 абсолютно еднакви потребителни стойности (няма 2 листа, *Лайбниц)*, и още по-малко трудности срещат да оценяват като разменни стойности по *степента на тяхната полезност* потребителни стойности, които нямат абсолютно никаква обща мярка.

* * *

Ако паричният израз (да приемем, че парите запазват стойността си, както действително става през дълги периоди) на среден работен ден от 12 часа = 10 шил., ясно е, че работникът, който работи 12 часа, никога не може да прибави към предмета на труда повече от 10 шил. Ако сега сумата на еднодневните необходими му средства за живот възлиза на 5 шил., капиталистът трябва да заплати 5 шил. и получава 5 шил. принадена стойност; ако 6 — само 4, ако 7 — само 3; ако 3 — тогава 7 и т. н. При дадено работно време — при дадена продължителност на работния ден — трябва да се запомни, че сумата от необходимия и принадения труд се представя в продукт с постоянна стойност и с еднакъв паричен израз, докато стойността на парите остава постоянна. [III—124*h*]

* * *

[III—113] към *d*, стр. 102

Този закон[67] включва само, че при неизменна производителност на труда и даден нормален работен ден масата на принадената стойност расте заедно с масата на едновременно използваните работници. От това не следва, че във всички отрасли на производството (например в земеделието) производителността на труда остава една и съща заедно с прилагането на по-голямо количество труд. (Това да се постави в бележка).

Следва, че при равни други условия богатството на една страна — на базата на капиталистическото производство — зависи от масата на пролетариата, от разчитащата само на наемен труд част на населението.

«Колкото повече роби има един господар, толкова по-богат е той; от това следва, че при равно потискане на масите колкото повече пролетарии има една страна, толкова по-богата е тя» (*Colins*. L'Économie Politique. Source des Révolutions et des Utopies prétendues Socialistes, Paris, 1857, tome III, стр. 331). [III—113]

* * *

[III—107] *Добавка към е).*

Доколкото в капиталистическото производство капиталът принуждава работника да работи свръх необходимото си работно време — т. е. свръх работното време, което се изисква за задоволяване на собствените му жизнени потребности като работник, — капиталът, като това отношение на господство на миналия труд над живия труд създава, произвежда *принадения труд* и с това *принадената стойност.* Принаден труд е труд на работника, на индивида, отвъд границите на потребностите му, фактически труд за обществото, при все че тук найнапред капиталистът от името на обществото инкасирва този принаден труд. Както казахме, този принаден труд е, от една страна, базата на свободното време на обществото, а с това, от друга страна, е материалната база на цялото обществено развитие и на културата изобщо. Доколкото принудата на капитала е тази, която принуждава голямата маса на обществото към този труд свръх непосредствените ѝ потребности, капиталът създава култура, изпълнява историческисоциална функция. С това се създава всеобщата работливост на обществото изобщо свръх времето, което се изисква от непосредствено физическите потребности на самите работници.

Наистина ясно е, че всички господствуващи класи навсякъде, където обществото почива на класов антагонизъм — така че, от една страна, собствениците на условията на производството господствуват, а, от друга страна, неимотните, лишените от собственост върху условията на производството, трябва да работят, с труда си да издържат себе си и господарите си — упражняват в известни граници същата тази принуда (при робството например в много по-пряка форма, отколкото при наемния труд) и затова също така форсират труда отвъд границите, положени му само от природните потребности. Но при всички състояния на обществото, при които господствува *потребителната стойност,* работното време е по-безразлично, тъй като се удължава само за да доставя (освен средствата за живот на самите работници) на господствуващите един вид патриархално богатство, известна маса потребителни стойности. Но колкото повече *разменната стойност* става определящ елемент на производството, все повече и повече решаващо става удължаването на работното време отвъд пределите на естествените потребности. Там, където например господствуват робството и крепостничеството при народи със слаборазвита търговия, [III—108] не се мисли за прекомерен труд. Ето защо робството и крепостничеството приемат най-отвратителната форма при търговски народи, както например при картагенците; но още повече при народи, които си запазват като база на производството

си в епоха с взаимовръзки с други народи, при които има капиталистическо производство; следователно например в Южните щати на Американския съюз.

Тъй като едва при капиталистическото производство разменната стойност господствува над цялото производство и цялата структура на обществото, то най-голяма е принудата, която капиталът упражнява над труда, да отива отвъд пределите на собствените си потребности. Също така, тъй като едва при него *необходимото работно време* (обществено необходимото работно време) цялостно определя стойностната величина на всички продукти, при него интензивността на труда достига по-висока степен, тъй като едва тук работниците навсякъде са принудени да изразходват за произвеждането на един или друг предмет само онова *работно време,* което е *необходимо* при всеобщите обществени условия на производство. Камшикът на робовладелеца не може да постигне тази интензивност в същата степен, както принудата на капиталистическото отношение. При последното, за да задоволява необходимите си потребности, свободният работник е принуден: 1) да превръща работното си време в *необходимо работно време,* да му придава всеобщо обществено (чрез конкуренцията) определената степен на интензивност; 2) да дава принаден труд, за да има право (за да може) да работи необходимото за самия него работно време. Напротив, робът е задоволил необходимите си потребности — като животното — и сега от природните му заложби зависи доколко камшикът и т. н. ще го накара, ще бъде достатъчен мотив за него, да даде труд в замяна на тези средства за живот. Работникът работи, за да си създава сам своите средства за живот, за да спечели нужното за собствения си живот. Животът на роба се поддържа от друг човек, за да бъде принуждаван от него към труд.

Следователно в този смисъл капиталистическото отношение е по-производително — първо, защото при него става дума за работното време като такова, за разменната стойност, а не за продукта като такъв, т. е. за потребителната стойност; второ, защото свободният работник може да задоволява жизнените си потребности само доколкото продава своя труд, следователно той е принуждаван от собствения си интерес, а не от външна принуда.

Изобщо разделение на труда може да съществува само ако всеки производител на стока употребява за произвеждане на тази стока повече работно време, отколкото изисква собствената му потребност от тази определена стока. Но от това още не следва, че изобщо работното му време се удължава отвъд кръга на потребностите му. По-скоро кръгът на неговите потребности — който наистина от самото начало ще се разширява заедно с разделението на труда, с разделението на занятията — ще определя съвкупното количество на работното му време.

Например един селянин, който сам произвежда средствата си за живот, не би трябвало да работи целия ден на полето, но той би трябвало да разпредели например 12 часа между полска работа и различни домашни работи. Това, че сега той употребява цялото си работно време от 12 часа за земеделие, а с излишъка от продукта на тези 12 часа разменя, купува продукти на други видове труд, е все едно както, ако сам той би употребил част от работното си време за земеделие, а друга част — за други отрасли. Тези 12 часа, през които той работи, са както и преди изискваното за задоволяване на *собствените му потребности* работно време, и то работно време в границите на неговите естествени или по-скоро обществени потребности. А капиталът тласка отвъд тези естествени или традиционни предели на работното време, като едновременно прави интензивността на труда зависима от степента на развитие на общественото производство и по такъв начин я изтръгва от закостенялостта, присъща на независимия самостоятелен производител или на работещия само по външна принуда роб.

Ако всички отрасли на производството се обхванат от капиталистическото производство, то от самото общо нарастване на принадения труд — на всеобщото работно време — следва, че разделението на производствените отрасли, разнообразието на видовете труд и постъпващите в размяната стоки ще се умножават. Ако 100 души работят в един производствен отрасъл толкова време, колкото преди са работили 110 души — при по-къс принаден труд или по-късо времетраене на съвкупния труд, — то 10 души могат да бъдат прехвърлени в друг, нов производствен отрасъл, както и онази част от капитала, която преди е била нужна за заангажиране на тези 10 души. Ето защо самото излизане — удължаване — на работното време отвъд естествените или традиционните му предели ще доведе до прилагане на обществения труд в нови отрасли на производството. С това, че се освобождава *работно време*; а принаденият труд не само създава *свободно време*, той *освобождава* (това е моментът) работоспособност, която е била обвързана в един отрасъл на производството, изобщо труд, за нови отрасли на производството. Но в закона на развитие на човешката природа е заложено, че щом задоволяването на един кръг от потребности [III—109] бъде осигурено, освобождават се, създават се *нови потребности*. Ето защо, като довежда работното време отвъд определената за задоволяване на природните потребности на работника мярка, капиталът довежда до по-голямо разделение на обществения труд, на съвкупния труд на обществото, до по-голямо разнообразие на производството, до разширяване кръга на обществените потребности и на средствата за задоволяването им, както следователно и до развитие на човешката производствена способност и с това до насочване на човешките заложби в нови насоки. Но както принаде-

ното работно време е условие на свободното време, така това разширяване кръга на потребностите и на средствата за задоволяването им е обусловено от приковаването на работника към необходимите жизнени потребности. [III—109]

[III—112] *Добавка към добавката към е), стр. 107.*

«Богатството е разполагаемо време и нищо повече» («The Source and Remedy of the National Difficulties». London, 1821, стр. 6).

При капиталистическото производство трудът на работника става много по-голям от труда на *самостоятелния работник,* защото размерът му съвсем не се определя от отношението на неговия труд към *потребностите му,* а от неограничената, безпределна потребност на капитала от принаден труд.

«Например трудът на земеделеца ще възлиза на много повече дори защото той вече не се равнява по определените потребности на земеделеца» (*J. G. Büsch.* Abhandlung von dem Geldumlauf in anhaltender Rücksicht auf die Staatswirtschaft und Handlung. Erster Teil. Zweite vermehrte und verbesserte Auflage, Hamburg und Kiel, 1800, стр. 90). [III—112]

[III—114] *Към е), стр. 107.*

С разнообразяването на продуктите принаденият труд обуславя *производството* на луксозни предмети — част от производството да се насочи към произвеждане на луксозни продукти или, — което е същото, да се разменя срещу такива (чрез външна търговия).

«Щом има свръхизобилие на продукти, принаденият труд трябва да бъде посветен на луксозни предмети. Потреблението на предмети от първа необходимост е ограничено, а това на луксозните предмети няма граници» (*Sismondi.* Nouveaux Principes d'Economie Politique. Seconde édition. Tome I. Paris, 1827, стр. 78) [Руски превод, том I, стр. 180]. «Луксът е възможен само когато се купува с *чужд труд;* усърдният труд без прекъсване е възможен само когато единствено той може да достави не фриволните неща, а необходимите неща за живота» (пак там, стр. 79) [Руски превод, том I, стр. 180—181].

{Ето защо *работниците да търсят* капитала е единственото, от което се нуждае капиталистът, т. е. за него всичко се върти около отношението, при което жив труд се предлага срещу опредметен.

«Що се отнася до търсенето *от страна на* труда, това е даване на труд [III—115] в замяна на стоки, или — ако предпочитате да разгледате това в друга форма, което обаче се свежда до същото нещо — даване в замяна на *готови продукти* бъдеща и *нарастваща добавъчна стойност*. . . прибавяна към известно количество материал, поверен на работника. Това е действително търсене, увеличението на което има за производителите съществено значение, доколкото изобщо има нужда от *някакво* търсене освен увеличаващото се търсене, което стоките си създават една за друга, когато количеството им се увеличава» («An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumptions» etc. London, 1821, стр. 57).}

Когато например Джеймс Мил казва:

«За да се даде възможност на значителна част на обществото да се ползва от преднмствата на *свободното време,* доходът от капитала трябва очевидно да бъде по-голям» (*James Mill.* Ellements of Political Economy. London, 1821, стр. 50),

то и това не означава нищо друго освен следното: за да имат мнозина свободно време, наемният работник трябва много да опъва, т. е. свободното време на част [от обществото] зависи от отношението на принаденото работно време към необходимото работно време на работника.

Задачата на капиталиста е «да получи от изразходвания капитал» (от разменения срещу жив труд капитал) *«колкото е възможно по-голяма сума труд» (J.-G. Courcelle-Seneuil.* Traité théorique et pratique des entreprises industrielles etc. 2-ème éd. Paris, 1857, стр. 62).

За това, че увеличаването на стойността на капитала, принадената стойност, която той произвежда свръх собствената си стойност, че следователно производителната му сила се състои в принадения труд, който той си присвоява, *Дж. Ст. Мил* например казва:

«Точно казано, *капиталът няма производителна сила.* Единствената производителна сила е тази на труда, безспорно подпомагана от оръдия и въздействуваща върху материали. . . *Производителната сила на капитала* не е нищо друго освен количеството действителна производителна сила» (труд), «което капиталистът може да *командува* посредством капитала си» (*J. St. Mill.* Essays on some Unsettled Questions of Political Economy. London, 1844, стр. 90—91). [III—115].,

[III—117] *Към стр. 107, към добавка към е).*

«Работодателят винаги ще се стреми да *икономисва* време и труд» (*Dugald Stewart.* Lectures on Political Economy. In: «The Collected Works of D. Stewart». Ed. by Sir W. Hamilton. Vol. VIII. Edinburgh, 1855, стр. 318).} [III—117]

[III—112] *Към е), стр. 104.*

Отношението, което принуждава работника към принаден труд, е битието на неговите условия на труда, противостоящи му като капитал. Върху него не се упражнява външно насилие, но за да живее — в свят, в който стоката се определя от своята стойност, — той е принуден да продава като стока работоспособността си, докато реализацията на тази работоспособност свръх собствената ѝ стойност се пада на капитала. Така принаденият труд на работника, като увеличава разнообразието на производството, създава *свободното време* за други. Икономистите обичат да схващат това отношение като *естествено* или като *установено от бога отношение.* Относно породената от капитала работливост:

«Законодателната принуда (към труд) е свързана с твърде големи трудности, с насилие и шум, поражда недоброжелателство и т. н., докато *гладът* не само е мирен, тих, непрестанен натиск, но и — като най-естествен мотив за прилежание и труд — предизвиква най-голямо усилие» («A Dissertation on the Poor Laws. By a Well-wisher to Mankind» (1786). Republished, London, 1817, стр. 15. Автор е преподобният г-н *Дж. Таунсенд)*.

Тъй като капиталистическото отношение предполага, че работникът е принуден да продава работоспособността си, т. е. по същество има за продан само самата си работоспособност, Таунсенд казва:

«Очевидно *природен закон* е бедният да е до известна степен непредвидлив, така че в обществото винаги има кой да извършва най-грубите, най-мръсните и най-долните работи. Поради това сумата на човешкото щастие силно нараства. По-нежните хора са освободени от тежки работи и могат безпрепятствено да се отдават на по-високи призвания» (пак там, стр. 39). «Законът за бедните има тенденция да разрушава хармонията и красотата, симетрията и реда на системата, която бог и природата [III—113] са създали в света» (пак там, стр. 41).

Наистина този поп Таунсенд не е истинският откривател на така наречената теория за населението, но той пръв ѝ е придал формата, в която си я присвоил Малтус и натрупал с нея голям литературен капитал. Странно е, че с изключение на венецианския монах Ортес («Della Economia Nazionale. Libri sei», 1774, много по-остроумен от Малтус) главно попове на английската църква са се борили с «настойчивото желание» и с «препятствията, които се стремят да притъпят стрелите на Купидон» (както казва Таунсенд)[68]. В противоположност на католическото суеверие («superstition» казва Таунсенд) те отнасят призива «плодете се и се размножавайте» към самото духовенство, докато на работническата класа проповядват безбрачието.

«Бог е устроил така, че хората, които извършват работи от първа необходимост, се раждат в изобилие» (*Galiani*. Della Moneta. Scrittori Classici italiani di Economia Politica. Parte Moderna. Tomo III. Milano, 1803, стр. 78).

Прогресът на националното богатство, казва *Щорх*, «поражда тази *полезна* класа на обществото. . . която се нагърбва с най-скучните, най-долните и най-отвратителните работи, с една дума, която, взимайки на плещите си всичко неприятно и поробващо в живота, осигурява на другите класи *свободното време*, ведростта на духа и общоприетото достойнство на характера, от които те имат нужда, за да могат с успех да се отдават на възвишени занятия» (*Storch*. Cours d'Économie Politique, éd. Say. Tome III. Paris, 1823, стр. 223).

«Нашата географска зона изисква труд за задоволяване на потребностите и *затова* поне *част* от обществото трябва *неуморно да работи*» (Sir Morton Eden. The State of the Poor: or, an History of the Labouring Classes in England, from the Conquest to the Present Period etc. London, 1797, Vol. I, book I, ch. I [стр. 1]). [III—113]

[III—114] *Към е); стр. 104.*

«Именно защото единият работи, другият трябва да почива» (*Sismondi*. Nouveaux Principes d'Economie Politique. Seconde édition. Tome I, Paris, 1827 стр. 76—77) [Руски превод, том I, стр. 179]. [III—114]

ГЛАВА 3

ОТНОСИТЕЛНАТА ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ

[III—125] Досега разглежданата форма на принадената стойност наричаме *абсолютна принадена стойност,* защото самото ѝ съществуване, степента на нарастването ѝ, всяко нейно увеличение е едновременно абсолютно увеличение на *създадената* (произведената) стойност. Както видяхме, тя възниква чрез удължаване на необходимия работен ден отвъд границите му и абсолютната ѝ величина е равна на величината на това удължаване, докато относителната ѝ величина — пропорционалната принадена стойност или нормата на принадената стойност — е дадена с отношението на това удължение, на тази флуксия към нейния флуент[69], към необходимото работно време. Ако необходимото работно време е 10 часа, то се удължава с 2, 3, 4, 5 часа. Следователно вместо стойност от 10 часа се създава стойност от 12—15 часа. Тук удължаването на *нормалния работен ден,* т. е. на сумата от необходимото работно време+принаденото работно време е процесът, вследствие на който принадената стойност расте, увеличава се.

Да приемем, че съвкупният работен ден е достигнал нормалните си граници. Едва тогава тенденцията на капитала да полага принадена стойност, т. е. принадено работно време, се проявява по своя своеобразен и характерен начин. Да приемем, че нормалният работен ден се състои от 12 часа, 10 от които са необходимо работно време, а 2 са принадено работно време. Нека не може да става дума за удължаване свръх този период от време, т. е. за нарастване на абсолютната принадена стойност. Ясно е, естествено, че такъв предел — както и да бъде установен — неизбежно трябва да се прояви, да настъпи. (За да се наблюдава проблемът в съвсем чист вид, може и да се прие-

ме, че *сумата* на абсолютната принадена стойност не може да бъде увеличавана повече, тъй като работническото население е дадено.) Щом в този случай принадената стойност не може повече да бъде увеличавана чрез удължаване на съвкупния работен ден, как изобщо може да бъде още увеличена? Чрез *скъсяване* на *необходимото работно време*. Ако съвкупният работен ден е 12 часа при 10 часа необходимо работно време и 2 часа принадено време, то принадената стойност или принаденото работно време може например да нарасне с 50%, от 2 часа на 3 часа — без да бъде удължен съвкупният работен ден, — ако необходимото работно време бъде скъсено от 10 часа на 9 часа, т. е. с $^1/_{10}$.

Количеството на принаденото работно време, следователно на принадената стойност, може да нараства не само вследствие на това, че непосредствено се увеличава принаденото работно време чрез едновременно удължаване на съвкупния работен ден, а и вследствие на това, че необходимото работно време се скъсява, т. е. че работно време от необходимо работно време се *превръща* в принадено работно време. Нормалният работен ден не би се удължил, но би се скъсило необходимото работно време и изобщо би се изменило отношението, в което съвкупният работен ден е разделен на труд за възстановяване на работната заплата и труд за създаване на принадената стойност.

Както видяхме, необходимото работно време (като заплатено работно време) не е нищо друго освен работното време, което възстановява съдържащото се в работната заплата, в покупната цена на работоспособността, работно време (фактически работното време, нужно за произвеждане на работната заплата). То би могло да бъде скъсено чрез намаляване на работната заплата. Ако стойността на работната заплата бъде насилствено намалена, ще бъде скъсено и работното време, което се съдържа в работната заплата, следователно ще бъде скъсено и работното време, което се заплаща за възпроизвеждане, за възстановяване на работната заплата. Заедно със стойността би спаднал и еквивалентът на тази стойност, отговарящата на тази стойност или по-точно равната ѝ равностойност. Наистина подобно нещо в практиката се случва. В практиката цената на работоспособността, както на всяка друга стока, се покачва и спада над или под нейната стойност. Но с това ние нямаме работа, тъй като изхождаме от предпоставката, че цената на стоката отговаря на нейната стойност, т. е. разглеждаме явленията *при тази предпоставка*. Следователно скъсяването на необходимото работно време, за което става дума тук, трябва да бъде разгледано при предпоставката, че работоспособността се продава по нейната стойност, че работникът получава нормалната работна заплата, следователно не се намалява сумата

на средствата за живот, които са нужни за нормалното и традиционно възпроизводство на неговата работоспособност.

[III—126] {Покачване на принадената стойност чрез понижаване на работната заплата под средния ѝ размер (без увеличаване на производителността на труда) е покачване на печалбата чрез принизяване на работника под нормалните му условия на живот. От друга страна, покачване на работната заплата над нейния нормален среден размер е участие, присвояване от страна на работника на част от собствения му принаден труд (също при неизменна производителност на труда). В първия случай капиталистът посяга на жизнените условия на работника и на работното време, необходимо за поддържане живота на последния. Във втория случай работникът експроприира част от собствения си принаден труд. В двата случая единият губи това, което другият печели, но работникът губи във вид на живот това, което капиталистът печели във вид на пари, а в другия случай работникът печели във вид на радости на живота това, което капиталистът губи в равнището на присвояване на чужд труд.}

Всяко скъсяване на необходимото работно време, което става при предпоставката, че цената на работоспособността е равна на нейната стойност, че следователно работната заплата не бива смъкната или не спада под нормалната, е възможно само чрез *увеличаване на производителността на труда* или (което е същото) посредством по-високо *развитие на производителните сили на труда*.

При разглеждането на стоката видяхме: ако се покачи производителната сила на труда, то същата потребителна стойност се произвежда за по-късо работно време или по-голямо количество от същите потребителни стойности се произвежда за същото работно време (или за по-късо време, но това е включено в случай 2). Потребителната стойност на стоката си остава същата, при все че разменната ѝ стойност спада, т. е. че в нея е опредметено по-малко количество работно време, че за произвеждането ѝ се изисква по-малко труд. Сумата от средства за живот, нужна за нормалното възпроизводство на работоспособността, се определя не от разменната стойност, а от потребителната им стойност — качествено и количествено, — следователно не от работното време, което се изисква за произвеждането им, което е опредметено в тях, а от резултата на това работно време, от реалния труд, доколкото той се представя в продукта. Следователно ако същата сума от средства за живот може чрез повишена производителност на реалния труд да бъде произведена за по-кратко работно време, то спада стойността на работоспособността и с това се намалява работното време, което се изисква за нейното възпроизводство, за производството на нейната равностойност, намалява се необходимото работно време, при все че работоспособността се продава по нейната стойност,

както и преди. Също както някоя друга стока се продава по нейната стойност, както и преди, ако днес струва сто пъти по-малко отпреди, защото в нея се съдържа сто пъти по-малко работно време, при все че притежава същата потребителна стойност, както и преди.

Тук стойността на работоспособността и следователно необходимото работно време спадат не защото цената на работоспособността спада под нейната стойност, а защото самата ѝ стойност е спаднала, защото в работоспособността е опредметено по-малко работно време и следователно за възпроизвеждането ѝ се изисква по-малко работно време. В този случай принаденото работно време нараства, защото необходимото работно време е намаляло. Част от съвкупния работен ден, която преди е била заангажирана от необходимото работно време, сега се освобождава, присъединява се към принаденото работно време. Част от необходимото работно време се превръща в принадено работно време, следователно част от съвкупната стойност на продукта, която преди влизаше в работната заплата, сега влиза в принадената стойност (в печалбата на капиталиста). Тази форма на принадената стойност наричам *относителна принадена стойност.*

Сега преди всичко е ясно, че увеличаване на производителната сила на труда може да намали стойността на работоспособността или необходимото ѝ работно време само доколкото продуктите на този труд влизат направо в потреблението на работниците като хранителни продукти, средства за отопление, жилище, облекло и т. н., или влизат в онзи постоянен капитал (суров материал и оръдия на труда), който е нужен за произвеждане на тези продукти. Защото, тъй като стойността на влизащия в продукта постоянен капитал се появява отново в стойността на продукта, очевидно стойността на продукта спада не само когато се намалява работното време, нужно за собственото му производство, но също така и когато се намали работното време, нужно за създаване на условията на неговото производство, следователно когато се намали стойността на суровия материал и оръдията на труда, нужни за произвеждане на влизащите в потреблението на работника продукти, накратко, когато се намали постоянният капитал (*вж. Рамсей*[70]).

{Разликата между появяване отново, т. е. просто запазване на стойността в продукта и възпроизвеждане на тази стойност е следната. В последния случай на мястото на изчезналата разменна стойност — вследствие на потреблението на потребителната стойност, в която се бе съдържала — идва нов еквивалент. В първия случай на мястото на първоначалната стойност не се създава нов еквивалент. Например стойността на дървото, която отново се появява в масата, не се замества от новосъздаден еквивалент. Стойността на дървото се появява отново в масата само защото дървото е имало стойност и преди и про-

извеждането на стойността му е предпоставка за произвеждането на стойността на масата.}

Обаче по-нататък, да вземем работника в отрасъла на труда, в който самият той работи. Ако вследствие на повишена производителна сила на труда един работник в тъкачница произвежда 20 аршина платно за един час, докато преди е произвеждал само 1 аршин, то 20-те аршина — след приспадане на съдържащия се в тях повече постоянен капитал, следователно доколкото изобщо те са създадени от самия работник [III—127] стойност — нямат повече стойност, отколкото преди 1-вият аршин. Ако производителната сила на труда би останала във всички други отрасли на труда същата, както преди този преврат в тъкачеството, то въпреки повишената производителна сила на своя труд работникът не би могъл с 1 час да купи повече средства за живот, отколкото преди, т. е. както и преди би могъл да купи само стоки, в които е опредметен 1 работен час. Следователно нарастването на производителната сила в собствения му отрасъл на труда, повишената производителност на собствения му труд би поевтинило само възпроизводството на собствената му работоспособност и затова би скъсило необходимото му работно време само доколкото и само в обсега, в който платното би влизало например като облекло в собственото му потребление. Само в тази пропорция. Но това важи за всеки определен отрасъл на производството, следователно важи за всеки отделен капитал, взет сам за себе си, в сферата на собствената му промишлена дейност.

Ако вземем съвкупния капитал на обществото, следователно ако вземем съвкупната капиталистическа класа, противопоставена на работническата класа, ясно е, че капиталистическата класа може да повиши принадената стойност — без удължаване на съвкупния работен ден и без намаляване на нормалната работна заплата — само доколкото по-голяма производителност на труда, по-високо развитие на производителната сила на труда позволява с по-малко труд да се издържа съвкупната работническа класа, по-евтино да се произвежда сумата на нейните средства за живот и оттук да се скъси сумата на съвкупното работно време, от което работническата класа се нуждае за възпроизвеждане на собствената ѝ работна заплата. Но тази сума се състои само от сумата на отделните средства за живот и сумата на определените отрасли на труда, следователно от сумата на отделните отрасли на труда, които произвеждат тези средства за живот, следователно от сумата на скъсяванията на работното време поради повишена производителна сила на труда във всеки от тези отделни отрасли на труда. Но за обобщаване на изложението — а ние можем да разглеждаме процеса само като винаги си представяме определен отделен капитал с определени работници в определена сфера — ние има-

ме право да разглеждаме процеса така, като че ли работникът живее с потребителните стойности, които самият той произвежда. При това не се приема, че работникът се нуждае от по-малко необходимо работно време в същата степен, в която дава повече продукт за същото време, а се приема, че в пропорцията, в която намалява необходимото му работно време, собственият му станал по-евтин продукт влиза в неговото потребление.

(Това важи за цялото общество, следователно важи за сумата от индивиди, тъй като сумата на относителната принадена стойност в обществото не е нищо друго освен сумата на принадената стойност на отделните работници в отделните отрасли на труда. Само че тук настъпват уравнявания и опосредствувания, мястото на разглеждане на които не е тук, но които съществено забулват отношението.)

{Следователно *намаляването на необходимото работно време* е *увеличение на принаденото работно време*. Едното намалява в степента, в която другото се увеличава и vice versa*. Обаче това покачване и спадане не засяга съвкупния работен ден и неговата величина.}

Самият работник може фактически да създава относителна принадена стойност само доколкото я създава в сферата на собствената си дейност, т. е. доколкото произвежда влизащи в собственото му потребление продукти за по-малко време от преди. Ето защо икономистите прибягват винаги до тази предпоставка, доколкото изобщо навлизат в същността на относителната (принадена) стойност (вж. *Мил*[71]).

Действително, като разглеждаме обикновения ход, ако работният ден е бил =12 часа, ако принаденото работно време е било =2 часа и ако в резултат на увеличената производителност на труда капиталистът произвежда например двойно повече, то принадената стойност — печалбата му — може да нараства само по два пътя. Или защото продуктът на труда влиза в известна пропорция във възпроизводството на работоспособността и последната поевтинява в тази пропорция, защото в тази пропорция спада работната заплата, т. е. стойността на работоспособността, следователно намалява и онази част от съвкупния работен ден, която дотогава е била нужна за възпроизвеждане на тази част от стойността на работоспособността. Или пък фабрикантът продава стоката над нейната стойност, т. е. като че ли производителността на труда си е останала същата. Само в пропорцията, в която той я продава над стойността ѝ, следователно купува всички други стоки под стойността им, по-евтино — отколкото в пропорцията на относително съдържащото се в тях и в неговите стоки работно

* — обратно. *Ред.*

време, — той полага нова принадена стойност. Обаче работникът получава само същата нормална работна заплата както преди. Следователно той получава по-малка част от съвкупния продукт, или по-малка част от последния е *изразходвана за закупуване на работоспособност, отколкото преди повишената* производителност на труда. По-малка *част от съвкупния* [работен] *ден на работника е изразходвана за възпроизвеждане на работната заплата и по-голяма — за капиталиста.* Практически това е все едно, *като че ли вследствие на повишената производителност на труда на работника разходите по издръжката му са се намалили,* т. е. като че ли *в пропорцията,* в която капиталистът получава нова стойност, работникът може *вследствие на по-голямата производителност* на своя труд да купува всички стоки по-евтино.

[III—128] Впрочем тук няма нужда да повтаряме, че общата предпоставка за продажба над стойността се снема сама, както и фактически конкуренцията компенсира продажбата над стойността чрез продажбата под стойността. Тук става дума за случая, когато повишена производителност на труда още не е станала всеобща в същия отрасъл на производството, когато следователно капиталистът продава (в известна пропорция поне, тъй като той винаги ще продава по-евтино от другия) като че ли за произвеждане на неговия продукт е било нужно повече работно време, отколкото действително е било нужно. Например продукта на $^3/_4$ час той продава като продукт на 1 час, защото повечето от конкурентите му все още имат нужда от 1 час за произвеждане на този продукт. Ако съвкупният работен ден е бил равен на 12 часа, в случая капиталистът продава като че ли тук са били изразходвани 16 часа ($^{12}/_3=4$; $12+4=16$).

Работният ден не е бил удължен от него. Ако необходимото работно време е било равно на 10, а принаденото работно време — на 2 часа, последното и сега е 2 часа. Обаче капиталистът продава в действителност така, като че ли е изразходвал само $7^1/_2$ часа необходимо работно време и $4^1/_2$часа — принаден труд ($7^1/_2+4^1/_2=12$).В действителност (тъй като стойността не е спаднала съответно на увеличението на производителността) трудът на собствените му работници се отнася към труда на средните работници по такъв начин, че неговите работници купуват за стойност, произведена за $7^1/_2$ часа, толкова, колкото другите купуват за стойност, произведена за 10 часа. При предишното съотношение [между необходимия и принадения труд] капиталистът би трябвало да заплати на работниците 10 от 12 часа, т. е. $^5/_6$ $\left(^{12}/_6=2;\ \frac{5\times 12}{6}=10\right)$. В резултат на нарасналата [с $^1/_3$] производителност на труда сега той продава продукта на 12 часа като 16-часов. Ако един час труд би се заплащал като час, надминаващ с $^1/_3$ производителността на средния труд, то вместо 10 часа работниците би тряб-

вало да работят [с $^1/_4$ по-малко, т. е.] само 10—$^{10}/_4$, [т. е. 10—$2^1/_2$ часа $=7^1/_2$ часа].

Ако необходимият работен ден е бил досега 10 часа и 2 часа принаден труд, работниците биха имали нужда вече да работят вместо $10\times{}^4/_4$ часа само $10\times{}^3/_4$ часа (тъй като трудът им би бил с $^1/_4$ над средния работен час), следователно вместо 10 часа — само $7^1/_2$ часа, и ако принадената стойност би възлизала, както и преди, на $^1/_5$ от необходимото работно време ($^{10}/_5=2$), то сега — $^1/_5$ от $7^1/_2$ часа, или от $^{15}/_2$ часа. $^1/_5$ от $^{15}/_2$ часа $=^{15}/_{10}=1^5/_{10}=1^1/_2$ или $^3/_2$ или $^6/_4$. Действително ако $^3/_4$ час от този труд $=1$ час, т. е. на $^4/_4$ от средния труд, то $^6/_4$ от същия труд $=^8/_4$, т. е. на 2 часа. С това работният ден би бил сведен до $7^1/_2+{}^3/_2=9$ часа. Капиталистът продължава да кара работниците да работят по 12 часа, заплаща необходимото работно време със $7^1/_2$ и следователно прибира $4^1/_2$ часа.

Печалбата на капиталиста идва от това, че необходимото работно време е спаднало от 10 часа на $7^1/_2$ часа, т. е. че работникът може с продукта на $7^1/_2$ часа да купи всичките си необходими средства за живот. Това е все едно, като че ли той произвежда сам всичките си средства за живот и в резултат на по-голяма производителност на труда би могъл за $^3/_4$ час да произведе колкото преди за 1 час, следователно за $7^1/_2$ часа — колкото преди за 10 часа. Ако при нарасналата производителност на труда отношението би останало същото, съвкупният работен ден би се намалил, защото необходимият труд би се намалил, а отношението между необходимия труд и принадения труд би останало същото. Практически излиза все едно: дали се намалява стойността на работоспособността и следователно необходимото работно време, защото продуктът на работника влиза в собственото му потребление в известна пропорция и затова в тази пропорция *намалява* необходимото работно време, а се увеличава принаденото работно време, следователно и принадената стойност; или в резултат на повишената производителност на труда това отделно производство се покачва над равнището на средния обществен труд в същия отрасъл и оттук се покачва стойността например на работния час по отношение на всички други стоки; капиталистът заплаща този труд като труд със средна производителност — по стария мащаб, — а продава продуктите му като стоящи над средното равнище.

В двата случая по-малък брой часове е достатъчен, за да заплати работната заплата, т. е. [III—129] необходимото работно време е намаляло, и в двата случая относителната принадена стойност, т. е. постигнатата не чрез абсолютно удължаване на работния ден принадена стойност, идва в резултат на това, че в резултат на увеличената производителност на труда се изисква по-малко работно време за възпроизвеждане на работната заплата. Единия път — пряко, за-

щото работникът произвежда същото количество потребителни стойности за по-малко работно време, при все че продуктът се продава по неговата стойност, както преди. Другия път — защото в резултат на повишената производителност по-малко количество работно време се приравнява на по-голямо количество средно работно време, следователно работникът получава същата маса потребителни стойности с по-малко — но продавано по-скъпо — [опредметено] работно време. В двата случая относителната принадена стойност идва в резултат на това, че *необходимото работно време* е намалено.

Впрочем само по себе си е ясно: Ако производителността на труда нараства, а съотношението си остава същото, работникът би трябвало или да работи по-късо работно време, за да възпроизведе работната си заплата, следователно например вместо 10 часа — $7^1/_2$ часа. С това би бил скъсен съвкупният работен ден. Или пък работникът би трябвало да получи по-голямо количество средства за живот, работната му заплата да се покачи над равнището. Ако не стане нито едното, нито другото, ясно е, че в резултат на повишената производителност на труда само се е удължило количеството труд, което работникът полага за капиталиста, и се е скъсило количеството труд, което работникът полага за себе си.

Цялата трудност идва от това, че при повишаване на производителността на труда отделният капиталист не мисли пряко за намаляване на необходимото работно време, а мисли как да го продаде над неговата стойност — да го *повдигне над средното време*. Обаче от това повишено работно време е нужна по-малка част за възстановяване на работната заплата; т. е. нараства принаденото работно време, при все че това нарастване се представя по околен път, чрез продажбата над стойността.

С нарастването на относителната принадена стойност, следователно на относителното работно време, не нараства съвкупният работен ден. От това следва, че намалява само *делът*, който работникът получава от собствения си работен ден. Относителната работна заплата спада, т. е. увеличава се делът на капитала по отношение на труда.

Освен това в резултат на нарасналата производителност на труда се увеличава масата на продуктите. В тяхната сума (например от един работен ден) се съдържа същата стойност, както преди в по-малка тяхна сума. Ето защо отделният продукт, или отделната стока спада по стойност, но тя е умножена с по-голям множител, който показва техния брой. 6×4 не е повече от 12×2. Следователно тук има нарастване на реалното богатство на потребителните стойности, без нарастване на разменната им стойност, т. е. на съдържащото се в тях работно време, докато в първия случай — при абсолютната принадена стой-

ност — масата на продуктите също расте, но едновременно с разменната им стойност, т. е. пропорционално на съдържащото се в тях работно време.

Това трябва да се разбира по следния начин. Ако 10 фунта памук се превръщат в прежда за същото време, за което преди се е превръщал 1 фунт памук, то 10-те фунта не са погълнали повече предачен труд, отколкото преди е поглъщал 1 фунт. Прибавената към 10-те фунта стойност не е по-голяма от тази, прибавяна към 1-вия фунт. Всеки фунт прежда съдържа във втория* случай 10 пъти по-малко предачен труд, отколкото в първия**. А тъй като в двата случая 1 фунт прежда съдържа еднакво количество памук, то caeteris paribus*** всеки фунт прежда е станал с $^1/_{10}$ по-евтин, ако предачният труд е възлизал на $^1/_{10}$ от стойността.

[III—130] Ако прибавеният предачен работен ден би бил =10, а стойността на 1 фунт памук (в двата случая за по-просто оръдието на труда се приема за =0)=20, то в първия случай 1 фунт прежда = 10+20=30, а във втория случай 10 фунта прежда =100+10=110; следователно 1 фунт прежда =11, а 10 фунта =110, докато в първия случай 10 фунта =300. [III—130]

И така, относителната принадена стойност се различава от абсолютната по следното. И при едната, и при другата принадена стойност=принадения труд, т. е. относителната величина на принадената стойност е равна на отношението на принаденото работно време към необходимото работно време. В първия случай работният ден се *удължава* отвъд пределите му, а принадената стойност (или принаденото работно време) нараства в пропорцията, в която работният ден се *удължава* отвъд пределите му. Във втория случай работният ден е даден. Тук принадената стойност (или принаденото работно време) се увеличава, като се *скъсява* онази част от работния ден, която е била нужна за възпроизвеждане на работната заплата, т. е. която е била необходима. В първия случай се предполага дадено стъпало на производителността на труда. Във втория случай производителността на труда се повишава. В първия случай стойността на съответна част от съвкупния продукт или на частичен продукт на работния ден остава неизменна; във втория случай стойността на частичния продукт се изменя, но количеството (броят) му нараства в същата пропорция, в която намалява стойността на частичния продукт. По такъв начин стойността на съвкупната сума остава неизменна, докато съвкупната сума на продуктите, т. е. на потребителните стойности, е нараснала.

* — в оригинала «в първия». *Прев.*
** — в оригинал «във втория». *Прев.*
*** — при равни други условия. *Ред.*

[III—130] По-нататък работата може да бъде просто изложена по следния начин:

Както видяхме при анализа на стоката, производителността на труда не повишава *стойността* на продукта или на стоката, в която се представя. Ако приемем, че съдържащото се в стоките работно време е при дадените условия *необходимо* работно време, обществено необходимо работно време — а това е предпоставка, от която винаги се изхожда, щом стойността на една стока се свежда до съдържащото се в нея работно време, — става, напротив, следното. *Стойността на продукта на труда е обратно пропорционална на производителността на труда.* Фактически това е тавтологично изречение. То не означава нищо друго освен следното: ако трудът стане по-производителен, той може за същото време да се представи в по-голямо количество от същите потребителни стойности, да се въплъти в по-голяма маса потребителни стойности от същия вид. Съобразно с това съответна част от тези потребителни стойности, например един аршин платно съдържа по-малко работно време, отколкото преди, следователно има *по-малка разменна стойност,* и то разменната стойност на аршина платно е спаднала в същата пропорция, в която е нараснала производителността на тъкачния труд. Обратно, ако се изискваше повече работно време, отколкото преди, за да се произведе един аршин платно (например защото се изискваше повече работно време, за да се произведе един фунт коноп), то сега аршинът платно би съдържал повече работно време, следователно би имал по-висока разменна стойност. Разменната му стойност би нараснала в същата пропорция, в която нужният за произвеждането му труд би станал по-непроизводителен.

И така, ако вземем съвкупния работен ден — средния нормален работен ден, — стойността на сумата от продуктите му остава неизменна, независимо от това, дали трудът става по-производителен или по-непроизводителен, защото сумата на произведените потребителни стойности съдържа, както и преди, един работен ден, представлява, както и преди, едно и също количество обществено необходимо работно време. Напротив, ако вземем съответна част от еднодневната съвкупна продукция, т. е. частичен продукт, стойността му нараства или спада *обратно* пропорционално на производителността на съдържащия се в него труд.

Например, ако 1 квартер, т. е. 8 бушела, са продуктът на един месец труд, то нека в единия случай земеделието да удвои производителността си, а в другия — производителността му да спадне наполовина. Бихме имали 3 случая: 8 бушела — продуктът на един месец труд, 16 бушела — продуктът на същото работно време, 4 бушела — продуктът на същото работно време. Стойността на съвкупната сума на продуктите на един месец — 8, 16 и 4 бушела — би съдържала

същото количество необходимо работно време, както и преди. Следователно стойността на тази съвкупна сума би останала неизменна, при все че производителността на труда в единия случай е нараснала двойно, а в другия случай е спаднала наполовина. Но в единия случай 1 бушел би съдържал $^1/_8$месец $= ^2/_{16}$, в другия — $^1/_4$, т. е. $^2/_8 = ^4/_{16}$, а в третия — само $^1/_{16}$. С удвояването на производителността на земеделието стойността на един бушел е спаднала наполовина, а с намаляването на производителността наполовина тя се е удвоила.

И така, *стойността* на стоката не може никога да нарасне в резултат на [повишаване на] производителността на труда. Това би съдържало противоречие. Нарастване на производителността на труда означава, че този труд за по-малко време създава същия продукт (потребителна стойност). Нарастване на разменната стойност на продукта означава, че той съдържа повече работно време отпреди.

Следователно, ако *стойността* на отделната стока е обратно пропорционална на производителността на труда, докато стойността на съвкупната сума от продукти, в която се въплътява *дадено* работно време, остава незасегната, неизменна в резултат на каквото и да било изменение в производителността на труда, напротив, принадената стойност зависи от производителността на труда и — ако, от една страна, стоката се продава по нейната стойност, от друга страна, дължината на нормалния работен ден е дадена — *принадената стойност* може да нарасне само в резултат на повишена производителност на труда. Принадената стойност не се отнася към стоката, а изразява отношение между две части на съвкупния работен ден — а именно между частта, която работникът работи, за да възстанови заплатата си (стойността на работоспособността си), и онази част, която той свръх това работи за капиталиста. Очевидно величините на тези две части — тъй като заедно образуват целия работен ден, тъй като са части на едно и също цяло — са *обратно* пропорционални и принадената стойност, т. е. принаденото работно време, се покачва или спада според това, дали спада или се покачва необходимото работно време. А нарастването или намаляването на последното е *обратно пропорционално* на производителността на труда.

[III—131] Но ако производителността на труда общо се удвои, т. е. във всички отрасли на производството, които пряко или косвено доставят нужните за възпроизвеждане на работоспособността стоки (потребителни стойности), доставят продукти, които влизат в потреблението на работника, то в пропорцията, в която равномерно би нараствала тази обща производителност на труда, би спадала стойността на работоспособността, затова би намалявало необходимото за възстановяване на тази стойност работно време, а в същата пропорция, в която те намаляват, би се увеличавала онази част на работния ден,

която образува принадено време, в която се работи за капиталиста. Впрочем развитието на производителните сили в тези различни отрасли на труда не е нито равномерно, нито едновременно, а е подложено на неравни, различни и често противоположни движения. Ако производителността на труда се повиши в един такъв отрасъл на производството, който пряко или косвено влиза в потреблението на работника, например в промишлеността, която доставя платове за дрехи, не можем да кажем, че в същата пропорция, в която нараства производителността на тази определена промишленост, спада стойността на работоспособността. Само това средство за живот се произвежда поевтино. Това поевтиняване оказва влияние само върху съответната част от жизнените потребности на работника. Нарасналата производителност на труда в този отделен отрасъл намалява необходимото работно време (т. е. работното време, което се изисква за произвеждане на нужните за работниците средства за живот) не в пропорцията, в която тя нараства, а само в онази пропорция, в която продуктът на този труд средно влиза в потреблението на работника. Следователно за всеки отделен отрасъл на производството (може би с изключение на земеделските продукти) това не може да бъде точно изчислено.

Това не изменя общия закон. Както и преди си остава вярно, че относителната принадена стойност може да възниква и нараства само в пропорцията, в която поевтинява пряко или косвено влизаща в потреблението на работника потребителна стойност (средство за живот), т. е. не в пропорцията, в която е нараснала производителността на един отделен отрасъл на производството, а в пропорцията, в която това увеличение на неговата производителност намалява необходимото работно време, т. е. произвежда по-евтино един влизащ в потреблението на работника продукт. Ето защо при разглеждане на относителната принадена стойност не само може, но и трябва винаги да се изхожда от предпоставката, че развитието на производителната сила, или развитието на производителността на труда във всеки отделен отрасъл, в който се влага капитал, *непосредствено* намалява необходимото работно време в определена пропорция, т. е. че произвежданият от работника продукт представлява част от неговите средства за живот, така че поевтиняването му намалява в определена пропорция работното време, нужно за възпроизвеждане на неговия живот. Тъй като относителна принадена стойност възниква само при тази предпоставка, може и трябва при разглеждане на относителната принадена стойност винаги да се предполага наличието на тази предпоставка.

Освен това е ясно, че съществуването и нарастването на относителната принадена стойност съвсем не обуславят, че *жизненото положение* на работника остава *неизменно*, т. е. че средната му работна заплата винаги му доставя само същата количествено и качествено

определена маса средства за живот. Така не става, при все че относителната *принадена стойност* не може нито да възникне, нито да нарасне без съответно *спадане* на *стойността на работоспособността* или на *стойността на работната заплата* (на средната работна заплата). Относителната принадена стойност би могла дори постоянно да се покачва, оттук *стойността на работоспособността* — постоянно да спада, следователно постоянно да спада стойността на средната работна заплата, и все пак постоянно да се разширява кръгът на средствата за живот и оттук на потреблението от работника на жизнени блага. Този кръг е именно обусловен от количеството и качеството на *потребителните стойности* (на стоките), които работникът може да си присвоява, а не от тяхната *разменна стойност*.

Да предположим, че производителността се удвоява общо, т. е. във всички отрасли на производството. Да приемем, че преди това удвояване нормалният ден е бил 12 часа, от които 10 необходимо работно време, а 2 принадено работно време. Съвкупната сума на еднодневните средства за живот на работника, които преди са стрували 10 часа труд, биха могли сега да бъдат произведени за 5 часа. Вместо да се нуждае от 10 часа труд, за да възстанови всеки ден стойността (цената) на работоспособността си, т. е. за да дава еквивалент за еднодневната си работна заплата, сега работникът би се нуждаел само от 5 часа. *Стойността* на работоспособността му би спаднала наполовина, тъй като нужните за възпроизвеждането ѝ средства за живот биха били сега продукт на 5 часа вместо предишните 10.

Ако сега — след този преврат в производителността на труда — работникът получи еднодневна работна заплата=6 часа, т. е. ако в бъдеще той трябва да работи 6 часа [IV—138][72] на ден [за себе си], материалното му положение би се подобрило съвсем в същата пропорция, както ако при предишните производствени условия би работил целия работен ден от 12 часа за себе си (т. е. за възпроизвеждане на работната си заплата) и би работил 0 работно време за капиталиста, както ако през целия работен ден би се работило необходимо работно време и съвсем никакво принадено работно време. Нали $5:6=10:12$; ($5\times12=6\times10$). Но въпреки това в този случай принаденото работно време би нараснало от 2 часа на 6 часа и към абсолютната принадена стойност от 2 часа би се прибавила относителна принадена стойност от 4 часа. Вместо, както преди, работникът да работи 10 часа за себе си и 2 за капиталиста, т. е. $^{10}/_{12}$ $(={}^{5}/_{6})$ от работния ден за себе си и $^{2}/_{12}$ $(={}^{1}/_{6})$ от работния ден за капиталиста, сега вече той работи само $^{6}/_{12}$ (или $^{3}/_{6}$) от работния ден за себе си и вместо $^{1}/_{6}$ — също $^{3}/_{6}$ за капиталиста, т. е. половината работен ден. Необходимото работно време би спаднало от 10 на 6 часа, следователно и стойността на еднодневната работоспособност, вместо да има стойност 10 часа, вече има стойност

само 6 часа — 4 часа по-малко, т. е. стойността ѝ би спаднала с 40% (10:4 = 100:40). Принадената стойност би нараснала на 300%, от 2 на 6 часа.

{Вместо $^1/_6$ от работния ден — $^3/_6$. $^2/_6$ прибавено към $^1/_6$ дава $^3/_6$, следователно 200% *прираст*. Това за *принадената стойност*. От друга страна, от $^5/_6$ слизане до $^3/_6$ е $^2/_6$ намаление. Следователно абсолютно погледнато, прирастът от страна на принаденото работно време или на капиталиста е тъкмо толкова голям, колкото намалението от страна на необходимото работно време или на стойността на работоспособността = $^2/_6$ работен ден, или 4 работни часа ($^2/_6 = ^4/_{12}$). Но ако увеличението от едната страна се разглежда по отношение на първоначалното принадено работно време, а намаляването от другата страна — по отношение на първоначалното необходимо работно време (или стойността на работоспособността), то увеличението от едната страна и намалението от другата страна се изразяват в *различни пропорции*, при все че *абсолютната величина* — приспаднатото от едната страна и прибавеното от другата страна работно време — е *една и съща идентична величина*.

Така, в по-горния случай $^6/_{12}$, или $^3/_6$ или $\frac{5-2}{6}$ се отнася към $^{10}/_{12}$, или $^5/_6$, както 3:5, т. е. 60%[73], тъй като 3:5 = 60:100 ($5 \times 60 = 300$ и 3×100 също = 300), докато $^6/_{12}$, или $^3/_6$ или $\left(\frac{1+2}{6}\right)$ се отнася към $^2/_{12}$, или $^1/_6$, както 3:1, както 300:100, т. е. 300%. Ето защо, при все че абсолютният прираст на принаденото работно време е = на абсолютното намаление на необходимото работно време, което е настъпило в резултат на повишената производителност на труда, пропорцията, в която спада стойността на работоспособността или намалява необходимото работно време и пропорцията, в която се покачва принаденото работно време, или принадената стойност, не са идентични, а зависят от *първоначалното отношение*, в което съвкупният работен ден се *разпада* на принадено работно време и необходимо работно време.}

{От това следва, че доколкото съвкупното принадено работно време (както частта, която в резултат на производителността на труда е възникнала от скъсяването на необходимото работно време, така и онази част, която е възникнала чрез удължаване на работния ден до нормалните му предели) вече образува по-голяма част (по-значителен дял) от съвкупния работен ден, всяко увеличаване на производителната сила на труда и следващо скъсяване на необходимото работно време (или увеличаване на относителната принадена стойност) може да увеличава *относителната величина на принадената стойност*. С други думи, че пропорцията, в която едно скъсяване на необходимото работно време може да увеличи принаденото работно време, е толкова

по-малка, колкото по-голяма е вече съвкупната величина на принаденото работно време, и е толкова по-голяма, колкото по-малка е била досега съвкупната величина на принаденото работно време. Ето защо (това да се изложи по-подробно при *печалбата*) колкото по-напреднало е производството, толкова по-малко е пропорционалното нарастване на принадената стойност, ако производителната сила продължава да се увеличава *в същата степен*. Общата производителна сила или изобщо производителната сила, доколкото влияе на възпроизводството на работоспособността. С други думи, онази *пропорция*, в която едно увеличение на [IV—139] производителната сила на труда намалява необходимото работно време (оттук *стойността* на работоспособността) и увеличава принаденото работно време (оттук принадената стойност е *обратно пропорционална* на *съотношението*, в което първоначално, т. е. всеки път преди настъпването на новото увеличение на производителната сила, необходимото работно време и принаденото работно време са си поделяли съвкупния работен ден, т. е. са имали дял в него.

Да приемем, че работният ден = 12 часа, от които 10 часа необходим труд и 2 часа принаден труд. Нека производителната сила се удвои общо. Тогава 5 часа биха били достатъчни за необходимо работно време, а принаденото работно време би се увеличило с 5 часа, със същата величина, с която би се намалило необходимото работно време (оттук *стойността* на работоспособността), т. е. с 5 часа. Необходимото работно време би спаднало от 10 на 5 часа, т. е. наполовина = 50%. (Ако необходимото работно време би спаднало от 10 на 6 часа, то би намаляло с 4 часа (10:4 = 100:40), т. е. с 40%. По-горе казах с 60%.[74] Това е погрешно, тъй като смятах 10:6 = 100:60. Става дума обаче за отношението на 10 към остатъка, който остава, когато се приспадне 6, следователно за 10:4. Работното време не е спаднало с 6 часа, т. е. с 60%.) От друга страна, принаденото работно време се е покачило от 2 на 7 часа (тъй като са се прибавили 5 часа принадено работно време), следователно 2:7 = 100:350 (2×350 = 700 и 7×100 също = 700), т. е. 350%; то би се увеличило три пъти и половина в сравнение с първоначалната му величина.

Да приемем сега, че след като това съотношение — 5 часа от съвкупния работен ден необходим труд, а 7 часа принаден труд — е било установено, отново се удвоява общата производителна сила на труда, т. е. необходимото работно време се намалява с $2^1/_2$ часа, следователно принаденото работно време нараства със същите тези $2^1/_2$ часа, т. е. от 7 на $9^1/_2$. Тук необходимото работно време отново е спаднало с 50%, а принаденото работно време се е покачило от $^{14}/_2$ (от 7) на $^{19}/_2$ (на $9^1/_2$), т. е. в пропорцията 14:19 (14:19 = 100:x; $x = {}^{1900}/_{14} = 135^5/_7$%; 19×100 = 1900 и 14×$135^5/_7$ (или 135 $^{10}/_{14}$) също = 1900). Ето защо, при все че в двата случая производителната сила на труда се

удвоява и следователно необходимото работно време е спаднало наполовина, т. е. с 50%, принаденото работно време или принадената стойност в единия случай би се покачила на 350%, а в другия само на $135^5/_7$ на сто. (Пропорцията, в която производителната сила *общо се увеличава, би била все същата на = пропорцията, в която спада необходимото работно време в сравнение със себе си, т. е. със своя обем преди това увеличение на производителната сила.)* Обаче в първия случай преди настъпването на удвояването на производителната сила принаденото работно време възлизаше само на $^1/_6$ (2 часа $= ^2/_{12}$) от целия работен ден, а във втория случай то възлизаше на 7 часа, т. е. на $^7/_{12}$. Същата тънкост бе изтъкната например от Джейкъб при увеличаването на парите. В XVIII век те нараснаха повече, отколкото в XVII век, но пропорционалният прираст бе по-малък.

[IV—140] Ако сега вземем действителния случай, когато производителната сила в един отрасъл например се удвоява, а това не става едновременно в другите отрасли и може би остава неизменна в отраслите на производството, които доставят постоянния капитал за този отрасъл, така че следователно разходът за суровина остава същият, т. е. нараства с увеличението на производителната сила, и се увеличава макар и не в същата пропорция и разходът за машини, то ясно е, че *печалбата,* т. е. отношението на принадената стойност към съвкупната стойност на авансирания капитал, по две причини не нараства в същата пропорция, в която в резултат на увеличаването на производителната сила намалява необходимият труд. Първо, защото, колкото по-нататък се развива производителната сила на труда, принадената стойност не нараства в същата пропорция, в която намалява необходимият труд. Второ, защото тази нараснала в намалена пропорция принадена стойност се пресмята спрямо капитал, който по стойност е нараснал приблизително в същата пропорция, в която се е повишила производителната сила.}

{Намалението на необходимото работно време може да се изчислява двояко: 1) по отношение на собствената му величина преди повишаването на производителната сила на труда; 2) по отношение на целия работен ден. При първото изчисление е ясно, че — като се предполага общо покачване на производителната сила — необходимото работно време (оттук и стойността на работоспособността) намалява в същата степен, в която се покачва производителната сила; а пропорцията, в която нараства принаденото работно време или принадената стойност, зависи от съотношението, в което съвкупният работен ден е бил разделен първоначално на необходимо работно време и принадено работно време.

Следователно, ако първоначално съвкупният работен ден е бил 12 часа, от които 10 необходим и 2 принаден труд, и ако производи-

телната сила на труда се удвои, необходимото работно време спада от 10 на 5 часа, т. е. с 50%, докато производителната сила се е удвоила. (При производителната сила това съотношение се изразява в нарастване със 100%, а при необходимото работно време — в спадане с 50%. Обстоятелството, че необходимото работно време спада от 10 на 5 часа, т. е. с 50%, означава, че производителната сила на труда се е повишила със 100%.) Напротив, принаденият труд е нараснал от 2 на 7 часа, т. е. на 350% (утроили са се — 2×3, т. е. 6 часа — и още половината от тях $= {}^{2}/_{2} = 1$, така че общо часовете са се увеличили от 2 на 7), защото принаденият труд първоначално е възлизал само на 2 от 12 часа. Ако първоначално той би възлизал вече на 3 часа, а необходимият труд би бил само 9 часа, то последният би се намалил с $4^{1}/_{2}$ часа, пак с 50%, а принаденият труд би се увеличил от 3 на $7^{1}/_{2}$, т. е. на 250% (тъй като 3:7 $^{1}/_{2}$ или $^{6}/_{2}$:$^{15}/_{2}$ или 6:15 = 100:250. 15×100 = 1500 и 6×250 = 1500).

Напротив, ако разглеждаме [намалението на необходимото работно време по отношение на] целия работен ден, то отношението *не* се изменя. Първоначално [необходимото] работно време възлизаше на 10 часа, т. е. на $^{10}/_{12}$ от работния ден; сега вече то възлиза само на $^{5}/_{12}$ в първия случай (във втория случай то възлизаше на $^{9}/_{12}$ от работния ден, а след това вече само на $\frac{4^{1}/_{2}}{12}$. Дали сравнявам необходимото работно време с него самото или със съвкупния работен ден е все едно. Намесва се само делителят 12. Последният бързо се ликвидирва.}

Да се върнем сега към стр. 138 преди фигурните скоби.* Жизненото положение на работника би се подобрило, при все че *стойността* на работоспособността му би спаднала, необходимото му работно време би намаляло с 4 часа, а принаденото му работно време за капиталиста би нараствало с 4 часа, защото самият работник би получил дял от 1 час от освободеното време, т. е. работното време, което той работеше за себе си, т. е. за възпроизвеждане на работната заплата, не би било намалено в *пълния обем,* в който това необходимо работно време би било намалено от продукта на труда. Работникът би получил повече потребителни стойности с по-малка стойност, т. е. в които се съдържа по-малко работно време, отколкото преди. Обаче размерът, в който изобщо би се образувал нов принаден труд, т. е. би възникнала относителна принадена стойност, би отговарял напълно на размера, в който част от необходимото работно време на работника би се превърнала в принадено работно време за капиталиста, т. е. в който би спаднала *стойността на работоспособността* на работника.

---

* Вж. настоящия том, стр. 241—242. *Ред.*

Тук това е достатъчно. По-късно изобщо да се събере пропорционалното в тази работа (виж и по-горе). Следователно това — че в резултат на повишаващата се производителност все по-голяма част от работния ден се присвоява от капитала — нищо не изменя в *природата* и *закона на относителната принадена стойност*. Оттук се вижда цялата безсмислица на опитите да се опровергае този закон със статистически доказателства, че в резултат от развитието на производителната сила на труда материалното положение на работника се било подобрило [IV—141] тук или там, в едно или друго отношение.

{Във в. «Standard» от 26 октомври 1861 г. четем за един процес пред рочдейлския съд, воден от фирмата «Джон Брайт и К°» срещу работниците си,

«като обвинява дейците на *трейдюниона на тъкачите на килими* в заплашване. Фирмата Брайт въвела нови машини, които изработват *240* ярда килим за същото време и със същия разход на труд, които преди това били нужни за *160* ярда. Работниците нямат основание за участие в печалбата, която се създава поради това, че капиталът на работодателите им се изразходва за технически усъвършенствувания. На това основание г-да Брайт предложили да намалят работната заплата от $1^1/_2$ на 1 пенс за ярд, като оставят общата заплата за еднакъв труд точно така, както и преди. Имало е само номинално намаление на работната заплата, за което, както се твърди, работниците не били честно предупредени предварително.»} [IV—141]

* * *

[IV—138a] 1) Принадената стойност, която капиталът получава в резултат на развитието на производителните сили, произтича не от това, че се увеличава броят на създадените от този труд продукти или потребителни стойности, а от това, че се *намалява необходимият* труд и в същата пропорция се *увеличава* принаденият труд. Принадената стойност, която се получава от капитала в резултат на производствения процес, се състои изобщо само в излишъка на принадения труд над необходимия труд.

Принадената стойност точно се равнява на *принадения труд:* увеличението ѝ точно се измерва с намалението на необходимия труд. При *абсолютната принадена стойност* намалението на необходимия труд е *относително,* т. е. необходимият труд намалява относително, защото принаденият труд се увеличава *непосредствено.*

Ако необходимият труд=10 часа, а принаденият труд=2 часа и ако последният се увеличи с 2 часа, т. е. ако съвкупният работен ден се удължи от 12 на 14 часа, то необходимият труд си остава=10 часа, както преди. По-рано обаче той се отнасяше към принадения труд както 10:2, т. е. както 5:1, а сега — както 10:4, т. е. както 5:2. С други

думи, по-рано необходимият труд представляваше $^5/_6$ от работния ден, а сега — само $^5/_7$. Следователно тук необходимото работно време се е намалило *относително,* защото съвкупното работно време, а оттук и принаденото работно време са нараснали *абсолютно.*

Напротив, ако продължителността на нормалния работен ден е дадена и в резултат на увеличаване на производителните сили се увеличава *относителната* принадена стойност, *необходимото работно време намалява* ***абсолютно,*** а вследствие на това принадената стойност се увеличава абсолютно и относително — без увеличение на *стойността* на продукта. Ето защо при абсолютната принадена стойност има *относително спадане на стойността* на работната заплата в сравнение с абсолютното нарастване на принадената стойност; при относителната принадена стойност има *абсолютно спадане на стойността* на работната заплата. Въпреки това в първия случай работникът винаги губи повече. В първия случай *цената* на труда спада абсолютно. Във втория случай *цената на труда* може да нарасне.

2) Принадената стойност на капитала се увеличава не пропорционално на множителя на производителната сила, а съответно на онази съставна част на работния ден, която представляваше необходимото работно време, разделена на множителя на производителната сила.[75]

3) Колкото по-голяма е принадената стойност преди новото *повишение на производителната сила,* т. е. колкото е вече по-голяма безплатно отработената част на деня и колкото по-малка е затова заплатената му част, онази съставна част на деня, която образува еквивалент за работника, толкова по-малък е прирастът на принадената стойност, получаван от капитала от новото повишение на производителната сила. Принадената стойност нараства, но във все по-малка пропорция по отношение на развитието на производителните сили. Граница за капитала си остава съотношението между съставната част на деня, която изразява *необходимия труд* и целия работен ден. Само в тези предели може да се движи капиталът. Колкото по-малка е вече съставната част, която се пада на необходимия труд, следователно колкото по-голям е принаденият труд, толкова по-малка е *пропорцията,* в която повишението на производителната сила намалява необходимото работно време, тъй като знаменателят на дробта [изразяваща отношението на необходимото работно време към целия работен ден] се оказва толкова по-голям. Ето защо *нормата* на самонарастването на стойността на капитала нараства толкова по-бавно, колкото капиталът е вече успял да нарасне. Обаче това става не защото е нараснала работната заплата, т. е. частта на работниците в продукта, а защото съставната част на работния ден, която представлява необходимия труд, е вече спаднала толкова ниско по отношение на съвкупния работен ден. [IV—138*а*]

* * *

[IV—141] Изобщо известна производителност на труда се предполага дори за съществуването на абсолютната принадена стойност, т. е. изобщо на принадената стойност и следователно за съществуването на капиталистическото производство, както и на всички предишни начини на производство, при които част от обществото работи не само за себе си, но и за другата част на обществото.

«Самото съществуване на капиталистически господари като отделна класа зависи от производителността на труда» (*Ramsay*. An Essay of the Distribution of Wealth. Edinburgh, 1836, стр. 206).

«Ако трудът на всеки човек би стигал само за собственото му прехранване, не би могло да съществува собственост» (употребена тук вместо капитал) (*Piercy Ravenstone, M. A.* Thoughts on the Funding Sistem, and its Effects. London, 1824, стр. 14—15).

Впрочем капиталистическото отношение се развива на историческо стъпало на икономическата обществена формация, което е вече резултат на дълга поредица предишни развития. Стъпалото на производителността на труда, от което изхожда капиталистическото отношение, не е дадено от природата, а е исторически създадено, когато трудът отдавна е излязъл от първоначалното си първобитно състояние. Ясно е, че ако една страна има по природа плодородна почва, богати с риба води, богати залежи въглища (изобщо горивен материал), метални рудници и т. н., то в сравнение с други страни, където тези природни условия на производителността на труда са налице в по-ниска степен, в първата страна е нужно по-малко време, за да се произвеждат необходимите средства за живот, следователно по начало е възможен излишък труд за други свръх труда за себе си, така че тук абсолютното принадено работно време, следователно и абсолютната принадена стойност е по начало по-голяма, следователно капиталът (или всяко друго производствено отношение, с което се изтръгва *принаден труд)* е по-производителен, отколкото при по-малко благоприятни природни условия.

Древните вече са знаели, че естествената ниска стойност на работоспособността, т. е. на нейните производствени и възпроизводствени разходи, е голям фактор на промишленото производство. Така например в «Историческа библиотека» на *Диодор* (кн. I, гл. 80) по отношение на египтяните се казва:

«Съвсем невероятно е колко малко труд и разход им струва възпитанието на децата. Те им готвят някое съвсем просто ястие; дават им също да ядат долната част на папируса, доколкото може да бъде опечена, и корените и стъблата на блатните растения отчасти сурови, отчасти задушени, отчасти печени. Повечето деца ходят без обувки и необлечени, тъй като климатът е много мек. Ето защо едно

дете, докато порасне, струва на родителите си общо не повече от двадесет драхми. *Главно с това се обяснява обстоятелството, че в Египет населението е толкова многобройно* и затова са могли да бъдат издигнати толкова много грандиозни съоръжения» [стр. 126].

{Масата на принадената стойност, при дадена норма, зависи от масата на населението, а ако е дадено определено население, зависи от отношението на принадения труд към необходимия.}

От това следва само, че там, където господствува капиталистическото отношение (или някое подобно производствено отношение, което *изтръгва* абсолютен принаден труд, тъй като тази естествена плодородност само облекчава удължаването на принаденото работно време и неговото съществуване; тя не създава относителна принадена стойност в нашия смисъл), производителността на капитала е най-голяма — има най-много принаден труд и оттук най-много принадена стойност, или, което е същото, стойността на работоспособността е naturaliter* най-ниска — там, където производствените условия на труда, [IV—142], следователно главно почвата, са най-плодородни. Ето защо съвсем не следва, че най-плодородните страни са най-подходящи за развитието на самото капиталистическо отношение, а следователно и за неговата плодотворност. Когато Рикардо говори за плодородността на почвата като едно от главните условия за производителността на труда, той предполага капиталистическо производство и издига тезата си при тази предпоставка. Естествено, той е склонен да приеме навсякъде за дадени буржоазните производствени отношения. Това не пречи на разсъжденията му, тъй като той разглежда производството само в тази определена форма. Следното място е важно както за понятието принаден труд изобщо, така и за недоразумението в засегнатия по-горе пункт.

«На различните стадии на развитието на обществото *натрупването на капитал* или на *средствата за приложение на труда***, е повече или по-малко бързо и трябва във *всички случаи да зависи от производителните сили на труда*. Обикновено производителните сили на труда са най-големи, където има в изобилие плодородна земя» [*Ricardo*. On the Principles of Political Economy. Third edition, 1821, стр. 99] [Руски превод, том I, стр. 89].

[По този повод Рикардо, анонимният автор на «Observations» отбелязва:]

* — естествено, по природа. *Ред.*

** Само на такива места, като това у Рикардо, прозира природата на капитала. Следователно капиталът не е средства, които трудът употребява за постигане на известен резултат, а «средства за *приложение* на труда», от което следва, че притежателят на тези средства или самите тези средства *прилагат* труда, че средствата са власт над труда.

«Ако в първата фраза *производителните сили на труда означават незначителността на дела на някой продукт, който се пада на онзи, който го е произвел с труда на ръцете си*, то тази фраза е почти тавтология, тъй като *останалата част на продукта образува фонда, от който може да се натрупва капитал*, ако така пожелае притежателят. Но тогава това не винаги става там, където земята е най-плодородна. Така е в Северна Америка, но това е изкуствено състояние. Не е така в Мексико и Нова Холандия*. Производителните сили на труда са наистина *в друг* смисъл най-големи, където има много плодородна земя — в този случай става дума за *способността на човека*, ако поиска, да произвежда *много суров продукт в сравнение с целия, извършван от него труд*. В действителност *природен дар* е, че хората могат да отглеждат повече храни от *минимума, необходим за изхранване на съществуващото население*. Но «принаденият продукт» (термин, употребен от Рикардо на стр. 93) обикновено означава *излишъкът от цялата цена на нещо над онази нейна част, която се пада на работниците, които са направили това нещо* — част, която се установява чрез споразумение между хората, а не е фиксирана» («Observations on certain Verbal Disputes in Political Economy particularly relating to Value, and to Demand and Supply. London, 1821, стр. 74—75)

Този човек не вижда, че от пропорционалното количество на суров продукт, което може да даде *«целият труд»*, извършван от работника за ден, фактически зависи «незначителността» или значителността на «частта от продукта, която се пада» на работника. В критиката срещу Рикардо той е само дотолкова прав, доколкото казва: на естествената плодородност се дължи, че, ако поискам, с еднодневния си труд мога да произведа много над абсолютно необходимото, за да съществувам (значително над «минимума, необходим за изхранване на съществуващото население»). На нея не се дължи обстоятелството, че аз много работя, следователно много произвеждам, нито пък, че онова, което работя отвъд необходимото, образува фонда на капитала. Последното «се установява чрез споразумение между хората». За Рикардо капиталистическото отношение е природно отношение и затова се предполага навсякъде.

Ако капиталистическото производство е предпоставка, то в зависимост от по-благоприятните природни условия на труда и затова в зависимост от степента на природната му производителност в различни страни необходимото, т. е. нужното за възпроизвеждане на работниците работно време ще бъде различно и обратно пропорционално на производителността на труда, така че следователно принаденото работно време или принадената стойност ще могат да бъдат в същата пропорция в едната страна по-големи, отколкото в другата, дори и да се работи един и същ брой часове.

Всичко това засяга самото съществуване на абсолютния принаден труд и относителното му количество в различните страни в съответствие с респективните им природни условия за производство. Тук нямаме работа с това.

* — старото название на Австралия. *Ред.*

[IV—143] Когато се приема, че нормалният работен ден вече се разпада на необходим труд и абсолютен принаден труд, предполага се съществуването на последния, и то в определена степен, следователно предполага се и неговата определена природна база. Тук поскоро стои въпросът за *производителната сила на труда* — и оттук за скъсяването на необходимото работно време, за удължаването на принаденото работно време, — доколкото самата производителна сила на труда е продукт на капиталистическото (изобщо на общественото) производство.

Главните форми са: *кооперация, разделение на труда* и *машини* или приложение на силата на науката и т. н.

α) КООПЕРАЦИЯ

Това е *основната* форма. Разделението на труда предполага кооперацията, т. е. е само неин специфичен начин [на съществуване]. Същото важи за основаната на машини фабрика и т. н. Кооперацията е *общата форма*, която лежи в основата на всички обществени устройства за увеличаване на обществената производителност на труда и която във всяко от тях получава само по-нататъшната спецификация. Но едновременно с това кооперацията е *отделна* форма, която съществува наред със своите по-развити и по-високоспецифицирани форми (точно както тя е форма, която излиза извън пределите на досегашните си стадии на развитие).

Като различаваща се от собствените си стадии на развитие или спецификации и *съществуваща* за разлика от тях, отделно от тях форма, *кооперацията* е най-стихийно възникналият, най-примитивният и най-абстрактният от собствените ѝ видове, като впрочем в простотата си, в простата си форма продължава да остава база и предпоставка на всички свои по-високоразвити форми.

И така, кооперацията е преди всичко непосредственото не опосредствувано чрез размяната — *взаимодействие* на много работници за произвеждане на един и същ резултат; на един и същ продукт; на една и съща потребителна стойност (или полезност).[76] Тя е преди всичко *взаимодействието на много работници*. Следователно съществуването на *агломерацията*, на *струпването на много работници* в *едно и също пространство* (на едно място), които работят *едновременно*, е първата предпоставка — или самото то е вече материалното битие на кооперацията. Тази предпоставка лежи в основата на всичките ѝ по-високоразвити форми.

Очевидно *най-простият*, още без по-нататъшна спецификация вид кооперация е онази, при която свързаните по такъв начин в едно

пространство и едновременно работещи работници вършат не различни неща, а *едно и също нещо,* обаче едновременността на дейността им да е нужна, за да се постигне определен резултат изобщо или за определено време. И тази страна на кооперацията си остава и при по-високоразвитите ѝ форми. И при разделението на труда мнозина вършат едно и също нещо. Така е още повече и в автоматичната фабрика.

Една от най-древните форми на тази кооперация се среща например при лова. Същото е и при войната, която не е нищо друго освен лов на хора, по-развита форма на лова.[77] Ефектът, който предизвиква например една атака на кавалерийски полк, не могат да предизвикат отделните членове на полка, взет всеки поотделно, при все че по време на атаката всеки отделен кавалерист действува като отделен кавалерист, доколкото изобщо действува. Големите строежи на азиатците са друг пример за този вид кооперация, както изобщо при строителството много ярко изпъква важността на тази проста форма на кооперацията. Отделният човек може да построи колиба, но за изграждането на къща са нужни мнозина, които едновременно да вършат едно и също нещо. Отделният човек може да кара малка лодка с гребла, но за по-голяма ладия е нужен определен брой гребци. При разделението на труда тази страна на кооперацията се проявява в принципа на съотношението на кратните количества[78], които трябва да се прилагат за всеки отделен отрасъл. В автоматичната фабрика главният ефект почива не на разделението на труда, а на *еднаквостта* на труда, извършван едновременно от мнозина. Например на обстоятелството, че едновременно привежданите в движение от един мотор мюл-машини едновременно се надзирават от толкова и толкова предачи.

Уейкфийлдовата нова колонизационна система се състои не в това, че той е открил или развил изкуството на колонизацията, [IV—144] нито в това, че е направил някакви нови открития изобщо в областта на политическата икономия, а в това, че по наивен начин е разкрил ограничеността на политическата икономия, без сам да осъзнава важността на тези открития, като ни най-малко не се е освободил от ограничеността на собствените си икономически възгледи.

А именно, в колониите, особено в първите стадии на развитието им, буржоазните отношения още не са завършени, още не са предварително положени, както в отдавна утвърдили се страни. В колониите те тепърва се формират. Следователно условията на тяхното формиране се проявяват по-ясно. Оказва се, че *тези икономически отношения* не са нито дадени от природата, нито пък са *неща,* както икономистът лесно е склонен да схваща капитала, и т. н. По-нататък ще видим как господин Уейкфийлд за собствено свое учудване разкрива

тази тайна в колониите. Тук засега искаме само да цитираме един пасаж във връзка с тази проста форма на кооперацията:

«Има много операции, които са толкова прости, *че не позволяват да бъдат разделени на части,* и не могат да бъдат изпълнени *без коопериране на много чифта ръце.* Например да се натовари голямо дърво на кола, да се изплеви голяма нива, да се остриже голямо стадо овце, да се прибере реколтата, когато житото е узряло, но още не е презряло, да се придвижи голяма тежест, накратко, всичко, което не може да се направи, ако много чифта ръце не си помагат взаимно в *една и съща неделима операция* и в едно и също време» (*Wakefield, E. G.* A View of the Art of Colonization. London, 1849, стр. 168).

Така е например при риболова. Резултат има, когато мнозина действуват едновременно — както при лова, при строителство на железни пътища, при прокопаване на канали и т. н. Този вид кооперация — при обществените работи у египтяните и азиатците. Римляните са използвали армиите си за обществени работи (вж. съответното място у *Джонс*[79]).

При разглеждането на абсолютната принадена стойност вече видяхме, че — при дадена норма — масата на принадената стойност зависи от броя на едновременно заангажираните работници, следователно дотолкова и от кооперирането им. Впрочем именно тук найярко изпъква отликата ѝ от относителната принадена стойност, доколкото последната предполага повишена производителна сила на труда и поради това предполага развитие на производителната сила на труда. Ако вместо 10 работника, всеки от които работи по 2 часа принаден труд, се използват 20, резултатът е 40 принадени часа вместо 20 в първия случай. 1:2=20:40. За 20 съотношението е същото, както за 1. Тук имаме само събиране или умножаване на работните часове на отделния работник. Тук *кооперацията като такава* абсолютно с нищо не изменя съотношението. Напротив, тук разглеждаме кооперацията като природна сила на обществения труд, доколкото чрез кооперацията трудът на отделния работник придобива производителност, каквато не би имал като труд на изолирания отделен работник.

Например ако 100 души косят едновременно, всеки работи като отделен индивид и една и съща работа. Обаче резултатът, че е окосено в това определено време, преди сеното да е изгнило и т. н. — че е произведена тази потребителна стойност, — е само резултат от обстоятелството, че 100 души *едновременно* са се заловили за тази същата работа. В други случаи настъпва действително увеличение на [производителната] сила. Например при повдигане, при товарене и т. н. на тежести. Тук възниква сила, която отделният човек не притежава изолирано, а само в *едновременно* взаимодействие с другите. В първия случай той не би могъл толкова да разшири пространствено сфе-

рата на действие, колкото е нужно за постигане на резултата. Във втория случай той или съвсем не би могъл, или само с безкрайна загуба на време би могъл да развие необходимия силов потенциал.

Времето, за което тук 10 души ще натоварят на колата едно дърво, е повече от 10 пъти по-малко от времето, за което същият човек би постигнал същия резултат (ако изобщо случаят е възможен). Резултатът от кооперацията е, че чрез нея се произвежда нещо за по-кратко време, отколкото биха го произвеждали същите индивиди, ако биха работили разпръснато, или че се произвеждат потребителни стойности, които инак изобщо не биха могли да бъдат произведени.

Един индивид не може за 100 дни да извърши (а често и 100 индивида не могат за 100 дни да извършат) това, което 100 души чрез кооперация могат да извършат за един ден. Следователно тук производителната сила на отделния индивид нараства поради обществената [IV—145] форма на труда. Тъй като по този начин става възможно за по-кратко време да се произвежда повече, необходимите средства за живот или нужните за производството им условия могат да бъдат произвеждани за по-кратко време. Необходимото работно време намалява. С това става възможно относителното принадено време. Второто може да бъде удължено, а първото скъсено.

«Силата на всеки човек е нищожна, но обеднението на нищожните сили образува обща сила, по-голяма от *сумата на тези сили*; така че силите чрез обединяването си могат да намалят времето и да увеличат пространствената сфера на действието си» (*G.-R. Carli*. Бележка 1-ва на стр. 196 към труда на *Pietro Verri*: «Meditazioni sulla Economia Politica». «Scrittori Classici Italiani di Economia Politica». Parte Moderna. Tomo XV. Milano, 1804).

{Може би тук читателят ще си спомни, че тази проста форма на кооперацията позволява в много отрасли на производството съвместно използване на условия на труда, например отопление, сгради и т. н. Обаче това тук още не ни засяга, а трябва да бъде разгледано при печалбата. Тук трябва само да проследим доколко пряко се засяга съотношението между необходимия труд и принадения труд, но не и съотношението между принадения труд и съвкупната сума на авансирания капитал. Това трябва да се има предвид и при следващите отдели.}

{Абсолютно не е нужно обединяването да става в същото помещение. Ако 10 астрономи правят едни и същи наблюдения и т. н. от обсерваториите на различни страни, това не е *разделение на труда,* а извършване на една и съща работа на различни места — форма на кооперация. Но едновременно [трябва да се има предвид] и *концентрацията на средствата на труда.*}

Разширение на сферата на действие; скъсяване на времето, за което се постига определен резултат; най-сетне създаване на произ-

водителни сили, за развитието на които отделният работник е изобщо неспособен — всичко това е характерно за простата кооперация, както и за по-нататъшните ѝ специфицирани форми.

При простата кооперация действува само масата на човешката сила. На мястото на индивида с две очи и т. н. идва многооко, многоръко и т. н. чудовище. Оттук — огромните работи на римските армии, огромните азиатски и египетски обществени съоръжения. Там, където държавата се разпорежда с дохода на цялата страна, тя има силата да привежда в движение огромни маси.

«В минали времена се случвало тези източни държави, след като извършвали разходите за гражданските и военните си нужди, да се окажат в притежание на известен излишък, който могли да употребят за великолепни или полезни съоръжения. Тъй като *в тяхна власт били работните ръце на почти цялото неземеделско население* и неговата храна, която принадлежала на монарха и жреците, те при създаването на тези съоръжения разполагали със средствата за издигане на тези мощни монументи, с които са покривали страната...При издигането на колосални статуи и при придвижването на огромни тежести, транспортирането на които предизвиква учудване, разточително бил използван почти изключително човешки труд. . . Мавзолеи и водохранилища в Цейлон, китайската стена, многобройни съоръжения, руините на които покриват равнините на Асирия и Месопотамия» (*Richard Jones*. Text-book of Lectures on the Political Economy of Nations, Hertford, 1852, стр. 77) [Руски превод, стр. 348].

«Броят на работниците и концентрирането на усилията им е било достатъчно.»

{*Броят на работниците и концентрирането* им е базата на простата кооперация.}

«Така от дълбочините на океана се издигат мощни коралови рифове и образуват острови и суша, при все че всеки отделен участник в този процес е нищожен, слаб и жалък. Неземеделските работници на някоя азиатска монархия са могли малко да вложат в работата освен индивидуалните си физически сили, [IV—146] но *броят им беше тяхната сила* и *мощта на единното управление на тези маси* е породила тези дворци и храмове и т. н. *Именно концентрацията на доходите, от които живеели работниците, в ръцете на едно или няколко лица е направила възможни такива предприятия»* (пак там, стр. 78) [Руски превод, стр. 348—349].

{*Непрекъснатостта* на труда е изобщо присъща на капиталистическото производство, но тя се развива напълно едва с развитието на основния капитал, за което ще стане дума по-късно.}

Тази мощ на египетските и азиатските царе и жреци или на етруските теократи в античния свят е преминала в буржоазното общество върху капитала, а с това — върху капиталистите.

Простата кооперация, както и по-развитите ѝ форми — както и изобщо всички средства за повишаване на производителната сила на труда — спадат към трудовия процес, а не към процеса на *увеличаване на стойността*. Те повишават ефективността на труда. Напротив,

стойността на продукта на труда зависи от необходимото работно време, нужно за произвеждането му. Ето защо ефективността на труда може само да намали стойността на определен продукт, но никога не може да я покачи. Но всички тези средства, които се прилагат, за да се повиши ефективността на трудовия процес, намаляват (до известна степен) необходимото работно време и по такъв начин увеличават принадената стойност, частта от стойността, която се пада на капиталиста, при все че, както и преди, стойността на съвкупния продукт се определя от съвкупността на употребеното работно време.

«Математическият принцип, че цялото е равно на сумата на неговите части, се оказва неверен, когато го приложим към нашия предмет. Разглеждайки труда, тази голяма опора на човешкото съществуване, може да се каже, че целият продукт на комбинираното усилие безкрайно надминава всичко, което може би биха могли да постигнат индивидуалните и разединени усилия» (*Tomas Sadler*. The Law of Population. Vol.I, London, 1830, стр. 84).

Естествено, *кооперацията* — т. е. приложението ѝ от капиталиста, т. е. от притежателя на пари или стоки — изисква концентрация в неговите ръце на средствата на труда, както и на средствата за живот (на разменяната срещу труд част на капитала). За да се заангажира един човек 360 дни в годината, е нужен 360 пъти по-малък капитал, отколкото за да се заангажират 360 души в един и същ ден.

Обществената производителна сила, която възниква от кооперацията, е *безвъзмездна*. Отделните работници или по-скоро отделните работоспособности се заплащат, и то като единични работоспособности. Коопериранeто им и възникващата от това производителна сила не се заплаща. Капиталистът заплаща 360 работници; той не заплаща коопериранeто на 360-те работници: защото размяната между капитала и работоспособността става между капитала и отделната работоспособност. Тази размяна се определя от разменната стойност на последната, която е независима както от производителната сила, която тази работоспособност придобива при известни обществени комбинации, така и от обстоятелството, че времето, през което работникът работи и може да работи, е по-голямо от работното време, нужно за възпроизвеждането на неговата работоспособност.

Кооперацията, тази производителна сила на обществения труд, се представя като производителна сила на капитала, а не на труда. А това преместване става в рамките на капиталистическото производство по отношение на всички производителни сили на обществения труд. Това се отнася до реалния труд. Също както всеобщият, абстрактно обществен характер [IV—147] на труда — т. е. разменната стойност на стоката — се представя като *пари*, а всички свойства, които продуктът притежава като проявление на този всеобщ труд, се представят като свойства на парите; така конкретно общественият

характер на труда се представя като характер и като свойство на капитала.

И действително: щом работникът влезе в действителния трудов процес, той като работоспособност вече се е сраснал с капитала, вече не принадлежи на себе си, а на капитала и затова условията, при които той работи, са по-скоро условия, при които капиталът работи. Но преди да влезе в трудовия процес, работникът като отделен притежател или продавач на стока влиза в контакт с капиталиста, а тази стока е собствената му работоспособност. Той я продава като отделна работоспособност. Тя става обществена, щом вече е влязла в трудовия процес. Тази метаморфоза, която става с нея, е нещо външно за самата нея, което не тя извършва, а по-скоро го претърпява. Капиталистът купува не една работоспособност, а купува едновременно много отделни работоспособности, но купува всички като отделни стоки, принадлежащи на отделни, независими един от друг стокопритежатели. Щом влязат в трудовия процес, те вече са се сраснали с капитала и затова собствената им кооперация не е отношение, в което те се полагат, а отношение, в което биват поставени от капиталиста, не е отношение, което им принадлежи, а отношение, към което те сега принадлежат и което само се явява като отношение на капитала към тях. Това не е взаимното им обединение, а господствуващо над тях единство, носител и ръководител на което е именно самият капитал. Собственото им обединение в труда — кооперацията — е фактически чужда на тях сила, а именно силата на капитала по отношение на отделните работници.

Доколкото те като независими лица, като продавачи имат отношение към капиталиста, това е отношение на отделни, независими един от друг работници, всеки от които се намира в отношение към капиталиста, но не и един към друг. Доколкото те като трудещи се работоспособности влизат в отношение една към друга, те са вече сраснати с капитала, така че това отношение им противостои като отношение на капитала, а не като тяхно собствено. Те се оказват агломерирани*. Кооперацията, която възниква от агломерацията им, е по отношение на тях също така резултат на въздействието на капитала, както и самата тази агломерация. *Взаимовръзката и единството* им са заложени не в тях, а в капитала, т. е. възникващата от това обществена производителност на техния труд е производителна сила на капитала. Както не само възстановяващата, но и увеличаващата сила на отделната работоспособност — принаденият труд се явява като сила на капитала, така [се явяват] общественият характер на труда и възникващата от този характер производителна сила.

* — събрани като агломерат. *Ред.*

Това е първото стъпало, на което подчиняването на труда на капитала не се явява вече само като формално подчинение, а изменя самия начин на производство, така че *капиталистическият* начин на производство е специфичен начин на производство. Подчинението е формално, доколкото отделният работник, вместо да работи като независим стокопритежател, сега работи като принадлежаща на капиталиста [IV—148] работоспособност и затова работи под командата и надзора на капиталиста, и то вече не за себе си, а за капиталиста; а и средствата на труда се явяват вече не като средство за осъществяване на неговия труд, а по-скоро неговият труд се явява за средствата на труда като средство за увеличаване на стойността, т. е. за всмукване на труд. Тази разлика [между докапиталистическите и капиталистическите отношения] е формална в смисъл, че тя може да съществува без каквото и да било изменение в начина на производството и онези обществени отношения, при които се осъществява производството. С кооперацията настъпва вече специфична разлика. Трудът се осъществява при условия, при които независимият труд на отделния индивид не може да бъде осъществен, а при това тези условия се явяват като господствуващо над него отношение, като примка, която капиталът нахлузва около отделните работници.

При съвместното работене на мнозина, за които самата им взаимна връзка е чуждо отношение и единството им лежи извън тях, самата необходимост от командуване, от надзор от горе се явява като условие на производството, като станал необходим в резултат на коопериранетo на работниците и обусловен от това коопериране нов вид труд, *труд за надзираване,* също както в една армия, дори ако се състои от еднородно оръжие, настъпва необходимостта от командуващи, необходимостта от командуване, за да може тя да действува като единен организъм. Това командуване се полага на капитала, при все че отделният капиталист може от своя страна да го възложи на специфични работници, които обаче по отношение на армията работници представляват капитала и капиталиста (*Робство.* Кеърнс[80]).

Доколкото специфични дейности от този вид възникват от функции, които се пораждат от самото капиталистическо производство, безсмислица е, естествено, да се доказва необходимостта на капитала с това, че той изпълнява тези функции. Това е тавтология. Все едно да поискаме пред негрите да оправдаваме робството с това, че те като роби се нуждаят от надзирателя с камшика, който е еднакво нужен за производството им, както и самите те. Но той е нужен само защото и доколкото те са роби — на базата на робството. Напротив, доколкото кооперацията, както например при оркестъра, изисква ръководител, съвсем различно нещо е формата, която това обстоятелство приема при условията на капитала, от формата, която то иначе би приело

например при асоциацията като отделна функция на труда наред с други, а не като сила, която осъществява собственото им [на работниците] единство като чуждо на тях, а експлоатацията на техния труд — като упражнявана над тях от чужда сила.

Кооперацията може да бъде непрекъсната, но може да бъде и временна, както при прибиране на реколтата в земеделието и т. н.

Главното при простата кооперация си остава *едновременността* на действието, едновременност, чийто резултат никога не може да бъде постигнат чрез последователността във времето от разединените в действията си работници.

Главното си остава; това първо превръщане на обществения характер на труда в обществен характер на капитала, на производителната сила на обществения труд в производителна сила на капитала, най-сетне, първото превръщане на формалното поставяне в подчинение на капитала в реално изменение на самня начин на производство.

* * *

[IV—138*a*] Към стр. 148. Като средство за повишаване на производителността на труда <u>*Дестют дьо Траси*</u> назовава на първо място

«Съдействие на силите» (проста кооперация) [*Destutt de Tracy*. Traité de la Volonté et de ses Effets. Paris, 1826, стр. 80).

«Става ли дума за защита, десет души лесно ще противостоят на неприятел, който би ги унищожил всички, ако ги нападаше един след друг. Трябва ли да се премести тежест, такава, каквато би представлявала непреодолимо препятствие за усилията на отделен индивид, тя веднага отстъпва пред усилията на мнозина, които действуват задружно. *Става ли въпрос за извършване на сложна работа*, много неща трябва да бъдат извършени едновременно: един върши едно, докато другият върши друго и всички допринасят за резултат, който не би могъл да бъде постигнат от сам човек. Единият гребе, докато другият държи кормилото, а третият хвърля мрежата или харпунира рибата, и риболовът има успех, невъзможен без това сътрудничество» (пак там, стр. 78).

Тук при този последен вид кооперация вече има разделение на труда, защото много неща трябва да бъдат извършени *едновременно*, но това не е разделението на труда в същинския смисъл. Тримата могат последователно да гребат, да управляват и да ловят риба, при все че в акта на сътрудничество всеки върши само едното. Същинското разделение на труда се състои, напротив, в това, че,

«когато мнозина работят реципрочно един за друг, всеки може да се посвети *изключително* на занятието, за което има най-много данни» и т. н. (пак там, стр. 79). [IV—138*a*)

β) РАЗДЕЛЕНИЕ НА ТРУДА

[IV—149] Разделението на труда е отделна, специфична, поразвита форма на кооперацията, мощно средство за покачване на производителната сила на труда, за извършване на същата работа за по-кратко време, следователно за скъсяване на работно време, нужно за възпроизвеждане на работоспособността, и за удължаване на принаденото работно време.

При простата кооперация има съвместно действие на мнозина, които вършат *една и съща* работа. При разделението на труда под командата на капитала има кооперация на много работници, които произвеждат *различните* части на *едни и същи стоки,* всяка отделна част от които изисква специфичен труд, специфична операция и всеки работник или определено множество работници извършва само една специфична операция, другият — друга и т. н., а съвкупността на тези операции произвежда *една стока,* определена отделна стока; следователно в стоката се представя съвкупността на тези отделни видове труд.

Ние казваме *стока* в двояк смисъл. Първо, една стока, произведена чрез разделение на труда, може сама пак да бъде полуфабрикат, суровина, материал на труда за друга сфера на производството. Следователно такъв продукт съвсем няма нужда да е потребителна стойност, която е получила последната си форма, в която тя окончателно влиза в потреблението.

Ако за произвеждането на някоя потребителна стойност са нужни различни производствени процеси — например предене, тъкане, щамповане за производството на басма, — то басмата е резултат на тези различни производствени процеси и на съвкупността на отделните видове труд: предене, тъкане, щамповане. Това още не означава, че има разделение на труда в разглеждания сега смисъл. Ако преждата е *стока, тъканта* е *стока* и басмата е отделна стока наред с тези стоки — с тези потребителни стойности, които са продукт на процеси, които трябва да предхождат щамповането на басмата, — то няма разделение на труда в разглеждания сега смисъл, при все че има обществено разделение на труда, тъй като преждата е продукт на предачи, тъканта е продукт на тъкачи и басмата е продукт на щамповачи. Необходимият за произвеждане на басма труд се разделя на предачество, тъкачество, щамповане и всеки от тези отрасли образува занятието на специален отряд работещи, всеки от които извършва само тази специална операция предене или тъкане, или щамповане.

И така, тук, първо, е нужна съвкупност от специални видове труд, за да се произвежда басма; а, второ, на всяка от тези специални трудови операции са подчинени различни работници. Обаче не може да

се каже, че те сътрудничат в производството *на една и съща стока*. Те по-скоро произвеждат независими една от друга стоки. Съгласно предпоставката преждата е също стока, както и басмата. Битието на една потребителна стойност като стока не зависи от природата на тази потребителна стойност, следователно не зависи и от това, колко близо или далече стои от облика, в който тя в края на краищата влиза в потреблението било като средство на труда, било като средство за живот. То зависи само от това, че определено количество работно време е представено в този продукт и че той е материал за задоволяване на известни потребности, пък били те потребности на по-нататъшен производствен процес или на процеса на потребление. Напротив, ако басмата се появяваше на пазара като *стока* едва след като е преминала процесите на преденето, тъкането и щамповането, тя би била произведена чрез *разделение* на труда.

Видяхме, че изобщо продуктът става стока и изобщо има размяна на стоки като условие на производството само ако има обществено разделение на труда, [IV—150] или разделение на обществения труд.[81] В отделните стоки се съдържат специфични видове труд и производителят или притежателят на отделната стока придобива съответната си част от обществената продукция, т. е. от продуктите на всички други отрасли на труда само чрез размяна, т. е. чрез продажба на своя продукт, чрез превръщане на стоката си в пари. Обстоятелството, че той изобщо произвежда стока, включва, че трудът му е едностранчив и не произвежда *непосредствено* средствата му за живот а, напротив, получава последните само чрез размяна на своя труд срещу продуктите на други отрасли на труда. Това обществено разделение на труда, което предполага съществуването на продукта като стока и съществуването на стоковата размяна, съществено се различава от разделението на труда, което разглеждаме тук. Последното предполага първото като свой изходен пункт и като своя основа.

При първото има разделение на труда, доколкото всяка стока представлява другата и следователно всеки стокопритежател или стокопроизводител представлява отделен отрасъл на труда по отношение на другия, а съвкупността на тези отделни отрасли на труда, съществуването им като съвкупност на обществения труд се опосредствува *от стоковата размяна* или се определя по-нататък *от обръщението на стоките*, което, както видяхме, включва паричното обръщение.[82] В този смисъл може да има значително разделение на труда, без да съществува разделение на труда в последния смисъл. Напротив, на основата на стоковото производство последното не може да съществува без първото, при все че може да съществува, без изобщо продуктите да се произвеждат като стоки, без изобщо производството да става на основата на стоковата размяна. Първото разделение на

труда се проявява в това, че продуктът на отделен отрасъл на труда като отделна стока противостои на производителите на всички други отрасли на труда като различни от нея самостоятелни стоки. Напротив, второто разделение на труда е налице при производството на отделна потребителна стойност, преди тя да встъпи на пазара, в обръщението като отделна, самостоятелна стока. Взаимното допълване на различните видове труд става в първия случай чрез стоковата размяна. Във втория случай има пряко, неопосредствувано от стоковата размяна сътрудничество на отделните видове труд за произвеждане на една и съща потребителна стойност под командата на капитала. Чрез първото разделение на труда производителите си противостоят като самостоятелни стокопритежатели и като представители на отделни отрасли на труда. Напротив, чрез второто те се явяват като несамостоятелни, тъй като само чрез кооперирането си произвеждат една цяла стока и изобщо стока, и всеки от тях представлява не отделен вид труд, а само отделните операции, комбинирани и съчетаващи се в отделен вид труд, а стокопритежателят, производителят на цялата стока им (на несамостоятелните работници) противостои като капиталист.

А. Смит постоянно смесва разделението на труда в тези твърде различни, наистина допълващи се, но в известен смисъл противостоящи си значения. По-новите английски икономисти, за да избягнат смесването, наричат първия вид division of labour (разделение на труда), а втория вид — subdivision of labour (подразделение на труда), което обаче не изразява смисловата разлика.

Както карфицата и преждата са две отделни стоки, така всяка от тях представлява отделен отрасъл на труда и производителите им си противостоят като стокопритежатели. Те представляват разделение на обществения труд, всяка част от който противостои на другата като отделна производствена сфера. Напротив, ако нужните за произвеждане на карфицата различни операции — като приемаме, че отделните ѝ части не се явяват като отделни стоки, — представляват също толкова видове труд, на който са подчинени специални работници, то разделението на труда е във втория смисъл. То представлява обособяването на операциите в рамките на спадащата към една отделна *стока* производствена сфера и разпределянето на всички тези операции между специални групи работници, чиято кооперация създава целия продукт, *стоката*, представител на която обаче не е работникът, а капиталистът. [IV—151.] И тази форма на разделението на труда, която разглеждаме тук, съвсем не изчерпва разделението на труда. Последното в известно отношение е категорията на всички категории на политическата икономия. Но тук трябва да я разглеждаме само като специална производителна сила на капитала.

Ясно е 1), че това разделение на труда предполага обществено разделение на труда. Едва от развилото се в стоковата размяна обособяване на обществения труд отраслите на труда се отделят дотолкова, че всеки отделен отрасъл се свежда до специалния труд, в рамките на който може да се извърши разделението, аналитичното му разчленяване. 2) Също така ясно е, че второто разделение на труда трябва от своя страна да разшири първото — чрез обратно въздействие. *Първо* — доколкото второто има това общо с всички други производителни сили, че скъсява труда, нужен за създаване на определена потребителна стойност, че следователно освобождава труд за нов отрасъл на обществения труд. *Второ,* а това е специфично за него — доколкото чрез аналитичното разчленяване то може да разчлени някоя специалност дотам, че различните *съставни части на една и съща потребителна стойност* да се произвеждат сега като различни независими една от друга стоки, или още, че *различните видове от една и съща потребителна стойност,* които преди са спадали все към една и съща производствена сфера, сега чрез аналитичното разчленяване на всяка от тях спадат към различни производствени сфери.

Едното е разделение на обществения труд на различни отрасли на труда; другото е разделение на труда в производството на една стока, следователно е разделение на труда не в обществото, а обществено разделение на труда в рамките на една и съща фабрика. На разделението на труда в последния смисъл отговаря *манифактурата* като специфичен *начин на производство.*

Адам Смит не разграничава разделението на труда в двата смисъла. Ето защо последното разделение на труда не му се явява като нещо специфично за капиталистическото производство.

Главата «За разделението на труда», с която той започва своя труд (книга I, глава I), започва със следното:

«По-лесно може да се получи представа за резултатите от *разделението на труда* върху общото производство на обществото, ако се наблюдава как тези резултати действуват в няколко отделни производства» [*Smith, A.*' Recherches sur la Nature et les Causes de la Richesse des Nations. Traduction nouvelle, avec des notes et observations, par Germain Garnier. Tome I, Paris, 1802, стр. 11] [Руски превод, стр. 21].

Разделението на труда вътре в *Atelier* (под което тук всъщност се разбира работилница, фабрика, мина, нива, само че при предпоставката, че заетите в производството на определена *стока* индивиди *кооперират* под командата на капитала), *капиталистическото* разделение на труда важи само за него и се разглежда от него само специално като по-лесно разбираем, по-осезаем и по-нагледен пример за въздействията на разделението на труда в рамките на обществото изобщо и върху «общото производство на обществото». Че случаят е такъв:

«Обикновено се предполага, че това *разделение* е най-далеч развито в някои манифактури, където се произвеждат предмети с малка стойност. В действителност може би то не е по-развито, отколкото в другите по-значителни фабрики, но в първите, които са предназначени за малки предмети, търсени от малък брой хора, общият брой на работниците, които са заангажирани там, е по необходимост малък *и тези, които са заети с всяка от различните производствени операции, могат често да бъдат събрани в едно помещение* и да бъдат едновременно пред очите на надзирателя. Напротив, в големите манифактури, които са предназначени да доставят предмети за потребление на масата от народа, *всяка отделна производствена операция заангажирва толкова голям брой работници, че е невъзможно всички те да бъдат събрани* [IV—152] *в едно и също помещение*. Рядко може да се види едновременно нещо друго освен тези, които са заети с една-единствена операция. И така, при все че в тези големи манифактури трудът е може би разделен на по-голям брой операции, отколкото в малките манифактури от първия вид, разделението на труда е обаче по-малко забележимо и по тази причина е било много по-малко наблюдавано» [пак там, стр. 11—12] [Руски превод, стр. 21].

Второ, разделението на труда в някоя фабрика и разделението на една сфера на труда в рамките на обществото на различни, независими един от друг отрасли са за него *субективно*, а не *обективно*, различни. При едните разделението се вижда от пръв поглед, а при другите не. С това същността на работата не се изменя, а само начинът, по който наблюдателят я вижда. Например ако разглеждаме цялото производство на стоки от желязо, като се започне с производството на чугун и се стигне до всички видове, на които то се разпада и от които всеки образува независим отрасъл на производството, създава *самостоятелна* стока, между които взаимната връзка с нейните предшествуващи или следващи стъпала се опосредствува от стоковата размяна, това обществено разделение на този промишлен отрасъл наброява може би повече части, отколкото срещаме вътре в някоя фабрика за игли.

Следователно А. Смит схваща разделението на труда не като отделна, специфично различна форма, характерна за *капиталистическия* начин на производство.

Разделението на труда, както тук го разглеждаме, предполага преди всичко, че общественото разделение на труда е достигнало вече значително равнище на развитие, че различните производствени сфери са отделена една от друга и в самите тях пак са разделени на самостоятелни подвидове; както и изобщо капиталът може да се развие само на основата на вече сравнително развито стоково обръщение, което е тъждествено със сравнително развито разделение (обособяване) на производствените отрасли в рамките на цялото общество. При тази предпоставка, т. е. например, че производството на памучни прежди съществува като независим самостоятелен производствен отрасъл (следователно вече не съществува като селско странично занятие), то втората предпоставка за разделението на труда, която пред-

ществува самото разделение и съществува преди него, е, че много работници в този отрасъл са обединени под командата на капитала в една фабрика.

Това обединение, агломерацията на работниците под командата на капитала, което е условие за *капиталистическата* кооперация, се извършва по две причини.

Първо, принадената стойност зависи не само от нормата си, а нейната абсолютна маса, величината ѝ зависи същевременно от броя на работниците, които са едновременно експлоатирани от един и същ капитал. Той действува като капитал пропорционално на броя на работниците, които едновременно заангажирва. С това се слага край на независимостта на работниците при тяхното производство. Те работят под надзора и командата на капитала. Доколкото действуват съвместно и са свързани един с друг, взаимната им връзка съществува в капитала, т. е. тази взаимовръзка е по отношение на самите тях само външна — начин на съществуване на капитала. Трудът им става *принудителен труд,* защото, щом те влязат в трудовия процес, той не им принадлежи, а вече принадлежи на капитала, станал е част от него. Работниците биват подчинени на *дисциплината* на капитала и биват поставени при съвсем променени жизнени условия. Първите манифактури в Холандия и във всяка друга страна, където са се развили самостоятелно, а не са били импортирани отвън в готов вид, са били малко повече от конгломерация на работници, които произвеждат една и съща стока, и концентрация на средства на труда в една и съща работилница под командата на един и същ капитал. В тях няма развито разделение на труда, напротив, то се развива тепърва в тях като в своя естествена основа. В средновековните цехове майсторът бил [IV—153] възпрепятствуван да стане капиталист, тъй като цеховите закони ограничавали до твърде малък максимум броя на работниците, които той имал право да заангажирва едновременно.

Второ, тук не е мястото за икономическите изгоди, които възниквали от общото ползване на сградата, отоплението и т. н., и по такъв начин твърде скоро — независимо от всяко разделение на труда — придали на тези манифактури производително предимство пред патриархалното или цеховото предприятие, тъй като тук трябва да разгледаме не *икономията* на *условия на труда,* а по-производителното приложение на променливия капитал; доколкото тези средства правят *пряко* по-производителен вложения в определена производствена сфера труд.

Дори там, където определен отрасъл на производството — вж. например у *Бланки*[83] — е твърде разделен, но патриархален, така че всяка част се произвежда като отделна стока независимо от другите, или е опосредствувана само чрез стоковата размяна, обединяването в

една фабрика съвсем не е само формално. При тези обстоятелства трудът почти винаги се извършва като домашно-селски страничен труд, следователно липсва абсолютното подчиняване на работника на една съвсем едностранчива и проста операция. Тя не е единствената му работа. Но тогава липсва главното. Тези работници работят със свои собствени средства на труда. Фактически самият начин на производство не е капиталистически, а капиталистът се явява само като *посредник*, като *търговец*, между тези самостоятелни работници и окончателния купувач на техните стоки. Тази форма, при която капиталът все още не е завладял самото производство и която все още господствува в голяма част на континента, винаги образува прехода от селските странични производства към самия капиталистически начин на производство. На работника, който се явява като притежател, като производител и продавач на стока, тук капиталистът противостои все още като *купувач на стоките*, а не *на труда*. Следователно все още липсва основата на капиталистическото производство.

Там, където въпросното разделение на труда съществува във формата на независими производствени отрасли, както в примера на Бланки, има маса отнемащи време непроизводителни междинни процеси, обусловени от това, че различните стъпала на стоката съществуват като самостоятелни стоки и взаимната им връзка в съвкупното производство е опосредствувана едва чрез стоковата размяна, чрез покупка и продажба. Работенето едни за други в различните отрасли е подложено на всевъзможни случайности и нередовности и т. н., тъй като едва принудата във фабриката привнася едновременността, равномерността и пропорционалността в механизма на тези различни операции, изобщо едва тя ги свързва в равномерно действуващ механизъм.

Ако разделението на труда, доколкото отначало на базата на наличните фабрики преминава към по-нататъшно разчленяване на операциите и към подчиняване на определени групи работници на тези операции, [т. е.] *развива разделението* по-нататък, то, доколкото тези disjecta membra poëtae* са съществували преди самостоятелно редом като също толкова независими стоки и следователно като продукти на също толкова независими стокопритежатели, и, обратно, представлява *комбинация* на последните в един механизъм — една страна, която Адам [Смит] съвсем не забелязва.

По-късно ще се спрем по-подробно на въпроса, защо разделението на труда в рамките на обществото, разделение, което чрез стоковата размяна се оформя като съвкупността на производството и въз-

* — «разпръснати членове на поета» (Хораций, «Сатири», книга I, сатира 4). *Ред.*

действува върху отделните представители на последното само чрез конкуренцията, чрез закона на търсенето и предлагането, защото продължава да се развива равномерно, да върви ръка за ръка с разделението на труда вътре във фабриката, с характерното за капиталистическото производство разделение на труда, при което независимостта на работниците напълно се унищожава и те се превръщат в частици на един обществен механизъм, намиращ се под командата на капитала.

[IV—154] Ясно е едно: А. Смит не е схванал *разделението на труда* като нещо специфично присъщо на капиталистическия начин на производство; което — наред с машините и простата кооперация — изменя труда не само формално, а и в неговата действителност чрез подчиняването му на командата на капитала. Той го схваща по същия начин, както Пети и друг негов предшественик след Пети (вж. *съчинението за остиндийската търговия*[84]).

Фактически както Смит, така и предшествениците му схващат разделението на труда все още от *античното* становище, тъй като го смесват с разделението на труда вътре в обществото. Те се различават от схващането на древните само по разглеждането на резултата и целта на разделението на труда. От самото начало те схващат последното като производителна сила на капитала, тъй като подчертават и почти изключително разглеждат обстоятелството, че чрез разделението на труда *стоките поевтиняват,* че се изисква по-малко необходимо време, за да се произведе определена стока, или че за същото необходимо работно време може да бъде произведено по-голямо количество стоки, че следователно *разменната стойност* на отделните стоки се намалява. Върху тази страна на *разменната стойност* — и в това се състои *съвременната* им гледна точка — те слагат цялата тежест. Естествено, това е решаващото, когато разделението на труда се схваща като производителна сила на капитала, тъй като то е такова само доколкото поевтинява нужните за възпроизвеждане на работоспособността средства за живот, доколкото изисква за възпроизвеждането им по-малко работно време. Напротив, древните, доколкото изобщо разделението на труда е било за тях предмет за разбиране и обмисляне, имат предвид изключително *потребителната стойност.* Продуктите на отделните производствени отрасли придобиват *по-добро качество* в резултат на разделението на труда, докато у съвременните господствува *количествената* гледна точка.

И така, древните разглеждат разделението на труда не с оглед на *стоката,* а с оглед на *продукта,* като такъв. Въздействието му върху стоката е онова, което интересува превърналият се в капиталист стокопритежател; въздействието му върху *продукта* като такъв се отнася към стоката само доколкото става дума за задоволяване на

човешки потребности изобщо, за потребителната стойност като такава. Възгледът на гърците има за свой исторически фон винаги *Египет*, който е бил за тях образец на промишлена страна също както по-рано Холандия, а по-късно Англия е била такъв за съвременните. Както ще видим по-надолу, у тях разделението на труда е ставало с оглед на наследственото разделение на труда и на произхождащия от него кастов строй, какъвто е съществувал в Египет.

А. Смит и по-нататък смесва двете форми на разделението на труда. Така, в същата книга първа, глава I по-нататък се казва:

«Във всеки занаят разделението на труда, доколкото далеч и да е било доведено, предизвиква съответно нарастване на производителната сила на труда. *Вероятно именно това предимство е породило отделянето на различни професии и занаяти*. Същевременно това отделяне обикновено е отишло по-далеч в страни, достигнали по-висок стадий на развитие; това, което в едно малко примитивно общество е работа на един единствен човек, в по-развито общество става задача на мнозина» [пак там, стр. 15] [Руски превод, стр. 22].

Там, където изброява предимствата на разделението на труда, А. Смит изрично изтъква като изключителна *количествената* гледна точка, т. е. скъсяването на работното време, нужно за произвеждане на една стока.

«*Това голямо увеличение на количеството работа*, която един и същ брой работни ръце може да извърши в резултат на разделението на труда, се дължи на три различни обстоятелства.»

Според него тези предимства се състоят 1) във *виртуозността*, която работникът придобива в едностранната си специалност.

[IV—155] «Първо, нарастването на ловкостта у работника увеличава неизбежно *количеството работа*, която той може да извърши, а разделението на труда, като *свежда задачата на всеки човек до някаква твърде проста операция* и като превръща *тази операция в единствената операция в неговия живот*, неизбежно го кара да придобие твърде голяма ловкост» (т. е. скорост на операциите).

Второ: Спестяване на времето, което се губи при преминаване от една работа на друга. При това се изисква «смяна на мястото» и «на различни инструменти».

«Когато двете различни работи могат да бъдат изпълнявани *в една и съща работилница*, загубата на време е без съмнение много по-малка; но при все това тя не престава да бъде значителна. Обикновено човек прави малка пауза, когато прекъсва една работа, за да започне друга.»

Най-после А. Смит споменава,

«че обикновено изобретяването на всички машини, годни да скъсят и облекчат труда, се дължи на разделението на труда.»

(А именно от самите работници, цялото внимание на които е насочено изключително към един прост обект.) И самото влияние, което учените или теоретиците упражняват върху изобретяването на машините, се дължи на общественото разделение на труда, в резултат на което

«науката или умозрението стават, както и всяко друго занятие, главната или единствената професия на специална класа граждани» [пак там, стр. 18—24] [Руски превод, стр. 23—25].

А. Смит отбелязва, че ако, от една страна, разделението на труда е продукт, резултат на естественото различие на човешките заложби, последните са в още по-голяма степен резултат на развитието на разделението на труда. Тук той следва учителя си Фергюсън.

«В действителност разликата между индивидите по естествените заложби е много по-малка, отколкото предполагаме, и тези толкова различни заложби, по които, изглежда, се разграничават хората от различните професии, когато са достигнали зряла възраст, не са *толкова причина, колкото резултат* на разделението на труда.. . Всеки би трябвало да решава една и съща задача» (без разделението на труда и размяната, която той смята за *причина* на разделението на труда) «и да извършва една и съща работа, и не би съществувала тогава тази голяма разлика в занятията, която единствено може да породи голяма разлика в заложбите.» «По природа един философ не е и наполовина толкова различен по заложби и ум от някой носач, колкото едно дворно куче от някоя хрътка» [пак там, стр. 33—35] [Руски превод, стр. 28—29].

Смит обяснява разделението на труда изобщо със

«склонността на хората да търгуват и разменят», без която «всеки би трябвало сам да си добива всичко необходимо за живота» (кн. I, гл. II, стр. 34) [Руски превод, стр. 29].

Следователно Смит предполага размяната, за да обясни разделението на труда, и предполага разделението на труда, за да има какво да се разменя.

Стихийното разделение на труда предхожда размяната, и тази размяна на продуктите като стоки се развива отначало *между различни общини, а не в една и съща община* (почива отчасти не само на стихийно възникналите различия на самите хора, но и на природните елементи на производството, които тези различни общини заварват). Развитието на продукта в стока и стоковата размяна въздействуват наистина обратно върху разделението на труда, така че размяната и разделението [на труда] влизат в отношение на взаимодействие.

[IV—156] Главната заслуга на Смит относно разделението на труда е, че той го поставя начело и го подчертава, и то пряко, като производителна сила на труда (т. е. на капитала). При трактовката му той е зависим от тогавашното развитие на *манифактурата,* която

още е била твърде различна от съвременната фабрика. Ето защо той поставя сравнително по-голямата тежест върху разделението на труда, отколкото върху машините, които у него се явяват още само като придатък на труда.

В целия раздел за разделението на труда А. Смит следва, често до преписване учителя си *Адам Фергюсън* («Essai sur l'histoire de la société civile». Traduction par M. Bergier. Paris, 1873). По време на варварството човек обичал мързела:

«Може би трудолюбието му е обезкуражено от разнообразието на нуждите му или пък твърде разхвърленото му внимание не е достатъчно за придобиване на сръчност в който и да било вид труд» (т. II, стр. 104).

Сред различните обстоятелства, които подтикват хората постепенно «без предварително намерение от тяхна страна» «да подразделят професиите си, Фергюсън привежда и *«надеждата да разменят едно нещо* срещу друго», само че не така едностранчиво като Смит, не като единствена причина. По-нататък:

«Майсторът усеща, че колкото повече може да съсредоточава вниманието си и да го ограничава върху част от някоя работа, толкова по-съвършена е работата му и толкова повече *той увеличава количеството на произведенията си.* Всеки притежател на манифактура забелязва, че разходите му намаляват и че печалбите му нарастват колкото повече той подразделя задачите на работниците си и *използва по-голям брой работни ръце за всеки от детайлите на работата. . .* Успехите на търговията не са нищо друго освен непрекъснато подразделяне на сръчностите» (пак там, стр. 104—105).

А. Смит смята, че първоначално машината е изобретена от работниците, които в резултат на разделението на труда,

«когато цялото внимание на човека е насочено към един обект», е заето с един единствен предмет, изнамират всички тези машини, годни да скъсяват и облекчават труда» (кн. I, гл. I, стр. 23) [руски превод, стр. 24].

А. Фергюсън казва:

«Методите, средствата, похватите. . . които внимателният към собствената си работа майстор е изобретил, за да съкрати и облекчи специалния си труд» (т. II, стр. 108).

А. Смит казва:

«С прогреса на обществото научните или спекулативните познания стават, както и всяко друго занятие, главното или единственото занимание на специална класа граждани» (кн. I, гл. I, стр. 23—24) [Руски превод, стр. 25].

А. Фергюсън:

«Този метод, който предизвиква толкова големи предимства в областта на промишлеността, се прилага с еднакъв успех и в области с по-голямо значение, в различни области на полицията и на военното дело. . . *в период, когато всички отрасли са отделени един от друг,* самото то [мисленето] може да образува специална професия» (т. II, стр. 106, 110).

И той, както А. Смит, специално подчертава обстоятелството, че науката се занимава с промишлената практика (вж. т. II, стр. 110).

Това, което отличава А. Фергюсън от А. Смит, е обстоятелството, че той по-остро и по-подчертано разработва отрицателните страни на разделението на труда (освен това у него *качеството* на стоката още играе роля, докато А. Смит — правилно от капиталистическа гледна точка — го оставя настрана като несъществено).

«Би могло дори да се усъмним дали общият капацитет на една нация нараства пропорционално с прогреса на занаятите. Много ръчни занятия не изискват никакви способности, те имат отличен успех, когато са напълно лишени от разума и чувството, а невежеството е майка на промишлеността, също както и на суеверието. Мисълта и въображението са подложени на грешки, обаче навикът да се движи кракът или ръката не зависи нито от едното, нито от другото. И така, би могло да се каже по отношение на манифактурите, че усъвършенстването се състои в това, да може да се мине без ум» (и специално, което е важно с оглед на фабриката), *«така че без особени усилия на въображението фабриката да може да бъде* [IV—157] *разглеждана като машина,* частите на която са хора» (т. II, стр. 108—109).

У последния *понятието манифактура* изпъква много повече, отколкото у А. Смит. По-нататък Фергюсън изтъква измененото отношение, което възниква между собственика на манифактурата и работника в резултат на това разделение на труда.

«А в самата промишленост майсторът може да се усъвършенствува, докато подчиненият работник да остава с по-ниска квалификация. . . Генералът може да бъде много опитен във военното дело, докато цялата заслуга на войника се ограничава с това, да изпълнява няколко движения с крака и ръце. *Единият може би е спечелил това, което другият е загубил»* (т. II, стр. 109—110).

Това, което Фергюсън отбелязва за генерала по отношение на простия войник, важи за капиталиста или за неговия управител по отношение на армията работници. Интелектът и самостоятелното развитие, което при независимия труд се прилагаше в малък мащаб, сега за цялата фабрика се прилага в голям мащаб и се монополизира от шефа поради това, че работниците биват лишени от него.

«Генералът употребява в голям мащаб хитростите и всички средства за нападение и защита, които дивакът използва начело на малък отряд или само за собствената си защита» (пак там, стр. 110).

Ето защо Фергюсън третира *«субординацията»* изключително

като последица «на разделението на занаятите и професиите» (пак там, стр. 111). Тук *противоположността на капитала* и т. н.

Относно нациите като цяло Фергюсън казва:

«Промишлените нации се състоят от такива индивиди, които с изключение на занаята си са в голямо невежество по всички неща на живота» (стр. 105).

«Ние сме нация от илоти и нямаме свободни граждани» (пак там, стр. 116).

Това контрастира с класическата древност, обаче той при това едновременно изтъква, че робството е било основата за по-пълното цялостно развитие на свободните хора (вж. *французина*[85], който е изреторизирал цялата тази Фергюснова работа, но остроумно).

И така, ако вземем Фергюсън, прекия учител на Смит и Пети, чийто пример за часовника той е подменил с пример за фабрика за игли, оригиналността му се състои само в това, че *начело той поставя* разделението на труда *и едностранно (така че икономически правилно) го разглежда като средство за увеличаване на производителната сила на труда.*

В книгата на *А. Потър* «Political Economy», New-York, 1841 (II част на която е почти само препечатване на книгата: *Scrope*. Political Economy. London, 1833), се казва:

«Първият съществен елемент на производството е трудът. За да играе дейна роля в това голямо предприятие, трудът на индивидите трябва да бъде *комбиниран*, или, с други думи, трудът, нужен за постигане на определени резултати, трябва да бъде *разпределен* между отделни индивиди, така че тези индивиди да бъдат в състояние да се кооперират» (стр 70).

В бележката си към това Потър отбелязва:

«Засегнатият тук принцип обикновено се нарича *разделение на труда*. На израза може да се възрази, тъй като основната идея е идеята за *съгласуване* и *коопериране*, а не за *разделение*. Терминът разделение е приложим само за *процеса;* последният е *подразделен на различни операции*, а те са *разпределени* или *разделени между определен брой работници*. По такъв начин това е *комбинация на работници*, постигната чрез *подразделяне на процеси*.»*

Фергюсъновата книга се нарича: «Essay on the History of Civil Society.»

[IV—158] *Dugald Stewart*. Collected Works. Ed. by Sir W. Hamilton, Edinburgh. Аз цитирам от том VIII «Collected Works» (1855), който е том I от неговите «Lectures on Political Economy». За начина, по който разделението на труда повишава производителността на труда, Стюарт между другото казва:

---

* Това е *комбинация на работници*.

«Ценността на ефекта от разделението на труда и от използването на машините произтича от едно и също обстоятелство, от тенденцията им *да дават възможност един човек да извършва работата на мнозина»* (стр. 317).

«Разделението на труда предизвиква *икономия на време,* като разделя труда на различни операции, *всяка от които може да се извършва едновременно. . .* Поради *едновременното извършване на всички различни трудови процеси,* които отделният работник би трябвало да извършва последователно, създава се например възможност да се произведат множество *съвсем* завършени карфици за време, което иначе би било необходимо, за да се отреже или заостри една карфица» (стр. 319).

Обстоятелството, че при преминаване от една операция на друга един и същ работник, който изминава цикъла на различните операции, губи време, не е само бележка 2) на А. Смит.

Различните операции, които в патриархалното или занаятчийското производство работникът извършва за изготвянето на своето изделие и които като различни начини на неговата дейност се преплитат една с друга и последователно се сменят; различните фази, през които неговият труд преминава и в които се изменя, сега се отделят, изолират се една от друга като самостоятелни операции или процеси. Тази самостоятелност се закрепва, се персонифицира, като всеки такъв прост и едносложен процес става изключителна функция на определен работник или на определен брой работници. Подчиняват ги на тези изолирани функции. Не трудът се разпределя между тях, а тях ги разпределят между различните процеси, всеки от които става техен изключителен жизнен процес — доколкото те действуват като производителна работоспособност. Следователно повишената производителност и сложност на съвкупния производствен процес, неговото обогатяване, се изкупува със свеждане на работоспособността във всяка отделна функция само до суха абстракция — до просто качество, което се проявява във вечното еднообразие на едно и също действие и за което се конфискува цялата производствена способност на работника, разнообразието на заложбите му.

Отделените по такъв начин процеси, извършвани като функции на тези живи автомати, именно поради отделеността и самостоятелността си позволяват комбиниране; обстоятелството, че тези различни процеси могат да бъдат извършвани *едновременно* в една и съща фабрика. Тук разделението и комбинирането се обуславят взаимно. Сега съвкупният производствен процес на едната стока се явява като съставна операция, като сплетение на много операции, които, тъй като всяка една е независима от другата, могат да се допълват и да се извършват *едновременно* паралелно. Тук допълването на различните процеси е пренесено от бъдещето в настоящето, с което [производството на] стоката, когато започва на единия край, завършва на другия край. Едновременно, тъй като тези различни операции се извърш-

ват с виртуозност, защото са сведени до прости функции, към тази *едновременност,* която изобщо е присъща на кооперацията, се прибавя и скъсяването на работното време, което се постига във всяка от едновременните, допълващи се и съчетаващи се в едно цяло функции; така че за дадено време не само се завършват повече *цели* стоки, повече *готови* стоки, но че изобщо се доставят повече готови стоки. Посредством тази комбинация фабриката става механизъм, различните членове на който образуват отделните работници.

Обаче комбинацията — кооперацията, както тя се явява при разделението на труда не вече като паралелност на едни и същи функции или като разпределянето им във времето, а като обособяване на съвкупност от функции на съставните ѝ части и обединяване на тези различни съставни части — съществува сега двояко: [от една страна], доколкото се разглежда самият производствен процес, в цялата фабрика, която като такъв съвкупен механизъм (при все че фактически не е нищо друго освен битието на кооперацията на работниците, общественото им поведение в производствения процес) им противостои като [IV—159] външна, господстваща над тях и обхващаща ги сила, фактически като сила и форма на съществуване на самия капитал, на който те са подчинени поотделно и на когото принадлежи общественото им производствено отношение. От друга страна — в готовия продукт, който пак е принадлежаща на капиталиста стока.

За самия работник няма комбинация на дейности. Комбинацията е по-скоро комбинация на едностранните функции, на които е подчинен всеки работник или всяка група работници. Функцията на работника е едностранна, абстрактна част. Цялото, което се образува, почива именно на това негово *само частично съществуване* и изолиране в отделната функция. Следователно това е комбинация, от която работникът образува част и която почива на това, че неговият труд не е комбиниран. *Работниците образуват тухлите на тази комбинация.* Комбинацията обаче не е отношение, което да принадлежи на тях и да е подчинено на тях като обединени работници. Това е същевременно отговор на красивите фрази на господин Потър относно комбинация и съгласуваност, в противоположност на разделение.

Тук капиталистическият начин на производство вече е завладял и изменил труда в субстанцията му. Това вече не е само *формалното* подчинение на работника на капитала — че той работи за друг, под чуждо командуване и под чужд надзор. Това не е вече и само — както при простата кооперация — едновременното му задружно действие с мнозина, с които той едновременно извършва *една и съща* работа, което оставя неизменен трудът му като такъв и създава само взаимна връзка във времето, паралелност, която по природата на нещата лесно може да бъде прекратена и която при простата кооперация в

повечето случаи съществува само за преходни, отделни периоди, за изключителни потребности, както за жътва, за строеж на пътища и т. н. или както при манифактурата в най-простата ѝ форма (където главното е едновременното експлоатиране на много работници и икономията на основен капитал и т. н.), и която кара работника само формално да образува част от цяло, шеф на която е капиталистът, цяло, в което обаче работникът — като производител — не се засяга повече от това, че наред с него толкова много други работници правят същото нещо, също правят ботуши и т. н.

Чрез превръщането на работоспособността му само във функция на част от съвкупния механизъм, чието цяло образува фабриката, работникът изобщо е престанал да бъде производител на стока. Той е производител само на една едностранна операция, която изобщо произвежда нещо само във взаимна връзка с целия механизъм, който образува фабриката. Следователно работникът е жива съставна част на фабриката и чрез самия начин на своя труд е станал принадлежност на капитала, тъй като умението му може да бъде упражнявано само във фабрика, само като брънка на механизъм, който по отношение на него е битието на капитала.

Вместо да продава на капиталиста стоката, той първоначално беше принуден да му продава труда си, защото му липсваха обективните условия за реализация на своята работоспособност. Сега той е принуден да продава труда си, защото работоспособността му е вече само дотолкова работоспособност, доколкото тя се продава на капитала. Следователно сега вече не само заради липсата на средства на труда, а заради самата своя работоспособност той е подчинен на капиталистическото производство, попаднал е във властта на капитала, в чиито ръце вече се намират не само обективните условия, но и обществените условия на субективния труд, при които неговият труд изобщо е още труд.

Следователно увеличаването на производителната сила, което произтича от разделението на труда, от тази обществена форма на съществуване на труда, не е само производителна сила на капитала, вместо да бъде производителна сила на работника. *Обществената форма* на този комбиниран труд е битието на капитала спрямо работника. Комбинацията противостои на работника като свръхмогъща съдба, във властта на която той е попаднал поради свеждането на неговата работоспособност до съвсем едностранна функция, която не е нищо, ако е отделена от съвкупния механизъм [IV—160] и затова изцяло зависи от последния. Самият работник е станал само детайл.

В цитирания труд Дугалд Стюарт нарича подчинените на разделението на труда работници

«живи автомати. . . използвани за частични трудови операции», докато «господарят винаги ще се старае да икономисва време и труд» (стр. 318).

Д. Стюарт привежда отнасящи се до разделението на труда в самото общество поговорки на древните: «Cuncta nihilque sumus»; «In omnibus aliquid, in toto nihil»*.

«Много работи знаеше, но всички лошо знаеше»[86] (цитирано по *Маргит* из «Втория Алкивиад», един от лъжеплатоновите диалози).

Така в «Одисеята» (песен XIV, стих 228) се казва:

«Хората са различни: един обича едно, а друг — друго»,

а Архилох у Секстус Емпирикус казва:

«Една работа радва душата на един, друга — на друг.»[87]

У Тукидид занимаващите се със земеделие спартанци, при които няма опосредствуване на потреблението чрез размяна на стоки, следователно няма и разделение на труда, Перикъл противопоставя на атиняните, като казва за спартанците, че работят не за доход, а за издръжка.

В същата реч (Тукидид, кн. I, гл. 142) Перикъл казва за морското дело:

«Морското дело изисква умение, както всеки друг занаят и не може при дадени случаи да се упражнява като странично занимание; а, напротив, то не търпи никакво странично занимание.»

До Платон ще стигнем по-надолу, при все че мястото му би трябвало да бъде преди *Ксенофонт*. Ксенофонт, който изобщо има много буржоазен инстинкт и затова често напомня както за буржоазния морал, така и за буржоазната икономика, се спира много повече от Платон на разделението на труда, доколкото то се извършва не само в цялото [общество], но и в отделната фабрика. Следващото негово разсъждение е интересно 1) затова, че той изтъква зависимостта на разделението на труда от *големината на пазара*. 2) За разлика от Платон — не само разделение на занаятите. Напротив, той изтъква предизвиканото от разделението на труда свеждане на труда до прост труд и по-лесно постижимата в него виртуозност. При все че той толкова много се доближава до съвременното схващане, у него все пак има характерното за древните. Става дума само за *потребителната стойност*, за подобряването на *качеството*. Скъсяването на работното време не го интересува, както не интересува и Платон, дори и на единственото място, където последният по изключение мимоходом изтъква, че се

* — «Ние сме всичко и нищо»; Във всички — нещо, в цялото — нищо». *Ред.*

доставят *повече* потребителни стойности. Дори и тук се касае само за повечето *потребителни стойности,* а не за влиянието на разделението на труда върху продукта като *стока.*

Ксенофонт разказва, че получаването на ястия от трапезата на персийския цар било приятно не само заради честта, а защото ястията били по-вкусни от другите.

«Но изпращаните от царя ястия доставят удоволствие не само по посочените причини: те действително се отличават с особена приятност. И в това няма нищо чудно, защото, както всички други занаяти в големите градове са в изключителна степен усъвършенствувани, така и царските ястия са несравнени по качествата си. В малките градове един и същ човек прави легла, врати, плугове, маси; понякога освен това той строи къщи и е много радостен, ако има [IV—161] достатъчно поръчки, необходими за поддържане на живота му. *Съвсем невъзможно е човек, който се занимава с толкова различни неща, да извършва всичко добре.* Но в големите градове, *където всеки намира много купувачи, достатъчно му е да знае един занаят, за да се изхранва. Често дори не е нужно да знае целия занаят,* случва се един да прави само мъжки обувки, друг — само женски. В отделни случаи един само шие обувки, друг само крои кожата за тях, или един само крои дрехи, друг съшива парчетата плат. *Неизбежно е онзи, който извършва най-простата работа, да я извършва най-добре.* Същото се отнася и за готварското изкуство. Онзи, у когото един и същ човек постила леглото,приготвя трапезата, меси тестото, приготвя ту една, ту друга подправка, по необходимост ще трябва да се задоволява с това, което се е получило. А там, където един човек изцяло е зает с варене на месо, друг — с пържене на месо, трети — с варене на риба, четвърти — с пържене на риба, пети — с печене на хляб, и то не различни видове, а е достатъчно да приготвя един вид, но отличен — очевидно е, че при такова приготвяне всяко нещо ще бъде направено със забележително съвършенство. Така Кир е превъзхождал много всички, като им оказвал внимание с пратка ястия, приготвени по горепосочения начин.» (При такова приготвяне ястията от Кировата трапеза били предпочитани пред всички други ястия.) (*Xenophon* Cyri iscipIina. Edidit Ern. Poppo. Lipsiae, 1821, I. VIII, cap. II [стр. 480—482]).

Платоновата трактовка в «Държавата» образува пряката основа и изходен пункт за част от английските писатели, които са писали за разделението на труда след Пети и преди А. Смит. Вж. например у *Джеймс Харис* (по-късно Ърл ъф Малмсбъри) в «Three Treatises» (3rd ed. London, 1772, p. 148—155), третия трактат, където разделението на занятията се представя като естествена основа на обществото и където в една от бележките самият той казва, че е заимствувал цялата аргументация от Платон.

Във 2-рата книга на «Държавата» (цитирана по изданието на Байтер, Орели и Винкелман; Цюрих, 1839) Платон започва с възникването на полис (тук град и държава съвпадат).

«Полис. . . възниква. . . когато отделният човек не може вече самостоятелно, а се нуждае от мнозина.» [IV—162] «Потребността създава полис.»

След това най-напред се изброяват най-непосредствените потребности. Храна, жилище, облекло.

«А първата и най-важната потребност е добиването на храна за съществуване и живот. . . Втората е жилището, третата е облеклото и спадащото към него.»

Как полис трябва да задоволи тези различни потребности?

Един става селянин, друг — строител на къщи, трети — тъкач, обущар и т. н. Трябва ли всеки да разделя работното си време и през част от него да обработва земята, през друга — да строи, през 3-та — да тъче и т. н., за да задоволява сам различните си потребности, или трябва да употребява цялото си работно време за едно единствено занятие, така че например да произвежда жито, да тъче и т. н. не само за себе си, а и за другите? Последното е по-добро. Защото, първо, хората са различни по природните си заложби, които ги правят способни да извършват различни работи.

{На разнообразието на потребностите отговаря едно разнообразие на заложбите у отделните хора, които извършват необходимите за задоволяване на тези потребности различни работи.}

Човек, който упражнява само един единствен занаят, ще го изпълнява по-добре, отколкото ако човек упражнява много занаяти. Ако нещо се върши само като странично занимание, често се пропуска отговарящият на производството му момент. Работата не може да изчака безделието на онзи, който трябва да я извърши, напротив, онзи, който предстои да я извърши, трябва да се съобразява с условията на нейното производство, така че не бива да я върши като странично занимание. Ето защо ако човек извършва изключително една единствена работа (съобразно с природата на нещата и в подходящото време, а не се занимава с други видове труд, всичко ще се произвежда в по-голяма маса по-добре и по-леко.

Главната гледна точка е, че всичко се произвежда *по-добре*: качеството. Само в пасажа, който сега ще бъде приведен, се среща «повече»; иначе винаги «по-добре».

«Как полис може да осигури задоволяването на всички тези потребности? Нима другояче, освен като един бъде земеделец, друг строител на къщи, трети тъкач?» и т. н. . . .Трябва ли всеки от тях *да предоставя плодовете на работата си за ползване от всички останали,* трябва ли например един земеделец да произвежда хранителни продукти за всички четирима и цялото си време и старание да посвещава за отглеждане на жито и по такъв начин да се грижи за другите или пък, без да мисли за другите, той трябва да произвежда за себе си четвърт от това жито за четвърт от времето си, а три четвърти от времето си да изразходва, за да си построи къща, да си прави дрехи и обувки и да не го е грижа за никого другиго освен за себе си? . . .Естествено първото е по-леко от второто. . . По природа нито един човек не е напълно еднакъв с друг, всеки има различни заложби

единият за една работа, другият за друга. Ако някой се занимава с много занаяти, нима ще върши работата си *по-добре,* отколкото ако се занимаваше само с един занаят? Естествено последното е по-добро. . . Ако някой пропусне подходящото за някоя работа време, от тази работа нищо няма да се получи. . . Защото. . . работата не чака, докато работникът има време, но работникът трябва сериозно да се отдава на работата си, а не между другото. — Това е необходимо. — *Всяко нещо се произвежда в по-голямо количество, по-добре и по-леко, когато всеки върши само една работа в съответствие със заложбите си и в подходящото време, като зареже всички други занимания.»*

Платон разглежда след това как става необходимо по-нататъшно разделение [IV—163] на труда или създаване на различни производствени отрасли. Например

«очевидно земеделецът няма сам да си прави плуг, ако иска плугът да бъде доброкачествен, също и мотика и други земеделски оръдия, ако иска тези оръдия да бъдат *доброкачествени.* Така стои работата и със строителя на къщи, с тъкача» и т. н. «По какъв начин един човек си осигурява своя дял от излишъка от продукта на другия, а тези други — своя дял от излишъка от продукта на първия? — Чрез размяна, чрез продажба и покупка.»

След това Платон говори за различни видове търговия и оттук — за различни видове търговци. Като отделна категория хора, които се дължат на разделението на труда,се споменават и наемните работници

«Освен това. . .има и други слуги, които в духовно отношение не са особено желателни членове на обществото, но притежават достатъчна физическа сила, за да извършват тежка работа. За използването на тяхната сила им се заплаща и това заплащане се нарича наемна заплата, откъдето идва и названието им — наемници.»

След като изброява маса различни занятия, които се нуждаят от по-нататъшна специализация и т. н., Платон стига до отделянето на военния занаят от другите и оттук — до образуването на специално военно съсловие.

«По-рано се съгласихме. . . че е невъзможно един човек напълно успешно да се занимава с много занаяти. . . — Та нима военното дело не е своего рода занаят!. . . — Ние се съгласихме, че обущарят не трябва да бъде едновременно земеделец или тъкач, или строител на къщи. . . не трябва, за да може добре да извършва работата на обущаря, и по същия начин ние и на всеки от останалите ние определихме само едно занятие, *за което той има природни заложби* и на което той трябва *да се посвещава през целия си живот,* като се отказва от всички други занятия, за да извършва добре работата си, като използва за нея най-подходящото време. Тогава какво да кажем за военното дело? Нима то не стои по-високо от всичко, ако се изпълнява добре?. . . В такъв случай задачата ни би била да определим какви природни качества са необходими на тези, които охраняват полис» (стр. 439—441, на разни места)[88].

Различните потребности в едно общество изискват различни дейности за задоволяването им; различните заложби предразполагат раз-

лични човешки натури повече за тази, отколкото за онази дейност. Оттук — разделение на труда и съответно на него различни съсловия. Платон навсякъде изтъква като главно обстоятелството, че в резултат на разделението на труда всяко нещо се извършва по-добре. За него, както и за всички древни, качеството, потребителната стойност е решаващото и изключителната гледна точка. Впрочем в основата на цялото му схващане лежи атически идеализираният египетски кастов строй.

Изобщо древните са си обяснявали особеното стъпало на промишлено развитие, до което са стигнали египтяните, с наследственото им разделение на труда и почиващия на него кастов строй.

«И занаятите са се развили... в Египет... до значителна степен на съвършенство. Защото само в тази страна занаятчиите съвсем не бива да се намесват в работите на друга класа граждани, а трябва да упражняват само по закон наследствено причислената към рода им професия... У други народи се среща занаятчиите да разпределят вниманието си между твърде много предмети... Те ту се опитват да обработват земята, ту се впускат в търговски сделки, ту се захващат едновременно с 2 или 3 занаята. В свободни държави те най-често посещават народните събрания... Напротив, в Египет всеки занаятчия получава строги наказания, ако се меси в държавни дела или упражнява няколко занаята едновременно. По такъв начин, казва Диодор, «нищо не може да попречи на старанието в техния занаят... Освен че имат от дедите си... много правила, [IV—164] те ревностно се стараят да изнамерят нови подобрения» (*Diodor.* Historische Bibliothek. Кн. I, гл. 74 [стр. 117, 118]).

У Платон разделението на труда се разглежда като икономическа основа на едно общество, в което всеки е зависим от другите, а не задоволява съвкупността от потребностите си сам, самостоятелно, без връзка с другите. Разделението на труда в обществото се развива от многостранността на потребностите и едностранностите на заложбите, които у различните индивиди са различни и затова са по-пригодни за това, отколкото за друго занятие. За него главното е обстоятелството, че ако някой превърне един занаят в изключителна пожизнена професия, той го върши по-добре и приспособява дейността си изцяло на изискванията и условията на делото, което трябва да върши, докато, ако го упражнява като странична работа, делото зависи от възможностите, които му остават покрай заниманието му с други неща. Тази гледна точка — че занаятът не може да се упражнява като странична работа — е изразена и в приведеното по-горе място от Тукидид.

Ксенофонт отива по-далеч, тъй като, първо, изтъква свеждането на труда до възможно по-прост труд, второ, поставя равнището, на което може да бъде извършено разделението на труда, в зависимост от разширяването на пазара.

Сравни Бланки, който на споменатото по-горе място* разграни-

* Вж. настоящия том, стр. 265. *Ред.*

чава *«регламентирания* и до известна степен *принудителен труд* на работниците, подчинени на режима на големите манифактури», от занаятчийския труд или упражнявания като домашна странична работа занаят на селските жители.

«Вредата от манифактурите. . . е, че заробват работника и поставят него и семейството му в пълна *зависимост* от работата. . . Сравнете например промишлеността на Руан или Мюлуз с тази на Лион или Ним. И в единия, и в другия случай обект на производството са предене и тъкане с два материала: в първия — памук, в другия — коприна; а при това те не си приличат по нищо. В Руан и Мюлуз производството се осъществява само в просторни предприятия с големи капитали. . . с помощта на същински армии от работници, събрани със стотици, дори с хиляди в огромни фабрики, прилични на казарми, високи като кули с решетка от прозорци като бойници. Напротив, преденето и тъкането в Лион и Ним са съвсем патриархални; те използват много жени и деца, без да ги изтощават или съсипват; оставят ги в красивите им долини на Дром, Вар, Изиер и Воклюз да отглеждат буби и да размотават пашкулите им; това никога не става в същинска фабрика. За да бъде това съблюдавано във второто производство така добре, както в първото, *принципът на разделение на труда* там има специален характер. Наистина и тук има размотвачки, пресуквачи, бояджии, апретьори и най-сетне тъкачи; *но те не са събрани в едно и също заведение, не зависят от един и същ господар; всички те са независими*. Капиталът им, който се състои от инструментите, становете и казаните им, е незначителен, но е достатъчен, за да ги постави на известна равна нога с техния предприемач. Тук няма фабричен правилник, няма принудителни условия; всеки договаря за своя сметка, съвсем свободно» (*Blanqui* (стари). Cours d'Economie Industrielle. Recueilli et annoté par A. Blaise. Paris, 1838—1839, стр. 44—80 на разни места)[89].

На основата на съвременната промишленост пак се образува фабрично производство извън фабриката, като се запазват всички недостатъци на фабриката, без предимствата ѝ. Тук не е мястото на това. За него по-късно.

[IV—165] «Всеки знае от собствен опит, че като прилага ръцете и ума винаги за еднакъв род труд и за изработване на едни и същи продукти, той постига с по-голяма лекота по-значителни и по-добри резултати. . . отколкото ако всеки сам би си изработвал необходимите му неща. . . По такъв начин в интерес на общата и индивидуалната полза хората са разделени на различни класи и състояния» (*Cesare Beccaria*. Elementi di Economia Pubblica. Издание на Кустоди, Parte Moderna, т. XI, стр. 28).

«В толкова голям град» (като Лондон) «манифактурите ще се пораждат една от друга и всяка манифактура ще се дели на колкото е възможно много части, в резултат на което работата на всеки работник става проста и лесна. Например при часовникарството; и часовникът ще стане *по-евтин* и *по-добър*, ако един човек прави колелото, друг — пружината, трети гравира циферблата, четвърти прави корпуса, отколкото ако цялата работа се извършва само от един човек» (*W. Petty*. An Essay concerning the Multiplication of Mankind etc. (1682). 3rded. London, 1698. In: *Petty, W*. Several Essays in Political Arithmetick. London, 1699, стр. 35) [Руски превод, стр. 231].

По-нататък Пети разглежда как разделението на труда довежда

дотам, че специални манифактури се концентрират в специални градове или в специални улици на големи градове.

«Отделната стока се произвежда и прави иа тези места по-добре и *по-евтино,* отколкото другаде.»

Най-сетне Пети се спира на търговските предимства, на икономията на непроизводителни разходи като фрахт и т. н., поради което, в резултат на това отделяне на свързаните манифактури на едно място,

«цената [на продукта] на такава манифактура се намалява, а печалбата на външната търговия се увеличава» (стр. 35—36) [Руски превод, стр. 231—232].

Това, което отличава възгледите на Пети за разделението на труда от възгледите на древните, е, че от самото начало той изтъква влиянието на разделението на труда върху разменната стойност на продукта, върху продукта като стока — поевтиняването на стоката.

Същата гледна точка, формулирана по-решително, като скъсяване на необходимото за произвеждане на една стока работно време, се застъпва в The Advantages of the East — India Trade to England (London, 1720).

Решаващото е всяка стока да се прави «с по-малко и по-лесен труд». Ако нещо се прави с «по-малко труд», то се прави «следователно с труд на по-малка цена». По такъв начин стоката поевтинява и свеждането на работното време до необходимия за произвеждането ѝ минимум става тогава поради конкуренцията всеобщ закон.

«Ако съседът ми, като произвежда много с малко труд, може да продава евтино, аз трябва да се старая да продавам евтино като него.»

Относно разделението на труда авторът изтъква по-специално следното:

«Колкото по-голямо е разнообразието на заетите в манифактурата лица толкова по-малко се предоставя на умението на отделното лице» [стр. 67—68]

По-късни автори като Харис (вж. по-горе) само продължават да развиват Платоновите мисли. След това *Фергюсън.** Това, което отличава А. Смит — в някои отношения той е по-назад от предшествениците си, — е обстоятелството, че той употребява израза *«увеличаване производителните сили на труда.»* Доколко А. Смит все още се е намирал в детската епоха на едрата промишленост, се вижда по това, че у него машините се явяват само като последица от разделението на

* Вж. настоящия том, стр. 269—272. *Ред.*

труда, а работниците все още правят механични открития, за да облекчат и скъсят труда си.

Разделението на труда чрез опростяването му облекчава усвояването му, следователно намалява общите производствени разходи на работоспособността.

[IV—166] Фабриката, основана на разделението на труда, включва винаги известна йерархия на сръчностите, тъй като едната операция е по-сложна от другата, изисква повече физическа сила, а другата — повече сръчност на ръката или по-голяма виртуозност. Тук, както казва Юър

«към всяка операция е приспособен работник, работната заплата на когото отговаря на сръчността му. . . Това все още е *приспособяване на работите към различните индивидуални способности*. . . разделение на труда в многобройните му градации. . . разделение на труда според различните степени на сръчност» [*Ure*. Philosophie des Manufactures. Tome I, Bruxelles, 1836, стр. 28—30].

Виртуозността на отделния работник все още си остава важна.

Фактически това е разчленяване на операциите, всяка от които може да извършва отделен работник; операцията се отделя от придружаващите я операции, но основният принцип все още се състои в това, тя да се разглежда като функция на работника, така че следователно при разчленяването и разпределянето ѝ между различни работници и групи работници, това да става според степента на сръчност, физическото развитие и т. н. Все още процесът не се разчленява като такъв, независимо от работника, който го извършва, докато в автоматичната фабрика системата

«разлага един процес, като го свежда до съставните му елементи, и подчинява всичките му части на действието на автоматична машина» и тогава може «да се поверят същите тези елементарни операции на едно лице, притежаващо обикновена способност, подложено предварително на кратко изпитание» [пак там, стр. 32].

«Тъй като работата се разделя на няколко различни операции, всяка от които изисква различна степен на ловкост и сила, господарят на фабриката може да си набави точно изискваната за всяка операция степен на ловкост и сила, докато, ако цялата работа би трябвало да се извършва от един работник, този работник би трябвало да притежава едновременно достатъчно ловкост, за да извършва най-деликатните операции, и достатъчно сила за най-тежките операции» (*Ch. Babbage*. On the Economy of Machinery and Manufactures. London, 1832, гл. XIX [стр. 172—173]).

Щом според специфичната природа на продуктите на всеки вид манифактура опитът е показал едновременно най-изгодния начин, по който производството може да се раздели на частични операции, и броят на работниците, които трябва тук да бъдат използвани, всички предприятия, които за броя на работниците си не използват точното кратно на този брой, ще произвеждат с по-малка икономичност» (*Babbage*. Пак там, гл. XXII [Стр. 209]).

Ако за различни операции са нужни например 10 работници, броят на работниците ще трябва да бъде кратен на 10.

«Ако не стане така, работниците не винаги могат индивидуално да се използват за един и същ детайл на производството. . . Това е една от причините за колосалните размери на промишлените предприятия» (пак там [стр. 208, 210]).

Тук, както и при простата кооперация, отново действува принципът на кратните величини. Сега обаче в пропорции, които в своята пропорционалност се определят от самото разделение на труда. Изобщо ясно е, че разделението може да бъде проведено толкова по-далече, в колкото по-голям мащаб се работи. Първо, по такъв начин може да бъде приложено правилното съотношение на крайните величини. Второ, от големината на мащаба зависи, естествено, доколко операциите могат да бъдат разделени и цялото време на един отделен работник може да бъде погълнато от една операция.

И така, ако разделението на труда изисква по-голям капитал, защото за едно и също време се преработва повече суров материал, то осъществяването му изобщо зависи от мащаба, в който се работи, следователно от броя на работниците, които могат да бъдат едновременно заангажирани. По-голям капитал — т. е. концентрация в едни ръце — е необходим за развитието на разделението на труда, което, от друга страна, поради спечелената с него [IV—167]производителна сила преработва повече материал, следователно увеличава тази съставна част на капитала.

«Онзи, който в манифактурите е сведен до твърде проста операция, е в зависимост от онзи, който би го наемал. Той вече не би произвеждал завършен продукт, а само една част на продукта, за което той би се нуждаел от сътрудничеството на труда на други, също както се нуждае от суровини, машини и т. н. Намирайки се в подчинено положение по отношение на шефа на фабриката. . . той би ограничил исканията си до необходимото, без което трудът, който предлага, не би могъл да продължава, докато единствено шефът на фабриката би спечелил от всяко нарастване на производителните сили, предизвикано от разделението на труда (*Sismondi*. Nouveaux Principes d'Economie politique. Seconde édition. Tome I. Paris, 1827, стр. 91—92). [Руски превод, том I, стр. 186].

«Разделението на труда скъсява времето, необходимо за изучаване на една операция» (*F. Wayland*. The Elements of Political Economy. Boston, 1843, стр. 76).

«При създаването на манифактура важно е така да се подберат броят и специалностите на работниците, че ако различните операции на производствения процес се възложат на различни лица, тези лица да са в такава пропорция, че *точно и напълно да могат да се използват* взаимно. Колкото по-съвършено бъде направено това, толкова по-голяма ще бъде икономията и щом това бъде веднъж установено, очевидно е, че предприятието не може успешно да се разширява, ако не използва някое кратно на този брой работници» (пак там, стр. 83).

В края на своя отдел за разделението на труда А. Смит пак се връща към предпоставката, че различните работници, между които

се разделя трудът, са притежатели и производители на стоки (ще видим, че по-късно той се отказва от тази илюзия).

«Всеки работник разполага с голямо количество от своя труд свръх това, което той използва за собствените си нужди, и тъй като другите работници са в същото положение, той е в състояние да разменя голямо количество от произведените от него стоки срещу голямо количество от техните или — което е същото — срещу цената на тези стоки» (*Smith*. Recherches sur la Nature et les Causes de la Richesse des Nations. Tome I. Paris, 1802, стр. 24—25) [Руски превод, стр. 25].

Предаването на умението от поколение на поколение е било винаги важно. Решаваща гледна точка при кастовия строй, както по-късно при цеховия строй.

«Лекият труд е само наследена сръчност» (*Th. Hodskin* Popular Political Economy. London, 1827, стр. 48) [Руски превод, стр. 74].

«За да се раздели трудът и да се разпределят силите на хората и машините най-изгодно, нужно е в маса случаи да се действува в голям мащаб, или, с други думи, да се произвеждат богатства в големи маси. Именно това предимство поражда големите манифактури» (*James Mill*. Eléments d'Economie Politique. Traduits par J. T. Parisot, Paris, 1823, [стр. 11]).

Разделението на труда — или по-точно основаната на разделение на труда фабрика — само увеличава падащата се на капиталиста принадена стойност (поне само *пряко*) и това е единственият резултат, за който тук става дума, т. е. това увеличаване на производителната сила на труда се проявява само като производителна сила на капитала, доколкото тази производителна сила на труда се прилага за потребителни стойности, които влизат в потреблението на работниците, следователно скъсява необходимото за възпроизвеждане на работоспособността работно време. Именно от това обстоятелство, че разделението на труда се прилага в голям мащаб главно само за предмети за широко потребление, попът Уейленд заключава, напротив, че изгодите от разделението на труда се падат на бедните, а не на богатите. По отношение на средната класа попът има в известен смисъл право. Но тук изобщо става дума не за абстрактното отношение между бедни [IV—168] и богати, а за отношението между наемен труд и капитал. Въпросното място у попа гласи:

«Колкото по-голяма е цената на продукта, толкова по-малък е броят на лицата, които са в състояние да го купят. Следователно толкова по-малко ще бъде търсенето му и следователно ще има по-малко удобен случай за разделение на труда. Освен това, колкото по-голяма е цената на стоката, толкова повече капитал се изисква, за да се произвежда тази стока с разделение на труда. . . Ето защо разделението на труда рядко се използва за производство на скъпи бижута и луксозни стоки, докато в производството на всички стоки за широко потребление то се използва навсякъде. Следователно виждаме, че изгодите от използването на природните фактори и разделението на труда са много по-големи и по-важни за средната и долната класа, отколкото за богатите. Този на-

чин за увеличаване на производството намалява стойността на стоките от първа необходимост и на основните средства за живот до най-ниско равнище и, разбира се, ги прави по възможност достъпни за всички» (*F. Wayland*. The Elements of Politcal Economy. Boston, 1843, стр. 86—87).

Както разширение на капитала, така приложението на разделението на труда изисква като своя основна предпоставка коопериране, агломериране на работниците, което изобщо може да стане само където има известна гъстота на населението. Същевременно и само където населението от разпръснатите му по селата жилища е събрано в центрове на производството. По това — Стюарт. Това следва да се разгледа по подробно в раздела за *натрупването*.]

«Нужна е *известна гъстота на населението*, както за да могат да се развиват социалните отношения, така и за да се създаде такава комбинация на силите при която нараства производителността на труда» (*James Mill*. Elements of Political Economy. London, 1821, стр. 50).

С развитието на разделението на труда изчезва — което при само формалното подчиняване труда на капитала е все още много възможно — всеки индивидуален продукт на труда. Готовата стока е продукт на фабриката, която самата е начин на съществуване на капитала. Разменната стойност на самия труд — и трудът, а не неговият продукт — става (в резултат на самия начин на производство, а не само в резултат на контракта между капитала и труда) единственото, което работникът има за продан. Фактически трудът става единствената му стока, а изобщо стоката става обща категория, на която е подчинено производството. Ние изхождаме от стоката като най-общата категория на буржоазното производство. Такава обща категория тя става едва в резултат на изменението, на което под въздействието на капитала е подложен самият начин на производство.

«Тук няма вече нищо, което би могло да бъде наречено естествено възнаграждение за труда на индивида. Всеки работник произвежда само известна част от цялото, а тъй като всяка част сама по себе си няма ценност или полезност, тук няма нищо, за което работникът би могъл да се залови и да каже: «Това е мой продукт, ще го задържа за себе си» ([*Th. Hodskin*.] Labour Defended against the Claims of Capital. London, 1825, стр. *25*). [Руски превод, стр. 27—28].

«Развитието на богатството е довело до разделение на обществените положения и до разделение на професиите; сега вече не излишъкът от продукта на всеки производител е обект на размяната, а *самите средства за живот*. . . в това ново състояние животът на всеки човек, който работи и който произвежда, зависи не от успешното завършване на неговия труд, а от продажбата му» (*Sismondi*. Etudes sur l'économie politique. Tome I, Bruxelles, 1837, стр. 82.)

«В наше време по-голямата производителност на човешкия труд и намаляването на цените на предметите от първа необходимост допринасят за увеличаване на производителния капитал» (*S. P. Newman*. Elements of Political Economy. Andover and New York, 1835, стр. 89).

Доколкото при разделението на труда се доразвива една страна на природната индивидуалност на работника като природна основа, тя се поставя на мястото на цялата му производствена способност и се формира като особеност, която за потвърждаването си се нуждае от дейността във взаимодействие с цялата фабрика, като специфична нейна функция.

[IV—169] Както и А. Смит, Щорх слага двата вида разделение на труда заедно, само че у него единият се явява като крайно заостряне на другия, като *изходен пункт* за другия, което е крачка напред.

«Това разделение започва от отделянето на най-разновидните професии и стига до онова разделение, при което мнозина работници си разпределят изработването на един и същ продукт, както при манифактурата. (Би трябвало да гласи не продукт, а стока. И при другото разделение на труда различни индивиди работят над един и същ *продукт*.) (*H. Storch.* Cours d'Economie Politique. Avec des notes etc. par. J.-B. Say. Tome I. Paris, 1823, стр. 173.)

«Не е достатъчно необходимият за подразделянето на професиите капитал да е налице в обществото; необходимо е освен това *той да е натрупан в ръцете на предприемачите* в достатъчно значителни количества, които да им дадат възможност да работят в голям мащаб. . . Колкото повече се развива разделението на занаятите, за постоянното заангажирване на един и същ брой работници е нужен все по-значителен капитал във вид на оръдия, сурови материали и т. н. Увеличаване броя на работниците с разделението на труда. По-значителен капитал във вид на сгради и средства за живот» (*Щорх.* Пак там, стр. 250—251).

«Трудът *е обединен*. . . когато са разделени различните занятия. . . Най-голямо разделение на труда има у крайно примитивните диваци, които никога не си помагат един на друг; а разделението на занятията с всичките му големи резултати изцяло зависи от *комбинацията* на труда, от *кооперацията*» (бележка на *Уейкфийлд* в изданието му: *A. Smith.* Wealth of Nations. Vol. I. London, 1836, стр. 24).

Тази разлика между разделението на занятията и разделението на труда е любимо конче на Уейкфийлд. Това, което той има предвид, е именно неподчертаната специално от А. Смит разлика между разделението на труда в обществото и разделението на труда във фабриката. У А. Смит видовете занятия се кооперират помежду си чрез размяната и той не само знае това, което се разбира от само себе си, но и определено казва, че в отделната манифактура разделението на труда е едновременно негова комбинация. Това, което у Уейкфийлд е истинска крачка напред — и към това ще се върнем по-късно, — е догадката му, че на основата на свободния буржоазен труд последният тип разделение на труда [разделение на труда във фабриката] е форма, присъща на капиталистическия начин на производство, и затова възниква само при определени обществени условия.

Според А. Смит размяната е основа на разделението на труда, докато, обратно, тя е (но не непременно трябва да бъде) негов резултат. Ходскин правилно отбелязва, че разделението на занятията, т. е.

на обществения труд, се разпространява във всички страни и при всички политически институции. Първоначално то съществува в семейството, където то стихийно възниква от физиологическите — полови и възрастови — различия. Разнообразието на индивидуалните организации, на физическите и умствените заложби става нов източник на това разделение. А след това в резултат на различните природни условия — на разлики в почвата, в разпределението на водата и сушата, на планини и равнини, в климата, географското положение, в наличието на полезни изкопаеми и особеностите на самородните дарове на земята, на различието на намиращите се в природата оръдия на труда — се прибавя и разделянето на занятията между различните племена, а в размяната между тях трябва изобщо да търсим първоначалното превръщане на продукта в стока (вж. *Hodskin, Th.* Popular Political Economy. London, 1827, гл. IV, V и VI). Там, където населението е в застой, както в [IV—170] Азия, в застой е и разделението на труда.

«Подобряването на методите за превоз като железни пътища, параходи, канали и изобщо всички средства, които облекчават размяната между отдалечени страни, водят по отношение на разделението на труда до същите резултати, както и реалното увеличение на населението; те предизвикват общуване между повече работници» и т. н. [*Ходскин,* цит. съч., стр. 119] [Руски превод, стр. 118].

Населението и нарастването му е главната основа на разделението на труда.

«Когато броят на работниците нарасне. . . производителната сила на обществото се увеличава пропорционално на резултата на умножението на това нарастване по ефекта от разделението на труда и увеличението на знанията» (пак там, стр. 120) [Руски превод, стр. 118].

«Само с помощта на добавъчен капитал собственикът на което и да било предприятие би могъл. . . да проведе по-изгодно разделение на труда между работниците. Когато предстоящата работа се състои от множество операции, то за да бъде всеки работник постоянно зает с извършването на своята операция, нужен е много по-голям капитал, отколкото ако всеки работник е заангажиран с всички операции на работата, докато има да се вършат» (*A. Smith.* Кн. II, гл. III, стр. 338—339) [Руски превод, стр. 253].

«Що се отнася до *производителната сила,* тя не може *да се увеличи при същия брой работници,* освен ако се умножат или усъвършенствуват машините и инструментите, които облекчават и скъсяват труда или ако се извърши по-целесъобразно разделение или разпределение на труда» (пак там, стр. 338) [Руски превод, стр. 253].

«Собственикът на капитал, който поддържа голям брой работници, винаги се стреми в собствения си интерес така добре да комбинира между тях разделението и разпределението на задачите, че те да са в състояние да произвеждат възможно най-голямото количество продукция. По същите съображения той се стреми да им набави най-добрите оръдия, които той или те могат да намерят. *Това, което става между работниците на отделна фабрика, по същата причина става между работниците на цялото общество.* Естествено, колкото по-голям е

броят им, те повече са склонни да се разделят на различни класи и да подразделят задачите си. Има повече умове, които се занимават с изобретяването на оръдия, които са най-подходящи за изпълняване на задачата, с която всеки е натоварен, и оттук има толкова по-голяма вероятност, че изобретяването им ще бъде постигнато» (*A. Smith.* Кн. I, гл. VIII, стр. 177—178) [Руски превод, стр. 79].

Лемонте («Oeuvres complètes». Tome I. Paris, 1840, стр. 245 и сл.) в началото на това столетие остроумно е обработил разсъждението на Фергюсън (в «Sur l'influence morale de la division du travail»).[90]

«Обществото като цяло има тази обща черта с вътрешното устройство на фабриката, че и в него също се наблюдава разделение на труда. Ако вземем за образец разделението на труда в съвременната фабрика, за да го приложим след това към цялото общество, то ще се окаже, че най-добре организирано за производството на богатства е онова общество, което има само един главен предприемач, разпределящ функциите между различните членове на обществото по предварително установени правила. Но в действителност ние виждаме нещо друго. Докато в съвременната фабрика разделението на труда в подробности се определя от властта на капиталиста, за разпределението на своя труд съвременното общество няма никакви правила, никаква власт освен свободната [IV—171] конкуренция» (*K. Marx.* Misère de la Philosophie. Paris, 1847, стр. 130).

«При патриархалния строй, при кастовия строй, при феодалния и цеховия строй разделението на труда в цялото общество се е извършвало по определени правила. . . Що се отнася до разделението на труда в работилницата — при всички посочени по-горе обществени форми то е било твърде слабо развито.

Може дори да се приеме за общо правило, че колкото по-малко властта направлява разделението на труда в обществото, толкова по-силно се развива разделението на труда в работилницата и толкова повече се подчинява то на властта на едно лице. Следователно по отношение на разделението на труда властта в работилницата и властта в обществото са *обратно пропорционални* помежду си» (пак там, стр. 130—131).

«Натрупването и концентрацията на оръдия за производство и на работници са предшествували развитието на разделението на труда в работилницата. . . Развитието на разделението на труда предполага обединение на работниците в една работилница. . . Щом хората и оръдията за производство се обединяваха на едно място, разделението на труда в онзи вид, в който то съществуваше в цеховите корпорации, необходимо се отразяваше и възпроизвеждаше в работилницата» (пак там, стр. 132—133).

«Концентрацията на оръдията за производство и разделението на труда са също така неделими едно от друго, както в областта на политиката са неделими концентрацията на държавната власт и разделението на частните интереси» (пак там, стр. 134).[91]

И така, за прилагането на разделението на труда има следните предпоставки:

1) *Конгломерация на работници,* за което е нужна известна гъстота на населението. Тук средствата за съобщение могат до известна степен да заместят гъстотата на населението. *Намаляване на населението на страната* (вж. XVIII век). В рядко населена страна тази

конгломерация би могла да се състои само в няколко пунктове. Но конгломерацията се предизвиква още и от това, че за земеделието е нужна само малка населеност, така че масата на населението може, откъсната от земята, да се струпва около съществуващите в даден момент средства за производство, седалища на капитала. Относителната гъстота на населението на едната страна може да бъде предизвикано чрез относително разреждане на другата, дори при *дадено* население, чието съществуване се корени първоначално още в некапиталистическия начин на производство. Така че на първо време е необходимо не увеличаване на населението, а увеличаване на чисто промишленото население, т. е. друго разпределение на населението. Първото условие за това е намаляване на населението, непосредствено заето с производството на хранителни продукти, заето със земеделие, откъсване на хората от почвата, от майката земя, и с това тяхното освобождаване (free hands*, както казва Стюарт[92]), тяхното мобилизиране. Отделянето от земеделието на свързаните с него работи и оставянето на малко ръце за земеделието — прогресивно — е главното условие за разделението на труда и изобщо за манифактурата, за да не се явява тя спорадично, на разпръснати пунктове, а като господствуваща форма. [Всичко това спада към *натрупването*.]

Едно и също население, другояче разпределено, не се нуждае от по-голям запас средства за живот, а само от друго разпределение на последните. Капиталистът, който прилага разделение на труда и следователно заангажирва повече агломерирани на един пункт работници, изплаща по-големи суми работна заплата, отколкото занаятчийският майстор, нуждае се от повече променлив капитал, който в края на краищата се свежда до средства за живот; но за това е нужно, същата работна заплата, която преди е била изплащана от 100 занаятчийски майстори, [IV—172] сега да се изплаща от един човек. Следователно нужна е само по-голяма концентрация на променливия капитал в по-малко ръце, а същото и за средствата за живот, срещу които се разменя тази работна заплата. Тук не е нужно *нарастване*, а е нужна само *концентрация* на тези части на капитала; също както не е нужно по-голямо население, а е нужна само по-голяма агломерация на населението под командата на един и същ капитал.

2) *Концентрация на оръдията на труда. Разделението на труда води до диференциране и оттук до опростяване на оръдията, които служат като средства на труда*; следователно води и до усъвършенствуване на тези оръдия. Обаче, както и преди, при разделението на труда средството на труда си остава оръдие на труда, инструмент, чието приложение зависи от личната виртуозност на

* — «свободни ръце». *Ред.*

отделните работници, който инструмент е проводник на собствено умение на работника и фактически е изкуствен орган, добавен към естествения му орган. За един и същ брой работници вече са нужни по-разнообразни, а не повече оръдия. Доколкото фабриката е конгломерация на работници, тя предполага и конгломерация на оръдията. А във всеки случай тази част на постоянния капитал нараства само в онази пропорция, в която нараства изразходвания за работни заплати променлив капитал, или броят на едновременно заангажираните от един и същ капитал работници.

Като новодобавена част на постоянния капитал могат да бъдат разглеждани другите условия на труда, а именно жилището, сградите, тъй като преди манифактурата работилницата още не е придобила отделно от частната къща съществуване.

С това изключение става по-голяма концентрация на състоящата се от средства на труда част на капитала; не непременно нарастване на капитала и в никакъв случай относително нарастване на последния в сравнение с изразходваната за работна заплата негова съставна част.

3) *Увеличение на суровия материал.* Изразходваната за суров материал част на капитала нараства *абсолютно* спрямо изразходваната за работна заплата, тъй като едно и също количество суров материал поглъща по-малко количество работно време или едно и също количество работно време се реализирва в по-голямо количество суров материал. Впрочем *първоначално* това може да стане и без абсолютно увеличение на суровия материал в една страна. Едно и също намиращо се в една страна количество суров материал може да поглъща по-малко труд, т. е. в цялата страна по-малък брой работници да е заетс обработването на този суров материал, с превръщането му в нов продукт, при все че, вместо да е разпръснат на голяма повърхност, както преди, този брой работници е концентриран на големи групи в отделни пунктове под командата на отделни капиталисти.

И така, казано абсолютно, за *манифактурата,* т. е. за основаната на разделението на труда фабрика, не е нужно нищо друго, освен друго разпределение на различните съставни части на капитала, концентрация вместо разсейване. В тази форма на разсейване тези условия на труда още не съществуват като капитал, при все че съществуват като материалните съставни части на капитала, също както трудещата се част на населението съществува, при все че още не съществува в качеството на наемни работници или пролетарии.

Манифактурата (за разлика от механическата работилница или фабриката) е специфичният, отговарящ на разделението на труда начин на производство или форма на промишлеността. Самостоятелно, като *най-развитата* [за определена историческа епоха] форма на ка-

питалистическия начин на производство, манифактурата се появява преди изнамирането на същинската система от машини (макар че вече се прилагат машини и именно основен капитал).

[IV—173] У Пети и у цитирания апологет на източноиндийската търговия (следователно у съвременните автори) с оглед на разделението на труда е характерно от самото начало, че главната гледна точка е поевтиняването на стоката — намаляването на обществено необходимия за произвеждане на определена стока труд. У Пети то се споменава във връзка с външната търговия. У «източноиндиеца» — направо като средство за побеждаване на конкурентите на световния пазар, също както и самата външна търговия той представя като средство да се получи един и същ резултат за по-малко работно време.

А. Смит в глава I на книга I, където ex professo* разглежда разделението на труда, изтъква на края на главата колко изключително многообразни, принадлежащи на различни страни, многостранни в една «цивилизована страна», т. е. там, където обикновено продуктът приема формата на стока, са видовете труд, които съдействуват, за да снабдят един прост надничар с мебели, облекло и домакински съдове.

«Погледнете, се казва в края на тази глава, домашната обстановка на някой прост надничар или на последния общ работник в някоя цивилизована и процъфтяваща страна и ще видите, че не може дори да се пресметне броят на хората, чийто труд е съдействувал в една или друга степен, за да му достави тази обстановка. Например вълнената куртка, която този надничар носи, колкото и груба и проста да изглежда, е продукт на обединения труд на безбройно множество работници» и т. н.

А. Смит завършва това разсъждение с думите:

«Може би между обстановката на някой европейски принц и тази на един трудолюбив и пестелив селянин няма толкова голяма разлика, колкото между обстановката на последния и тази на някой вожд, който властвува над десет хиляди голи диваци и като абсолютен господар се разпорежда със свободата и живота им» [*А. Смит.* Цит. съч., стр. 25, 28] [Руски превод, стр. 25, 26].

Целият този пасаж и начинът на разглеждане са изкопирани от работата на *Мандевил* «The Fable of the Bees», публикувана за пръв път в 1705 г. като поема. В 1729 г. е публикуван вторият том, който се състои от шест диалога (в проза). В 1714 г. Мандевил добавил към поемата си бележки в проза, които представляват по-голямата част на първия том на това произведение, каквото го знаем сега. Между другото там се казва:

«Ако проследим историята на най-процъфтяващите народи чак до техния произход, ще намерим, че в най-далечното минало на всяко общество най-бога-

* — специално. *Ред.*

тите и най-значителните им хора дълго време са били лишени от голям брой удобства, от които сега се ползват най-западналите и най-нещастните бедняци; така, много неща, които някога са се смятали за разкош, сега са достъпни дори и за онзи, който е толкова беден, че е станал обект на обществената благотворителност. . . Човек, който би видял разкош в обикновеното бедняшко облекло, състоящо се от селски елек от груба вълна и груба риза под нея, би станал за смях; а колко хора, колко различни професии и какво разнообразие от умения и оръдия на труда са нужни, за да се получи най-обикновената йоркширска тъкан» и т. н. (*бележка* «P» към първия том на изданието от 1724 г., стр. 181—183).

«Каква суетня в различни части на света е нужна, за да може да бъде произведена фина малинова или алена тъкан; колко много професии и майстори трябва да бъдат използвани за това! Не само онези от тях, за които това е ясно от само себе си — като дъндари, предачи, тъкачи, сукнари, избелвачи, бояджии, довършители, рисувачи, опаковачи, — но и такива, които като че ли са твърде далеч от тази работа и са ѝ съвсем чужди, като монтьор, калайджия, химик, и все пак всички те са тук толкова необходими, както и голям брой други занаяти, произвеждащи [IV—174] оръдия, инструменти и други принадлежности, които се отнасят към споменатите по-горе професии.» След това Мандевил преминава и към ролята, която тук играе морското корабоплаване, чуждите страни, с една дума, световният пазар («Изследване на природата на обществото», приложение към второто издание [1723 г.], стр. 413).

В това изброяване фактически се съдържа само следното: щом *стоката* стане всеобщата форма на продукта, или щом производството се извършва на основата на разменната стойност и следователно на основата на стоковата размяна, тогава, първо, производството на всеки индивид става едностранно, докато потребностите му са многостранни. Следователно е необходимо съдействието на безкрайно много отрасли на труда, за да се задоволят потребностите, дори най-простите потребности на индивида. Второ, целият кръг от предметни условия, които са нужни за произвеждане на една единствена стока — суровина, оръдия, спомагателни материали и т. н. — влиза в производството и като *стоки*, което производство е обусловено от покупката и продажбата на тези, произвеждани независимо една от друга елементарни съставни части на стоката. Това става в такава степен, че отделните елементи, които са нужни за производството на една стока, съществуват като стоки извън него, следователно от самото начало влизат като стоки в този отделен отрасъл на производството отвън, опосредствувани чрез обръщението — [това става], колкото повече *стоката* е станала всеобща елементарна форма на богатството, колкото повече производството престава да бъде непосредствено производство на собствените средства за съществуване на индивида (станало е trade*, както казва Стюарт[93].) следователно стоката престава да бъде форма на определена част от продукцията на индивида, на част, излизаща отвъд потребността на индивида, излишна за него

* — комерческа дейност. *Ред.*

и затова продаваема част на продукцията му. Тук все още базата е продуктът като такъв и производството на средства за собственото съществуване. Тук стоковото производство почива все още на основата на едно производство, главният продукт на което не става стока и при което все още самите средства за съществуване не зависят от продажбата; [все още не е така, че] производителят, ако не произвежда *стока*, не произвежда изобщо *нищо*, че следователно да бъде *стока* е всеобщата, елементарната, необходимата форма на неговия продукт, която изобщо го прави елемент на буржоазното богатство. Тази разлика се вижда най-ярко, ако едрото съвременно земеделие се сравни с онова земеделие, при което все още производството за поддържане на собственото съществуване образува базата и което само произвежда повечето условия на своето производство, така че те не влизат в него като стокови маси, опосредствувани от обръщението.

И така, тази гледна точка на Мандевил и т. н. не съдържа фактически нищо друго, освен че всеобщата елементарна форма на буржоазното богатство е *стоката*; че за производителя решаваща е вече не потребителната стойност, а само разменната стойност на продукта; че фактически той трябва да произвежда не само определен продукт, а пари. Тази предпоставка — че продуктът повсеместно се произвежда като стока, така че условията на собственото му производство влизат в него като стоки, опосредствувани от обръщението — предполага всестранно разделение на обществения труд, т. е. обособяване на обуславящите се и допълващите се видове труд в независими, опосредствувани само чрез стоковото обръщение (покупка и продажба) отрасли на труда. С други думи, едното е равнозначно на другото, тъй като всеобщото противостоене на продуктите като стоки предполага противостоенето на произвеждащите ги дейности. . .* Следователно подобно разглеждане е исторически важно. . .*

[V—179] *Към началото на стр. 175.* Напротив, за такова стъпало на развитие на обществото е по-интересно да се разгледа контрастът на условията, при които отделното семейство само непосредствено задоволява почти всичките си потребности, както например пише *Дъгалд Стюарт* на стр. 327—328 в цитираната по-горе книга:

«В някои райони на планинска Шотландия преди немного години според *статистическия отчет* всеки селянин сам си правел обувките от кожа, щавена от самия него. Много пастири и селяни се появявали в църква с жените и децата си в облекло, до което не са се докосвали ничии ръце освен собствените им, тъй като, за да получат това облекло, те са стригали собствените си овце и са сеяли лен на своите ниви. Трябва да се добави, че за изготвянето на тези неща те едва ли са използвали нещо купено с изключение може би на шило, игла, напръстник и много малко железни изделия, употребявани при тъкане. Бои също се добивали

* Тук ръкописат е повреден. *Ред.*

главно от жените от дървета, храсти и треви» (*D. Stewart.* Lectures on Political Economy. Vol. I. In: The Collected Works of D. Stewart. Edited by Sir W. Hamilton. Vol. VIII. Edinburgh, 1855).[V—179].

[V—175] Напротив, на по-напреднало стъпало на развитие на буржоазното общество, каквото А. Смит вече заварил, простото възпроизвеждане на тези разсъждения на Мандевил, Харис и др. не е лишено от примес на педантична детинщина и особено у него подобна трактовка води до това, че той не схваща разделението на труда ясно и определено като специфично капиталистически начин на производство; както, от друга страна, изключителното значение, което той придава на разделението на труда в манифактурата, показва, че по негово време съвременната фабрика е била в стадий на възникване. По този повод *Юър* с право отбелязва:

«Когато А. Смит е писал безсмъртния си труд върху принципите на политическата икономия, автоматичната система в промишлеността била още почти неизвестна. С право разделението на труда му се струвало големия принцип за усъвършенстване на манифактурата. . . Но това, което по времето на доктор Смит е могло да служи за полезен пример, днес не би било пригодно за друго, освен да заблуди публиката относно действителния принцип на съвременната промишленост. Схоластичната догма за разделението на труда според различните степени на сръчност е била най-сетне отхвърлена от нашите просветени промишленици» (*A. Ure.* Philosophie des Manufactures. Tome I. Paris, 1836, гл. I [стр. 27, 28, 35]. За пръв път тази книга е излязла в 1835 г.)[94]

Това място убедително показва, че разделението на труда, за което тук става дума — и за което всъщност фактически става дума и у А. Смит, — не е всеобща категория, присъща на повечето най-разнообразни обществени форми, а е съвсем определен исторически (отговарящ на определено стъпало от историческото развитие на капитала) начин на производство, който дори в единствено господстващата и преобладаваща форма, в която се явява у А. Смит, е принадлежал към вече преодоляното и минало стъпало на развитие на капиталистическото производство по негово време.

В приведения пасаж Юър казва:

«Той» (А. Смит) «заключава следователно, че естествено към *всяка от тези операции* може да се приспособи работник, чиято работна заплата да отговаря на неговата сръчност. Именно това *приспособяване* е същността на разделението на труда» [пак там, стр. 28].

И така, преди всичко: приспособяване на работника към определена операция, подчиняването му на нея. Отсега нататък той принадлежи на тази операция, която става изключителната функция на неговата сведена до абстракция работоспособност.

Така че, първо, работоспособността бива *приспособена* към тази

отделна операция. Но тъй като, второ, базата на самата операция си остава човешкото тяло, получава се, че това приспособяване е едновременно, както казва Юър,

«разпределение, или по-скоро *приспособяване на работите* към различните индивидуални способности» [пак там, стр. 28.]

С други думи, при разпределянето им самите операции се приспособяват към природните и придобитите способности. Това не е разлагане на процеса на механичните му елементи, [V—176] а разлагане с оглед на това, че тези отделни процеси ще трябва да бъдат упражнявани като функции на човешки работоспособности.

* * *

Ж. Гарние (в тома с бележки, който той прибавя към своя превод на труда на А. Смит в първата бележка към А. Смитовата глава за разделението на труда) се обявява против народното образование, което противоречало на разделението на труда и с това сме компрометирали

«цялата наша обществена система» (*А. Смит.* Цит. съч., том V, стр. 2).

Добре е да бъдат отбелязани тук някои от бележките му.

«Трудът, който храни, облича и подслонява цялото население на дадена страна, е бреме, възложено на обществото като цяло, което то обаче непременно *прехвърля* само върху част от членовете си» (пак там).

И колкото по-голям е промишленият прогрес на обществото, толкова повече нарастват материалните му потребности

«и следователно толкова повече труд ще се използва за произвеждането, изготвянето и доставянето им» (на средствата за живот изобщо)» до потребителите. Обаче *в същото време и като последица от същия прогрес класата* на хората, освободени от тези видове ръчен труд, нараства по отношение на другата класа. Следователно последната трябва едновременно и да снабдява с необходимото повече хора, и на всеки от тях да доставя по-обилни и по-обработени предмети за потребление. Освен това, колкото повече процъфтява обществото, т. е. колкото повече развива промишлеността и търговията си и нараства населението. му и т. н. . . .човек, обречен на физически труд, *има по-малко време за отдих.* Колкото повече забогатява обществото, толкова повече стойност има *времето на работника»* (по-точно, толкова по-голяма стойност то представлява). . . «И така, колкото повече обществото напредва към състояние на блясък и могъщество, *толкова по-малко работническата класа ще може да отделя време за учение, за умствен труд и размишление»* (пак там, стр. 2—4).

Това означава, че свободното време на обществото почива на поглъщане времето на работника чрез принудителния труд и че по та-

към начин работникът загубва пространството за духовно развитие, тъй като това пространство е времето.[95]

«От друга страна, *колкото по-малко работническата класа има време за изследване в областта на науката, толкова повече време за това остава за другата класа*. Ако хората от последната класа могат системно и усърдно да се отдават на философски размисли или на литературно творчество, това е така, защото те са освободени от всякакви грижи за произвеждане, обработване или транспортиране на предметите на всекидневното си потребление и защото други са се нагърбили с тези физически операции вместо тях. Както и всички други видове разделение на труда, разделението между физическия и умствения труд се проявява по-силно и по-рязко, колкото повече обществото напредва към по-голямо изобилие. Този вид разделение, както и всички други, е резултат на минал прогрес и причина за бъдещ прогрес... Следователно трябва ли правителството да се противопоставя на това разделение на [V—177] труда и да забавя естествения му ход? Трябва ли то да употребява част от обществения доход, за да се опитва да слива и смесва два вида труд, които сами се стараят да се разделят?» (пак там, стр. 4, 5).

Масата на продукцията расте, когато се увеличава производителността на труда при същия брой работници и едновременно се увеличава продължителността и интензивността на работното време. При тази предпоставка по-нататъшното нарастване на масата на продукцията е обусловено от нарастването или умножаването на наемните работници по отношение на капитала. Броят на работниците се увеличава отчасти пряко от капитала, като по-рано самостоятелни занаятчии и т. н. биват подчинени на капиталистическия начин на производството и с това биват превърнати в наемни работници, както и като въвеждането на машини и т. н. предизвиква превръщането на жени и деца в наемни работници. По такъв начин относително се увеличава броят на работниците, при все че съвкупното население си остава същото. Но капиталът предизвиква и абсолютно увеличение на броя на хората, преди всичко на работническата класа. Населението може да нараства абсолютно — и при това като не смятаме току-що приведените операции — само като не само се раждат повече деца, а и повече деца израстват, могат да бъдат изхранени до работоспособна възраст. Развитието на производителните сили при господството на капитала увеличава масата на годишно произвежданите средства за живот и ги поевтинява дотолкова, че *средната работна заплата* може да бъде изчислена за възпроизводство на работниците в по-голям мащаб, при все че тя по стойност спада, представлява по-малко количество материализирано работно време. Стига само стойностната ѝ величина да не спада в същата пропорция, в която се покачва производителната сила на труда, има и спадане на равнището.

От друга страна, жизнените условия, в които капиталът поставя работническата класа, конгломерацията и отделянето от всякаква друга наслада от живота, пълната безперспективност да се достигне

по-високо обществено равнище и да се поддържа известно благоприличие, безсъдържателността на целия му живот, смесването на половете във фабриката, самотата на самия работник, всичко това тласка към ранни женитби. Скъсяването и почти премахването на необходимото за обучение време, ранната възраст,на която самите деца могат да бъдат производители, следователно скъсяването на времето, през което те трябва да бъдат прехранвани, увеличава стимула за ускорено производство на хора. Ако средната възраст на работническото поколение намалява, на пазара винаги се намира излишна и все нарастваща маса поколения с кратък живот, а това е всичко, от което се нуждае капиталистическото производство.

И така, от една страна, може да се каже (вж. *Колен* и др.), че една страна е толкова по-богата, колкото повече пролетарии наброява[96], и че нарастването на богатството се проявява в увеличение на бедността. От друга страна, *относително нараства* броят на независимите от ръчен труд и макар да нараства работническата маса, в същата пропорция нараства населението на обществените слоеве, които тя трябва да издържа материално с труда си (*Колен, Сисмонди* и др.). Повишаващата се производителност на капитала се изразява пряко в нарастващата маса на присвоявания от него принаден труд, или в нарастващата маса печалба, която е стойностна маса. Тази стойностна маса е не само нарастваща, а и една и съща стойностна величина се представя в несравнено по-голяма маса потребителни стойности.

И така, нараства доходът на обществото (работната заплата оставяме настрана), онази негова част, която не [V—178] се превръща обратно в капитал, а с това нараства субстанцията, от която живее онзи слой на обществото, който не участвува пряко в материалното производство. А с това нараства и заетата с науките част; също както и частта, заета в сферата на обръщението (търговия, парични операции) и неработещите, които само потребяват; също и *прислужващата* част от населението. Например в Англия тя възлиза на 1 млн., т. е. повече от всички работници, заети непосредствено в тъкачните и предачните фабрики[97]. При откъсване на буржоазното общество от феодалното тази част от населението намалява чувствително. На поразвито стъпало това доброволно робство (вж. *Кене* за прислугата) отново нараства извънредно много заедно с нарастването на разкоша, богатството и парадирането с богатството. И тази банда — отделила се от самата работническа класа — последната трябва да я храни и да работи за нея, тъй като същата не участвува пряко в материалното производство. (Същото и за армиите.) [V—178]

[V—179] *Към стр. 178.*

Макар масата на работниците да нараства абсолютно, тя относи-

телно намалява не само по отношение на постоянния капитал, който поглъща нейния труд, но и по отношение на онази част на обществото, която не участвува пряко в материалното производство или изобщо не участвува в никакво производство.

«Във всеки стадий на обществото с нарастването на броя на населението и с подобряването на техническите приспособления се повишава производителността на труда на отделния човек, а броят на онези, които работят, постепенно намалява... Собствеността израства от усъвършенствуването на средствата за производство; *единственото й предназначение е поощряването на безделието.* Ако трудът на всеки човек едва стига за собствената му издръжка, защото не може да има собственост {капитал}, «няма да има бездействуващи хора. Ако трудът на един човек може да издържа пет, ще има четири бездействуващи на един човек, зает в производството: няма друг път, за да може да се консумира продуктът. . . Стремежът на обществото е да възвеличава бездействуващите за сметка на трудолюбивите, да създава силата на изобилието. . . Трудът, който произвежда, поражда собственост; това, което помага на потреблението, е рожба на труда. . . *Увеличението на собствеността, увеличението на възможността да се издържат бездействуващите хора и непроизводителния труд — това в политическата икономия се нарича капитал»* (*Piercy Ravenstone, M.A.*Thoughts on the Funding System, and its Effects. London, 1824, стр. 11—13).

«Колкото по-малобройно е експлоатиращото население, толкова по-малко то е в тежест на онези, които то експлоатира» (*Colins.* L'Economie Politique. Source des Révolutions et des Utopies Prétendues Socialistes. Prolétaires et Bourgeois. Tome I. Paris, 1856, стр. 69).

«Ако под социален прогрес към по-лошо се разбира увеличаване на мизерията в резултат на увеличаване броя на експлоатиращата класа и намаляване броя на експлоатираната класа, то от XV до XIX век е имало социален прогрес към по-лошо» (пак там, стр. 70—71). [V—179]

[V—178] За отделянето на науката, доколкото тя се отнася до самия труд, от труда — на науката, приложението на която са ставали промишлеността и земеделието, от промишлените и земеделските работници — трябва да се говори в отдела за машините. (Иначе всички тези разсъждения спадат към последната глава за капитала и труда.[98])

Средновековният майстор е едновременно и занаятчия, който сам работи. Той е майстор в занаята си. С манифактурата — основана на разделението на труда — на това се слага край. Освен търговските операции, които той извършва като купувач и продавач на стоки, дейността на капиталиста се състои в това, да използва всички средства, за да експлоатира колкото може повече труда, т. е да го прави колкото може по-производителен.

«Класата на капиталистите отначало отчасти, а в края на краищата *изцяло се освобождава от необходимостта от физически труд.* Интересът им изисква производителната сила на използваните от тях работници да е колкото е възможно по-голяма. Ето защо вниманието им почти изключително е насочено към *увеличаване на тази производителна сила.* Мисълта все повече се насочва към издирване на най-добрите средства за постигане на всички цели на човешкия труд;

знанията се разширяват, увеличават сферата на приложението си и съдействуват на труда» (*Richard Jones*. Textbook of Lectures on the Political Economy of Nations. Hertford, 1852. Lecture III, стр. 39) [Руски превод, стр. 316].

«Работодателят винаги ще се старае да икономисва време и труд» (*Dugald Stewart*. Lectures on Political Economy. In: The Collected Works of D. Stewart. Edited by Sir W. Hamilton. Vol. VIII. Edinburgh, 1855, стр. 318).

«Тези спекуланти *толкова икономисват труда на работниците*, който би трябвало да заплащат» (*J. N. Bidaut*. Du Monopole qui s'établit dans les Arts Industriels et le Commerce. Paris, 1828, стр. 13).

«*Численото нарастване на работниците* било голямо в резултат на усилената замяна на мъжкия труд с женски и особено на труда на възрастните с детски труд. Три момичета на 13 години с работна заплата от 6 до 8 шил. седмично навсякъде заменят един мъж на зряла възраст, работната заплата на когото се колебае от 18 до 45 шилинга» (*Th. De Quincey*. The Logic of Political Economy. Edinburgh and London, 1844, бележка към стр. 147). [V—179]

[V—179] «Икономията на производствените разходи не може да бъде нещо друго освен икономия на количеството труд, употребен за произвеждане (*Sismondi*. Etudes sur l'èconomie politique. Tome I. Bruxelles, 1837, стр. 22).

[V—180] Относно нарастването на капитала като предпоставка на разделението на труда, което едновременно увеличавало *броя на използваните работници*, А. Смит отбелязва:

«Колкото повече трудът се подразделя, количеството материал, което един и същ брой лица могат да преработят, нараства в голяма пропорция; а тъй като трудът на всеки работник става постепенно все по-прост, стига се дотам, че се изобретяват множество машини, за да се облекчи и скъси този труд.»

(Странна логика. Тъй като във все по-голяма степен трудът се свежда до прост труд, изобретяват машини, за да го облекчат и скъсят. Следователно — защото трудът е облекчен и скъсен чрез разделение на труда! Би трябвало да се каже: опростяват се и се диференцират оръдията, от съчетаването на които по-късно възниква машината.)

« И така, колкото повече се развива разделението на труда, за да бъде постоянно заангажиран същият брой работници, трябва предварително да се натрупа съответен запас от средства за живот и запас от материали и оръдия по-голям, отколкото би било нужно при по-малко развити условия. *Броят на работниците обаче нараства обикновено във всеки отрасъл на труда* едновременно с разрастването на разделението на труда, *или по-скоро именно разрастването на техния брой им дава възможност да се класифицират и да се подразделят по този начин*» (*Смит*. Цит. съч., том. II, стр. 193—194; увод към книга II) [Руски превод, стр. 203—204].

Пак там А. Смит ни представя капиталиста, винаги нащрек да повишава производителната сила на труда. Тук натрупването на капитала е предпоставка за разделението на труда и машините (тъй като се явявало като капиталистически начин на производство) и, обратно, натрупването е резултат от това повишаване на производителните сили. В цитираното място се казва:

«Както трудът не може да постигне това голямо развитие на производителната сила без предварително натрупване на капитали, така натрупването на капитали води естествено до това развитие. Човек, който употребява капитала си, за да му работят, се стреми непременно да го употребява така, че да му произвеждат колкото може по-голямо количество продукция: следователно той се стреми едновременно да устрои между работниците си най-подходящото разделение на труда и да ги снабди с най-добрите машини, които може да изобрети или които е в състояние да си набави. Средствата за успешно постигане на тези две цели обикновено са пропорционални на размера на капитала му или на броя на хората, които този капитал може да заангажира. И така, колкото повече нараства *капиталът, който привежда в движение труда,* не само се увеличава *количеството труд* в дадена страна, а освен това в резултат именно на това нарастване същото количество труд произвежда много по-голямо количество продукция» (пак там, стр. 194—195) [Руски превод, стр. 53)]:

[V—181] «Не повече от една четвърт от цялото наше население доставя всичко, което се потребява от всички (*Th. Hodskin.* Popular Political Economy. London, 1827, стр. 14) [Руски превод, стр. 53].

«Скъперническата икономия, която с безпокойство го» (надничаря) «следи, го обсипва с упреци при най-малкото прекъсване, което той допуска, и ако си позволи да си отдъхне за миг, заявява, че я краде» (*Linguet.* Théorie des Loix Civiles. Tome II. Londres, 1767, стр. 466).

За последиците (вредните) от разделението на труда, които А. Смит в глава I на I книга, където той специално разглежда разделението на труда, само леко засяга, той в V книга, която третира държавните приходи, се изказва, напротив, открито в духа на Фергюсън. Там се казва (кн. V, гл. 1, отдел III, статия II):

«С развитието на *разделението на труда* занятието на твърде голямото мнозинство на онези, които живеят от труда си, т. е. на масата от народа, се ограничава в твърде малък брой прости операции, твърде често в една или две. Но интелектът на повечето хора се формира неизбежно от обичайните им занятия. Човек, целият живот на който минава в изпълнение на малък брой прости операции, резултатите от които също са може би все същите или почти същите, няма условия да развива интелекта си, нито да упражнява въображението си в търсене на средства за отстраняване на затруднения, които не се срещат никога. Следователно той загубва естествено навика да развива или да упражнява способностите си и обикновено става толкова тъп и толкова невежа, колкото е възможно за човешко същество. Притъпяването на нравствените му качества. . . еднообразието на седящия му живот разваля, естествено, характера му и подтиска поривите му. . . То отслабва дори дейността на тялото му и го прави неспособно да разгръща силите си с известно напрежение и известна продължителност във всяко друго занятие освен онова, за което е приучен. И така, неговото умение в специалната му професия изглежда придобито за сметка на умствените му качества, социалните му добродетели и военните му заложби. Но това е състоянието, в което неизбежно изпада бедният работник, т. е. масата на народа във всяко цивилизовано и напреднало в промишлеността общество. . . Не е така в обществата, които обикновено наричат *варварски:* в общества на ловци, пастири и дори на земеделци, на онова ниско стъпало на земеделието, което предшествува прогреса на манифактурата и разширението на външната търговия. В тези общества разнообразните занятия на всеки индивид го принуждават да упражнява способностите си с постоянни усилия. . . Наистина, [V—182] в първобитно общество

занятията на всеки индивид не могат да бъдат много разнообразни, а при това и изобщо в обществото няма голямо разнообразие на занятията. . . Напротив, при все че в цивилизовано общество има малко разнообразие в занятията на по-голямата част от индивидите, общо в обществото има почти безкрайно разнообразие в занятията» (*Смит.* Цит. съч., т. IV, стр. 181—184) [Руски превод, стр. 556—558]. [V—182][99]

[V—183] Това, което ни поразява при разделението на труда, както и при всички форми на капиталистическото производство, е характерът на антагонизъм.

[*Първо.*] При разделението на труда *вътре* във фабриките работниците строго и закономерно са разпределени числено в известни пропорции по отделните операции, както това го изисква производството като цяло, продуктът на комбинирания труд. Напротив, ако разглеждаме обществото като цяло — общественото разделение на труда, — твърде много производители се оказват ту в един отрасъл на производството, ту в друг. Конкуренцията, поради която цената на стоката ту се покачва над стойността си, ту спада под нея, постоянно уравнява това неравенство и отстранява тази диспропорция, но също така постоянно ги възпроизвежда. Именно опосредствуваното от конкуренцията движение на стоковите цени определя като регулатор разпределението на масите производители между определени производствени отрасли, предизвиква постоянен отлив и прилив в отделните сфери на производството — така наречения закон за търсенето и предлагането, който, от една страна, определя цените, а, от друга страна, се определя от тях. Без да навлизаме в повече подробности по този пункт, разликата между това анархистично разпределение в рамките на обществото и урегулираното, твърдо разпределение в рамките на фабриката сама бие в очи.

Второ. В рамките на обществото различни отрасли на производството, които са само различни фази на производството, през които един продукт трябва да премине, за да придобие крайната си, последната си форма, облика, в който потребителната му стойност е готова (например отглеждане на лен, предене на лен, тъкане на ленено платно), са свързани помежду си, така че в края на краищата се кооперират — посредством стоковото обръщение — за произвеждане на един продукт. Ленът като стока противостои [V—184] на предача, преждата като стока противостои на тъкача. Тук покупката на стока и продажбата на стока опосредствуват взаимната връзка, която съществува вътрешно — като вътрешна необходимост — между тези упражнявани независимо един от друг отрасли на производството. Напротив, разделението на труда в рамките на манифактурата предполага *непосредствена* комбинация на различните операции, които създават *един определен* продукт. Този продукт става стока едва като резултат на

тези комбинирани операции. Напротив, частта от продукта, която всяка от тези частични операции създава, не се превръща в стока. Тук кооперацията е опосредствувана не от това, че продуктът на единия процес от самото начало влиза в другия като стока и по такъв начин разделените видове труд се допълват. Тук по-скоро се предполага *непосредствената* комбинация на видовете труд, та съвместният им продукт да се появи на пазара като стока.

Трето.

{След относителната принадена стойност абсолютната и относителната принадена стойност трябва да бъдат разгледани в тяхното съчетание. По-нататък — пропорциите на покачването и спадането. След това или по-скоро преди това — изменението, което претърпява начинът на производство, като стане капиталистически. Трудовият процес е подчинен на капитала вече не само формално. Различните средства, с които капиталът създава относителната принадена стойност, повишава производителните сили и увеличава масата на продуктите, са все обществени форми на труда, които обаче се явяват като обществени форми на капитала — начини на съществуване на самия капитал в рамките на производството. Така че показва се не само как капиталът произвежда, но и как се произвежда самият капитал, показва се собственият му генезис. Показва се още, че тази определена форма на общественото производствено отношение, чрез която миналият труд става капитал, отговаря на определено стъпало на развитието на материалния производствен процес, на определени материални, но сами тепърва исторически създадени условия на производството — условия на производството, изходните пунктове на които естествено принадлежат на предкапиталистически стадий на общественото производство. Създаването и развитието на тези условия на производството съвпада с генезиса на самия капитал, докато производството не започне да се движи върху придобитата капиталистическа база, когато вече въпросните условия на производството само се разширяват и възпроизвеждат. По-нататък този генезис на капитала се явява същевременно като процес на отчуждаване на труда, като отчуждаване, като представяне на собствените обществени форми на труда като чужди на него сили. И откъм масата, която капиталистическото производство изисква, капиталът се явява като обществена форма, а не като форма на независимия единичен труд. След това трябва да се покаже доколко капиталът е производителен и да се свърже с въпроса за производителния и непроизводителния труд. По-нататък работната заплата и принадената стойност като *доход,* изобщо формата на *доход,* която ни е нужна, за да преминем към натрупването на капитал.}[100]

Във фабриката различните операции са системно разделени по

план и към тях са придадени различни работници по правило, което им противостои като принудителен, чужд и наложен им отвън закон. Взаимната връзка на комбинираните видове труд, единството им противостои на отделния работник също като воля, като персонално единство, като командуване и върховен надзор на капиталиста; също като собствената им кооперация им се явява не като тяхно дело, като собственото им обществено съществуване, а като битие на свързващия ги капитал, като форма на съществуване на [V—185] капитала в непосредствения производствен процес, в трудовия процес. Напротив, в самото общество разделението на труда изглежда свободно, т. е. тук — *случайно,* наистина свързано с вътрешна взаимна връзка, която обаче се представя като продукт както на обстоятелствата, така и на произвола на независими един от друг стокопроизводители. Съществено различни, както разделението на труда — като специфично капиталистически начин на производство, — разделението на труда във фабриката противостои на разделението на труда в обществото като цяло, двете се обуславят взаимно. Фактически това само означава, че едрата промишленост и свободната конкуренция са две взаимно обуславящи се форми, облици на капиталистическото производство. Впрочем тук трябва да се избягва всяко позоваване на конкуренцията, тъй като тя е въздействие на капиталите един върху друг, следователно вече предполага разглеждането на капитала изобщо.

Стоката като най-елементарна форма на богатството беше изходният ни пункт. Стока и пари са двете най-елементарни форми на битието, форми на съществуването на капитала, но се развиват в капитал едва при определени условия. Не може да има образуване на капитал освен на основата на стоковото производство и стоковото обръщение, следователно на вече дадено, до известна степен развито стъпало на търговията, докато, обратно, стоковото производство и стоковото обръщение (което включва паричното обръщение) съвсем не предполагат капиталистическото производство, за да съществуват, а по-скоро се явяват като необходимо дадена историческа предпоставка на последното. Но, от друга страна, стоката тепърва става *всеобщата* форма на продукта, всеки продукт трябва да приеме формата на стока, покупката и продажбата обхващат не само излишъка от производството, но и необходимото за самото съществуване и дори различните условия на производството широко се явяват в самия производствен процес като стоки, опосредствувани чрез покупка и продажба, само на основата на капиталистическото производство. Ето защо, докато стоката, от една страна, се явява като предпоставка на образуването на капитал, от друга страна, стоката като *всеобща* форма на продукта се явява също така по същество като продукт и резултат на капитала. При други начини на производство продукти отчасти приемат формата

на стоки. Напротив, капиталът неизбежно произвежда стока, произвежда продукта си като стока или не произвежда нищо. Ето защо едва с развитието на капиталистическото производство, т. е. едва с развитието на капитала, се реализират и общите закони, формулирани за стоката, например, че стойността на стоката се определя от съдържащото се в стоката общественонеобходимо работно време. Тук се вижда как дори категории, които принадлежат към по-раншни производствени епохи, на основата на различен начин на производството получават специфично различен характер — исторически характер.

Превръщането на парите — които сами са само превърната форма на стоката — в капитал става само когато работоспособността (не работникът) се превърне в стока, следователно когато категорията стока още от самото начало е завладяла цяла сфера, от която иначе е била изключена. Само когато масата на работещото население е престанала да се явява на пазара като стокопроизводител, а, напротив, вместо да продава продукта на труда продава самия труд или поточно работоспособността си, производството в целия си обсег, в цялата си широта и дълбочина става ***стоково производство,*** всеки продукт се превръща в стока и самите предметни условия на всяка отделна производствена сфера влизат в нея като стоки. Само на основата на капитала, на капиталистическото производство стоката действително става всеобщата елементарна форма на богатството. В това вече се съдържа обстоятелството [V—186], че развитието на разделението на труда в обществото, където то се явява в случайна форма, и капиталистическото разделение на труда във фабриката взаимно се обуславят и създават.

Обстоятелството, че производителят произвежда само стока, т. е. че потребителната стойност на продукта съществува за него само като средство за размяна — този факт включва, че производството му изцяло почива на общественото разделение на труда, и че следователно с производството си той задоволява само една съвсем едностранна потребност. Но, от друга страна, това всеобщо произвеждане на продуктите като стоки става само на основата на капиталистическото производство и в обсега на неговото разпространение. Например ако капиталът още не е завладял земеделието, голяма част от продукта ще се произвежда все още непосредствено като средство за живот, а не като стока; голяма част от работещото население все още няма да е превърната в наемни работници и голяма част от условията на труда все още няма да е превърната в капитал.

Капиталистическото производство, следователно регламентираното разделение на труда в рамките на фабриката, непосредствено увеличава свободното разделение на труда в рамките на обществото (съвсем независимо от обусловеното от масовото производство раз-

ширение на сферата на размяната, на световния пазар) с това, че прави труда на определен брой работници по-ефективен, че следователно постоянно освобождава част от работните сили за нови видове труд и с това същевременно развива дотогава латентни или несъществуващи потребности и видове труд за задоволяването им. [Същото] и чрез увеличаване на населението, чрез поевтиняване на средствата за живот, нужни за възпроизвеждане и умножаване на работоспособностите; също така с това, че принадената стойност, онази част, която става доход, сега се стреми да се реализира в най-разнообразни потребителни стойности.

Там, където *стоката* се явява като господствуваща форма на продукта, а индивидите, за да могат изобщо да произвеждат, са принудени да произвеждат не само продукти, потребителни стойности, средства за живот, а, напротив, потребителната стойност на стоката за тях е само веществен носител на разменната стойност, средство за размяна, потенциални пари, следователно, където те трябва да произвеждат *стока,* отношението им едни към други — доколкото се разглежда обмяната на веществата на дейностите им, изобщо отношението им в рамките на производството — е отношение на *стокопритежатели*. Но както стоката се развива едва в размяната на стоки — т. е. в стоковото обръщение, — така стокопритежателят се развива в облиците на продавач и купувач. Продажба и покупка, отначало произвеждането на продукта като стока, след това произвеждането на стоката като пари и метаморфозата на стоката, при която тя в последователни стадии се представя като стока, пари, пак стока — това са движенията, с които производствата на независими един от друг индивиди се опосредствуват *обществено*. *Обществената* форма на продукта и производството им, т. е. общественото отношение, в което стокопроизводителите влизат като такива, е именно само произвеждането на техния продукт като *стока* и *пари,* а актовете, движенията, в които той последователно приема тези различни определения, са продажба и покупка.

И така, каквато и да е вътрешната, необходимата, произтичащата от природата на потребностите им и от вида на самите произвеждащи ги дейности взаимовръзка, която свързва различните потребителни стойности, следователно и различните произвеждащи ги, съдържащи се в тях видове труд, в единно цяло, тоталност, система от дейности и богатство — в каквато степен потребителната стойност на едната стока и да е потребителна стойност (като средство за потребление или средство за производство) за другия стокопритежател, — *общественото* отношение, в което стокопритежателите влизат, е произвеждането на техния продукт като стока и пари и движението, в което те като носители на метаморфозата на стоките [V—187] си противостоят.

Ако съществуването на продуктите един за друг като стоки и оттук съществуването на индивидите като стокопритежатели и по-развито като продавачи и купувачи само по себе си предполага обществено разделение на труда — защото без последното индивидите биха произвеждали не стока, а непосредствено потребителна стойност, средства за съществуване за себе си, — то освен това предполага определено разделение на обществения труд, а именно разделение, което *формално* е абсолютно случайно и е предоставено на свободното хрумване и произвола на стокопроизводителите.

Доколкото тази свобода е ограничена, тя е ограничена не от държавни или други външни въздействия, а от условията за съществуване, от характерностите, които правят от стоката стока. Последната трябва да има потребителна стойност за обществото, т. е. за купувачите, следователно трябва да задоволява определени действителни или въображаеми потребности. Това е база, на която разчита отделният стокопроизводител, но негова работа е дали ще задоволява съществуващи потребности, или чрез своята потребителна стойност ще предизвиква нови потребности, или пък ще направи погрешно сметките си и ще създаде нещо безполезно. Негова работа е да намери купувач, за когото стоката му да има потребителна стойност. Второто условие, което той трябва да изпълни, е да не употреби за стоката си повече труд, отколкото е обществено необходимото за произвеждането ѝ работно време, а това се проявява в обстоятелството, че за произвеждането ѝ не му е нужно повече работно време, отколкото средно е нужно на производителите, които произвеждат същата стока.

И така, производството на продукта като стока — ако стоката е необходимата форма на продукта, всеобща форма на производството, така че опосредствува и задоволяването на жизнените потребности чрез продажба и покупка — обуславя общественото разделение на труда, което наистина по съдържание почива на базата на потребности, на взаимовръзка на дейности и т. н., но взаимовръзката на които формално е *опосредствувана* само чрез произвеждането на продукта като стока, чрез стоенето на производителите един срещу друг като стокопритежатели, като продавачи и купувачи, следователно се явява, от една страна, като продукт на *скрита* природна необходимост, проявяваща се в индивидите само като нужда, потребност, способност и т. н., от друга страна — като резултат от тяхното независимо благоволение, обусловено само от същността на продукта — да трябва да бъде потребителна стойност и разменна стойност.

Освен това продуктът приема общо формата на стока — отношението на производителите един към друг като продавачи и купувачи става господствуваща над тях обществена взаимовръзка само

където самата работоспособност е станала стока за своя притежател, следователно работникът е станал наемен работник, а парите — капитал. И обществената взаимовръзка между притежателя на пари и работника е само такава между стокопритежатели. Отношението се модифицира, поражда нови обществени отношения поради специфичната природа на стоката, която работникът има за продан, и поради своеобразния начин, по който купувачът ѝ я потребява, както и поради специфичната цел, заради която я купува. Между другото капиталистическото производство води със себе си разделението на труда във фабриката, а то — наред с другите използвани от капитала средства за производство — води до масово производство, откъдето трябва да се развие по-нататък безразличието на потребителната стойност на продукта за производителя, производството само за продажба, продуктът само като стока.

[V—188] И така, оказва се, че свободното, привидно случайно, неконтролирано и предоставено на произвола на стокопритежателите *разделение на труда в рамките на обществото* отговаря на систематичното, планомерно, регламентирано, протичащо под командуването на капитала разделение на труда във фабриката и че двете равномерно се развиват съвместно и се пораждат чрез взаимодействие.

Напротив, в онези форми на обществото, където самото обществено разделение на труда се явява като установен закон, като външна норма, подчинено на правилата, там разделението на труда, което например образува базата на манифактурата, или съвсем липсва, или се среща само спорадично и само в начални стадии. Например цеховите закони определят твърде нисък максимум калфи, които един майстор може да държи. Именно с това му се пречи да се развие в капиталист. С това разделението на труда вътре в работилницата се изключва само. (Да се развие по-подробно.)

Платоновият главен аргумент в полза на разделението на труда — че ако някой извършва различни работи, следователно извършва едната или другата като странична работа, продуктът трябва да изчаква удобния за работника момент, докато, обратно, работата трябвало да се съобразява с изискванията на продукта* — е бил напоследък изтъкнат от собствениците на предприятия за избелване и боядисване против подчиняването им на фабричните закони. {«Законът за предприятията за избелване и боядисване», влязъл в сила на 1 август 1861 г.} Цялата работа се състои в това, че съгласно фабричните закони действието на законите било разпространено и върху предприятията за избелване и боядисване,

---

* Вж. настоящия том, стр. 277—279. *Ред.*

«по време на почивка за хранене, която може да представлява произволна част от определените за хранене час и половина, никое дете, юноша или жена не бива да бъдат заети с работа или да остават в някое помещение, в което по това време протича някакъв производствен процес; и на всички младежи и жени трябва да се дава почивка за хранене в едно и също време на деня».

[Като привежда това изискване на фабричните закони, фабричният инспектор продължава:]

«Собствениците на предприятия за избелване и боядисване се оплакват от изискваната от закона едновременност на обедната почивка за предприятията им на основание, че докато машините във фабриките могат без вреда да бъдат спрени във всеки момент и при спиране само намалява производството, то нито една от такива операции, като *опърляне,* изпиране, минаване на валяк, каландриране и боядисване, не може да бъде прекъсната в даден момент без риск да бъде повредена тъканта. . . Да се налага принудително един и същ обеден час за всички работници, означава при случай да се излага ценно имущество на риск да бъде повредено поради незавършване на едни или други операции» («Report of the Inspectors of Factories for the half year ending 31st October 1861». London 1862, p. 21—22).

(*Един и същ обеден час* е установен, защото иначе става невъзможно да се контролира дали работниците изобщо получават обедна почивка.)

* * *

Различни видове разделение на труда

«У народи, достигнали известно стъпало на цивилизация, срещаме три типа разделение на труда: *първият,* който ще назовем *всеобщ,* се свежда до разделяне на производителите на земеделци, промишленици и търговци — то отговаря на трите основни отрасъла на националната икономика; *вторият,* който [V—189] би могъл да бъде наречен *специален,* е разделянето на всеки род производство на видове. Така например в *първичните* отрасли на производството трябва да се разграничава професията на земеделеца от тази на миньора и т. н. Най-сетне *третият тип разделение* на труда, който може да бъде наречен *разделение на работата* или на *труда* в същинския смисъл, е, който *съществува* в отделните *занаяти и професии* и който се състои в това, че много работници разпределят помежду си работите, които трябва да бъдат извършени, за да се прави един и същ полезен и търговски предмет, като всеки от тях извършва само една операция, която няма за резултат цялостното изработване на *произвеждания предмет,* а този резултат се получава само чрез *обединяване на работата на всички работници,* заети с изработването на този предмет. Такова разделение на труда е установено в *повечето манифактури* и *фабрики,* където повече или по-малко голям брой работници са заети с произвеждане на един единствен вид *стока,* като всички *изпълняват различни операции* «(*Skarbek. F.* Théorie des Richesses Sociales. 2ème éd. Paris, 1840. Tome I, стр. 84—86).

«Третият тип разделение на труда е този, който се провежда *в самите фабрики.* . . Той възниква от момента, когато има *капитали, предназначени* за основаване на манифактури, и *господари на фабрики,* които правят всички *авансир-*

вания, необходими за организиране труда на работниците, и които могат с помощта на средствата си да разчитат, че ще възстановят разходите, направени за изработване на продуктите, които те доставят за размяна» (цит. съч., стр. 94—95).

Проста кооперация.

«Освен това трябва да се отбележи, че това частично разделение на труда може да се направи дори когато работниците са заети с една и съща работа. Например зидарите, които си подават тухли от ръка на ръка по висока скеля, извършват все една и съща работа, а при това между тях съществува един вид разделение на труда, което се състои в това, че всеки от тях придвижва тухлата на дадено разстояние и че всички заедно я придвижват до определеното място много по-бързо, отколкото, ако всеки от тях носеше отделно тухлата си до високото място на скелята» (*Скарбек*. Цит. съч., стр. 97—98).

γ) МАШИНИ. ПРИЛОЖЕНИЕ НА ПРИРОДНИ СИЛИ И НАУКА (ПАРА, ЕЛЕКТРИЧЕСТВО, МЕХАНИЧНИ И ХИМИЧНИ ФАКТОРИ)

[ПРЕДПОСТАВКИ И ПОСЛЕДИЦИ ОТ КАПИТАЛИСТИЧЕСКОТО ПРИЛОЖЕНИЕ НА МАШИНИ]

[V—190] *Джон Стюарт Мил* отбелязва:

«Съмнително е дали всички направени досега механични изобретения са облекчили тежкия всекидневен труд поне на едно човешко същество» [*J. St. Mill.* Principles of Political Economy, Vol. II, London, 1848, стр. 312; във 2-ро издание (1849 г.) — 314].

Той би трябвало да каже: поне на един трудещ се човек. Но въз основа на капиталистическото производство машините съвсем нямат за цел да облекчават или да скъсяват всекидневния труд на работника.

«Стоките са евтини, но са направени от човешка плът» ([*J. B. Byles.*] Sophisms of Free-Trade. 7th edit. London, 1850, стр. 202).

Съвсем общо казано, целта на машините е да намаляват стойността на стоката, следователно — да намаляват нейната цена, да я поевтиняват, т. е. да скъсяват необходимото за произвеждане на една стока работно време, но съвсем не да скъсяват работното време, през което работникът е зает с произвеждане на тази по-евтина стока. Фактически касае се не за това, да се скъси работният ден, а, както при всяко развитие на производителната сила на капиталистическа основа, да се скъси работното време, от което работникът се нуждае за възпроизвеждане на работоспособността си, с други думи — за произвеждане на своята работна заплата, следователно да се скъси онази част от работния ден, през която работникът работи за себе си, да се скъси *заплатената* част на неговото работно време и чрез скъсяването

на тази част да се удължи другата част на деня, през която той работи даром за капиталиста, да се удължи *незаплатената* част на работния ден, неговото *принадено работно време*. Защо навсякъде с въвеждането на машините расте жаждата за поглъщане на чуждо работно време и — докато законодателството не се види принудено да се намеси — вместо работният ден да бъде скъсен, напротив, той бива удължен отвъд естествените му граници, следователно се удължава не само относителното принадено работно време, а съвкупното работно време — този *феномен* ще разгледаме в 3-а глава[101]. [V—190]

[V—196] *Към стр. 190.*

«Обаче едновременно с увеличението на броя на работниците имаше и увеличение на обема на извършваната от всеки от тях работа. Сега трудът на заетите във фабричното производство работници е *тройно повече,* отколкото е бил при въвеждането на такива операции. Няма съмнение, че машините извършват работа, която би изисквала напрягане на мускулите на милиони хора; но освен това те *невероятно увеличиха* труда на хората, които са подчинили на ужасното си движение» («Ten Hours'Factory Bill. The Speech of Lord *Ashley* M. P. in the House of Commons, on Friday, March 15th, 1844, стр. 6).

«Помощник инспекторът Бейкър съобщава («Factory Reports» 1843), че видял няколко жени, които — той бил уверен — едва що били навършили 18 години и били принуждавани да работят от 6 часа сутрин до 10 часа вечер с прекъсване за хранене общо само $1^1/_2$ часа. В други случаи, които той привежда, жени били принуждавани да работят цялата нощ при температура от 70 до 80 градуса. . .[102]

Аз срещнах (казва г-н Хорнър във «Factory Reports», 1843) много млади жени, току-що навършили 18-годишна възраст, които работеха от $5^1/_2$ часа сутрин до 8 часа вечер без прекъсване, ако не се броят $^1/_4$ час за закуска и $^3/_4$ час за обед. С увереност може да се каже, че те работеха по $15^1/_2$ часа в денонощие.*

Между тях (казва г-н Сандърс във «Factory Reports», 1844) има жени, които няколко седмици подред с прекъсване общо само няколко дни работеха от 6 часа сутрин до 12 часа през нощта с по-малко от 2 часа за хранене; през 5 нощи в седмицата това им оставя по 6 от 24 часа, за които те трябва да изминават пътя до фабриката и обратно и да си починат в леглата»(Ашли. Цит. съч., стр. 20—21).

За ранното изхабяване на работоспособността, с други думи, за ранното остаряване в резултат на насилственото удължаване на работното време:

«В 1833 г. получих писмо от г-н Ашуорт, едър фабрикант в Ланкашър, в което имаше следните интересни редове: «Разбира се, сега вие ще се интересувате за старците, които, както казват, умират или стават негодни за работа, когато достигнат 40-годишна възраст или скоро след това.» Обърнете внимание на употребения израз «старци» за 40-годишни хора» (пак там, стр. 12).

«В отчета си от 1833 г. членът на правителствената комисия Макинтош (един от членовете на комисията, изпратени специално за събиране на показания против материалите на комисията от 1832 г.) казва: «Макар и да бяхме подготвени от наблюдаването на подобна експлоатация на деца, все пак много трудно е

---

* Би трябвало да бъде: $13^1/_2$ часа в денонощие. *Ред.*

да се *повярва възрастта* на възрастни хора, посочена от самите тях, толкова пълна е преждевременната им старост» (пак там, стр. 13).

(Тези цитати се отнасят към III тетрадка, стр. *b* след стр. 124-та*.) [V—196]

[V—190] Само в отделни случаи капиталистът чрез въвеждане на машини цели *пряко намаляване на работната заплата,* при все че винаги такъв е случаят, когато вместо квалифициран труд той постави прост труд и когато вместо труд на възрастни мъже той постави труд на жени и деца. Стойността на стоката се определя от съдържащото се в нея *обществено необходимо работно време.* При въвеждане на нови машини, докато масата от производството продължава все още на основата на старите средства за производство, капиталистът може да продава стоката *под* обществената ѝ стойност, при все че я продава над индивидуалната ѝ стойност, т. е. над *работното време*, което му е нужно, за да я произведе при новия производствен процес. Следователно тук принадената стойност изглежда да произхожда за него от продажбата, от надхитрянето на другите стокопритежатели, от повдигане на цената на стоката над стойността ѝ, а не от намаляване на необходимото работно време и удължаване на принаденото работно време. Впрочем и това е само привидно. В резултат на изключителната производителна сила, която тук трудът е получил за разлика от средния труд в същия отрасъл, той в сравнение с последния става по-висш, така че например един негов работен час е равен на $^{5}/_{4}$ работни часа от средния труд, прост труд, издигнат на по-висока степен. Капиталистът го заплаща обаче като среден труд. По такъв начин по-малък брой работни часове става равен на по-голям брой работни часове от средния труд. Той го заплаща като среден труд, а го продава като това, което е — по-висш труд, определено количество от който = по-голямо количество от средния труд.

При тази предпоставка тук е достатъчно работникът да работи по-малко време, отколкото средният работник, за да произведе същата [V—191] стойност. И така, фактически той работи по-малко работно време — отколкото средният работник, — за да произведе еквивалента на работната си заплата, т. е. за да произведе средствата за живот, необходими за възпроизвеждане на своята работоспособност. Следователно той дава на капиталиста по-голям брой работни часове като принаден труд и само този относителен принаден труд дава на капиталиста при продажбата излишъкът на цената на стоката над нейната стойност. При продажбата той само реали-

* Вж. настоящия том, стр. 215—217. *Ред.*

зира това принадено работно време, или (което е същото) тази принадена стойност, която следователно произхожда не от продажбата, а от скъсяването на необходимото работно време и следователно от относителното увеличаване на принаденото работно време. Дори капиталистът, който въвежда нови машини, да плащаше по-висока от средната работна заплата, реализираният от него излишък над нормалната принадена стойност, над реализираната от другите капиталисти в същия отрасъл, би произхождал само от това, че работната заплата не бива повишена *в същата* пропорция, в която този труд се покачва над средния труд, че следователно има винаги относително увеличение на принаденото работно време. Следователно и този случай трябва да се подведе под общия закон, че принадената стойност = принаден труд.

Машините — щом се прилагат капиталистически и вече не са в началните си стадии, когато най-често не са нищо повече от по-мощен занаятчийски инструмент — предполагат *простата кооперация,* и то, както ще видим по-нататък, последната се явява като много по-важен момент за машините, отколкото за почиващата на разделение на труда манифактура, където простата кооперация се проявява само в принципа на многократните, т. е. не само в това, че различните операции са разпределени между различни работници, но има пропорция от бройки, при което определен брой работници биват на група зачислени към отделните операции и всяка група бива подчинена на някоя операция.

В *механичната фабрика,* най-развитата форма на капиталистическото приложение на машините, е съществено, че мнозина вършат *едно и също нещо*. Това дори е главният ѝ принцип. Освен това приложението на машини първоначално предполага като условие за съществуването си почиващата на разделение на труда манифактура, тъй като самата *фабрикация на машини* — следователно съществуването на машината — почива на фабрика, в която принципът на разделението на труда е проведен напълно. Едва на по-нататъшно стъпало на развитие самата фабрикация на машини се извършва въз основа на машините — посредством механична фабрика.

«В детството на механиката машиностроителната фабрика предлагаше картината на разделението на труда в многобройните му стадии; пилата, свределът и стругът са имали всеки своите работници съобразно с ловкостта им; но умението на работещите с пила и свредел работници е сега заменено с фрезмашини, машини за жлебове, бормашини, а умението на стругарите на метал е заменено с механичен струг» (*Юър*. Цит. съч., том I, стр. 30—31)[103].

Развилото се в манифактурата разделение на труда се повтаря, от една страна, в рамките на механичната фабрика, макар и в твърде намален мащаб; от друга страна, както ще видим по-късно, меха-

ничната фабрика отхвърля най-съществените принципи на почиващата на разделение на труда манифактура. Най-сетне приложението на машини увеличава разделението на труда в рамките на обществото, увеличава броя на обособените отрасли и на независимите производствени сфери.

Основният принцип на приложението на машини е заместване на квалифициран труд с *прост* труд; следователно и свеждане на масата на работната заплата до средната работна заплата, т. е. свеждане на необходимия труд на работника до средния минимум и свеждане на производствените разходи на работоспособността до производствените разходи на простата работоспособност.

[V—192] Увеличението на производителната сила посредством простата кооперация и разделение на труда не коства нищо на капиталиста. Те са безплатни природни сили на обществения труд в определените форми, който той приема при господството на капитала. Приложението на машини не само привежда в движение производителни сили на обществения труд за разлика от труда на отделния индивид. То превръща прости природни сили като вода, вятър, пара, електричество и т. н. в потенции на обществения труд. А това е независимо от използването на механичните закони, които действуват в същинската, работещата част (т. е. механично или химично пряко преобразуващата суровия материал част) на машините. Впрочем тази форма на увеличаване производителните сили, а оттук — на [скъсяване] необходимото работно време се отличава със следното. Част от прилаганата чиста природна сила в тази си приложима форма е продукт на труда, като например превръщането на водата в пара. Там, където двигателната сила се среща в естествен вид, както например водата като водопад и т. п. {между прочем крайно характерно е, че през XVIII столетие французите са карали водата да действува хоризонтално, а немците винаги са правили изкуствен водопад}, посредникът, с който движението се предава на същинските машини, например водното колело, е продукт на труда. А това важи изцяло за самите машини, които непосредствено преработват суровината.

И така, за разлика от простата кооперация и разделението на труда в манифактурата машината е произведена производителна сила; има стойност, явява се като стока (пряко като машина или косвено като стока, която трябва да бъде потребена, за да придаде желаната форма на двигателната сила) в сферата на производството, където тя действува като машина, като част от постоянния капитал. Като всяка част от постоянния капитал тя прибавя към продукта стойността, която се съдържа в самата нея, т. е. оскъпява го с работното време, което е било нужно за собственото ѝ произвеждане.

Ето защо, при все че в тази глава разглеждаме изключително отношението на променливия капитал към стойностната величина, в която той се възпроизвежда — с други думи, отношението на употребения в някоя сфера на производството необходим труд към принадения труд, така че преднамерено изключваме разглеждането на отношението на принадената стойност към постоянния капитал и към съвкупната сума на авансирания капитал, — употребата на машини налага наред с изразходваната за работна заплата част от капитала да се разгледат и другите части на капитала. А именно принципът, че приложението на средства, с които се увеличава производителната сила, увеличава относителното принадено време и с това относителната принадена стойност, почива на поевтиняването на стоките, оттук скъсяването на работното време, необходимо за възпроизвеждане на работоспособността, в резултат на това изобретение, с което се увеличава производителната сила, т. е. един и същ брой работници за едно и също време произвежда повече потребителни стойности. Но в случая на прилагане на машини този резултат се постига само чрез по-големи капиталовложения, чрез потребление на налични стойности, чрез привнасяне на елемент, който в размера на собствената си стойност увеличава стойностната величина на продукта, стоката.

Преди всичко що се отнася до суровия материал, неговата стойност си остава, естествено, същата, по какъвто начин и да се обработва — а именно стойността, с която той влиза в производствения процес.

[V—193] Освен това прилагането на машини намалява количеството труд, което се поглъща от определено количество суров материал, или увеличава количеството суров материал, което за определено работно време се превръща в продукт.

Ако разглеждаме тези два елемента, произведената с помощта на машини стока съдържа по-малко работно време, отколкото произведената без тях, представлява по-малка стойностна величина, по-евтина е. Но този резултат се постига само чрез промишленото потребление на стоки — съществуващи във вид на машини стоки, — чиято стойност влиза в продукта.

Следователно, тъй като стойността на суровия материал си остава същата независимо от това, дали са били употребени машини или не; тъй като количеството на работното време, което превръща определено количество суров материал в продукт и следователно в стока, намалява прилагане на машини; поевтиняването на произведените с машина стоки зависи само от едно единствено обстоятелство: съдържащото се в самата машина работно време да е по-малко от работното време, което се съдържа в заместената от машината

работоспособност; влизащата в стоката стойност на машините да е по-малка — т. е. = минус работно време — от стойността на заместения от тях труд. А тази стойност = на стойността на работоспособността, чийто приложен брой намалява в резултат на въвеждането на машините.

Колкото повече машините излизат от детския си стадий, колкото повече се различават по размери и характер от занаятчийския инструмент, който първоначално са заместили, толкова те стават по-масови и по-скъпи, изискват за произвеждането си повече работно време, абсолютната им стойност се покачва, макар че стават относително по-евтини, т. е. макар че по-ефективната машина пропорционално с ефективността си струва по-малко от по-малко ефективната, т. е. количеството работно време, което струва собственото ѝ производство, нараства в много по-малка пропорция, от количеството работно време, което тя замества. Но във всеки случай абсолютната ѝ стойност прогресивно се покачва, следователно тя прибавя към произведената от нея стока абсолютно по-голяма стойност, особено в сравнение със занаятчийския инструмент или дори с простите и почиващи на разделението на труда инструменти, които тя замества в производствения процес.

И така, произведената с по-скъпото оръдие на производството стока трябва да бъде по-евтина от произведената без него; съдържащото се в самата машина работно време трябва да е по-малко от заместеното от нея. Това зависи от две обстоятелства.

1) Колкото по-голяма е ефективността на машината, колкото повече тя повишава производителната сила на труда, в пропорцията, в която тя дава възможност на един работник да извършва работата на много работници, расте масата на потребителните стойности и следователно на стоките, които се произвеждат с машината за едно и също работно време. *С това се увеличава броят на стоките, в които отново се появява стойността на машината.*

Съвкупната стойност на машините се появява отново само в съвкупността на стоката, в чието производство са участвували като средство на труда. Тази съвкупна стойност се разпределя на съответни части между отделните стоки, от сбора на които се състои съвкупната маса. И така, колкото по-голяма е тази маса, толкова по-малка е стойностната част на машините, която се появява отново в отделната стока. Въпреки разликата между стойността на машините и тази на занаятчийския инструмент или на простото оръдие на труда в стоката влиза по-малка част от стойността на машините, отколкото от оръдията на труда и работоспособността, които машината замества, и то в пропорцията, в която стойността на машината се разпределя на по-голяма съвкупна сума продукти, стоки.

Една предачна машина, която поглъща едно и също работно време в 1000 фунта памук, се появява отново в отделния фунт прежда само като $^1/_{1000}$ част от стойността ѝ, докато — ако за същото време тя допринасяше за изпридане само на 100 фунта — в отделния фунт прежда би се появила отново $^1/_{100}$ от стойността ѝ, следователно в този случай той би съдържал десет пъти повече работно време, десет пъти повече стойност, би бил 10 пъти по-скъп, отколкото в първия случай. [V—194] Следователно машини могат да бъдат използвани (на капиталистическа основа) само при обстоятелства, когато изобщо е възможно масово производство, производство в голям мащаб (вж. на стр. 201 *цитата от Роси*). [V—194]

[V—201] {*Към началото на стр. 194.*

«Разделението на труда и използването на мощни машини са възможни само в предприятия, които предлагат достатъчно работа на всички групи работници и дават големи резултати. Колкото по-значителен е продуктът, произвеждан от предприятието, толкова по-малък е *относителният разход* за инструменти и машини. Ако две машини с еднаква мощност произвеждат за едно и също време едната 100 000 метра, а другата 200 000 метра от същия плат, можете да кажете, че първата машина е два пъти по-скъпа от втората, че в едното предприятие се използва двойно по-голям капитал, отколкото в другото» (*Rossi*. Cours d'économie politique. Année 1836—1837. In: «Cours d'économie politique». Bruxelles 1843, стр. 334).} [V—201]

[V—194] 2) Още при почиващата на разделение на труда манифактура, както и при занаятчийската промишленост и т. н., намираме, че оръдията на труда (както и друга част от условията на труда, например сгради) в своя *цял обем* влизат в *трудовия процес* било пряко като средство на труда, било косвено като условия (например сгради), които са необходими, за да протича трудовият процес. Но в *процеса на образуване на стойността* те влизат само *на части*, на порции, а именно — само в обема, в който те се изхабяват в трудовия процес, където заедно с потребителната им стойност се потребява и разменната им стойност. Тяхната потребителна стойност като средство на труда влиза изцяло в трудовия процес, но тя се запазва известен период, който обхваща сбор от трудови процеси, в които те все отново служат за произвеждане на същия вид стоки, т. е. все отново служат на нов труд като средства на труда за преработване на нов материал. Потребителната им стойност като такива средства на труда е изхабена едва в края на такъв по-кратък или по-дълъг период, през който същият трудов процес е бил повтарян все отново. Следователно разменната им стойност се появява изцяло отново само в съвкупната сума на стоките, в производството на които те са служили през време на такъв период — на целия период от встъпването им в трудовия процес до отстраняването им от процеса. Ето за-

що във всяка отделна стока влиза само определена кратна част от стойността им. Ако оръдието служи 90 дни в стоките, които се произвеждат всеки ден, би се появила отново $^1/_{90}$ от стойността им. Тук неизбежно се прави една мислена средна сметка, тъй като стойността на оръдието се появява изцяло отново само за целия период на трудови процеси, за който то се е изхабило изцяло — следователно в съвкупната сума от стоки, в производството на които то е участвувало през този период. Следователно се смята така, че всеки ден средно се изхабява такава голяма съответна част от потребителната стойност на оръдието (това е фикцията), следователно толкова голяма съответна част от стойността му се появява отново в продукта на този един ден.

С въвеждането на машините, с което средствата на труда придобиват голяма стойностна величина и се представят в масивни потребителни стойности, тази разлика между трудов процес и процес на образуване на стойност нараства и става значителен момент в развитието на производителната сила и характера на производството. Например в една фабрика с механични тъкачни станове, която функционира 12 години, изхабяването на машините и т. н. по време на трудовия процес на един ден е незначително и затова онази част от стойността на машините, която се появява отново в отделната стока или дори в продукта на цяла година, е относително незначителна. Тук миналият, опредметеният труд влиза масово в трудовия процес, докато само сравнително незначителна част от тази част на капитала се изхабява в този трудов процес, така че влиза в процеса на образуване на стойност и затова се появява отново в продукта като част от стойността. Ето защо колкото значителна и да е стойностната величина, която представляват влизащите в трудовия процес машини и свързаните с тях сгради и т. н., в сравнение с тази съвкупна стойностна маса само относително малка част от нея влиза в еднодневния [V—195] процес на образуване на стойност, а оттук и в стойността на стоката; относително тя оскъпява стоката, но само незначително и в много по-малка степен, отколкото би я оскъпил заменението от машините ръчен труд. Ето защо, колкото и голяма да изглежда онази част от капитала, която е авансирана за машини, спрямо частта, която е авансирана за живия труд, на който тези машини служат като средство за производство, все пак тази пропорция се оказва много малка, ако онази част от стойността на машините, която се появява отново в отделната стока, бъде сравнена с погълнатия в същата стока жив труд, а и прибавената както от машината, така и от труда стойностна част се оказва малка в сравнение със стойността на самия суров материал.

Едва чрез машините общественото производство в голям мащаб

придобива силата да включи изцяло в трудовия процес продукти, които представляват голямо количество минал труд, т. е. големи стойностни маси, да ги включи изцяло като средства за производство, докато само относително малка съответна част от тях влиза в процеса на образуване на стойност, който протича по време на отделния трудов процес. Капиталът, който в тази форма влиза във всеки отделен трудов процес, е голям, но пропорцията, в която потребителната му стойност се изхабява, се потребява по време на този трудов процес и затова стойността му трябва да бъде възстановена, е относителна малка. Машината като цяло действува като средство на труда, но прибавя стойност към продукта само в пропорцията, в която трудовият процес я обезценява, обезценяване, което е обусловено от степента на изхабяване на потребителната ѝ стойност по време на трудовия процес.

И така, изброените под 1) и 2) условия, от които зависи произведената от по-скъпото оръдие стока да е по-евтина от произведената с по-евтиното оръдие, съдържащата се в самата машина стойност да е по-малка от стойността на работоспособностите, които тя замества, се свеждат до следното. Първото условие е масово производство; зависи от това, доколко голяма е масата стоки, която 1 работник може да произведе за *същото работно време,* в сравнение с онази маса, която той би произвел без машината. С други думи, зависи от степента, в която *труд се замества от машината,* т. е. от това, дали максимално се намалява масата работоспособност, която се използва с оглед на масата на продукта, дали максимално много работоспособности се заместват от машината и дали частта на капитала, която е авансирана за труд, се оказва относително малка в сравнение с онази част на капитала, която е авансирана за машини. А второто — колкото голяма да е състоящата се от машини част на капитала, частта от стойността на машината, която се появява отново в отделната стока, т. е. стойностната част, която машината прибавя към отделната стока, е малка в сравнение със съдържащите се в същата стока стойностни части на труда и суровия материал, и то защото за дадено работно време цялата машина влиза в трудовия процес, но само относително незначителна част от нея влиза в процеса на образуване на стойност; цялата машина влиза в трудовия процес, но винаги само съответна част от стойностната величина на машината [влиза в процеса на образуване на стойност].

Съобразно с това трябва да се внесе поправка в следната критика по адрес на Рикардо:

«Рикардо говори за съдържащата се например в чифт чорапи, «част от труда на машиностроителя, изразходван за произвеждане на машината». А при това *целият труд,* който произвежда всеки отделен чифт чорапи, ако говорим за от-

делния чифт, включва *целия* труд на машиностроителя, а не част от него; защото една машина произвежда много чифтове чорапи и нито един от тези чифтове не би могъл да бъде произведен без някоя част от машината («Observations on certain Verbal Disputes in Political Economy». London, 1821, стр. 54). [V—195]

[V—196] При прилагане на машини авансираната за суров материал част на капитала нараства още несравнено по-бързо в сравнение с авансираната в работна заплата част, отколкото при простото разделение на труда. Към това се прибавя новата и сравнително голяма маса на авансирания за средства на труда, машини и т. н. капитал. Следователно с развитието на промишлеността расте едновременно спомагателната[104] част на капитала по отношение на авансираната за жив труд.

* * *

[V—197] Една от първите последици от въвеждането на новите машини, преди да са станали господствуващи в своя производствен отрасъл, е *удължаването* на работното време на работниците, които продължават да работят със старите несъвършени средства за производство. Произведената с машината стока — при все че се продава *над* индивидуалната ѝ стойност, т. е. над съдържащото се в самата нея количество работно време — се продава *под* досегашната обществена, всеобща стойност на продукта от същия вид. Ето защо обществено необходимото работно време за произвеждане на тази определена стока е *намаляло,* но не работното време на работниците, които работят със старите оръдия на производството. Така че ако 10 часа работно време са достатъчни за възпроизвеждане на неговата работоспособност, неговият продукт от 10 часа не съдържа вече *10 часа необходимо работно време* (т. е. необходимото работно време за произвеждане на този продукт при новите обществени условия на производството), а може би само 6 часа. Ето защо, ако той работи 14 часа, тези негови 14 часа представляват само *10 часа необходимо работно време* и в тези 14 часа на неговия труд са реализирани само 10 часа необходимо работно време. Ето защо и продуктът има само стойността на продукт на 10 часа всеобщ необходим обществен труд. Ако работи самостоятелно, той би трябвало да удължи работното време. Ако работи като наемен работник, следователно неизбежно работи и принадено време, при всяко удължаване на абсолютното работно време средният принаден труд за капиталиста ще се получи само ако работната заплата на работника спадне под предишното средно равнище, т. е. от повечето часове, които той работи, по-малко се присвояват от самия него, не защото трудът му е станал по-производителен, а защото е станал по-непроизводителен, не защото за по-

малко работно време той създава **същото** количество продукт, а защото приспадащото му се количество бива намалено.

* * *

Принадената стойност = принаден труд — както абсолютна, така и относителна, — която капиталът създава чрез прилагане на машини, възниква не от *работоспособностите*, които машините *заместват*, а от работоспособностите, които те прилагат.

«Съгласно Бейнс първокласна памукопредачна фабрика не може да се построи, съоръжи с машини, парни двигатели и газ с по-малко от 100 000 ф. ст. Парен двигател от 100 конски сили привежда в движение 50 000 вретена, които ще произведат 62 500 мили тънка памучна прежда за 1 ден. В такава фабрика 1000 работници ще изработят толкова прежда, колкото 250 000 работници биха изработили без машини» (*S. Laing*. National Distress. London, 1844, стр. 75).

В този случай принадената стойност на капитала произхожда не от спестения труд на 250 работници, а от труда на единия работник, който ги замества; не от заместените 250 000 работници, а от 1000-та заангажирани. Именно техният принаден труд се реализира в принадената стойност. Потребителната стойност на машината — а обстоятелството, че замества човешки труд, е нейната потребителна стойност — не определя нейната стойност, а последната се определя от труда, необходим за собственото ѝ производство. Тази нейна стойност, която тя притежава, преди да бъде приложена, преди да встъпи в производствения процес, е единствената стойност, която тя като машина прибавя към продукта. Тази стойност капиталистът е заплатил при покупката на машината.

Като приемем, че стоките се продават по тяхната стойност, *относителната принадена стойност,* която капиталът създава посредством машините, както и чрез прилагане на всякакви други устройства, които увеличават производителната сила на труда и с това намаляват цената на отделния продукт, се състои само в това, че поевтиняват необходимите за възпроизвеждане на работоспособността стоки, така че се скъсява необходимото за възпроизвеждане на работоспособността работно време, което е само еквивалент на работното време, съдържащо се в работната заплата; така че при [V—198] еднакво времетраене на съвкупния работен ден се удължава принаденото работно време (има някои модифициращи обстоятелства, за които по-късно). Това скъсяване на необходимото работно време е резултат, който е в полза на цялото капиталистическо производство и изобщо намалява производствените разходи на работоспособността, защото по предпоставка произведената от машините стока изобщо влиза във възпроизводството на работоспособността.

За отделния капиталист това обаче не е мотив да въвежда машини — общ резултат, от който той особена полза няма.

Първо. Въвеждането на машини, било че замества занаятчийската промишленост (както например при преденето), следователно изобщо за пръв път подчинява на капиталистическия начин на производство един промишлен отрасъл; било че революционизира някоя манифактура, почиваща преди това на просто разделение на труда (както в машиностроителната фабрика); най-сетне било че измества предишни машини с по-съвършени или разпростира прилагането на машините в някоя фабрика върху преди това още необхванати от тях частични операции — във всички тези случаи то удължава, както отбелязахме по-горе, *необходимото работно време* за все още подчинените на стария начин на производство работници и удължава съвкупния им работен ден.

Но от друга страна, въвеждането на машини относително *скъсява* необходимото работно време във фабриките, където са нововъведени. Ако след въвеждането на механични тъкачни станове 2 работни часа на ръчния тъкач са вече = само на 1 обществено необходим работен час, то сега 1 работен час на работника на механичния тъкачен стан, преди последният да е навсякъде въведен в този вид тъкачество, е по-голям от необходимия работен час. Неговият продукт има по-голяма стойност от продукта на един работен час. Все едно прост труд да е издигнат на по-висока степен, или в него да е реализиран тъкачен труд от по-високо качество. Това важи в обсега, в който капиталистът, който използва механичния тъкачен стан, продава продукта на 1 час наистина под равнището на стария работен час, под досегашната му обществено необходима стойност, но над индивидуалната му стойност, т. е. над работното време, което самият той трябва да употреби за произвеждането му с помощта на механичния тъкачен стан. Следователно работникът трябва да работи по-малко часове, за да възпроизведе работната си заплата, необходимото му работно време се е скъсало в същата степен, в която неговият труд в същия отрасъл е станал труд от по-високо качество, така че продуктът на един работен час от него се продава може би по-високо от продукта на два работни часа във фабриките, където все още господствува старият начин на производство. Ето защо, ако нормалният ден остане същият — еднакво дълъг, — то тук принаденото работно време нараства, защото е скъсено необходимото работно време. Би било така дори в случай на повишаване на работната заплата, но все при предпоставката, че при новите условия работникът не употребява *толкова голяма* кратна част от деня като преди за възстановяване на работната си заплата или за възпроизвеждане на своята работоспособност. Естествено, това скъсяване на необходимото ра-

ботно време е временно и изчезва, щом всеобщото въвеждане на машините в този отрасъл сведе стойността на стоката пак до съдържащото се в нея работно време. Впрочем това е едновременно подбуда за капиталиста чрез въвеждане на все нови, малки подобрения да издига употребяваното от него работно време над равнището на общо необходимото в същата производствена сфера работно време. Това важи в който и производствен отрасъл и да се въведат машини и не зависи от това, дали произвежданите от тях стоки влизат в потреблението на самия работник.

Второ. От общия опит е известно, че щом машините бъдат приложени капиталистически — т. е. щом те излязат от детския си стадий, в който се появяват в много отрасли за пръв път, а именно само като по-производителна форма на старото занаятчийско оръдие, което обаче все още се използва по стария начин [V—199] от независими работници и семействата им, — щом се обособят и се противопоставят на работника като форма на капитала, *абсолютното работно време* — съвкупният работен ден — не се скъсява, а се удължава. Разглеждането на този случай спада към глава III[105]. Но тук трябва да посочим главните пунктове. Тук трябва да различаваме два момента. *Първо*: новите условия, в които се оказва работникът и които дават на капиталиста възможност насилствено да удължава работното време. *Второ*, мотивите, които подтикват капитала към тази операция.

Към пункт първи. Преди всичко променената форма на труда, привидната му лекота, която прехвърля на машината всяко мускулно усилие, както и умението. Поради първата причина удължаването отначало не се натъква на физическа невъзможност, а с втората се пречупва съпротивата на работника, тъй като неговата все още господствуваща при манифактурата, а сега прекъсната виртуозност вече не му позволява да се опре, а по-скоро позволява на капитала да заменства квалифицираните с неквалифицирани работници, които се поддават повече на неговия контрол. След това новата категория работници, която сега влиза [в производствения процес] като определящ елемент, изменя характера на цялата фабрика и по природата си е по-покорна на деспотизма на капитала. Това е елементът на женския и детския труд. Щом чрез традицията работният ден е веднъж насилствено удължен, нужни са, както в Англия, поколения, докато работниците успеят да го върнат в старите му граници. Ето защо удължаването на работния ден отвъд естествените му граници е плод на фабричната система.

«Очевидно е, че удълженото работно време е било предизвикано от обстоятелството, че броят на безпризорните деца, доставяни от различни краища на страната» (от трудовите домове), «е бил толкова голям, че господарите не били

зависими от работниците и веднъж създали посредством тези нещастни деца обичая на удължения труд, те много лесно могли да го наложат на съседите си» (*J. Fielden*. The Curse of the Factory System. London, 1836, стр. 11).

«Г-н Е., фабрикант, ми съобщи, че при него на механичиите тъкачни станове са заети изключително жени; така е навсякъде. Той дава решително предпочитание на омъжените жени, по-специално на онези, които имат у дома семейство, което зависи от поддръжката им. Те са по-внимателни и по-послушни от неомъжените жени и са принудени до крайност да напрягат силите си, за да изкарват необходимите средства за живот.» Така добродетели, присъщи изключително на женския характер, се използват във вреда на жените, чувството за дълг и нежността, заложени в женската природа, се превръщат в средство за заробване на жената, в източник на страданията ѝ» («Ten Hours'Factory Bill. The Speech of Lord Ashley, M. P. in the House of Commons, on Friday, March 15th, 1844». London, 1844, стр. 20).

Цитираният по-горе Филден казва:

«С усъвършенствуването на машините алчността на господарите подтиквала много от тях да изискват от работниците си повече труд, отколкото моглн да издържат» (пак там, стр. 34).

Неутолимата жажда за чужд труд (принаден труд) не е специфично присъща на прилагащия машини, а е движещ мотив на цялото капиталистическо производство. Тъй като сега фабрикантът се намира в по-добро положение, за да се отдаде на този стремеж, той, естествено, дава воля на алчността си. Трябва още да се отбележи, че двигателната сила, когато изхожда от хора (или дори от животни), [V—200] физически може да действува само през определено време на деня. Парната машина и т. н. не се нуждае от почивка. Тя може да действува през всякакъв период от време. [V—200]

[V—199] Към това се прибавят обаче особени обстоятелства, които в случай на приложение на машини придават изключителна острота на този стремеж.

[V—200] Машините и т. н. се реализират за по-дълъг период, през който един и същ трудов процес постоянно се повтаря за произвеждане на нова стока. Този период се определя по средно изчисление, според което съвкупната стойност на машините е преминала в продукта. Чрез удължаване на работното време отвъд границите на нормалния работен ден се скъсява периодът, за който авансираният за машини капитал е заместен от съвкупната продукция. Да приемем, че периодът е 10 години, ако се работи по 12 часа на ден. Ако се работи по 15 часа на ден, следователно ако работният ден се удължава с $^1/_4$, това за една седмица прави $1^1/_2$ дена = 18 часа. По предпоставка цялата седмица е равна на 90 часа. $^{18}/_{90} = ^1/_5$ седмица. И така от 10 години би била спестена $^1/_5$, т. е. 2 години. Следователно авансираният за машини капитал би се възстановил за 8 години.

Ако за това време машините действително са се изхабили, въз-

производственият процес е бил ускорен. Ако ли не — и машините са все още работоспособни, — нараства отношението на променливия капитал към постоянния, тъй като последният продължава да участвува в трудовия процес, без обаче да продължава да влиза в процеса на образуване на стойност. В резултат на това нараства, ако не принадената стойност (която изобщо вече е нараснала вследствие на удълженото работно време), то отношението на тази принадена стойност към съвкупната сума на авансирания капитал — а следователно [нараства и нормата на] печалбата. Към това се прибавя следното. При въвеждане на нови машини усъвършенствуванията следват бързо едно след друго. По такъв начин постоянно голяма част от старите машини губи част от стойността си или става съвсем негодна, преди да е изминал периодът на тяхното обръщение, т. е. преди стойността им да се е появила отново в стойността на стоките. Колкото повече бива скъсен периодът на възпроизводството, толкова по-малка е тази опасност и толкова повече капиталистът е в състояние, след като стойността на машините се е възвърнала при него за по-кратко време, да въведе новите, подобрени машини и да продаде старите много поевтино, които от своя страна могат да бъдат с полза употребени от друг капиталист, тъй като в неговото производство те от самото начало влизат като представители на по-малка стойностна величина. (По-подробно по това при *фиксирания капитал,* където да се приведат и примерите на *Бабедж.)*

Казаното важи не само за машините, а и за целия фиксиран капитал, който е свързан с машините и се обуславя от тях.

Впрочем за капиталиста съвсем не става дума само за това, по възможност бързо да си възвърне авансираната във фиксирания капитал стойностна маса, да я опази по такъв начин от обезценяване и отново да я притежава в ликвидна форма, а става дума преди всичко за прилагането на този капитал с печалба — голямата маса капитал, който е приел форма, в която той, от една страна, пропада като разменна стойност, от друга страна, е безполезен като потребителна стойност, освен доколкото бъде поставен в контакт с живия труд, за когото представлява фиксиран капитал. Тъй като авансираната за работна заплата част на капитала много се е намалила по отношение на съвкупния капитал — и специално по отношение на фиксирания капитал — и тъй като величината на принадената стойност зависи не само от нейната норма, а и от броя на едновременно влаганите работни дни, докато печалбата зависи от отношението на тази принадена стойност към съвкупния капитал, има спадане на нормата на печалбата. Най-простото средство, за да се попречи на това спадане, е, естествено, чрез удължаване на работния ден да се удължи, доколкото е възможно, абсолютният принаден труд и по такъв начин фик-

сираният капитал да се превърне в средство за присвояване на максимално възможното количество незаплатен труд. Ако фабриката бездействува, фабрикантът схваща това, като че ли работниците го крадат, тъй като във фиксирания капитал неговият капитал е приел форма, в която той е непосредствено асигнация за чужд труд. Всичко това е твърде наивно изразено от г-н Сениър, който през 1837 г. все още е бил на мнение, [V—201] че с развитието на машините работният ден — следователно абсолютното работно време — трябва неизбежно ускорено да нараства. Като привежда почтения Ашуорт за авторитет, Сениър казва:

«Широко разпространената разлика между продължителността на труда в памучните фабрики и в другите предприятия произтича от две причини: 1) преобладаването на фиксирания капитал над циркулиращия, което прави желателно удължаването на работния ден» (*N. W. Senior.* Letters on the Factory Act, as it affects the Cotton Manufacture. London, 1837, стр. 11).

С постоянното нарастване на фиксирания капитал в сравнение с циркулиращия капитал

«се засилват мотивите за удължаване на работното време като единствено средство, благодарение на което относителното увеличение на фиксирания капитал може да бъде направено печелившо. «Когато някой работник, ми каза г-н Ашуорт, захвърли лопатата си, той прави за това време безполезен капитал, който струва 18 пенса. Когато някой от нашите работници излезе от фабриката, той прави безполезен капитал, който е струвал 100 000 ф. ст.[106]» (Цит. съч., стр. 14).

Прави го безполезен! А машината е именно за това — именно затова в нея е авансиран толкова голям капитал, — за да изтръгва от работника труд. При всяко излизане от фабриката работникът действително извършва голямо престъпление спрямо капитал, който е струвал 100 000 ф. ст.

Ето защо отначало се практикуваше нощен труд, по-късно «в нашите фабрики обикновено се работеше 70—80 часа седмично» (цит. съч., стр. 15).

Една парна или друга машина, които работят само по няколко часа на ден или по няколко дни седмично, са загубени мощности. Ако работят целия ден, ще произведат повече, но още повече ще произведат, ако работят денем и нощем» (*J.-G. Courcelle-Seneuil.* Traité théorique et pratique des entreprises industrielles, commerciales et agricoles. 2-ème édition. Paris, 1857, стр. 48). [V—201]

[V—201] «Първите машини за фабрикуване на тюл бяха много скъпи при първото купуване — 1000 до 1200 ф. ст. Притежателите на тези машини намираха, че произвеждат повече. Но тъй като работното време на работниците беше ограничено на 8 часа, те не можеха по отношение на цената да се борят със стария начин на производство. Тук този недостатък произтичаше от значителната сума, което струваше първото въвеждане на машина. Но фабрикантите скоро забелязаха, че със същия разход на първоначален капитал и с малка добавка към циркулиращия капитал те биха могли да накарат същите машини да работят по 24 часа» (*Babbage.* Traité sur l'Economie des Machines et des Manufactures. Paris, 1833, стр. 279). [V — 201]

[V—206] *Към стр.. 201-ва.*

«От само себе си очевидно е, че при отливите и приливите на пазара и при сменящите се свивания и разширения на търсенето постоянно могат да се срещнат случаи, когато фабрикантът може да намери приложение на допълнителен циркулиращ капитал, без да използва добавъчен фиксиран капитал. . . ако *добавъчно количество суров материал може да бъде обработено без допълнителни разходи за сгради и машини*» (*R. Torrens.* On Wages and Combination. London, 1834, стр. 64).

Изобщо това е предимство при удължаване на работното време — спестяване на допълнителни разходи за сгради и машини.

[V—201] *Трето.* Доколкото приложението на машини скъсява работното време, за което може да бъде произведена една и съща стока, доколкото то намалява стойността на стоката и прави труда по-производителен, защото за едно и също време дава повече продукт. Дотолкова машините засягат само производителната сила на нормалния труд. Но както и преди определено количество работно време се представя в една и съща стойностна величина. Ето защо щом конкуренцията сведе цената на произведената с машини стока до нейната стойност, приложението на машини може да увеличи *принадената стойност,* печалбата [V—202] на капиталиста само доколкото чрез поевтиняване на стоката бъде намалена стойността на работната заплата, т. е. стойността на работоспособността, т. е. времето, необходимо за възпроизвеждането ѝ.

Впрочем тук се прибавя едно обстоятелство, в резултат на което дори без удължаване на работния ден прилагането на машини увеличава абсолютното работно време, а следователно и абсолютната принадена стойност. Това става, така да се каже, чрез *кондензиране на работното време,* като всяка частица време се изпълва повече с труд; нараства интензивността на труда. Посредством приложението на машини нараства не само производителността (следователно качеството) на труда, но нараства и *количеството труд* за дадено време. Порите на времето намаляват чрез, така да се каже, сгъстяване на труда. Вследствие на това 1 работен час представлява може би същото количество труд, което представляват $^6/_4$ работни часа среден труд, при който не се прилагат машини или не се прилагат толкова съвършени машини.

Работата се състои в следното. Там, където машините са вече въведени, усъвършенствуванията, които намаляват броя на работниците по отношение на масата на произведените стоки и по отношение на използваните машини, се придружават от обстоятелството, че с усъвършенствуваните машини нараства трудът на отделния работник, който замества един или двама работника, че следователно машините му дават възможност да извършва това, ко-

ето преди са извършвали двама или трима, само като го принуждават да увеличи своя труд и по-интензивно да изпълни с труд всяка частица време. По такъв начин за един и същ работен час работоспособността се изхабява по-бързо.

Да видим преди всичко какво съставителите на отчетите за фабричните работници говорят през различните периоди за паралелно с усъвършенствуване на машините нарастващия труд. Това следва, от една страна, от по-голямата скорост на машините, която работникът е длъжен да спазва; от друга страна — от по-големия брой машинни операции, които отделният работник трябва да контролира, както например когато броят на вретената в мюл-машината бъде увеличен, когато към това се прибавят двойни редици вретена или когато 1 тъкач трябва да контролира 2 или 3 тъкачни стана вместо един.

«Трудът, влаган сега във фабриките, е много повече, отколкото преди 30 или 40 години, тъй като значително нарасналата скорост на машините, обслужването на които се възлага на деца, изисква от работника увеличено внимание и голяма активност» (*J. Fielden*. The Curse of the Factory System. London, 1836, стр. 32).

И така, това е в 1836 г. Джон Фийлдън сам бил фабрикант.

Лорд Ашли (сега граф Шефтсбъри) в речта си, произнесена на 15 март 1844 г. за закона за десетчасовия работен ден, констатира следното:

«Трудът на заетите във фабричните процеси е понастоящем три пъти повече, отколкото е бил при въвеждането на тези операции. Без съмнение машините са извършили работа, която би изисквала физическата сила на милиони хора; но заедно с това те извънредно много са увеличили труда на онези, които те са подчинили на ужасното си движение» (цит. съч., стр. 6). «През 1815 г. трудът, който се състоял в контролиране на две мюл-машини, изработващи памучна прежда № 40 — при 12-часов работен ден, — бил свързан с необходимостта да се извървят 8 мили. През 1832 г. разстоянието, което за 12 часа трябвало да се извърви при контролиране на две мюл-машини, изработващи памучна прежда от същия номер, е възлизало на 20 мили, а често и повече. Но трудът, влаган от работниците, обслужващи мюл-машините, не се ограничава само с ходене. Има още много неща, които те трябва да правят. През 1835 г. един предач правел на всяка от тези мюл-машини по 820 изтегляния на ден; за две мюл-машини това прави 1640 изтегляния на работен ден. През 1832 г.* един предач е правел на всяка машина по 2200 изтегляния, което възлиза общо на 4400 изтегляния; през 1844 г. съгласно отчет, представен от опитен работник-предач, за същото време един работник прави 2400 изтегляния на всяка мюл-машина, което дава общо 4800 изтегляния на [V—203] работен ден, а в някои случаи изискваното количество труд е дори още по-голямо» (пак там, стр. 6—7).

«Пред мен лежи документ, подписан от 22 манчестърски работници-предачи, в който те твърдят, че 20 мили е минималното разстояние, което те трябва да

* Така е в оригинала. Очевидно трябва да бъде: «През 1839 г.» *Ред.*

извървят, при това те уверяват, че обикновено то е значително по-голямо. Имам и друг документ, предаден ми в *1842* г. . . който констатира, че трудът *прогресивно се увеличава;* той се увеличава не само защото трябва да се извървява по-голямо разстояние, но и защото се увеличава количеството на произвежданата стока, докато броят на работниците относително намалява, а освен това и защото понастоящем често се преде по-лош сорт памук, който се обработва по-трудно» (пак там, стр. 8—9).

«В кардирното отделение също има *значително нарастване на количеството труд;* сега един работник трябва да извършва работа, която по-рано се е полагала на двама. В тъкачното отделение, където работят много работници, главно жени. . . през последните няколко години количеството труд се увеличи с цели 10% поради увеличената скорост на машините. През 1838 г. за седмица се произвеждаха 18 000 чилета прежда; през 1843 г. броят им нарасна на 21 000. През 1819 г. броят на ударите на совалката на механичния тъкачен стан беше 60 на минута, а през 1842 г. той стигна до 140, което говори за извънредно голямо увеличение на труда, тъй като сега се изисква по-голяма точност и по-голямо внимание към извършваната работа» (пак там, стр. 9).

{Докато машините дават възможност на някой фабрикант да продава стоката над *индивидуалната* ѝ стойност, важи следното, което показва, че дори в този случай принадената стойност произтича от скъсяване на необходимото работно време — форма на относителната принадена стойност:

«Печалбата на един човек зависи не от това, че той се разпорежда с *продукта* на труда на други хора, а от това, че се разпорежда със *самия труд.*» «Ако някой може да продава» (при покачване на паричната цена на стоката) «стоките си на по-висока цена, докато работната заплата на работниците му остава неизменна, той без съмнение ще спечели от повишаването на цената независимо от това, дали цените на другите стоки се повишават или не. Сега по-малка част от това, което той произвежда, е достатъчна, за да привежда в движение този труд и затова по-голяма част остава за самия него» («Outlines of Political Economy». London, 1832, стр. 49—50) (от един малтусианец[107]).}

Фабричните отчети доказват, че в промишлените отрасли, които (до април 1860) бяха подчинени на действието на фабричния закон, следователно в които седмичният труд беше сведен от закона до 60 часа, работните заплати не са спаднали, а по-скоро са се покачили (1859 г., сравнена с 1839 г.), докато те положително са спаднали във фабриките, тогава все още

«трудът на децата, младежите и жените не беше ограничен».

Тук става дума за

«фабрики за щамповане, избелване и боядисване, където до 1860 г. работното време си оставаше, каквото е било преди 20 години, и където понякога принуждавали работниците, които били под закрилата на фабричните закони, да работят по 14 и 15 часа на ден» («Reports of the Inspectors of Factories for the half year ending 30th April 1860», p. 31—32). [V—203]

[V—204] Към стр. 203-та. Следващите данни изобщо показват, че с прогреса на промишлеността от 20 години насам работната заплата е спаднала значително в различни фабрични отрасли.

Предприятия за щамповане, боядисване и избелване (60 часа седмично)

	1839 г.	1859 г.
Размесвач на бои	35 шил.	32 шил.
Машинен щамповач	40 »	38 »
Старши майстор	40 »	40 »
Блокорезач	35 »	25 »
Блокщамповач	40 »	28 »
Бояджия	18 »	16 »
Мияч и черноработник	16 и 15 »	16 и 15 »

Боядисване (61 часа седмично)

	1839 г.	1859 г.
Скробвачи	18 шил.	22 шил.
Избелвачи	21 »	18 »
Бояджии	21 »	16 »
Апретурщици	21 »	22 »

(вж. пак там, стр. 32). [V—204]

[V—203] В първия вид фабрики производството се е увеличило сравнително повече, отколкото преди и едновременно, както показва бързото разпространение на фабриките, се е увеличила печалбата на фабрикантите.

«Големите усъвършенствувания, направени в машините, извънредно много повишиха производителната им сила. Без всяко съмнение стимулът за тези усъвършенствувания, особено по отношение на *по-голямата скорост на машините* е било скъсяването на работния ден. Тези усъвършенствувания и *по-интензивният* труд на работниците доведоха до това, че. . . за по-кратко време се извършва не по-малък обем работа, отколкото по-рано при по-продължителния работен ден» («Reports of the Inspectors of Factories for the half year ending 31st October 1858», p. 9, 10. Сравни още «Reports of the Inspectors of Factories for the half year ending 30th April 1860», стр. 30 и сл.).

[V—204] Явлението, че законът за десетчасовия работен ден не намали печалбата на английския фабрикант въпреки скъсяването на работния ден, се обяснява с две причини:

1) С това, че английският работен час стои по-високо от континенталния, отнася се към последния като по-сложен труд (т. е. че отношението на английския фабрикант към чуждестранния е подобно на отношението на фабрикант, който въвежда нови машини, към своя конкурент).

«При равни други условия английският фабрикант може за дадено време да изпълни значително по-голяма работа, отколкото чуждестранният фабрикант, и то толкова по-голяма, че да компенсира разликата в работния ден между 60-часовата седмица у нас и 72-или 80-часовата в чужбина. Освен това транспортните средства в Англия дават възможност на фабрикантите почти от самата фабрика да предават стоките на железницата, откъдето те могат почти непосредствено да бъдат натоварени на кораба за експортиране» («Reports of the Inspectors of Factories for the half year ending 31st October 1855». London, 1856, p. 65).

2) Това, което се скъсява от абсолютното работно време, се спечелва от уплътняване на работното време, така че сега фактически 1 работен час е равен на $^6/_5$ работни часа или повече. Както абсолютното удължаване на работния ден отвъд известни граници (отвъд естествения ден) се натъква на естествени пречки, така и уплътненият работен ден си има граници. Въпрос е, дали масата труд, която сега се дава във фабриките при закона за десетчасовия работен ден, изобщо би могла да се даде например за 12 часа при същата интензивност.

«Фактически една категория фабриканти»

(«тъй като не желаят да въвеждат две смени с деца под 13 години, които работят по 6 часа),

«фабрикантите на вълнена прежда сега рядко наемат деца под 13 години, т. е. такива, които работят половин работно време. Те са въвели усъвършенствувани и различни видове нови машини, които напълно премахват необходимостта от детски труд. Например за илюстрация: чрез добавяне към съществуващите машини на апарат, наречен *пресуквачна машина,* трудът на шест или четири деца, работещи по половин работно време — в зависимост от особеностите на всяка машина, — може да бъде изпълняван от един младеж. . . Системата на половин работно време до известна степен стимулираше изобретяването на пресуквачната машина» («Reports of the Inspectors of Factories for the half year ending 31st October 1858». London, 1858, p. 42—43).

Във всеки случай този резултат от скъсяването на абсолютното работно време ни показва как фабрикантите търсят средства да удължават относителния принаден труд, да скъсяват необходимия труд. Едновременно той ни показва как машините не само дават възможност на отделния работник да извършва работата на мнозина, но и увеличава изискваната от него величина труд, като по такъв начин придава на неговия работен час по-висока стойност и с това относително намалява времето, необходимо на самия работник за възпроизвеждане на работната си заплата [V—204]

[V—205] Както казахме, това се получава чрез увеличаването на скоростта на машината и по-големия брой работещи машини, които отделният работник трябва да контролира. Отчасти това се постига, като се измени конструкцията на машината, която дава двигателната

сила, така че машина със същото тегло, с относително, а често и с абсолютно намалени разходи поставя в движение по-голям брой машини и с по-бързо движение.

«И така, изтъкнатите в отчета факти свидетелствуват, че фабричната система се разпространява със стремителна бързина; че *макар на една конска сила да се пада същият брой работници, както и преди, броят на работниците по отношение на машините се е намалил;* че вследствие икономията на енергия и благодарение иа други усъвършенствуваиия парният двигател е в състояние да приведе в движение машини с по-голямо тегло и че увеличението на количеството на полагания труд може да бъде постигнато чрез усъвършеиствуване на машините и методите на производство, чрез увеличаване скоростта на машините и чрез много други причини» («Reports of the Inspectors of Factories for the half year ending 31st October.» p. 20).

«В отчета си за октомври 1852 г. . . .г-н Хорнър цитира. . . писмо на Джеймс Несмит, изтъкнат граждански инженер от Патрикрофт близо до Манчестър, обясняващо природата на най-новите усъвършенствувания в парния двигател, благодарение на които същият двигател може да върши повече работа при по-малък разход на гориво. . . Между другото в това писмо се казва: «Не би било много лесно да се дадат точни данни за увеличението на количеството работа, извършвана от еднакви двигатели, в които са направени някои или всички тези усъвършенствувания. Обаче аз съм уверен, че ако би могло да се получи точеи отчет, резултатите биха показали, че машини, поставени в движеиие от парен двигател и със същото тегло, както и преди, сега извършват средно поне *50%* повече работа и че в много случаи същите парни двигатели, които по време на пределна скорост от 220 фута развиваха мощност от 50 конски сили, сега развиват мощност над 100 конски сили» (пак там, стр. 14).

«В отчета за 1828 г.» — казва Хорнър («Reports for the half year ending 31st October 1856») — «се посочва броят на парните двигатели и водните колела, както и мощността им в конски сили. По онова време данните са давали много по-точна оценка за действително използваната мощност, отколкото данните в отчетите за *1850* или за *1856* година. В тези отчети всички данни за мощността на двигателите и водните колела са посочени в номинални конски сили, а не в конските сили, които действително се използват или могат да бъдат използвани. Съвременният парен двигател от 100 конски сили може да развива значително по-голяма мощност, отколкото преди, и това става благодарение на усъвършенствуванията в конструкцията му, благодарение на обема и конструкцията на котлите и т. н. По такъв начин номиналната мощност на съвременния фабричен парен двигател може да се разглежда само като условен показател, въз основа на който трябва да се изчислява действителната му мощност» (пак там, стр. 11).

Четвърто. Замяна на простата кооперация със система от машини.

Както системата от машини отстрани или революционизира развилата се в разделението на труда кооперация, така в много случаи тя е отстранила или революционизирала простата кооперация. Например, когато операции като жънене, сеене и т. н., които изискват едновременно заангажиране на много работници, бъдат заменени със сеялки или жътварки. Същото е при изстискването на гроздовия сок, когато пресата за изстискване замени тъпченето с крака. Същото е, когато парната машина се използва за издигане на

строителните материали до върха на постройката или до височината, където [V—206] ще бъдат използвани.

«Стачката на ланкашърските строителни работници (1833) въведе странно приложение на парния двигател. Последният се прилага сега в няколко града вместо ръчния труд за издигане на различни строителни материали до върха на постройката, където се използват по предназначение» ([*E. C. Tufnell.*] Character, Object, and Effects of Trades' Unions. London, 1834, стр. 109). [V—206]

[V—206] *Пето. Изобретяване и прилагане на машини като средство против стачки и т. н., както и против искания за повишаване на работната заплата.*

Стачки се правят най-често или за да се избегне намаляване на работната заплата, или за да се наложи повишаване на работната заплата, или за да бъдат определени границите на нормалния работен ден. При това тук винаги става дума да се ограничи абсолютната или относителната маса на принаденото работно време или да се предостави част от него на самия работник. Срещу това капиталистът прилага въвеждане на машини. Тук машината пряко се явява като средство за скъсяване на необходимото работно време. Едновременно с това тя се явява като форма на капитала, като негова власт *над* труда, като негово средство за потъпкване на всякакви претенции на труда за самостоятелност. Тук машините и *по замисъл влизат в играта като враждебна на труда форма на капитала.* Селфакторите в преденето, вълнокардирните машини, така нареченият ремъчен делител вместо въртяната с ръка пресуквална машина (също и във вълненото предачество) и т. н. — това са все машини, изобретени, за да се потъпкват стачки. [V—206]

[V—207] Така и

«автоматичният апарат за боядисване и изплакване е бил изобретен под натиска на същите тези деспотични обединения» (а именно работнически обединения)

(тук става дума за предприятията за щамповане на басма, където били въведени гравирани цилиндри, движени с парна сила; с такива цилиндри се щамповали 4—6 цвята едновременно).

Във връзка с изобретяването на нова машина за тъкачество Юър казва:

«Така ордата недоволници, които се смятаха за непобедими зад старите позиции на разделението на труда, се оказаха под флангов удар и тъй като средствата им за защита бяха анулирани от съвременната тактика с машините, тя бе принудена безусловно да капитулира» (*Ure.* Philosophie des manufactures. Bruxelles, 1836, tome II, стр. 141, 142).

Тези нови машини имат за резултат или да направят предишния труд съвсем излишен (както например труда на предача посредством

селфактора), или да намалят броя на нужните работници и да опростят новия труд в сравнение с предишния (както например труда на даракчиите с помощта на дарак).

«Най-честата причина за стачките в памучната промишленост беше въвеждането на усъвършенствувани машини и по-специално увеличаването на размерите на мюл-машините, с което броят на вретената, които един предач може да обслужва, непрекъснато нарастваше. . . При въвеждане на такива усъвършенствувани машини в предприятието си фабрикантът уговаря с работниците си да им плаща известен минимум на парче, но все пак в такъв размер, че в резултат на по-голямата мощност на машината седмичната им работна заплата да се покачва, а не да спада. . . Но тази сделка е във вреда на господарите и работниците във фабриките, където тази усъвършенствувана машина не била въведена» ([*E. C. Tufnell.*] Character, Object, and Effects of Trades'Unions, London 1834, стр. 17—18).

«В 1829 г. избухва сериозна стачка. Малко преди това някои фабриканти въведоха мюл-машини с по 400—500 вретена, благодарение на което работещите на тях предачи, макар и да им плащаха за изработеното количество продукт само по $^3/_5$ от предишната сума, можеха да изкарват поне толкова, колкото изкарваха онези, които работеха на старите машини. В резултат на тази стачка 21 фабрики и 10 000 души останаха без работа за 6 месеца» (пак там, стр. 19).

«Стачката (1833) у г-да Хайндс и Дерхем (в западната част на Йоркшър) предизвика изобретяването на дарака, който направи съвсем излишен труда на онази категория работници, които бяха главните инициатори в тази история; тази машина нанесе на организацията им такъв удар, от който тя никога вече няма да успее да се оправи» (пак там, стр. 61—62).

[V—207] Така че и «*въвеждането на парата* се оказа антагонист на човешката сила» (*P. Gaskell* (хирург). Artisans and Machinery. London, 1836, стр. 23).

«Излишните работни ръце ще дадат на фабрикантите възможност да понижат равнището на работната заплата; но увереността, че всяко значително намаление на работната заплата би било придружено от незабавни огромни загуби поради стачки, продължителни прекъсвания и разни други затруднения, които ще възникнат по пътя им, ги принуждава да предпочитат по-бавния процес на усъвършенствуване на машините, чрез което те няма да се нуждаят от нови работници дори да утроят производството» (пак там, стр. 314).

«Нека фабричните работници не забравят, че в действителност техният труд представлява много ниска категория квалифициран труд, че никой друг труд не се усвоява по-леко и като се вземе под внимание качеството, не се заплаща по-добре, че никой друг труд не може да се получи на разположение толкова бързо и в такова изобилие чрез кратко обучаване дори на най-малко сръчни хора». «Фактически машините на господаря играят в производството много по-важна роля, отколкото трудът и умението на работниците, на което всеки обикновен работник може да се научи за 6 месеца» (The Master Spinners and Manufacturers' Defence Fund. Report of the Committee appointed for the Receipt and Apportionment of this Fund, to the Central Association of Master Spinners and Manufacturers». Manchester, 1854, стр. 17, 19).

Във връзка с «железния човек» (автоматичната мюл-машина[108]) Юър казва:

«Когато капиталът вземе на служба науката, бунтовните ръце на труда винаги стават покорни» [*Юър*. Цит. съч., том. II, стр. 140].

«Необходимостта да се увеличават размерите на предачните машини, необ-

ходимост, породена от постановленията на работническите асоциации, даде напоследък изключителен импулс на механиката. . . *Удвоявайки размерите на своята мюл-машина*, собственикът може да се отърве от посредствените или вироглавите работници и отново да стане господар в предприятието си, което е голямо предимство» (пак там, стр. 134).

Този похват има за цел

«да повиши или поне да запази *заплатите на отделните предачи*, но като намали *броя на работниците, необходими* за същото количество продукция; така че заангажираните преуспяваха, докато масата работници бездействуваха» (пак там, стр. 133—134).

Железният човек. . . творение, предназначено да *възстанови реда* сред работническите класи» (пак там, стр. 138). [V—207]

[V—207] «Първите фабриканти, които трябвало изцяло да се опират на ръчния труд, периодично понасяли тежки преки загуби поради непокорния дух на своите работници, които използвали всеки удобен случай, за да предявяват исканията си, когато пазарната конюнктура е особено неблагоприятна. . . Бързо приближаващата се криза би пресекла успешно развитието на фабричното дело, но парата и използването ѝ в машинното производство изведнъж обърнаха хода на събитията против работниците» (Гаскел. Цит. съч., стр. 34—35).

[V—208] *Шесто. Дързостта на работниците да искат частично да си присвояват* [*плодовете на*] *нарасналата чрез машините производителност на своя труд.*

«В желанието си да отстояват работната заплата трейдюнионите *се опитват да постигнат участие в печалбите от усъвършенствуваните машини*. . . Те искат по-висока заплата във връзка с намаляването на работния ден. . . С други думи, те се стремят да прокарат *данък върху усъвършенствуванията в промишлеността*» («On Combinations of Trades». New Edition. London, 1834, стр. 42).

«Принципът за регулиране на работната заплата с предполагаеми печалби на господаря, който се състои в искане за по-високо възнаграждение при усъвършенствувани машини, е съвсем неприемлив. Впрочем прилагането на този принцип не се ограничава с някой вид печалба. На 7 август 1824 г. бояджиите започнали стачка; те оповестили с плакат, че господарите им постигнали повишение на цената за боядисване *в по-голям размер* от съответната прибавка, която работниците искат. . . По такъв начин работната заплата съвсем изменя характера си и или поглъща печалбата, или се превръща в данък върху печалбата» (пак там, стр. 43—44).

Седмо. По-голяма непрекъснатост на труда. Използване на отпадъците и т. н. В заключителния стадий може да се работи повече, щом с помощта на машините се доставя повече суровина.

Непрекъснатостта на труда нараства изобщо с прилагането на машини (изобщо на фиксиран капитал).

Освен това: тъй като машината снабдява по-обилно с материал на труда промишлените отрасли, за които продуктът ѝ служи като суров материал. Например през XVIII век ръчните тъкачи винаги са страдали от невъзможността да си доставят материал (прежда) за

работата си. По тази причина често имало значителни прекъсвания, от което те изпадали в «лишения».

«Това, което бе спечелено сега благодарение усъвършенствуването на предачната машина, произтичаше не от повишаването на *равнището на заплащане на труда,* а от обикновено недостатъчно наситения пазар и от *постоянното нарастване на производството на прежда, което им даваше възможност да работят пълно работно време» (Гаскел,* Цит. съч., стр. 26—27).

Един от главните резултати от прилагането на машините е

«тази възможност постоянно да се работи пълно работно време в същия отрасъл.»

За самостоятелно работещия дребен човечец това би било възможност да работи пълно работно време. За капиталиста това е възможност да кара други да работят пълно работно време.

Това, което тук предачната машина прави за тъкачеството, снабдявайки го с прежда, прави изобретеният през 1793 г. от Илай Уитни (от Кънектикът) влакноотделител, снабдявайки предача с памук. Плантаторът е имал достатъчно негри, за да сее голямо количество памук, но не достатъчно, за да отделя влакното от семето. Следователно това значително намалявало количеството на произвежданата суровина и увеличавало разходите например за един фунт памук.

«За пълното отделяне на фунт памучно влакно от семето било нужно средно един ден. . . Изобретението на Уитни давало на собствениците на неговата машина с един човек напълно да очистват от семена по [100] фунта семена; оттогава производителността на влакноотделителя се е повишила още повече.»[109]

[V—209] Същото в *Индия.*

«Другото зло за Индия, което едва ли би могло да се очаква в страна, която експортира повече труд от която и да било друга страна на света с изключение може би на Китай и Англия, се състои в *невъзможността да се сдобие с достатъчно количество работни ръце за очистване на памука.* Вследствие на това голяма част от реколтата остава неприбрана, а друга част събират от земята, след като памукът вече е окапал и естествено е загубил цвета и отчасти е изгнил. По такъв начин поради *недостиг на работна ръка* в сезона фактически плантаторът е принуден да се лишава от голяма част от реколтата, към която така жадно гледа Англия» («Bengal Hurkaru. Bi.- Monthly Overland Summary of News», 22nd Juli 1861).

«С обикновена *чурка* [*Churka*] един мъж и една жена очистваха 28 фунта памук на ден. С чурката на д-р Форбс двама мъже и едно момче очистват по 250 фунта памук на ден» («Bombay Chamber of Commerce Report for 1859—1860», p. 171). «Шестнадесет от тези (споменати по-горе) «машини, движени от волове, могат да очистят един тон памук на ден, т. е. толкова, колкото обикновено за един ден изработват 750 души» («Paper read by Dr. Watson, Reporter on the Products to the Government of India, before the Society of Arts, on the 17th April 1860»).

С машини могат да се обработват материали, които са твърде лоши за обработване с ръчен труд.

«Търсенето на евтини стоки» (вълнени тъкани в западната част на Йоркшър) «даде мощен тласък на този вид производство, икономиката на което се гради не толкова върху усъвършенствуването на машините и икономията на труд, колкото върху употребата на по-лоши сортове вълнено влакно и вълнени парцали, които посредством мощните машини се превръщат отново във вълна от първоначалното качество, а след това или се преработват в прежда за по-долни сортове сукно, или с примесна нова вълна се преработват в прежда за по-добри сортове сукно. Този вид производство никъде не се е разпространил така широко, както в Англия, при все че е доста разпространен и в Белгия» («Reports of the Inspectors of Factories for the half year ending 31st October 1855». London, 1856, p. 64).

«Често се постига голяма икономия на материали, например при преминаване от изработване на дъски с тесла към изработването им с трион. От друга страна, работата, извършвана с природни агенти, е толкова по-евтина, че много неща, които иначе не биха имали стойност, сега привличат вниманието към себе си, тъй като сега изгодно може да им се придаде форма, в която те придобиват стойност» (*F. Wayland*. The Elements of Political Economy. Boston, 1843, стр. 72—73).

Освен това при производство в голям мащаб отпадъците са толкова значителни, че те от своя страна могат по-лесно да станат отново търговски артикули било за земеделието, било за други отрасли на производството.

[V—210] *Осмо. Заменяне на труд.*

«Когато се усъвършенствува занаятът, работата се свежда до откриване на нови методи, благодарение на които дадена работа може да бъде извършена *с по-малък брой хора* или (което е същото) *за по-кратко време, отколкото преди*» (*Galiani*. Della moneta. Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. Tomo IV. Milano, 1803, стр. 158—159).

Това важи за простата кооперация и за разделението на труда, както и за машините — *по-малко хора* и *по-кратко време* за произвеждане на даден продукт са тъждествени. Ако един човек може за 1 час да извърши нещо, което преди е извършвал за 2 часа, то един човек може сега за един работен ден да извърши това, което преди е извършвал за два; за което следователно по-рано са били нужни два едновременни работни дни. Следователно всички средства, с които се скъсява необходимото работно време на един отделен работник, включват едновременно намаление на броя на работниците, нужен, за да се постигне същият резултат. При прилагане на машини само разлика в степента на това намаление ли има или към това се прибавя и нещо специфично?

В своя труд «An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy» (Dublin, 1770) *Стюарт* (сър Джеймс) казва:

«И така аз схващам машините като средства за увеличаване *(по тяхната ефективност)* броя на работещите хора, без да има нужда да бъдат хранени» (том I, кн. I, гл. XIX, стр. 123).

Там той пита:

«По какво ефектът на една машина се различава от ефекта, предизвикан от появата на нови жители?» (пак там, стр. 122).

* * *

{*Цена на стоката и работна заплата.*[110] За Прудоновото тъпоумие ще поговорим на друго място. Но това, което му е възразил г-н *Йожен Форкад,* един от най-добрите критично мислещи икономисти във Франция, е толкова погрешно и смешно, както и твърденията на Прудон. Форкад казва:

«Ако Прудоновото възражение. . . че «работникът не може да изкупи собствения си продукт (заради лихвата, която се надбавя)»[111], би било правилно, то би засегнало не само печалбите от капитала, но *би унищожило самата възможност за съществуването на промишлеността.* Ако работникът е принуден да заплаща 100 за нещо, за което е получил само 80, *ако работната заплата не може да закупи от един продукт освен стойността, която е поставила в него,* все едно е да се каже, че работникът не може да закупи нищо»,

{следователно дори ако работникът получаваше обратно *пълната стойност,* която е вложил в продукта, т. е. ако изобщо нямаше печалба и никаква друга форма на принадената стойност, израз на принадения труд. И с такава представа Форкад смята, че разбира нещо от политическата икономия! Прудоновото тъпоумие е в това, че той смята, че с парите, които получава (като работна заплата) работникът трябвало да купи по-голяма стокова стойност, отколкото се съдържа в парите, т. е. че стоката се продавала *над нейната* стойност, защото печалбата и т. н. се реализира при продажбата. А какво да кажем за Форкад, който обявява промишлеността за *невъзможна,* щом работната заплата може да заплати само онази част от стойността на продукта, която работникът е вложил в него. Напротив, капиталистическата промишленост е невъзможна, ако работната заплата е достатъчна, за да закупи от един продукт цялата стойност, която работникът е вложил в него. В този случай не би имало нито принадена стойност, нито печалба, нито лихва, нито рента, нито капитал. Фактически Форкадовата бележка се отнася не само за «работника», а за производителите изобщо},

«че работната заплата не може да *заплати* нищо».

(И така, фактически у Форкад има общото положение: ако *производителят* може да заплати само онази част от стойността на продукта, която е вложил в него, производителят не може да заплати

нищо. А именно, защото освен прибавения труд стоката съдържа постоянен капитал.)

«И действително в костуемата цена винаги има нещо повече от работната заплата»

{това е вече съвсем вулгарно. Форкад иска да каже, че винаги има нещо повече от онова, което последният труд е прибавил и което е реализирано в стоката).

«Например *цената на суровия материал, заплатена често в чужбина»*. . .

(И дори цената на суровия материал да не е заплатена в чужбина, това не изменя същността на работата. Възражението на Форкад, [V—211] почиващо на грубо неразбиране, си остава същото. Смисълът е следният. Онова количество от съвкупния продукт, което се заплаща от работната заплата, не съдържа ни капка стойност, дължаща се на стойността на суровия материал и т. н., макар всяка отделна стока, разглеждана сама за себе си, да се състои от стойност, прибавена от последния труд, и от стойността на суровия материал и т. н., независима от този труд. Същото важи и за цялата част от продукта, която се свежда до принадената стойност (печалба и т. н.). Що се отнася до стойността на постоянния капитал, тя се възстановява или от само себе си, in natura*, или чрез размяна срещу други видове постоянен капитал.)

«Прудон е забравил непрекъснатото нарастване на националния капитал; той е забравил, че това нарастване се проявява за всички работници — както за капиталистите, така и за работната ръка» («Revue des Deux Mondes». Paris, 1848, tome XXIV, стр. 998—999).

И с тази безсмислена фраза Форкад се опитва да се измъкне от решаването на проблемата, а той е безспорно един от «най-критично мислещите» икономисти!

Нека на това място да разгледаме цялата Прудонова каша.}

* * *

Разходите за машини, постройки и т. н., когато не се използват. Във вестник «Times» от 26 ноември 1862 г.[112] един фабрикант, в памукопредачните фабрики на когото работят 800 работници и където при пълно натоварване [седмично] се преработват около 150 бали

* — в натура. *Ред.*

остиндийски или около 130 бали американски памук, се оплаква, че годишните разходи, предизвиквани от прекъсвания на работата във фабриките, възлизат на около 6000 ф. ст. (около 120 ф. ст. седмично). Той има предвид преди всичко такива постоянни разходи, които тук нас не ни интересуват (но на практика са много важни), а именно *рентата,* която е най-значителното постоянно разходно перо и се плаща независимо от това, дали машината работи или не (в горния случай рентата възлиза на 2450 ф. ст.); освен това *застраховката* (застраховката на фабриките и машините срещу пожар в горния случай възлиза на 477 ф. ст., а *застраховката на памука, намиращ се в производствения процес* — на 123 ф. ст.); *данъците* върху това имущество {данъците върху фабриките и машините по данните за 1861 г. (включително и данъкът в полза на бедните) възлизат на 310 ф. ст.}; освен това *заплатите на управителя, счетоводителя и комисионерите* (в горния случай те възлизат на 625 ф. ст.); следват *заплатите на портиера, пазачите, на инженера и работниците, които епизодично ремонтират машини* (250 ф. ст.) (този *епизодичен* труд по ремонта на машините спада към разходите по опазването им); по-нататък, *въглища за отопляване на фабричните помещения* и *за епизодична работа на парната машина* (150 ф. ст.; най-сетне, *«отчисления за изхабяването на машините»* (1 200 ф. ст., тъй като машините са вече много изхабени).

Относно последното перо на разходите ланкашърският предачен фабрикант отбелязва:

«Мнозина може да си мислят, че щом фабриката и машиинте бездействуват, те не могат да се изхабяват. . . Тук става дума не за покриване на стойността на обикновеното изхабяване и на повреди, които се ликвидират чрез ремонт — както ножът се снабдява с ново острие — от бригада механици, с които всеки фабрикант разполага, когато фабриката му работи. Тук става дума за покриване на такъв вид изхабяване, което не може да се възстановява от време на време и което в примера с ножа би го довел до такова състояние, при което ножарят в края на краищата би казал, че «ножът не сн струва ново острие». *Тук става дума и за покриване на такива загуби,* които постоянно възникват вследствие на заменяне на едни машини с други, нови и с по-добра конструкция, преди старите да станат напълно негоднн. Както е добре известно, поради тези две причини фабричните машинни съоръжения се подновяват напълно поне всеки 15 или 20 години. А изобретенията не спират н във времена като тези, като получават все нови стимули в случай на затруднения. А времето и естествените разрушителни сили също не спират действието си поради това, че парната машина е спряна.»

Този човек казва:

«Несъмнено много фабриканти имат големи резервн, към които могат да прибягнат, но повечето ланкашърски фабриканти нямат свободни капитали. Обикновено, щом получат печалбите сн, те веднага ги изразходват за разширяване на фабриките си и за купуване на машини и като правило те чувствуват по-

скоро недостиг, отколкото излишък от оборотен капитал» («The Times» от 26 ноември 1862 г., стр. 12)*.

[V—212] *Cherbuliez.* Riche ou pauvre. Paris, 1841 (препечатка от женевското издание).

«*Нов капитал*	*Стар капитал*
1) Машина	1) Фонд на средствата за живот на работниците
2) Годишни разходи за издръжката ѝ	2) Инструмент и разходите за издръжката му
3) Суров материал	3) Суров материал.»

{Разбира се, и при новия капитал има разходи за фонда на средствата за живот на работниците. Тук Шербюлие говори само за фонда на средствата за живот на онези работници, които се заместват от машината.}

«В двете колонки не бива да се взима в сметката броят на работниците, необходими за грижите за машината и за управляването ѝ. Старият капитал би се увеличавал *право пропорционално* на броя на използваните от него работници. Ако за определен брой работници той е 100, за удвоения брой работници той ще бъде 200. Новият капитал не се подчинява на същите закони на растеж, тъй като това, което в машината служи за прилагане на използваната от нея двигателна сила, не расте по брой и по размери пропорционално на броя на работниците, трудът на които тази машина замества. Ето защо, с колкото величината на новия капитал и да надвишава стария при даден брой работници, това надвишаване има свойството да се превръща в изоставане по величина — в онази пропорция, в която се увеличава броят на пре́дставените в машината и заместени от нея работници. При заместване на двама работника машината излиза може би по-скъпо, а при заместване на 4, 10, 20 работници тя става все по-евтина. Този благоприятен резултат може да се получи само ако е налице голяма сума натрупан капитал, достатъчен, за да се инсталира машина, която да замести нужния брой работници и да се осигури онова количество суров материал, което отговаря на този брой. Тук, както и в случай на някакво ново подразделение на труда, икономията е свързана пак с предшествуваща реализация на добавъчен капитал. *Всяко натрупване на богатство доставя средства* за ускоряване на по-нататъшното натрупване» (посоч. съч., стр. 28—29).

{*Първо.* При разглеждане на въпроса за превръщането на принадената стойност в капитал трябва да се отчитат условията за натрупване на капитал. Тук трябва да се спомене, че както натрупването е условие на капиталистическото производство, така капиталистическото производство е причина на натрупването.

* На полето срещу този абзац от самия Маркс е написано: «Подобряването на машините спада към изхабяването.» Очевидно тук Маркс има предвид това, което по-късно е нарекъл «морално изхабяване». *Ред.*

Второ. Машината замества известен брой работници било реално, т. е. като застава на мястото им (това става винаги, когато даден вид труд не е нов и преди това се е извършвал без машини), било потенциално — с това, че би ни бил нужен такъв и такъв брой работници, за да заменим *тази машина*. Ако например говорим за милионите работници (вж. Ходскин), необходими, за да се произведе сегашната продукция на памучната промишленост, става дума за онзи брой работници, който *би бил* нужен, *за да* се заместят *машините*. Друго е, когато говорим, че такъв и такъв брой тъкачи се изхвърлят на улицата в резултат от въвеждането на механичния тъкачен стан. В този случай става дума за работниците, които машината *е заместила*. Разликата е голяма. Веднъж въведена като база на някой отрасъл на производството (и вече неизпитваща конкуренцията от страна на манифактурата), машината изхвърля работници само в степента, в която се подобрява. Но производството се разширява на основата на известно вече достигнато усъвършенствуване на машините още преди това усъвършенствуване да достигне по-висока степен.

Например ако на ръчните тъкачни станове са били заети 10 души, а сега на механичните тъкачни станове са заети 20 и ако един механичен тъкачен стан замества 10 ръчни, тези 20 души изработват толкова, колкото преди са изработвали 200. Но тези 20 души не са изместили, не са заместили 200. Първият механичен тъкачен стан е изтикал 10 ръчни [и 9 работници]. А на останалите 19 механични тъкачни стана са работили 19 души. Ето защо не може да се твърди, че нарастването на производителната сила е довело до заместване на 180 души на основание, че без механичните тъкачни станове [за изпълняване на новия обем на производството] биха били нужни 200 работници. Производителната сила само се е удесеторила.

Ако би бил изобретен нов механичен тъкачен стан, на който 10 души биха могли да направят толкова, колкото 20 на предишните, то 20 души биха били заместени от 10 работници, т. е. 10 души биха били изхвърлени на улицата. Ако броят на тези механични тъкачни станове би нараснал отново на 20, на тях пак биха били заети 20 души, а по предишния мащаб [за изпълняване на новия обем на работата] биха били нужни 40. А пък по първоначалния мащаб биха били нужни 400 работници. Но не биха били заместени 400 души, които никога не са съществували. Първият механичен тъкачен стан е изтикал 10 ръчни, а вторият — само 2 [първоначални механични тъкачни стана]. Следователно производителната сила е нараснала в пропорция 20:1.

И така, във всеки случай производителната сила е нараснала двадесет пъти. Ако във всички отрасли би имало такова развитие, на работника ще е необходимо двадесет пъти по-малко време, за да въз-

произвежда средствата си за живот. Следователно, ако отначало за тази цел са били нужни 11 [от 12] часа, сега биха били нужни $^{11}/_{20}$ часа и целият му останал работен ден, равен на $11^{9}/_{20}$ часа, би принадлежал на капиталиста. Обаче такова развитие на производителната сила не става равномерно и повсеместно.

Освен това трябва да се отбележи следното: масата на принадения труд се определя не от работниците, които машината замества, а от онези, които тя прилага. Именно това забравя Шербюлие. Производителността на машината (и евтинността ѝ) се определя не само от броя на работниците, които тя замества, но и от броя на онези работници, на които тя помага в труда. Или тези изрази са в [V—213] известен смисъл идентични.}

{Щом машинният труд скъсява работното време, необходимо за произвеждане на определена стока, т. е. увеличава масата на стоките, произвеждани за *едно и също* работно време, възможни са два случая. [В първия случай] тази стока влиза в потреблението на работниците. Тогава освен изложеното по-горе се увеличава масата труд, която може да бъде използвана за произвеждане на стоки, които *не* влизат в потреблението на работника, следователно стоки, в които може да бъде представен принаден труд. Разширява се основата, върху която може да израсне по-многобройна висша класа, а заедно с това се разширява и потреблението на тази класа. Разширява се обаче и основата, върху която може да израсне по-многобройна работническа класа, т. е. разширява се масата жив материал, с потта и кръвта на която изразства висшата класа. Ако ли пък, във втория случай, въпросната стока не влиза в потреблението на работниците, то или се поевтинява потреблението [на висшата класа], или се освобождава труд за нови сфери на приложението му.}

Разпределяне на стойността на машините, сградите и т. н. върху цялата маса произведени стоки.

Постоянният капитал, доколкото относителната величина на стойността му влиза (пропорционално на съвкупния капитал) като определящ фактор в нормата на печалбата, съвсем не бива да се взима в сметката, когато се разглежда принадената стойност като такава. Ето защо и в раздела за абсолютната принадена стойност, и в раздела за кооперацията, разделението на труда и т. н. ние го разглеждахме като безразлична величина *C*. Въпреки това, когато разглеждахме машините, бяхме принудени специално да се заемем с постоянния капитал. В това обаче няма непоследователност. Тук трябва да се отбележат два момента:

1) Относителната принадена стойност може да бъде създадена само доколкото поевтиняват стоките, които влизат в потреблението на работниците (средства за живот); т. е. доколкото се намалява стой-

ността на тези стоки, или количеството на нужното за произвеждането им работно време. Но включеното в стоката работно време се състои от две части: а) от минало работно време, което се съдържа в потребените при производството на стоката средства на труда и в суровия материал, ако е имало такъв; б) от прибавения последен *жив труд,* накратко, от труда, който се опредметява посредством тези средства на труда и в този суров материал.

Всички методи, които имат за цел да намалят работното време, необходимо за произвеждане на стоката, а следователно и да намалят стойността на стоката, не засягат стойността на влизащия в производството суров материал (най-многото, при увеличаване на мащаба на производството се получава *икономия* на суров материал). Следователно тази част на влизащия в стойността на стоката минал труд тук нас съвсем не ни засяга. Всички посочени методи имат това общо помежду си, че в по-голяма или по-малка степен скъсяват живия труд, който въздействува върху миналия труд.

По такъв начин остава още да разгледаме само онази част на миналия труд, която се състои от оръдия на труда и условия на труда (например сгради и т. н.). Тази част на миналия труд не се увеличава при простата кооперация и при разделението на труда. (Напротив, оръдията и условията на труда поевтиняват в резултат на концентрацията им, в резултат на обществения характер на използването им.) Но при прилагане на машини работата е друга. Тук се появява известно специфично отношение. Скъсяването на живия труд почива тук на революция в разглежданата част на постоянния капитал; грубо казано, на мястото на простото и евтино оръдие на производството идва сложно, огромно и скъпо струващо оръдие на производството. Ето защо, ако в резултат на въвеждането на машини стоката би *поскъпнала* в същата (или в още *по-голяма)* степен, в която тя, от друга страна, поевтинява вследствие на ускоряването [на производствения процес] и намаляването на прибавяния [към постоянния капитал] жив труд, то *стойността* на стоката не би спаднала. Едната съставна част от стойността ѝ би спаднала именно защото другата би се повишила. В *съвкупното количество* на работното време, необходимо за произвеждане на стоката, не би настъпило намаление, *а затова* не би настъпило и [изменение в] производството на *принадена стойност*. Следователно, тъй като този *метод* за създаване на относителна принадена стойност е основан на революция в определена част от постоянния капитал и по това се различава от другите методи, този пункт трябва да бъде разгледан тук специално. Ако разглеждаме тази проблема в най-общ вид, тя се разрешава по такъв начин, че съвкупното количество [V—214] на произведените с помощта на машините стоки е *толкова голямо,* че на всяка единица стока се пада по-

малка съставна част от стойността (по-малка част от изхабяването) на машините, сградите и необходимите за работата на машините спомагателни материали, отколкото би било, в случай че същата стока би се произвеждала по стария начин, чрез ръчен труд и със старите занаятчийски оръдия. А от своя страна изпълнението на посочените условия ще зависи от следните обстоятелства:

α) от *масата стоки,* която отделен работник може да произведе с машини за даден промеждутък време, например за един работен ден;

β) от *броя на работниците* — ако е дадено предишното съотношение, — които *едновременно* работят на дадените машини: колкото по-голям е този брой, толкова по-малка е онази част от стойността на всички машини, която се пада на всеки отделен работник;

γ) от разликата между периода, когато машините участвуват в трудовия процес, и периода, когато те участвуват в процеса на образуване на стойност. Например ако машината работи 15 години, всяка година през тези 15 години тя изцяло влиза в трудовия процес, но само $^1/_{15}$ нейна част влиза годишно в процеса на образуване на стойност. Следователно годишният съвкупен продукт във вид на стока не съдържа повече от $^1/_{15}$ част от стойността на машините.

2) Има голяма разлика между въпроса, в каква степен постоянният капитал влияе върху *нормата на печалбата* — това е изследване на въпроса за *отношението на принадената стойност към стойността на авансирания капитал* без оглед на функциите на различните му части, — и, от друга страна, въпроса, в каква степен определена форма на постоянния капитал (машините и т. н.) намалява *цената на отделната стока,* или *съдържащото се* в нея работно време (минал и настоящ труд). Разбира се, по *съдържанието* си двата въпроса се свеждат към едно и също. Но тук едно и също явление се разглежда от две съвсем различни гледни точки. В единия случай ние разглеждаме как се поевтинява стоката, {а заедно с това, щом тя влиза в потреблението на работниците — как се поевтинява *работоспособността,* т. е. как се намалява съвкупното количество труд — минал и жив, — необходим за произвеждането ѝ. В другия случай ние изследваме по какъв начин революцията в съотношенията на масите и в съотношенията на стойностите на конституиращите части на капитала въздействува върху отношението на принадената стойност към целия авансиран капитал (т. е. върху нормата на печалбата). Изследването на последния въпрос предполага наличие на принадена стойност, т. е. предполага съществуването на цялото капиталистическо производство (както и на процеса на обръщението). Изследването на първия въпрос не предполага нищо освен нашия всеобщ закон за стойността на стоките и произтичащите оттук закони за стойността

на работоспособността и за съотношението между принадената стойност и стойността на работоспособността.

3) Смесването на тези въпроси: намаляване на работното време, необходимо за произвеждане на отделната стока (или маса стоки), и съотношението, от една страна, между принадения и необходимия труд, а, от друга страна, между стойностите и масите на различните съставни части на капитала — е източник на големи заблуждения.

Преди всичко главното заблуждение. Ако се вникне в същността на капиталистическото производство, съвсем няма да изглежда противоречиво, че работното време, необходимо за произвеждане на някоя [единица] стока, се намалява, докато сумарното време, което работникът трябва да изразходва за произвеждане на тази поевтиняла стока, се удължава. Напротив, това е действително неразбираемо противоречие у онези икономисти, които смятат, че машината е изобретена и прилагана не за да съкъси работното време, необходимо на работника, за да произведе някоя [единица] стока, а за да съкъси работното време, което работникът изобщо трябва да отдава като еквивалент на работната си заплата. По-специално, ако, от една страна, обясняват печалбата с това, че машините скъсяват работното време на работника, а, от друга страна, доказват (Сениър и други), че прилагането на машини непременно изисквало удължаване на това работно време.

Второ. Що се отнася до работното време на самия работник, с това [в резултат на поевтиняването на стоките, които влизат в потреблението на работника] заплатеното му работно време се скъсява, а незаплатеното — се удължава. Това следва [V—215] вече от обстоятелството, че количеството на съдържащото се в една стока работно време и пропорцията, в която това работно време се разпределя между капиталиста и работника, са две съвсем различни неща. Ако капиталистът продава една стока по-евтино, оттук съвсем не следва, че поради това той получава *по-малка печалба,* че реализира по-малко принадена стойност. Най-често положението е тъкмо обратното. Към това трябва да се добави, че за *продукт на капитала* трябва да се смята не *отделната стока,* а съвкупната маса стоки, произведени за определен период.

Удължаване на абсолютното работно време в условията на фабричната система.

Развитата организация на труда, отговаряща на машинното производство на капиталистическа основа, представлява *фабричната система,* която господствува — с по-големи или по-малки модификации, предизвикани от специфичните особености на тази производствена сфера — дори в съвременното едро селско стопанство.

Главното се състои в това, че *принадената стойност,* която ка-

питалистът получава, има за източник не труда, който се *замества* от машината, а онзи, който се прилага на основата на машинното производство. А пък размерът на принадената стойност се определя от два момента: [първо,] от нормата, съобразно която се експлоатира всеки отделен работник, или от масата принаден труд, която се пада на работния ден на отделния работник, а, второ, от броя на едновременно заетите работници, експлоатирани от даден капитал. Въвеждането на машини намалява влиянието на последния момент, а засилва влиянието на първия. То увеличава принаденото работно време на отделния работник, но намалява броя на работниците, които определен капитал експлоатира едновременно. По такъв начин същият метод, който има тенденцията да повишава нормата на принадената стойност, има едновременно противодействуващата тенденция да отслабва другия момент, също действуващ по определящ начин върху масата на принадената стойност.

Ако 20 работници работят по 12 часа на ден, от които 2 часа образуват принадена стойност, масата на принадената стойност е равна на $2 \times 20 = 40$ работни часа (равна на три работни дни от по 12 часа плюс 4 часа). Ако 10 работници работят по 12 часа на ден, от които 4 часа образуват принаден труд, масата на принадената стойност ще възлиза на 40 часа, както и преди. Но 6 работници, всеки от които е изработил 6 часа принаден труд, ще създадат само 36 часа принадена стойност. И ако един и същ капитал в първия случай е използвал 20, а във втория случай — 6 работници, масата на принадената стойност би се намалила, макар че нормата ѝ е пораснала.

Тази антагонистична тенденция на експлоатацията, основана на прилагането на машини, тласка към увеличаване на абсолютното работно време. Например, ако във втория случай работниците работеха по 14 часа вместо по 12 часа, от които 8 часа да представляват принаден труд, размерът на принадената стойност би възлизал на $6 \times 8 = 48$ часа.

Посочената причина, тласкаща към абсолютно удължаване на работното време — към увеличаване на абсолютния принаден труд, към удължаване на работния ден, — е съвсем *неосъзната* от капиталистите и техните тълкуватели. Това явление се разкрива, щом в резултат на конкуренцията машинното производство се разпространи и развие достатъчно, за да намали *социалната стойност*, пазарната стойност на стоките, изработени с машини, до равнището на индивидуалната им стойност и следователно капиталистът да не може повече да си присвоява тази разлика.

Посоченият подбудителен мотив [към удължаване на работното време в условията на машинното производство] съвсем не зависи от мотива, свързан с реализацията на стойността на онази част от по-

стоянния капитал, която се състои от машини и сгради. Като поосезателен, този последен мотив непосредствено присъствува в съзнанието на капиталистите и техните тълкуватели.

Този мотив е твърде прост и е общ за всеки принаден труд, но той придобива особено значение в случаите, когато стойността и масата на капитала, изразходван за средства на труда, достигат огромна величина.

Преди всичко, ако вместо 12 часа на ден трудът продължава 24, не са необходими допълнителни разходи за машини и сгради; докато, ако тези добавъчни 12 часа се поглъщат *едновременно* с първите 12 часа, то сградите, работните машини [V—216] и до известна степен машините, които произвеждат двигателната сила, трябва да бъдат увеличени. И по този път се постига поевтиняване на стоката, тъй като е безразлично дали стойността на машините се разпределя *в пространството* върху по-голямо количество труд посредством поголям *брой работници,* работещи едновременно на този род машини редом един до друг, или пък това става *във* времето, така че един и същ *брой работници* работят на едни и същи машини в продължение не на 12, а на 24 часа.

Абсолютното време за възпроизводството на сградите си остава приблизително същото без оглед на това, дали те реално влизат в трудовия процес като условия на производството в продължение на 12 или 24 часа.

Времето за възпроизводството на самите машини — за разлика от възпроизводството на тяхната *стойност* — се скъсява не в същата степен, в която се удължава продължителността на активната им служба.

В резултат на всичко това се увеличава печалбата, получавана за известен *даден период на обръщение,* а и изобщо печалбата се изчислява съобразно с величината на принадената стойност, реализирана за известен определен период на обръщение, например за година.

Вследствие на това изобщо се намалява отношението на постоянния капитал към променливия, тъй като [машините и сградите представляват] най-значителната част на постоянния капитал.

Всички тези последни съображения се отнасят следователно към учението за печалбата.

Заместване на оръдията на труда с машини.

Тук трябва да се отбележи, че машините заместват не само жив труд, но и работника и занаятчийските му инструменти. Разбира се, последните могат да бъдат твърде незначителни, например когато шевните машини заместват обикновения шивашки труд. А в повечето случаи това съвсем не е заместване, тъй като същинското работно

оръдие се появява отново в самата машина, макар броят на тези оръдия безкрайно да се увеличава, а самите те повече или по-малко да се видоизменят механически.

Конгломерация на работници в условията на фабричната система.

По-нататък по-подробно ще се заемем със специфичните особености на кооперацията, както тя се явява в условията на фабричната система за разлика както от простата кооперация, така и от манифактурата, почиваща на разделението на труда.

Тук обаче трябва преди всичко да се отбележи, че развитата система от машини — система на производство, почиваща на приложение на машини — предполага конгломерация на работници на едно място, пространственото им концентриране под ръководството на капиталиста. Такъв род концентрация е условие на машинното производство. (Вж. цитата от Рейвънстоун.[113])

Машините, които произвеждат двигателна сила — както и предавателният механизъм, който разпределя и предава тази двигателна сила, — стават относително по-евтини, толкова по-евтини, че се прилагат в голямата система от машини. Също така относително намаляват разходите за сгради, отопление, надзор и т. н., накратко, за всички *съвместно* употребявани от масата работници необходими им обективни условия на труда. На системата от едновременно работещи машини трябва да отговаря армия от едновременно заети работници, отчасти за да се осъществи присъщото на системата от машини специфично разделение на труда, отчасти за да се осъществи присъщата ѝ специфична система на проста кооперация, едновременната експлоатация на много работници, изпълняващи една и съща операция. Ето защо, макар да се намалява броят на работниците, привеждани в действие от капитал с определена величина, и броят на работниците, нужни за произвеждане на определена маса стоки, увеличава се броят на работниците, едновременно заети под командуването на отделен капиталист, увеличава се концентрацията на работници, действуващи съвместно в пространството и времето.

Както в условията на фабричната система функциониращият в сферата на производството капитал приема формата на огромни *маси обществено богатство* (макар и да принадлежи на отделен капиталист), което не може да се сравнява с възможната работоспособност и производителност на отделния индивид, така и системата от съвместно действуващи работници приема формата на голяма обществена комбинация.

[V—217] *Уплътняване на труда.*

Ако означим променливия капитал с буквата *V*, постоянния капитал с буквата *C*, а съдържащия се в продукта принаден труд с

буквата x, то при предпоставка, че в процеса на образуване на стойност влиза целият постоянен капител и ако разглеждаме абсолютната принадена стойност — стойността на произвежданите от *капитал с определена величина* стоки е равна на $C+V+x$.

Методите, които повишават относителната принадена стойност, не изменят абсолютно нищо в тази формула. С други думи, те *не* повишават *стойността* на съвкупния продукт. Постоянният капитал C може да расте, тъй като расте масата, а следователно и стойността на суровия материал, както и защото расте стойността на машините. Но [в самия производствен процес] *стойността на постоянния капитал C* си остава неизменна. Тя само отново се появява в продукта. Също така не се изменя и x. Променливият капитал V се разменя в трудовия процес срещу $V+x$, където V представлява работното време, отговарящо на променливия капитал, а x — остатъкът над него. $V+x$ представляват съвкупния работен ден. Той не се изменя с методите, които създават относителната принадена стойност. Или, с други думи, както и да се увеличава чрез тези методи масата на продуктите, произвеждани за един работен ден, стойността им не се увеличава, макар поради поевтиняването на продуктнте — следователно и на средствата за възпроизводство на работоспособността — да се изменя разпределението на работното време на заплатено и незаплатено. (Стойността на съвкупния продукт, произвеждан например за един работен ден, може да се увеличи: например може да бъде преработено в прежда по-голямо количество *памук* и т. н.; накратко, това става, защото за едно и също време се потребява повече постоянен капитал.)

Има обаче едно *изключение,* което се развива само във връзка с машинния труд. Това е *уплътняването на труда,* или явлението, когато в резултат на развитието на обществената производителна сила на труда *интензивността* на труда — запълването на *порите* на работното време — се довежда до такава изключителна степен и става толкова постоянен признак на труда в някоя отделна сфера на производството, че по-интензивният работен час се оказва равен на по-екстензивния работен час$+x$. От определен момент чрез интензивността на труда трябва да се губи това, което се спечелва чрез неговата екстензивност. Но същото става и в обратния случай. И в тези случаи *заместването* на количеството със степен съвсем не е въпрос на безпочвено отвлечено умозрение. Там, където е налице посоченият факт, има напълно експериментален път за неговата проверка. Така е например, когато работникът *физически не е в състояние* цяла седмица подред да влага редовно в продължение на 12 часа [всеки час] същото количество труд, което той сега [всеки час] влага в продължение на 10 или $10^1/_2$ часа. Тук се оказва необходимо да се скъси нормалният,

или съвкупният, работен ден в резултат на нарасналото уплътняване на труда, което включва по-голям разход на умствена енергия, по-голямо нервно напрежение, а заедно с това и по-голямо физическо напрежение. С увеличаването на двата момента — скоростта и обема (броя) на машините, които трябва да бъдат обслужвани — неизбежно се появява *възловият пункт,* при който интензивността и продължителността не могат да нарастват едновременно; напротив, едното неизбежно изключва другото. И в този случай, въпреки скъсяването на абсолютното работно време, принаденият труд може не само да си остава същият, но и да нараства. А именно по две причини: от една страна, защото расте производителността на труда, т. е. по силата на общия закон, който изобщо определя относителната принадена стойност; второ, защото *по-интензивният* работен час *никога не се брои за такъв,* т. е. за такъв труд, продуктът на който е равен например на стойностния продукт на $1^1/_2$ екстензивни работни часа на предишния начин на производство. По-интензивният работен час — който тук не е нещо случайно и индивидуално, а общо правило, общ закон за отделна производствена сфера — никога не се оценява като това, което той действително представлява, т. е. като *по-голяма маса труд,* като уплътнено работно време, за разлика от по-неуплътненото. Докато интензивността на труда расте едновременно с удължаването на абсолютното работно време, работникът не просто работи прекомерно, но работи и двойно прекомерно, обаче *интензивният работен час* не се смята за такъв. Това става едва от момента, когато нарасналата интензивност на труда се явява като реален, очевиден и обективно даден предел на удължаването му.

С това се обяснява защо с влизането в сила на закона за десетчасовия работен ден не само нараснала производителността в онези отрасли на английската промишленост, в които той бил въведен, но нараснала и *масата* на създаваната в тези отрасли *стойност,* а и дори работната заплата по-скоро се повишила, отколкото [V—218] да е спаднала.

Разбира се, трябва винаги да се има предвид, щом бъдем изправени пред някое конкретно икономическо явление, към него никога не бива просто и непосредствено да се прилагат общи икономически закони. Например при разглеждане на споменатия по-горе факт трябва да се взимат под внимание множество обстоятелства, които стоят далече от предмета на сегашното им изследване и чието обяснение би било дори невъзможно, без преждевременно да включим съображения, които засягат много по-конкретни отношения от онези, които засега стоят пред нас. Например нарастването на търсенето заедно с разширението на световния пазар, настъпило след откриването на калифорнийското и австралийското [злато], и свързаните с

това комбинации; влиянието, което именно в *периода* на споменатото явление ниските цени и масовият внос на суровия материал (памук) и т. н. са оказвали върху отделни промишлени отрасли; най-сетне обстоятелството, че мярката за стойността, например на памука, се определя не от английския работен час, а от средно необходимото работно време на световния пазар.

Но независимо от всичко това английските фабрични отчети единодушно потвърждават два факта: 1) че от въвеждането на закона за десетчасовия работен ден (с последвалата модификация във вид на $10^1/_2$-часов работен ден [за първите пет дни в седмицата]) малките, частични подобрения в машините са несравнено повече и са по-систематични, отколкото в който и да било предишен период, и 2) че скоростта и броят на машините, които отделният работник трябвало да обслужва, предизвиквали значително по-интензивно изразходване на нервната и мускулната му енергия.

Освен това същите тези *отчети* не оставят съмнение относно други два факта: 1) че без закона за десетчасовия работен ден, без ограничаването на абсолютния работен ден посоченият голям преврат в промишленото производство не би настъпил, че той е бил *принудителен* резултат на законодателното определяне на крайния предел на експлоатацията на работника; 2) че без достигнатото вече високо равнище на технологическото равнище, както и без спомагателните средства, с които изобщо разполага достигнатото сега стъпало на развитие на капиталистическото производство, посоченият експеримент би бил невъзможен, т. е. не би се увенчал така бързо с толкова благоприятен успех.

Ако всички отрасли на промишлеността биха претърпели също такова ограничение [на продължителността на работния ден] и със също такъв успех биха достигнали еднакво повишение на интензивността на труда, тази интензивност би се смятала за *всеобщо правило* и не би била специфична особеност на определен отрасъл на труда Тогава би бил определен само нов среден нормален работен ден. Съвкупният работен ден би бил скъсен, но също така биха били скъсени (средно) и необходимото работно време, и принаденото работно време на съвкупния работен ден в различните отрасли на производството. (Английският работен ден с продължителност $10^1/_2$ часа е не само по-производителен, но и вероятно съдържа такова количество труд, както и 24-часовият труд в московските памучни фабрики.)

Капиталистическият начин на производство изобщо уплътнява работното време или увеличава количеството труд, изразходван за определено време, *масата труд,* която действително е изразходвана например за един час или за 12 часа. Фактически това е равносилно на обстоятелството, че капиталистическият начин на производство

увеличава непрекъснатостта на труда на отделния работник (именно на отделния работник, независимо от непрекъснатостта на производствения процес, т. е. от редовното му продължаване в течение на цели периоди от време). Дори формалното подчиняване на труда на капитала внася със себе си посочената интензивност на труда, също както това прави камшикът на надзирателя в условията на начина на производство, основан на робството. Тази интензивност се увеличава още повече чрез кооперацията, особено чрез разделението на труда, а още повече чрез машините, когато непрекъснатата дейност на отделния индивид е свързана с дейността — и е обусловена от дейността — на единното цяло, в което той е само звено или което, както това е в механичната фабрика, работи с правилната равномерност и неуморност на мъртвата природна сила, на някой железен механизъм. Изобщо някоя определена средна степен на интензивност на труда — действителната маса труд, изпълнявана за дадено време, — при това относително по-висока степен на тази интензивност {макар и по природата на нещата различна в различните отрасли на производството}, отколкото в некапиталистическото или пък в само формално капиталистическото производство, е тук *всеобща предпоставка*. Това е предпоставка за всички работници, когато се говори за времето като мярка за техния труд и за работното време, *необходимо* за произвеждане на някоя стока. Тук обаче ние няма да говорим за това.

Също така тук няма да говорим за по-голямата (или различната) ефективност на един и същ труд в едно и също време в зависимост от майсторството и т. н., постигнато чрез разделение на труда и в резултат на нарастването на квалификацията, или пък в зависимост от съдействието на машините, повишаващи изработеното от онези, които работят с тяхна помощ. Тези два последни аспекта се отнасят към *повисоката производителна сила на труда,* при което фактически действителната маса труд си остава същата, а (при условията на машинното производство) може до известна степен дори да се намали.

[V—219] Тук става дума за повишаването на напрегнатостта на труда, което съпътствува развитието на производителната сила; така че за едно и също време не само се произвежда повече, но и *се прилага повече труд,* изразходва се повече работна сила, при това *свръх* средната норма — в такава степен, че този труд с повишена напрегнатост може да се изпълнява редовно, ден след ден само при ограничаване на продължителността на работното време. В този случай се създава не само относителна, но и абсолютна принадена стойност, създава се, докато тази степен на интензивност не стане всеобща. Последното обаче би предполагало също така всеобщо скъсяване на работния ден.

Впрочем, както продължителността, така и интензивността на

труда си имат предели и тези предели се проявяват в това, че на определено стъпало интензивността може изобщо да бъде повишена само защото се намалява продължителността на труда. По такъв начин, ако например 10 часа представляват нормалния среден работен ден със съответната му степен на интензивност на труда, или уплътнение на работното време, със съответната му маса труд, изразходвана във всеки момент от време, то всички изобретения, които *на тази основа* правят труда *по-производителен,* без да увеличават собствената му напрегнатост, ще повишат само относителната принадена стойност. А ако с това развитие на производителните сили би било свързано ново уплътняване на работното време, в резултат на което същото това време би нараснала и масата труд, а не само неговата производителност, то скоро би било достигнато онова стъпало, на което съвкупният работен ден би трябвало отново да бъде скъсен.

Само безсрамната и неудържима алчност на капитала, който чудовищно прекрачва природните граници на работното време — при което заедно с развитието на производителните сили и трудът тихомълком става по-интензивен и по-напрегнат, — само тази прекомерна алчност на капитала принуждава дори основаното върху капиталистическото производство общество насилствено да поставя твърди граници за продължителността на нормалния работен ден (при което главната подбудителна причина за това явление е, разбира се, борбата на самата работническа класа). За пръв път това става, когато капиталистическото производство вече е излязло от периода на неразвитото си, недодялано състояние и си е създало собствена материална база. На това принудително ограничаване на работното време капиталът реагира с още по-голямо уплътняване на труда, което от своя страна в определен момент отново довежда до скъсяване на абсолютното работно време. Тази тенденция да се замества екстензивният труд с повишаване на степента на неговата интензивност се появява едва на по-високо стъпало от развитието на производството. Това заместване е определено условие на обществения прогрес. По такъв път се създава свободно време и за работниците, а интензивността в определен вид труд съвсем не премахва възможността за дейност в друга насока; напротив, такава дейност може да бъде отдих, може да действува като отдих. Оттук извънредно благотворното влияние, което — както свидетелствува статистиката — посоченият процес [на скъсяване на работния ден] е оказал за подобряване на физическото, моралното и интелектуалното състояние на работническата класа в Англия.[114]

Както вече неведнъж стана дума, в цялото си изследване ние винаги изхождаме от това, че стоките, а следователно и работоспособността, се заплащат по тяхната *стойност,* и разглеждаме измене-

нията́ в принадения труд, като изхождаме изключително от това основно положение. Фактическите намалявания на работната заплата и т. н., обусловени от конкуренцията, тук затова не се взимат под внимание. Така например в резултат на прекомерното работно време се увеличава предлагането на труд, без да се увеличава броят на работниците, или при прекомерен труд на една част от работниците, другата им част изобщо не работи или е заета само наполовина. Така изкуствено се създава прекалено предлагане на труд, при което предлагането на труда на безработните което е резултат от прекомерния труд на другите работници, изобщо намалява работната заплата (включително и работната заплата на заетите).

От друга страна, това е една от причините, поради която работната заплата в Англия в отраслите, в които действуват фабричните закони, по-скоро се е повишавала, отколкото е спадала. Тъй като в резултат на разширяването на световния пазар търсенето на стоки е нараснало, при което според капиталистите това търсене се е увеличило значително повече от действителното разширение на световния пазар, повишило се и търсенето на труд, което обаче не могло да бъде удовлетворено като по-рано чрез изкуствено увеличаване на предлагането на труд или влиянието на което върху работната заплата не могло вече да бъде парализирано чрез това изкуствено увеличаване на предлагането на труд. Освен това предлагането на работна ръка много намаляло отчасти в резултат на емиграцията от Англия, отчасти поради масовата емиграция на ирландци и масовата епидемия в Ирландия.

* * *

[XIX—1159]* Пример за уплътняване на труда може да се приведе в нефабричния труд, например шивачеството в Лондон. В определени месеци на годината както по възможност се удължава работният ден, така и работата се извършва с трескавост**. През другото време на годината [работниците] в голямата си част не са заангажирани или са само малко заангажирани. *Необходимото работно време* — оттук работната заплата — не се определя от работното време в този период на пароксизма на труда, а се изчислява по-скоро по средното работно време и поради това така получената работна заплата покрива и голяма част от целия приход на годината. Тук

* На корицата на XIX тетрадка от самия Маркс е отбелязано: «Януари 1863» и е посочено, че тази тетрадка е «продължение на тетрадка V». *Ред.*

** На това място от самия Маркс е допълнено с молив: «Във всички сезонни отрасли». *Ред.*

уплътняването на труда е свързано с удължаване на работния ден, но целият работен период се ограничава например в няколко месеца или седмици. Една от най-ужасните форми на експлоатация на труда. Периодите на трескав труд се сменят с хронично отпускане и безработица.

РАЗДЕЛЕНИЕ НА ТРУДА И МЕХАНИЧНА ФАБРИКА. ОРЪДИЕ И МАШИНИ

«Под по-ниска организация [на животни и растения] аз разбирам малка диференциация на органите за различни специални функции; защото *докато един и същ орган трябва да извършва различни работи*, причината за неговата променливост може да се търси в това, че естественият подбор по-малко грижливо запазва или потиска всяко малко отклонение, отколкото *ако един и същ орган би бил предназначен единствено за определена цел*. Така ножове, предназначени да режат разнообразни неща, могат, общо взето, да имат почти еднаква форма, докато инструмент, предназначен само за един вид употреба, трябва за всяка друга употреба да има и друга форма» (*Darwin, Ch.* On the Origin of Species by means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life London, 1859, стр. 149) [Руски превод, стр. 378—379].

Един от главните резултати на разделението на труда е диференцията, специализацията и опростяването на инструментите или оръдията, които спадат към един и същ вид употреба, например режещи, провъртващи, раздробяващи инструменти и т. н. Да разгледаме например само безкрайно различните форми, които ножовете придобиват, щом за всеки отделен начин на тяхната употреба се придава форма, отговаряща изключително само на тази специална цел. Щом един и същ вид труд, по-скоро различните работници, които си сътрудничат, за да създадат определен продукт, отделна стока, бъдат разпределени, оказва се, че лекотата на изпълнението на отделните видове труд зависи от определени модификации на инструментите, служещи по-рано за различни операции. В каква насока трябва да става изменението, става ясно от опита и от специфичните трудности, произтичащи от неизменената форма. Това диференциране, специализиране и опростяване на средствата на труда става следователно стихийно заедно със самото разделение на труда, без още да е нужно предварително познаване на законите на механиката и т. н. Дарвин (вж. по-горе) прави същата бележка за специализацията и диференцията на живите същества.

Диференциация означава различие на формите и изготвяне на тези форми. *Специализация* означава, че инструментът, който ми служи само за специална употреба, може да бъде ефективен само в ръцете на човек, трудът на когото е вече диференциран. И двете включват опростяването на инструментите, които вече трябва да служат само като средство за една проста и еднообразна операция.

Диференциацията, специализацията и опростяването на оръдията на труда, предизвикани от разделението на труда в почиващата на това разделение манифактура — изключителното им приспособяване към много прости операции, — са една от технологическите, материални предпоставки за развитието на машините като елемент, революционизиращ начина на производство и производствените отношения. [XIX—1160] Ето защо в определен смисъл Бабедж с право казва:

«Когато чрез разделението на труда *всяка отделна операция е била сведена до използване на един прост инструмент, обединението на всички тези инструменти,* привеждани в действие от един единствен двигател, представлява машина» (*Babbage.* Traité sur l'économie des machines et des manufactures. Paris, 1833, стр. 230).

Това, което изтъкваме тук, е не само свеждането на «всяка отделна операция до използване на един прост инструмент», а и това, което се съдържа в него — произтичащото от разделението на труда *създаване на тези прости инструменти.*

У английски механици и политико-икономисти може да се срещне схващането, че машината не се различава съществено от оръдието или инструмента; че оръдието е проста машина, а последната е сложно оръдие, т. е. че те се различават само като проста и сложна машина. В този смисъл се наричат машини дори елементарните механични форми като лост, наклонена плоскост, скрипец, винт, клин, колело и т. н.

Но не е в този смисъл, когато в цитираното по-горе място Бабедж нарича машината «обединение на всички тези инструменти, привеждани в действие от един единствен двигател». Тук не се касае за просто обединение на различни елементарни механични форми като споменатите по-горе. Няма почти нито едно просто оръдие, което да не е обединение на няколко от тези форми. Тук Бабедж говори по-скоро за обединяването, съчетаването на всички различни инструменти, които например в манифактурното производство на една и съща стока се полагат на различните, обособени операции и следователно на различните работници, и за привеждането в движение на това съчетание от инструменти от *един* двигател, какъвто и да е той: човешка ръка и юмрук, животински сили, стихийни сили (природна сила) или автомат (механична двигателна сила).

Напротив, други виждат разликата между машина и оръдие в това, че при последното човекът е двигателната сила, а при машината — животинска сила, механична сила, изобщо чужда (неприсъща на човека като индивидуално свойство) природна сила. Съгласно това схващане например един обикновен плуг е машина, докато джени,

мюл-машината (освен автоматичната), шевната машина и т.н., както, и най-сложните чорапоплетачни машини, механичните тъкачни станове не са машини, докато се привеждат в движение от самия човек.

Преди всичко трябва да се отбележи, че тук се касае не за точно технологично разграничаване, а за такава революция в прилаганите средства на труда, която преобразува начина на производство, а следователно и производствените отношения; така че тук специално характеризира капиталистическия начин на производство.

Исторически трябва да се разграничават два етапа на прехода към машинен труд.

Машините съвсем не навсякъде възникват от манифактурата, т. е. от аналитичното разчленяване на необходимия за произвеждането на една стока труд на различни, разпределени между различни индивиди ръчни операции. Това е само един изходен пункт на машините. Но те изхождат, второ, от оръдия, които предполагат занаятчийско производство и по време на разцвета на манифактурата в градовете са били дотолкова доразвити, че маса от тези оръдия заедно с привеждащите ги в движение работници се концентрирали в една сграда, приемали формата на проста кооперация, където поевтиняването произтичало главно от три причини: 1) от дисциплината, на която работниците били подчинявани от капитала; 2) от съвместното използване на общи условия на труда, като сгради, оръдия и т. н.; 3) от закупуване на суровия материал на едро и т. н.

Като два класически примера за машини, възникнали по тези различни пътища, трябва да бъдат разгледани:

От една страна — предачните и тъкачните машини, произлезли от най-древните оръдия (макар и малко подобрени с течение на времето), без някакво по-нататъшно разделение на труда да разчленява още повече операциите. Когато говорим тук за разделение на труда, имаме предвид разделението на труда, на което е основана манифактурата, а не разделението на различни самостоятелни занаяти. (В този първи вид е било много разделено например тъкачеството.)

От друга страна — фабрикуването на самите машини посредством машини. [XIX—1161] Последното възникна на основата на най-съвършения известен на нас вид манифактура, почиваща на разделение на труда, на която почива и производството на машини в предачеството.

Исторически преврат в промишлеността изхожда от първата форма. Впрочем в природата на нещата е заложено, че едва след като производството на стоката с машини е достигнало известен мащаб, се изпитва потребността самите машини да се произвеждат с машини.

При крачните чекръци, където движещата сила, кракът, привеж-

да в движение колелото, а чрез колелото — вретеното, онази част на оръдието, която влизала пряко в допир с материала, с вълната, т. е. вретеното, имало отделно съществуване, което фактически било оръдие, различно от колелото, върху което действувала двигателната сила. Издърпването на вълната и пресукването на вълната в нишка, т. е. фактически преденето, ставало с ръка и едва след като преминела тази ръчна операция, преждата се навивала на масура. От момента, когато самото оръдие поело извършваната от ръката операция, следователно от момента, когато самото оръдие започнало да преде, същата двигателна сила, която привеждала колелото в движение, карала и самото оръдие да преде, така че работникът бил сведен до това, да привежда колелото в движение и да изправя преденето на оръдието (например да съединява скъсани нишки) и да го наблюдава, когато чекръкът се превръща в машина, макар и в занаятчийска машина — машина в рамките на занаята, т. е. машина, с която можел да работи отделният човек, която отначало все още можела да служи в занаятчийска, домашна или селско-домашна (за страничен доход) работилница. Но от този момент се увеличавал и *броят* на *вретената;* наистина *същинската работна машина* се привеждала в движение все още с човешка сила, но отчасти начинът на предаване на тази сила, отчасти прякото въздействие на тази подхващаща и видоизменяща материала част на машината не били вече в съответствие нито с *физическото* усилие, нито със сръчността на работника, с операции, които трябвало да бъдат опосредствувани от неговата ръка, преди да ги продължи оръдието. Напротив, ръката му вече само изправяла грешките на оръдието. Оръдието се превърнало в предач, а същата двигателна сила, която привеждала в движение колелото, придавала на работната част на машината движение, което «предяло». Масата на продукта не била вече в съответствие с физическото усилие на крака като двигателна сила, докато, от друга страна, ръката идвала post festum* на операцията, а не я опосредствувала. Тук маса вретена едновременно се включвали в процеса на преденето. Следователно същинското оръдие на труда представлявало съчетание на много, преди това независими вретена, движени от една и съща двигателна сила. И така промишлената революция, която характеризира капиталистическия начин на производство, изхожда от преврата в онази част на оръдието, която непосредствено влиза в допир с материала. С този преврат е свързан пътят от 6 до 1800 вретена на една мюл-машина. При чекръка имало само отделни виртуози (чудо-същества), които можели да предат с двете ръце. Предачната машина става усъвършенствувана машина, когато маса такива машини, обединение на

---

* — буквално «след празника», след събитието, по-късно. *Ред.*

такива машини, се привежда в движение от вода, а по-късно от пара. Почиващата на система от машини организация и комбинация на труда е пълна едва там, където в механичната фабрика един автомат привежда в движение цялата система.

Обаче промишлената революция обхваща най-напред онази част на машината, която извършва работата. Тук двигателната сила е отначало все още самият човек. Но такива операции, за които порано бил нужен виртуоз, който си играел с инструмента, сега се *изпълняват чрез превръщане* на движението, непосредствено предизвикано от човека чрез най-простия механичен тласък (въртене на ръчка, бутане на колело с крак), в изтънчените движения на работната машина.

[XIX—1162] От момента, когато прякото участие на човека в производството се състояло вече само в това, че действувал като проста *сила,* принципът на работата е даден от машините. Механизмът бил налице; самата двигателна сила могла по-късно да бъде заменена с вода, пара и т. н.

След тази първа голяма промишлена революция прилагането на парната машина като произвеждаща движение машина е втората революция.

Ако пренебрегнем това и ако гледаме само на двигателната сила, ще изпуснем изпредвид тъкмо онова, което *исторически* означава повратния пункт.

В лицето на животните хората притежавали от самото начало живи автомати и прилагането на животните като сили за теглене и носене на товари, за ездене, превозване и т. н. е по-старо от повечето занаятчийски инструменти. Ето защо, ако вземем това за разграничаващ критерий, машините биха се оказали по-развити у скитите, отколкото у гърците, тъй като скитите поне повече прилагали тези живи двигатели. Като двигателна сила за работни оръдия, предназначени да предизвикат определено механично изменение на материала, който обработват, най-рано се прилагат животни — за плуга, и едва много по-късно вода (още много по-късно вятър) — за мелницата. Първата форма е присъща на твърде древни стадии на цивилизацията, които още не се били развили до манифактурата, а стигнали само до занаятчийско производство. Водните мелници също не са предизвикали промишлена революция, а в средните векове заели мястото си наред със занаятите, както по-късно — наред с манифактурата и т. н. Наистина обстоятелството, че прилагането на водната сила, която привежда в движение един механизъм, правело впечатление като отделен принцип, се вижда по това, че по-късните фабрики били наричани мелници, както и сега все още — «mills»* в Англия.

* — буквално «мелници». *Ред.*

В двата случая се касае само за една от най-простите механични операции — за раздробяване на обработвания материал; за смилане в единия случай и разравяне във втория.

Ако разгледаме машините, които заемат мястото на предишни оръдия, били те оръдия на занаятчийско производство или на манифактура, ще видим, че (с изключение на машините, самата работа на които се състои в произвеждане на движение, т. е. машини за транспортиране: железници, параходи и т. н.) същинската част на машината, която видоизменя материала, в повечето случаи се състои от предишните оръдия: вретено, игла, чук, трион, ренде, ножица, стъргалка, бърдо и т. н., дори когато са придобили видоизменена форма, за да действуват като части на един механизъм. Главното, което ги отличава, е или че това, което по-рано се явявало като самостоятелно оръдие, сега действува само като елемент на сбор от такива оръдия, или че сега то е получило несравнено по-големи размери в съответствие с мощността на двигателната сила. Обаче при всички механизми същинската задача се състои само в това, да преобразува първоначалното движение, предизвиквано от двигателната сила, да го превръща в друга форма, отговаряща на работната цел и придавана на работната машина.

«*Тъкачни машини:* общо взето, те са подобни на обикновен тъкачен стан или по-скоро се състоят от много тъкачни станове, привеждани в движение едновременно. Те имат само още специални приспособления за теглене на бърдата и нищелките, за прехвърляне на совалката и за набиване на вътъка. Измененията, които от някогашни времена е претърпяла *совалката,* с която вътъкът се провира през основата, не са особено значителни. Общо взето, формата си е останала същата» (*J. H. M. Poppe.* Geschichte der Technologie. Bd. I. Göttingen, 1807, стр. 279, 280).

Мелници [вж. *Попе.* Цит. съч., т. I, стр. 104—110]:

Първоначално *раздробяване* на житни зърна. Отначало вероятно чрез удряне с камъни. След това съд или хаван, в който разчуквали с чукало. После видели, че *разтриването* е по-добро от разчукването. Ето защо придали на чукалото в хавана *въртеливо движение.* Това ставало най-добре чрез *ръчка,* поставена на дръжката на чукалото и *въртяна в кръг* от човек, почти както нашите мелници за кафе. Така била изобретена *ръчната мелница.* Отначало възлагали меленето на робини, по-късно — на крепостни. Впоследствие направили чукалото много по-тежко и ръчката заменили с *ок,* в който впрягали коне, волове или магарета. Тези животни въртели чукалото, което смилало житото, като се движели в кръг със завързани очи. По такъв начин имало вече [XIX—1163] *конски мелници* (molae jumentariae, asinaiae*), ефективността от които била по-голяма от тази на ръчните мел-

* — мелници, движени с добитък, с магарета. *Ред.*

ници. По-нататък конските мелници били усъвършенствувани; чукалото получило по-целесъобразна форма, отначало конусовидна форма и по-удобен съд, в който да се върти. С време превърнали чукалото в голям тежък *валякообразен камък,* който се въртял на друг голям камък и по такъв начин разтривал житото. Горният камък получил названието бегач, а вторият — долен камък. Валякообразният бегач имал в средата отвор, през който житните зърна падали между плоскостта на бегача и на долния камък, където се смилали. . .

Изобретяването на *водениците* става по времето на Митридат, Юлий Цезар, Цицерон (в Рим дошли от Азия). Първите воденици били построени в Рим на Тибър малко преди Август. *Витрувий* описва една от тях:

«Зъбни колела и трансмисия, свързани с оста на водното колело, предават движението на водното колело до воденичния камък, който смила житото» (*Попе.* Цит. съч., т. I, стр. 110).

Плугът съвсем не съдържал нов принцип и по никакъв начин не бил пригоден да предизвика промишлена революция. Той напълно отговарял на рамките на дребното производство. Тук животните работели, както работели и преди при теглене и влачене на тежести, т. е. като живи локомотиви. Както и човекът, те имат произволно движение и човекът вече се бил научил да подчинява волята им на ръководството на своята. Дори вече заради неравностите на почвата движението било неравномерно и човекът трябвало не само постоянно да управлява, а и сам да заляга заедно с добитъка, щом плугът затъвал. Връзката между двигателната сила и работната машина също не съдържала нов принцип. Било еднакво лесно да се впрегне волът или конят както пред колата, така и пред плуга. При простото прилжение на животинската сила продължава да господствува принципът на *произволното движение;* чисто механичният акт е скрит под булото на произволното движение и затова не изпъква. Съвсем друго е например при мелницата, където животните се водят или подгонват в кръг със завързани очи. Тук движението се явява вече като *противоестествено* и е сведено до равномерни механични линии, кръговите линии. За селянина, за стария и новия, както и за г-н Халер в неговата «Restauration der Staats-Wissenschaft» [1816—1834], животното се явява като *«помощник»,* а съвсем не като механизъм. Изобщо животното е едно от най-древните оръдия на човека, както това е добре разработено от Тюрго[115]. Парният плуг предполага не само земеделие в голям мащаб, но и нивелировка на земята, също както локомотивът предполага релси.

Напротив, *мелницата* може да бъде разгледана като първото *оръдие на труда,* в което е бил приложен принципът на машините.

Това е било сравнително по-лесно, отколкото при предачните, тъкачните и т. н. машини, защото същински работещата част на машината, т. е. която преодолява съпротивлението и захваща обработвания предмет, от самото начало действувала независимо от човешката ръка и без по-нататъшно намесване на човешки операции. Дали аз разтрошвам или разтривам сушено жито с чукало в хаван, тук ръката действува само като проста двигателна сила. Щом открили, че разтриването е по-изгодно от чукането и по такъв начин въртеливото движение е по-изгодно от движението нагоре и надолу, постепенно установили, че чукалото няма нужда да се хваща непосредствено с ръка, а че между него и ръката може да бъде включен апарат за въртене. С увеличаването на обема и тежестта на чукалото върху него трябвало да се въздействува с по-голяма сила и ръката ставала по-голяма и постепенно се превърнала в ок, който бил движен в кръг отначало от хора, а след това от животни. Наистина, изменяла се и формата на чукалото и съдът, в който то работело, и минало дълго време, преди чукалото и дъното на съда да бъдат заменени с два камъка, единият от които се въртял като валяк върху другия, и още повече време минало, докато това движение започнало да се предизвиква от естественото падане на водата. С воденицата действително бил осъществен в твърде значителна степен механическият принцип — прилагане на механична сила и предаването ѝ чрез механични приспособления, — тъй като водното колело, което се подхваща от водата, неговата ос, която чрез система от зъбни колела и трансмисии предава движението на воденичния камък, обхващало цяла система от механично движение.

[XIX—1164] Ето защо откъм тази страна по историята на мелницата може да се изучава и цялата история на механиката.

Тук намираме, първо, последователно, а продължително време и паралелно приложени всички видове двигателна сила: човешка сила, животинска сила, водна сила, корабни мелници, вятърни мелници, мелници на коли (мелници, поставени на коли и движени от движението на колите, които се използвали през време на война и т. н.) и най-сетне парни мелници.

По историята на мелницата виждаме същевременно извънредно бавното развитие от римско време (малко преди Август), когато били въведени от Азия първите воденици, до края на XVIII столетие, когато в Съединените щати били построени в голям брой първите парни мелници. Тук прогресът настъпва само в резултат на огромния опит, натрупан от поколения, който след това се прилага само спорадично, без да събаря стария начин на производство. Развитието на отделната машина в система от машини, така че една и съща двигателна сила привежда в движение няколко мелнични процеса, ставало твърде

бавно отчасти поради характера на мелниците за жито, отчасти поради природата на продукта. В страната на янките за пръв път търговията с брашно се развила в голям мащаб.

В Рим [отбелязва Попе, цит. съч., т. I, стр. 110] воденците все още били необичайно явление.

«Днес водните мелници все още не са изместили всички ръчни и конски мелници» (пак там).

В 536 г. при Велизарий — първите корабни мелници. От Рим воденицата преминала в други държави [пак там, стр. 111, 112].

По историята на мелницата може да се проследи и този пункт на машините, че част от работата, която по-рано била отделена от същинското мелене и представлявала самостоятелна работа, се извършва със същата двигателна сила и по такъв начин механически се комбинира с работата по меленето.

«На първо време не мислели за *отделяне на брашното от люспите или трицитe*. По-късно смляното жито се пресявало през *ръчно сито*. Още отдавна смляното жито, както излизало от мелничните камъни, се събирало в специален сандък, наречен по-късно *ситена камера*. После в тези сандъци поставяли ситата и им се прибавяло съоръжение, така че можели да бъдат движени с ръчка. Така се справяли до *началото на XVI* век, когато в Германия бил изобретен същинският *пресейващ механизъм*, при който едно опънато сито се тръска от самата мелница. Изобретяването на *пресейващия механизъм* предизвикало изготвянето на специална тъкан, така наречения *плат за сита*, произвеждан по-късно фабрично.»

{Ето пример как новото разделение на труда в обществото се предизвиква от въвеждането и усъвършенствуването на машини.

«*Ротационното мелнично сито* било изобретено в края на XVIII век от Оливър Еванс във Филаделфия» [*Попе*. Цит. съч., т. I, стр. 114—119].

«*Вятърните мелници* били изобретени в X или XI век в Германия. Едва в XII век влизат в сериозна употреба. Дотогава били рядкост. От *XVI век* Холандия става страната на вятърните мелници. Подобрени от тях и от нидерландците. Преди това в Холандия вятърните крила служели повече за движение на *черпалните мелници*, с които изчерпвали вода от плитчини» [пак там, стр. 130—134].

Подобрения:

«Спирачното приспособление, за да може внезапно да се спира движението на мелницата. . . *Мелници на подставка*, така наречени *немски вятърни мелници*, до средата на XVI век били единствено известните. Силни бури могли да катурнат такава мелница заедно с подставката. В *средата на XVI век* един фламандец намерил начин да направи катурването невъзможно. Той направил мелницата само в покрива подвижна, така че, за да се нагласят крилата според вятъра, трябвало да се завърти само покривът, докато самата сграда била здраво вградена в земята. [Наричали ги] *холандски вятърни мелници*. В Германия и други

страни били въведени едва *в XVIII век,* защото мелниците на подставка били много *по-евтини.* Във формата на пресечен конус холандските мелници се вграждали в земята не само *от дърво.* Скоро изпробвали с успех да ги поставят върху *каменна* постройка, която често получавала формата на кула. Покривът или шапката на мелницата може да се върти на ролки (движението е необходимо, за да може да се завърта винаги според вятъра) [XIX—1165] или с помощта на лост, който се мести чрез неподвижно прикрепена макара, или се промушва вал, който има зъбно колело, което захваща назъбения венец на покрива. *Усъвършенствуване за по-леко и по-целесъобразно задвижване на тази машинария едва в XVIII век»* [пак там, стр. 135—137].

(Холандия в XVI и XVII век била господствуваща търговска и колониална нация; при това се внасяло жито, водила се голяма търговия с жито; в страната било развито скотовъдство вместо земеделие; извършвали се хидротехнически работи; протестантска религия; буржоазно развитие; републикански свободи.)

«Всички части на *всички видове мелници* все още се нуждаели от много подобрения, но *до края на XVII век малко са се грижили за това.*

Мелниците били извънредно много усъвършенствувани в *XVIII век* отчасти чрез *по-добро използване на двигателните сили,* отчасти чрез *по-целесъобразно устройство на вътрешните части,* например на мелничното сито и на всички колела. Изобретени били *нови видове мелници,* нови части за мелници и нови *теории* за най-доброто им устройство. Както в цялото машиностроене, често теорията била в открито противоречие с опита, била непрактична и погрешна.

Обикновените ръчни мелници, каквито имало преди много столетия и каквито и сега все още често се срещат в някои големи имения и т. н., обикновено са снабдени с ръчка, движена от човешка сила. Двама души могат с нея да извършват въртенето. Нерядко тези мелници били така построени, че получавали движението чрез бутане и теглене на *лост.* Обаче тук двигателната сила действувала твърде неравномерно върху тях. Това се подобрява чрез включване на *маховото колело,* тъй като последното продължава движението си със същата скорост, макар двигателната сила и да отслабва за няколко мига. То било препоръчано вече в трудовете на *Фаулхабер* (1616—1625 г.) и *дьо Ко* (1688 г.). Маховото колело, поставено на коленчатата ос, облекчава движението и го прави по-равномерно. Изследванията на *маховите движения* в мелниците били полезни във всяко отношение. Те се разпростирали не само върху същинските махови колела и маховите крила, но и по-специално върху мелничните камъни, водните колела, вятърните крила и изобщо върху всички онези части, които се въртят в кръг» [пак там, стр. 138—140].

«Изобретяване на *походни мелници, мелници на кола* или *мелници, движени от животни* и които могли да бъдат придвижвани на кола от едно място на друго. Смята се, че били изобретени от италианеца *Помпео Таргоне* в края на XVI век за военни нужди. Той бил инженер на маркиз Спинола. В XVIII век се появили по-усъвършенствувани походни мелници, горният камък на които се привежда в движение от самите колела на колата при придвижването ѝ напред.

Когато мелничното изкуство било още в детството си, главната ос, на която е поставено например водното колело, привеждала в движение само един горен камък, следователно само един мелачен процес. По-късно (XVII век?) «установили, че може с главната ос, върху която действува водното колело, да се привеждат в движение два горни камъка, следователно два мелачни процеса. Нужно

било само на оста да се постави челно зъбно колело, което от двете страни да захваща зъбните колела на две оси, паралелни на главната ос. Освен това нужно било само към всяка от тези оси да се закрепи гребенчато колело; по такъв начин посредством отвесен предавателен механизъм всяко гребенчато колело можело да движи свой горен камък и се получавали два мелачни процеса. Но сега всичко зависело от *количеството вода,* защото въпросното междинно съоръжение и предавателният механизъм изискват по-голяма двигателна сила. Малко се занимавали с това, да придадат на машините такова устройство, че триенето да бъде по възможност малко, така че то да може да бъде движено с по възможност малка двигателна сила. Разчитали само на двигателната сила, която трябвало да преодолява срещащите се грапавини и да компенсира недостатъците на машината. *До края на XVII век* на *учението за триенето* не било посветено точно изследване. В най-добрия случай смазвали с мас или масло някои части, които се триели по-силно. Благодарение на *добро познаване на това учение за триенето* били усъвършенствувани колелата, цеповете и т. н. *В XVIII век учението за триенето* било *доста разработено.* Освен това за *зъбците на зъбните колела* намерили една *епициклоидална форма. . .* Зъбци, закръглени по тази крива линия, предизвикват равномерна скорост на въртене; [XIX—1166] те не претърпяват тласъци и сътресения, създават много малко триене при сцепление и следователно правят движението много по-леко и по-съвършено» [пак там, стр. 145—155].

«В онези времена, когато били направени първите воденици, никой не се замислял над това, дали водата не може да се регулира още по-изгодно или дали самите колела» (водните колела) «не биха могли да се построят и приложат по-целесъобразно. *Учението за движението на водата* и как да се използва при построяване на воденици било разработено от *Полени* («De motu aquae», 1717), от *Д'Аламбер* («Traité d'équilibre et du mouvement des fluides», 1744),от *Босю* («Traité élémentaire d'Hydrodynamique», 1775) и др., както и от Бернули, Ойлер и др., по-специално, за да получат задоволителни резултати относно *скоростта на движението, на водата* и *пречките му.* За практическото определяне на скоростта на водата в XVIII век били изобретени и специални уреди —*хидрометри. Нивелирането,* или определянето на *водното равнище,* т. е. определянето на *пада* или наклона на дъното на една река, канал, ручей и т. н., е било не по-малко важно при изграждането на мелници. Едва в XVIII век нивелирането придобива значително приложение, особено с помощта на *нивелира,* или *водната терезия.* От изкуствени падове се ползват при не много широки реки. Близо до водното колело водата се вкарва в стеснено русло, за да тече по-бързо. Използваното за тази цел съоръжение е улеят. В Германия открай време е обичайно водата да се пуска по повече или по-малко наклонен улей да пада върху колелото. Във Франция мелничарите използвали водата почти винаги хоризонтално, която следователно нямала *жив пад,* т. е. нямала отвесна височина, изчислена от наклонената до хоризонталната плоскост. До *средата на XVIII век няма същинска теория* за улея. След този период открили, че за горнобойни и среднобойни водни колела най-добре е улеят да се конструира по *парабола. . .* С изследванията си Нютон, Мариот, Йохан и Даниел Бернули, Д'Аламбер, Ойлер и др. придвижили много напред учението за *съпротивлението* или *напора* на водата» (пак там, стр. 160—165).

(При долнобойното водно колело водата действува със скоростта си, докато при среднобойното тя предизвиква въртенето с *напора и тежестта,* а при *горнобойното* — главно с тежестта си. От количеството и пада на разполагаемата вода зависи дали поставянето на едното или другото от споменатите колела е най-изгодно.)

«Много други учени в XVIII век [правили твърде поучителни опити], за да изведат общ закон, по който да се определя силата на напора. Изобщо в XVIII век хидравликата и хидротехниката се обогатили с много открития, в голямата си част много полезни и за мелничното изкуство, което впрочем твърде бавно — особено в Германия — *следвало теоретичния прогрес.* По-специално *самите водни колела* били изследвани от началото на XVIII век по-внимателно, с цел да се създаде специална теория, на основата на която да може да се строи най-целесъобразно: Паран, Пито, Касини, дьо Ла Ир, Мартен, Дю Бост, Уилям Уейринг, Ф. Уилямс, Депарсьо, Ламберт и др. Теорията за водните колела е трудна, поради което била обявена за празна спекулация; строителите на мелници ѝ обръщали малко внимание. При това относно развитието на теорията на водните колела още много неща били оставени за XIX век» [пак там, стр. 165—171].

«Във втората половина на XVIII век се появява изобретението на англичанина *Баркер: воденица без колело и без цевъчно зъбно колело.* Тази воденица е резултат на така наречената *машина с обратно действие,* или *Сегнеровото водно колело.* Цилиндър, отворен отгоре, леко се върти около оста си. До самото дъно на цилиндъра са монтирани голям брой прави хоризонтални тръбички, в които може да влиза водата, намираща се в цилиндъра. [XIX—1167] Външните краища на тези тръбички трябва да бъдат запушени, но отстрани по̀ към краищата те трябва да имат отвор, през който водата да може да изтича в хоризонтална посока. Когато сега водата изтича от страничните отвори, цилиндърът се върти около оста си в обратна посока. Работата се състои в това, че водата натиска навсякъде еднакво силно върху страничните стени на тръбичките. Обаче на мястото, където са отворите, водата не среща съпротивление и затова може свободно да изтича. На противоположните места налягането върху стените остава, а тъй като това налягане не се анулира от противоположно равно налягане, то избутва тръбичките на тази страна и завъртва цилиндъра. С оста на цилиндъра Баркер съединил воденичния камък заедно със спадащото към него съоръжение и така от това се получила мелница за жито. . .» [пак там, стр. 173—174].

«Мелници, движени от парни машини, били изпробвани най-напред в Англия. Така в Лондон възникнала така наречената *Албионова мелница, която имала 20 комплекта мелнични камъни* и се движела от 2 парни машини. На 2 март 1791 г. тя изгоряла. В XVIII век — все още рядкост. В Германия в първото десетилетие на XIX век още не. . .

Във *Вирджиния* на река Окакуам била построена воденица от *Томас Еликот.* Извършвала сама всички работи по меленето без човешка помощ. Тя имала 3 водни колела и 6 комплекта воденични камъни. Няма нужда човек най-напред да изкачва житото по стълбата, за да го изсипва в бункера. Мелницата извършва това с механизма на движещ се *Архимедов воден винт,* който подава зърното хоризонтално и с помощта на безкрайна верига с кошове го изкачва вертикално нагоре на самия таван и оттам през бункера го насочва към мелничните камъни. Преди насипването то се пречиства от специална машина. След като брашното изстине, машината сама го докарва до мястото, където се намират бъчвите, и го насипва в тези бъчви» [пак там, стр. 183—186].

В Германия благородниците твърдели отначало, че вятърът бил тяхна собственост, но тогава против това се обявили епископите, които го обявили за църковна собственост.

«Кайзер Фридрих I отнесъл в 1159 г. воденициите към водните си прерогативи. Изключение правели известно време само малки, неплавателни реки. Прерогативите били разпространени дори върху въздуха. Известно е, че още в XI

век владетелните князе задължавали поданиците си срещу определена дан в натура да мелят житото само в мелниците на владетелите. *Привилегировани или задължителни мелници*» [пак там, стр. 180—190].

«През първата половина на XVIII век и холандците въвеждат практическо обучение по построяване на мелници» [пак там, стр. 192].

* * *

От времето на Римската империя, в началото от съществуването на която *воденицата* била внесена в Рим от Мала Азия, мелниците преминали следните стъпала на развитие:

Средни векове. Ръчни мелници, мелници, движени от животни и воденици. (*Вятърните мелници* били изобретени в Германия в X или XI век. Едва от XII век те се прилагат широко. До *средата на XVI век* те са единствено употребяваните.) Характерно е, че немските благородници провъзгласили вятъра за своя собственост, по-късно поповете. В 1159 г. Фридрих I обявил мелниците за свой прерогатив, разпространен по-късно върху въздуха. Господарски *привилегировани* или *задължителни мелници*. Мойсей казва: Не бива да завързваш муцуната на вола, когато вършее.[116] Напротив, християнските германски господари: «На крепостните по време на работа да се слага около шията голям дървен диск, за да не могат с ръка да си слагат брашно в устата.»

Единственото усъвършенствуване на воденицата: Още отдавна, щом брашното излезело от мелничните камъни, го събирали в специален сандък. Сега в този сандък поставили ръчните сита (с които преди пресявали смляното жито) и направили приспособление, така че могли да бъдат движени с ръчка.

Шестнадесети век. Началото на XVI век: опънатата мрежа във формата на сито, същинският пресейващ механизъм; разтърсва се от самата мелница.

В Холандия вятърните мелници били много разпространени в първата половина на XVI век. От немски те се превръщат в *холандски вятърни мелници*. В средата на този век холандците използвали вече вятърните крила за изчерпване на вода. Подвижен покрив. Каменна сграда. *Спирачно приспособление*, за да може внезапно да се спира движението на мелницата. Механични приспособления, макар и все още твърде примитивни, за да се нагласява покривът (*шапката* на мелницата) според вятъра. А именно така: Заедно с покрива [XIX—1168] вятърните крила се насочват според вятъра. Поставеният на ролки покрив се завъртва (насочва) според вятъра с помощта на лостове и т. н. В края на XVI век за военната служба — транспортируеми мелници, *полеви мелници, мелници на коли* или *мелници с живо-*

тинска сила, които, поставени на кола, могат да бъдат придвижвани с вол от едно място на друго.

Седемнадесети век. Някои неводни мелници *(ръчни мелници)* получавали движението си от лост, бутан и теглен от хора. Тук двигателната сила въздействува върху тях твърде неравномерно. Поставя се *махово колело* (върху коленчатата ос) за облекчаване и уравняване на движението. Отделни теоретични изследвания върху маховите колела, маховите крила и маховите движения изобщо.

Осемнадесети век. Два комплекта мелнични камъни, привеждани в движение от едно водно колело (това започнало още в XVII век). А именно, водното колело върти една главна ос, която върти два горни камъка, следователно движи два мелачни процеса, при това тя въздействува върху двата горни камъка посредством паралелни оси, зъбчато предаване и междинно съоръжение (вж. по-горе). Обаче сега е нужна по-голяма двигателна сила. Развива се *учението за триенето.* Епициклоидална форма на зъбците на колелата, чеповете и т. н.

Изследвания за по-доброто използване на самата двигателна сила — водата, регулирането ѝ. Необходимост да се определя силата на течащата вода; дали известно количество е достатъчно за определена цел, дали се използва цялата или само част. Теоретични трудове de motu aquae*, за нейната скорост, за пречките, които среща. *Хидрометър* за определяне скоростта на водата. И така, първо, *измерване* на *двигателната сила.*

Освен това сметнали за важно (още в XVII век и практически още по-рано в суров вид) *нивелирането, или установяването на водното равнище* (т. е. определяне на пада или на наклона на дъното на една река, ручей, канал и т. н.) В XVIII век *нивелир, или водна терезия. Изкуствен пад. Улей.* От средата на XVIII век теория *за улея.* Парабола като форма на улея за горнобойни и среднобойни водни колела. Дали водата действува със скоростта или с тежестта си. Учение за *съпротивлението или напора на водата.* Нютон, Мариот, Бернули, Д'Аламбер, Ойлер и др. (закони за определяне силата на напора). Изследвания за най-изгодната форма на *водните колела.* Теорията за водните колела — трудна. Тук практиката само бавно следвала теорията.

Втора половина на XVIII век. Воденица без водно колело и без цевно зъбно колело, движено от леко въртящ се около оста си цилиндър, отворен отгоре, до дъното на който са монтирани голям брой хоризонтални тръбички, запушени на външния им край, но снабдени отстрани на края с отвор, през който водата може да излиза в хоризонтална посока. Тук принципът е равномерният натиск на

* — за движението на водата. *Ред.*

водата върху стените на тръбичката. Ако водата изтича от страната, където не среща съпротивление, натискът върху противоположната страна с нищо не се уравновесява и затова върти тръбичката. Принципът е au fond* същият като при парната машина — движение в резултат на това, че изчезва равновесието на двигателната сила.

Мелници, движени от парни машини. Заедно с това възниква система от машини. В мелницата Албион в Лондон 20 комплекта мелнични камъни, движени от 2 парни машини (изгоряла в 1791 г.).

Краят на същия този *XVIII век. Воденица* като система не само чрез комбиниране на 6 комплекта мелнични камъни, а и чрез автоматично (посредством Архимедов воден винт) подаване на житото нагоре по стълбата на тавана, изсипването му там през бункера до мелничните камъни, почистването му посредством свързан с мелницата механизъм, а след това, когато брашното изстине, машината сама го докарва до мястото, където се намират бъчвите за брашно, и сама го изсипва в тях. Такава мелница е построена от *Томас Еликот* във Вирджиния на река Ококуам. Сега автоматичната система от мелнични машини била готова.

* * *

[XIX—1169] Това, което подбудило *холандците* (от 1579 г. отделени от Испания като Обединени провинции) да използват *силата на вятъра,* била липсата на значителни падове на водите. {Голяма липса на рудници за създаване на същински фабрики. Тук не възникнали нито големи ковачници, нито металургични що-годе едри предприятия.} {Най-съвършени измежду съществуващите тук манифактури били вълнените, коприненените, ленените манифактури, маслобойните, дърворезниците, фабриките за хартия и за бои. Почти всички тези отрасли достигнали върха си още в края на XVII век. Оттогава започнали да западат.} {Тютюневи фабрики.}

Съединени американски щати. Търговията им (износ на жито, брашно и т. н.) със Западна Индия. Но особено по време на революционната война (1793—1807 г. и т. н.) този износ се разшири за Англия, Франция, Испания, Португалия и много други европейски страни. Търсене на американско брашно (докато дотогава трябвало да снабдяват само Западна Индия). В 1791 г. от *Съединените щати* били изнесени 619 681 бъчви брашно, а в 1793 г. — 1 074 639. {Тук, както по-рано у холандците, най-напред възникнали отраслите, които били в тясна връзка с търговията и корабоплаването.} {Търговията с жито, съвсем незначителна в Средните векове, придобива в

* — всъщност. *Ред.*

XVII век известно значение, нараства през XVIII и XIX век. Може да се каже, че търговията с брашно всъщност най-напред от *САЩ* се води в мащаба на световния пазар.}

Барут, компас, книгопечатане — трите големи изобретения, които са като встъпление в буржоазното общество. Барутът взривява във въздуха рицарството, компасът открива световния пазар и основава колониите, а книгопечатането става оръдие на протестантизма и изобщо средство за възраждане на науката, най-мощният лост за създаване на необходимите духовни предпоставки.

А *воденицата* (вятърната мелница) и *часовникът* са двете унаследени машини, развитието на които още по време на манифактурата подготвя машинния период. Ето защо мелници [«Mühlen, mills»] се наричат оръдия на труда, привеждани в движение от природна сила и дори по-сложните оръдия, двигател на които е ръката. При мелницата всички елементи на машините са вече паралелно развити в известна самостоятелност и обемност: двигателна сила, първичен мотор, върху който действува двигателната сила, *предавателен механизъм* — система от колела, лостове, зъбци и т. н. — между първичния мотор и *работната машина*.

Часовникът почива на художествено-занаятчийското производство заедно с учеността, която ознаменува зората на буржоазното общество. Той дава идеята за автомата и автоматичното движение, приложено в производството. Ръка за ръка с неговата история върви и историята на теорията за равномерното движение. Какво би било без часовник в период, когато стойността на стоките и следователно необходимото за произвеждането им работно време е решаващо?

* * *

«*Млатилката за вършеене* се среща още у древните. *Шейна за вършеене* и *кола за вършеене* (вършачни машини) — у финикийците» [*Попе*. Цит. съч., т. I, стр. 194].

Воденицата, отначало за мелене на жито, могла — естествено с модификации относно работния инструмент — да бъде използвана за всички подобни цели и за различен материал. Ето защо по времето на манифактурата обхваща всички манифактури, където отчасти или изцяло се използва тази двигателна сила и т. н.

Маслодобивни машини. Маслобойни. *Растителни масла*.

«Процесът, чрез който маслата се получават от семена и плодове, се състои понякога в просто изстискване, но повече е *тъпчене и смилане* на семето или на плодовете и по-нататъшното им *изстискване*. Още древните получавали маслото си чрез изстискване с *преса* или *пресовъчна машина*. Много *маслобойни* в Холандия» [пак там, стр. 220—227].

Фабриките за игли, откъдето А. Рмит взима примера си, сами са фабрики за *оръдия* на труда. *Нюрнберг* — център на почиващите на занаятчийско производство изобретения на оръдия, като се почне от часовника («нюрнбергско яйце»[117]) и се стигне до *съоръжението* за изработване и закрепване на главички за карфички. *Напръстниците* са също нюрнбергско изобретение [вж. *Попе*. Цит. съч., т. II, стр. 4 — 14, 95].

[XIX—1170] «Трионът съществува от древни времена. Формата на днешния не е много различна от тази на древногръцкия. Още в IV век имало движени с вода *дъскорезници*. В Аугсбург е имало една *дъскорезница* още в 1387г. В 1530г. в *Норвегия* била построена първата дъскорезница под названието «Ново изкуство». Още в *XVI век* се срещат дъскорезници с много движещи се триони, които разрязвали едно или няколко дървета наведнъж на много дъски. *Euler*. Sur l'action des scies (1756); *Nancarrow*. Calculations relating to grist and sawmills (1794) (подобрена теория за дъскорезниците)» [пак там, стр. 33—42].

«Работилници за *провъртяване* на дървени тръби имало още в XVI век. *Фурнирни работилници* за тънко рязане на байцвани и редки видове дървета, изобретени в XVI век от аугсбургеца Георг Ренер (нюрнбергци и аугсбургци — отлични майстори на художествени мебели)» [пак там, стр. 43—46].

Работилници за хартия.

«Изглежда, че *хартията от парцали (ленени)* е открита в Германия през XIV век. Скоро след откриването на парцалената хартия започнали да си служат с механични съоръжения за раздробяване и разбиване на парцалите. Първите *работилници* за хартия са били *ръчни* и едва след редица години, когато започнало производството на хартия в голям мащаб, се появяват работилници за хартия с *водна сила*. В XIV век в Германия (Нюрнберг) и Италия. Едва в първата четвъртина на XVIII век в Германия станала известна *машината за нарязване на парцали*. До към края на XVII век парцалите се превръщали в кашообразна маса само с чуковете и бухалките на съоръжението. Тогава в Германия изобретили *машината за смилане на хартиена маса,* наричана *«холендер»* или *холандска машина*. Един валяк с много железни шини, въртян от водното колело с помощта на зъбни колела, смила в здрава дървена бъчва парцалите, които постъпват от едно корито. Германците не оценили полезността на тази машина и я изоставили. Холандците я възприели. Отначало я въртели *на ръка,* а след известно време започнали да я движат с *вятърни крила*.

Разцвет на *фабриките за хартия* в Холандия. Холандците произвеждали хартия съвсем *фабрично,* имали във фабриките си за хартия специални хора за всяка операция, работели по-бързо и по-добре от германските производители на хартия, които работели най-често само занаятчийски» [пак там, стр. 196—222]

Холандските фабрики за хартия в XVII и началото на XVIII век могат да се разглеждат като главен пример за *манифактура,* свързана с машини, където отделни работи се извършват с машини, без цялата система да образува система от машини. Същевременно в тях имало много голямо разделение на труда:

«Сортиране и пране на парцалите. *Плакнене с вода. Избелване на парцалите*. . . Щом хартиената маса бъде *зачерпена,* бъде поставена между *филцовете*

и бъде *напластена,* тя трябва силно да се пресова. Тук дълго време във фабриките за хартия се използвала така наречената *щангова или лостова преса,* привеждана в движение от хора. *Сатиниране. Поставяне в «синка»»* [пак там, стр. 205—217].

Примесване на механични и химични процеси.

«Шлифоване на стъкло. У древните имало само *стъкла за запалване.* Те не знаели, че стъклата *увеличават* нещата. Първа следа за употреба на увеличителни стъкла — у арабина *Ибн ал-Хайсам* в XII век. Едва в края на *XIII век* били изобретени *очилата* (Роджър Бейкън). Древната *шлайфмашина* била за пръв път усъвършенствувана от Хук (1665). *Далекогледи или телескопи. Лупи или микроскопи* (края на XVI век). Истинският *далекоглед* известен от Холандия едва в 1609 г. Първият телескоп направен от *Янсен* в 1590 г. Едва от *Галилей* Европа се научила да прави съвършени телескопи и да ги прилага в астрономията. По-късно *Кеплер»* [*Попе.* Цит. съч., т. II, стр. 244—260].

Каретна манифактура.

«Отначало работили различни отделни занаятчии: колари, сарачи, шивачи, ковачи, колонаджии, стругари, сърмаджии, стъклари, бояджии, лакировачи, позлатвачи и т. н. По-късно във фабриките за карети всички тези работници били обединени, при което работата минавала от ръка на ръка» [пак там, стр. 330].

Самодвижещи се коли, без впряг, с помощта на зъбно предаване, направени в XVI или XVII век от нюрнбергци [вж. пак там, стр. 348].

[XIX—1171] *Металургични фабрики.*

Дробилки и ковачници.

«Още древните преди разтопяването на рудите ги подлагали на *раздробяване или разчупване, промиване и утайване,* отчасти за ускоряване на разтопяването, отчасти за извличане на метала с най-малка по възможност загуба. Раздробявали рудите в хавани на прах, който след това смилали в обикновени ръчни мелници, за да могат да го утаят и промият. Промиването на раздробените руди ставало със *сита.* В Германия в първите години на *XVI век* били изобретени първите същински *дробилки* или *кълцачки* с трамбовки, които раздробявали рудата в хавана. А именно, поставяли обкованите в желязо трамбовки пред оста на водното колело и пръстите на тази ос по време на въртенето повдигали трамбовките нагоре. Отначало само *сухи дробилки,* т. е. такива, при които не се пускало вода в хавана. Но когато тези дробилки работели, от раздробените руди се вдигал толкова гъст прах, че работниците не могли да издържат, а и претопяването след това също не вървяло както трябва. Ето защо скоро стигнали до мисълта *да раздробяват мокро, т. е. с вода.* Още в XVII век бухалките и хаваните били по-добре устроени, но те били особено усъвършенствувани едва в XVIII век» и т. н. *«Устройства за промиване на рудата»* [пак там, стр. 380—386].

Мехови устройства.

«Най-старият начин за раздухване на огъня — с парче кожа, с листа от дървета или с гъсти зелени клонки. По-късно се използвала *тръстика,* с която въздухът се вдухвал в огъня с уста. *Кожени мехове,* при които чрез просто натискане с ръка маса въздух се продухва непрекъснато от резервоара през съединената с него тръба. Познати много рано у *гърците.* И в леярните поставили такъв вид големи мехове, привеждани в движение, като се разтягали с ръка. Така било до *началото на XIV век.* По това време се появяват първите мехове, привеждани в

движение с водни колела. Вместо кожените мехове — *дървени,* които траят 10 пъти по-дълго от кожените» и т. н., «изобретени в *Германия,* в Нюрнберг, още преди средата на XVI век» [пак там, стр. 387—390.].

«В XIII и XIV век били устроени *големи ковачници* за изтъняване на метала, по-специално на желязо, мед, месинг и олово, на прътове или листове посредством тежки железни чукове, привеждане в движение от *пръстите на оста на водно колело.* Както всички «мелници», отначало те били твърде несъвършени. Едва в *XVIII век* формата на пръстите, конструкцията на водните колела и т. н. и меховите съоръжения били много усъвършенствувани, особено от *шведски* учени» [*Попе.* Цит. съч., т. II, стр. 428].

{*Попе* («Geschichte der Technologie» [вж. т. I, стр. 10—29]) показва как от XI век в градовете се развива *градският занаят* (където занаятите са собствена професия на свободни хора), свързан с търговия и наука, а с него се развиват цехове, гилдии, занаятчийски съюзи, накратко, промишлени и същевременно политически корпорации. Много *такива «организации» възникнали в XII и XIII век.* Тогава *Германия* имала най-големите майстори почти във всеки занаят. Людовик IX френски (1270 г.) наредил чрез Стефан Боало занаятчиите да се организират в гилдии. Фридрих I и Фридрих II се стремят да разтурят надигащите отново глава занаятчийски обединения. Влияние на занаятчиите в градовете. Всички усилия на князете да потъпчат гилдиите не довеждат до нищо. Значението им все повече расте. Занаятчиите със сила искат не само участие в градската управа, а изключително [право те да управляват градовете]. *Разцвет на занаятчиите в Нидерландия.* Най-важната роля играят тук тъкачите на вълнени платове. В 1304 г. се води морско сражение между холандци и фламандци, в което първите били победители. В *XVI век* — борба между занаятчии и градски власти. Занаятчийските гилдии все западали и все отново се окопитвали. Всеки занаят се снабдявал дори с пълно бойно снаряжение. В *XIV век* много изобретения и открития. Много се усъвършенствували всички видове тъкане, металообработки, работите със сребро и злато. В *XV век* няма значително изменение в организацията на занаятчийското производство. В края на този век *Нюрнберг* бил най-цветущият от германските градове. В *XVI век* непрекъснато развитие на занаятите и изкуствата. Германия отново се откроява с изобретения. Испанска Нидерландия. Англия.

«В *XVII и XVIII век* възникват същинските манифактури и фабрики, особено в *Англия* и *Франция»* [пак там, стр. 31].

«Манифактури и фабрики — когато повече занаяти се *съберат заедно* и работят с една цел. Нарича се *манифактура,* ако за изготвяне на [XIX—1172] стоки се използват непосредствено ръце, а когато те не достигат — машини. Фабрика — ако за тази цел си служат с огън и чук. Някои работи могат да бъдат извършвани само в голям мащаб, например *производството на порцелан, стъкло* и т. н. *поради което никога* не са били занаяти. Още в XIII и XIV век някои работи, например тъкането, се извършвали в голям мащаб» [пак там, стр. 31—32].

«В *XVIII век* много учени усърдно се заели подробно да се запознаят със занаяти, манифактури и фабрики. Някои превърнаха това в специално изследване. Едва в ново време бе видяна както трябва връзката на механиката, физиката, химията и т. н. със занаята» (би трябвало да се каже: с производството). «Иначе в *работилниците* предписанията и навиците се предавали от майсторите на калфите и чираците и така се създавала *консервативна традиция*. По-рано *предразсъдъците* ги противопоставяли на учените. В 1772 г. *Бекман* за пръв път употребява термина *технология*. Още преди средата на XVIII век италианецът *Рамацини* написва трактат за болестите на занаятчиите. Една цялостна технология води началото си от *Реомюр* и *Шоу*. Първият съобщава плана си на френската академия. В резултат на това от 1761 г. започнали да излизат «Descriptions des Arts it Metiers, faites ou appruvées par Messieurs de l'Academie royale des Sciences» Paris (голям формат инфолно)» [пак там, стр. 62—64, 81—82, 91—92].}

Предене и тъкане.
1) *Вълнени тъкани.*

«Преди *X век германските* вълнени манифактури били най-прочутите в Европа; разсадници на холандските манифактури. *Гентските* фабрики за сукно процъфтявали още в средата на XII век. От XIII век най-прочути — във Флоренция, Милано, Генуа и Неапол» [пак там, стр. 243—244].

«Още древните не превръщали вълната необработена в редовни нишки. Напротив, най-напред я очиствали от груби нечистотии и прах. За тази цел я *скубят* и *разбиват* или разчепкват и раздрънкват, а след това я перат, смазват я с олио или с масло, за да я направят *по-гъвкава*, и най-сетне *я разчесват* или *кардират*. При *прането на вълната* древните използвали един вид сапунесто растение (strutium). *Разбиването* или *раздрънкването* на вълната за по-добро разделяне на влакната не било познато на древните. По-късно се появили *специални дръндарници за вълна*. Такива е имало и в Нюрнберг още в XIII век. В *началото на XVIII век*, може би и по-рано, обработвали вълната *машинно*, т. е. *разчепквали* я със специална машина — *вълк*. Тази машина е била усъвършенствувана в по-ново време в Англия (Giggingmills, Towningmils, Machines for twichng wool).

Гребени, чесалки, кардирачки, т. е. оръдия с железни зъбци за *разчесване, разделяне и изравняване* на вълната били известни още на Плиний. Такива чесалки били след това усъвършенствувани, увеличен бил броят на зъбците им и т. н. Впрочем все пак отивало все още значително време за разчесването и били все още нужни много хора, за да се раздели и разчеса в манифактурите голямо количество вълна. Но с тези прости оръдия се задоволявали чак до втората половина на XVIII век. В 1775 г. за пръв път били използвани *чесални*, или *кардирни машини* (scribbing mills, carding engines), движени или с вода, или с пара. Р. Аркрайт пробил път на това изобретение. *50 000 разчесвачи на вълна* демонстрирали против него пред парламента. Машината вършела работата си по-добре, по-масово и по-евтино. Тези машини се състоят от няколко снабдени с гребени валяци, които работят все по 2 и 2, гребените на които влизат един в друг. . .

Разчесаната вълна се пресуква на нишка, чрез *предене се превръща* в прежда. За тази цел древните използвали *вретеното*. Чекръците са по-ново изобретение. Първите били *ръчните чекръци*, големи колела, които се въртели с дясната ръка на човека, докато лявата изтегляла нишката. *Едва в 1530 г. Юргенс* от едно село близо до Брауншвайг изобретил малкия *крачен чекрък*. В Германия изобретили и *двоен чекрък*, т. е. чекрък с 2 вретена, с които се предяло едновременно с двете ръце. Преди това били опитали дали *един* човек не може след дълги упражнения да преде едновременно на 2 чекръка. Наистина вървяло, но работата с краката била твърде затруднителна. В средата на XVIII век се появили и чекръ-

ци, които [XIX—1173] едновременно навиват, сдвояват и пресукват изпредената нишка» [пак там, стр. 265—272].

«*Предачни машини,* или *предачни мелници.* Машина — привеждана в движение от човешка ръка или от водно колело, или от парен двигател, — която преде едновременно 60, 100 и повече много тънки и еднородни нишки и може дори със същата сила да бъде привеждана в движение заедно с *раздрънкващата и разчесваща машина.*

Предачната машина била известна още в първото тримесечие на XVIII век (тогава използвана само за овча вълна). Вероятно най-напред в Италия. За памук пръв *Аркрайт* (1775 г.). Трудности за въвеждане на тази машина в Англия от началото на XVIII век, също и във Франция и след изобретението на Аркрайт, превъзмогнати най-напред от памучните, а след това от вълнените манифактури. . .

За *разделяне на преждата на връзки, кълбета или чилета* изобретили *мотовилката* или *хаспела.* Най-напред обикновената *ръчна мотовилка.* След това *по-усъвършенствувания тип* на бързо щракащата или *броячната мотовилка.* Още по-усъвършенствувани видове свързали в XVIII век с чекръците. Изобретили дори мотовилки, които със стрелка на един циферблат показвали броя на връзките и нишките.

След изобретяването на подстригването и пресоването кардирането и апретирането на вълнените тъкани (сукна) станали толкова изкусни, че могли да бъдат извършвани само от квалифицирани *майстори на сукна* и *подстригвачи на сукна,* които още по времето на възраждането на науките спадали към най-уважаваните занаятчии. В английските фабрики за сукно в XVIII век въвели специални *машини за кардиране* и *подстригване,* при които нямало нужда кардирането и подстригването да се извършват с човешка ръка. В 1758 г. *Еверет* направил първата машина за подстригване, движена с вода. Стотици останали без работа работници подпалили тази машина.

Вместо обикновеното *гладене или ролкуване* се въвеждат *каландрите* или *цилиндровите машини,* особено във втората половина на XVIII век.

Тепане за очистване, уплътняване, колосване на сукна — още у римляните чрез тъпчене с крака. След изобретяване на *тепавиците* отделили очистването на сукната от останалата обработка, от кардирането и апретурата. Още в края на X век съществували тепавици. Те са *устройства за трамбоване* или *бухане.* И двете трамбоват» [пак там, стр. 273—276, 286—292].

2) *Памучни платове.*

«Когато *холандците* изтикали португалците от повечето индийски владения, те най-напред овладели тъкането на басма. *В края на XVII век* най-напред в Холандия — първите *манифактури за басми.* Всъщност само предприятия за *импримиране* на евтино купените от Индия бели басми. След известно време и *тъкачници за басми* в Холандия, след това в Швейцария, Хамбург, Бремен, Аугсбург, Австрия, Саксония, Лаузиц и т. н. *Преси, машини за импримиране на басми»* [пак там, стр. 313—316].

{Щом едрата манифактура се развие до известна степен, тя за отделни прости процеси като *мелене, чукане, трамбоване, тепане, пресоване* и т. н. прилага отделни машини, при които обаче двигателната сила трябва да преодолява цялото несъвършенство на механизма.}

«Очистването на памука е по-леко, отколкото на вълната. По-трудна е операцията за *разделяне* на памучните влакна. Индусите и гърците ги раздрънк-

вали или разделяли с дръндарски лък, както шапкарите раздрънкват вълната. Простите гребени, чесалки или кардирачки престанали да се употребяват масово едва в *средата на XVIII век*, когато Аркрайт изобретил своята чесална машина. *Вретено* за предене — в Древния свят и в Индия. В *1775 г.* Аркрайт взел патент за предачната си машина. . .

Чесалната машина напълно очиствала обработения памук и сега идвал ред [XIX—1175]* *на предачната машина* (rovingmill), *която* поемала памука н го изпускала във формата на дебела саламообразна предпрежда (rovings). Изприданeто в прежда извършвала сега състоящата се от много шпули *предачна машина*, която сега поемала предпреждата, изтегляла я и я пресуквала. *Водна прежда* (vater twist) е по-малко пресукана от мюлна прежда (mule twist), а самата предачна машина, както я нзобретил Аркрайт — мюл-машина. Скоро построили специална машина за *вътъчна прежда* (weft), а на мюл-машината предели главно *основа*. Новата машина се наричала «*Джени*». Най-сетне чрез съчетаване на мюл-машина и «Джени» била създадена трета машина, която нзпрндала само мюлна прежда, която сега много се използвала и за вътък. Всички тези машини — от чесалната до предачната — се привеждат в движение от една парна машина» [пак там, стр. 336—337, 340—342].

3) *Коприна.*

«Във Франция преди Френската революция тъчели няколко*стотин вида копринени платове*, от които само от 1730 г. били изобретени 150 внда. В Авиньон имало закон, според който всеки чирак можел да се посвещава вннаги само на един вид пронзводство и нямал право едновременно да изработва няколко вида тъкани, който закон много допринасял за усъвършенствуване на производството» [пак там, стр. 413—414].

4) *Плетачно изкуство.*

«*Чорапоплетачната, или трикотажна, машина* е изобретена в Англия и с нея един работник без усилне и без умение може почти за миг да нзплете 100 бримки. Най-изкусната от всички съществуващн машини. Тя е изцяло от желязо, състои се от над 2500 части. Много стотици игли едновременно са в движение, Изобретена в края на XVI век (1589 г.) от *Уилям Ли*, магистър на колежа «Св. Йоан» в Кеймбридж» [пак там, стр. 413—414].

Относно памукопреденето Юър привежда *очистваща и разбиваща* машина за разрошване и очистване на памук. Нужни са 2 разбиващи машини: втората *ватенмашина* или *разпростираща машина*. След това *разчесваща машина*. При фино предене: *машина за първо разчесване* и машина за фино разчесване. *Разтягане и сдвояване*. *Разтягащи валяци (разтягаща ленточна машина)*. *Предпредене*. Банкаброш (*вид* машина за предпредене). Най-сетне, *машина за фино предене*.[118]

---

* В Марксовата номерация е прескочена страница 1174. *Ред.*

* * *

Преди всичко за източниците на механична енергия.

«*Първичен двигател. . . голям работник,*без чиято огромна помощ човешките ръце биха могли да дадат само незначителни резултати. Тежките машини на фабриките биха били безполезни съоръжения, ако не можеха да се привеждат в непрекъснато движение. *Първични двигатели:* парни мащини, вятърни мелници, водни колела, машини, работещи с нагрят въздух, електромагнитни двигатели и т. н. Това са механични комбинации, предназначени за придаваие на движение. *Едни от тях пораждат сила, която привежда в движение самите тях, както например парната машина, електромагнитният двигател и т. н.* Други са само устройства за получаване на механична енергия от природното движение било на водата, било на въздуха. Двигателите, спадащи към втората група, зависят от постъпването на енергия, което, тъй като е по природа непостоянно, често се прекъсва и което, ако не достига, не може да бъде увеличено от човека. А парната машина и свързаните с нея машини се намират в пълно разпореждане на човека, могат да бъдат поставяни на всякакъв работен режим, могат да бъдат пускани в ход във всяко нужно [XIX—II.76] време и могат да бъдат веднага спирани» [«The industry of Nations». Part II. London, 1855, стр. 61—62].

«Парната машина може да бъде така регулирана, че отлично да обслужва себе си, да подхраива пещите си, да пълни котлите си и отгоре иа всичко да управлява скоростта иа движението си» [пак там, стр. 68].

«Топлинният двигател на Ериксън. «Това изобретение — казва г-н Ериксън — се състои в производство на двигателна сила чрез прилагане на топлина към атмосферния въздух или други постоянни газове или течности, способни значително да се разширяват при повишаване на температурата. Начинът на приложение на топлината е следният: след като предизвика разпространение или разширение, което произвежда двигателна сила, топлината се предава на известни метални предмети и на определени промеждутъци от време или при всеки последователен ход на двигателя се възвръща от тях в средата, която служи като работен агент. В резултат на това основното подаване иа топлина става независимо от изгарянето или потреблението на горивото». . . «Едно и също количество топлина, което привежда машината в движение [пише списание «Athenaeum[119] от 19 февруари 1853 г.], се използва в нея все отново и отново за поддържане на това движение; при това тук не е нужно да постъпва допълнителна топлина с изключение на онази, която трябва да компенсира малката загуба, предизвиквана от изпускане и излъчване [пак там, стр. 97—98].

Машини в обработващата промишленост, които заместват самия човек, зает с промишлен труд [пак там, стр. 120].

«Задачата на всички великолепии машини, свързани с първия стадий от преработката на памука, предшестващ превръщането му в прежда, се състои в това да очистват влакната, да ги освобождават от странични вещества, да ги правят еднородни — по възможност равни, паралелни» [пак там, стр. 122].

Нови и първоначални тъкачни станове.

«Старите механични тъкачни станове (най-добрите от тях) не могли да произвеждат повече от $^1/_3$ от онова количество тъкан, което се изработва от работниците на новите станове, въпреки че за произвеждане на същото количество

тъкан за определен промеждутък от време на старите станове е трябвало да се изразходва двойно повече труд. Опитен работник, като работи във фабриката по 60 часа седмично, произвежда на *два такива съвременни стана* 26 къса тъкан за импримиране по 29 дюйма широки и 29 ярда дълги при 11 вътъчни нишки на всеки четвърт дюйм. Изработването на всеки къс тъкан от такъв тъкач струва $5^1/_8$ пенса. Ако същият работник работеше на един от старите станове, той би могъл да изработи само 4 такива къса тъкан, за всеки от които би трябвало да се изразходват (само за тъкането) по 2 шил. и 9 пенса» [пак там, стр. 156].

Чорапоплетачна машина.

Сред най-добрите съвременни (XIX век) чорапоплетачни машини последната е

«*кръгоплетачната машина* на кавалера *Клаусен,* приспособена за изработване на всички видове плетачни изделия чрез непрекъснато кръгово движение. Тя може да се привежда в движение или с пара, или ръчно. Основната разлика между нея и обикновената чорапоплетачна машина се състои в това, че в нея редиците от бримки се образуват във вид на спирала, а не паралелно една на друга; освен това бримките се образуват едновременно на различните части на окръжността на машината. Бримките на чорапите не «тръгват» изобщо при дефект или скъсване на бримка. Тъй като движението при кръгоплетачните машини е непрекъснато и *само в една посока,* а не последователно напред и назад както при обикновените плетачни машини, то не предизвиква загуба на време за обратния ход, вследствие на което за дадено време може да бъде извършена повече работа. Машината на Клаусен била представена на голямата изложба в 1851 г.[120] Тя има 1200 игли, разположени по окръжност, и може лесно да прави 80 оборота в минута. Броят на направените бримки или бодове ще бъде следователно равен на 1200×80, т. е. 96 000 бримки в минута, и това *се прави със силата на ръката само на един работник*» [пак там, стр. 164—165].

[XIX—1177] *Коприна. Жакардов стан.*

«Простите тъкачни станове могат да изработват само гладка тъкан и не могат да изработват фигурални тъкани. . . За тази цел е нужно специално приспособление, а становете, които го имат, се наричат жакардови станове. . . Ако по време на тъкането една или две нишки на основата бъдат повдигнати или спуснати, докато другите си остават в предишното си състояние, произведената тъкан в онези части, където са били преместените нишки, ще има вид, по-различен, отколкото в другите части. На повърхността си тъканта ще има определени фигури и ако такова преместване на нишките редовно се повтаря, тези фигури ще се повтарят на известно разстояние една от друга и по такъв начин на тъканта ще бъде изпълнена определена рисунка. Това върши всъщност жакардовият апарат. . .

На Голямата изложба било показано изобретението на *г-н Барлоу.* В неговия тъкачен стан има два» (вместо преди един) «перфорирани цилиндъра и разположените на тях карди се редуват, така че когато единият цилиндър е в действие, другият сменя кардата си и се подготвя за работа. Благодарение на това устройство станът може да работи с 40% по-голяма скорост от обикновения стан. Освен това много е нараснала равномерността на движението му, а и опнатостта на основата е намаляла» [пак там, стр. 160, 162].

Машина за дантели (английски тюл).

«В тъканта, произвеждана на чорапоплетачната и кръгоплетачната машина няма основа или вътък. Тъканта се състои само от бримки и една непрекъсната нишка. При машината за дантели основата не се различава съществено от основата при обикновените станове; главиата особеност е във вътъка и в крайно интересното и остроумно устройство на совалките, наричани при тази машина, бобини» [пак там, стр. 166—167].

Това е същата машина, за която Юър[121] казва, че откъм многообразието на механичната изобретателност стои толкова по-високо от най-умело направения хронометър, колкото последният стои по-високо от простото механично приспособление за превъртане на печено на шиш.

Шевна машина [вж. «The industry of Nations», Part II. London, 1855, стр. 174—176].

* * *

Към първичните двигатели трябва да се причисли и *хидравличната преса*.

«Водните двигатели не се различават по принцип от парните; това е именно воден стълб, който въздействува върху бутало, поместено в цилиндър със същото общо устройство като при парния двигател. Хидравличната преса е способна на толкова удивително разнообразно приложение, че може да бъде приложена и за пресоване на няколко бали носни кърпи, и за повдигане на огромни конструкции» [пак там, стр. 107—108].

Пример за специализацията и диференциацията на оръдията.

«Установено е, че в Бирмингъм се изработват не по-малко от *300 различни видове чукове*, всеки от които е приспособен за някакво специално производство» [пак там, стр. 388].

Производство на стоманени писци. Най-напред разделение на труда, след това машинно производство.

«Стоманените писци били въведени преди около 40 години и когато били за пръв път предложени за одобрение от публиката, всяко перо струвало 6 пенса. Сега за тази сума могат да се купят 124 пера от същото, ако не и от по-добро качество. В 1820 г. първата гроса* стоманени писци била продадена за 7 ф. ст. 4 шил. В 1830 г. цената им спаднала на 8 шил. за гроса и продължила постепенно да спада, докато стигнала по 6 пенса за гроса, т. е. до сегашния й предел. Една бирмингъмска фабрика произвежда по 960 000 писци на ден, или по 289 528 000 писци годишно. Общата продукция на бирмингъмските фабриканти е най-малко 1 милиард годишно. В производството структурата на стоманата претърпява удивителни изменения. Отначало тя е мека като олово, след това става чуплива като стъкло и най-сетне чрез термична обработка максимално се довежда [XIX—1178] до еластичността на пачe перо» [пак там, стр. 391—392, 394].

* — 12 дузини, т. е. 144 бройки. *Ред.*

Бирмингъмското производство на стоманени писци в първоначалното си състояние до преди около 25 години представлявало съвременна, почиваща на разделение на труда манифактура. За отделни процеси се използвали отчасти машиноподобни оръдия, отчасти машини (както и при първоначалната манифактура, щом достигнела известно равнище), отчасти движени с пара механизми, но с прекъсвания и ръчна работа помежду.

«Ивица тънка листова стомана със съответна ширина и дебелина отначало внимателно се валцова и нажежава. В това състояние тя е готова за *нарязване* на пера с помощта на *преса,* в която са поставени съответни щанци за нарязване на «полуфабрикат»» (тук *полуфабрикатът* е «пластинка»). «Пресата се използва за оказване на равномерен натиск върху приспособените към нея щанци. Тези преси се обслужват от жени, които са толкова сръчни, че средната изработка на добра работничка възлиза на 200 гроси, т. е. на 28 000 писци за десетчасов работен ден. Широчината на стоманената ивица дава възможност да се изрежат два писеца, широката част на полуфабриката образува тръбичката, а острието на писеца се изрязва така акуратно, че отпадъците са съвсем малки. Сега «полуфабрикатът» трябва да се *пробие* и тук малкият централен отвор, както и страничните цепнатини се изрязват с *друга преса.* Тези наполовина готови писци се поставят сега в *нажежаваща пещ,* за да ги размекнат, след което ги *«маркират»:* на обратната страна с помощта на *крак* се поставя *щемпел* с името на фабриканта. След това наполовина завършеното малко оръдие се поставя в *жлеб* и с машина, вместо предишната плоска форма, получава цилиндрична форма. Това се нарича «повдигане» на метала. Опаковани в малки метални кутийки с капачета, писците отново се поставят в «муфа», където се накаляват до бяло. След това ги изваждат и веднага ги потапят в голям съд с масло, където стават толкова чупливи, че едва ли не се чупят от допиране. Следващият процес е «чистенето», след това идва «закаляването», което възвръща на писците нужната еластичност, и завършва с поставянето им в голям *цилиндър от бяла ламарина* с един отворен край, който се върти над огън, както се пече кафе. Нагряването изменя цвета на писците — отначало те стават сиви, после — сламеножълти, след това кафяви или бронзови и най-сетне сини. Остава да се отстрани грапавостта на повърхността, за което ги поставят в *ламаринени баки* с малко стърготини. Тези баки се поставят хоризонтално на рамка и се въртят с помощта на пара. Писците се трият един о друг и по такъв начин се очистват. След «шлифоването» (което се състои в това, че закалените писци се поставят в железен цилиндър, напълнен със скълцан тигелен или друг абразивен материал, който се върти с някаква сила и триенето предизвиква чиста бляскава повърхност на писеца) те се отправят в «точилното помещение», където всеки писец поотделно се наточва от вътрешната страна в две посоки под прав ъгъл една към друга или по-точно — пресичащи се; качеството на писците твърде много зависи от тази операция. С помощта на *щипци* момичето повдига писеца, за момент докосва с него «полираната шайба» и наточването е завършено. Сега писецът се отправя в «помещението за разрязване» (за *разцепване),* поставят го в преса, където процесът се извършва мигновено. След това писците се проверяват и сортират по качество, след което се лакират и се смятат готови за продан» [пак там, стр. 392—393].

Това прави повече от дузина операции, към които се прибавя пренасянето от един процес към друг.

Като такава манифактура

«г-н Джилот основал в Бирмингъм първата фабрика за стоманени писци в голям мащаб и това производство от негово име е най-голямото в света. В нея са заети над 1000 души, повечето от тях — жени. За година от май 1850 до май 1851 г. са произведени над 180 милиона писци, а тежестта на използваната за тях листова стомана възлиза на не по-малко от 268 800 фунта, или 120 тона» (тон=2240 фунта) [пак там, стр. 392].

[XIX—1179] «Известно време въвеждането на машини в производството на стоманени писци вероятно срещало непреодолими затруднения, тъй като, изглежда, нямало възможност да се приложи в производството на стоманени писци нещо като непрекъснат процес. Обаче това затруднение било преодоляно и на Голямата изложба» (1851 г.) «била показана машина — сега много разпространена, — която изпълнява тази задача. Тази машина е изобретение на г-да Хинкс, Уелс и К° в Бирмингъм. Тя е изцяло автоматична и получава стоманата като плоска лента и в един ход нарязва, пробива и разцепва два писеца, като извършва едновременно шест процеса» [пак там, стр. 393—394].

Автоматична фабрика.

Хартиена фабрика (съвременна). По-рано, по-специално у холандците, в XVII и началото на XVIII век тя представлявала същинска, твърде развита манифактура, при което отчасти за отделни процеси се използвали отначало ръчни, после водни или вятърни мелници.[122]

Тъкмо тази манифактура със смяната на химични и механични процеси е твърде разнородна в манифактурната си форма.

«*Подготвителни процеси.* Накъсване на парцелите на ситно и след това отстраняване на всички чужди вещества, включително и бои.»

1) [Първи процес] «Първата машина накъсва парцелите на фини късчета и едновременно отстранява нечистотините. Тя се състои от голям резервоар, отчасти напълнен с вода, която през един кран постоянно се добавя по време на процеса. През бъчвата минава ос, на която е закрепен дървен цилиндър, снабден със стоманени зъбци, а на края на бъчвата има вдлъбнато парче дърво също снабдено със зъбци, и тези части така съвпадат, че когато парцалите преминават през тях, те се закачат и се разкъсват на късчета. Снабденият със зъбци цилиндър се привежда в движение чрез ремък от главната ос, която се върти с парна машина Работата на машината продължава, докато парцалите се превърнат в добре смляна *каша*. През цялото време водата непрекъснато протича през резервоара, но във все по-малки количества, а нечистотиите изтичат през отвори, на които са поставени сита. Най-сетне остава само каша и вода. Кашата сега е твърде мръсна.»

2) *Втори процес.* «Отстраняване на боите и избелване. Там, където от самото начало се използват чисто бели ленени парцали, процесът на избелване е не само безполезен, но и вреден. Ако се използват разноцветни парцали или стара изписана хартия и друг подобен материал, тогава процесът на избелване е необходим. През широка тръба, свързана с машината за каша, полутечната маса се оттича в резервоар, където се подлага на избелване. Кашата се поставя в цистерни и се смесва с разтвор от хлорна вар. Така боята скоро се отделя и кашата се избелва до бяло.»

3) *Трети процес.* «Сега кашата се пресова на хидравлична преса, за да се намали обемът ѝ.»

4) *Четвърти процес.* «Отново промиване за отстраняване на хлорната вар» [«The Industry of Nations». Part II. London, 1855, стр. 183—185].

При преминаване от манифактура или занаятчийство към машинно производство често подготвителните процеси (за обработване на самата машина) много се умножават, защото предназначеният за обработване материал, като памук, хартиена каша и т. н., за да бъде пригоден за чисто механичен процес, трябва да бъде направен много по-равномерен, по-еднороден. Това представлява все отново повтаряне на един и същ процес в различни степени.

5) *Пети процес.* «Необходимо е по-ситно раздробяване. Постига се с друга машина за каша, наречена барабан. Тази машина се различава от първата само с по-плътното разполагане на зъбците и по-бързото въртене на цилиндъра. Операцията по раздробяването трае няколко часа, при което се отделя толкова много скрита топлина, че кашата става осезаемо гореща и крайно фина. Когато се достигне това състояние, кашата е пригодна за производство на хартия; сега тя постъпва в каца, откъдето се подава в машината за хартия» [пак там, стр. 185].

[XIX—1180] Тогава идва същинската машина за хартия. И тук има няколко предварителни процеса — отмерване и филтриране на кашата [вж. пак там, стр. 186—187].

Както изглежда, избелването образува самостоятелен процес, също както прилагането на хидравличната преса. Напротив, същинската машина за хартия е пълен автомат.

«Двата големи елемента на успеха са напълно въплътени в този удивителен автомат. Едно от най-важните съображения във всички манифактури е *непрекъснатостта на производството.* Най-съвършената и най-икономичната обработваща машина е онази, която е способна да произвежда *непрекъснато.* Там където обработката на материала може да върви без прекъсване (а следователно и *без забавяне)* от първия до последния стадий на неговата обработка, там по всяка вероятност ще бъде произведена и най-добрата стока, и то с по-малко разходи, отколкото когато във всеки стадий на обработката материалът трябва да се пренася от едно място на друго. Нито една от изобретените досега машини не доказва това по-убедително, отколкото описаната. Тя представлява *завършена* система, тъй като суровият материал влиза в единия край, а готовият продукт излиза от противоположния край.

Тази машина проявява превъзходната си конструкция и по другия пункт — в това, че *действува изцяло автоматично.* Тя *не се нуждае от помощта на човека,* а изпълнява възложената ѝ задача чрез *комбиниране и съответно функциониране на частите,* от които се състои. Ако в известно отношение *съдействието на човека* и да е необходимо, то е само за да *отстранява случайни трудности,* а не за да *оказва помощ в производството.* Работата на машината е много *бърза;* придвижването на кашата от първия филтър до готовото руло хартия трае обикновено само няколко минути» [пак там, стр. 190—191]*.

И така, *непрекъснатост на производството* (т. е. непрекъснатост на фазите, през които преминава обработката на суровия материал. *Автоматично* (човек само за отстраняване на случайни затруднения).

---

* Всички тези английски цитати, при които не се споменава автор, са от книгата: «The Industry of Nations. Part II. A Survey of the existing state of Arts, Machines, and Manufactures», London, 1855.

Бързина на действието. Едновременността на операциите също нараства посредством машините, както при фабрикуването на стоманени писци, когато за един ход машината разрязва, пробива и разцепва стоманената пластинка [вж. пак там, стр. 392, 394].

(Като пример за това, как една фабрика прави необходими други:

«Във връзка с манифактурата за стоманени писци — значително производство на кутии за писалки, на перодръжки и разни дребни принадлежности, необходими при ползване на стоманени писци» [пак там, стр. 395].

* * *

Завършителните процеси, през които протича производството на хартия, са следните: щом кашата е подготвена (преминала през *втората машина)* за производство на хартия, тя «постъпва в *каца,* откъдето се подава в машината за хартия» [пак там, стр. 185].

Първи процес. «Кашата се излива най-напред в два големи резервоара, снабдени с въртящи се стожери, или бъркачки, които размесват масата и предотвратяват утаяването ѝ на дъното» [пак там, стр. 186].

Втори процес. «От тези резервоари кашата се отвежда в апарат, наричан *кашоизмерител.* Този умно конструиран апарат осигурява равномерно подаване на кашата към следващите отдели на машината. Той се състои от система от кофи, които се въртят в кръгла каца, която е пълна с каша, а кофите, като се потапят в нея, загребват определено количество каша и последователно я изсипват в един жлеб, съединяващ се с първата част от машината. Във всички процеси, където се формира непрекъсната ивица, както при кардиране на памук, вълна и т. н., за да се осигури еднородност на ивицата, важно е материалът да постъпва в машината на определени отмерени порции, а за тази цел той обикновено се отмерва и след това се подава в машината. Прилагането на този принцип в машината за хартия е ново» [пак там, стр. 186—187].

[XIX—1181] *Трети процес.* «След това от измерителя кашата се насочва към *филтъра.* Когато минава по жлеба, към кашата се добавя малко вода от друг механизъм, идентичен по действие с кашоизмерителя. Тази вода служи за разреждане на кашата до необходимата консистенция, необходима за следващите операции. След това по отделен канал разредената каша се насочва към пясъчния филтър» [пак там, стр. 187].

Четвърти процес. «Пясъчният филтър е жлеб, в който са разположени редица набраздени метални издатини, през които протича кашата. При протичането по-тежките нечистотии се утайват на дъното на жлеба, а чистата каша, тъй като има по-леко специфично тегло, тече по-нататък» [пак там].

Пети процес. «Като стигне до края на *пясъчния филтър,* кашата се стича във филтър, наречен *възлоуловител,* конструкцията на който съществено се различава от тази на предишния. Той представлява жлеб, съдържащ известен брой месингови ленти, разположени близо една до друга по продължението и много акуратно изравнени и изгладени. Тези ленти се намират в подвижна рамка, която може да се клати с лост, а тъй като лентите са много приближени една към друга, те пропускат само *хартиените влакна.* Всички *възли,* които биха се намирали в кашата, се спират и остават на горната повърхност на лентите, докато кашата се *филтрира и попада* в приемателния съд. А насъбиращите се възли се отстраняват от обслужващия» [пак там, стр. 187].

Шести процес. «Кашата отново се прецежда, или филтрира, този път чрез *изкачване.* След като премине през предшествуващия филтър надолу в метален сандък, тя се прекарва през третия жлеб, в който са разположени ленти, подобни на споменатите по-горе, но в обратно положение. Кашата се филтрира сега нагоре през тези ленти и след като се освободи от всички нечистотии и стане еднородна, тя с това става готова за чудесния процес, на който ще бъде подложена» [пак там, стр. 188].

Седми процес. Като излезе от втория филтър, кашата минава по кожен улей в малък жлеб, който съдържа двулопатъчна *бъркачка,* наречена *стъргалка.* Тази бъркачка ефикасно разбърква кашата и предотвратява утайването ѝ на дъното. След това тя се отправя върху безкрайна движеща се мрежа» [пак там, стр. 188].

Осми процес. «Безкрайната *мрежа* е направена от перфорирана месингова тел. Тук кашата *за пръв път започва да се освобождава от водата,* която се стича през мрежата в поставения отдолу дървен резервоар. Но тази вода съдържа малка част тънки влакна от кашата, а това е твърде ценен материал, за да бъде изхвърлен. Ето защо водата от този резервоар се изпуска в жлеб, който я отвежда обратно в апарата, използван за *разводняване* на кашата, която идва заедно с водата от измерителя. Така водата, която се отделя от кашата, все отново и отново влиза в работа и очевидно едва ли е възможна загуба на известна част от материала. На телената мрежа, която непрекъснато се движи напред, непрекъснато постъпва каша, която заедно с мрежата се движи напред. При минаването заедно с мрежата *страничните краища на кашата се заграждат и се правят паралелни* посредством кожени ремъци, които се намират от двете страни на мрежата и се наричат *декелни ремъци.* Тези ремъци се движат заедно с мрежата и в края на краищата кашата се отделя от тях, краищата ѝ сега вече са станали потвърди и са получили известна форма. Докато кашата минава по мрежата, последната се клати, което улеснява отделянето на водата. С увеличаването на разстоянието от филтрите кашата става все по-плътна поради постоянното намаляване на количеството на съдържащата се в нея вода, но дори в самия край на мрежата тя все още остава твърде мека и сипкава» [пак там].

[XIX—1182] *Девети процес.* «Сега, ако това е нужно, на хартията трябва да бъдат нанесени *знаците,* наречени водни знаци. Тези знаци се състоят всъщност в разместване на част от кашата на местата, където изработваната хартия трябва да бъде най-прозрачна, чрез пресоване на кашата, докато е още мека, с телен валяк, върху повърхността на който са нанесени различни изпъкнали рисунки. Тези рисунки се възпроизвеждат на хартиената субстанция точно както печатът се отпечатва на восъка. И колкото разнообразна и да е рисунката, меката каша най-точно я възприема и запазва. Това се постига по много прост път. *Точно преди хартията да напусне телената мрежа, тя минава под валяка,* обвит с месингова тел; повърхността на валяка носи рисунката, направена от тел, и отпечатъкът на този валяк се предава на хартията» [пак там, стр. 189].

Десети процес. «За по-пълно извличане на водата от кашата, преди тя да напусне телената мрежа, в машината е направено остроумно приспособление. То представлява метален сандък, поставен под движещата се мрежа и свързан с три мощни въздушни помпи. Тези помпи се движат от парна машина и създават в сандъка силно разреждане на въздуха, т. е. вакуум. Действието на това приспособление върху преминаващата над него каша се състои в *изсмукване на водата* и в *максимално взаимно преплитане на влакната.* С това много съществено се повишава здравината на хартията» [пак там].

Единадесети процес. «Сега хартията, след като напусне *мрежата, върху която е била изработена* и която се връща за поредната прясна порция суровина, минава между *два валяка, като лежи върху филцова тъкан.* Тези валяци са покрити с филц и изстискват значително количество вода, след което хартията става

достатъчно плътна. Обаче водата все още не е напълно отделена и хартията все още не е напълно суха и здрава» [пак там, стр. 189—190].

«Дванадесети процес. «Влажният, но достатъчно *гладък* лист се поема от *голям цилиндър, който се върти около оста си,* и е пълен с пара под високо налягане. Предадената по такъв начин топлина изпарява влагата и хартията бързо става почти съвсем суха. Обаче за да се изсуши напълно, хартията минава през редица други цилиндри, нагрявани по подобен начин, и най-после от последния цилиндър излиза прекрасно бял, гладък и непрекъснат хартиен лист» [пак там, стр. 190].

Странични и допълнителни процеси.

Глазиране на хартията. «Ако хартията трябва да бъде глазирана, тя се пропуска между полирани и нагрети цилиндри, като при това се подлага на много силно налягане» [пак там, стр. 191].

Просмоляване и подсинване на хартията. «Съвсем очевидно е, че ако към кашата се примесят вещества като желатин, нишесте или бои, съответно ще се изменят качеството и цветът на получената хартия. По-фините видове хартия обикновено се импрегнират с желатин или лепило, след като хартията е вече направена. Следователно това се прави, когато хартията излиза от бъчвата, тъй като иначе използваният в машината филц би се повреждал. От друга страна, просмоляването на хартията в бъчвата дава много предимства в случаите, когато могат да се използват заместители на желатина. Има няколко вида такива заместители. Понастоящем *континенталните* фабриканти широко използват при просмоляването смес от стипца и колофон, предварително разтворена в сода и смесена с картофено нишесте. Изработената по този начин хартия е по-малко мазна за писане, но не запазва мастилото толкова добре, както просмолената с желатин. За производството на хартия за писане досега в Англия предпочитат да използват желатин в *допълнителен* процес и правят това *с помощта на валяци, които се потапят в корито с лепило.* Във фабриките на г-н Джойнсън в Кент *сега се изработва* превъзходна *хартия* за писане, която се *просмолява с желатин,* изсушава се и се разрязва на ивици; *за една минута* се произвежда ивица 60 фута дълга и 70 дюйма широка. В друга голяма хартиена фабрика годишно се произвеждат 1400 тона хартия. Само във Великобритания се произвеждат 130 милиона фунта хартия» [пак там, стр. 191—192].

[XIX—1183] *Производство на пликове* (разновидност на машината а *фалцоване на хартия).* Първоначално то е било манифактурно.

«При обикновените начини на производство *фалцоването, слепването и издълбаването на рисунки»* (т. е. изпъкнали рисунки, образувани чрез натиск изображения на хартиения край, който затваря плика)» [са отделни процеси] и всяка от тези операции на всеки плик е трябвало *да се извършва отделно.* С машините била постигната голяма икономия. Изолираността на различните стадии на производството в резултат на прилагането на ръчен труд в огромна степен увеличава производствените разходи, при което загубите идват главно от *простите преходи от един процес към друг.* При ръчно издълбаване на рисунките едно момче може, да речем, да направи 8 или 9 хиляди бройки на ден, но трябва да има помощник, който да сгъва обратно *горния край на плика,* след като там е била вдълбана нужната рисунка, и да нарежда пликовете на отделни пачки» [пак там, стр. 200].

При такъв вид манифактура

«фалцовката на пликовете се правела с костна *«фалцовъчна пръчка»* и една опитна работичка фалцовала около 3000 на ден. [Машината] прави 2700 на час» [пак там, стр. 198].

Преминаването от занаятчийството (както при всички видове тъкани, изтъкани дори на изкусно направени станове) и манифактурата, където господствува разделението на труда, към едрата промишленост е *постоянно,* при което маса нови работи като изработване на игли, писци, пликове и т. н. отначало съвсем кратко време се вършат занаятчийски, след това манифактурно и скоро след това машинно. Естествено, това не изключва други отрасли да бъдат въвеждани направо механично, където от самото начало доставките трябва да бъдат в голям мащаб (като при транспорта) или където го изисква природата на нещата (като при телеграфията и т. н.).

Като пример за почиваща на разделение на труда *манифактура* може да служи леенето на букви за печатане. Пет главни операции:

1) *Леене на буквата.* «Всеки работник може да изработи от 400 до 500 букви на час» [пак там, стр. 203].

2) *Отчупване на буквата* (оловото и антимонът в метала отравят малките момчета, които вършат това). «Буквите се отчупват, за да имат *еднаква дължина.* При тази операция едно пъргаво момче може да отчупи от 2000 до 3000 букви на час, при все че трябва да се отбележи, че като работил с нов шрифт, един работник загубил палеца и показалеца си под въздействието на металните отрови [пак там].

3) *«Буквите се полират на плосък камък,* който отстранява всички грапавини или *«шипове»* на страните им и изравнява «брадите» и «крачката» им. Добър *полировач* може да изглади около 2000 букви на час» [пак там, стр. 204].

4) «Буквите се нареждат от работници или момчета в един вид наборен компас, дълъг около един ярд; тук те се нареждат със сигнатурите нагоре; за един час може по такъв начин да се наредят 3000 или 4000» [пак там].

5) *«Долната повърхност на тези букви,* която след втория процес остава грапава, се изглажда с ренде. След това буквите отново се обръщат със сигнатурите нагоре и целият ред внимателно се оглежда под микроскоп. Дефектните букви се бракуват, а останалите се изваждат от *компаса* и се слагат накуп» [пак там, стр. 204].

И така, ако един букволеяр отлива за един час 500 букви, а едно момче отчупва за час 3000 букви, то на едно момче са нужни 6 букволеяра. А тъй като един полировач изглажда 2000 на час, то на 4 букволеяра се пада 1 полировач, а щом един работник нарежда 4000 на час, то на един нареждач се падат 8 букволеяра.

При разделението на труда на кратен брой работници трябва да се отбележи следното. Ако приемем, че различните операции се отнасят така, че при 3 операции, ако за втората операция е нужен 1 човек, за да обработи това, което [двама] дават през време на първата операция, то на първата операция трябва да има двама, или ако [XIX—

1184] третата операция изисква 4, за да обработят продукта на единия във втората операция, то в третата операция трябва да работят четирима. Тогава трябва да бъдат заангажирани: *на I операция* — двама, *на II операция* — един, *на III операция* — четирима, всичко — 7. Тези кратни числа произтичат от принципа на разделението на труда с оглед въпреки различното време, което различните операции изискват, все пак всички работници да са заангажирани на различните операции едновременно, еднакво дълго време и изключително. Колкото по-малко време определена операция изисква за определено количество от доставяната от нея фаза на продукта или от определена работа (например поддържане на огъня в пещта, ремонтиране на машините и т. н.), толкова по-голяма трябва да бъде масата на другите работници, за да може тази работа да бъде изключителното занятие на отделен работник.

Напротив, ако спазвайки принципа за кратните числа, използвам много букволеяри, следователно и пропорционално много отчупвачи, полировачи, нареждачи, то това представлява принципът на простата кооперация. Без да се работи в известен мащаб, изобщо не може да се проведе разделение на труда.

[Правени са] много опити — повече или по-малко сполучливи — да се отливат букви по механичен начин. Ще има успех. Щом едно производство достигне формата на манифактура, възниква постоянен стремеж тя да бъде превърната в машинизирана фабрика.

Една икономия, постигната *чрез машини* — по-специално там, където вече съществуващи машини се усъвършенствуват и изместват от нови, — е *икономията на работно помещение,* следователно намаляването на *производствените разходи.*

Механичен тъкачен стан.

«Първоначалната форма на механичния тъкачен стан била много тромава.» Много подобна на стария тъкачен стан. «Новата форма е много изменена. *Съвременният механичен тъкачен стан»* (за тъкане с обикновена прежда) «заема *приблизително само половината* от мястото на тромавата първоначална машина и се прави главно от метал, докато първите — главно от дърво. Този механичен тъкачен стан е по-сложен механизъм, отколкото изглежда на пръв поглед. И това не бива да ни учудва, като си спомним, че той *изпълнява всички операции на тъкача.* Той подхвърля совалката, оперира с нищелките, с бърдото и кросната, като да е надарен с разум. Той повдига и спуска всяка втора нишка от основата, подхвърля совалката, набива всяка вътъчна нишка с бърдото, размотава основата от кросното и намотава изтъкания материал върху ролката. Но още по-забележително е, че този стан не работи без вътък. На стария стан, така да се каже, било безразлично дали има вътък или не. Той функционирал непрекъснато и празната совалка препускала като преди, но, разбира се, без да произвежда тъкан, докато работникът не я спрял и не свързвал нишките или не поставял нова совалка. А тъкачният стан на фирмата Кенуорси и Балоу веднага спира при подобни обстоятелства. В момента, когато тънката нишка се скъса или се отклони от обичайното си място, шумната машина мигновено спира, совалката

престава да препуска, а колелата да се движат. Тогава работникът свързва нишката и всичко тръгва като преди. Благодарение на този изкусен механизъм значително се подобрило качеството на тъканта, а от тъкача не се изискват големи усилия за надзираване и бдителност, тъй като спирането на машината незабавно го информира за случилото се. Този апарат се нарича *автоматична спирачка*» [пак там, стр. 154—157].

«Преди *основата* да се постави на механичния тъкачен стан, тя трябва да бъде подготвена чрез размотаване на нишките от шпулите и чрез нареждането им паралелно една на друга. За да се получи по-голяма здравина на нишките на основата, те се колосват и апретират. Двете тези операции [XIX—1185] се извършват от машината с малка помощ от страна на работниците» [пак там, стр. 158].

«Безсовалков механичен тъкачен стан за изработване на ленти и ресни. Представен между другото в 1851 г. Обикновеният стан за изработване на ленти и други *тесни изделия* изисква за добра работа на совалката три и четири пъти повече пространство, отколкото е нужно за тъкането. При всички досега конструирани тъкачни станове совалката е тяхна неизбежна необходимост. Изобретението на фирмата *«Рид»* от Дерби отстранява този недостатък и *икономисва пространство»* [пак там, стр. 162—163].

Фабрика за машини.

«Конструкцията на машина за обработване на железа трябва много съществено да се различава от тази за мекото и нежно влакно на коприната или памука. За машина от първия вид трябва *по-голямо приложение на сила.* Без парен чук, струг и бормашина не биха могли да бъдат построени машини като печатна преса, механичен тъкачен стан и машина за кардиране» [пак там, стр. 221—222].

Първите машини почиват на ръчния труд, на *манифактурата,* която ги фабрикува. Едва след като била изобретена машината и — *тук* особено *важно* — след като била намерена съвсем разполагаема и използваема сила като парата, за да я движи, става възможно фабрикуването на машини с машини. От друга страна, маса по-късно изобретени работни машини като току-що споменатите, както и философските инструменти[123], предполагали машини, за да могат да бъдат произведени. Първите парни машини били построени по *манифактурен и занаятчийски начин.* Също така били построени първите машини, предачни и тъкачни машини, мелници и т. н., движени с парната машина. Подобрението на качеството чрез машините — въздействието им върху потребителната стойност — тук не ни занимава като такова. Обаче това въздействие става важно за производствения процес в две насоки. 1) Там, където една суровина или полуфабрикат се подлага на машинна обработка, лекотата на следващия процес, на следващата фаза, зависи отчасти, е обусловена от степента на съвършенство на материала, подлежащ на обработка. Неговата еднородност и т. н. е условие за по-нататъшната му обработка с машини. 2) Еднообразието, математическата точност на формата и т. н., става още по-важно там, където се фабрикуват елементите на машините и философ-

ските инструменти. Тук степента на успеха зависи абсолютно от това *качество* и от това, тези неща да бъдат иззети от ненадеждността на ръчния труд и да бъдат предоставени на предварително точно изчислената равномерност на работната машина.

Работната машина като нещо различно от другите части на съвкупната машина, т. е. от първичния двигател и предавателния, трансмисионния механизъм.

«Във всички машини има определени части, *които фактически изпълняват тази работа, заради която е конструирана машината,* а *механизмът* служи само за да *предизвика специфичното движение на тези части спрямо обработвания от тях материал.* Тези работни части са *оръдията, с които машината работи»* [пак там, стр. 222].

Тук е правилното. Оръдията, с които е работил човекът, се появяват отново в машините, но сега са станали оръдията, с които работи машината. С нейния механизъм се предизвикват такива движения (извършвани по-рано от хора) на оръдията, за да се обработи материалът по желания начин или да се постигне желаната цел. [XIX—1186] Вече не човекът, а направен от човека механизъм борави с оръдията. А човекът следи действието, изправя случайните решки и т. н.

Първо, сега в една машина от самото начало се явява *обединение на тези оръдия,* които едновременно се привеждат в работно движение от един и същ механизъм, докато човекът можеше да привежда в движение само едно такова оръдие едновременно и само при рядка виртуозност — 2, тъй като има само 2 ръце и 2 крака. Една машина работи едновременно с маса оръдия. Така например на една предачна машина се привеждат в движение много стотици вретена, на една кардирна машина — много стотици гребени, на една чорапоплетачна машина — над 1000 игли, на дъскорезачка — много триони, на една резачка — стотици ножове и т. н. Също така в един механичен тъкачен стан — маса совалки. Това е първото *обединение* на оръдия в машината. Освен това машината по необходимост от самото начало е обединение на тези работни части на машината с механизма, който я привежда в движение, и с първичния двигател, който движи механизма. *Второ обединение* се състои в това, че различните машини, през които суровината трябва да премине по време на последователността на процеса, се привеждат в движение от една и съща двигателна сила. Такава е непрекъснатостта на производствения процес и *системата,* комбинация на процесите, предизвиквани от различните машини в различните им фази. *Трето обединение.* Маса такива работни машини със съответните подготвителни машини за по-ранни фази, движени от една и съща двигателна сила, обединени в една фабрика. Принципът

на простата кооперация е приложен към машините и работещите на тях работници. Това е една от най-важните черти на развитото машинно производство. *Първо, чрез* спестяване на първичен двигател и икономичното разпределяне на двигателната сила. *Второ,* подготвителните процеси излизат толкова по-скъпо, в колкото по-малък мащаб се извършват. [Това се отнася] отчасти за разходите на самите машини, а отчасти броят на нужните работници относително намалява, в колкото по-голям мащаб се извършват подготвителните работи. И разходите за *междинните работи,* например пренасянето на продукта от един процес на друг, където то се извършва от работници, намаляват, колкото по-голям е мащабът на производството. *Трето,* както при простата кооперация разходите за съвместно използваните условия на труда като сгради, отопление, надзиратели и т. н. спадат, колкото повече нараства мащабът на производството. Освен това тук се прибавя и произтичащият от разделението на труда принцип, че функциите на управител, механик, инженер, огняр и т. н. отчасти могат да бъдат предадени на занимаващи се изключително с това работници, отчасти са необходими както при голям, така и при малък мащаб на производството. Най-после (независимо от използването на отпадъците) само така е възможна едновременната експлоатация на много работници, а от това зависи масата на реализираната от отделния капиталист принадена стойност, ако е дадена нормата ѝ.

Второ, вместо обединението на много оръдия в една машина много оръдия по сила, размери и сфера на действие са обединени в едно оръдие, както например много чукове — в един парен чук. Тук, където размерът отличава оръдието на машината от оръдието на работника, от самото начало се изисква и механична двигателна сила. Ето защо този вид машини никога не могат да съществуват занаятчийски, т. е. така, че да бъдат използвани от отделен работник или от семейството му, или от няколко калфи с майстор.

С горното се дава отговор и на въпроса, с какво машината се отличава от оръдието. Щом самото оръдие се привежда в движение от механизъм, щом от оръдие на работника, от инструмент, чиято производителност зависи от неговата виртуозност и изисква труда му като посредник в работния процес, то се превръща в оръдие на машина, тогава машината е застанала на мястото на оръдието. В този случай механизмът трябва да е достигнал вече такова развитие, че ако получава двигателната си сила от човек или животно, накратко от първични двигатели, които имат произволно движение, да е в състояние да я получава от механично движен първичен двигател.

[XIX—1187] Докато случаят е първият, машината все още се явява като машинизирано занаятчийско оръдие. Колкото повече растат размерите ѝ и колкото повече тя се готви да стане система на

производството, толкова повече механичната двигателна сила трябва да замести човешката.

Но в първата си форма машината (която същевременно изхвърля през борда маса работници, заети в занаятчийски и манифактурни предприятия, като кара един работник да извършва това, което иначе са вършили 10 или 20 работници) унищожава почиващата на разделение на труда манифактура и простата кооперация и като че ли на тяхно *място* отново поставя занаятчийското предприятие.

Простата кооперация се унищожава двойно, [първо], тъй като сега един тъкач върши това, което преди обединяваше мнозина в една манифактура, и тъй като [се извършва работа] в по-голям обем, например при косачката и вършачката, при строителните машини, при машините, които вдигат тежести, трошат камъни и т. н.; а, второ, тъй като навсякъде, където чрез проста кооперация трябва да бъде създадена сила, вместо кооперацията застава механичната двигателна сила.

Но това не изключва, 1) че машинни фабрики се строят направо като такива, без да преминават през предварителните стъпала, 2) че при работи, където от самото начало преобладава използването на сила, също от самото начало и двигателната сила трябва да бъде механична, т. е. без връзка с човешка или животинска мускулна сила.

Ако машината *възниква от простия занаят,* например машинно тъкане вместо ръчно тъкане, то една машина трябва едновременно да извършва различните операции, които преди е извършвал занаятчията. Това не се явява като система от процеси, които се извършват чрез обединяване на различни машини. Най-многото например при тъкането изготвянето на основата като предварителен процес. Сега, това става също механично. От друга страна, например при предenето, предварителните процеси, които при ръчното предене са прости, при машинното предене се разпадат на редица процеси.

Или пък машината възниква от *почиващата на разделение на труда манифактура* и тогава или една сложна машина заема мястото на отделните операции, както при производството на пликове, на стоманени писци и т. н., или по-рано отделните операции се изпълняват от система от машини, както при предeнето на вълна и т. н., а особено например при производството на хартия.

Обяснението, че машината била сложно оръдие, а оръдието — проста машина, не обяснява нищо. Обяснението, че имаме машина, където оръдието не се движи с човешка сила, а оръдие, където човекът е първичният двигател, обявява впрегнатата с куче количка или впрегнатия с вол плуг за машина, а, напротив, механичната чорапоплетачна машина, машината за тюл и т. н. обявява за оръдие. [Тези

обяснения] не съдържат елемент, който да обясни социалната промяна. Те противоречат на историята на развитието на машините изцяло и на историята на превръщането на първите занаятчийски предприятия и манифактури в машинни фабрики, което става все още всеки ден. Изобщо те почиват на състоянието, когато същността на машината още не е била толкова развита, че да може произволно да се прилага първичен двигател в зависимост от мащаба, в който трябва да работи машината.

Системата на механичното производство може да отиде по-далеч и да обедини по-рано независими един от друг производствени отрасли, както например във фабриките, където преденето и тъкането са обединени и образуват непрекъсната система.

В 1861 г. (вж. *парламентарния фабричен отчет* от 11 февруари 1862 г.[124]) в Англия и Уелс (без Шотландия и Ирландия) имало всичко 2715 [XIX—1189] фабрики, от които 671 се занимавали с предене и тъкане. В тези фабрики имало 13 274 346 вретена, 235 268 механични тъкачни стана и работили 215 577 души (тук са включени всички управители, служещи, надзиратели, инженери, механици и всички други заети във фабриката с изключение на собствениците или притежатели-основатели на фирмата).

Като се вземе под внимание, че общият брой на вретената, използвани едновременно във *всички* останали английски памучни фабрики=28 352 125, общият брой на механичните тъкачни станове=368 125, а общият брой на заетите работници=407 598, вижда се колко преобладаващ дял има комбинираното тъкачество и предачество. Въпросните 671 фабрики използвали 143 947 парни конски сили и 3 823 водни конски сили. Броят на тъкачите на механични тъкачни станове възлизал на 99 504.

Броят на момчетата под 13 години възлизал на 11 289, а на момичетата под 13 години — 9 224, общо *деца под 13 години* — 20 513. Жените и момичетата над 13 години били 115 117. И така, децата (момичета и момчета под 13 години) и жените били 135 630. Следователно броят на заетите мъже (включително всички служещи, заети в бюрата, складовете и т. н., инженери и механици) възлизал на 79 947. Броят на младежите от мъжки пол от 13 до 18 години=19 699. Ако се приспадне този брой, който все още включва голяма част от децата, то броят на всички мъже над 18 години възлиза на 60 248, от които поне 4000 са заети не на фабрична работа. И така, остават около 56 000 мъже над 18 години.

На всички 2 715 английски памучни фабрики с 28 352 125 вретена, 368 125 механични тъкачни стана (149 539 тъкачи, работещи на тези станове), с 263 136 парни и 9825 водни конски сили се падат 407 598 души, включително деца под 13 години — 39 156 Броят на

жените над 13 години е 216 512. Следователно общо деца под 13 години, момичета над 13 години и жени — 255 668. Младежи от мъжки пол от 13 до 18 години — 38 210. Общо 293 878 души. Остават мъже над 18 години — 113 720, от които трябва да се приспаднат поне 15 000 души, които работят не във фабриките. Остават около 98 000 души.

Фабриките, занимаващи се само с *предене,* възлизат на 1079. *Броят на вретената* — 15 077 299. *Енергия* — 99 976 парни конски сили и 4885 водни конски сили. Брой на заетите лица — 115 192.

Броят на фабриките, занимаващи се само с *тъкане,* е 722; *механични тъкачни станове* — 131 544; *енергия* — 15 240 парни конски сили и 406 водни конски сили; брой на заетите лица — 63 160. (В общия брой на фабриките — 2715 — влизат 243 фабрики, които не са попаднали в нито една от споменатите по-горе групи.)

Да разгледаме сега вълнените и др. фабрики в Англия и Уелс (вж. същия отчет за1861 г.).

Вълнени фабрики	Брой на фабриките	Брой на вретената	Брой на механич. тъкачни станове	Брой на кардирните машини	Парна енергия в к. с.
Фабрики за предене и тъкане....	440	1 086 352	19 277	807	14 313
Фабрики за предене..........	729	760 498		258	7 690
Фабрики за тъкане	34		1 067	26	268

Водна енергия в к. с.	Брой на децата под 13 год.		Брой на младежите момчета от 13 до 18 г.	Брой на жените над 13 г.	Брой на мъжете над 18 г.	Общо заети
	мъже	жени				
2 759	1 913	1 815	4 799	21 354	16 969	46 850
3 307	1 184	705	3 014	5 465	8 531	18 899
26	36	37	98	829	409	1 409

Общият брой на вълнените фабрики (в който освен посочените по-горе влизат 129 фабрики за апретиране и колосване и 120 фабрики, заети с други, непосочени процеси) е 1 456. В тях има 1 846 850 *вретена,* 20 344 *механични тъкачни стана,* 2066 *кардирни машини,*

25 233 *парни* конски сили и 6 675 *водни* конски сили енергия и 76 309 заети лица.

Ако анализираме последното число, ще видим, че 5931 са деца под 13 години, от които 3 333 момчета и 2598 момичета. Освен това *жените* над 13 години, между които пак има много деца, наброяват 29 613. Заедно с посочените по-горе деца това прави 35 544. *Младежи момчета* от 13 до 18 години, сред които пак има много деца — 9811. *Мъже над 18 години* — 30 954, от които трябва да се приспаднат поне 7060 [заети не с фабрична работа]. Остават 23 894 мъже.

[XIX]—1189]

Камгарени фабрики в Англия (1861)

а) *Фабрики за предене и тъкане*

Брой на фабриките	Брой на вретената	Брой на механичните тъкачни станове	Брой на тъкачите	Мощност на двигателната енергия	
				пара	вода
125	633 390	25 814	18 106	13 368	781

Брой на децата под 13 години		момчета от 13 до 18 години	жени над 13 г.	мъже над 18 г.	Общо заети		
момчета	момичета				от мъжки пол	от женски пол	общо мъже и жени
3 858	3 955	3 793	24 642	10 806	18 457	28 597	47 054

Сега ще бъде обаче по-добре да съпоставим данните за всички видове фабрики, за да представим съотношението между комбинираните и останалите фабрики. От това се вижда концентрацията, която става в резултат на това комбиниране. За да се разбере, трябва да се отбележи, че по-големият общ брой на фабриките от броя на фабриките, приведени в определените рубрики, се дължи на обстоятелството, че в общия брой са включени фабрики за апретиране и колосване или пък за някоя друга специална работа, която не попада под общата категория. Данните се отнасят само за Англия и Уелс (1861). Трикотажните фабрики и дантелените манифактури не са включени тук.

I. *Памучни фабрики*

Брой на фабриките	Брой на вретената	Брой на механич. тъкачни станове	Брой на кардирни машини	Брой на тъкачите на механични станове	Енергия в к. с.	
					парна	водна
1	2	3	4	5	6	7
а) Предене и тъкане 671	13 274 346	235 268		99 504	143 947	3 823
б) Само предене 1 079	15 077 299				99 976	4 883
в) Само тъкане 722		131 544		49 182	15 240	406
г) Общ брой на фабриките 2 715	28 352 125	368 125		149 539	263 136	9 825

Деца под 13 години		Младежи момчета 13—18 г.	Жени над 13 г.	Мъже над 18 г.	Общ брой на заетите		
момичета	момчета				мъжки пол	женски пол	Общо
8	9	10	11	12	13	14	15
11 289	9 224	19 699	115 117	60 248	91 236	124 341	215 577
8 661	6 212	13 003	54 851	32 465	54 129	61 063	115 192
1 623	1 564	4 648	36 794	18 531	24 802	38 358	63 160
21 774	17 382	38 210	216 512	113 720	173 704	233 894	407 598

II. *Вълнени фабрики*

1	2	3	4	5	6	7
а) Предене и тъкание 440	1 086 352	19 277	807	15 009	14 313	2 759
б) Само предене 729	760 498		258		7 690	3 307
в) Само тъкане 34		1 067	26	826	268	26
г) Общ брой 1 456	1 846 850	20 344	2 066	15 835	25 233	6 675

8	9	10	11	12	13	14	15
1 913	1 815	4 799	21 354	16 969	23 681	23 169	46 850
1 184	705	3 014	5 465	8 531	12 729	6 170	18 899
36	37	98	829	409	543	866	1 409
3 333	2 598	9 811	29 613	30 954	44 098	32 211	76 309

III. *Камгарени фабрики*

1	2	3	4	5	6	7
а) Предене и тъкане 125	633 390	25 814		18 106	13 368	781
б) Само предене 206	612 136				8 958	786
в) Само тъкане 157		17 154		10 630	2 421	84
г) Общ брой 512	1 245 526	42 968		28 736	25 426	1 667

8	9	10	11	12	13	14	15
3 858	3 955	3 793	24 642	10 806	18 457	28 597	47 054
2 344	2 932	1 946	11 437	3 201	7 491	14 369	21 860
66	19	618	9 238	3 141	3 825	9 257	13 082
6 268	6 906	6 424	45 674	17 700	30 392	52 580	82 972

[XIX—1190]

IV. *Ленени фабрики*

1	2	3	4	5	6	7
а) Предене и тъкане 14	42 080	766		466	1 707	100
б) Само предене 89	302 228				6 300	839
в) Само тъкане 27		1 394		1 062	441	37
г) Общо 136	344 308	2 160		1 528	8 505	976

8	9	10	11	12	13	14	15
299	441	294	2 456	701	1 294	2 897	4 191
582	649	1 003	9 618	2 353	3 938	10 267	14 205
5	2	63	1 140	544	612	1 142	1 754
886	1 108	1 383	13 277	3 651	5 920	14 385	20 305

V. *Конопени фабрики*

1	2	3	4	5	6	7
а) Предене и тъкане 1	14	1		1	6	
б) Само предене 2	250				33	
в) Всичко 3	264	1		1	39	

8	9	10	11	12	13	14	15
		2	3	1	3	3	6
		31	12	13	44	12	56
		33	15	14	47	15	62

VI. *Ютени фабрики*

1	2	3	4	5	6	7
а) Предене и тъкане	Няма такнва. Няма и чнсто тъкачни фабрики.					
б) Само предене 3	620				50	
в) Всичко 4	620				62	

8	9	10	11	12	13	14	15
		5	73	13	18	73	91
		6	84	17	23	84	107

[XIX—1191] VII. *Копринени фабрики в Англия*

1		2	3	4	5	6	7
а) Предене и тъкане	49	254 426	2 965		2 201	903	109
б) Само предене	244	1 051 484				3 760	688
в) Само тъкане	422		7 670		5 007	996	28
г) Всичко	761	1 305 910	10 635		7 208	5 916	834

деца под 11 год.		деца от 11 до 13							
момчета	момичета	момчета	момичета						
8а	8б	9а	9б	10	11	12	13	14	15
71	171	193	589	444	6 224	1 859	2 572	6 984	9 556
589	832	1 146	2 644	2 043	16 079	4 167	7 945	19 555	27 500
20	38			584	7 425	3 690	4 294	7 463	11 757
702	1 130	1 418	3 543	3 185	31 217	9 996	15 301	35 890	51 191

[XIX—1190] VIII. *Ютени фабрики в Шотландия*

1	2	3	4	5	6	7
а) Предене и тъкане 12	16 680	497		445	981	40
б) Предене 13	13 858				736	20
в) Тъкане 2		57		39	20	
г) Всичко 27	30 538	554		484	1 737	60

8	9	10	11	12	13	14	15
24	54	345	2 248	957	1 326	2 302	3 628
		267	1 236	227	494	1 236	1 730
		1	50	9	10	50	60
24	54	613	3 534	1 193	1 830	3 588	5 418

XIX—1191] IX. *Ленени фабрики в Ирландия*

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
а) Предене и тъкане 19	217 064	2 491		1 868	4 471	383	34	186	1 488	9 423	2 187	3 709	9 609	13 318
б) Предене 60	375 917				5 751	1 796	192	256	1 997	11 627	3 303	5 492	11 883	17 375
в) Тъкане 15		2 175		1 446	460	141			208	1 825	384	592	1 825	2 417
г) Всичко 100	592 981	4 666		3 314	10 710	2 384	226	442	3 761	23 130	5 966	9 953	23 572	33 525

И така, преди всичко:

1) *Памук.* Тук броят на комбинираните фабрики е 671. Броят на само предачните и само тъкачните е 1079+722=1801, т. е. броят на първите е вече приблизително $^1/_3$. Само в първите са заети 215 577 души, а заедно в другите два вида — 115 192+63 160= 178 352 души. И така, въпреки че са по-малко от $^1/_3$ от другите, комбинираните фабрики заангажирват 37 225 души повече.

Освен това на една комбинирана фабрика се падат средно: *$19\,782^{624}/_{671}$ вретена, $350^{418}/_{671}$ механични тъкачни стана* и *$220^{150}/_{671}$* конски сили енергия. На 1 тъкач се падат $2\,^{30\,260}/_{99\,504}$ механични тъкачни стана. Броят на предачите не е приведен, а е събран заедно с този на лицата, работещи в канцелариите, складовете и др. Но ние ще видим това при децата.

[XIX—1192] *На една комбинирана памучна фабрика се падат средно: вретена* — 19 782; *механични тъкачни станове* — 350; *енергия* — 220 конски сили; брой на *механичните тъкачни станове на 1 тъкач* — $2\,^{30\,260}/_{99\,504}$; на една комбинирана фабрика — над 148 тъкача; *брой на лицата, падащи се на една комбинирана фабрика* — над 321.

Срещу това средно на 1 *предачна* фабрика се падат: вретена — 13 982; *енергия* — 97 конски сили; *брой на заетите* — 106; *на един зает* — 130 вретена.

Средно на една тъкачна фабрика се падат: механични тъкачни станове — 182; *енергия* — 22 конски сили; *брой на механичните тъкачни* станове на един тъкач — $2^{5530}/_{8197}$.

Съгласно съотношението, съществуващо на само предачните памучни фабрики, в групата Iа) (предене и тъкане) би трябвало за намиращите се там 13 274 346 вретена да се използват 102 110 души. Освен това, съгласно съотношението, съществуващо на само тъкачните фабрики в група Iв) би трябвало за тъкане на 235 268 механични тъкачни стана в група Iа) да се използват 84 024 души; следователно общо — 186 134 души. А [комбинираните] използват 215 577 души.

В група Iв) един тъкач се пада на 2,67 механични тъкачни стана, а в група Iа) — на 2,36. Следователно в група Iв), където само се тъче, се използват по-малко тъкачи (малко по-малко), отколкото в група Iа).

В група Iб) на 1 конска сила енергия се падат 143,7 вретена, а в група Iв) — 8,4 механични тъкачни стана.

Съгласно съотношението, съществуващо в група Iб), би трябвало фабриките от група Iа) за намиращите се там вретена да използват 92 375,4 конски сили енергия, а съгласно съотношението, съществуващо във фабриките от група Iв), би трябвало за намиращите се в група Iа) тъкачни станове да се използват 28 008 конски сили енергия. [Всичко — 120.383 к. с.] А се използват много повече [147 770 конски сили].

В I пример не може да се намери спестяване на работници и енергия или относително увеличаване на броя на вретената и тъкачните станове. Наистина би трябвало да се знае *продуктът* във всички 3 случая на I, за да се сравнява работата напълно.

[XIX—1193] В група Iб) на 115 192 души се падат 14 873 деца под 13 г., 13 003 момчета от 13 до 18 г. и 54 851 жени над 13 г. Общо изглежда, че в комбинираните фабрики от група Iа) се използват малко повече деца и жени.

Да минем сега към другите таблици, където може би ще се види нещо друго. От таблица I виждаме само, че концентрацията расте: средната комбинирана фабрика привежда в движение повече енергия, повече вретена, повече тъкачни станове и повече хора,отколкото некомбинираната в Iб) и Iв).

Да разгледаме таблица II с данни за *вълнените* фабрики.

Тук концентрацията е много по-значителна, отколкото в таблица I (за памука), което е свързано с обстоятелството, че тук предачниците и тъкачниците нямат обема като в памучното производство.

Броят на комбинираните фабрики тук е 440, а на некомбинираните — 763. Съотношението между броя на комбинираните и броя на некомбинираните е 1:1, 7, т. е. първите са повече от половината на

вторите. IIа) използва 26 542 души повече, отколкото IIб) и в), където общо се използват само 20 308, така че във IIа) — над двойно повече. Във IIа) има 325 854 повече вретена, 18 210 повече тъкачни стана, 523 повече кардирни машини; освен това употребява 5 781 к. с. повече енергия.

На една фабрика се падат (средно):

	Вретена	Тъкачни стана	Кардирни машини	Енергия	Заети
IIа)	2 468,9	43,8	1,8	38,8	106,4
IIб)	1 043,2		0,3	15	25,9
IIв)		31,3	0,7	8,6	41,4

Естествено, тъй като средните величини не прилягат нито за една фабрика, по тези числа не може да се види съотношението между броя на заетите и енергията.

Съгласно мащаба на IIб) би трябвало IIа) да използва 35,5 конски сили енергия за вретена (кардирните машини оставяме без внимание във всички 3 случая). Но освен това за тъкачните станове — 12,1 к. с., следователно общо — 47,6 к. с. А използва само 38,8, т. е. 8,8 к. с. по-малко. Така че има спестяване, по-икономично или по-интензивно използване на енергията. Във IIб) на един човек се падат 40,2 вретена, или на 760 498 вретена+258 кардирни машини (общо — 760 756) се падат 18 899 души. Във IIв) на 1067 тъкачни стана и 26 кардирни машини (общо — 1093) се падат 1409 души. Срещу това в група IIа) се използват 20 084 механични тъкачни стана и кардирни машини, което е 18,3 пъти повече, отколкото в група IIв). Съгласно съотношението във IIб) би трябвало IIа) да използва за вретената си 27 023 души, а съгласно съотношението във IIв) — за тъкачните си станове и кардирните машини малко над 26 109 души, т. е. общо 53 132 души. А фактически използва само 46 850 души, следователно 6 282 души по-малко. Така че при комбинираните фабрики има икономия на хора [XIX—1194] в сравнение с използваните работни машини.

Във IIб) се използват 18 899 души, от които 1 889 деца под 13 г., в това число 1 184 момчета и 705 момичета, следователно деца около $^1/^{10}$ от общия брой. Юноши между 13 и 18 години има 3014 души, т. е. малко по-малко от $^1/_6$. Жените над 13 години тук са 5465, т. е. приблизително $^1/_3$, или по-точно $^6/_{21}$. Тук се използват 8531 мъже над 18 г., т. е. по-малко от $^1/_2$, или по-точно $^5/_{11}$. Общо тук се използват 6170 души от женски пол, следователно по-малко от $^1/_3$, и 12 729 души от

мъжки пол, т. е. малко повече от $^2/_3$, по-точно $^5/_7$. И така, за IIб) имаме следните съотношения.

Относителен дял на различните категории в общия брой на заетите във IIб):

Деца под 13 г.	Юноши от 13 до 18 г.	Жени над 13 г.	Мъже над 18 г.	Общо от женски пол	Общо от мъжки пол
около $^1/_{10}$	малко по-малко от $^1/_6$	приблизително $^1/_3$	по-малко от $^1/_2$	по-малко от $^1/_3$	повече от $^2/_3$

Ако сега преминем към група IIб), ще видим, че 826 тъкачи се падат на 1067 тъкачни стана, или 1 тъкач на 1,2 тъкачни стана. Освен това 73 деца под 13 г. на 1409 заети= по-малко от $^1/_{19}$. Освен това юноши от 13 до 18—98, следователно по-малко от $^1/_{14}$ от общия брой. Освен това жени над 13 г. — 829, т. е. над $^1/_2$. Мъже над 18 г. — 409, т. е. под $^1/_3$. Жени общо 866, или под $^2/_3$. Най-после мъжете — 543, или не съвсем $^2/_5$.

II в) *Относителен дял*

Брой на тъкачите към механичните тъкачни станове	Деца под 13 г.	Юноши от 13 до 18 г.	Жени над 13 г.	Мъже над 18 г.	Общо от женски пол	Общо от мъжки пол
1 тъкач на 1,2 стана	по-малко от $^1/_{19}$	по-малко от $^1/_{14}$	по-малко от $^1/_2$	по-малко от $^1/_3$	по-малко от $^2/_3$	към $^2/_5$

Ако сега преминем на IIа), тук 15 009 тъкачи се падат на 19 277 механични тъкачни стана. Следователно 1 тъкач на 1,2 механични тъкачни стана. *Децата под 13 г.* са 3728. Следователно на 46 850 това е към $^1/_{12}$. *Юноши от 13 до 18 г.:* 4799=по-малко от $^1/_9$, или $^2/_{19}$. *Жени над 13 г.:* 21 354, което прави по-малко от $^1/_2$, или $^{10}/_{21}$. *Мъже над 18 г.:* 16 969, което прави повече от $^1/_3$. *Общо от мъжки пол:* повече от $^1/_2$ [XIX—1195], а от женски пол: по-малко от $^1/_2$.

И така:

IIа) *Относителен дял*

Тъкачи към станове	Деца под 13 г.	Юноши 13—18 г.	Жени над 13 г.	Мъже над 18 г.	Мъже и жени
1 тъкач на 1,2 стана	по-малко от $^1/_{12}$	по-малко от $^1/_9$	по-малко от$^1/_2$	повече от $^1/_3$	приблизително по равно; мъжете малко повече

В сравнение с група IIб) броят на децата под 13 г. и броят на юношите между 13 и 18 години е намалял. Както се вижда от *отчетите на фабричните инспектори*, това се обяснява с нововъведение в машините, което отчасти прави децата излишни, съоръжение, което води началото си от обстоятелството, че фабрикантите намирали за обременително да наемат две смени така наречени half-times*. Напротив, броят на жените над 13 г. нараства от $^1/_3$ на близо $^1/_2$ и такова е изобщо съотношението на жените към мъжете в сравнение с IIб). Но ако сравним с IIв), то съотношението трудно може да се определи, тъй като в тъкачеството тук женският елемент е още повече в сравнение с мъжкия.

Да минем сега на таблица III. Камгарени фабрики**

Броят на комбинираните фабрики — 125, броят на другите — 387, т. е. на първите по-малко от $^1/_3$, но заетите лица са с 12 112 повече, използват се 21 254 вретена повече, 8660 тъкачни стана повече и 1900 к. с. повече енергия.

На 1 фабрика *средно* се падат:

	Вретена	Тъкачни станове	Енергия	Заети лица
III а)	5 067 $^3/_{25}$	206,5	113 $^{24}/_{125}$	376 $^{54}/_{125}$
III б)	2 971 $^{55}/_{103}$		47 $^{31}/_{103}$	106 $^{12}/_{103}$
III в)		109 $^{41}/_{157}$	15 $^{150}/_{157}$	83 $^{51}/_{157}$

Ще оставим дробите, макар че от това сметката ни ще стане само приблизителна.

В група IIIб) на 1 работник се падат $28^3/_{106}$ вретена, а в група IIIв) на 1 работник се падат $1^{26}/_{83}$ механични тъкачни стана.

Изглежда, че в случая няма икономия на труд.

* — работници на полудневна работа. *Ред.*

** Вж. настоящия том, стр. 397. *Ред.*

[XIX—1196] *Копринени фабрики**

Едрото индустриално производство в копринената промишленост в Англия е относително младо (в сравнение с вълнената и памучната промишленост, както и с ленената промишленост в Шотландия, Ирландия и т. н.). Ето защо броят на фабриките в този отрасъл е относително голям, а, напротив, размерът им е относително малък. Ето защо тук и комбинираните фабрики са незначителна част в сравнение с другите.

Броят на комбинираните фабрики — 49, на другите — 666. Следователно броят на първите е около $^{2}/_{27}$ от общия брой, но броят на вретената, използвани от тези комбинирани фабрики, е близо $^{1}/_{4}$ от вретената, използвани от 244 предачни фабрики, а броят на използваните тъкачни станове е над $^{1}/_{3}$ от използваните станове в 422-те тъкачни фабрики и т. н. Това съотношение се вижда по-конкретно от следното:

На 1 фабрика средно се падат:

	Вретена	Тъкачни станове	Енергия	Заети лица
VII а	5 192 $^{18}/_{49}$	60 $^{25}/_{49}$	20 $^{32}/_{49}$	195 $^{1}/_{49}$
VII б	4 309 $^{22}/_{61}$		18 $^{14}/_{61}$	112 $^{43}/_{61}$
VII в		18 $^{37}/_{211}$	2 $^{90}/_{211}$	27 $^{363}/_{422}$

Съотношението между енергията, заетите лица и количеството на машините, както то се явява в тези средни данни, е абсолютно имагинерно; тези данни трябва само да покажат концентрацията. Но, от друга страна, тук отново се вижда безспорният факт (и тук още по-значително, отколкото преди), че в комбинираните фабрики в отделни отрасли има икономия на енергия.

Ще приведем сега още няколко примера за ленени и ютени фабрики в Ирландия и Шотландия.[125]

[XIX—1197] X. *Шотландски ленени фабрики* (1861)

Фабрики	Брой на вретената	Брой на тъкачните станове	Брой на тъкачите	Мощност на енергията	
				парна	водна
а) Предене и тъкане 24	81 930	2 199	2 061	4 679	176
б) Предене 84	197 455			5 830	776
в) Тъкане 41		5 767	3 786	1 936	30

*Вж. настоящия том, стр, 399. *Ред.*

Деца до 13 г.		Юноши 13—18 г.	Жени над 13 г.	Мъже над 18 г.	Общо заети лица		
момчета	момичета				мъже	жени	общо
33	111	1 017	7 879	1 855	2 905	7 990	10 859
271	454	1 552	10 318	2 374	4 197	10 772	14 969
	8	241	5 894	1 347	1 588	5 902	7 490

Комбинираните фабрики тук са 24, а другите 125, следователно първите са малко по-малко от $^1/_5$ от вторите и около $^1/_6$ от общия брой. По-конкретните съотношения се виждат от следната таблица: Средно на една фабрика се падат:

	Вретена	Тъкачни станове	Енергия	Работници
X а)	3 413 $^3/_4$	91 $^5/_8$	202 $^7/_{24}$	452 $^{11}/_{24}$
X б)	2 350 $^{55}/_{84}$		78 $^{27}/_{42}$	178 $^{17}/_{84}$
X в)		140 $^{27}/_{41}$	47 $^{39}/_{41}$	182 $^{28}/_{41}$

Да преминем сега към таблица VIII: *Ютени фабрики в Шотландия.**

Това са съвсем нови фабрики. Появили са се едва по време на англо-руската война. В Англия незначителни. Общ брой на фабриките — 27; от тях комбинирани — 12, почти половината с повече вретена и тъкачни станове, отколкото всички останали заедно.

Средно на една фабрика се падат:

	Вретена	Тъкачни станове	Енергия	Работници
VIII а)	1 390	41 $^5/_{12}$	85 $^1/_{12}$	302 $^1/_3$
VIII б)	1 066		58 $^2/_{13}$	133 $^1/_{13}$
VIII в)		28 $^1/_2$	10	30

[XIX—1198] Най-после: IX. *Ленени фабрики в Ирландия.*** Общо 94 фабрики, от които 19 комбинирани.

* Вж. настоящия том, стр. 399. *Ред.*

** Вж. настоящия том, стр. 400. *Ред.*

Средно на една фабрика се падат:

	Вретена	Тъкачни станове	Енергия	Работници
IX а)	11 424	131 2/19	255 9/19	700 18/19
IX б)	6 265 17/60		125 47/60	289 7/12
IX в)		145	40 1/15	161 2/15

* * *

Манифактурата възниква от занаята по двояк път:

1) *Проста кооперация.* Концентрация в едно помещение на много занаятчии с техните оръдия, които вършат една и съща работа. Това е характерно за старата тъкачна манифактура и за старата манифактура по по-нататъшната обработка на сукната. Тук почти няма разделение на труда. Най-много за някои странични работи, които са отчасти подготвителни, отчасти завършителни. Тук главната икономия идва от съвместното използване на общите условия на труда като сграда, отопление и т. н., върховния надзор на фабриканта, т. е. елемента, който изобщо е присъщ на капиталистическото производство.

В том II на «Philosophie des Manufactures» (Bruxelles, 1836) Юър казва:

«Все пак трябва да се отбележи, че ръчният труд страда повече или по-малко от прекъсването по каприза на работника и че следователно той *никога не дава среден, годишен или седмичен, продукт,* който да е сравним с продукта на машина, движена от постоянна и равномерна сила. Ето защо *тъкачите по домовете* рядко произвеждат към края на седмицата повече от половината от това, което становете им биха могли да произведат, ако ги поддържаха в движение постоянно по 12—14 часа на ден със скоростта, която им придават при ускоряване на работата» (стр. 83—84).

Естествено, това важи за механичната фабрика спрямо манифактурата, както и спрямо занаятчийското производство. В първата движението и скоростта на машината (на първичния двигател) господствува над човешкия труд, а в манифактурата и занаятчийското производство — обратното. Обаче в по-малка степен това важи и за манифактурата спрямо занаята. В последния занаятчията е повече или по-малко човек, който работи, а в първата той е работник, който като такъв, като работник принадлежи на друг, който го търси само като работна машина.

[XIX—1199] 2) *Обединяване на много отделни самостоятелни занаяти в една фабрика.* Тук разделението на труда е заварено, обаче

всяка част се практикува като самостоятелен занаят. Първото нещо е унищожаването на тази изолация и самостоятелност. Разликата се свежда до това, че отделният труд произвежда своя продукт вече не като *отделна стока,* а само като съставна част на една *стока.* Отделният продукт като такъв престава да бъде стока. Щом веднъж това обединяване на отделните занаяти се е състояло, по-нататъшното му разделяне се развива на основата на възникналата по този начин стихийна манифактура, която бе заварила съставните си части отделени и действуващи самостоятелно. На тази комбинация на разпръснатите занаяти в манифактурата отговаря в условията на едрата промишленост комбинацията на фабрики, от които едната фабрикува полуфабриката, а другата го обработва като свой суров материал. Така е при преденето и тъкането. Предпоставката за това е двата отрасъла поотделно вече да са били подчинени на механичния начин на производство.

Както при поредицата на различните геоложки формации не бива да се вярва във внезапни, рязко разграничени периоди, така не бива да се вярва в това и при образуването на различните икономически обществени формации. В недрата на занаята се развиват зачатъците на манифактурата и на места в отделни сфери и за отделни процеси се среща вече приложение на машини. Последното важи още повече за периода на същинската манифактура, която за отделни процеси прилага вода и вятър (а и човешка и животинска сила само като заместители на вода и вятър). Но това става в единични случаи и не определя характера на господствуващия период, не образува неговия стожер, както казва Фурие[126]. Най-големите открития — барут, компас и книгопечатане — спадат към занаятчийския период, както към него спада и *часовникът,* един от най-удивителните автомати; също както и в астрономията най-гениалните и най-революционните открития на Коперник и Кеплер принадлежат на епоха, когато всички механични средства за наблюдение са още в детството си. Също така създаването на предачната машина и парния двигател почивало на занаята и манифактурата, които ги построили, както и на развилата се в този период наука за механиката и т. н.

А *всеобщият закон,* който действува, се състои в това, че материалната възможност за по-късната форма — както технологичните условия, така и съответната им икономическа структура на предприятието — се създава в рамките на предишната форма. Машинният труд като революционизиращ елемент непосредствено се извиква на живот от надвишаването на потребността над възможността тя да бъде задоволявана със старите средства за производство. Обаче самото това превишаване на търсенето е дадено от направените още на основата на занаята открития, както и от основаната при господството

на манифактурата колониална система и до известна степен от създадения от нея световен пазар. Наред с веднъж постигнатата революция в производителните сили — която се проявява технологически — настъпва революция и в производствените отношения.

Доколкото манифактурата прилага машини, конструкцията им отговаря на занаятчийското или почиващото на разделение на труда манифактурно производство. Щом машинното производство стане господствуващо, самите негови средства за производство — използваните от него машини и оръдия — трябва да се произвеждат с машини.

[XIX—1200] Доколкото животните не се използват чисто механично, както при въртене на мелница, използването им изцяло почива на обстоятелството, че те се движат произволно и върху волята им се въздействува чрез човешката воля, принцип, който няма нищо общо с механичното производство. При това те могат да се използват в манифактурата като сила само в много малка степен, защото масовото им използване би изисквало огромно пространство.

В доклада си «On the Forces used in Agriculture», прочетен в Дружеството за изкуства и занаяти[127] на 7 декември 1859 г., г-н *Джон Ч. Мортън* обърнал специално внимание на изместването на конната сила от парната сила и че полза от машините има само там, където животинска (както и човешка) сила се измества от по-евтина, по-продължително и по-равномерно действуваща механична двигателна сила:

«Силите, за които става дума, са. . . *Парната сила, конската сила и ръчният труд. . . Чисто механичната сила, произвеждана от парната машина,* може да бъде използвана по-широко с всяко подобрение на земята, което ѝ придава *по-голямо еднообразие. . . Конната сила* се изисква там, където криви огради и други препятствия *правят невъзможно еднообразието на движението.* Такива препятствия постоянно се отстраняват. . . В операции, които изискват *по-голямо проявление на волята и по-малко* действителна сила, единствената подходяща сила е онази, която *във всеки момент се управлява от човешкия ум — ръчният труд.*»

Г-н Мортън свежда тези сили към

«Конската сила (използвана като единица мярка за мощността на парните машини), т. е. към силата, способна да изтегли или повдигне *за една минута 33 000 фунта на височина един фут.* Съгласно изчисленията разходите за една конска сила при парен двигател са 3 пенса на час, докато съответните разходи с кон са $5^1/_2$ пенса на час, а освен това парната сила може да бъде използвана през значително *по-продължителни периоди,* отколкото конският труд. По такъв начин силата, получена от парна «конска сила» по 3 пенса на час, е почти *два пъти* по-голяма от онази, получена от действителна конска сила «{тъй като конят може да се използва така само 8 часа}» по $5^1/_2$ пенса на час. И там, където може да се използва парна сила, *качеството* на работата, извършвана с нея», {поради еднообразието на движението} «превъзхожда качеството на работата, постигната с конска сила. Това се отнася до вършитбата, до рязането на слама (със сламо-

резачка), до *накълцването* и т. н. (както и до сеитбата и коситбата) и като че ли е еднакво приложимо и за парната оран. . . При сравняването на простата сила на ръчния труд с двете други сили бе установено, че за да се извърши работата на парната машина, би трябвало да се използват 66 души със заплата по 15 шил. на час, а за да се извърши работата на коня, би трябвало да се използват 32 души със заплата по 8 шил. на час. Ето защо очевидно не може да става дума ръчният труд да конкурира като сила с парната сила или със силата на коня. . . Ако парната сила се използва при обработката на земята, всеки 7 коня могат да се намалят поне на 3 коня, при което разходите за парната машина за цялата година няма да бъдат повече от разходите за тези заменени коне за трите или четири месеца, само през които те действително намират приложение.»

От горното се вижда, първо, как в една сфера на производството, в селското стопанство силата на парата, силата на коня и ръчният труд си конкурират, като проявяват относителната си ценност относно ефективността и икономичността, второ, че плугът не е машина. Като оставим настрана по-старата форма на плуга, когато селянинът зад плуга е работил повече от коня или вола пред плуга, използването на пара предполага *равна* почва, както локомотивът предполага релси вместо шосе. Тези условия спадат към [XIX—1201] приложението на машината, т. е. на работен механизъм, способен да получава двигателната си сила от чисто механична сила.

Развитието на механичната фабрика в система става веднага необходимо в preденето с това, че суровината в подготвителните си фази трябва да бъде изготвяна механично, за да бъде годна за обработване с машини. А тези подготвителни процеси изискват от своя страна сравнително много повече участие на ръчен труд, когато се осъществяват в малък мащаб, отколкото когато се извършват в голям мащаб. Ето защо от своя страна системата пак изисква комбинация или кооперация на голям брой работни машини, изпълняващи подготвителните процеси.

Не може да бъде нищо по-погрешно от това, да се схваща като нещо «несвободно» средновековните корпорации и цехове, при които разделението на труда между отделните занаяти едновременно образува основата за една социална и политическа организация. Това е била формата, в която трудът се еманципирал от поземлената собственост, и безусловно е бил периодът, когато трудът е бил в социално и политическо отношение на най-високо равнище. За да се разбере действителният характер на този период, трябва специално да се изучи германската история, тъй като за разлика от Франция в Германия кралската власт не конспирирала заедно със зараждащата се буржоазия против феодалите. Тогава ще се види, че в борбата с императорската и феодалната власт корпорациите и цеховете постоянно са търпели поражения от нея и постоянно са ѝ устоявали. Едва след като материалната база, технологическата база на организацията (цехо-

вата) престанала да бъде господствуваща, след като загубила следователно революционния си и прогресивен характер, след като престанала да бъде съвременна и влязла в борба отчасти с манифактурата, а отчасти по-късно с едрата промишленост, тя като *реакционен* елемент се протежира от реакционните правителства и съюзените с тях съсловия.

* * *

Памукоочистителна машина.

Най-великолепно при извоюване на обработваема земя чрез хидравлични машини.

Лодкостроителни машини, като се започне с лодки, каквито параходите носят със себе си, и се стигне до катери и най-малките речни лодки за пресичане на реката. По-рано това се правело на доковете занаятчийски при малко разделение на труда и използване на машини най-много за рендосване. Сега изцяло с икономични машини, най-напред в Америка. Сега край Лондон това се прави от една компания в голям мащаб.

Ще продължим сега с английския цитат от *стр. 1185*.*

Щом машината трябва не само произволно да увеличава размерите си, а и да се развие в система от машини, трябва да е налице двигателна сила и първичен двигател за всеки размер [машина]. Ето защо без парната машина развитието на машините не е възможно Фактически парната машина била изобретена преди индустриалната революция, но тя била несъвършена. Сега с нейната промишлена необходимост била намерена и формата ѝ. Елементите на машината били налице преди Уат да ѝ придаде промишлената форма, приложима за манифактурата.

[XIX—1202] «Парната машина е машина, способна чрез използване на водна пара да предизвиква механично действие. Първата идея за нея възникнала във втората половина на XVII век. За да се предизвика движение чрез пара, необходимо е не само да се произведе парната сила, но и тя да се унищожи отново и парата да може да се кондензира.

В 1680 г. *Папен* изобретил *предпазния вентил;* по-късно му хрумнало да застави парата в цилиндър да въздействува върху един вид бутало. Той покривал дъното на цилиндъра със слой вода, превръщал я в пара, като държал цилиндъра над огън и по такъв начин изтласквал буталото нагоре. Чрез отдалечаване на огъня от цилиндъра или на цилиндъра от огъня той предизвиквал кондензиране на парата, така че атмосферният въздух можел през отворения отгоре цилиндър да действува върху буталото и да го натисне надолу. В *1690* г. Папен публикувал такива опити в «Acta Lipsiensia»[128].

Севери, английски капитан, стигнал приблизително по същото време до същите идеи и вече действително бил направил няколко машини, когато в 1696 г.

---

* Вж. настоящия том, стр. 389—390. *Ред.*

публикувал *описанието им*. Машината на Севери се отличавала в принципа си от тази на Папен по това, че за въздействието на парата той не използвал бутало, а и *кондензирането на парата* успявал да постигне далеч по-удобно и по-бързо. Нему принадлежи построяването на първата голяма *парна машина*. По-късно Севери използвал Папеновия предпазен вентил. Машината на Севери се използвала за *повдигане* на вода. Тя изразходвала изключително много гориво и трудно могла да бъде построена в много големи размери. С нея водата могла да бъде издигана на малка височина. Занимавали се много с усъвършенствуването ѝ, главно за осъществяване в нея на първоначалната идея на Папен за машина, действуваща с бутало. Това постигнали напълно най-напред двама англичани:

ковачът *Томас Нюкомен* и

стъкларят *Джон Коули*, които трябва да бъдат считани за изобретатели на парната машина, действуваща с бутало. Тъй като благодарение на своя патент Севери притежавал изключителното право да създава зона с разреден въздух чрез кондензиране на пара, Нюкомен и Коули се обединили с него, като в *1705 г.* взели патенти на трите имена, «за да кондензират доведената *под* буталото пара и като го свързват с лост, да предизвикват променливо движение». Устройството на «атмосферната машина», наричана по-късно по името само на Нюкомен, имало не само предимството, че ако с нея се повдигала вода, парата съвсем не влизала в допир с водата, а и че тази машина *давала възможност да се предизвиква всяко движение*.»[129]

Това приложение на механичната сила, както при вятърните и водните мелници в манифактурата, се използвало там, където било необходимо да се употребява голяма сила (щанцоване, въртене, повдигане) и където фактически човешкият труд действувал като автоматичен, произвеждащ собствената си сила първичен двигател, докато работното оръдие било привеждано в движение не с ръка, а било пряко свързано с трансмисионния механизъм, лост, ос и т. н.

«*По-късно Нюкомен* подобрява машината с това, че кондензационната вода не се налива отвън, а се разпръсква в цилиндрите.

Превъртването на крановете и на парния шибър отначало се правело с ръка, докато момчето *Хъмфри Потър*, поставено да следи такава машина, не дошло до мисълта да съедини посредством шнурове ръчките на крановете и шибъра с балансьора и да предостави на тях да ги движат.

[XIX—1203] *Нюкоменовата* машина била все още твърде несъвършена, особено кондензирането на водата в цилиндъра на машината, в резултат на което се губела значителна част от топлината, а и в цилиндъра никога не се постигало пълно охлаждане. Всички усилия за отстраняване на този основен недостатък останали безплодни и устройството на парната машина си оставало същото *близо 70 години*. Тогава се появил *Уат*.

В първата машина на Уат парата предизвиквала само движението на буталото надолу, т. е. *действувала едностранно*, а повдигането на буталото се постигало, като когато буталото достигало дъното на цилиндъра, притокът на парата се прекъсвал и тогава въведената по-рано пара се пускала върху буталото и под него, така че налягането от двете страни се уравновесява. Ето защо един противовес, присъединен към другия край на балансьора, заедно с намиращото се там помпено устройство за повдигане на водата лесно могъл да предизвика повдигането на буталото. . . Колкото *едностранно действуващата* машина на *Уат* да е и днес все още целесъобразна за *повдигане на вода* и *разсол*, толкова почти неизползваема става тя за извършване на други механични работи.»

И така, едностранно действуващата *Уатова машина* е фактически само усъвършенствуване на парната машина, не универсален първичен двигател, а само водоподемна машина с първоначалната ѝ специална функция, присъща на манифактурния период.

«Повечето промишлени цели изискват превръщането на праволинейното движение на буталото в кръгово, което наистина е възможно при едностранно действуващата машина, но ако предизвиканото движение трябва да бъде много равномерно, това може да бъде постигнато само когато в кръговото движение бъде включена изключително голяма инертна маса (махово колело). Обаче за да се движи такава маса, машината трябва да губи много сила, която иначе би могла да бъде използвана за полезна работа, а да не говорим за възникващото при това голямо изхабяване на шиповете на оста и лагерите.

Тези обстоятелства довели Уат до изобретението на *двойно действуващата парна машина*. При нея *парата предизвиква както повдигането така и смъкването на буталото*, противовесът става съвсем ненужен, а маховото колело, необходимо заради равномерността на движението, може да бъде с далеч по-малко тегло. В *1782 г.* Уат получил патент за двойно действуващата машина и от това време парната машина функционира като *използваема за всички промишлени отрасли*.

Направените след Уат подобрения на *двойно действуващата парна машина* се отнасят в голямата си част до странични неща. Старали са се главно да конструират машината така, че *тя да заема колкото може по-малко пространство*. За тази цел се стремели главно да отстранят балансьора и да свържат направляващата пръчка на кривошипа непосредствено с пръчката на буталото. . . Машини без кондензационни, въздушни и студеноводни помпи само чрез експанзия. *Машини на Вулф.*»

И така, една парна машина изисква следните части:

1) *парен котел* с приспособленията му за огън, зареждане и т. н. и т. н.;

[XIX—1204] 2) *парен цилиндър* с бутало, бутална пръчка и уплътнителна кутия;

3) *разпределително устройство* (вентил), и то вътрешната и външната му част; и

4) за кондензационната машина — *кондензатор* с въздушна и *водна помпа*.

Парната машина е следователно продукт на манифактурния период. Тук тя не се използва като универсален първичен двигател, а само за специална цел — *повдигане на вода*. Освен това първоначално тя не е била автоматична, тъй като отварянето и затварянето на крановете, отчасти за да се вкарва вода в котела, отчасти за да се охлажда цилиндърът и да се кондензира парата, както и отварянето и затварянето на парния шибър на края на тръбата между котела и цилиндъра (обърнатия към котела край) ставало първоначално с ръка. Това не било и такава машина, при която действувала само парата, а за нея било съществено (тъй като пръв Уат затваря цилиндъра отгоре. В

първата му машина още имало *противовес*, присъединен към другия край на балансьора откъм помпата, който противовес с *тежестта* си всъщност предизвиквал движението нагоре) *налягането на атмосферния* въздух, след като чрез напръскване на цилиндъра със студена вода парата се кондензирала и по такъв начин се получавала зона с разреден въздух. Самата първа машина на Уат била само подобрената парна водоподемна машина от манифактурния период. Едва втората си машина — *двойно действуващата* — Уат превърнал в универсален *първичен двигател* за промишлеността изобщо.

Железници.

И тук началото спада към манифактурния период.

«Най-старите релси били от дърво и такива релси били използвани още преди 200 години в *каменоломните* и *мините* на Англия и Германия. Опитът при това показал, че един кон могъл [по релси] да тегли 4 пъти по-голям товар, отколкото по обикновен път. Това довело в *1738 г.* до първата линия с чугунени релси за общи цели на *транспорта*. При първите линии за транспорта се използвали изключително коне. Първата идея да се използва парната машина и за придвижване на превозни средства на колела имал в *1759 г. д-р Робисън от Глазгоу. В 1761 г. Уат развил* идеята, а след него в *1786 г.* — гениалният *Оливър Еванс* в Северна Америка. Но едва в *1802 г.* англичаните Тревитик и Вивиан създали същински парен локомотив, който можел по железопътна линия да тегли товар от *10 тона със скорост от 5 английски мили в час.* Всевъзможни опити. *Теоретичен* предразсъдък, че триенето на колелата върху гладка релса не било достатъчно голямо, за да предотврати простото им плъзгане, въртенето на място, и да даде възможност да се теглят по-големи товари. В *1814 г. Стифенсън* конструирал първите действително годни парни локомотиви за Стоктън-Дарлингтонската железница. Тези парни локомотиви били само за *товарни превози*. През октомври 1829 г. *Стифенсъновият локомотив спечелил наградата* на състезанието по железопътната линия Ливърпул—Манчестър. Условието: при скорост 10 английски мили в час локомотивът трябвало да тегли 3 пъти по-голям товар от собственото му тегло. А в *1839 г.* на същата линия тежащият 13 тона локомотив «Св. Георги» теглил товар от $135^1/_2$ тона със средна скорост $21^4/_5$ английски мили в час.»[130]

«*В 1851 г. Голямата Западна железопътна компания* [демонстрирала на Лондонската промишлена изложба използвания от нея локомотив]. От 1847 г. за нея се строили такива локомотиви, които теглят пътнически влак от *120* тона със средна скорост от *60* мили в час. Парообразуването, когато котелът работи с пълна мощност, е равно на 1000 конски сили, по 33 000 фунта на конска сила, при което практическата мощност, измерима с динамометъра, е равна на 743 конски сили. Тежестта на [XIX—1205] празната машина е 31 тона; коксът и водата тежат 4 тона, машината в работно състояние — 35 тона.

След като парната машина намира широко приложение у собствениците на мини, у фабрикантите и собствениците на кораби, тя още дълго време не се използвала за придвижване по суша.»[131]

Първият *параход на Фултън* (и Ливингстоун) «Клермонт» бил започнат да се строи в Ню Йорк в 1806 г. В 1807 г. той за пръв път изминал (първото пътуване от Ню Йорк до Олбани) 145 мили със скорост 5 мили в час.

{За железниците трябва още да се отбележи:

«В Англия релсовите пътища се появили преди изкуствените канали да са служели като средство за съобщение между отдалечени местности. Отначало релсите се правели от дърво и се прокарвали за облекчаване на превозването на въглища от каменовъглените мини в Нюкясъл. На други някои места в коловозите на пътищата слагали дълги греди, за да се *предотврати тези пътища да станат непроходими*. До преди няколко години релсовите пътища се смятали за *допълнение на каналите* за превозване на къси разстояния или там, където характерът на местността не позволявал да се използват вътрешни водни пътища. . . От 50 или 60 години» (това е писано в 1846 г.) «на релсовите пътища железните релси започнали постепенно да изместват дървените. . . Релсовите пътища се смятали за пригодни само за превозване на тежки товари, като въглища, желязо или камъни. За локомотива като движеща сила по релсовите пътища тогава още не са мислили, макар че Уат в патента си описва схемата на конструираната от него *каруца с парен двигател*, която обаче той не успял да осъществи на практика. Неговият ученик *Мьордок*, инженер, бил първият, който в *1782 г.*, като работил в завода на Болтън и Уат, действително построил в Англия каруца с парен двигател. . . Първите, които практически приложили парния двигател като тяга за вагони, били Тревитик и Вивиан, които в 1812 г. получили патент за изобретението си. . . Те конструирали остроумно замислена каруца с парен двигател за *обикновени пътища* и я демонстрирали на Лондонската изложба. Но *общото лошо състояние на пътищата* принудило притежателите на патента да се откажат от прилагането на своето изобретение. . . Железниците постепенно разпространили операциите си и върху каменовъглените предприятия в Северна Англия. Това давало голямо предимство. . . На 15 септември 1830 г. била открита железопътната линия Манчестър—Ливърпул с преминаване на 8 локомотива, всички построени от Стифенсън и К⁰, към които били прикачени 28 вагона. В 1836 г. — първата железопътна спекулация, надмината в 1843—1848 г.»[132]

«След това *Хенри Бел*, шотландец, много години строител на дървени къщи, уредил през януари 1812 г. *първата* английска параходна връзка между Глазгоу и Хеленсбург (курорт на Клайд). Този Бел се разорил, стигнал до бедност. Най-сетне *Дейвид Нейпиър* изобретил кораб с нова и по-съвършена конструкция. В *1818 г.* той построил «Роб Рой», около 98-тонен, за курсиране между Гринок и Белфаст. Преди 1818 г. параходите само рядко се решавали да излизат извън пределите на реките и тесните морски заливи, и то само при хубаво време. Около 1836—1837 г. за пръв път бил реализиран проект да се прекоси Атлантическият океан. *«Сириус»* бил първият параход, [XIX—1206] който извършил това. *Кюнард* (канадец) пръв получил от британското правителство субсидия за учредяване на пощенска параходна линия между Ливърпул и Бостън. След това правителството оказвало помощ за учредяваните една след друга линии.

Вестиндийска компания; Тихоокеанска компания; Кейпско параходно дружество с винтови пакетботи; Полуостровна и Източна компания; Източноиндийска компания, обслужваща линията Суец—Бомбай.»[133]

*Сега назад към стр. 1185**.

Колко много работната машина се различава от същинския корпус на машината се вижда и във фабрикацията ѝ, тъй като последната става в различни отрасли на промишлеността.

---

* Вж. настоящия том, стр. 389—390. Приведеният по-нататък цитат е непосредствено продължение на цитата за работната машина, приведен на стр. 390 на настоящия том. *Ред.*

«Ето защо в машините за предене и в машините за подготвителните към предението процеси, в различиите тъкачни машини и в машините за правене на хартия има *множество такива работни оръдия* като например вретена и устройства за предпрежда, набраздени ролки, гребени и различни кардни съоръжения, тъкачни шпули и совалки, телени сита, употребявани при правене на хартия и т. н. *Изработването на всеки от тези предмети е задача на различни отрасли на промишлеността и се изработват от работници с други специалности, различни от тези на работниците, които строят машини,* защото машиностроителите, когато монтират машините си за продан, обикновено *купуват тези предмети от техните производители*. Има остроумно направени (и дори автоматични) *машини за изработване на тези работни части или оръдия* на машините, например карднонаборна машина, машина за кардоленти и т. н., както и автоматични машини за вретена. Има и различни много умни машини за правене на *нищелки* за тъкачни станове и автоматични машини за правене на зъбци, употребявани при тъкане. Обаче обикновено тези части на машините се правят ръчно от работници, специализирали се изключително за тази работа» [«The Industry of Nations». London, 1855. Part II, стр. 222—223].

Сред *машините в машиностроенето е парният чук на Нейзмит,* способен да превърне на прах гранитен блок и да счупи орехова черупка, без да повреди ядката. Патентът за него бил взет в 1842 г. В едрите машиностроителни предприятия понякога се употребяват 3—4 такива чука от по 30, 15, 5 и т. н. центнера* за различните видове работа. За обслужването на парния чук се изисква *само един човек*. Най-голямата машина от този род е в големите заводи на г-да Мейр: чук, тежащ 6 тона и със замах 6 фута. Този огромен чук се нарича «Тор». Кове гребно колело за две корабни машини от $16^1/_2$ тона, дълги 27 фута и 9 дюйма. Спояването и изковаването на тази огромна маса с помощта на мощен кран става толкова просто и лесно, както изковаването на конска подкова от селския ковач. На изложението в 1851 г. беше показан такъв чук, наковалнята на който тежеше 8 тона. Самият чук тежеше $1^1/_2$ тона и беше скачен с лоста на буталото; диаметърът на буталото, което се движи в цилиндъра, поместен в горната част на машината, е 16 дюйма, а максималното *падане на чука* (наричано при парните машини *ход*) е равно на 42 дюйма; прилаганото обикновено налягане на парата е равно на 40 фунта на квадратен дюйм. Тъй като чукът е конструиран на автоматичния принцип, с него може да се постигне удар с желаната сила, като се започне с такава, която е нужна за смачкване на яйчена черупка, и се стигне до онази, необходима при максималното налягане от 500 тона. Чрез вкарване на пара под буталото чукът се повдига до желаната височина, а вследствие на собствената си тежест чукът пада, но при желание това падане може да бъде мигновено отслабено, като се вкара определено количество пара, отговарящо на нужната сила на удара. При обикновени работи се правят 70 удара в минута. Чукът се използва в *корабостроителни предприятия за метални съдове, при производство на котви, в големи машиностроителни заводи и в главните предприятия за железни пътища,* както и в производството на желязо било от старо желязо, стари релси, обръчи, било от метални стружки» [пак там, стр. 223—226].

[XIX—1207] «Преди въвеждането на този помощник на ковача изковаването на осите за големите корабни двигатели било не само тежък, но и несигурен процес; и много нещастни случаи, станали с океански параходи, трябва да се обяснят с несъвършеното коване на желязото, тъй като без удари с достатъчна сила не могат да се отстранят *шлаковете* от връзките железни пръти, които — както правели в САЩ — се опитвали да спояват за изработване на главните оси» [пак там, стр. 226].

---

* В Англия един центнер (hundredweight) е равен на 50,8 кг. *Ред.*

«Освен тези тежки работи парният чук се използва за щанцоване на капаци, както и за формуване и изработване на сребърни съдове. В патента си, взет през април *1784 г.*, Уат вече споменава за такова приложение на парната машина. Той намеква за вероятността да се използва лостът на буталото на парната машина в съединение с тежък чук или щанц за коване на желязо или други метали» [пак там, стр. 227].

Великото у Уат се състои в това, че в патента си, взет през април 1784 г., той предвижда всички възможни приложения на парната машина и ги изтъква като възможности — за локомотиви, коване на метали и т. н.

«За железозавода в *Даулес** бил построен още по-мощен парен чук, тежащ 6 тона, с точно перпендикулярно падане от 7 фута и наковалня, която представлява цялостна маса от 36 тона. Работата на чука се контролира толкова добре, че той може да забие гвоздей в меко дърво с последователна поредица от най-слаби удари. Този чудовищен чук се използва за нанасяне на 6 или 8 страшни удара по метална маса, наречена «кюлче», от която се валцуват железопътни релси; с тези удари кюлчетата се съединяват в цялостна маса, преди да се изтеглят на релси. Това изобретение се използва и за *забиване на пилони*» [пак там, стр. 227—228].

«За *коване* се употребява обикновено инструмент, наречен *опашков чук*. Той представлява тежка метална маса от 3—4 тона; главата на чука лежи върху наковалнята, която е вкопана в земята, докато дръжката е на болтове, лежащи на здрава рамка. За повдигане на този чук близо до главата му има голямо колело, по окръжността на което има издатини или *зъбци*. При въртене на колелото зъбците захващат един след друг главата на чука, повдигат го до известна височина и след това го отпускат; чукът пада върху положения на наковалнята предмет. Силата, с която удря, е само силата, създавана от собствената му тежест; към нея се прибавя силата, породена от падането на чука. Но височината, до която такъв чук може да бъде повдигнат, е *твърде ограничена* и по реалната си мощност той значително отстъпва на чука на Нейзмит. Двигателната сила на опашковия чук може да бъде пара, прилагана посредством скрипци и валове, или водна сила, получавана от водно колело и използвана по същия начин» [пак там, стр. 228—229].

Това са *ковачни машини*.

«*Ковачната машина по патента на Райдър,* при която едновременно действуват 5 и повече чукове, падат и се повдигат 700 пъти в минута, се използва главно за коване на *вретена за предачни машини* в памучната промишленост, болтове с нарез, пили. Тази машина е *по-малка* и *по-сложна*. В нея голямата скорост се съчетава с мощен удар (макар че мащабността ѝ е значително по-малка, отколкото при споменатите по-горе машини)» [пак там, стр. 229—231].

«*Машини за занитване*. Както при тези, така и при ковачните машини обикновено желязото се подлага на въздействие в нажежено състояние. Ковачната машина придава на метала исканата форма и я преработва по волята на работника. Машината за занитване [XIX—1208] просто сплесква нажежения до червено болт и по такъв начин неразделимо съединява два железни листа.

* — населен пункт в Уелс. *Ред.*

Първото приложение на машината за занитване на железни листа е било въведено от г-н *Феърберн* от Манчестър. Той самият казва: «Изобретението на машината за занитване е предизвикано от състоялата се преди 15 години стачка на котлостроителите, работещи в нашата фирма. По този повод бе направен опит да се занитят два листа чрез смачкване на нажежени до червено нитове посредством обикновена щанцова преса. Успехът на този експеримент незабавно доведе до създаването на първата машина, в която подвижната щанца се насочва към нита посредством мощен лост, придвижван чрез зъбец. Краткият опит доказа, че тази първа машина не отговаряше на многобройните изисквания на котлостроенето и затова преди 8 години бе създадена машината за занитване в сегашната ѝ форма. Тази машина е портативна и може да се придвижва по релси. С машината за едно и също време се произвежда 12 пъти повече и се спестява трудът на един работник. Занитването става без шум» [пак там, стр. 231—234].

«Може с увереност да се твърди, че без тази машина би било почти невъзможно изграждането на железни мостове от тръбни елементи. Изобретяването на тази машина, подобно на изобретяването на някои други използвани в производството машини, което е резултат на «стачки» на работниците, дава само излишно доказателство за безумието на тези действия. Целта на вкарването на нажежените до червено нитове в отворите на тръбите на големи мостове е осигуряването на настъпващото след това силно свиване на метала при охлаждането, в резултат на което металните листове се съединяват с изключителна сила» [пак там, стр. 234].

Това разсъждение относно стачките е много хубаво. Машините били благоприятни за работниците, когато фабрикантът ги въвежда без съдействието на работниците, но били неблагоприятни, когато бил тласкан от самите работници. От друга страна, тъкмо вследствие на стачките били създадени толкова значителни машини като селфактора, Феърберновата машина за занитване (без която тръбните железни мостове били почти неизпълними) и т. н. Следователно било добре, още повече че въвеждането на машините изобщо е добре за фабриканта. Но когато става дума за стачки, машините се представят като лоши за работника. Той не трябвало да ускорява участта си.

«Друга — *стационарна* — машина за занитване на г-н Гарфорт от Манчестър прави 360 занитвания на час и се обслужва от един работник и 3 момчета. В тази машина силата за занитване се създава изключително от напора на лоста на буталото, придвижвано от пара с високо налягане» [пак там, стр. 234—235].

«*Пробивна машина* за перфориране. Употребяваните във Вулунджската корабостроителница са съвсем автоматични. Налягането, необходимо за пробиване на железен лист от 0,08 дюйма с шило от диаметър половин дюйм, изисква сила от 6025 фунта, а на железен лист от 0,24 дюйма изисква сила от 17 100 фунта» [пак там, стр. 236—237].

«*Листорезната машина* е обикновено свързана с пробивната машина и е разположена на противоположната страна на шилото или зад него, както е поудобно. Режещата ѝ част е плоска стоманена лента с режещ ръб, действуващ срещу подобен режещ ръб отдолу — нещо като *ножица. Чудно зрелище е да се влезе в един от големите цехове* в Манчестър, *да се види работата на тези чудовищни машини,* да се слуша звънът на метала, когато в него се пробива дупка след дупка, да се гледа как го режат като лист хартия и да му придават нужната форма, да се усеща как масивният под се тресе под действието на тези *циклопски оръдия. . .* Пробивната и листорезната машина са за машиностроителя

същото, което ножицата е за шивача и *големият свредел* [XIX—1209] — *за дърводелеца. Те са елементарните оръдия за производство в машиностроенето* и са най-необходимият *инвентар на железообработващия завод»* [пак там, стр. 237].

И така, това са главните циклопски оръдия за производство в машиностроенето.

Освен тази огромна енергия машиностроенето изисква най-голямата математическа точност на отделните части, а с приложението на много работни машини изисква и производството им en masse*.

Прилагане на автоматични машини при създаване на по-усъвършенствувани машини.

«Много важно е да се отбележи почти математическата правилност и точност, с която се изработват *формите за различните детайли,* както на най-фините, така и на най-масивните. Произвеждането на *детайли за машини* толкова съвършено само със сръчността на ръчен труд» (а часовника) «едва ли би било възможно; а и да би било възможно, то би довело до толкова огромни разходи, че нито по количеството, нито по цените на продукцията с никакво увеличение на броя на машините и квалифицираните работници не бихме могли да догоним *търсенето вследствие на порасналото съвършенство и лекотата на производството, постигнати благодарение на подобрението на механизма.*

Само преди 60 години почти всяка част на машината се изработваше и изглаждаше, докато приеме исканата *форма, само с ръчен труд,* т. е. относно правилността и точността на детайлите на машината ние изцяло зависехме от сръчността на ръцете и точността на очите на работника. С усъвършенствуването на механичните производствени процеси, изнамерени от Уат, Аркрайт, Кромптън, Брюнел, Дидо и Жакар, *внезапно* възникна *търсенето на машини с необикновена точност*: докато *броят на съществуващите тогава квалифицирани работници* не можеше нито по брой, нито по степен на умение да задоволи изискванията на времето. Преди около 40 години» (към 1810 или 1814 г.) *«г-н Хенри Модсли* въвел *принципа на плъзгането* в оръдията и машините, използвани в машиностроенето. Без въвеждането на този принцип никога не бихме достигнали високото стъпало в машиностроенето, на което се намираме сега.

Споменатият тук принцип е въплътен в *механичното приспособление, което замени човешката ръка, която държеше резеца, допираше го до повърхността на обработвания предмет и насочваше движението на резеца. С това механично приспособление ние сме в състояние да заставяме острието на резеца да се движи на длъж и на шир по повърхността на предмета* с такава абсолютна точност, че почти без мускулно усилие работникът може да изработи всяка от елементарните геометрични форми — линии, плоскости, кръгове, цилиндри, конуси, кълба — с такава степен на лекота, точност и бързина, каквато по-рано не би могла да осигури и най-опитната ръка на най-сръчния работник. Принципът на плъзгането е въплътен в *супорта,* който сега е част на всеки струг и в модифицирана форма се прилага във фрезмашината, хобелмашината, шепингмашината, бормашината и т. н. Колкото прост и на пръв поглед незначителен да изглежда този придатък към струговете, вярваме, че няма да е много преувеличено да се твърди, че неговото *влияние за усъвършенствуването и по-широкото приложение на машините* е било толкова голямо, колкото влиянието на *усъвършенствуванията, направени от Уат в самата парна машина.* Въвеждането на супорта веднага допринесло за подобряването на всички машини, за поевтиняването им и за сти-

* — в масов мащаб. *Ред.*

мулирането на нови изобретения и усъвършенствувания. *Скоро след въвеждането на супорта той бил направен автоматичен*, т. е. движението му на дълж и на шир по повърхността към която се прилагал закрепеният за супорта резец, станало независимо от вниманието на обслужващия машината работник» [пак там, стр. 238—239].

Следователно *супортът* изобщо замества *човешката ръка*.

«Посредством *фрезмашината* се изрязват и шлифоват отвътре цилиндрите на парните машини, на хидравличните преси и на други машини. В тези машини цилиндърът за фрезоване здраво се закрепва на приспособената за това рамка, а режещият инструмент постепенно се вкарва с винт вътре в цилиндъра; като се въртят там, резците постепенно изрязват и отстраняват метала, докато пробият целия цилиндър. В най-добрите конструкции на такива машини [XIX—1210] движението на свредела е напълно автоматизирано. В общи черти фрезмашината може да се характеризира като механизъм за *работа на свредел* или *резец*, който, приложен към всеки материал, *чрез въртеливо движение около оста си издълбава кух цилиндър*.

Цилиндрите на парните машини и хидравличните преси трябва да се издълбават с най-голяма точност и внимание, тъй като всяка неточност в диаметъра на цилиндъра при *високото налягане* на парата върху работещото в него бутало би предизвикала несъмнено *голямо изпускане* на пара. Само с помощта на тази машина получаваме нашите първични двигатели; защото с увереност може да се каже, че без помощта на фрезмашината не би могло да се произвежда парна машина с всякакви работни размери. Тя се използва и за изработване на други машини като помпи и т. н.» [пак там, стр. 239—241].

Струг.

«Едва ли съществува машинна част, за изработването на която в една или друга степен да не е нужен струг. Той е инструмент с универсално значение» [пак там, стр. 241].

«Конструкцията на *простия крачен струг* е по същество същата като на машината, която се движи с пара. Тук липсват само части като ос и махово колело, тъй като тук те не са нужни, защото въртенето се предава от вала посредством приводния ремък, а самият вал се привежда в движение от парната машина. Обаче при тежки работи, както и във всички механични стругове с известна ценност е въведен *автоматичният принцип* и са създадени приспособления за тази цел. Използването на струга в обработващата промишленост по необходимост се ограничава обикновено в изработване на *цилиндрични тела или в придаване кръгла форма на отделни части на машините*» [пак там, стр. 241—243].

Шепингмашина. (Много по-съвременно изобретение от струга.)

«Принципът, на който работи тази машина, е прост като при вертикалния *резец*, който се движи нагоре и надолу и реже метала при движение надолу. Посредством умело разполагане на зъбците леглото може да се движи заедно с останалата част на машината, така че необработената още повърхност постоянно се подлага на резеца. Много интересно е да се наблюдават тези железни работници, които без човешка помощ престъргват много твърди предмети, като им придават определена форма. Лесно е да се разбере, че всяка машина, способна да реже във вертикална посока, може да бъде използвана, за да се придаде определена фор-

ма на парче метал. С тази машина може — под надзора на работник, в чиито ръце тя фактически става мощен нож, режещ именно както той намира за нужно — да се направи всяка ъглова фигура» [пак там, стр. 244—245].

«*Хобелмашина*. Това е железен дърводелец, тъй като *с оръдията си машината извършва всичко*, което дърводелецът върши над дървото с рендетата си. Точност и мощност. С нея могат да бъдат направени най-гладките повърхности, тъй като машината не може да работи неправилно и затова повърхността на предмета е по-гладка от получаваната с пила от най-сръчния работник. В най-доброто изделие, направено на ръка, винаги може да се забележи известно отклонение от абсолютно праволинейното движение. Тази машина се отличава от шепингмашината по това, че тук се движи обработваната част, а режещият инструмент, напротив, се намира в неподвижно положение. Наистина *резецът може да се движи настрана и вертикално*, но това се прави само за да му се постави нов детайл, също както при [XIX—1211] супорта на струга. Предметът, който трябва да бъде рендосан, здраво се закрепва на леглото на машината, което може да се движи напред и назад. Резецът се поставя в здрави стеги напреко на дължината на машината; движението на леглото на машината заедно с изделието напред поставя това изделие в допир с резеца, който стърже, или по-точно бразди повърхността, като снема желязна стружка, когато изделието минава под него» [пак там, стр. 245—247].

«*Бормашина*. Вертикален струг с тази разлика, че изделието е неподвижно, докато резецът се върти» [пак там, стр. 247].

«*Измерителна машина*. Измерват с 0,0001 и 0,000 001 част от дюйма» [пак там, стр. 248].

«*Това са машини главно от сегашното* [XIX] *столетие*.» С изключение на последната «всички се използват за обработване на желязо» (и мед) [пак там, стр. 249].

«*Машините, използвани за обработка на дърво, не са по-малко изкусно направени*. Те са главно от *американски* произход. В тази страна машините за обработка на дърво се използват дори по-широко, отколкото в Англия, и си пробиват път и в малки работилници. Ръчният труд в тази страна е много по-скъп. . . . поради което се стараят колкото може по-малко работи да вършат ръчно. . . отделят по-голямо внимание на икономията на време и труд, както и на получаването на бързи резултати при най-малки разходи, отколкото на постигането на по-голяма трайност и по-добра изработка. Там, където разпръснато население трябва да преодолява многобройни природни препятствия, е важно не изяществото на изработката, а смелостта на замисъла» [пак там, стр. 249—250].

Помпата е машина, при която се прилага само парна сила вместо човешка сила. По този начин в годините 1836—1837 с огромна парна машина, свързана с буталните лостове на 11 помпи, е било изпомпано Харлемското [Холандия] езеро (около 1 млрд. тона вода).

«Едва ли може да се намери по-ярък пример за използване на *обикновена помпа*. Този колосален апарат с помпения си механизъм по същество не се различава от обикновените изпомпващи помпи» [пак там, стр. 252—254].

{«Преди 1836 г. за пресушаване на страната си, разположена в ниска местност, холандците използвали машини, движени главно с вятърна сила. За да се предотврати $^2/_3$ от Кралство Холандия да се превърнат в блата и езера, от които то някога е било избавено, били необходими 12 000 вятърни мелници с обща мощност 60 000 конски сили» (*следователно по 5 конски сили на мелница*) (това показва малките мащаби, в които може да се използва вятърната сила). «Използвали се и няколко малки парни машини» [пак там, стр. 253].}

«*В Англия пресушаването* с парна машина се вършело в широки мащаби и специално от г-н Гърни. Не по-малко от 680 000 акра някогашни блата (мочурите в Линкълншър и Кеймбриджшър) сега са богати с жито и добитък. Машините, използвани от г-н Гърни за изчерпване на водата, имали във всички случаи редица колела с черпалки. Те в известна степен приличат на водно колело за поливане, но вместо да се движат от водата, те я изчерпват, а самите те се движат с парна сила. Количеството на изчерпваната от машина с 80 конски сили вода е около 5 тона в секунда, или около 16 200 тона на час» [пак там, стр. 254—255].

[XIX—1212] *Центрофужни помпи.* «(Еполдовата машина била показана на изложението в 1851 г. Преди това използвани в Америка и Франция.) Обикновена помпа с най-добра конструкция извършва само 45% [полезна] работа, а останалата част от използваната от машинната енергия се губи поради недостатъците в устройството ѝ. Някои от най-лошите видове помпи извършват само 18% [полезна] работа, а 72% от енергията отива за преодоляване на съпротивата, триенето и т. н. Еполдовата помпа прави 600 оборота в минута и при такъв темп извършваната от нея [полезна] работа е средно 70% от цялата използвана енергия» [пак там, стр. 255, 257, 259].

Различни други центрофужни помпи [пак там, стр. 260—263]. *Перални и сушилни машини* [пак там, стр. 266].

«В промишлеността за различни цели е необходим *бързо движещ се въздушен поток.* Например за цяла редица леярни операции, за шлифоване на стомана, за обработване на шевици, за сушене на основата — за всички тези процеси е абсолютно необходима въздушна струя.

Обикновените мехове са конструирани по твърде погрешни принципи и, разбира се, са съвсем непригодни за нуждите на производителите. Един от главните недостатъци се състои в *прекъсването на действието им,* поради което те не са способни редовно и постоянно да дават въздушна струя. За постигане на това е необходимо ново устройство на някои техни части. *Тръбата* трябва да се свързва с *втора камера,* в която да може да се събира въздух под налягане, а всмукващата част на меховете, долната им част, трябва да изтласква въздуха в *резервоар,* а не направо в тръбата, както при обикновените духала.

Ковашкият мех е по-добра машина. Тук няма резервоар за въздуха и потокът му е постоянен, а не с прекъсвания. Чрез *съединяване* на ръчката, въздействуваща върху ковашките мехове, с кривошипа на парната машина или на водното колело се *получава механична въздушна помпа от прост тип;* този вид машини често се използват там, където не могат да се набавят по-добри. Обаче *обемът въздух,* който може да бъде подаден, е твърде малък и не може да се получи и *донякъде висока скорост на въздушната струя.* Но налягането, което може да бъде създадено в резервоара, е преимството му, тъй като може да се получи малка, но много мощна въздушна струя.

Фактически *въздухоструйните машини* могат да бъдат отнесени към същата класа машини, както и хидравличните помпи. Някои от тях са построени по принципа на помпите, а други — по принципа на центрофугата. Меховете спадат към класата на помпите. В малки ковачници, както и в механични работилници за изработване на малки машинни детайли, се строят ковашки мехове от усъвършенствуван тип. *Анферовият* апарат е голямо усъвършенствуване на ковашките мехове.

Както е установено в хидравликата, че помпата е единствената машина, която може успешно да се използва за изчерпване на вода под високо налягане, и че центрофужните машини са пригодни само за ниски изкачвания и за големи количества вода, така центрофужната въздухоструйна машина се оказва малко

приспособена за нуждите на ковашкото дело, където повече е нужна *плътна и силна въздушна струя,* отколкото *широк въздушен поток»* [пак там, стр. 272—274].

Вентилатор (движи се и с парна сила). {Вентилаторът, движен с ръка и използван в малък мащаб, е точният му тип.}

«В чугуиолеярните [XIX—1213] постоянно се използват [вентнлаторн]. Въздухът се вкарва в отвора около оста на машината, след това минава край перките и от върха им постъпва в тръбата, свързана с апарата» [пак там, стр. 274—276].

«*Въздушна помпа.* Философски инструмент[134], но има първостепенно значение прн конструирането на парната машина с ниско налягане, за поддържане на вакуум в кондензационната камера, в производството на захар и т. н. В голям мащаб се използва прн сушенето на *дървен материал.* Дървеният материал се поставя в голяма желязна камера, наполовина напълнена с изсушаващ разтвор, след това се затваря херметично, а въздухът се изтегля с *въздушна помпа,* движена с парна машина. Така се създава вакуум н *въздухът се отстранява от клетките на дървото;* след това в камерата отново се вкарва въздух и *под налягането му върху повърхността разтворът* се вкарва в дървото, като прониква във всяка пора» [пак там, стр. 276—277].

Житни мелници.

«Установено е, че силното триене н налягане, необходими за превръщане на житото в брашно, така силно нагряват житото, че то много се подлага на разлагане. Еднвственият начин да се предотврати това явление е да се вкарва между мелничните камъни въздушен поток и с това да се запазва брашното студено.

Една от най-великолепните житни мелници е мелницата в Кралския док в Плимът. Сградата на мелннцата е 240 фута дълга и 70 фута висока. В центъра има две парнн машинн с 45 конски сили. На всяка страна има по 12 чифта мелннчни камъни, които извършват по 123 оборота в минута и смилат по 5 бушела жито на час, така че, когато мелницата е в пълен ход, за 1 час се смилат 120 бушела жито, а след това се вее от 8 машини. Житото се поставя в горния етаж и след това по улеи отначало минава през сортировъчни апарати или цилиндрнчни сита, направени по подобие на Архимедовия винт. По пътя до мелничните камъни житото се очиства от пясък и прах, попада във фуния, а оттам по улеи отива до мелннчните камъни. След това брашното се очиства от триците. Обикновено използваните за тази цел машини се състоят от един внд цилнндри, направени от *телена мрежа.* Брашното постъпва в такъв цнлнндър и с помощта на четкн се пресява през мрежата. Понякога брашното се пресява през мрежата с помощта на приспособени за бързо въртене веялкн, конто по такъв начнн продухват брашното през мрежата. Употребяваната телена мрежа е крайно тънка. На изложението в 1851 г. билн показани образци на мрежи с 22 500 дупкн на квадратен дюйм. Телът, дълъг над 3900 фута, от който бнла направена мрежата, тежал не повече от една унция» [пак там, стр. 278—279].

«*Философските инструменти* отначало били с най-груба и най-проста конструкция. Нечувствителността на хнмическите везни, недостатъцнте в конструкцията на лещите, неточната градуировка на термометъра или неправилното делеине на окръжността на теодолита увреждат всички изследвания, при които се нзползват тези инструменти. Ето защо точността на фнлософските инструменти има голямо значение за научния прогрес. От друга страна, изобретяването на *парната машина и телеграфа»* (а до голяма степен и на часовниците) «нма за източник изключително физическата наука. . . Старите микроскопн и телескопи давали само неправилна информацня» [пак там, стр. 288—290].

Светлина. Дагер умрял в 1851 г. [пак там, стр. 291].
[XIX—1214] *Електромагнетизъм.*

«Желязото се магнетизира, когато галванично електричество преминава през навивка от медна жица, с която то е омотано.

Проф. *Ерстед* пръв открил, че *магнитната игла,* поставена в област на въздействие на *електрически ток,* преминаващ през жична навивка, веднага придобива тенденция да се *отклонява* встрани. В това се състои принципът на обикновения вид електричен телеграф, използван в Англия. Освен това Ерстед открил, че *магнетизмът* се индуцира в пръчка меко желязо, когато около нея циркулира електрически ток. Така, като се създава и премахва магнитът, може да се предава серия сигнали на всяко разстояние. Телеграфът в САЩ е на този принцип» [пак там, стр. 328—329].

* * *

СЪОТНОШЕНИЕ МЕЖДУ БРОЯ НА ДЕЦАТА, МЪЖЕТЕ И ЖЕНИТЕ, ЗАЕТИ ВЪВ ФАБРИКИТЕ НА ОБЕДИНЕНОТО КРАЛСТВО[135]

Брой на фабриките	Деца под 13 г.		Момчета от 13 до 18 г.	Жени над 13 г.	Мъже над 18 г.	Всичко		
	момчета	момичета				мъже	жени	общ брой
1	2	3	4	5	6	7	8	9
[XIX—1215]				*I. Памучни фабрики*				
а) Англия и Уелс 2715 . . .	21 774	17 382	38 210	216 512	113 720	173 704	233 894	407 598
б) Шотландия 163	307	325	2 661	32 884	5 060	8 028	33 209	41 237
в) Ирландия 9 ...			336	1 910	488	824	1 910	2 734
г) Всичко 2 887 ...	22 081	17 707	41 207	251 306	119 268	182 556	269 013	451 569
				II. Вълнени фабрики				
а) 1 456	3 333	2 598	9 811	29 613	30 954	44 098	32 211	76 309
б) 184	29	9	1 327	4 592	3 855	5 211	4 601	9 812
в) 39			75	417	370	445	417	862
г) 1 679	3 362	2 607	11 213	34 622	35 179	49 754	37 229	86 983
				III. Камгарени фабрики				
а) 512	6 268	6 906	6 424	45 674	17 700	30 392	52 580	82 972
б) 17			178	1 839	895	1 073	1843	2 916
в) 3			12	139	24	36	139	175
г) 532	6 268	6 910	6 614	47 652	18 619	31 501	54 562	86 063

[XIX—1216] IV. *Ленени фабрики*

а) 136	886	1 108	1 383	13 277	3 651	5 920	14 385	20 305
б) 163	304	573	2 833	24 283	5 606	8 743	24 856	33 599
в) 100	226	442	3 761	23 130	5 966	9 953	23 572	33 525
г) 399	1 416	2 123	7 977	60 690	15 223	24 616	62 813	87 429

V. *Конопени фабрики*

а) 3			33	15	14	47	15	62
б) 2			15	487	43	58	487	545
в)								
г) 5			48	502	57	105	502	607

VI. *Ютени фабрики*

а) 4			6	84	17	23	84	107
б) 27	24	54	613	3 534	1 193	1 830	3 588	5 418
в) 5	10	17	10	229	176	196	246	442
г) 36	31	71	629	3 847	1 386	2 049	3 918	5 967

VII. *Копринени фабрики*

	Деца под 11 г.		Деца от 11 до 13 г.							
	момчета	момичета	момчета	момичета						
1	2а	3а	2б	3б	4	5	6	7	8	9
а) 761	702	1 130	1 418	3 543	3 185	31 217	9 996	15 301	35 890	51 191
б) 8			17	176	26	735	150	193	911	1 104
в) 2			7	21	13	77	16	36	98	134
г) 771	702	1 130	1 442	3 740	3 224	32 029	10 162	15 530	36 899	52 429

[XIX—1217] VIII. *Трикотажни фабрики*
(използващи за двигателна сила частично ръчна сила, частично парна енергия)

1	2	3	4	5	6	7	8	9
а) 65			411	2 108	1 544	1 955	2 108	4 063
б) 4			9	217	198	207	217	424
в)								
г) 69			420	2 325	1 742	2 162	2 325	4 487

Обща равносметка

Фабрики	Брой на вретената	Брой на механичните тъкачни станове	Брой на тъкачите на механичните тъкачни станове	Количество енергия		Деца под 13 г.	
				пара	вода	момчета	момичета
Англия и Уелс 5 652	33 095 603	444 233	202 847	328 747	20 003	34 381	32 667
Шотландия 568	2 615 220	40 073	23 294	34 609	5 960	681	1 141
Ирландия 158	739 205	6 560	4 423	11 938	3 376	243	480
Обединено кралство 6 378	36 450 028	490 866	230 564	375 294	29 339	35 305	34 288

Момчета от 13 до 18 г.	Жени над 13 г.	Мъже над 18 г.	Общ брой на заетите		
			Мъже	Жени	Всичко
59 463	338 500	177 596	271 440	371 167	642 607
7 662	68 571	17 000	25 343	69 712	95 055
4 207	25 902	7 040	11 490	26 382	37 872
71 332	432 973	201 636	308 273	467 261	775 534

Жените са приблизително $^5/_8$ от общия брой работници, а мъжете — $^3/_8$. Последното число ще се окаже по-малко, когато за 6 378 фабрики се приспаднат по 5 мъже, които не работят в самите фабрики. Тогава ще трябва да се приспаднат 31 890, но да кажем 30 000.

[XIX—1218] Броят на децата под 13 г. възлиза на 69 593, близо $^1/_{11}$ от общия брой. Целият брой на децата не може да бъде приведен, тъй като при мъжете момчетата от 13 до 18 г. са обособени, а при жените всички над 13 г. са поставени в една група.

Броят на мъжете над 18 г. възлиза само на 201 636, от които трябва да се приспаднат над 31 000, да кажем 31 000. Остават 170 636. Ако вземем броя, както е даден, делът на мъжете над 18 г. възлиза на около $^5/_{19}$, т. е. малко по-малко от $^1/_3$. А ако вземем броя, след като приспаднем тези 31 000, делът им ще бъде под $^1/_4$.

На 490 866 тъкачни стана се падат 230 564 тъкачи, т. е. приблизително 2,1 стана на един тъкач.

По-трудно е да се изчисли броят на работниците, които се падат на вретената. Първо, трябва да приспаднем онези, които работят на тъкачните станове. Второ — онези, които изобщо са заети извън фабриката и не с непосредствена фабрична работа. Следователно тук спадат още инженери, пожарникари, механици и т. н. И трябва да се приспаднат средно поне по 8 души на фабрика. Като се приспаднат тъкачите, остават 544 970, а като се приспаднат въпросните 8 от 6 378 фабрики, остават 493 946. Но сега идват още затруднения: 1) че не знаем колко души освен това са заети в тъкачеството, 2) че кардирните машини не са обособени (освен във вълнената промишленост).

Впрочем общият брой на кардирните машини е само 2 163. Следователно може да се пренебрегнат. Но във фабриките, където само се тъче (преди това трябва да се приспаднат за трикотажните фабрики 4 487 души; остават 489 459), има приблизително 113 308 души, сред които само 81 049 тъкачи, т. е. повече от 1,3 човек на един тъкач.[136] Но на друго място е отбелязано колко вретена се падат на човек.

Енергия общо — 404 633 к. с. След като се приспаднат работещите не във фабриката, на 1 човек се падат близо 2 к. с. енергия. Обаче всички тези числа следва да се използват само заради *съотношенията по пол и възраст,* тъй като отнасящото се до другите пунктове е казано на друго място.

1861 г.: в Обединеното кралство в 2 887 *памучни фабрики* са работили 451 569 души=по над 156 души на фабрика. *1836 г.:* в 1 250 памучни фабрики са работили 193 544 души=по над 175 души на фабрика.

1861 г.: мъже — 182 556, *жени* — 269 013=около 1:1,4; в 1836 г. *мъже* — 100 258, *жени* — 119 124=около 1:1,1.

Данните за енергията и вретената не могат да бъдат сравнени поради липсата на последните за 1836 г.

Освен това: в *1861 г.* 2 211 *вълнени* и *камгарени* фабрики със 173 046 души=по над 78 души на фабрика; в *1836 г.* 1315 фабрики със 158 484 души=по над 120 души на фабрика.

1861 г.: мъже — 81 255, *жени* — 91 791=1:1,1; в *1836 г.: мъже* — 39 360, *жени* — 27 569=1,4:1.

[XIX—1219] А на *лenените фабрики:*

1861 г.: 399 фабрики с 87 429 души=по над 219 души на фабрика; в *1836 г.:* 352 фабрики с 32 868 души=по над 93 души на фабрика.

1861 г.: мъже — 24 616, *жени* — 62 813=1:2,5; в *1836* г.: *мъже* — 10 342, *жени* — 22 526=1:2,1.

Най-сетне, в *копринените фабрики:*

1861 г.: 771 фабрики с 52 429 души=по 68 души на фабрика; в *1836 г.:* 237 фабрики с 30 407 души=по над 128 души на фабрика.

1861 г.: мъже — 15 530, *жени* — 36 899=1:2,3; в *1836 г.: мъже* — 9 969, *жени* — 20 438=1:2,05.

В *1861 г.* в памучната, *вълнената, камгарената, ленената и копринената промишленост* е имало: *фабрики* — 6 268; *мъже над 18 г.* — 198 351. *Общ брой* — 664 473; в *1836 г.: фабрики* — 3 154; *мъже над 18 г.* — 88 859. *Общ брой* — 344 623. В *1861 г.* съотношението между *мъжете над 18 г.* и общия брой=1:3, 3, а в *1836 г.*=1:3, 8.

4 души на една конска сила («Reports of the Inspectors of Factories for the half year ending 31st October 1856». London, 1857, p. 9).

По решение на парламента *общи отчети* били направени в 1835, 1838, 1850, 1856 и 1861 г.

|XIX—1220| *Обединено кралство*

Брой на фабриките

Фабрики	1838	1850	1856	1861
Памучни	1 819	1 932	2 210	2 887
Вълнени	1 322	1 497	1 505	1 679
Камгарени	416	501	525	532
Ленени	392	393	417	399
Копринени	268	277	460	771
Всичко	4 217	4 600	5 117	6 268

Използвани конски сили

Памучни	59 803	82 555	97 132	294 100
Вълнени	20 617	22 144	25 901	36 477
Камгарени	7 176	11 515	14 904	28 204
Ленени	11 089	14 292	18 322	46 081
Копринени	3 834	3 711	5 176	7 050
Всичко	102 069	134 217	161 435	411 912

Брой на механичните тъкачни станове

Фабрики	1836	1850	1856	1861
Памучни	108 751	249 627	298 847	399 992
Вълнени	2 150	9 439	14 453	21 770
Камгарени	2 969	32 617	38 956	43 048
Копринени	1 714	6 092	9 260	10 709
Ленени	209	3 670	7 689	14 792
Всичко . . .	115 801	301 445	369 205	490 311

[XIX—1221] *Вретена, използвани в Обединеното кралство*

1850	1856	1861
25 638 716	33 503 580	36 450 028

Среден брой на вретената на фабрика в Обединеното кралство

Фабрики	1850	1856	1861
Памучни	14 000	17 000	около 17 000 (малко по-малко)
Камгарени	2 200	3 400	над 3 725
Ленени	2 700	3 700	над 4 195

Среден брой на вретената на една конска сила в Обединеното кралство

Фабрики	1850	1856	1861
Памучни	275	315	146 (?)
Камгарени	86	102	?

[XIX—1222] *Общ брой на заетите лица във фабриките в Обединеното кралство*

Фабрики	1835	1838	1850	1856	1861
Памучни	219 386	259 104	330 924	379 213	451 569
Вълнени	55 461	54 808	74 443	79 091	86 983
Камгарени	15 880	31 628	79 737	87 794	86 063
Ленени	33 212	43 557	68 434	80 262	87 420
Копринени	30 745	34 303	42 544	56 137	52 429
Всичко . . .	354 684	423 400	596 082	682 497	775 534

Следователно *има* [за 1856—1861 г.] *абсолютно намаление на заетите лица в камгарените и копринените фабрики.*

Деца под 13 години

Фабрики	1835	1838	1850	1856	1861
Памучни	28 673	12 327	14 993	24 648	39 788
Вълнени	9 451	6 203	7 094	6 703	5 969
Камгарени	3 959	4 534	9 956	11 228	13 178
Ленени	5 290	1 767	1 581	1 806	3 539
Копрннени	9 082	4 452	1 498	1 686	5 182
Всичко . . .	56 455	29 283	35 122	46 071	67 656

Трябва да се отбележи, че в 1835 г. над $^{2}/_{3}$ от децата все още са работили пълен работен ден (17 147 са работили само 8 часа и са посещавали училище). От 1838 г. децата са работили само половин работен ден, а в копринената промишленост децата от 8 до 11 г. (а не от 11 до 13 г.) са работили половин работен ден и са посещавали училище.

Момчета от 13 до 18 г.

Фабрики	1835	1838	1850	1856	1861
Памучни..........	27 339	41 046	37 059	38 941	41 207
Вълнени............	8 042	11 018	11 884	11 134	11 213
Камгарени...........	2 081	3 753	7 695	7 116	6 614
Ленени...............	3 457	5 953	8 012	8 950	7 977
Копринени...........	2 654	4 739	4 951	6 059	3 224
Всичко ...	44 573	66 509	67 864	72 220	70 235

[XIX—1223]

Жени над 13 г.

Фабрики	1835	1838	1850	1856	1861
Памучни	105 545	141 184	183 912	211 742	251 306
Вълнени	19 150	18 833	26 810	30 579	35 179
Камгарени............	8 136	20 321	46 901	51 371	47 652
Ленени	19 961	29 828	46 843	55 863	60 690
Копринени	14 904	20 806	29 027	38 271	32 029
Всичко ...	167 696	230 972	333 493	387 826	426 856

Мъже над 18 г.

Фабрики	1835	1838	1850	1856	1861
Памучни	57 829	64 547	94 960	103 882	119 268
Вълнени	18 818	18 754	28 655	30 675	35 179
Камгарени............	1 704	3 020	15 185	18 079	31 501
Ленени	4 504	6 009	11 998	13 643	15 222
Коприиени............	4 105	4 306	7 068	10 121	10 162
Всичко ...	86 960	96 636	157 866	176 400	211 332

При *увеличаването* на *заетите във фабриките работници* трябва винаги да се разграничават три причини: а) или вследствие на *разширение* на съществуващата машинна промишленост (например памукопредачна фабрика); б) или вследствие на превръщане на досега занаятчийско предприятие в *машинно предприятие* (особено когато машината обхване един вид производство — например памучното предачество или тъкачество — и постепенно се разпростре върху всички видове предачество и тъкачество); в) или, най-сетне, когато известни отрасли на някоя машинна промишленост — отрасли, които дотогава са били *извън фабриката* и работели занаятчийски — бъдат *включени* във фабриката. Така, в «Reports of the Inspectors of Factories» (от 31 октомври 1856 г., стр. 16) с оглед на горните таблици* (естествено в този отчет липсва 1861 г.) се казва:

[XIX—1224] «Увеличаването на броя на механичните тъкачни станове в памучната промишленост» (след 1836 г.) «е било последица от *разширението на производството,* а не резултат от прилагането на механичната енергия при производството на някоя тъкан, която преди се произвеждала само ръчно» (това е следователно пример към *а*); «обаче в други фабрики ще намерим, че механичната енергия сега се прилага за *тъкачните станове, произвеждащи килими, ширити и платно;* такова *приложение* на механичната енергия беше досега *извънредно много ограничено.* За тези три изделия *бяха необходими сложни* и *щателно обмислени изменения, за да се приспособят тъкачните станове към използването на* парната сила» (този последен пример към *б*).

«*Приложението на механичната енергия в процеса на разчесване на вълната. . .* от въвеждането на *«чесалната машина»,* особено машината на *Листър. . .* несъмнено имало за резултат много голям брой хора да останат без работа. Преди вълната се разчесвала ръчно, най-често *в къщата на разчесвача.* Сега много е *разпространено разчесването на вълната във фабриката* и ръчният труд е изместен с изключение на някои много специални работи, при които ръчното разчесване на вълната е все още за предпочитане. Много ръчни разчесвачи са си намерили работа във фабриките, обаче *производителността на ръчния разчесвач е толкова ниска в сравнение с тази на машината,* че *много голям брой разчесвачи завинаги са си загубили работата»* (стр. 16).

«*Увеличението на броя на мъжете, заети в камгарените фабрики,* несъмнено до известна степен се обяснява с това, че процесът на «разчесване на вълна» сега, с въвеждането на чесалните машини, много широко става *във фабриките»* (следователно това е пример към *в); «*а големият процент мъже, заети във *вълнените фабрики,* се обяснява с тежестта на материала и следователно с трудността на работата в *апретурните и завършителните* цехове *на фабриката»* (пак там, стр. 19—20).

«Може да се види» — се казва в същия отчет, — «че от 1835 г. броят на децата доста значително е намалял във *вълнените* и *ленените* фабрики, докато в камгарените фабрики той постепенно се увеличава. Намалението на броя на децата във вълнените и ленените фабрики трябва да се припише на *въвеждането на машини, което сега бързо се разпространява, като съвсем измества детския труд»* (това е последица от закона за десетчасовия работен ден). . . «По-големият брой деца, заети сега в *камгарените фабрики,* не е последица от *нараснало тър-*

* Вж. настоящия том, стр. 429—430. *Ред.*

сене на младежки труд, а на *огромното развитие на камгареното производство* през последните двадесет години. . . Най-много деца са заети в камгарените фабрики — двойно повече, отколкото в памучните фабрики, — а най-малко в лenените фабрики» [пак там, стр. 19].

Тъй като *копринените* и *камгарените* фабрики са единствените, където при сравняване на данните за *1856* и *1861 г.* има *абсолютно* (а не само *относително)* намаление на заетите лица, този факт заслужава да бъде разгледан по-подробно.

Но преди това — от *споменатия по-горе отчет* ще приведем още следното относно *разпространението на машините* или, *по-точно на машините, привеждани в движение с механична енергия:*

«*Приспособяването на механична енергия за машини,* които преди това били *движени с ръка, става почти всеки ден. . . Малките усъвършенствувания в машините,* имащи за цел *икономия на енергия,* подобряване на продукцията, *увеличение на продукцията за единица време* или *заместване на дете, жена или мъж, стават* [XIX—1225] *постоянно;* и при все че понякога като че ли не заслужават внимание, все пак имат значителни резултати» [пак там, стр. 15].

На същото място се казва:

«Ни едно *механично изобретение* от последните години не е предизвикало толкова голям *преврат в начина на производство* и *в крайна сметка в жизненото равнище на работниците, колкото създаването на предачната машина «Джени» и гребенната предачна машина»* (пак там).

Тук е изразена правилната взаимна връзка. «Механичното изобретение.» То предизвиква «преврат в *начина на производството»* и оттук — в производствените отношения, следователно в социалните отношения и «в крайна сметка» — «в *жизненото равнище* на работниците».

«*Използването на механична сила за тъкачния стан* е причината за най-голямото отклоняване на труда от старото му русло, което отклонение напоследък привлече общественото внимание. Страданията на тъкачите, работещи на ръчни тъкачни станове, станаха обект на специално обследване от кралска комисия, но въпреки че крайната им бедност беше потвърдена и предизвика съжаление, подобряването на жизнените им условия беше предоставено — и вероятно това е било неизбежно — на случая и на хода на времето, което, както сега можем да се надяваме, *почти* е отстранило тази бедност и, много е възможно, именно благодарение на *сегашното широко разпространение на механичния тъкачен стан.* Никога не е било възможно да се установи точно броят на ръчните тъкачни станове, но има оценка, съгласно която тъкачите на ръчни станове заедно със семействата си са били в 1838 г. около 800 000 души. По това време *парната сила се използва почти само* за *памучните* тъкачни станове или във фабриките, работещи със суровина, смесена с памук. Но непосредствено след това настъпило бързо нарастване на броя на механичните тъкачни станове за производство на всички тъкани: вълнени, камгарени, ленени и копринени, и това нарастване продължава и днес» (пак там).

За *нарастването на броя на фабриките* (в същия отчет от 31 октомври 1856 г., а за 1856—1861 г. добавям аз):

«Средното нарастване на броя на фабриките от 1838 до 1850 г.» (12 години) «е по 32 годишно, докато от 1850 до 1856 г. то е по 86 годишно» (а от 1856 до 1861 г. {като се *изключат* нововъзникналите конопени и ютени фабрики, както и «механичните» трикотажни фабрики} е по *230* годишно). «В първия период» (1838—1850 г.) «се увеличава броят само на фабриките за *памучни, вълнени* и *камгарени* тъкани, при това в следните съотношения: *памучните фабрики* — с 6%, *вълнените фабрики* — с 13%, *камгарените фабрики* — с 20%. В периода между 1850 и 1856 г. е имало *увеличение* на броя *главно на памучните* и *копринените* фабрики. Общото увеличение е: на *памучните фабрики* 14%, на *вълнените* — 5%, на *камгарените* — 4,7%, на *лененитe* — 6,1%, на *копринените* — 66,0%» (пак там, стр. 12).

[XIX—1226] За периода 1856—1861 г. нарастването е било: *памучни* — 13%, *вълнени* — 11%, *камгарени* — 1%, *ленени* — намаление с 5%, *копринени* — увеличение с 67%.

Следователно интересното е, че 1) от 1856 до 1861 г. *броят на лененитe фабрики* е намалял с около 5%, или с 18 фабрики за 5 години (средно всяка година). Това показва *концентрация*. От друга страна, 2) в *копринената* промишленост, където има най-голямото нарастване на фабриките, има *намаление на работниците;* същото и в *камгарените* предприятия.

Ленени фабрики

	Брой на фабриките	Брой на вретената	Брой на тъкачните станове	Енергия	Брой на заетите
1850	393	1 061 100*	3 670	14 292	68 434
1856	417	1 542 900*	7 689	18 322	80 262
1861	399	1 216 674	14 792	36 081	87 429

Вретената трябва да бъдат ***проверени***. Тук следователно има огромна концентрация. За пет години енергията се е почти удвоила, т. е. близо 100%. А заангажираните работници са се увеличили с около 8%. Броят на фабриките е намалял.

При *камгарената* промишленост увеличението на броя на фабриките е много малко: 1%, и има намаление на работниците.

* Това число е зачеркнато в ръкописа. *Ред.*

Камгарени фабрики

	Брой на фабриките	Брой на вретената	Брой на тъкачните станове	Енергия	Брой на заетите
1850	501		32 617	11 515	79 737
1856	525		38 956	14 904	87 794
1861	532	1 289 172	43 048	28 204	86 063

Това е много добър пример. Съвсем като този с ленените фабрики.

Копринени фабрики

	Брой на фабриките	Брой на вретената	Брой на тъкачните станове	Енергия	Брой на заетите
1850	277		6 092	3 711	42 544
1856	460		9 260	5 176	56 137
1861	771	1 338 544	10 709	7 050	52 429

Този пример е много добър.
[XIX—1227] *Концентрация.*

«Сега» (1856 г.) «има само 8 вълнени фабрики повече, отколкото в 1850 г. и въпреки това използваната във вълнените фабрики енергия се е увеличила за същия период с 3757 конски сили» (пак там, стр. 13).

Икономия на енергия. В същия отчет на фабричните инспектори от 31 октомври 1856 г. се казва:

«Колкото голямо и да е увеличението на използваната енергия — с 59 366 к. с. за времето от 1838 до 1856 г., — все пак то е много по-малко от действителната добавъчна енергия, която може да се използва и фактически се използва за целите на производството. В отчета за 1838 г. броят на парните машини и водните колела е даден заедно с използваните конски сили. По онова време данните са давали много по-точна оценка за действително използваната енергия, отколкото данните в отчетите за 1850 или 1856 г. Всички данни, приведени в тези отчети, показват *номиналната* мощност на парните машини и водните колела, а не фактически използваната или годната да бъде използвана. Съвременната парна машина със 100 конски сили може да *развива много по-голяма мощност, отколкото предишната, благодарение на усъвършенстванията в конструкцията ѝ, благодарение на вместимостта и конструкцията на котлите* и т. н.; така че номиналната мощност на съвременната фабрична парна машина може да служи само като показател за изчисляване на действителната ѝ мощност» (стр. 13—14).

В отчета за октомври 1852 г. г-н Хорнър цитира едно писмо на *Дж. Нейзмит,* видния граждански инженер от Патрикрофт близо до Манчестър, в което много подробно се излага характерът на *найновите усъвършенствувания в парната машина,* благодарение на които *същата машина може да извърши повече работа при намалено потребление на гориво.* В края на писмото се казва:

«Не би било много лесно да се получат точни данни за увеличението на мощността или работата на двигателите, в които са били приложени някои или всички от споменатите усъвършенствувания; но съм убеден, че ако имахме тези точни данни, би се видяло, че от парните машини със същото тегло сега получаваме средно *поне* 50% повече работа, отколкото преди, и че в много случаи, както вече беше споменато, *еднакви парни машини,* извършващи на пределна скорост от 220 фута в минута полезна работа от 50 конски сили, сега дават над 100» (пак там, стр. 14).[137]

По-нататък в отчета от *31 октомври 1856 г.* се казва:

«Фактът, че номиналните конски сили на парната машина представляват не повече от показател за действителната ѝ мощност, става още по-очевиден, като се сравнят енергията и машините, използвани в 1850 и 1856 година. В 1850 г. във фабриките на Обединеното кралство се използвали 134 217 номинални конски сили, които привеждали в движение 25 638 716 вретена и 301 445 тъкачни стана. В 1856 г. броят на вретената и тъкачните станове е бил съответно 33 503 580 и 369 205; ако в 1856 г. на една номинална конска сила се падаха толкова вретена и тъкачни станове, колкото в 1850 г., то в 1856 г. биха били нужни 175 000 конски сили, докато фактическата енергия, посочена в отчета за 1856 г., е 161 435 конски сили, т. е. повече от *10 000 к. с.* по-малко, отколкото биха били нужни за фабриките в 1856 г. въз основа на изчисленията по данните за 1850 г. Броят на заетите, падащи се на една номинална конска сила, е същият, както в 1838 и в 1850 г., [XIX—1228] т. е. четири души» (пак там, стр. 14—15).

Отчетът на фабричните инспектори *от 31 октомври 1856 г.* обобщава общия обзор със следните думи:

«И така, приведените в отчета факти дават основание да се заключи, че фабричната система е в процес на бързо развитие; че макар сега на една конска сила да се пада същият брой работници, както и в предишните периоди, броят на работниците в сравнение с машините се е намалил; че благодарение на икономията на енергия и други методи *парната машина може сега да привежда в движение нараснала по тегло маса машини* и че в резултат на *усъвършенствувания на машините* и методите на производство, благодарение на увеличената *скорост на машините* и много други причини *може да се извършва повече работа»* (пак там, стр. 20).

Детски труд.

«Образователните клаузи на фабричния закон се посрещат неблагосклонно от собствениците на фабриките» («Reports of the Inspectors of Factories for the half year ending 31st October 1856», p. 66, отчет на *сър Джон Кинкейд).*

(Човек трябва да прочете тези отчети, за да се убеди в каква «гротескна» форма се изпълняват клаузите на фабричния закон за училищното обучение, които предписват няколкочасово всекидневно обучение в училище).

«Децата, които работят в памучни, вълнени, камгарени и ленени фабрики, трябва да посещават училище от 8 до 13-годишна възраст, а когато работят във фабрики за пресукване на коприна, се освобождават от посещение на училище на 11-годишна възраст и оттогава работят пълен работен ден. Дори това твърде умерено приложение на системата на полудневна работа се изисква едва от фабричния закон от 1844 г., а преди това фабрикантите фактически бяха съвсем освободени от каквито и да било ограничения при използването на детски труд» (пак там, стр. 77, отчет на г-н *Александър Редгрейв*).

«Така наречените образователни клаузи във фабричните закони изискват само децата да посещават училище. . . Преди издаването на закона от 1844 г. често се срещаха удостоверения за посещение на училище, на които учителят или учителката са поставили кръстче, защото самите те не знаели да пишат. При посещението ми в едно така наречено училище, издаващо такива свидетелства, аз бях толкова смаян от невежеството на учителя, че го попитах: «Простете, сър, знаете ли да четете?» Той ми отговори: *«Да, горе-долу»*. За обосноваване на правото си да издава удостоверения той добави: «Във всеки случай аз знам повече от учениците си». Когато се подготвяше законът от 1844 г., фабричните инспектори не пропускаха да нарисуват картината на позорното състояние, в което се намираха така наречените училища, чиито удостоверения бяха длъжни да приемат като доказателство за спазване на закона. Но всичко, което постигнаха, се състоеше в това, че след влизането на закона от 1844 г. в сила цифрите в училищните удостоверения трябваше да бъдат написани *собственоръчно от учителя, който беше длъжен и да ги подписва с пълното си собствено име и презиме*» («Reports of the Inspectors of Factories for the half year ending 31st October 1855», p. 18—19, отчет на *Леонард Хорнър*).

[XIX—1229] В своята «The History of England» (Vol. I. Tenth edition. London, 1854, стр. 417) жалкият апологет *Маколей* казва:

«Обичаят преждевременно да се пращат децата на работа. . . господствувал в XVII век в степен, почти невероятна за *тогавашното състояние на промишлеността*. В Нориджк, главния център на сукнената промишленост, малкото шестгодишно същество се смятало за способно да се труди. Различни автори от онова време — а мнозина от тях били смятани за крайно благожелателни — с възторг споменават, че в този едничък град момчета и момичета на крехка възраст създават свръх собствената си издръжка богатство, което възлиза на 12 000 ф. ст. годишно. Колкото по-внимателно изучаваме историята на миналото, толкова повече основания намираме да не се съгласяваме с мнението на онези, които смятат, че нашето време е плодовито с нови социални бедствия. Истината е, че с малко изключения всички тези бедствия са стари. Новото е, че образоваността ги разкрива и хуманността ги лекува.»

«Трябва да се упреква само законодателната власт, защото тя издаде *заблуждаващ закон,* който, грижейки се привидно за образованието на децата, работещи във фабриките, не съдържа ни едно положение, което да осигурява постигането на тази цел. Той не предписва нищо освен в определени дни на седмицата децата да бъдат затваряни определен брой часове» (3 часа) «на ден в четирите стени на помещение, наречено училище, и господарят на детето всяка сед-

мица да получава удостоверение за изпълнението на това от лице, което се подписва като учител или учителка» («Reports of the Inspectors of Factories for the half year ending 31st October 1857», p. 17, отчет на *Леонард Хорнър*).

В същия отчет (стр. 17 и 18) Хорнър казва:

«Обаче подобна практика, при която децата получават училищни свидетелства, но не получават образование, се не наблюдава само в такива жалки места — има много училища с достатъчно подготвени учители, но усилията им носят малко полза поради умопомрачителното смесване на деца от всички възрасти, като се започне с тригодишната. Материалното положение на учителя е в най-добрия случай мизерно, напълно зависи от грошовете, които получава от учениците си, и той получава толкова повече, колкото повече деца успее да натъпче в една стая. Към това се прибавят бедното училищно обзавеждане, недостигът на книги и други учебни пособия и потискащото действие на затворения, отровен въздух върху бедните деца. Аз бях в много такива училища, видях много деца, които не правеха абсолютно нищо; и това се удостоверява като посещение на училище, и такива деца фигурират в официалната статистика като получаващи образование.»

«Системата на полудневна работа [за деца] е довела явно до това, че фабрикантите са започнали да използват минимален брой такива деца, които тя би трябвало да обхваща» (пак там, стр. 87, отчет на г-н *Александър Редгрейв* от 30 юни 1857 г.).

Много хубав пример за фабричното образование във *фабриките за басми* (преди последните да бъдат напълно подчинени на фабричния закон, следователно преди 1861 г.?).

[XIX—1230] «Посещаването на училища от деца във фабриките за басми е организирано по следния начин: всяко дете, преди да постъпи във фабриката, трябва да посещава училище поне 30 дни и не по-малко от 150 часа в разстояние на 6 месеца, непосредствено преди деня на постъпването му във фабриката. По време на работата си във фабриката то също трябва да посещава училище в продължение на 30 дни, или 150 часа във всяко полугодие от първия ден на постъпването му на работа. Посещението на училището трябва да става между 8 часа сутринта и 6 часа вечерта. Посещение, което трае по-малко от $2^1/_2$ часа или над 5 часа в един ден, не се смята в тези 150 часа. При обикновени обстоятелства децата посещават училището 30 дни сутрин и вечер по 5 часа дневно и след като наберат 150 часа и — както самите те се изразяват — «завършат книгата си», пак се връщат във фабриката, където продължават да работят в продължение на 6 месеца, докато не дойде пак време за задължително посещаване на училище, където те пак ходят, докато отново завършат книгата си. . . Твърде много момчета, посещавали училище предписаните 150 часа, след като работят 6 месеца във фабриката, се връщат в училището с такива знания, с каквито за пръв път са дошли в училището като фабрични момчета. . . Те забравят всичко, което са научили по време на предишното посещение на училището» («Reports of the Inspectors of Factories for the half year ending 31st October 1857», p. 41—42, отчет на *Александър Редгрейв*).

«В други фабрики за басми детското училищно обучение е напълно в зависимост от хода на фабричната работа и потребностите ѝ. Изискваният брой часове за посещаване на училище за всеки полугодишен период се образува чрез сумиране на 3—5-часови посещения, които се разпределят може би по цялото полугодие. . . Например един ден детето посещава училището от 8 до 11 часа сутринта, на другия ден— от 1 до 4 часа следобед, след това няколко дни детето изобщо не

се появява в училището, след което отново идва там и седи, да кажем, от 3 до 6 вечерта. После то 3—4 дни или седмици поред ходи на училище, след това не се появява там 3 седмици или месец и след това пак се връща в училището за няколко часа в дните и часовете, когато случайно управителят няма нужда от него. По такъв начин тикат детето ту там, ту тук, от училището във фабриката, от фабриката в училището, докато не се наберат изискваните 150 часа» (пак там, стр. 42—43).

Влияние на закона за десетчасовия работен ден за по-голямата интензивност на труда.

«Големите усъвършенствувания, направени във всички видове машини, значително повишиха производителната им сила; стимул за тези усъвършенствувания, *по-специално онези, които са насочени към увеличаване броя на оборотите на машините за единица време,* несъмнено *е било ограничаването на работното време.* Тези усъвършенствувания [XIX—1231] *и по-интензивният труд, станал възможен за работниците,* са имали за резултат. . . че за по-късия работен ден се извършвала същата работа, която обикновено се извършвала за по-дългото работно време» («Reports of the Inspectors of Factories for the half year ending 31st October 1858», p. 10, *отчет на Л. Хорнър*).

«*Комисията за използването на детски труд,* отчетите на която се публикували няколко години, разкри много чудовищни факти, *и то все още продължаващи,* някои от които са много по-лоши, отколкото онези, в които някога са обвинявали фабриките за басма и други фабрики» (пак там).

Концентрация.

Съгласно парламентските отчети *главният отрасъл на шотландската промишленост* се е развивал за 20-те години между 1835 и 1857 г., както следва:

Ленени фабрики

Години	Брой на фабриките	Брой на работещите		
		Мъже	Жени	Всичко
1835	170	3 392	10 017	13 409
1857	168	8 331	23 391	31 722

«Приведените данни за ленената промишленост показват намаление на броя на фабриките с 2 единици при голямо увеличение на броя на заетите работници — с 18 313, което говори за мащабите на изместването на малките фабрики от по-едрите през посочения период» (пак там, стр. 30, *отчет на сър Джон Кинкейд*).

В същия отчет Кинкейд говори за едно училище:

«Училищното помещение имаше 15 фута дължина и 10 фута ширина и в това пространство изброихме 75 деца, които на висок глас крещяха нещо неразбираемо» (пак там, стр. 32).

Възраст на децата и хитрините за избягване на двете смени по половин работен ден.

«Собственикът на фабриката има нужда от детски труд и го получава съгласно предписанията на закона. Въпросът за *действителната възраст* на детето е един от тези, които не го смущават. В детските ръце го интересува само *силата*, която им позволява да извършват съответна работа. Ако детето има такава сила, не възниква въпросът, дали е достигнало възрастта, при която законът освобождава работодателя от задължението да го праща на училище и да ограничава работните му часове с половин работен ден. Възниква само въпросът, дали издаващият удостоверението лекар ще се съгласи по външния вид да го обяви за достатъчно възрастно и да издаде удостоверение, че може да бъде заангажирано във фабриката за цял работен ден. . . Вниманието ми бе привлечено от едно обявление, появило се в местния вестник на един важен промишлен град в моя окръг. Ето копието му: «Търсят се 12—20 момчета на такава възраст, *че да могат да минат* за 13-годишни. . . Работна заплата 4 шил. седмично. Справки при. . .»» (пак там, стр. 40—41, отчет [XIX—1232] на *Александър Редгрейв*).

«Така тук често се срещат два противника на системата на училищното образование, почиващо на полудневната работа: родителите, които се стремят децата им да получават работна заплата за цял работен ден, и фабрикантът, който търси работници за цял ден. Повечето фабриканти, стига характерът на работата да го позволява и стига да има достатъчно предлагане на възрастни работници, предпочитат да минат без деца, работещи на полудневна работа, т. е. без деца под 13 години. . . *Собствениците на текстилни фабрики* бяха, така да се каже, обособени от всички други фабриканти, използващи детски труд» (пак там, стр. 42).

{Тъй като в тези фабрики най-напред се е развила фабричната система с всичките ѝ отвратителности. *Комисията за детския труд* била предизвикана всъщност от тези фабриканти, за да докажат, че в другите отрасли на промишлеността — каменовъглената, стъкларската, порцелановата и т. н. — царят също такива и още по-големи безобразия.}

«Работодателите няма без необходимост да поддържат 2 смени деца под 13 години, ако можеха да получат за работата си достатъчен брой деца над 13 години. И действително, фабрикантите в един отрасъл — вълненопредачния — сега рядко използват деца под 13 години, т. е. *на* полудневна работа [half-times].»

(Изразът си го бива. Работниците са само време [times], цяло време [full-times] или полувреме [half-times]).

«*Те въведоха* усъвършенствувани и нови машини от различни видове, които напълно премахваха необходимостта да се използват деца; за пример ще спомена един процес. . . при който чрез *прибавяне към съществуващите машини на един апарат*, наречен *пресукватедна* машина, трудът на 6 или 4 — в зависимост от особеностите на всяка машина — деца на полудневна работа *може да бъде извършван от един младеж. Усъвършенствуваните машини* имат за цел да намалят използването на ръчен труд, да осигурят извършването на една или друга операция или завършването на едно или друго звено от производствения процес с помощта на железен вместо с помощта на човешки апарат; и несъмнено системата на полудневна работа до известна степен е стимулирала изобретяването на *«пресукватедната машина»*» (пак там, стр. 42—43).

Бейнс (от Блякбърн, тогава — 1857 — кмет на същия град) казва в една лекция (1857) за статистиката относно памучната промишленост:

«Всяка реална механична конска сила[138] привежда в движение 450 автоматични мюлни вретена с подготвителните съоръжения или 200 ватерни вретена, или 15 механични тъкачни стана за 40-дюймова тъкан заедно с навивните, сновачните и апретурните съоръжения. Всяка конска сила в предачната промишленост дава занятие на $2^1/_2$ работника, а в тъкачната промишленост — на 10 работници, всеки от които получава средно 10 шил. и 6 пенса седмично, като се броят мъжете, жените и децата, включително и тези на полудневна работа. . . *В предачното производство се получават* средно *по 13 унции на вретено. . .*» [*Baynes*. The Cotton Trade. Blackburn — London, 1857, стр. 48—49].

Водна сила и парна сила.

«В първите дни на текстилните предприятия мястото на фабриката зависело от наличието на река с достатъчен пад, за да върти водното колело, и *макар изграждането на тези предприятия с водна сила да е началото на разрушаването на домашната система на промишленост,* все пак тези фабрики, неизбежно разположени около реките и често на значително разстояние една от друга, били елементи *по-скоро на селска, отколкото на градска система;* и едва [XIX—1233] когато парната сила заместила водната сила, *фабриките започнали да се съсредоточават в градовете и в местности,* където имало достатъчно въглища и вода, необходими за произвеждане на пара. *Парната машина породила промишлените градове* и затова бързото нарастване на някои градове и възникването на други са от сравнително по-ново време» («Reports of the Inspectors of Factories for the half year ending 30th April 1860», p. 36, отчет на *Александър Редгрейв)*.

В *предачните фабрики* се извършват много процеси,

«като се започне с първоначалното сортиране на суровия материал и се стигне до окончателното изпридане на преждата: разчесване, очукване, опъване, извиване, предене, пресукване и т. н. Напротив, при тъкането *всичко се извършва в един процес* — тъкане, което при това изисква *само един вид работници.*»[130]

Законът от 1860 г. за фабриките за избелване и боядисване (влязъл в сила от 1 април 1861 г.).

«*В повечето памучни, камгарени и копринени фабрики изтощаващото състояние на възбуденост, необходима* за работата на *машините, движението на които през последните няколко години извънредно много се ускори,* е било очевидно една от причините за *увеличаването на смъртността от* ***белодробни*** *заболявания,* която д-р Гринхау изтъкна в забележителния си доклад» («Reports of the Inspectors of Factories for the half year ending 31st October 1861», p. 25—26, отчет на *Робърт Бейкър)*.

Въз основа на отчета на д-р Гринхау може да се съпостави смъртността от белодробни заболявания, съществуваща в районите на копринената промишленост, други текстилни и други отрасли на промишлености, където широко се използва [женски и детски

труд, със смъртността в нормални за здравето (селски) окръзи на Англия:

Възрастни мъже, заети в промишлеността %	Смъртност от белодробни заболявания на 100 000 мъже	Окръзи	Смъртност от белодробни заболявания на 100 000 жени	Възрастни жени, заети в промишлеността %	Вид на занятието на жените
14,9	598	Уиган	644	18,0	Памучни тъкани
42,6	708	Блякбърн	734	34,9	също
37,3	547	Халифакс	564	20,4	Камгарени тъкани
41,9	611	Бредфорд	603	30,0	също
31,0	691	Маклесфийлд	804	26,0	Коприненн тъкани
14,9	588	Лийк	705	17,2	също
36,6	721	Сток-на-Трент	665	19,3	Грънчарски изделия
30,4	726	Улстънтън	727	13,9	също
	305	8 окръга с нормално здравословно равнище	340		

[XIX—1234] «От тази таблица се вижда, че във всеки промишлен окръг и във всеки отрасъл на промишлеността средната смъртност както на мъжете, така и на жените е повече от два пъти по-висока от средната смъртност в осемте здравословни окръга. . . Очевидно този резултат не може да бъде обяснен нито с морални, нито с климатични причини, така че се потвърждава мнението на д-р Гринхау и другите анкетьори, че струпаността на работниците сериозно влияе върху здравето им и в последна сметка води до увеличение на смъртността» (пак там, стр. 28).

«В *копринената промишленост* от 1844 до 1850 г. децата над 11 години» (от 11 до 13 години) «са работили — с изключение на съботите — по 10 часа на ден, а *преди* това» (от 1833 г.) «по 9 часа; със закона от 1850 г. за деца над 11 години, заети с намотаване и пресукване на коприна — $10^1/_2$ часа на ден. Това под предлога, че работата в копринената промишленост била по-лека» и т. н. [пак там, стр. 26].

«Във всеки случай едно нещо е съвсем ясно, а именно, че твърдението, направено в 1850 г. относно копринената промишленост, която била по-здравословно занятие, отколкото в другите текстилни фабрики, е не само абсолютно недоказано, но има доказателства за тъкмо обратното» (пак там, стр. 27)...

В *1833 г.* трудът на жените и децата бил ограничен до *12 часа на ден,* при което се давали *3 години* за пълното прилагане на закона относно децата.

Тримесечният отчет за движението на женитбите, ражданията и умиранията в областите, графствата и окръзите на Англия, публикуван с подписа на генералния регистратор на *28 октомври* 1857 г., съдържа следния абзац:

«Г-н Ли от подрайона Динзгейт прави следните задълбочени бележки, които заслужават съсредоточено внимание от страна на жителите на *Манчестър. Там животът на детето е много тъжен.* Броят на ражданията е 226, а на умиранията — 254. Като се изключат насилствените и скоропостижните умирания, общият брой на умиранията е 224, от които 156 се падат на деца, ненавършили петгодишна възраст, така че смъртността на възрастните е само 68. Толкова голям относителен дял на смъртността сред децата никога не съм срещал. Очевидно е, че докато обикновените обстоятелства, засягащи живота на възрастните, засега не са проявявали действието си в значителна степен, обстоятелствата, които влияят върху съществуването на най-малките, са се опълчили най-активно против тях. От общия брой на умрелите деца поне 76 са умрели от диария, 14 — от магарешка кашлица, 6 — от скарлатина, 6 — от дребна и 1 — от едра шарка. 87 от тези деца са умрели на възраст до една година. Занемарената диария, задушната теснота в лошо проветрени стаи при магарешка кашлица, липсата на необходимата храна и *свободното използване на опиумна настойка,* което води до общо изтощение и припадъци, както и до вода в мозъка и мозъчни кръвоизливи — всичко това може да обясни защо при намаление на причините, които предизвикват болести сред възрастните хора, общо смъртността е все още толкова висока» «(Quarterly Return of the Marriages, Births, and Deaths», № 35, p. 6).

* * *

[XIX—1235] При изследването на относителната принадена стойност става дума за това, как чрез увеличаване на производителността на труда се скъсява необходимото работно време и с това се увеличава принаденото работно време и оттук — падащата се на капитала принадена стойност. Увеличената производителност на труда означава поевтиняване на стоките, които влизат в потреблението на работника и от стойността на които се определя стойността на работоспособността. При машините се прибавя и обстоятелството, че на мястото на евтините средства на труда идват скъпи. Следователно тук трябва да се изследва, да се вземе под внимание постоянният капитал, тъй като тук в него влиза нов елемент (елемент, който влиза и в процеса на нарастване на стойността). Природните сили не костват нищо; те влизат в трудовия процес, без да влизат в процеса на нарастване на стойността; но първичните двигатели, върху които те действуват и посредством които те се приспособяват за трудовия процес, костват. Съдържащият се в постоянния капитал минал труд образува

част от стойността на стоката, също както и полученият срещу променливия капитал жив труд. Ако, от една страна, необходимото (живото) работно време бъде скъсено чрез повишаване на производителността на живия труд, докато, от друга страна, прибавената от машините стойностна част на стоката се покачва в същата или в по-голяма пропорция, стоката би поскъпняла вместо да поевтинее и по такъв начин — въпреки по-голямата производителност на живия труд — не би се създала принадена стойност, напротив, последната би намаляла. Ето защо е необходимо още тук да се разгледа до известна степен *какъв дял* в съвкупната стойност на стоката заема прибавената към стойността на стоката, на продукта стойност на машините.

От друга страна, при предизвиканото — посредством *проста кооперация* и *разделение на труда* — повишаване на производителните сили на труда е ясно, първо, че постоянният капитал *не се* увеличава по отношение на стоката, второ, че — независимо от по-високата производителност на живия труд и следователно на по-ниската стойностна величина на отделните продукти — има *и поевтиняване на стоката* поради *икономията* на постоянен капитал (а именно, вследствие на съвместното използване на постоянния капитал, части от който — например сгради, отопление, осветление и т. н. — не растат в масата си така, както масата на живия труд, за който те едновременно служат като общи предметни условия на труда). Доколкото с това се поевтинява стоката — независимо от по-голямата производителност на живия труд, разглеждана сама по себе си, — това обстоятелство може да бъде споменато, макар че го разглеждаме обстойно едва в раздела за капитала и печалбата.

Характерното за капиталистическото производство е именно обстоятелството, че дори когато *обществените* черти на труда, които повишават производителната му сила, се явяват като *чужда* на самия труд сила, като намиращи се извън него *условия,* като свойства и условия не на самия труд — тъй като работникът противостои на капитала винаги като обособен работник, стоящ извън обществената взаимовръзка с другарите си по работа, — това още повече важи prima facie* за *предметните* условия на този обществен труд. Следователно разглеждането им от капиталистическо становище се явява като разглеждане на *обстоятелства,* които засягат само капитала, изхождат от него и са заключени в него, *обстоятелства, които* изобщо не засягат работника, макар че само тази обществена форма на самия труд превръща тези външни условия от такива, които съществуват разпръснато за отделния работник, в обществени, в концентрирани, които поради концентрацията в пространството и времето и поради *съв-*

* — преди всичко. *Ред.*

местното им използване от коопериращите работници могат да бъдат използвани *по-икономично.* [Само поради това] те могат да бъдат използвани по начин, че по-голямата им ефективност в трудовия процес се придружава от по-малки разходи за тях, т. е. с по-малко потребление на стойността им, с по-малкото участие на стойността им в процеса на нарастване на стойността.

При машините ще видим по-специално как отчуждеността между тези условия на труда и характера на самия труд се фиксира в *съзнанието на капиталиста* и се противопоставя на работника.

Но това е само по-нататъшно следствие и по-нататъшна реализация на *противоположността,* която представлява същността [XIX—1236] на капиталистическото производство и затова беше характеризирана още при разглеждането на абсолютната принадена стойност.

Изобщо за капиталистическото производство е характерно, че условията на труда противостоят на живия труд като нещо самостоятелно, олицетворено, че не работникът прилага условията на труда, а условията на труда прилагат работника. Именно затова последните стават *капитал,* а стокопритежателят, който ги притежава, противостои на работника като капиталист. Естествено, в действителния трудов процес тази обособеност престава, но съвкупният трудов процес е процес на капитала, е включен в него. Доколкото работникът участвува в него като *труд,* самият той е момент на капитала. [XIX—1236]

* * *

[V—175*а*] Животворната природна сила на труда се проявява в това, че като използва, като разходва материал и оръдие, тя ги запазва в една или друга форма, а следователно запазва и опредметения в тях труд, разменната им стойност; както и всяка природна или обществена сила на труда, която не е продукт на минал труд, или пък продукт на такъв минал труд, който трябва да бъде повторен, тя (както например историческото развитие на работника и т. н.) става *сила на капитала,* а не на труда. Ето защо тя не се заплаща от капитала, както не се плаща на работника за това, че може да мисли.

Специфичното свойство, което трудът притежава и което се състои в това, чрез добавяне на ново количество труд към вече опредметения труд да запазва качеството му на опредметен труд, не се заплаща на труда и също не коства нищо на работника, тъй като е природно свойство на труда. В *производствения процес* отделянето на труда от предметните му фактори, от материала и оръдието, *се прекратява.* На това отделяне почива съществуването на капитал и наемен труд.

Отстраняването на това отделяне, което действително става в *реалния* производствен процес, не се заплаща от капиталиста. При това, отстраняването става не чрез размяна между капиталиста и работника, а чрез *самия труд в производствения процес*. Но като такъв, *извършван понастоящем* труд, самият този труд е вече включен в състава на капитала, е негов момент. Следователно тази запазваща сила на труда се явява като *сила за самозапазване на капитала*. Работникът само е прибавил новия труд; миналият труд, във вид на който съществува капиталът, притежава вечно съществуване като *стойност*, съвсем независимо от вещното му битие. Така изглежда работата за капитала и работника.

«*Източник* на печалбата е законът на материалния свят, по силата на който щедростта на природата, ако ѝ съдействуват и я управляват трудът и човешкото изкуство, възнаграждава труда на нацията с толкова богати резултати, че той дава *излишък продукти* над абсолютно необходимото за *възстановяване в натурална форма* на потребения фиксиран капитал» (под който Рамсей разбира суровината и оръдието на труда) «и за *увековечаване на расата на заетите в производството работници*. . . Достатъчно е общият продукт, макар и малко да превишава безусловно необходимото за посочените по-горе цели и вече става възможно от общата маса на продукта да се отделя специален доход *под названието печалба, който принадлежи на друга класа хора*» (*Ramsay*. An Essay on the Distribution of Wealth. Edinburgh, 1836, стр. 205). [V—175a]

* * *

[XIX—1236] При формалното подчиняване на труда на капитала условията на труда не претърпяват по-нататъшна модификация; те си остават — разглеждани веществено — материал на труда и средство на труда. Обаче при новия начин на производство, при революцията в начина на производство, която капиталистическото производство създава, обликът на тези условия на труда се изменя. Те получават нови определения поради това, че служат като условия на обществено сътрудничащи работници. При простата кооперация и в основаната на разделение на труда манифактура тази модификация се разпростира само върху общите условия на труда, които могат да бъдат използвани съвместно, като например сгради и т. н. В почиващата на машини механична фабрика тя обхваща същинското оръдие на труда. Както при формалното подчинение на труда на капитала, тези условия, а следователно и измененият им облик — изменен от обществената форма на самия труд — си остават за работника *чуждо обстоятелство*. При машините противоположността, или дори отчуждаването, се развива, както ще видим по-късно, във враждебно противоречие.

Друг въпрос, който имаме тук още да уредим, е следният: ко-

гато разглеждаме тези условия на труда, доколкото те поевтиняват при обществената форма на труда, ние правим това с оглед на поевтиняването на *стоките,* които влизат в потреблението на работника, при което това поевтиняване е идентично с относителното *обезценяване* на работоспособността. Тук важното е, че съвкупният труд, който влиза в единичния продукт — сборът от влизащите в него минал и настоящ труд — *се намалява.* При кооперацията и разделението на труда се вижда, че живият труд става по-производителен, че извършва същото за по-кратко време, при което тук ео ipso* се разбира, че произхождащата от постоянния капитал стойностна част на стоката не се увеличава. При машините това трябва да се докаже и се доказва. Но тук, доколкото се разглежда относителната принадена стойност, характерното в трите случая се състои в това, че живият труд се нуждае от *по-малко време* за произвеждане на същата стока.

Напротив, в раздела за капитала и печалбата не става дума нито за *увеличаването на принадената стойност* на принаденото работно време, което по-скоро се предполага като дадено, нито за това, че *се намалява сумата на влизащия в стоката минал и жив труд,* а става дума за това, *как отношението на принадената стойност към стойността на целия авансиран капитал,* като по-специално отношението между масата на вложения жив труд и масата на вложения минал труд се влияе от *икономията* на постоянен капитал, която става възможна едва посредством обществените форми, които трудът получава при капиталистическия начин на производство, а, напротив, е изключена при разпръснатия труд на независимите занаятчии или в дребното земеделие. Такова е различието при разглеждане на едни и същи обстоятелства от различни гледни точки.

* * *

Ако сега се върнем към машините, ще се окаже, че отговарящият им начин на производство намира най-чистия си и най-класически израз в *автоматичната фабрика,* където приложението на машините се представя като приложение на взаимно свързана система от машини, като образуваща различни фази цялост от механични процеси, които всички имат своя съвместен двигател в лицето на един механично, от природни сили движен първичен двигател. В много производствени сфери отделната [XIX—1237] машина идва било на мястото на предишните отделни занаятчийски упражнявани занаяти, било на мястото на работи, извършвани по-рано посредством коопериране,

---

* — от самото това. *Ред.*

както последното става при земеделските машини, например сеялки, косачки, вършачки и т. н. Особено в първия случай отново — този път основано на машини — се появява занаятчийското производство, както при първоначалната предачна машина, при много видове тъкачни станове, при шевната машина и т. н. Обаче това, основано на машината, занаятчийско производство се явява сега още само като *преход* към едрата промишленост. Или пък при почиващата на разделение на труда манифактура (и земеделие) машините поемат отделни процеси, докато други процеси (наистина свързани с първите, но прекъсващи механичното производство) се нуждаят от човешкия труд не за контролиране на някой механичен процес, а за самото производство. Такива са манифактурата и едрото земеделие, каквито те, изменени, се появяват отново в машинния период.

А *автоматичната фабрика* е завършеният, отговарящ на машините начин на производство, и тя е толкова по-завършена, колкото повече образува цялостна система от механизми, колкото по-малко отделни процеси все още (както при неработещите със селфактори механични предачници) се нуждаят от опосредствуване чрез човешки труд.

Машините въздействуват *отрицателно* на начина на производство, основан на *разделение на труда* в манифактурата и на *създаваните* на базата на това разделение на труда *специализации на работоспособността*. Те обезценяват така специализираната работоспособност и я свеждат отчасти до проста, абстрактна работоспособност, отчасти те създават на собствената си база една нова нейна специализация, характерна черта на която е *пасивното подчинение* на движението на самия механизъм, пълното приспособяване към потребностите и изискванията му.

{Рикардовият пример (вж. «On the Principles of Political Economy, and Taxation», 3rd edition, London, 1821, стр. 469 и сл.) [Руски превод, т. I, стр. 320 и сл.]:

Нека капиталистът има 20 000 ф. ст. От тях 7000 ф. ст. вложени във фиксиран капитал, а 13 000 като оборотен капитал се използват за издръжка на труда. Сега към фиксирания капитал 7000 ф. ст. се прибавят машини, които възлизат на 7500 ф. ст. Следователно сега съвкупният фиксиран капитал=7000+7500=14 500 ф. ст. Следователно оборотен капитал остава 20 000—14 500=5500 ф. ст. По-рано общият продукт е бил 15 000 ф. ст., следователно печалбата била 2000 ф. ст., което е $^1/_{10}$, т. е. 10% от 20 000 ф. ст.

«Трудът, който по-рано е бил заангажиран от тези «7500» ф. ст., би станал излишен» (стр. 471) [Руски превод, т. I, стр. 321.]

После Рикардо продължава:

«*Намаленото количество труд*, което капиталистът може да заангажира, трябва, наистина, с помощта на машината и след приспадането на разходите по ремонтирането ѝ да произвежда *стойност, равна на 7500 ф. ст.*, то трябва да възстанови оборотния капитал с 2000 ф. ст. печалба за целия капитал» (пак там).

С други думи, масата на принадената стойност, а затова и нормата на печалбата (10%) за тези 20 000 ф. ст. си остава съвсем същата, при все че сега *не се използва и половината от предишното количество труд*. По-рано променливият капитал беше 13 000 ф. ст., а сега — само 5500. Изразът «с помощта на машината» тук не значи нищо, защото самият Рикардо разяснява на Сей, че машината прибавя към продукта само собствената си *стойност* (в степента на годишното си изхабяване), но не и принадена стойност. Рикардо не изследва как този «факт» се съгласува с теорията за стойността, на която той *prima facie** противоречи.}

«*Машина*, или *двигател*, е всяко механично оръдие, предназначено да движи тела и *съчетаващо механични сили*. *Механични сили* са известни *прости оръдия*, обикновено използвани за повдигане на по-големи тежести или за преодоляване на по-големи съпротивления, отколкото би могло да бъде постигнато без тях с помощта на природна сила. Обикновено се наброяват 6, а именно: лост, колело и ос, скрипец, наклонена плоскост, клин и винт» (*Hutton*. A Course of Mathematics, стр. 174—175).

Механичната фабрика идва на мястото 1) на почиващата на разделение на труда манифактура; 2) на самостоятелното занаятчийско предприятие.

При все че механичната фабрика 1) *отрича* простата кооперация, доколкото на мястото на създаваната чрез кооперация сила поставя машината; 2) отрича *разделението на труда*, доколкото снема почиващата на разделение на труда кооперация, т. е. манифактурата, въпреки това в самата нея има както кооперация, така и разделение на труда. Първата не се нуждае от по-нататъшно разяснение. Обаче трябва да се отбележи, че тъй като системата от машини е дадена като материална база на механичната фабрика, простата кооперация играе в нея много по-важна роля, отколкото разделението на труда.

[XIX—1238] Обаче това, за което тук главно става дума, е въпросът, от какъв род е разделението на труда, което господствува в механичната фабрика, за разлика от онова, което е характерно за манифактурата?

Тук трябва да се разграничават два случая:

а) Или, като при преденето, при производството на хартия и т. н., машините са се развили в система от машини, които извършват различни процеси, от които единият представлява фаза за другия.

* — на пръв поглед. *Ред.*

Естествено, тук се появява *ново разделение на труда,* което е присъщо на механичната фабрика и трябва да бъде разгледано специално.

b) Или, няма *система от машини;* тъй като под такава система ние не разбираме взаимната връзка между двигателната сила, трансмисионния механизъм и работната машина. Тази взаимна връзка се среща във *всички* механични фабрики без изключение. Тук пак са възможни два случая:

α) Или на мястото на някой занаят идва машина, както например на мястото на [ръчния] тъкачен стан идва механичен тъкачен стан или на мястото на [ръчния] струг идва механичен струг. Тук механичната фабрика пряко замества занаятчийското предприятие и подобни машини могат да извикат на живот и ново занаятчийско предприятие. Щом тези машини се развият в механична фабрика, това, което характеризира тази фабрика, е *кооперация.* Много такива машини (движени от един и същ двигател и свързани с него чрез трансмисионни механизми) работят обединени на същото място и в същото време, поради което им са придадени маса работещи едновременно редом един до друг човешки помощници на машините. Дали единична такава машина се използва от дребен майстор с няколко помощници или маса такива машини работят в едно предприятие на мястото на занаятчията, който извършвал различни операции и работата на когото представлявала по-голяма или по-малка съвкупност от работи, идва една единствена машина, която едновременно извършва тези операции. На мястото на този занаятчия идва прост помощник на машината. Същото това става в механичната фабрика, обединяваща много такива машини. Разликата е само в това, че в първия случай все още се употребявала [човешка] сила, доколкото и при тези машини все още човекът си оставал първичният двигател, докато във фабриката на мястото му идва автомат, механичен двигател. Тук нямало разделение на труда в нашия смисъл. Следователно то не се снема. Това, което се снема, е един по-сложен труд, който обхваща различни дейности, а на негово място идва *прост машинен труд.* Под *прост машинен труд* разбираме спомагателните операции, с които човек трябва да обслужва работната машина.

β) Ако ли пък такава машина дойде на мястото на манифактура, основана на разделение на труда, за което по-горе дадохме примери, тази машина непосредствено почива на *отрицание на разделението на труда.* Специализацията, която работоспособността е придобила в резултат на разделението на труда, се унищожава и с това работоспособността се *обезценява,* доколкото манифактурата изискваше в системата си йерархия на работоспособностите, така че на прост труд на един пункт отговаряше по-сложен труд на друг пункт. По-прост труд идва на мястото на простия труд, който все пак бил специали-

зиран и затова бил доведен до виртуозност в специалността, колкото и жалка да е била. Тук манифактурното предприятие може отново да се превърне в занаятчийско, т. е. да бъде упражнявано от независими дребни майстори с по няколко помощници, което обаче все пак трябва да се разглежда само като *преходно стъпало* към механичната фабрика.

Доколкото тук има разделение на труда, то произтича само от общата структура на механичната фабрика, следователно — от разликата между първичен двигател и работна машина. Първият може да изисква огняри, снабдяващи първичния двигател с въглища, вода и т. н., както и чистачи на пепелта и т. н. Тези така заангажирани работници, броят на които е ограничен от общия брой на работещите във фабриката първични двигатели, са само общи работници. Тук принципът на разделението на труда се състои не в това, че се развива някаква *особена* специалност, а че известни прости операции могат да се извършват от един за мнозина еднакво добре в голям, както и в малък мащаб, например да се пали една печка за мнозина, както и за малцина. Второ — от машината като такава, от обслужващите машината операции, за да я поддържат в постоянна изправност. Следователно работници, които са заети например със заточване [XIX—1239] на кардирни машини или *прикрепени* към фабриката механици и инженери. Отделни лица могат да бъдат тук прикрепени по този начин само защото броят на едновременно работещите машини е голям, следователно постоянно има какво да се поправя, да се отстранява триене и т. н., така че цялото време на един човек да може да бъде полезно използвано. Естествено, това са само няколко души, които не изпълняват «машинен труд», а са прикрепени към фабриката от кръга на спомагателните работници, необходими за поддържането ѝ (машиностроители, занаятчии и т. н.).

Най-сетне общи работници, които имат за задача да измитат отпадъци, да отстраняват екскрементите на фабриката и т. н. Главна работа на децата (в смисъла на английските фабрични закони). Тази работа няма нищо общо с действителния машинен труд. Само спомагателен труд; тук не може да се говори за развитие на отделна специалност, а само за спомагателни операции, които нито изискват сила, нито предполагат развитието на някаква специалност. {На *машината за дантели* жените и децата влагат машинен труд.} Тези категории се срещат във всяка (механична) фабрика и отчасти в манифактурата.

Но работниците, които действително надзирават машинните операции, т. е. същинският отряд на фабриката се състои от работници, които всички вършат едно и също, така че тук няма същинско разделение на труда, а има проста кооперация, действието на която тук

обаче има за икономическа база не кооперацията на хората, а обстоятелството, че за много еднородни машини се постига икономия чрез общия двигател и общия трансмисионен механизъм (независимо от (икономията при) сградите и т. н., присъща и на почиващата на проста кооперация манифактура).

Най-после обаче, доколкото тук се изискват, първо, деца за съвсем прости спомагателни работи, от друга страна, младежи от двата пола и жени за същинския машинен труд, възниква ново разделение на труда, което се среща още при занаятчийството и при почиващия на кооперация робски труд, а именно — *надзиратели и същински* работници. Това разделение на труда възниква от необходимостта от дисциплина и надзор в армиите от работници, както и в другите армии, и няма нищо общо с развитието на специализация, освен специализация в надзираване, командуване и придиряне. Фактически тези надзиратели представляват капиталиста по отношение на работниците. При дребния занаятчийски майстор, който работи с неколцината си калфи, този труд по надзора и командуването, дисциплинарната власт, са свързани с участието му в труда. При промишления капиталист този «негов» *труд по надзора* се изпълнява от работници като негови делегати. Това са подофицерите на фабриката. Фактически *надзирателите,* а не капиталистите изпълняват действителния *труд по надзора.* Това отношение на субординация, това вкарване в строя характеризира изобщо механичната фабрика, съвсем както надзираващи робите негри-роби и работещи негри-роби, е господствуващата тук форма на кооперация. Това е труд за експлоатация на труда.

Както в току-що разгледания вид механична фабрика, така и в почиващата на система от машини — независимо от това, дали тези два вида заместват самостоятелен занаят или манифактура, — често твърде сръчен труд се замества от прост машинен труд, както това става в механичната фабрика, и винаги се унищожава специалност.

Минаваме сега на механичната фабрика, почиваща на *система от машини.** Естествено, тук има разделение на труда. {Свойствата, които са общи на този вид механична фабрика и на разгледания погоре вид, следователно, които са присъщи *изобщо на механичната фабрика,* няма нужда да бъдат повтаряни тук.} Това разделение на труда има за материална база различните специализирани машини, които извършват отделни фази на производствения процес и на които следователно се полагат специално подготвени и предназначени изключително за обслужването им групи работници. И тук постоянно се

* Вж. настоящия том, стр. 449—450, пункт а). *Ред.*

формира главният отряд измежду заангажираните на основната операция, а не измежду онези, които са заети с предварителни или допълнителни работи. Тук на децата се пада нов вид спомагателна работа, а именно — когато преходът на предмета на труда от една машина до следващата се опосредствува не от самата машина, [XIX—1240] а от носачи, които фактически тук са само разносвачи, краката и ръцете, които опосредствуват прехода на материала от едната машина до другата. Разликите по възраст и пол играят тук главна роля, доколкото отделни операции изискват малко повече сила, по-висок ръст и т. н. и съобразно с подлежащия на обработване материал — по-голяма ловкост на пръстите, по-голяма сръчност или — особено при твърди материали и т. н. — по-голяма издръжливост.

В манифактурата работите се разпределят по йерархия на способностите и силите, доколкото последните се изискват за *ползване* на оръдията и доколкото е необходима по-лесно или по-трудно постижима виртуозност. Определени телесни и духовни свойства на индивидите биват тук *подхващани,* така че посредством едностранното им развитие да се създаде съвкупният механизъм, образуван в манифактурата от самите хора. Тук, в механичната фабрика, корпусът на този съвкупен механизъм се състои от самите диференцирани машини, всяка от които изпълнява специалните, последователно следващи се процеси, необходими за съвкупния производствен процес. Тук не специално развита работоспособност си служи като виртуоз със специалното оръдие, а самодействуващото оръдие се нуждае от специални и постоянно прикрепени към него слуги. Там [в манифактурата] работникът си *служи* със специалното оръдие; тук специални групи работници *обслужват* различните машини, които изпълняват специални процеси. Йерархията на способностите, която повече или по-малко характеризира манифактурата, тук отпада.

Това, което отличава тази механична фабрика, е по-скоро една обща *нивелация* на обслужващите функции, така че за действително заетите с машинен труд работници преминаването от едната машина към другата е напълно възможно за късо време, без големи подготовки. В манифактурата разделението на труда произтича от това, че подлежащите на изпълнение отделни *операции* могат да бъдат изпълнени само от специфично *специализирана* работоспособност, че следователно трябва да има не само разпределение, а действително *разделение* на труда по групите на тези специалности. Напротив, в механичната фабрика са специализирани машините, а едновременната им работа, макар и да изпълнява последователните фази на един и същ съвкупен процес, изисква между тях да бъдат *разпределени* специални групи работници, на които се възлагат постоянно все същите, еднакво прости обслужващи функции. Това е по-скоро разпределе-

ние на работниците между *специализираните машини,* отколкото разделение на труда между *специализирани работоспособности.* В единия случай се специализира работоспособността, която си служи със специални оръдия; в другия случай се *специализират машините,* които се обслужват от специални групи работници. Като оставим настрана споменатите по-рано и срещащите се тук отново общи работници, главната разлика тук е в *силата* и *ловкостта.* Но доколкото тук се прилага сила, това е само *средната сила,* която притежава *възрастен мъж* за разлика от жените и децата. Следователно това се свежда до проста разлика по пол и възраст. Обаче *ловкостта* и сръчността, които се изискват, както и бързата реакция, изобщо напрегнатото внимание произтичат от това, че скоростта на обслужващите машината операции върви паралелно с нейната собствена скорост и че много от тези машини и много операции на една машина трябва да се обслужват едновременно, например при свързване на нишки. От своя страна голяма част от този вид ловкост — като оставим настрана, че тук главното е упражнеността, навикът — не изисква особена специализация, а например известна възраст, пъргавостта, по-присъща на неразвитото (младежко) тяло, отколкото на развитото. Всички тези обслужващи действия се отличават с *пасивността* си, с приспособяването си към и подчиняването си на операциите и движенията на самата машина. Тази *специализация на пасивността,* т. е. снемането на самата специализация като специализация, характеризира машинния труд. Подобренията *вътре в самата механична фабрика* са насочени към това, да отстраняват по възможност всяка виртуозност, възникваща все отново на собствената ѝ база. Следователно това е съвсем прост труд, характерен със своята безформеност, безсъдържателност и подчиненост на машината, убийствен труд, който, [XIX—1241] както при разделението на труда в манифактурата, изисква пълно подчинение от страна на индивида. Той възпрепятствува развитието на специалност, но сам от своя страна специализира тази липса на специалност. Тук отпада последната самоудовлетвореност на работника в труда, има абсолютно безразличие, обусловено от самата безсъдържателност на този труд.

В манифактурата трудът е непрекъснат. В механичната фабрика непрекъснато е вниманието към работата на машината и обусловеното от движенията ѝ движение на работника (където работникът е принуден да се движи заедно с машината напред-назад). Напротив, действителната му намеса е случайна в зависимост от това, дали машината допуска грешка или не. Следователно обслужването му на машината е тук постоянно, докато в манифактурата постоянно служи оръдието.

В манифактурата, разглеждана като цяло, отделният работник

образува жива част на съвкупната машина, т. е. на фабриката, която сама е съставен от хора механизъм. Напротив, в механичната фабрика (т. е. в тук разглежданата фабрика, развила се в система от машини) човекът е жива принадлежност на този съвкупен организъм, съществуващ извън него във вид на машина и автоматична система от машини. Но съвкупната система от машини се състои от машини, които са нейни части. Хората са само живите принадлежности, съзнателните придатъци на безсъзнателната, но еднообразно действуваща система от машини.

Кооперация (проста) и разпределяне на коопериращите по *различните части* на големия съвкупен автомат като негови подвижни принадлежности и слуги, подчинение на работника на движенията и операциите на машината, към която той е прикован като към своя съдба, нивелиране на трудовите дейности, пасивност, липса на специализация или най-много развитие на прости разлики по възраст и пол в специалности — всичко това характеризира механичната фабрика. Тук дисциплината и субординацията произтичат не само от кооперацията, но и от подчинението на работниците на съвкупната система от машини.

Същият *Юър*, който като безсрамен апологет на фабричната система е отхвърлен дори в Англия, има все пак заслугата, че пръв правилно е схванал духа на фабричната система и точно е характеризирал *разликата* и *противоположността* между автоматичната фабрика и почиващата на разделение на труда манифактура, разглеждана от А. Смит като главното (да се приведе по-късно). Премахването на йерархията на способностите, ликвидирането на окопалите се зад «разделението на труда» специалности и с това пасивното подчинение и свързаната с него абсолютна дисциплина, вкарването в строя, подчинението на часовата стрелка и на фабричните закони — всичко това той много правилно е изтъкнал, както сега ще видим по няколко извадки. Отново придобитата *всеобщност* на работника съществува в тази система само an sich*, доколкото работникът е безразличен към своя труд, съдържанието на който лежи извън него, и доколкото той не развива специалност. Обаче в действителност има развитие на една *безсъдържателна специалност*.

[XX—1242]** Докато както при занаятчийското производство, така и дори в манифактурата движението на човека управлява движението на оръдието, обратно, в механичната фабрика движението на машината управлява движението на човека. Сър Д. Бари:

---

* — потенциално. *Ред.*

** На корицата на XX тетрадка от самия Маркс е написано: «*Март 1863*» а след това е добавено: «април, май». *Ред.*

«1) Неизбежната необходимост» (за работниците) «да принуждават физическите и духовните си усилия да вървят в крак с движенията на една машина, движена от равномерна и безспирна сила; 2) издържането в правостоящо положение през време на неестествено дълги и твърде често следващи един след друг периоди. . . Към това често се прибавят още и ниски, претъпкани, прашни или влажни стаи за работа, нечист въздух, нагорещена атмосфера, непрекъснато потене» (вж. *F. Engels*. Die Lage der arbeitender Klasse in England, Leipzig, 1845, стр. 193) [вж. настоящото издание, т. 2, стр. 377—378].

«Веригите на робството, в които буржоазията е оковала пролетариата, никъде не проличават тъй ясно, както във фабричната система. Тук и юридически, и фактически изчезва всяка свобода. Работникът трябва да бъде във фабриката сутрин в пет и половина. Ако дойде няколко минути по-късно, той бива глобен, а ако дойде десет минути по-късно — съвсем не го и допускат да влезе, докато не завърши закуската, и той губи заплатата за четвърт ден. . . Той трябва да яде, да пие и спи под команда. . . *Деспотичният* звънец го вика от леглото, вика го от закуската и от обеда.

А как се чувствува той в самата фабрика? Тук фабрикантът е абсолютен законодател. Той издава фабрични наредби, както си иска; той изменя и прави допълнения на своя кодекс, както му хрумне: и когато вмъква най-нелепи неща, съдилищата пак казват на работника: . . . когато доброволно сте се ангажирали с този договор, трябва и да го изпълнявате» (пак там, стр. 217—218) [настоящото издание, т. 2, стр. 396].

Цялото законодателство се свежда до парични глоби или удръжки от работната заплата. Енгелс цитира от един правилник:

«6) Всеки работник, който бъде хванат, че *говори* с друг, *пее* или *свири* плаща 6 пенса глоба.»

«Може би някой ще ми каже, че такива правила са необходими, за да може в една голяма, уредена фабрика да се осигури необходимата планомерност на различните манипулации, че такава строга дисциплина тук е също толкова необходима, колкото в армията. — Добре, може да е така, но какъв е този социален строй, който не може да съществува без такава позорна тирания?. . . А онзи, който е бил войник, знае какво значи да си под военна дисциплина, дори само за късо време; но от деветата си година чак до своята смърт тези работници са осъдени да живеят под строг духовен и физически надзор» (пак там, стр. 219) [настоящото издание, т. 2, стр. 397].

«Но много по-позорно е още и това, че според показанията на *всички* работници има множество фабриканти, които с най-безсърдечна строгост събират наложените на работниците парични глоби, за да уголемят печалбата си с ограбените от безимотните пролетарии стотинки» (пак там, стр. 220) [настоящото издание, т. 2, стр. 397—398].

Това е единственото законодателство на света — единственият кодекс (робовладелецът поне се отказва от такава пародия на законодателство), признатата цел на който не е нищо друго освен по възможност за сметка на поданиците си да «обогатява» законодателя, който има предвид само личната се изгода, само изстискването на пари.

И тъкмо *апологетите на фабричната система,* като *Юър* — на това пълно обезличаване на труда, на този казармен режим, на

тази военна дисциплина, на това подчиняване на работниците от машините, управляване на хората с биене на звънец, надзираване с надзиратели, пълно разрушаване на всяко развитие на духовна и физическа дейност, — кръщят при най-малката държавна намеса за нарушаване на личната свобода и на *свободното* движение на труда.

«Прекаленият труд и принудителната работа» (*Енгелс.* Цит. съч., стр. 151) [настоящото издание, т. 2, стр. 346].

«Ако доброволната производителна дейност е най-висшата наслада, която познаваме, то принудителният труд е най-жестокото, най-унизителното мъчение» (пак там, стр. 149) [настоящото издание, т. 2, стр. 344].

Машините «работят *против,* а не *в полза* на работниците» (пак там, стр. 173) [настоящото издание, т. 2, стр. 362].

Обединяването на двата пола от всички възрасти в едно работно помещение, неизбежното сближаване между тях, *струпването* на *хора,* които не са получили нито интелектуално, нито нравствено възпитание, [XX—1243] струпването на сравнително «сурови» хора в едно помещение е характерно за механичната фабрика.

«Пълно работно време» — *«половин работно време»* — това название за работници, които работят цяло работно време и деца, които работят само половин работно време, не само се употребява от английските фабриканти, но и *официално* се среща във фабричните отчети, е още много по-характерно за фабричната система, отколкото разликата между господари и «ръце». Тук работникът е само олицетворено *работно време,* тук в чист вид изпъква характерът на капиталистическото производство. Възрастовите разлики се свеждат до *пълно време* и *полувреме,* до 10 часа и 6 часа. Работниците са само олицетворени часове.

«Времето на децата, което би трябвало да бъде посветено само на тяхното телесно и духовно развитие, се принася в жертва на алчността на безчувствената буржоазия: децата се лишават от училище и чист въздух, за да бъдат експлоатирани от фабрикантите» (пак там, стр. 187) [настоящото издание, т. 2, стр. 373].

Не подлежи на съмнение, че фабричната система повече пожертвува жени и деца, отколкото която и да е друга система. При това преобладаващият брой на жените и децата в механичната фабрика пречупва *съпротивата* и внася пасивен елемент, и осъжда и възрастните [мъже] на робство, на безволево подчинение.

«Нека чуем как са действували те («хуманните буржоа»), преди да бъде по петите им фабричният инспектор; нека ги обори признатото от самите тях свидетелство, докладът на фабричната комисия от 1833 г.» (пак там, стр. 187) [настоящото издание, т. 2, стр. 373].

В 1817 г. петиции от Оуен (тогава фабрикант в Ню Ланарк) за законодателни мерки, гаранции за здравето на работниците, особено на децата. Закони от 1818, 1825 и 1831 г., от които

«първите два съвсем не били съблюдавани, а последният — само от време на време. Законът от 1831 г., основан върху предложението на сър Дж. Хобхауз, постановявал, че в никоя памучна фабрика през нощта, т. е. между седем и половина вечер и пет и половина сутрин, не трябвало да работят хора по-млади от 21 г., а във всички фабрики младежите под 18 години трябвало да работят най-много 12 часа всеки ден и 9 часа в събота» (пак там, стр. 208) [настоящото издание, т. 2, стр. 388].

С въвеждането на *детския труд* работникът се довежда до това, вместо да продава собствения си труд, да продава труда на *децата* си, следователно да *продава децата* си и да върши с тях търговия с роби. Оттук — съществено изменение в отношението между капиталиста и работника, тъй като вече не си противостоят купувач на *работоспособност* и *продавач* на собствения си труд, а *продавач на чужд труд*, на непълнолетна и неможеща да договаря работоспособност. Това, което възрастният работник губи вследствие на конкуренцията на детския труд, жененият работник се стреми да си възвърне чрез *продаване* на *децата* си. Тук липсва дори характеризиращата отношението между капитала и труда форма на *договор*, формалната свобода на двамата контрагенти, тъй като договарят не децата, а родителите за тях. По този повод един английски автор (тори) казва:

«Детският труд бил мобилизиран в негова» (на възрастния работник; «помощ и дори за това, децата да му изработват *собствения си насъщен* хляб, като нямат сили да издържат такъв непосилен труд, като нямат подготовката) необходима за насочване на по-нататъшния си живот, те били поставени в положение, оскверняващо ги морално и физически... Еврейският историк по повод на разрушаването на Ерусалим от Тит отбелязва, че не било чудно, че градът трябвало да бъде подложен на такова изключително разрушение, щом като *една* безчовечна майка е пожертвувала детето си, за да утоли мъките на ужасния глад» («Public Economy Concentrated». Carlisle, 1833, стр. 66).

[XX—1244] Фабричната система включва *продажбата* на децата от родителите им, а едновременно и унищожаването на физическото и духовното развитие на работниците в *зародиша*, т. е. в *детската възраст*.

Навсякъде тук изхождаме от предпоставката, че се заплаща *стойността* на работоспособността. Ето защо тук нямаме за задача да разглеждаме *действителното* движение на работната заплата. Обаче от определенията на *средната стойност* излиза, че стойността на работоспособността включва заплата, която стига за семейството на работника. Тъй като фабричната система превръща жени и деца в наемни работници, които трябва да изкарват собствената си издърж-

ка, с това се обезценява *стойността* на работоспособността не само доколкото жени и деца се явяват като конкуренти на другите работници, но и доколкото *средната стойност* сега се заплаща, като тази стойност се *разпределя* върху всички членове на семейството. По този повод един рикардианец правилно отбелязва:

«*Численото нарастване на работниците* било голямо в резултат на нарастващата замяна на мъжкия труд с женски и особено на труда на възрастните с детски труд. Три момичета на 13 години със заплата от 6 до 8 шил. седмично» (твърде висока!) «масово заменят *един* възрастен *мъж* със заплата, която се колебае между 18 и 45 шил.» (*Thomas De Quincey*. The Logic of Political Economy. Edinburgh and London, 1844, стр. 147, бел.).

Следователно не подлежи на съмнение, че в резултат на прилагането на женския и детския труд, средната стойност на *работоспособността* се намалява, обезценява, или че това е пряка последица от механичната фабрика, която не изисква нито мускулна сила, нито труд, който може да бъде започнат едва в по-зряла възраст и тогава едва чрез дългогодишно чиракуване може да бъде доведен до виртуозност. Една от първите *последици* на фабричната система било *премахването на чиракуването.*

Резултат на учредената от самата английска буржоазия комисия бил *фабричният закон* от 1834 г., който

«забранил труда на децата под 9 години (с изключение на копринените фабрики), ограничил работното време на децата *между 9 и 13 години* до 48 часа седмично, или най-много до 9 часа дневно, а това на младежи *между 14 и 18-годишна възраст* — на 69 седмично, или най-много 12 часа дневно, установил един минимум от $1^1/_2$ часа почивка за ядене и още веднъж забранил нощния труд за всички под 18 години. Същевременно било въведено задължително всекидневно двучасово посещение на училището за всички деца под 14 години, а фабрикантът, ако вземал на работа деца без удостоверение от фабричния лекар за възрастта им или без удостоверение от учителя за посещаване на училището, бил обявен за подлежащ на наказание. . . Освен това били назначавани фабрични лекари и инспектори» (Енгелс. Цит. съч., стр. 211) [настоящото издание, т. 2, стр. 390—391].

Доколкото тази система е основана на *обезценяването на работоспособността,* се вижда от иманентната ѝ полемика против възпитанието, примери за която са дадени по-горе. Тя изисква като условие неразвиването на тези производствени машини!

В *1844 г.* правителството на Пил установил 6 $^1/_2$-часов работен ден за деца от 8 до 13 г. и 12-часов (от 6 сутринта до вечерта, включително времето за ядене) за работници над 13 г.

«Принадената стойност» може да се изтръгва само чрез

«варварско третиране на работниците, само чрез разрушаване на здравето, чрез социално, физическо и духовно занемаряване на цели поколения» (пак там, стр. 215) [настоящото издание, т. 2, стр. 394].

Фабричната система се отличава с това, че в нея проличава истинската природа на *принадената стойност* — *принаден труд,* следователно въпросът за *работното време* става тук решаващ. Но *времето* е фактически активното битие на човека. То е не само мярката на неговия живот. То е пространството на неговото развитие. А с намесата на капитала принаденото работно време е присвояване на духовния и физическия *живот* на работника.

[XX—1245] Машинният труд отстранява многостранното напрягане на мускулите, не дава простор на физическата, но и на духовната дейност. Той пречи

«на работника да занимава своя ум с други неща» (пак там, стр. 216) [настоящото издание, т. 2, стр. 395].

и освен това си подчинява този ум и това тяло още в *незряло* състояние.

Това

«не е никакъв труд, а само скука — най-убийственото, най-изтощаващото нещо, което може да съществува» (пак там).

«Парната машина работи цял ден, колелата, каишите и вретената непрекъснато бръмчат и бучат в ушите му и ако иска да си почине само за миг, зад него веднага се явява надзирателят с книгата за глобите. Работниците чувстват като най-жестоко мъчение това проклятие да бъдеш жив погребан във фабриката и постоянно да следиш неуморната машина» (пак там).

«Печалната рутина на безкрайната трудова мъка (drudgery), при която постоянно се извършва все същият механичен процес, прилича на мъката на Сизиф: подобно на скалата, бремето на труда все отново пада върху изтощения работник. Чрез вечната работа на едни и същи мускули умът не постига нито познания, нито мисловна дейност» (думи на д-р Дж. Ф. Кей) (пак там, стр. 217, бел.) [настоящото издание, т. 2, стр. 396].

Двете книги — на д-р Юър и на Фридрих Енгелс — са безусловно *най-добрите* върху фабричната система и по съдържание са идентични, само че *Юър* говори за тази система като намиращ се в плен неин *слуга,* докато Енгелс говори като свободен критик.

Относно дребните майстори в Бирмингъм *Енгелс* отбелязва, че тук положението на работниците е още по-лошо.

«Многото дребни майстори, между които се разпределя печалбата — регулирана от конкуренцията, иначе поглъщана от един единствен едър фабрикант, — не могат лесно да съществуват при тези условия» (пак там, стр. 241) [настоящото издание, т. 2, стр. 415].

Това важи изобщо при спадането на нормата на печалбата, неразделно свързано с едрата промишленост. Дребните, които трябва да разпределят помежду си печалбата, която иначе се поглъща от *един*, са толкова зле, че самите те са принудени ненормално да намаляват работната заплата.

В работилниците на лондонските *модисти* 15 000 момичета работят 4 месеца в годината, по време на сезона, всеки ден по 15—18 часа. В повечето работилници момичетата никога не спят повече от 6, често само 3 или 4, а понякога само 2 часа в 24, ако не са принудени да работят цялата нощ без прекъсване. Единственият предел за работата им е абсолютната физическа невъзможност да държат иглата макар и минута повече.

«Срещат се случаи, когато тези безпомощни същества не са си сваляли дрехите в продължение на девет дни подред и само сегиз-тогиз случайно са могли да си отпочинат за няколко минути на някой сламеник; яденето им се поднасяло ситно нарязано, за да могат да го погълнат във възможно най-краткото време. Накратко, с помощта на моралния робски бич — заплахата с уволнение — тези нещастни момичета биват задържани на толкова продължителна и непрестанна работа, каквато не може да понесе никой силен мъж, а и да не говорим за крехките момичета от четиринадесет до двадесетгодишна възраст» (пак там, стр. 253) [настоящото издание, т. 2, стр. 424].

Същото е с *шивачките* в Лондон.

[XX—1246] Системата на едрата *промишленост* се налага

1) в същинските фабрики;

2) в манифактурите, които сега всички частично използват машини;

3) в земеделието.

Във всички тях — *система на производство в голям мащаб*. В сравнение с произвеждания от тях *продукт* общо във всички тези сфери броят на използваните работници е *относително малък*. Ето защо масата на работниците и особено деца и работнички чисто и просто се експлоатират по тавани, където — без действително развитие на производителността на труда — както създаваната *принадена стойност*, така и масата на продуктите почива на прекомерен труд и най-мизерно възнаграждение. Именно при този, *освободен* от великата система човешки материал, принуден да се подчинява на всяко условие, още повече изпъкват ужасните последици на системата, отколкото непосредствено в самата нея — естествено, цялото излишно население се изтласква най-напред в сродните на фабриката *занаятчийски* предприятия, но след това изобщо във всички сфери на труда, които капиталът *формално* експлоатира, без да създава в тях *капиталистически начин на производство*, макар последният неизбежно да се налага в края на краищата, както например в кроячеството, шивачеството, пекарството, художественото тъкачество, фабриките за дантели и т. н., а след това фактически се явява още и като прогрес и облекчение на положението! Ето защо апологети на системата, като Юър, изтъкват ужасите на системата на труд, породена от фабричната система *извън* самата нея — било при дребните майстори, било

при само формално капиталистическите предприятия, — за да докажат *относителните прелести и предимства* на самата [фабрична] система! Те само забравят, че въпросните отрасли на труда са, така да се каже, само *външният департамент* на системата, нейно пряко изчадие и следствие!

«*Работническата класа* като такава най-напред въстанала срещу буржоазията, когато със сила се противопоставила на въвеждането на машините, както станало още в началото на индустриалния преврат» (пак там, стр. 259) [настоящото издание, т. 2, стр. 429].

«Фабрикантът е «капиталът», работникът е «трудът»» (пак там, стр. 329) [настоящото издание, т. 2, стр. 487].

Съгласно «Daily News» (1862 г.) в Лондон средно месечно имало около 15 случая на гладна смърт.

А сега да видим какво г-н Юър, този Пиндар на фабричната система, ни казва («The Philosophy of Manufactures») за същността на механичната фабрика.

Разлика между занаятчията, който използва оръдието на труда, и системата от машини, която използва работниците:

«Казват, че парната машина привежда в движение механичните тъкачни станове с такава бързина, че *принуждава* заетите на тях работници *да ги следват* със същата бързина, но че тъкачите по домовете, *като не са подчинени* на *непрекъснатото действие* на *този автоматичен фактор*, имат *свободата* да подхвърлят совалката и да движат педалите, както пожелаят» (френско издание, т. I, стр. 10—11).

Изказването било на сър Р. Пил, който впрочем все още си въобразява, че живее в добрите стари времена на своя баща тъкач, а именно,

«че тъкачите от обикновения занаят са повечето дребни фермери» [пак там, стр. 11].

В противоположност на това Юър цитира д-р Карбът от Манчестър:

«Няма нищо по-погрешно; те живеят или по-скоро вегетират най-мизерно в *градските мазета и тавани* и работят по 16—18 часа на ден за най-оскъдната прехрана» [пак там].

Но какво, освен конкуренцията на машините, ги е хвърлило в мазетата и таваните и ги е обрекло на 16—18-часов труд?

[XX—1247] «Тази категория работници, макар и *да работят във фабрики, не са всъщност фабрични работници, тъй като са независими от автоматичния механизъм* и са главният източник на суровото осъждане, отправено против памучните и други фабрики» [пак там, стр. 13].

Тези работници са отчасти току-що споменатите общи работници (за които Юър говори тук), отчасти подофицерите (надзиратели), отчасти механикът и машинистът, които са причислени тук.

В какво тогава се състои класическата *фабрика* [factory] или *механичната фабрика* [Atelier]?

Тя «означава. . . *кооперацията* на много *категории работници, възрастни и непълнолетни,* които с умение и прилежание наглеждат *система от производителни механизми, непрекъснато привеждани в движение от централен двигател.* . . Тя изключва всяка фабрика, механизмът на която не образува *непрекъс)ната система* или не *зависи* от един *единствен* двигател... Този термин» (фабрика) «в строгия смисъл на думата навежда на представата за *огромен автомат, съставен от множество механизми и разумни органи,* които *действуват съгласувано и без прекъсване, за да произвеждат един и същ предмет,* при което всички тези органи са *подчинени* на една *двигателна сила,* която се движи сама» (пак там, стр. 18—19).

Тук са дадени главните характерни черти на механичната фабрика. Голям автомат, т. е. система от взаимосвързани производителни механизми, които получават двигателната си сила от един централен двигател, който се движи сам. Тази система от машини с автоматичния си първичен двигател образува корпуса, разчлененото тяло на механичната фабрика. Кооперация на различни *категории* работници, главната разлика между които се състои в това, че са възрастни и непълнолетни, разлика по възраст и пол. Самите тези работници се явяват само като разумните органи на системата от машини (не последната като техен орган), които със съзнанието се различават от мъртвите органи, заедно с тях действуват «съгласувано» и без прекъсване, еднакво подчинени на своята двигателна сила като мъртвите машини.

Суровият материал претърпява различни метаморфози, на които отговарят различни машини в системата.

Главната трудност при механичната фабрика се състояла

«в *дисциплината,* необходима, за да се заставят хората да се откажат от безпорядъчните си навици в работата и да се *отъждествят с неизменната равномерност на големия автомат.* Но да се изобрети и успешно да се приложи фабричен дисциплинарен кодекс, подходящ за нуждите и скоростта на автоматичната система — ето подвиг, достоен за Херкулес, ето благородното дело на Аркрайт» (пак там, стр. 22).

Юър продължава:

«Дори днес, когато тази система е организирана в цялото си съвършенство и когато трудът е претърпял всички облекчения» (!),«които са постижими, *почти невъзможно* е сред работниците, които *вече са възмъжали* (все едно дали са работили в земеделието или в различни занаяти), да се намерят полезни помощници за автоматичната система» (пак там).

Тук Юър признава, че макар тук да не е нужно чиракуване и т. н., трябва човек от младини да работи в тези смекчени каторги, както ги нарича Фурие[140], за да може цял ден да се подчинява на «дисциплината» и на «неизменната равномерност на голямия автомат». Този автомат е тук автократът.

«Когато А. Смит писал безсмъртния си труд за началата на политическата икономия, автоматичната система в промишлеността е била едва известна. С основание *разделението на труда* смятал за големия принцип за усъвършенствуване в *манифактурата*. Във всеки отрасъл на промишлеността той вижда, че по този принцип известни операции. . . стават лесно изпълними [XX—1248], а други са сравнително по-трудни; следователно той заключил от това, че към всяка от тези операции може, естествено, да се приспособи работник, заплатата на когото да отговаря на сръчността му» (пак там, стр. 27—28).

«Но това, което могло да служи за полезен пример по времето на доктор Смит, не би било подходящо днес, освен да заблуди публиката относно действителните принципи на съвременната промишленост. Действително, *разпределянето* или по-скоро *приспособяването на работите към различните индивидуални способности* съвсем не влиза в оперативния план на автоматичните фабрики; напротив, *навсякъде, където някоя операция изисква много сръчност и сигурна ръка, стараят се да я отнемат колкото може по-бързо от ръцете на твърде сръчния работник,* често склонен към всякакъв вид нередовности, и да я предадат на специален механизъм, автоматичното действие на който е толкова добре регулирано, че може да бъде наглеждан от дете» (пак там, стр. 28—29).

{И тогава Юър още се учудва, че тези работници не благодарят на този «специален механизъм», който обезценява тяхната работоспособност и демонстрира своята специалност!}

(Юър говори и за «поданика» на своя автократ или автомат:

«В тези огромни фабрики благодетелната *сила* на пáрата събира около себе си *мириади* ***поданици»*** (пак там, стр. 26).)

«И така, принципът на автоматичната система е да заменя *работната ръка* с *механичното изкуство* и да *замества разделението на труда между занаятчиите* с *разлагане на [производствения] процес на съставните му елементи.* При *системата на ръчния труд* работната ръка беше обикновено най-разходното перо за който и да било продукт: materiem superabat opus*, но при *автоматичната система талантът* на работника *все повече се заменя* с *прости наглеждачи на механизмите»* (пак там, стр. 29—30).

{И за това превръщане от талант в прост наглеждач работникът трябвало да бъде благодарен!}

«Слабостта на човешката природа е такава, че *колкото по-сръчен е работникът,* толкова повече той става своеволен и непослушен, толкова по-малко той е годен за една механична система» (където той *самият* трябва *да бъде автомат),* «на чиято цялост капризните му хрумвания могат да причинят значителна вреда. Ето защо *главното* за съвременния фабрикант е, като *съчетава науката с капита-*

* — «майсторството надмина материала» (Овидий, «Метаморфози»). *Ред*

лите си, да ***свежда*** задачата на работниците си до това, да проявяват своята *бдителност и сръчност, качества, които могат бързо да се развият на младини, ако се фиксират на една единствена точка»* (пак там, стр. 30).

(Тук господин Юър признава, че автоматичната система, както и разделението на труда, фиксира дейността *на една единствена точка* — само че още от младини неразвитият човек трябва да бъде пречупен в «орган на автомата».)

«В детството на механиката машиностроителната фабрика откривала на погледа *разделението на труда в многобройните му последователни стадии;* пила, свредел, струг — всеки от тях си имал своя работник *според майсторството му.* Но сега *умението на работниците с пилата и свредела* е изместено от машините и т. н., а умението на стругарите на желязо — от струга с автоматичен супорт. Г-н Антони Стрът, който ръководи механичната част на едрите памучни фабрики на Белпер и Милфор, толкова се е отдалечил от рутината на старата школа, *че не иска да приема никого от преминалите редовно чиракуване»* (пак там, стр. 30—31).

(Скоро след появата на машините законите за чиракуването действително трябвало да бъдат отменени.)

Вместо степенуването на специфичностите на различните видове труд характерно за автоматичната система е

«да изравнява труда съобразно автоматичната система». «При системата на *степенуването на труда* трябва *да се чиракува няколко години,* преди окото и ръката да станат достатъчно опитни за извършване на някои механични похвати; [XX—1249] но при системата, която разлага производствения процес, като го свежда до съставните му елементи и подчинява всичките му части на действието на една автоматична машина, същите тези елементарни части могат да бъдат поверени на дадено лице с обикновени способности, *след като е било предварително подложено на кратка проверка.* В случай на нужда то може дори да бъде преместено от една машина на друга по волята на директора на предприятието. Такива смени са в открито противоречие със старата рутина, която разделя труда и възлага на един работник да изработва главичката на една карфица, а на друг — да изостря нейния връх» (пак там, стр. 32).

Съвсем гордо великият Юър говори за

«това стесняване на способностите, това ограничаване на идеите, това състояние на притесненост на тялото, приписвани не без основание от моралистите на разделението на труда» (пак там, стр. 33).

«*Постоянната цел* и *тенденцията* на всяко усъвършенстване в машините действително е *пълното отстраняване на човешкия труд или намаляването на цената му,* като *трудът на възрастните работници* се заменя с труда на жени и деца, или пък трудът на *сръчния занаятчия* — с труда на *неквалифицирания работник.* В повечето предачници с непрекъснат производствен процес, на английски *throstle mills,* преденето изцяло се извършва от момичета на 16 и повече години. Замяната на обикновената мюл-джени с автоматична има за последица уволняването на повечето предачи и запазването на децата и младежите. Собственикът на една *фабрика* край Стокпорт заявява в показанията си пред членовете на парламентската комисия, че посредством такава замяна той спестя-

вал 50 ф. ст. седмично от работна заплата, като уволнява близо 40 предачи със заплата по около 25 шил. Тази тенденция да се използват само *деца* с живи очи и ловки пръсти»

{тези живи очи и ловки пръсти трябва да бъдат навреме използвани за джобовете на фабрикантите}

«вместо *работници, притежаващи дълъг опит,* показва, че *схоластичната догма на разделение на труда* според *различните степени на сръчност* е била найсетне *използвана»*

{в английското издание на книгата е казано: *отхвърлена;* във френския превод се получава хубава двусмислица}

«от нашите просветени промишленици» (пак там, стр. 34—35).

След като Юър толкова правилно е описал «тенденцията» и «постоянната цел»: изместване на труда, подчиняване на работника на «автомата-автократ», намаляване цената на труда посредством заместване на възрастни работници с женски и детски труд и на сръчни работници с неквалифицирани, след като е описал всичко това като същност на автоматичната фабрика, той упреква работниците, че със стачките си ускоряват развитието на тази хубава система! Тъй като тази система е най-хубавата за тях, какво по-разумно могат да направят от «форсирането» на развитието ѝ!

Наистина, преобладаващата роля, която жените и децата играят в автоматичната фабрика, най-добре доказва колко съществено тя се различава от основаната на разделението на труда манифактура, която изисква «работници, притежаващи дълъг опит».

Относно приложението на *физиката* във фабричната система Юър казва, че намираме в нея

«*златните плодове, принесени от хиляди теореми,* които дълго време са оставали безплодни в сферата на колежите» (пак там, стр. 36).

«Един кон не може да работи при пълна натовареност повече от 8 часа в денонощие» (пак там, стр. 42).

(А децата 12?)

За парната машина няма такива граници.

«Годишният разход за една машина с 60 конски сили при 8 часа на ден е 1565 ф. ст., около $^1/_5$ от разхода за издръжката на конете за същото време» [пак там, стр. 43].

«Съществуват много машини» (парни машини), «построени от г-да Болтън и Уат, които работят непрекъснато от 40 години, почти без да изискват ремонт» (пак там, стр. 44).

[XX—1250] «Парните машини дават възможност да се изплатят разходите не само по поддържането, но и по разпространението им. Те предизвикват голям разход на гориво, но в същото време предлагат мощните си ръце за изпомпване на

застояли води, за изземване на въглищата от мините; те дават работа на безброй миньори, инженери, корабостроители и моряци и правят необходимо построяването на канали и железници» (пак там, стр. 44—45).

За предимствата на машините Юър казва:

«Те дават възможност на работника да дава повече продукция, отколкото преди, а *«времето», «трудът»»* (??) «н качеството на продукцията си остават все същите» (пак там, стр. 45).

При това са изключени преди всичко абсолютното удължаване на работното време; второ, по-голямата интензивност на труда, доколкото се отнася до неговата непрекъснатост. Изразът, както е у Юър, трябва да се приеме за нормален, доколкото стойността на по-голямата маса продукти също остава *постоянна,* за разлика от приетото от нас на друго място нарастване на интензивността на труда.

«Една парна машина никога не изисква почивка» (пак там, стр. 42).

«Философията на фабриката превъзходно се разпростира в областта на икономията на енергия» (стр. 41). Първо, икономия при първичния двигател (стр. 42 и сл.). *Икономия* при трансмисионния механизъм (стр. 55, 56, 57). Икономия при работните машини (стр. 58 и сл.).

«Почти всички *оръдия на труда* са днес повече или по-малко автоматични и вършат работата си на по-ниска цена и с много по-голяма точност, отколкото би могла да я направи ръката на работника» (пак там, стр. 57).

«Облекченията, които произтичат от *използването на автоматични оръдия,* не само увеличиха точността и ускориха построяването на машините на една фабрика, но и *намалиха цената* н увелнчиха *подвижността* нм в забележителна степен» (пак там, стр. 61 и сл.).

Господин Юър сам признава, че

«колкото и да са били просветени, собствениците на фабрики в Англия», те съвсем не разбират «оперативната част на своето производство толкова добре, колкото търговската» (пак там, стр. 65).

На стр. 66 той говори за «невежеството» на фабрикантите относно «конструкцията на добра машина». (Така че те зависят от *«управителите».)* Впрочем тези *«управители» за разлика от «собствениците» на фабриките* са според Юър

«душата на нашата фабрична система» (пак там, стр. 67).

По-рано Юър ни казваше, че фабричният работник дълбоко вниквал в същността на приложната механика-физика. Сега с оглед на собствениците той признава:

«Би могло да се предполага, че този внд подготовка най-лесно се придобива *сред самите машини,* но, както показва опитът, това е заблужденне» (пак там, стр. 67).

Той много правилно говори за

«*търговската гледна точка* на собственика» (за разлика от техническата гледна точка) (пак там, стр. 66).

Автоматичната апретурна машина (вж. Енгелс[141]) следствие на стачки.

«Това е пример, който трябва да отучи работниците от всякакъв бунт и който им доказва, че *науката, подпомогната от капитала, неизбежно* проваля всички коварства на работниците» (пак там, стр. 63).

[XX—1251] Което допълнително трябва да се запише от II том на книгата на Юър.

Сега най-напред да разгледаме въпроса за заместването на труда с машини.

ЗАМЕСТВАНЕ НА ТРУДА С МАШИНИ

{*Вж. стр.* 138а *в IV тетрадка.** Споменатите там отношения спадат към пункта, към който сега пристъпваме, а именно към съотношението между *работна заплата и принадена стойност.* Към споменатото там — че всъщност всичко се отнася до относителната принадена стойност и следователно величината на съвкупния работен ден трябва да се приеме за дадена — все пак трябва да се направят две допълнения:

[Първо,] машините намаляват броя на работниците, които даден капитал използва. Ето защо, ако те, от една страна, повишават нормата на принадената стойност, от друга страна, те намаляват масата ѝ, защото намаляват броя на едновременно използваните от даден капитал работници.

Второ, увеличението на производителната сила, следователно спадането на стоковите цени и обезценяването на работоспособността, позволява *със същия капитал* да се купува повече работоспособност. По такъв начин се увеличават не само нормата на принадената стойност (от отделния работник), но и броят на работниците, едновременно експлоатирани от същия капитал. Това важи за всички средства (следователно и за машините), които увеличават производителната сила на труда.

Принадената стойност (тук нямаме работа с *печалбата)* винаги=на *принаден труд. Нормата* на *принадената стойност,* т. е.

* Вж. настоящия том, стр. 246—247. *Ред.*

отношението между принадения труд на отделния работник към неговия необходим труд, е=на *съвкупната принадена стойност,* която капиталът създава, към променливия капитал. Защото променливият капитал=на работната заплата на отделния работник, умножена по броя на работниците, едновременно заети от този капитал.

Ако приемем, че работната заплата на отделния работник е 10, а броят на работниците е x, то променливият капитал (равен на сумата на изплатените работни заплати)=$10x$. Ако принадената стойност, която отделният работник създава,=2, то принадената стойност, създавана от x работници,=$2x$. А отношението $^{2x}/_{10x}$, т. е. на съвкупната принадена стойност към променливия капитал, е същото,=$^{2}/_{10}$, т. е. на нормата на принадената стойност, създавана от отделния работник. И така, $^{2}/_{10}=^{1}/_{5}$, от което следва, че принаденото работно време=$^{1}/_{5}$ от необходимото. Ето защо следва, че нормата на принадената стойност може да се покачва или спада само обратно пропорционално на необходимия труд и че *нормата* на принадената стойност винаги=на нормата на принадения труд.

Но при разглеждането на абсолютната принадена стойност се оказа, че масата ѝ зависи не само от нейната норма, но и от *броя* на едновременно заетите работници. Обаче развитието на производителната сила увеличава масата на работниците, които един *променлив капитал* от дадена величина може да заангажира едновременно. Ако работната заплата=a, а броят на работниците=x, то променливият капитал=ax. Да приемем, че ax е постоянна величина=v (променлив капитал), тогава е ясно, че колкото a е по-малко, толкова по-голямо е x, броят на работниците, а колкото a е по-голямо, толкова по-малко е x. Броят на работоспособностите, които могат да бъдат купени с даден променлив капитал v, зависи очевидно от стойността на работоспособността, покачва се и спада заедно с тази стойност. Следователно доколкото увеличаването на производителните сили на труда обезценява работоспособността, то увеличава броя на едновременно заетите работоспособности, които v може да купи. Така че същите средства, които повишават нормата на *относителната принадена стойност* или намаляват необходимото работно време, увеличават масата на принадената стойност не само защото повишават *степента на експлоатацията* на отделния работник, но и защото със същия капитал v могат в същата степен да бъдат експлоатирани повече работници. Следователно има увеличение на *принадената стойност* не само защото се покачва нормата на принадената стойност, но и защото нараства *масата* на работниците, експлоатирани със същия капитал v. Ето защо относителната принадена стойност е резултат не само на намаляване на необходимото работно време, но и едновременно на увеличаване броя на работниците, експлоатирани от същия ка-

питал. Дотолкова *повишаването на относителната принадена стойност* не е просто тъждествено със *спадане на нормата* на необходимото работно време, тъй като тук едновременно се засягат двата фактора на принадената стойност — както [XX—1252] нормата на принадената стойност, така и броят на работниците, експлоатирани от v със същата стойност.

Това съвсем не противоречи на закона, че с развитието на производителните сили, т. е. на капиталистическото производство, намалява отношението на променливия, т. е. авансирания в работна заплата, капитал към съвкупния капитал, защото намалява отношението му към постоянния капитал — обстоятелство, което образува главния аспект при разглеждане на печалбата. То не противоречи и на обстоятелството (което специално се оказва при разглеждане на машините), че *същият* капитал (съвкупен капитал) намалява броя на заетите от него работници.

Да приемем, че съвкупният капитал е 500; нека първоначално отношението v:c (на променливия към постоянния капитал)=400:100, т. е. $^4/_5 v$ и $^1/_5 c$. Нека вследствие на капиталистическото развитие постоянният капитал се увеличи от 100 на 400. Същото развитие може да доведе дотам, че не само авансираният като работна заплата капитал да спадне от 400 на 100, защото броят на работниците, които капиталът заангажирва, намалява 4 пъти, но и че по същите причини този сведен до $^1/_4$ брой може да струва вместо 100 вече само 50. Същият променлив капитал от 400 би привеждал сега в движение двойно по-голям брой работници, а намалилият се на 50 променлив капитал би привеждал сега фактически в движение — съответно на величината си — двойно по-голям брой работници, отколкото по-рано. *Броят на работниците, привеждани в движение от променливия капитал, относително* се е увеличил, при все че този променлив капитал, а с това и абсолютният брой на заетите работници, е намалял.

Абсолютната принадена стойност — която предполага дадено стъпало на производителността — може да увеличава *броя на едновременно заангажираните работници,* а затова и масата на принадената стойност при дадена норма, само доколкото *расте капиталът,* изобщо доколкото се прилага повече капитал; наистина за това нарастване на капитала допринася, доколкото с увеличаването на принадената стойност — по какъвто начин и да се постига — се увеличава и превръщането на принадената стойност обратно в капитал, т. е. натрупването на капитал. Но относителната принадена стойност непосредствено увеличава *нормата на незаплатения труд* и намалява абсолютната работна заплата, следователно позволява със същия променлив капитал да се експлоатират едновременно повече работнници при повишената степен на експлоатация. Тя позволява (и чрез привличане на

женски и детски труд) със същата работна заплата да се привлича повече *работоспособност*, въздействува абсолютно върху населението (както и постоянно го увеличава относително, като създава непрекъснато излишък на труд в един или друг отрасъл) и по-такъв начин увеличава живата маса на работоспособността, която образува базата за капиталистическата експлоатация, живия материал, от който се изсмуква принадената стойност.}

Ако посредством машини се намали масата на заангажираните работници в *един* отрасъл, докато едновременно бъде намалена и работната им заплата поради поевтиняването на влизащите в работната заплата стоки, тогава едновременно във всички други отрасли на капиталистическото производство, където тази революция не е станала, работната заплата намалява, защото е спаднала стойността на един от съставните ѝ елементи. Тук се заангажирва същата маса труд като преди, но с по-малко капитал. Така че част от по-рано авансирания в работна заплата капитал се освобождава.

Освободеният по такъв начин капитал може да бъде вложен за разширяване в *същите* отрасли на производството или в нови. А тъй като машините завладяват ту този, ту онзи отрасъл (тук се абстрахираме от обстоятелството, че се увеличава потребителната стойност на дохода, така че по-голямата част от него може да бъде превърната обратно в капитал), то по този начин постоянно се освобождава капитал. Естествено това въздействие е по-бавно, отколкото изместването на работниците от машините. От друга страна, прекъсва или спада търсенето на изхвърлените от работа. Следователно капиталите, които са получавали приходите си отчасти от потреблението на тези работници, отчасти се обезценяват, ако не могат да пласират на външни пазари освободената по такъв начин част от своя продукт. Но променливият капитал, който сега е превърнат в постоянен, престава да създава търсене на труд. Дори трудът, който той първоначално е привеждал в движение (машинни работници и т. н.), никога не е толкова голям, колкото онзи, който той уволнява, тъй като тази част на капитала, например 1000, авансирани в машини, представлява сега не само работната заплата на машиностроителите, но едновременно и печалбата на тези капиталисти, докато преди тя е представлявала само работна заплата (вж. *Рикардо*[142]).

[XX—1253] Като безкраен стремеж към обогатяване капиталът се стреми към безкрайно увеличаване на производителните сили. От друга страна, всяко увеличение на производителните сили на труда — независимо от това, че то увеличава потребителните стойности за капитала — е увеличение на производителната сила на капитала и е производителна сила на труда само доколкото е производителна сила на капитала.

* * *

Натрупване.

Доколкото при възпроизводствения процес на съвкупния капитал става дума за възпроизводство на процеса в стария мащаб, ние на друго място показахме как закономерно са обусловени различните моменти и фактически става размяна между *принадената стойност* на произвеждащите постоянен капитал и *постоянния* капитал на произвеждащите средства за живот и т. н. Освен това видяхме как част от тази принадена стойност на всички класи се разменя срещу ново злато и сребро на производителите на тези благородни метали.[143] Но доколкото възпроизводственият процес е *непосредствен* процес на натрупване, т. е. превръщане на принадена стойност (доход) в капитал, тази взаимна обвързаност липсва. Възможно е, част [от принадената стойност] — било във вид на стоки, които влизат в постоянен капитал, т. е. образуват постоянен капитал, било във вид на стоки, които влизат в променлив капитал — окончателно да се разменя срещу *пари* — било срещу спестени пари, било срещу нови притоци на злато и сребро — и на едната страна излишъкът в тази форма пари да заседне като *латентен капитал*. В тази форма той е *асигнация за бъдещ труд*. Като такава асигнация му е безразлично дали съществува във формата на стойностни знаци, на вземания и т. н. Той може да бъде заменен с всякакъв титул. Също както притежателят на държавни облигации в лицето на своите купони, всеки капиталист притежава в лицето на своята новопридобита стойност асигнация за бъдещ труд и чрез присвояването на настоящия труд вече си е присвоил бъдещия. Натрупването на капитал в парична форма съвсем не е материално натрупване на материалните условия на труда, а е *натрупване на титули на собственост върху труд*.

Има разлика в това, как променливият капитал участвува в производството на абсолютната и относителната принадена стойност. В първия случай *v* може да заангажира само *n* работници, например със 100 талера — 100 работници. Тук *стойността на променливия* капитал и *броят на едновременно заангажираните работници* са в *постоянно съотношение*. Наистина, доколкото работният ден бъде абсолютно удължен, 100 работници, които работят по 16 часа (продуктът им=1600 работни часа), заместват $133^1/_3$ работници, които работят само по 12 часа (тъй като $12\times133^1/_3=1600$ работни часа). С други думи, чрез удължаването на работното време с 4 часа се постига същата цел, както ако биха били добавени $33^1/_3$ повече работници при стария работен ден от 12 часа. Независимо от това, че се спестяват оръдията на труда, сградите, помещенията и т. н. за тези $33^1/_3$ работници, тук се получава икономия дори когато 4-те часа допълнителен

труд се заплащат в същото съотношение, както и 12-те часа, следователно когато се присвояват от капиталиста не съвсем безвъзмездно. Т--- е положителна икономия от авансиран постоянен капитал, който тук няма нужда да нараства в същата степен, в която расте експлоатираният труд. Ако част от постоянния капитал (оръдия на труда, сгради и т. н.) се изхабява по-бързо, то, първо, това става не в същата степен (и по отношение на оръдията на труда, и още повече по отношение на сградите), в която расте производителното използване на тези условия на труда. Второ, това не прибавя ни частица добавъчна стойност към произвежданите стоки, тъй като в най-лошия случай отношението на тези условия на труда към труда остава постоянно, а в действителност се намалява. Трето, ускореният оборот, който веднага замества по-голям авансиран капитал, представлява пряка печалба за капиталиста. Отделният капиталист може винаги да разполага само с определен размер капитал. Всяко ускорение на оборота, което му позволява с *по-малък разход на капитал* — тъй като скоростта на оборота намалява величината на нужния авансиран капитал и прави възможно с по-малък [XX—1254] капитал да се извършват същите операции, както и с по-големия, да се експлоатира същото количество труд, намалява свързаните с експлоатацията производствени разходи и повишава възможността на капиталиста да маневрира с капитала си. Обаче всички тези съображения спадат към разглеждането на печалбата, където се изследва отношението на принадената стойност към съвкупната величина на авансирания капитал.

Що се отнася до *променливия капитал,* то капиталистът трябва за 100 работници да плаща колкото за $133^1/_3$, ако заплаща 4-те часа добавъчно работно време в същата пропорция, както предишните 12 часа, т. е. ако 4-те часа се разпадат на необходим труд и принаден труд в същата пропорция, както и предишните 12 часа. В този случай няма да има промяна в променливия капитал. Напротив, щом работният ден бъде повишен от 12 на 16 часа, щом изобщо се присвоява безвъзмездно повече принаден труд, да кажем за по-просто целите 4 часа, тогава наистина се спестява променлив капитал от $33^1/_3$ талера, а именно капиталът, който би трябвало да бъде авансиран, за да се произведе същата стойностна величина при 12-часовия работен ден. Въпреки това 100-те работници могат да бъдат заангажирани само за 100 талера. Авансираният за тях променлив капитал си остава постоянен по отношение на заангажирания от него брой, при все че *относително* е спаднал по отношение на приведеното от него в движение *количество принаден труд* и затова по отношение на *увеличения* брой работници, който при други обстоятелства би трябвало да бъде заплатен.

Напротив, отношението между *стойността на постоянния ка-*

питал и *броя* на заангажираните работници се изменя в резултат на увеличението на производителните сили и на предизвиканото от него *обезценяване* на работоспособността. За да се заангажират същите 100 работници, сега вече са нужни може би само 70 талера. И с това — независимо от увеличаването на относителния принаден труд — се освобождава част от променливия капитал=30 талера. Същият брой работници произвежда повече стоки и дава по-голяма принадена стойност. Но тук нараства нормата на принадената стойност, защото спада работната заплата, следователно намалява и *стойността* на променливия капитал по отношение на броя на работниците, привеждани в движение от него. Вижда се сега, че *отношението на променливия капитал към постоянния,* намаляването или увеличаването му в сравнение с постоянния капитал е нещо различно от изследването на изменението на отношението между *стойността на променливия капитал* и *количеството* работоспособност, което той купува.

Тъй като принадената стойност, създавана от определен променлив капитал, се определя двояко: от нормата на принадената стойност и от броя на едновременно заангажираните работници, то следователно при разглеждането на относителната принадена стойност трябва да се види как развитието на производителната сила и поради това и развитието на *реалното капиталистическо производство* въздейства върху тези два момента.

При разделението на труда и простата кооперация повече изпъква, че броят на работниците си остава същият или пък се увеличава, но се привежда в движение, се представлява от променлив капитал с относително по-малка стойност. При машинното производство броят на заетите работници намалява, а същевременно и *стойността на променливия капитал* спада относително, по отношение на *броя* [на работниците], така че например ако вместо 100 работници [са заангажирани] 50, променливият капитал, който привежда в движение тези 50, е по-малък, отколкото онзи, който по стария мащаб привеждаше в движение $^{100}/_{2}$, т. е. 50 работници.

Относно *икономията на труд* посредством машини Лодердел отбелязва, че това не било характерното, тъй като посредством машините трудът вършел неща, които без тях не би могъл да извърши.[144] Обаче последното се отнася само до *потребителната стойност* на машината и няма нищо общо с *разменната стойност* на произведените от нея стоки, следователно няма нищо общо и с *принадената стойност.*

По-голямата производителност на труда се изразява в това, че капиталът трябва да купува по-малко необходим труд, за да създаде *същата* стойност и *по-голямо* количество потребителни стойности. Следователно, ако *съвкупната стойност на капитала остава същата,*

т. е. за капитал от *дадена* величина, нарастването на производителните сили предполага постоянната част на капитала постоянно да нараства по отношение на променливата, т. е. по отношение на онази негова част, която се авансира в жив труд, образува фонда на работната заплата. Същевременно това се проявява така, че по-малко количество труд привежда в движение по-голямо количество капитал.

При абсолютната принадена стойност суровият материал трябва да нараства, ако се удължава работното време. Обаче количеството на труда и количеството на постоянния капитал (доколкото последният изобщо нараства, следователно само онази негова част, която представлява суровият материал) остават в *постоянно* съотношение и нарастват [XX—1255] в постоянно съотношение (макар че количеството на *заплатения* труд не нараства в същата пропорция като постоянния капитал. Но *броят на работниците* остава същият). Ако тук съвкупният работен ден е даден, постоянният капитал и променливият капитал остават в *същото* съотношение.

Макар че при разглеждането на *принадената стойност* трябва да имаме предвид само отношението на принадения труд към променливия капитал, а не отношението на принадената стойност към съвкупния капитал, като резултат се получава — нещо, което може да се констатира още при разглеждането на относителната принадена стойност, — че *развитието на производителните сили,* което обуславя увеличението на относителната принадена стойност, предполага или води след себе си две обстоятелства:

1) *Концентрация на капитала,* т. е. абсолютно увеличение на стойностните маси, които трябва да се намират в ръцете на отделния капиталист; защото се предполага производство в *голям мащаб.* Следователно нарастване на *съвкупните маси на капитала,* които се представят като собственост на отделни капиталисти. Така че тези маси трябва да се концентрират в ръцете на отделни лица.

2) Докато абсолютните *капиталови маси* в ръцете на отделния капиталист нарастват, приемат *обществени* мащаби, едновременно с това става изменение в състава на капиталите. Променливият капитал относително намалява по отношение на постоянния капитал и образува прогресивно намаляваща съставна част на съвкупния капитал.

{Пита се дали не трябва това да се съчетае в следващия § δ, където извеждаме резултатите от характерните черти на капиталистическото производство.}[145]

Ако нараства съвкупната стойност на капитала, който влиза в производството, то фондът на труда, променливият капитал, трябва относително да намалява в сравнение с предишното съотношение, при което производителната сила на труда си оставаше същата. Ако

съотношението се измени така, че от 100 за труд се изразходват не $^1/_2$, а само $^1/_3$, следователно $75c+25v$, то капиталът би трябвало от 100 да нарасне на 200, за да може да използва предишния брой работници. Тогава: $150c+50v$.

Двата момента на принадената стойност са нейната норма, принаденото работно време, което отделният работник работи, и броят на едновременно заангажираните работници, следователно, ако се разглежда съвкупният капитал, принаденият труд на отделния работник по броя на едновременно заетите работници, или по *работническото* население. Ако последното е дадено, принадената стойност може да нараства само чрез относително увеличаване на принадения труд и чрез абсолютно намаляване на необходимото работно време. При дадена норма — само чрез нарастване на населението.

Съотношението между *нормата на принадената стойност* и *броя* на едновременно експлоатираните работници претърпява специфична модификация с развитието на производителните сили, поспециално с въвеждането на машините — накратко, с действителното развитие на капиталистическото производство.

Отношението на онази част на отделния работен ден (ако границата му е достигната), която се свежда до *принаден труд*, към частта, която се състои от необходимо работно време, така се модифицира от развитието на производителните сили, че необходимият труд се ограничава във все по-малък относителен дял. Но тогава същото важи и за населението. Работещо население, да кажем, от 6 милиона може да бъде разгледано като работен ден от 6×12, т. е. 72 милиона работни часа, така че тук са приложими *същите* закони. Но това се развива едва с приложението на машините.

Капиталът може да създава принаден труд само като полага необходим, т. е. като извърши размяната с работника. Ето защо негова тенденция е да създава колкото може повече работа, също както негова тенденция е да свежда необходимия труд до минимум. Ето защо тенденция на капитала е също така да увеличава работническото население, като част от него е излишно население=население, което за момента е безполезно, докато капиталът успее да го използва — да го положи. (Излишно население и излишен капитал.) Тенденция на капитала е както да прави човешки труд излишен, така и да тласка човешки труд извън всякаква мярка. Той е принуден да увеличава едновременните работни дни, за да увеличава принадената стойност, но той трябва както да ги снема като необходим труд, така и да ги полага като принаден труд. При това виждаме, че намаляването на необходимия труд предполага масов съвместен труд, следователно и масов работен материал и по такъв начин самото население е средство за полагане на излишно население, както и, от друга страна — при

дадена норма на принадения труд, — то е пределът на едновременно експлоатираните работници.

Ако се разглежда отделният работен ден, процесът се състои в това, 1) да се удължава работният ден до физически възможния предел, 2) все повече да се скъсява необходимата му част.

Самият процес, чрез който се намалява необходимият труд, дава възможност да се въведе в работа нов необходим труд, т. е. *производството на работниците* става по-евтино, за същото време могат да бъдат произведени повече работници, щом мярката за необходимото работно време стане по-малка, или щом стане по-малко времето, необходимо за *произвеждане на живата работоспособност*. Това — без оглед на обстоятелството, че увеличението на населението увеличава производителната сила на труда, като дава възможност за разделение на труда, кооперация и т. н. [XX—1254*а*]* Увеличаването на населението е *природна сила* на труда, която не се заплаща.

От друга страна — както по-рано при *отделния* работен ден, — с оглед на многото едновременни работни дни (които, доколкото става дума само за *стойността*, могат да бъдат разглеждани като *един работен ден)* капиталът има и тенденцията да ги свежда до минимум, т. е. да полага колкото е възможно повече от тях като *не необходими* и — както по-рано при отделния работен ден правеше с необходимите работни часове — сега да намалява *необходимите работни дни* по отношение на съвкупността от опредметеното работно време. Ако бяха необходими 6 работници за 12 принадени работни часа, капиталът се стреми сега за тази цел да са достатъчни само 4; $6\times2=4\times3$. Следователно 4 работници, които работят по 3 принадени часа, произвеждат толкова принадена стойност, колкото 6 работници, всеки от които работи само по 2 принадени часа. С други думи, 6 работни дни=на [съвкупен] работен ден от 72 часа. От тях принаденият труд беше 12 часа, следователно необходимият е бил=60 часа. Ако капиталистът успее да намали необходимото работно време с 24 часа (т. е. с два работни дни или с двама работници), ще се получи съвкупен работен ден от $60-24+12=36+12=48$ часа, от които 12 часа принадено работно време. От друга страна, новосъздаденият добавъчен капитал може да бъде реализиран пак само чрез размяна срещу жив труд. Оттук също така тенденция на капитала постоянно да увеличава работническото население и постоянно да намалява необходимата му част, т. е. да полага част от него като излишно население, като свръхнаселение. То е резерв. Au fond** това е само приложение на

* Между страниците 1255 и 1256 се намират страници, номерирани от Маркс 1254*а* и 1255*а*. *Ред.*

** — всъщност. *Ред.*

изложеното *за отделния работен ден*. Така че тук латентно са вече всички изразени в съвременната теория за населението, но неразбрани противоречия.

У *Рикардо* правилно е казано във връзка с машините, че капиталът *създава излишък* от население.[146] Той има тенденцията както абсолютно да увеличава населението, така и да полага все по-голяма част от него като свръхнаселение.

Механизмът, който нищо не коства на капиталиста, е разделението на труда и комбинирането на труда в производствения процес. Онова, което той заплаща, са отделните работоспособности, а не комбинацията им, не обществената сила на труда. Друга производителна сила, която нищо не му коства, е силата на науката. Освен това и нарастването на населението е такава производителна сила, която нищо не коства. Но само чрез притежаването на капитала — и по-специално във формата му на машини — капиталистът може да си присвоява тези гратисни производителни сили, както латентните природни богатства и природни сили, така и всички обществени сили на труда, които се развиват с нарастването на населението и с историческото развитие на обществото.

Намалението на необходимия труд по отношение на принадения труд се изразява — ако разглеждаме отделния работен ден — в това, че по-голяма част от работния ден се присвоява от капиталиста. Прилаганият жив труд си остава тук същият. Да приемем, че чрез използване на машини 3 от 6 работници са станали излишни. Ако самите 6 работници притежаваха машините, всеки от тях би работил вече само по половин ден (при предпоставката, че това съотношение е всеобщо, така че потребителна стойност на стойност 6 часа изпълнява същата служба, каквато по-рано изпълняваше потребителна стойност на стойност 12 часа). Сега трима продължават да работят по цял ден всеки ден в седмицата.

Да приемем, че по-рано необходимият труд е възлизал на 10 часа, а принаденият — на 2, тогава принаденият труд на 6-те работници = 2×6 часа = 1 работен ден, а за седмицата — седмичната принадена стойност на *един* работник. Всеки работел по един ден в седмицата безвъзмездно. Или пък все едно че 5 работници са работили само за себе си, а 6-ият е работил цялата седмица безвъзмездно. Един работник от 6 не коства нищо на капиталиста. 5-те работници представляват *необходим труд*. Ако можеха да бъдат намалени на 4, а единият работник да продължава да работи безвъзмездно, относителната принадена стойност би нараснала. По-рано тя се е отнасяла както 1:6, а сега се отнася както 1:5. Ако вместо 10 часа необходимо работно време всеки работи само $9^3/_5$, следователно вместо 2 часа принадено работно време дава $2^2/_5$, това прави $2^2/_5 \times 5 = 12$ работни часа =

цял работен ден и би било същото, като че ли 1 от 5-те работници представлява съвкупния принаден труд, а 4-те работят необходимото работно време за себе си и за петия. От $6x$ (x — работната заплата) променливият капитал би спаднал на $5x$. $6x$ беше$=5$ седмични дни, а сега $5x=4$ седмични дни, но дава същата принадена стойност. Следователно нормата на принадената стойност е нараснала. С по-малък променлив капитал се изкарва същото количество принаден труд.

Ако капиталът има възможност да използва 6-те работници при *новата* норма, принадената стойност ще нарасне не само относително по отношение на авансирания капитал, но и абсолютно. Защото сега работят 6 работници, всеки от които по $2^2/_5$ часа на ден безвъзмездно. Това е$=2^2/_5\times6={}^{72}/_5=14^2/_5$. По-рано само$=12$. Естествено $2^2/_5\times6$ е повече от $2^2/_5\times5$.

[XX—1255*a*] Ако тази нова норма е дадена, капиталът пак има интерес да използва колкото може повече работници при тази норма — отчасти съгласно формулирания при абсолютната принадена стойност закон, че при дадена величина на принадената стойност масата ѝ може да нараства само пропорционално с броя на едновременно заангажираните работници; отчасти защото заедно с броя на едновременно заангажираните работници растат предимствата, които произтичат от комбинирането и разделението на труда.

Разбира се, капиталът има тенденцията да свързва абсолютната с относителната принадена стойност, максималното удължаване на работния ден с максималния брой на едновременно заангажираните работници и заедно с това да намалява необходимото работно време до минимум и затова до минимум да ограничава необходимия брой работници. Заложените тук противоречия се явяват тук като процес, в който противоречивите условия се сменят във времето. Необходима последица от това е *максимално възможното увеличаване на потребителната стойност* на труда — или на производствените отрасли, — така че производството на капитала се стреми, от една страна, към развитие и *по-голяма интензивност на производителната сила*, от друга страна, към *неограничено разнообразие на отраслите на труда*, т. е. към всестранност на съдържанието на производството, като подчинява на последното всички области на природата.

* * *

α) *Преди всичко* тук трябва да се оставят настрана всякакви съображения за печалба. Поставяне на машини на мястото на работници, които са работили или като самостоятелни занаятчии, или в основата на разделение на труда манифактура, може винаги да натъпи, щом с това се намалява *цената на стоката*, а това става вина

ги, щом *стойностната част,* която се пренася върху отделната стока като изхабяване на машините, е *по-малка* от стойността, която е била добавяна от заместения чрез машините труд. Защото, тъй като машината замества труд, от само себе си се разбира, че на отделната стока се пада по-малко жив труд или че по-малко количество жив труд произвежда същата или по-голяма маса стоки от преди. Така че при тези обстоятелства цената на отделната стока спада, тъй като е= на стойността на изхабените за нея машини+ стойността на добавения труд, която е толкова по-малка, колкото по-голямо е количеството потребителни стойности, произведени от дадено количество жив труд. Тук няма нужда да говорим за стойността на суровия материал, тъй като тя е постоянна за двата вида производство, стария и новия. И в двата вида суровината влиза с дадена стойност.

Но съвкупната стойност на по-евтино произведените стоки не е по-голяма от съвкупната стойност на по-скъпо произведените стоки. С други думи, ако същото работно време (опредметен+жив труд) произвежда двойно повече стоки от преди, това двойно количество стоки има сега само толкова стойност, колкото преди е имало половината количество. Постигнатото чрез машините поевтиняване на стоката само по себе си не създава принадена стойност. Както и преди, принадената стойност си остава=на остатъка принаден труд над необходимия. Но тъй като — в резултат на машините — се е намалил *броят* на работниците, които един капитал от дадена величина привежда в движение, намалило се е и съвкупното количество на привеждания от него в движение жив труд. Следователно, за да остане същата принадена стойност, тя трябва относително да нарасне, т. е. от по-малкото съвкупно количество труд трябва по-голяма част от преди да образува принадена стойност, или — което е същото — по-малкият брой работници трябва да дава същото количество принаден труд, което преди е давал по-големият брой. Тогава принадената стойност би си останала *същата,* но въпреки това тя би нараснала относително, тъй като би спаднала работната заплата, а оттук и променливият капитал. Защото обстоятелството, че по-голяма част от по-малкото съвкупно количество труд образува принаден труд, не означава нищо друго освен че необходимият труд — трудът, необходим за възпроизвеждане на работоспособността — се намалява. Също и работната заплата. Въпреки това *относително* покачване на принадената стойност и спадане на работната заплата капиталистът не би си сложил в джоба повече принадена стойност, отколкото преди, защото нормата на принадената стойност се е покачила само в същата пропорция, в която е спаднал броят на работниците, така че масата на принадената стойност, равна на произведението на броя на работниците по нормата на принадената стойност, си е останала *същата.*

Следователно за да може приложението на машини да донесе на капиталиста повече принадена стойност за даден капитал, би трябвало принадената стойност да нарасне абсолютно, т. е. намаленият брой работници да дава не само толкова, а повече принаден труд, отколкото по-рано е давал по-големият брой.

Но (независимо от това, че квалифицираният труд се свежда до прост труд) работната заплата спада само доколкото произвежданите с машините по-евтини стоки влизат в потреблението на работника и с това се поевтинява възпроизвеждането на работоспособността, така че намалява стойността на работоспособността и затова се изразява в работна заплата от по-малка стойност.

[XX—1256] Първо, сега е ясно, че *това* намаляване на работната заплата в резултат на машините не става едновременно с въвеждането им, а едва постепенно; обаче щом произвежданите с машини стоки навсякъде спаднат по стойност, принадената стойност се покачва не само в отрасъла, в който те са въведени, а във *всички* отрасли на производството, тъй като общо е спаднала стойността на работоспособността. Принадената стойност се покачва дори повече в отраслите, където не са въведени машините, защото те използват същия брой работници, както и преди, но плащат за тях по-малко. Следователно това не може да бъде мотив за отрасъла на производството, който въвежда машините.

Второ, в отделен отрасъл на производството машините поевтиняват само неговия специален продукт, а той влиза в стойността на работоспособността, т. е. в потреблението на работника, само като отделно перо и намалява тази стойност само в съответния дял, в който продуктът представлява елемент на средствата за живот на работниците. Следователно произтичащото от това обезценяване на работоспособността — или произтичащата от това принадена стойност — не е пропорционално на степента, в която машините са повишили производителната сила на труда или са намалили броя на работниците, необходими за произвеждане на определено количество потребителни стойности.

Трето, ясно е обаче, че принаденият труд, който в резултат на въвеждането на машините — следователно в отраслите на производството, в които са въведени машините — се дава от по-малък брой работници, може да нараства абсолютно само до известен предел или дори може да е равен на принадения труд, който се давал от по-големия брой работници преди въвеждането на машините. Например ако работният ден=12 часа и ако машината замества 24 работници с двама, и ако принаденият труд е бил по-рано 1 час, тогава масата на принадения труд от 24-те работници= 24 часа, т. е. 2 работни дни, следователно толкова, колкото дават двамата работници — общо не-

обходим+принаден труд. В колкото по-голяма степен машините намаляват броя на работниците, които даден капитал привежда в движение, толкова по-невъзможно става останалият брой работници да дава по-голяма или същата маса принаден труд като изместените, колкото и да нараства *относителното* принадено работно време, което те работят.

Но *стойността* на една стока се определя от *работното време, необходимо* за изработването ѝ при всеобщите производствени условия. Капиталистите, които първи въвеждат машини в отделни производствени отрасли, произвеждат стоката за по-кратко работно време, отколкото е *обществено необходимото*. Ето защо *индивидуалната* стойност на тяхната стока е *по-ниска* от обществената ѝ стойност. Следователно, докато машините не са обхванали общо отрасъла на производството, тези капиталисти, които първи са приложили машините, имат възможност да продават стоката си *над* индивидуалната ѝ стойност дори когато я продават *под обществената стойност*. С други думи, дотолкова трудът на техните работници се явява като стоящ над средния труд, като по-висш труд, поради което неговият продукт има по-висока стойност. И по такъв начин за капиталиста, който въвежда машини, по-малък брой работници произвежда по-голяма принадена стойност, отколкото е произвеждал по-големият брой.

Да приемем, че двама работници са заместили 12. Тези двама работници произвеждат толкова, колкото 12-те. Нека всеки от тези 12 да са работили по 1 час принадено време, следователно общо — 12 часа. Ако сега капиталистът продава своя продукт за 24 часа, за старото съвкупно работно време (от които 22 часа необходим труд и 2 часа принаден труд)+10 часа съвкупния принаден труд на 10-те изместени, то стойностният дял на суровия материал в продукта си остава същият. Нека годишното изхабяване на машините, което влиза в продукта (за което при сравняването е приспаднато изхабяването на старите занаятчийски оръдия) да е=$^{1}/_{10}$ от машините, които са изместили 10-те работници.[147] Стойността на предишните продукти възлизаше на 12×12 часа=144 часа+ суровия материал+изхабяването на старите занаятчийски оръдия. Стойността на произведените с машини продукти=24 часа+суровия материал+10 часа+$^{120}/_{10}$, което [без стойността на суровия материал]=46 часа. Следователно цената на отделната стока е много спаднала. В двата случая можем да не включваме суровия материал. И така, от 12-те часа той изкарва 12 часа принадена стойност.[148] С други думи, всеки от двамата работника му дава толкова принадена стойност, колкото преди му даваха 6 работници. Все едно като да е намалил необходимото работно време на 6 часа и със *стойността* на продукта на половината от работния ден да купува целия работен ден.

От друга страна, не подлежи на съмнение, че от намалението (в резултат на въвеждането на машините) на броя на работниците, привеждани в движение от даден капитал, и от намалението на един от факторите, които конституират принадената стойност, отчасти произтича характерната именно за механичната фабрика тенденция да се удължава абсолютното работно време, т. е. да се заставят двамата работника да работят например 16 или 17 часа, ако преди са работили само 12. Поради характера на машинното производство тази тенденция получава всевъзможни облекчения и освен изтъкнатия мотив тя води със себе си още нови мотиви (свързани с печалбата и определяни от отношението на променливия към постоянния капитал), които предстои да бъдат разгледани по-късно.

[XX—1257] Щом машините са въведени навсякъде в отрасъла, следователно щом изчезне разликата между индивидуалиата и обществената стойност на произвежданите от тях стоки, естествено нараства тази тенденция да се увеличава намалената поради намаляването на броя на работниците маса на принадената стойност чрез *абсолютно удължаване* на работния ден и по такъв начин да се увеличи абсолютната маса труд, изтръгвана от този намален брой работници.

Щом били положени граници на тази тенденция и бил определен нормалният работен ден, възникнала тенденцията да се увеличава *интензивността* на труда и да се използва този по-интензивен труд като стоящ над простия труд. Това беше разгледано по-рано.

Доколкото машините предизвикват пряко намаление на работната заплата на заангажираните от самите тях работници — например поради това, че търсенето от страна на изхвърлените от работа смъква работната заплата на заангажираните, — разглеждането на този случай е извън нашата задача и спада към учението за работната заплата. Тук в нашето изследване изхождаме от това, че се заплаща *стойността на работоспособността*, че следователно работната заплата се намалява само чрез обезценяване на тази работоспособност, или, което е същото, чрез поевтиняване на средствата за живот, влизащи в потреблението на работниците. Напротив, тук става дума не за намаляване на *стойността* на средната работна заплата, а за намаляване на заплатата под предишното ѝ средно равнище (изразено качествено, в потребителни стойности), за намаляване на самото средно равнище, т. е. за спадане на цената на труда под неговата стойност.

Но, разбира се, тук спада следното:

Първо. Обстоятелството, че в резултат на пряката експлоатация на труда на жените и децата, които трябва сами да си изкарат заплатата, поради което капиталът получава по-голяма маса труд от цялото

семейство — *първо,* расте *съвкупната маса експлоатируем труд,* която дадено население предлага на капитала, следователно расте и масата на принадената стойност, която може да се изкара от това работническо население; *второ,* обезценява се работоспособността на *възрастния* работник. По-рано работната му заплата трябваше да стига, за да се издържа той и семейството му. Жената работеше в къщи, не за капиталиста, а децата започваха едва в по-късна възраст сами да изкарват еквивалента на своето потребление. Работната заплата на възрастния баща на семейство трябваше да стига не само за да ги изхранва *без труд* от тяхна страна, но и за разходите по развитието на тяхната работоспособност, които чрез машините се свеждат почти до нула.

Напротив, сега жените и децата не само възпроизвеждат еквивалента на потреблението си, но дават едновременно и принадена стойност. По такъв начин цялото семейство трябва да дава по-голяма маса труд — необходим+принаден труд, — да дава повече принадена стойност, за да изкара за цялото семейство същата *средна работна заплата.*

Второ. Доколкото на мястото на сръчния самостоятелен занаятчия и на мястото на развилата се чрез разделението на труда специализация машините полагат нивелиран прост труд, диференциран най-вече по разлики във възрастта и пола, те свеждат всяка работоспособност до *проста* работоспособност и всеки труд до прост труд, с което се обезценява съвкупната маса на работоспособността.

Всичко това се отнася до заангажираните от машините работници. По-късно ще се върнем на работниците, които трябва да конкурират с новите машинни работници или с работещите на усъвършенствувани машини.

β) Сега предстои да изследваме още два въпроса. *Първо,* доколко въздействията на машините се различават от въздействията на разделението на труда и простата кооперация и, *второ,* какви са въздействията на машините върху изхвърлените, изместените от тях.

Характерното за всички обществени форми и комбинации на труда, които се развиват в рамките на капиталистическото производство, е, че те скъсяват необходимото за произвеждането на стоката време, че следователно намаляват и масата на работниците, нужни за произвеждане на определено количество стока (а също и *принадена стойност).* Впрочем само при *машинното* производство и при *механичната фабрика,* основана на приложението на новата развита система от машини, съществува *заместване на работници* от част от постоянния капитал (от онази част от продукта на труда, която отново става средства на труда) и изобщо *превръщането на известен брой работници в излишни* изпъква като *изрична и съзнателна тенден-*

ция и като *тенденция, действуваща* в голям *мащаб.* Тук миналият труд се явява като средство за заместване на жив труд или за намаляване броя на работниците. Това намаление на човешкия труд се явява тук като *капиталистическа спекулация,* като средство за увеличаване на принадената стойност.

(Фактически това може да стане само доколкото произведените от машините стоки влизат в потреблението на работника като средства за живот, т. е. доколкото представляват елементи за възпроизводството на работоспособността. Впрочем доколкото *индивидуалната стойност* на произведените с машини стоки отначало, преди всеобщото въвеждане на машините, [XX—1258] се различава от обществената им стойност и отделният капиталист прибира в джоба си част от тази разлика, *всеобщата* тенденция на капиталистическото производство е да замества човешки труд с машини във всички отрасли.)

И едва при *машинното* производство работникът се опълчва непосредствено против развитата от капитала производителна сила като принцип антагонистичен по отношение на самия него, на живия труд. *Разрушаването на машините* и изобщо опълчването на работниците против въвеждането на машините е първото обявяване на война против развитите от капиталистическото производство начин на производство и средства за производство. Подобно нещо не се среща при простата кооперация и разделението на труда. Напротив, разделението на труда в рамките на манифактурата възпроизвежда по известен начин разделението на труда между различни занаяти. Единственото противопоставяне, което срещаме тук от страна на цеха и на средновековната организация на труда, е забраната отделен майстор да използва *повече от определен максимум работници,* а онзи, който е само *търговец,* без да е майстор — изобщо да използва работници. Това противопоставяне е *инстинктивно* насочено против общата основа, на която единствено може да се извърши преходът от занаятчийския към капиталистическия начин на производство, а именно чрез коопериране на много работници под ръководството на *един* майстор, както и против *масовото производство,* при все че тук все още не биха могли да се осъзнаят обществените сили на труда, които масовото производство развива, и обезценяването или дори заместването на жив труд с продукта на минал труд.

Разделението на труда и простата кооперация никога не почиват *непосредствено* върху заместване на труд или създаване на излишни работници, тъй като основата им е, от една страна, конгломерация на работници и, от друга страна, образуване на жива машина или система от машини с тези конгломерирани работници. Наистина с това се създава *относително* излишен труд. Например ако една основана на разделение на труда манифактура, в която работят 30 работници,

произвежда x пъти повече катинари, отколкото биха могли да произведат 30 самостоятелни шлосери, то не само се изместват самостоятелните шлосери, където влязат в конкуренция с манифактурата, но и нарастването на производството на катинари не предполага като порано пропорционално нарастване на шлосерите. Това се явява поскоро като превръщане на цеховите майстори и калфите им в капиталисти и наемни работници, отколкото като изместване на самите наемни работници чрез прилагане на капитал и наука. Тази последна форма се среща по-рядко, защото манифактурите, доколкото възникват *преди* изобретяването на машините, се срещат само *спорадично*, не обхващат всички отрасли и при това съвпадат със започването на развитието на промишления труд в голям мащаб и с основаните на това потребности. По-късните манифактури, които вървят ръка за ръка с машините, ги предполагат дори когато все още могат да ги прилагат само частично. Те имат за предпоставка излишното население, образувано и постоянно подновявано от машинното производство.

Ето защо А. Смит все още можел да разглежда разделението на труда в манифактурата и увеличаването на броя на работниците като идентични изрази (вж. съответното място[149]).

Тук главната форма винаги си остава — че *относително* се намалява *броят на работниците*, нужни за произвеждане на определено количество стока или че *същият брой* произвежда *повече* (следователно относително спада и търсенето на труд за разширяване на производството), но че същевременно трябва да се използват *повече работници*, за да се предизвика това *относително* повишаване на производителна сила. Като осезаема, видима форма тук се явява *относителното намаляване на необходимото* работно време, но не *абсолютното* намаляване на *прилагания труд*, тъй като тук винаги си остава основа живият работник и *броят на едновременно заангажираните работници*. Още повече че това възникване на манифактурата става по време, когато внезапно колосално се разширяват потребностите, масата иа постъпващите в размяната стоки и външният пазар (фактически *относителен световен пазар)*. Ето защо срещаме манифактурата в борба само със занаятчийското производство, а съвсем не със самия *наемен* труд, който (като градски) едва с този начин на производство получава широко разпространение.

Необходимото работно време се изменя, но само в резултат на това, че нараства броят на едновременно заангажираните работници и че изобщо промишленият труд като наемен труд се отделя от занаятчийското и селско-патриархалното производство. Но това развитие на производителната сила тук винаги почива на работника и на усъвършенствуването на специфичната му сръчност. Наистина друго е в

развиващото се едновременно с манифактурата *земеделие в голям мащаб.* Последното от самото начало въздействува като машинното производство, но фактически само защото тук, както при превръщането на орна земя в пасища, така и при използването на по-добри оръдия и *коне, минал труд* се явява (също както при машините) като средство за заместване и намаляване на *жив* труд.

[XX—1259] *Напротив, машините:*

Естествено, там, където на основата на машини се създават *нови производствени отрасли,* не може да става дума за заместване на работници с машини. Но този случай настъпва изобщо едва когато машината вече се е разгърнала, в по-напреднал период на основания на машини начин на производство, но заради това винаги само в нищожно малък мащаб в сравнение било със стоките, при които човешки труд се измества от машини, било със стоки, които заместват стоки, които по-рано са били произвеждани само с ръчен труд.

Първото е винаги *приложението на машини* в отрасли, където по-рано производството е било занаятчийско или манифактурно. С това машината се явява като произтичаща от капиталистическия начин на производство *революция* в начина на производство изобщо. Щом бъде основана *механичната фабрика,* цел стават постоянните *усъвършенствувания на машините,* които усъвършенствувания или подчиняват на системата от машини звена, които дотогава не са ѝ били подчинени, или намаляват броя на заангажираните работници, или поставят женски и детски труд на мястото на възрастни работници, или най-после в по-голям мащаб, отколкото при маифактурата (и затова то непосредствено се усеща от работниците), увеличават производителната сила на същия брой работници и затова *относително* намаляват броя на работниците, нужен за произвеждане на определена маса стоки.

Формулата при машините не е да се намалява относително *отделният работен ден* — необходимата му част, а да се намалява броят на работниците, т. е. да се скъсява съвкупният работен ден, съставен от много едновременни работни дни — необходимата му част; с други думи, да се изхвърли, заличи определен брой работници като излишни за произвеждането на принаден труд, независимо от унищожаването на развилата се вследствие на разделението на труда специализация и следващото от това обезценяване на работоспособността. Миналият труд и общественатa комбинация на труда тук съзнателно се третират като средство, за да се превръща жив труд в излишен. При другата форма необходимото работно време е основата, върху която се развива принаденият труд. Напротив, тук се прави сметка как може да се получи определено количество принаден труд чрез притежаването на определено количество необходим труд.

Противоположността между капитала и наемния труд се развива тук до пълно противоречие, тъй като капиталът се явява като средство не само за обезценяване на живата работоспособност, а и за превръщането ѝ в излишна; за определени процеси съвсем, а като цяло — *да я свежда до най-малкия брой.* Тук необходимият труд пряко се полага като излишно свръхнаселение, доколкото не е нужен, за да дава принаден труд.

По-рано[150] вече беше показано как с това капиталът фактически — против волята си — намалява масата принаден труд, която определен капитал може да произведе*. И оттук пак произтича противоположната тенденция да се кара сравнително малкият брой работници, действително заети при машините, да изработват *по възможност повече абсолютен принаден труд,* т. е. да се увеличава абсолютният работен ден.

Ето защо икономистите от периода на големия промишлен преврат се обявяват и против господствуващия още в манифактурния период предразсъдък, че било в интерес на държавата — т. е. тук на класата на капиталистите — да заангажирва колкото е възможно по-голям *брой работници.* Напротив, тук се явява като задача максимално да се намалява броят на работниците, нужен за произвеждане на принаден труд и да се създава излишно население.

γ) За работника тук става въпрос не само за унищожаване на неговата специалност и за обезценяване на неговата работоспособност, а за унищожаване у постоянно колебаеща се част от работниците на единствената им стока — работоспособността, която машините полагат като излишна, било защото част от труда изцяло се пада на машината, било защото обслужващият машините брой на работниците твърде много се намалява, а конкуриращите с машините ра-

---

* [XX—1241a][151] Капиталът (*C*) първоначално$=c$ (постоянен капитал) $+v$ (променлив капитал).

Продуктът *P*, или *C'*, т. е. реализираният капитал (защото капиталът се реализира само като се полага като нарастваща стойност, като първоначална стойност плюс принадена стойност)$=$постоянния капитал, променливия капитал$+$принадената стойност, равна на *x*.

Ето защо имаме следните уравнения:

1) $C=c+v$.

2) C', или $P=c+(v+x)$.

Ако в това второ уравнение приемем, че $x=0$, то C', или $P=c+v=C$. Това означава, че в дадения случай стойността на продукта не се отличава от стойността на първоначалния капитал, така че капиталът не се е реализирал като капитал.

Ако имаме уравнението $y=f(x)$, където *f* е функция от *x*, и ако *x* се превръща в $x+h$, то от $y=f(x)$ се получава $Y=f(x+h)$.

«Очевидно е, че ако при $Y=f(x+h)$ *h* стане равно на нула, то *Y* се превръща в *y*» (*Francoeur.* Calcul Différentiel).[152] [XX—1241a]

ботници, работещи по предишния начин на производство, се разоряват. Индивидуално *необходимото за тях работно време* за произвеждане на стоката не е вече обществено необходимото. Техният труд от 16—18 часа създава вече само толкова [XX—1260] стойност, колкото с машините се създава за 6 или 8 часа. Чрез удължаване на работното време отвъд всякакви нормални граници и чрез едновременното му по-лошо заплащане — тъй като стойността се регулира от стойността на стоките, произведени с машини — те тогава влизат в борба с машините, докато в края на краищата пропадат. (Вж. в добавъчната тетрадка примера с *тъкачите.*[153])

Докато, от една страна, машините имат тенденцията *постоянно да изхвърлят работници,* било от самата механична фабрика, било от занаятчийските предприятия, от друга страна, те имат тенденцията постоянно да *привличат* работници, тъй като при дадено определено стъпало от развитието на производителната сила *принадената стойност* може да бъде увеличавана само чрез увеличаване на едновременно заангажираните работници. Това привличане и отблъскване е характерното, следователно характерно е постоянното *колебание в съществуването на работника.*

Освен това в *стачките* се вижда, че машините се прилагат и изобретяват, за да ги противопоставят на исканията на живия труд и служат като средство за потъпкването и пречупването му. (Вж. *Рикардо* за постоянната противоположност между машините и живия труд.[154])

Следователно едва тук се стига до отчуждението, в което изпадат обективните условия на труда — миналия труд — по отношение на живия труд като пряка противоположност, така че миналият труд, включително общите обществени сили на труда, природните сили и науката, се явяват направо като оръжия, отчасти за да изхвърлят работника на улицата, да го полагат като *излишен субект*, отчасти за да прекършат неговата специалност и основаващите се на нея претенции, отчасти за да го подчинят на завършено организирания във фабриката деспотизъм и на военната дисциплина на капитала.

Ето защо в тази форма произтичащите от *обществената производителна сила* на труда и положените от самия труд *обществени условия* на труда се явяват най-решително не само като чужди на работника, принадлежащи на *капитала* сили, а като сили, насочени враждебно и победно против отделния работник в интерес на капиталиста. Едновременно видяхме как капиталистическият начин на производство не само формално изменя, а преобразува всички обществени и технологични условия на трудовия процес; и как тук вече капиталът се явява не само като *непринадлежащи* на работника материални условия на труда — суровини и средства на труда, — а се явява като

въплъщение на противостоящите на отделния работник *обществени сили и форми* на неговия съвместен труд.

Тук и миналият труд — в автомата и привежданите от него в движение машини — се явява като привидно самостоятелен и независим от [живия] труд, като подчиняващ го вместо да му е подчинен, като железния човек срещу човека от плът и кръв. Подчиняването на труда на работника от капитала — всмукването на неговия труд от капитала, — заложено в понятието капиталистическо производство, се явява тук като технологичен факт. *Крайъгълният камък* е готов. Мъртвият труд е надарен с движение, а живият съществува вече само като един от съзнателните му органи. Тук *живата взаимовръзка* на цялата фабрика вече не е заложена в кооперацията, а системата от машини образува движеното от първичния двигател и обхващащото цялата фабрика единство, на което след това е подчинена живата фабрика, доколкото се състои от работници. По такъв начин тяхното *единство* е придобило осезателно независима от тях и самостоятелна по отношение на тях форма.

Сега остава още да се приведат отчасти съответните места от Юър и т. н., отчасти нещо за науката и природните сили.

Основаната на система от машини фабрика постоянно отблъсква работници като *необходими* и отново привлича отблъснатите за положени от самата машина функция. Например, ако от 50 работници са били отблъснати 40, съвсем нищо не пречи сега, на основата на новото стъпало на производство, пак да бъдат привлечени 40 работници. Обаче подробностите по този въпрос се отнасят до съотношенията между променливия и постоянния капитал, които тук не подлежат на разглеждане. Странният страх на икономистите да докажат, че *в края на краищата* почиващата на приложение на машини едра промишленост все отново поглъща излишното население, е комичен. Най-напред трябва да бъде доказано, че машините са добри, защото спестяват труд, а след това, че пак са добри, защото не го спестяват, а ръчният труд, който те заместват на единия пункт, става пак необходим на друг пункт. [XX—1261] За утеха на работниците буржоазната политическа икономия се позовава по-специално на спомагателните работи, които не се изпълняват от машините, но стават необходими в резултат на прилагането на машините. Утехата се състои следователно в това, че машините само привидно премахват тежкия труд, а фактически наред със старите само се създават нови форми на този труд. С други думи, доколкото става дума за работниците, заангажирани в самата механична фабрика, утехата се състои в това, че въпреки машините — и въпреки увеличеното в резултат на прилагането на машините натоварване на отделния работник — броят на обречените на този тежък труд се увеличава. Впрочем тук не му е мястото да раз-

глеждаме по-подробно този въпрос, тъй като той предполага изследвания върху действителното движение на капитала, които тук още не са възможни. Обаче приведените от мен по-горе примери могат да илюстрират, че машините могат да въздействуват в двете насоки. Също така тук не е нужно да се излага по-подробно как в земеделието трябва да преобладава тенденцията на машините да превръщат населението в излишно не само временно, но и абсолютно.

Заедно с машината — и с основаната на нея механична фабрика — господството на миналия труд над живия става не само социална истина, изразена в отношението между капиталиста и работника, но и, така да се каже, *технологична* истина.

Би могло да се запита как изобщо е възможно приложението на машините — независимо от освобождаването на капитал и труд — да позволява непосредствено нов и увеличен труд, щом като целият труд от начало до края, както извършваният непосредствено от машината, така и предполаганият от нея труд, трябва да бъде по-малко от масата труд, съдържаща се в стоките, произведени по-рано без машини. Но въпреки че например количеството труд, което се съдържа в един аршин машинно платно, е по-малко, отколкото онова в аршина платно, произведено без машини, от това съвсем не следва, че ако сега с машини се произвеждат 1000 аршина там, където по-рано се е произвеждал един, трудът — отглеждане на лена, транспорт и всякакви междинни работи — не нараства. Увеличението му се отнася не до съдържащото се в *един* аршин количество труд, а до — независимо от самото тъкане — по-голямото количество предварителни работи, които 1000 аршина (за разлика от един) изискват, било в подготовката, било в обръщението (транспортиране). Вследствие на машинния труд всеки аршин би си останал по-евтин, при все че хиляда аршина биха привели в движение хиляда пъти повече страничен труд, отколкото по-рано един аршин.

Масовото производство — кооперация в голям мащаб с приложение на машини — подчинява най-напред в голям мащаб природните сили — вятър, вода, пара, електричество — на непосредствения производствен процес, превръща ги във *фактори на обществения труд*. (В земеделието, в предкапиталистическите му форми, човешкият труд се явява по-скоро само като помощник на природния процес, който той не контролира.) Тези природни сили като такива не костват нищо. Те не са продукт на човешки труд. Но *присвояването* им става само посредством машините, които костват, сами са продукт на минал труд. Ето защо те се присвояват като фактори на трудовия процес само чрез машините и от притежателите на машините.

Тъй като тези природни фактори не костват нищо, те влизат в трудовия процес, без да влизат в процеса на нарастване на стойно-

стта. Те правят труда по-производителен, без да повишават *стойността на продукта,* без да добавят нещо към стойността на стоките. Напротив, те *намаляват* [стойността на] отделната стока, като увеличават *масата* на произвежданите *за същото работно време* стоки, т. е. като намаляват *стойността* на всяка съответна част от тази маса. Доколкото тези стоки влизат във възпроизводствения процес на работоспособността, с това се намалява стойността на работоспособността, т. е. скъсява се необходимото за възпроизвеждане на работната заплата работно време и се удължава принаденият труд. Следователно дотолкова самите природни сили се присвояват от капитала не с това, че повишават стойността на стоките, а с това, че я намаляват, че влизат в трудовия процес, без да влизат в процеса на нарастване на стойността. Приложение на тези природни сили в голям мащаб е възможно само където машините се прилагат в голям мащаб, следователно и където се прилагат отговарящата им конгломерация на работници и кооперация на подчинените на капитала работници.

Приложението на *природните фактори* — в известна степен включването им в капитала — съвпада с развитието на *науката* като самостоятелен фактор на производствения процес. Ако производственият процес става *приложение на науката,* то, напротив, науката става фактор, така да се каже, функция на производствения процес. Всяко откритие става основа за ново изобретение или за нови усъвършенствувани методи на производството. Едва капиталистическият начин на производство впряга природните науки [XX—1262] в служба на непосредствения производствен процес, докато, напротив, развитието на производството дава средството за теоретичното покоряване на природата. Науката получава призванието да бъде средство за производство на богатството, средство за забогатяване.

Едва при този начин на производство възникват практически проблеми, които могат да бъдат решени само научно. Едва сега опитът и наблюденията — и изискванията на самия производствен процес — са стигнали до мащаб, който позволява и прави необходимо приложението на науката. *Експлоатация на науката,* на теоретичния прогрес на човечеството. Капиталът не създава науката, но я експлоатира, включва я в производствения процес. С това едновременно става *отделяне на науката* като *приложена* към производството *наука* от *непосредствения труд,* докато на предишните стъпала на производството ограниченият обем знания и опит е непосредствено свързан със самия труд, не се развива като отделена от него, самостоятелна сила и затова като цяло никога не излиза отвъд традиционно използваното и само твърде бавно и в подробности разширяваното събрание

от рецепти. (Емпирично овладяване на тайните на всеки занаят.) Ръката и главата не били отделени.

Г-н *Хауел* (един от фабричните инспектори) в «Reports of the Inspectors of Factories for the half year ending 31st October 1856», стр. 53—54 казва:

«Съгласно най-добрия авторитет в тази материя очевидно ***фабричният труд е разновидност от тежкия труд,*** който изисква малко развитие на умствените способности»,

и той привежда следните изказвания на самите *господари:*

«Фабричните работници да не забравят, че в действителност техният труд представлява много ниска категория квалифициран труд; че никой друг труд не се усвоява по-лесно и като се има предвид качеството му, не се заплаща по-добре; че с никой друг труд не може да се разполага толкова бързо и в такова изобилие чрез кратко обучаване дори и на най-малко умелите хора.» ***«Машините на господаря фактически играят много по-важна роля в производството, отколкото трудът и майсторството на работниците,*** на което всеки обикновен черноработник може да се научи за 6 месеца» («The Master Spinners and Manufacturers Defence Fund. Report of the Committee appointed for the Receipt and Apportionment of this Fund, to the Central Association of Master Spinners and Manufacturers», Manchester, 1854, стр. 17, 19).

(Относно думата *фабрика* в разяснителната точка на фабричния закон от 1844 г. (приет през 7-мата година от царуването на Виктория, гл. 15, т. 73) се казва:

«Под думата *фабрика*. . . трябва да се разбират всички сгради и помещения. . . в които или в двора на които пàра, вода или всяка друга механична сила може да бъде използвана за привеждане в движение или в действие на машини, използвани за предварително очистване, за обработване или завършване, или за всеки процес, свързан с обработката на памук и т. н.»

Обстоятелството, че тук за *обект* са взети памук, вълна, косми, коприна, лен, коноп, юта или кълчища, е естествено местно и т. н. и не е свързано със същността на фабриката.)

Както машините са наречени тук «машините на господаря, а функциите им — ***негови*** функции в ***производствения процес*** (в «производството»), точно така стои работата с *науката,* въплътена в тези машини или в методите на производството, в химическите процеси и т. н. Науката се явява като *чужда, враждебна* на труда и *господстваща* над него *сила,* а приложението ѝ — от една страна, концентрация, от друга страна, развитие в наука на емпирично възприетите от традицията знания, наблюдения, занаятчийски секрети (за анализ на производствения процес) като приложение на природните науки в материалния производствен процес, — приложението ѝ също така почива на отделянето на духовните потенции на процеса от знанията,

сведенията и умението на отделния работник, както концентрацията и развитието на условията на производството и превръщането им в капитал почиват на лишаването, отделянето на работника от тези условия. Нещо повече, работата във фабриката оставя на работника само знанието на няколко манипулации; ето защо с работата във фабриката се премахват законите за чиракуването, а борбата на държавата и т. нар. фабричните деца поне да научат да пишат и четат показва как това приложение на науката в производствения процес съвпада с потъпкването на всяко духовно развитие в хода на този процес. Наистина образува се малка категория по-издигнати работници, но това не може да се сравнява с масата «лишени от знания» работници.

[XX—1263] От друга страна, също така ясни са две обстоятелства:

Развитието на самите природни науки {а те образуват основата на всяко знание}, както и всяко знание относно производствения процес, от своя страна се развива на основата на капиталистическото производство, което до голяма степен тепърва им създава материалните средства за изследване, наблюдение и експериментиране. Хората на науката — доколкото тези науки се използват от капитала като средство за забогатяване и с това само стават средство за забогатяване на онези, които ги развиват — си конкурират за намираие на *практическо приложение* на тези науки. От друга страна, *изобретяването* става отделна професия. Ето защо с капиталистическото производство за пръв път *научният фактор* съзнателно и широко се развива, прилага и извиква на живот в мащаб, за който предишни епохи не са и помисляли.

«Това изобретение» (на железния човек[155]) «идва в подкрепа вече на изложената от нас доктрина, че когато *капиталът впрегне науката да му служи, бунтовната ръка на труда винаги се научава да бъде покорна»* (*Ure.* Philosophie des Manufactures. Tome II. Paris, 1836, стр. 140).

Бива си го как същият този Юър, който тук ни казва, че науката в служба на капитала поробва бунтовната ръка на труда — както съгласно изложението му показват именно предизвиканите от стачките изобретения, — извиква на работника:

«Колко по-различна би била съдбата му, ако той мирно би следвал прогреса на усъвършенствуването, предназначено от провидението да го освободи от *животинските функции* на грубата работа и да даде на умствените му способности простора за мисли върху безсмъртните му интереси» (пак там, стр. 143).

Същият Юър, който тук направо ни заявява, че впрегнатата в служба на капитала наука поробва труда за капитала, казва:

«Благодеянията, които физико-механичната наука разпространи върху обществото, и средствата, които тя все още има в запас, за подобряване участта на човешкия род, привлякоха твърде малко вниманието, докато, от друга страна, *обвиняват* тази наука, че се поставяла на разположение на амбицията на богати капиталисти, че служела като оръдие за потискане на бедната класа и изисквала от работника прекомерна бързина в труда» (пак там, стр. 10).

{Тъй като измежду официалните лица фактически *Юър* най-правилно е изразил духа на фабричната система и изобщо на съвременната промишленост, ще съпоставим тук накратко по-ранните му противоречия.

«Тази категория работници, които — макар и да работят във фабриките — не са, истински казано, фабрични работници, тъй като са независими от автоматичния механизъм, са главният източник на суровото осъждане, отправено против памучните и други фабрики» (пак там, стр. 13).

Като че ли тези помагачи на същинските машинни работници не са необходим плод на системата.

«Слабостта на човешката природа е такава, че колкото по-сръчен е работникът, толкова по-своеволен и непослушен става, следователно става по-малко пригоден за механична система, на чиято цялост капризните му причуди могат да нанесат значителна вреда. Следователно за съвременния фабрикант *най-важното* е, че като *съчетава науката с капиталите си,* да свежда задачата на работниците си до проявяване на *бдителността и сръчността си,* качества, които могат бързо да се усъвършенствуват на младини, *когато се фиксират на един единствен обект»* (пак там, стр. 30).

«*Така*, това стеснение на възможностите, тази ограниченост на идеите, това състояние на скованост на тялото, които моралистите не без основание приписват на *разделението на труда, не могат* при обикновени условия да съществуват при равномерно разпределяне на труда» (пак там, стр. 33).

«*Постоянната цел и тенденция на всяко усъвършенствуване на механизма* е фактически да се мине съвсем без *човешки труд* или *да му се намали цената,* като *се замени трудът на възрастните работници с труда на жени и деца* или *трудът на сръчните занаятчии с труда на неквалифицирани работници»* (пак там, стр. 34).

«И така принципът на автоматичната система е да се замени [XX—1264] *ръчният труд с механичното изкуство* и да се замени разделението на труда между занаятчиите с разчленяване на производствения процес на съставните му елементи» (пак там, стр. 29—30).

«Съгласно системата на степенуване на труда трябва да се чиракува няколко години, преди окото и ръката да станат достатъчно ловки за извършване на известни механични похвати; но при системата, която разлага производствения процес, като го свежда до съставните му елементи, и подчинява всичките му части на действието на автоматичната машина, може да се възложат същите тези елементарни операции на човек с обикновени способности, след като бъде подложен на кратко изпитание. При екстрени случаи той може дори да бъде преместен от една машина на друга по волята на управителя на предприятието» (пак там, стр. 32).

А след като ни е казал, че постоянната цел на машините е обезценяването на труда и изместването на ловкия труд от простия {тъй

като сега умението се пренася в машината и на мястото на познанията на отделните работници идва *приложението на механичното изкуство*}, Юър сред предимствата на машините изтъква, че

«те *заместват* един труд почти без изкуство с труд, който придобива голямо съвършенство» (пак там, стр. 45—46).[156]

На същото място се казва:

«Те позволяват на работника да извърши по-голяма по обем работа, отколкото преди, като *времето*» {т. е. не времето, което работникът трябва да работи, а времето за извършване на по-голяма по обем работа}, *«трудът»* {това е погрешно, тъй като с увеличената скорост на машините трудът става по-интензивен} «и качеството на продукта си остават все същите» (пак там, стр. 45).

Машините налагат на работника *непрекъснатост на труда:*

«Освен това той трябва да се откаже от предишната си привилегия да го» (труда) «прекъсва, когато поиска, тъй като това прекъсване би нарушило хода на цялото предприятие» (пак там, том II, стр. 4).

След като *Юър* ни е казал, че тенденцията на машините е да направят труда излишен или да го обезценят, [той продължава]:

«Вместо да роптаят, както са го правили, против преуспяването на *господарите* си и да прибягват до крайни мерки за спиране на развитието му, те би трябвало — от признателност и в собствен интерес — да се радват на успеха, за който са допринесли. . . Без сблъскванията и насилствените прекъсвания, предизвикани от погрешните възгледи на работниците, *промишлената система би се развивала още по-бързо* и по-изгодно за всички заинтересовани страни, отколкото досега» (пак там, стр. 5—6).

И така, със стачките си и т. н. работниците са си навредили сами, защото са попречили на механичната фабрика *да се развива още по-бързо.* От друга страна, той ги упреква, обратно, че със стачките си, с обединенията си и т. н. са предизвикали изобретения и разширения на [фабричната] система, че са *ускорили развитието ѝ* и с това са си навредили сами. (По-горе той казва, че работникът трябвало да се откаже «от привилегията да прекъсва работата си». Сега обявява за лъжа, «че работата в една *фабрика* била *непрекъсната»* (пак там, стр. 49), тъй като смята за труд не трудът по бденето [над машините], а само моментите, в които работникът трябва да оперира с пръстите си.)

«За щастие за населението на промишлените градове на Великобритания *усъвършенствуванията на машините стават постепенно* или поне само постепенно се стига до всеобщото им използване» (пак там, стр. 68).

От една страна, той възхвалява предизвиканите от обединенията и стачките изобретения, че извънредно много са развили [фабрична-

та] система, производителната сила, и едновременно са я усъвършенствували. Например за *железния човек* [той пише, че бил]

«творение, предназначено да *възстанови реда сред трудещите се класи* и да *поддържа* за Великобритания *господството* на памучната промишленост» (пак там, стр. 138).

Така например за машините, които се използват във фабриките за импримирани басми (за импримиране на цветни шарки и т. н.):

«Най-сетне капиталистите се стремели да се освободят от това непоносимо робство, *като си помагали със средствата на науката,* и скоро били *възстановени в законните си права, в правата на главата над другите части на тялото*» (пак там, стр. 141).

(Липсата на глава и воля у работниците, съществуването им само като *членове* на фабричното тяло е *законното право* на капитала, който само поради това съществува като *глава.)*

Юър подробно разяснява, че с бунтовете си работниците са «ускорили» развитието на [фабричната] система и с това са се разорили сами.

«Подобни обрати показват [XX—1265] човешкото заслепление в най-презрителния му вид, във вида на човек, който *става собствения си палач.* Колко по-различна би била съдбата му, ако мирно следваше прогреса на усъвършенствуването» (пак там, стр. 142—143).

Юър доказва по същия начин, че науката, *впрегната от капитала,* не се използва за потискане на «потиснатата класа», като във всички конфликти между капитала и труда «впрегнатата в служба на капитала наука» принуждава работника да «капитулира» (пак там, стр. 142) и осигурява на капитала «законното му право» да бъде *главата* на фабриката и да деградира работниците до лишени от глава и воля членове.

За пръв път капиталистическото производство превръща материалния производствен процес в приложение на *науката в производството* — в наука, внедрена в практиката, — но само като подчинява работника на капитала и като *потъпква* собственото му умствено и професионално развитие.

Да видим сега по-нататък как *Юър* апологизира изместването, изхвърлянето на труда от машините, както и *свързаното* с това *обезценяване* на труда, а, от друга страна, как той представя *привличането* на труда *отново;* защото това отблъскване и привличане представляват характерна черта на тази система.

{Като предимство на бързото развитие на [фабричната] система *Юър* изтъква, че още няколко работници биха били назначени за

подофицери на капитала и биха били противопоставени на собствената им класа или пък биха се умножили примерите на работнициларвенюта, които сами са се превърнали в експлоататори на работниците. Но особено — че имало *още повече фабрични работници*.

«Добри работници биха получили места на надзиратели, управители и съдружници в новите предприятия и биха дали работа на *голям брой* от другарите си» (пак там, стр. 5).

«Системата... би давала *по-чести примери* на опитни занаятчии, станали богати собственици» (пак там, стр. 6).}

{Юър признава, че регулирането на *работния ден* от страна на държавата, законите за 12 и 10-часовия работен ден, дължат съществуването си само на «бунтовете» на работниците, на *съюзите* им («конфедерации» ги нарича той полемично):

«Като последица от тези размирици, на тези оплаквания» {на съюза на предачите през 1818 г.} «в 1818 г. беше публикуван законът на сър Робърт Пил за регулиране на работните часове във фабриките. Тъй като същият дух на непокорство продължавал да се проявява, в 1825 г. беше издаден втори закон, а в 1831 г. — трети закон, под името закон на Дж. К. Хобхауз» (пак там, стр. 19).}

{*«Съюзът на предачите* напълно успя да заблуди мнозина, като представи романтични картини на *робство на бели* и на хекатомби от деца, принасяни ежегодно в жертва върху купищата басми, издигнати на Мамона» (пак там, стр. 39—40).}

«Усъвършенстваните машини не само не изискват *заангажирането на също толкова голям брой възрастни работници*, за да се постигне даден резултат, но и заместват една *категория индивиди с друга, по-сръчни — с по-малко ловки*, възрастни — с деца, мъже — с жени. Всички тези изменения предизвикват нови колебания в равнището на работните заплати. Казват, че намалявали *броя на работните дни на възрастните работници*, тъй като изместват част от тях, в резултат на което броят им сега надминава потребността от труд. Но сигурно *има увеличение на използването на детски труд* и това, което те припечалват, е по-значително» (пак там, стр. 67).

«Ако памучната промишленост претърпи някакъв неуспех или *дори* ако постоянното ѝ разширение не е достатъчно, за да *заангажира отново същите тези възрастни работници*, които тя *непрекъснато изхвърля*, тогава би могло да се каже, че усъвършенствуванията на машините водят до намаляване на работните заплати» (пак там).

Тук процесът е правилно описан. Машинното производство *непрекъснато изхвърля възрастни работници* и за да ги заангажира, да ги привлече отново към труд — дори само за това то се нуждае от *постоянно разширение*.

Усъвършенствуванията на машините стават постепенно или само постепенно навлизат в обща употреба. Същевременно постоянно и постепенно нараства

«*размерът на търсенето* [на промишлени стоки], защото произтичащото от това поевтиняване прави непрекъснато цените достъпни за по-голям брой по-

требители и *по такъв начин поддържа необходимостта да се заангажирват възрастни работници.* С това се уравновесява въздействието на усъвършенствуванията на машините, което би водело до отблъскването им и което досега [XX—1266] не предизвика *чувствително намаление на работните им заплати»* (пак там, стр. 68—69).

«Сега би могло в предачеството да се намалят работните заплати, като се има предвид, че откакто бяха увеличени размерите на мюлмашините, винаги има достатъчно работни ръце. . . Като предвиждат, че големият брой работни ръце неизбежно ще намали заплатите им, предачите събират помежду си пари, за да изпращат в Америка безработните си другари. . . *Работническите съюзи* са задължени, съгласно уставите си, да изплащат известни суми, за да поддържат безработните си членове, та да не бъдат принудени да работят за твърде ниска заплата» (пак там, стр. 74—75).

«Главната причина, поради която тази заплата» {в механичната фабрика} «е толкова висока, е обстоятелството, че тя представлява *малка част от стойността на произведения продукт»* (и това важи изобщо за прибавения към материала труд). . . «Колкото по-малък е *делът на цената на работната ръка в стойността на стоките,* толкова по-висока е обикновено цената на труда» (пак там, стр. 78).

Юър разказва как в борбата с работниците фабрикантите увеличили размерите на предачните машини (мюл-джени), умножили броя на вретената и т. н. На това

«работниците не могли да се противопоставят благополучно, тъй като то имало тенденцията непосредствено да повиши или поне да *запази* заплатите на отделните предачи, но *като намали броя на работниците, необходими за същото количество продукция;* така че останалите на работа преуспявали, докато масата работници бедствували» (пак там, стр. 133—134).

[Впрочем тук (стр. 134) *Юър* признава, че

«*известно увеличение на труда идело* от увеличаване дължината на машините».]

Разделението на труда и механичната фабрика. За изобретяването на една машина за *подготвяне на основата* Юър казва:

«По такъв начин ордата недоволни, които *смятаха, че са се окопали непобедимо зад старите позиции на разделението на труда,* видя, че е притисната флангово, и тъй като средствата ѝ за защита бяха анулирани от *съвременната машинна тактика,* тя бе принудена да капитулира» (пак там, стр. 142).

{Възможно е работната заплата например в Англия да е по-висока, отколкото на континента, а *относително,* в сравнение с производителността на труда, да е по-ниска.[157] Сам Юър цитира от допълнението към фабричния отчет (предговор към таблиците, съставени от г-н *Дж. У. Кауел*):

«Г-н Кауел, който направи много грижлив анализ на предачното производство, в допълнителния си отчет се стреми да докаже, че в Англия работните

заплати са за капиталиста *всъщност* по-ниски, макар че за работника те са може би по-високи, отколкото на европейския континент, като се има предвид, че изработваното на ден от всяка машина количество продукция далеч компенсира по-високата работна заплата» (пак там, стр. 57—58).}

{За определянето на *минимума и изобщо на работната заплата при работа на парче Юър* казва следното:

«Предачът получава известно тегло подготвен памук, срещу което той трябва за даден срок да върне изискваното количество конци или изпреден памук и му плащат по толкова на фунт предаден продукт. Ако продуктът не отговаря по качество, вината пада върху него; *ако е предал по-малко от минимума, определен за дадено време, уволняват работника* и го заместват с по-сръчен работник. *Държи се точна сметка за производителната сила на машината му и възнаграждението на труда се намалява, колкото нараства производителната сила,* макар и това намаление да не е пропорционално на увеличението на силата» (пак там, стр. 60—61).

Последното смекчаващо обстоятелство настъпва, когато цените на произведения продукт не спадат пропорционално на намалената му стойност и търсенето на труд е толкова голямо, че работникът може да си присвоява част от увеличената производителност. Или пък, когато заедно с увеличената производителност на машината нараства и *интензивността на труда,* така че за дадено време трудът *не* остава *същият*. И освен това г-н *Юър сам* обяснява, че с увеличаването на производителността на машината расте броят на използваните деца, които предачът трябва да заплаща, и по такъв начин *привидното увеличение на работната му заплата,* което се вижда по сравнителни таблици, се стопява и вероятно се свежда до минус. Например ако предачната машина трябва да бъде увеличена от 500 на 600 вретена:

«Този прираст ще увеличи производителната сила на машината с една пета. В този случай ще намалят разценките на предача; но тъй като няма да ги намалят с една пета, усъвършенствуването на предачната машина ще увеличи дохода му за *същия брой дадени часове.* Цялата произтичаща от това изгода се оказва разделена между господаря и работника. От това печалбата на единия и работната заплата на другия едновременно се увеличават. В горното изчисление трябва *да се направи известна корекция,* тъй като предачът трябва от 6-те пенса да приспадне [XX—1267] допълнителните си разходи, защото той *трябва да увеличи броя на помощниците си.* Това приспадане трябва да се има предвид» (пак там, стр. 66—67).

(И както самият Юър признава по-нататък, това увеличение на малолетните помощници се придружава от «изместване» на част от възрастните работници и т. н.)}

Фактически аргументите на Юър за утеха на фабричните работници са, че селскостопанските работници в *едрото земеделие,* което възниква от същата система, са още по-зле; че детският труд в мините

и в още неразвилата се до механична фабрика промишленост е още по-зле; и особено, че работниците в отраслите, които са *разорени от машините* или в които те трябва да конкурират с машините, както и в отраслите, в които излишните работници се изхвърлят, са още по-зле от работниците, които са *непосредствено* заети в механичната фабрика. И това трябвало да докаже, че [фабричната] система е изгодна за работническата класа!

«Казват например, че парната машина привежда в движение механичните тъкачни станове с такава скорост, че принуждава заетите на тях работници да ги следват със същата скорост, а тъкачите по домовете, като не са подчинени на постоянното действие на този автоматичен фактор, могат да подхвърлят совалката и да движат педалите, както си искат» (пак там, том I, стр. 10—11).

Юър цитира *д-р Карбът* от Манчестър:

«Що се отнася до неотдавнашното твърдение на сър Робърт Пил, че тъкачите на обикновени станове са повечето малки фермери, няма нищо по-погрешно: те живеят или по-скоро вегетират най-мизерно в мазетата и таваните на града и работят *по 16—18 часа* на ден срещу най-оскъдно заплащане» (пак там, стр. 11).

«*Текстилните фабрики* се делят на две различни категории: операциите на едните се правят с множество малки независими машини, които са» (не винаги и все по-малко) «собственост на работниците; другите се привеждат в движение от цяла система от машини, които принадлежат на господарите. Чорапоплетачните машини и машините за тъкане на муселин са пример за първата категория машини, а предачните машини мюл-джени и автоматичните тъкачни станове са от втората категория. Работниците от първата категория, тъй като са *пръснати по широко пространство на страната* и *си конкурират за получаване на работа и за заплатите,* не могат да се *обединяват,* за да заговорничат успешно против господарите си. Но дори да се приеме, че успеят да го направят до известна степен, с това те биха навредили на своя собствен капитал толкова, колкото на капитала на господарите си, т. е. те *биха намалили лихвите на парите си поради бездействието на машините и помещенията си в същата пропорция, в която би губел капиталът, вложен в авансирания им* [от страна на капиталистите] *материал.* А работниците от втората категория *неизбежно се обединяват в значителни маси;* при това те не са влагали капитал нито в машини, нито в помещения. Ако искат да се бунтуват, лесно им е да се разберат, а от произволното им спиране на работата те *претърпяват само загубата на работната си заплата за известно време; но* на господарите си те причиняват *значителна загуба на лихви върху капитала* и данъците им, без *да се брои вредата, която бездействието на машините нанася* на подвижните и чувствителни метални части при толкова влажен климат като нашия. . . Ако към загубата на тези лихви прибавим и *загубата на печалбата от този капитал,* можем да преценим. . . размера на щетите, които пагубните заговори на работниците причиняват на господарите на фабриките» (пак там, т. II, стр. 7—9).

(Загубата на «лихвите» и «печалбата», които произтичат от присвояването на принадения труд, се разглежда така, като че ли на тези хора им крадат *тяхната собственост* и нейните природни плодове.)}

{«Трудно е да се открият мотивите, които подбуждат работниците, трудът на които е подпомаган от воден или парен двигател, *да не искат да работят повече от десет часа.* Те сравняват труда си с труда на *по-долни* категории занаятчии като дърводелци, зидари и т. н., които, казват те, работят от 6 часа сутрин до 6 часа вечер и имат две почивки от по един час. Тази категория е съвсем различна от повечето фабрични работници, тъй като работата им се извършва само с ръчна сила и те изкарват дълго и твърде скъпо чиракуване. А какво ще кажат фабричните работници за многобройните категории производители на чорапи или дантели, за ръчните тъкачи, за разчесвачите на вълна и за безбройните други, които *работят по 12—16 часа на ден,* за да си осигурят жалко съществуване. . . Тези *заинтересовани»* (капиталистите са сигурно незаинтересовани!) *«резоньори»* (Юър не е резоньор)! *«не взимат* [XX—1268] под внимание, *че като намаляват работните си часове,* а *следователно* и средствата за съществуване, които най-изгодните занятия доставят, *те причиняват нарастване на конкуренцията за най-мъчителните видове труд* и *че нанасят вреда на всички работници,* като лекомислено се отказват от големите изгоди на собствения си труд» (пак там, стр. 76—77).

Това «резоньорство» отива дори по-далеч от онова, което може да се очаква от Юър. И така, ако работниците работят 10 часа вместо 12 часа, то (при предпоставка, че производителността си остава същата и не се увеличава в резултат на нови изобретения), за да продължават да произвеждат в същия мащаб, капиталистите *нямало* да са принудени да прилагат *едновременно повече работници,* така че свръхнаселението на безработните и с това изобщо конкуренцията между работниците да се намалят, а, *напротив,* щели да бъдат заангажирани *едновременно по-малко* работници и по такъв начин конкуренцията щяла да се увеличи! Ако 6 работници работят по 2 часа добавъчен труд на ден — като работят по 12 часа вместо по 10, — те заместват на ден 1 работник, а седмично 6. Според Юър, обратно, щели *да се прилагат 6 работници повече, защото се замествали 6!*}

{«Ръчният труд (по домовете) страда повече или по-малко от *прекъсване* по каприза на работника и следователно никога не дава среден, годишен или седмичен продукт, който да е сравним с продукта на машина, привеждана в движение от постоянна и равномерна сила. Поради тази причина тъкачите по домовете произвеждат рядко, към края на седмицата, повече от половината от онова, което становете им биха могли да произведат, ако ги поддържаха в движение *постоянно по 12—14 часа на ден със същата скорост,* която им придават при ускорен темп на работа» (пак там, стр. 83—84).

«Днес тъкачът на памучни чорапи изкарва от 4 до 7 шил. на седмица, но по-големият брой не достига дори по-малката от тези две работни заплати. . . Работниците, които произвеждат гладки чорапи, са все работливи хора с порядъчно поведение. . . Работните им заплати средно не се покачваха *над 6 шил. и 6 пенса на седмица.* Тази сума трябваше да стига за едни мъж, за жена му и децата му. Ето защо повечето от тях бяха в ужасна мизерия и не можеха да си набавят и най-необходимото. . . Бродирането на тюл е друга специална работа, която не се извършва във фабриките и също води до мъчителен резултат. Във Великобритания повече от 150 000 работнички, почти все млади момичета, изкарват прехраната си с това занятие. Тази работа се извършва изцяло по домовете; и макар

че изисква повече сръчност и е по-мъчителна от всяка друга част на дантеленото производство, тя е по-зле платена. . . Те започват да работят сутрин рано и работят до късно вечерта; и през дългия си работен ден тялото им е постоянно сгънато напред над машината, която подава тюла. . . Те са предразположени към белодробни заболявания и към деформация на тялото заедно с общо отслабване» и т. н. «Между другите причини именно отвращението им от *непрекъснатия труд* във фабриката и от неговата регламентация, прибавено към амбицията да изглежда, че принадлежат към по-висока класа, ги кара да жертвуват благополучието и здравето си, като се отдават у дома на бродиране на тюл. «Предпочитам тази работа пред работата във фабриката, макар че изкарвам по-малко (отговаряше една девойка при анкетирането); у дома ние сме *свободни* и каквато и да е храната ни, *ние я ядем, когато пожелаем*»» (пак там, стр. 86—88).

Колкото ласкателно и да е последното за фабричната система, толкова плитко е, когато Юър го обобщава. Какво разширение би било нужно например в памучната промишленост, за да погълне още 150 000 момичета, като се има предвид, че в 1860 г., т. е. близо 30 години след излизането на книгата на Юър, всички памучни фабрики на Обединеното кралство са заангажирвали само 269 013 жени от всички възрасти! Каква глупост бръщолеви този човек. Ако тези 150 000 момичета поискаха да отидат на работа във фабриките, а във всички фабрики от всички отрасли на промишлеността са работили в 1860 г. само 467 261 жени от всички възрасти! Впрочем заслуга на Юър е, че за да превъзнася фабричния труд, той изтъква и подчертава още по-ужасното положение на работниците извън фабриките, което положение в тази си форма само е резултат на фабричната система. Така, той *подчертава* извънредно голямата мизерия на ръчните тъкачи, като че ли тази мизерия не е била резултат на машинното тъкачество и на капиталистите, които сами от своя страна експлоатирали тази мизерия.

«Между тези бедняци няма връзка. Те работят отделно във влажните мазета толкова дълго, колкото им позволява денят; [XX—1269] всеки предлага плода на своя труд на *собственика на суровината, която, разбира се, приема най-евтиното предложение*» (пак там, стр. 92).

«Всеки безпристрастен съдия ще бъде принуден да признае, че най-тежкият труд в най-неудобното помещение на най-лошо организираната памучна фабрика е по-малко тежък, по-малко жесток и по-малко унизителен от труда в най-добрата каменовъглена мина» (пак там, стр. 90).

«Няма да привеждам подробности за лошите обноски и жестокостта, които се практикуват там. Това е позор за господарите на тези мини» (пак там).

За *обединяването на преденето* и *тъкането* Юър казва:

«Такава фабрика може по-малко да се опасява от конкуренцията, защото *капиталите и производството ѝ са по-едри*» (пак там, стр. 78—79).

«Нациите на континента ще имат нужда от по-дълго време за учене, от пълно спокойствие и големи капитали, преди да успеят да изградят и управляват една добра система от ватермашини, селфактори, мюлмашини и механични тъкачни станове» (пак там, стр. 81).

«От друга страна, онези видове работа, които не принадлежат на фабриките и могат да бъдат съсредоточени на един единствен стан или на една машина, движена на ръка, са достъпни на занаятчиите на всички съседни страни; печалбите им ще бъдат бързо сведени до *минимума*, пропорционален на вложения в тях капитал; а работните заплати няма да бъдат по-високи, отколкото са в страните, в които се *живее* с по-малко разноски. Производството на чорапи дава тъжен пример за това» (пак там, стр. 82).

Толкова за Юър.}

* * *

Подобрения в корабите, корабоплаването, географията, астрономията и т. н. намалили фунта чай от 6—10 ф. ст. на 1—3 шил. *(Ходскин)*.

«Природният фактор» (като например водна сила, въглища и т. н.) «няма нищо, което да не е притежавал преди 40 или 400 години, но капиталът го е превърнал в производителна сила» (*Carey*. Principles of Political Economy. Part I. Philadelphia, 1837).

В XIII столетие (и част от XIV) английското земеделие било

«в много плачевно състояние: суеверието действувало върху фермера така силно, че той не искал да сее през известни нещастливи дни» и т. н.; «селскостопанските оръдия били също обикновено *недостатъчни* за водене на добро фермерско стопанство; в резултат от това — лоши реколти, често *не повече от 6 бушела от акър*» (*J. D. Tuckett*. A History of the Past and Present State of the Labouring Population. Vol. I. London, 1846, стр. 49).

(Сега средно 3 квартера, или 24 бушела.)

Умножаването и подобряването на средствата за съобщения въздействуват, естествено, върху производителната сила на труда: *намаляват работното време,* нужно за произвеждане на едни и същи стоки, и създават онова общуване, което е необходимо за духовното и търговското развитие, също както и по-добрите методи на земеделието, прогреса на химията, геологията и т. н. Освен това и общата просвета (вж. по-горе за *суеверието*), правната сигурност и т. н. Още при Джордж II

«нашите шосета обикновено се ремонтирали с *принудителния труд* на общинските бедняци или където това не можело да се постигне, на основание на *статута за принудителния труд* на различните стопанства на църковната община» (пак там, [стр . 266]).

«Там, където не съществуват порядъчни пътища, едва ли може да се говори, че има общество: хората не могат да имат нищо задружно» (пак там, [стр. 270]).

«Направени са такива подобрения в методите и похватите на фермерското стопанство, че сега 8 или 10 работници дават необходимото за 100 души, докато преди 20 години бяха нужни 35, а преди един век — толкова, колкото сега в

Италия — 75—85 души. Поради това част от земеделските работници се тласкат към фабричните градове» (пак там, т. II, стр. 527).

[XX—1270] В *земеделието* (Англия) се вижда най-убедително, че с [нарастването на] производителната сила на труда средната работна заплата не само не се покачва, а спада. Средно положението на земеделските работници в Англия се е влошило в същата пропорция, в която земеделието се е подобрило.

{Статията на келявия Потър (член на парламента и бивш председател на Манчестърската търговска палата) във в. «Times»[158] ще бъде разгледана по-долу. *Феранд* (в предложението си по повод на памучния глад, внесено на *27 април 1863 г. в Камарата на общините)* казва за тази статия:

«Това писмо може да се разглежда като *манифест на фабрикантите.*»[159]

Феранд бил упълномощен от работниците, избрани от 16 окръга (27 делегати от различни части на Ланкашър и Чешър), да се застъпи за тях в парламента и получил от тях информация, която не била опровергана от нито един от присъствуващите в Камарата на общините фабриканти. От тази реч ще приведем тук най-важните места:

Интензивност на труда.

«Работниците го информирали, че във връзка с усъвършенствуването на машините трудът във фабриките постоянно нараства. Например когато за пръв път бил въведен механичният тъкачен стан, един работник работел на два стана: сега един работник работи без помощник на три стана, при което съвсем не е необичайно един човек да работи на 4 стана. Има и голямо увеличение на броя на подхвърлянията на совалката. В 1825 г. например този брой бил 85 в минута, а сега е средно 160; от приемането на закона за 10-часовия работен ден подхвърлянията се увеличиха с 50 в минута. Както се изясни по-късно, с повишаването на скоростта на машините след 1847 г. за един работен ден *сега вместо 10-часова работа се извършва 12-часова работа.* По такъв начин уважаемите членове на Камарата на общините нагледно виждат колко се е увеличил трудът на фабричните работници през последните години.»

Превратности в памучната промишленост.

«Английската памучна промишленост съществува 90 години. През първата половина на този период нашите фабриканти имали световен монопол. . . Той траял по време на *три поколения* на английския народ. . . Той *изтребил девет поколения на самите работници в памучната промишленост.* От 1815 до 1830 г. английската памучна промишленост трябвало да се бори против памучната промишленост на континентална Европа и Съединените американски щати. В 1833 г. били отворени вратите за търговията с Китай и Индия и през последните 30 години тя се разпростря там на изток, *като изтребвала човешкия род.* В 1790 г., когато било направено първото преброяване на робите в Съединените щати, броят им бил 697 000. В 1861 г. приблизителният им брой бил 3 500 000.

От *1815* до *1821 г.* памучната промишленост е в депресия; *1822* и *1823* — години на разцвет; *1824 г.* — отмяна на законите за [работническите] обединения, често значителни стачки, фабриките имат престои седмици наред; *1825 г.* — парична криза и слаба търговска и промишлена дейност; *1826 г.* — големи затруднения, вълнения; *1827 г.* — известно подобрение; *1828 г.* — голямо увеличение на механичните тъкачни станове и на експорта; *1829 г.* — експортът надминава размерите на която и да е предишна година, особено експорта за Индия; *1830 г.* — големи затруднения, задръстени пазари; *1831—1833 г.* — продължителни затруднения, но в *1833 г.* се открива търговията с Изтока; *1834 г.* — големи затруднения с фабриките и машините.

В края на краищата, когато фабриките били построени и запълнени с машини, открили, че във фабричните окръзи не стигат хора за работа на тези машини. Тогава фабрикантите предложили на изпълнителите на закона за бедните да насочат излишното население от земеделските окръзи на север, а *фабрикантите да го погълнат и използват.* Такива били истинските думи, употребени от собствениците на памучни фабрики. В града Манчестър били назначени агенти и със съгласието на изпълнителите на закона за бедните били съставени списъци на работниците, които списъци били изпратени на тези агенти. Фабрикантите [XX—1271] идвали в бюрата на агентите и си избирали онези, които им допадали, а след това от Юга им изпращали семействата. Препращали ги таксувани като бали стока по канали и в товарни коли, някои идвали и пеш, а много от тях били намерени изоставени във фабричните окръзи и полуумрели от глад. Това се превърнало в редовна търговия. Камарата на общините едва ли ще повярва, че тази редовна търговия, тази търговия с човешко месо продължава и по-нататък, че манчестърските агенти купували и продавали тези хора на собствениците на памучните фабрики толкова редовно, както в Южните щати се продавали роби на производителите на памук.

1835 г. — отново просперитет. Изместване на ръчните тъкачи от механичните тъкачни станове; мнозина от тях умрели от глад, някои от тях заедно със семействата си съществували с $2^1/_4$ пенса на ден; *1836 г.* — просперитет; *1837* и *1838 г.* — състояние на депресия; *1839 г.* — оживление на памучната промишленост; първо предложение на *Вилиерс* за отменяване на житните закони; *1840 г.* — силна депресия, размирици, потушени с войска; *1841* и *1842 г.* — ужасни страдания. В *1842 г.* фабрикантите обявили локаут на фабричните работници, за да наложат отменяването на житните закони. Десетки хиляди работници се насочили към Йоркшър и били върнати от войска, а ръководителите им били изправени пред съда в Ланкастър; 1843 г. — големи затруднения; *1844 г.* — оживление на работите; *1845 г.* — голям просперитет; *1846 г.* — отмяна на житните закони; *1847 г.* — голяма депресия; работната заплата била намалена въпреки обещанието на господарите да я повишат; *1848 г.* — все още депресия. Манчестър под закрилата на войската; *1849 г.* — оживление; *1850 г.* — просперитет; *1851 г.* — спадане на цените, ниска работна заплата и чести стачки; *1852 г.* — известно подобрение, стачките продължават, внася се предложение за доставяне на чуждестранни работници за работа във фабриките; *1853 г.* — големи затруднения в Стокпорт; осеммесечна стачка в Престън за възстановяване на *надбавката от 10%*, която била *отнета на работниците след отмяната на житните закони; 1854 г.* — пазарите претрупани; *1855 г.* — чести фалити в Съединените щати, Канада и източните пазари вследствие на пресitени пазари; *1856 г.* — среден търговски просперитет.»

1857 г. през есента *криза* (обаче памучната промишленост е само повърхностно засегната).

1858 г. — подобрение в памучната промишленост; *1859 г.* — голям просперитет; нарастване броя на фабриките; *1860 г.* — памучната промишленост е на зенита си; индийските и други пазари са претъпкани с памучни тъкани.»

В *1863 г.* претъпкаността на тези пазари още не била съвсем отстранена. Отначало [XX—1272] твърде изгодната за фабрикантите американска криза.[160]

«В тази *1860 г.* влиза в сила договорът [търговски] с Франция. *Огромното нарастване на броя на фабриките и машините в Ланкашър предизвикало потребност от работни ръце.* Собствениците на фабрики се отнесли до доставчиците на човешко месо и ги изпратили по хълмовете на Дорсет и полята на Девън и равнините на Уилтс, но *излишното население било вече използвано.* По направените преценки вестник *«Bury Guardian»*[161] твърди, че в Ланкашър за изпълнение на договора [с Франция] биха могли да бъдат *погълнати* допълнително 10 000 работни ръце и че ще потрябват още 30 000—40 000. След като в 1860 г. агентите и подагентите претърсили земеделските окръзи и установили, че излишното население е вече погълнато, депутация на памучните фабриканти посетила председателя на Службата по закона за бедните (Вилиерс) с молба да ги снабди отново с бедни сираци от трудовите домове.

1861 г. — извършено преброяване. Установено било, че излишното население в земеделските окръзи е намаляло; *1862 г.* — фабриките работили намален работен ден и голяма маса от населението е незаангажирана; *1863 г.* — работите в упадък, имало вълнения.

Между 1770 и 1815 г. памучното производство било 5 години в депресия или стагнация и 40 години в оживление и разцвет.

Между 1815 и 1863 г. — 28 години в депресия или стагнация и 20 години в разцвет.

След 1846 г., от отменяването на житните закони, памучната промишленост е била 9 години в депресия или стагнация и 8 години в [оживление или] разцвет.

1834—1835 г. — бедствието, причинено на индийските ръчни тъкачи, било ужасно.

Генералгубернаторът на Индия [казал]:

«Това бедствие едва ли има равно на себе си в историята на промишлеността и търговията.» «Индийските равнини — казва същият генералгубернатор — се белеят от костите на индийските ръчни тъкачи.»

В 1834 г. бил приет нов закон за бедните, който благоприятствувал миграцията на работните ръце от земеделските във фабричните окръзи» [«The Times» от 28 април 1863 г., стр. 8—9].

Писмо на *Едмунд Потър,* на което се позовава Феранд, публикувано в *«Times»* от 24 март 1863 г. В него между другото този рупор на фабрикантите казва:

«На работниците в памучната промишленост могат да кажат, че предлагането на труда им е твърде голямо. . . че то трябва да бъде намалено може би с една трета, за да може след това да се получи здраво търсене на останалите две трети. . . Общественото мнение настоява за *емиграция. . . Господарят* не може доброволно да се съгласи *да бъде намалено предлагането на работни ръце;* той е на мнение — може би с право, — че това е толкова лошо, колкото и погрешно. . . Щом емиграцията се подпомага от обществени фондове, той има право да бъде изслушан и, *може би, да протестира.»*

В апологията си на памучната промишленост същият Потър казва:

«Наистина, законодателната власт се е *намесвала в памучната промишленост* и *я регулирала*, принуждавала я е да осигурява *известен обем образование за децата* и да *ограничава работните часове за жените*, което се оказа особено благотворно за цялото население. . . Нарастването на памучната промишленост и значението ѝ несъмнено изтеглило излишното население от Ирландия и от много [английски] земеделски окръзи.»

Потър смята, че след *няколко години* памучната промишленост ще стигне пак до стария си прогрес, по-специално чрез разширяване на азиатския пазар и особено на *индийския*.

«Трябва ли тогава да се *разрушава самият механизъм за попълване?*»

Той привежда данни за *експорта на памучни стоки:*

1830 г. — 19 418 885 ф. ст.	*1855 г.* — 34 779 141 ф. ст.
1840 г. — 24 654 293 ф. ст.	*1860 г.* — 51 959 185 ф. ст.
1850 г. — 28 257 401 ф. ст.	*1861 г.* — 45 978 272 ф. ст.

[XX—1273] «В зенита си тя» (памучната промишленост), доставяше $^{6}/_{13}$ от нашия експорт. . . Никой не твърди, че тази промишленост ще достигне предишните си размери само след като суровината ѝ се произвежда по определена цена, да кажем, по шест пенса за фунт; може би ще мине известно време преди предлагането на памук да бъде увеличено достатъчно, че да го доведе до такава цена, но никой не отрича, че времето — *може би една, две или три години* — ще създаде съответното количество. . . Ето защо аз[162] бих желал да поставя въпроса, *не е ли тази промишленост достойна да бъде запазена? Не си ли струва трудът да се поддържат в ред машините*[163] *и не е ли голяма глупост мисълта да се разделим с тях?* Мисля, че е така. *Готов съм да се съглася, че работниците не са собственост, не са собственост на Ланкашър или на господарите, но те са тяхната сила; те са умствена и обучена сила, която не може да се замести за едно поколение; напротив, другите машини — онези, на които те работят — може в значителна част да се заместят изгодно и дори да се подобрят за дванадесет месеца. Ако емиграцията на работна сила се поощрява или дори просто се разрешава, какво ще стане с капиталиста?* И той ще емигрира. *Отнемете каймака на работниците и основният капитал ще се обезцени в голяма степен, а оборотният капитал няма да издържи борбата при недостатъчно предлагане на по-долнокачествен труд.* Няма да навлизам във въпроса, къде да се препратят 150 000 работници и семействата им. На този въпрос според мен е така трудно да се отговори, както и на въпроса, който искат да представят като решение на проблема, т. е. на въпроса за *емиграцията*. Казват ни, че *работниците искали да емигрират. Това е много естествено от тяхна страна*. . . Съкратете, притиснете памучната промишленост, като ѝ отнемете работната сила и като намалите с $^{1}/_{3}$, или с пет милиона, сумата за работните им заплати, тогава какво ще стане с най-близкостоящата над работниците класа, с дребните търговци? Какво ще стане с рентите, с наемите за котеджите, със спестяванията и със собствеността, принадлежаща в известна степен на самите работници или на стоящите непосредствено над тях? Какво ще стане с размера на арендата, ако една трета са без работа? Сега всеки мъж, всяка жена и всяко дете от нашето работническо население пла-

ща за жилище по 20 шил. на човек годишно. Проследете съответното въздействие — от долу на горе — върху дребните фермери, върху по-състоятелните квартиранти и най-после и в най-малка степен върху поземления собственик и́ кажете може ли да има по-самоубийствен план за всички класи на страната от този проект за отслабване на нацията чрез експортиране на най-добрите ѝ фабрични работници и разрушаване на стойността на част от най-производителния ѝ капитал и богатство.

В най-лошия случай пет или шест милиона фунта стерлинги във вид на достатъчно гарантиран заем, предоставян и изразходван разумно от държавна гледна точка, биха могли да запазят и в последна сметка да оживят една промишленост, която е направила за моралното и физическото процъфтяване на нацията повече от всичко друго в историята. . . И така, аз препоръчвам заем (не подаяния, не благотворителност с изключение на частните благодеяния, които ще продължават да се правят), който да продължи може би две-три години, администриран от специални комисари, причислени към органите на службата по закона за бедните в окръзите на памучната промишленост, под специално законодателно урегулирване, предвиждащо известен принудителен труд като средство за поддържане поне на моралното равнище на получаващите заем работници. Както държавниците, така и работодателите и ланкашърските собственици ще трябва сега да се срещат и борят с трудности; в сегашните условия това е тяхно неотложно задължение. Могат да ми кажат, че всичко това е много несигурно, много необичайно. Може би е така. Но има ли нещо по-лошо за поземлените собственици и господарите от това, да се лишат от най-добрите си работници и да всеят деморализация и разочарование сред останалите в резултат на широка опустошителна емиграция и опустошение на капитала и стойността, може да се каже, в цялата провинция, наброяваща 2 000 000 души или, ако си вземе Ланкашър заедно със съседните райони на Чешър, близо 3 000 000 души [«The Times» от 24 март 1863 г., стр. 12].

В същия брой от 24 март 1863 г. в. «Times» здравата чуква Едмунд Потър, този рупор на памучните фабриканти. От тази [редакционна] статия — следната извадка:

[XX—1274] «Г-н Едмунд Потър в друг отдел на нашия вестник обстойно доказва, че ланкашърските и чешърските работници в памучната промишленост трябва да живеят в безделие и изобилие с помощта на национални заеми, за да може памучната промишленост да се възроди в неопределено бъдеще. . . Г-н Потър мисли, че магнатите на памучната промишленост оказват голяма услуга на страната, като натрупват за себе си огромни състояния. . . Когато ни казват, че ако не беше памучната промишленост, моралът и образоваността в цяла Англия биха били на по-ниско равнище, ние отговаряме, че в подобно твърдение сме склонни да видим самомнението на необразованата плутокрация. Когато ни говорят за справедливите печалби на господарите и дори за «самоиздигнали се хора и капиталисти», произхождащи в такова безпримерно изобилие от работниците в памучните окръзи, ние се затрудняваме да съгласуваме тези несъвместими твърдения.

Ако погледнем в някой статистически справочник, например този на *Мак-Кълък*[164], ще видим, че памучната промишленост осигурява пряко съществуването на около половин милион работници, а пряко и косвено — на около 1 200 000 мъже, жени и деца. Предполагат, че тя има 8 000 000 ф. ст. капитал, който постоянно циркулира като работни заплати и дава на фабрикантите 13 000 000 ф. ст. годишна печалба. През последните няколко години на изключително развита памучна промишленост несъмнено тези числа са се увеличили, но съгласно последните непредубедени оценки те са средните величини в отрасъла. . .

Едмунд Потър разсъждава иначе. Той е толкова убеден в изключителната и абсолютната важност на памучните фабриканти, че за запазването на тази класа и за увековечаването на професията ѝ той е готов насилствено да затвори половин милион работници в огромен морален трудов дом. «Достойна ли е тази промишленост да бъде поддържана?» — пита г-н Потър. «Разбира се — отговаряме ние, — с всички честни средства.» «Струва ли си да се поддържат машините в ред?» — пита пак г-н Потър. Тук ние се колебаем. Под «машини» г-н Потър подразбира човешките машини, за които уверява, че *не възнамерява да ги използва като безусловна собственост на господарите*. Трябва да признаем, че не смятаме, че «си струва» или че дори е възможно да се поддържат човешките машини в ред, т. е. да се затварят и смазват, докато потрябват. Човешките машини *имат свойството* да ръждясват от бездействие, колкото и да ги смазват и чистят. Нещо повече, както току-що видяхме, човешките машини могат самоволно да вдигат пара и да избухват или безобразничат в нашите големи градове. Може би, както казва г-н Потър, *възпроизвеждането на работниците* изисква известно време, но като имаме под ръка механици и капиталисти, *винаги ще намерим пестеливи, прилежни и трудолюбиви хора, от които да импровизираме повече фабрични майстори, отколкото може да потрябват*. Обаче да консервираме класата на работниците е тъкмо онова, което не можем. . .

Г-н Потър говори за възраждане на [памучната] промишленост «след една, две или три години» и иска от нас «да не поощряваме или *разрешаваме* (!) емиграцията на работната сила». Той казва, че е много естествено работниците да искат

Количествата памук, внесени в Обединеното кралство
(във фунтове)

Години	Внос	Реекспорт	Остава (потреблението на памук в Обединеното кралство след приспадането на реекспорта)
1846	467 856 274	588 667	467 267 607
1847	474 707 615	669 235	474 038 380
1848	713 020 161	660 891	712 359 270
1849	755 469 012	882 978	754 586 034
1850	663 576 861	914 908	662 661 953
1851	757 379 749	999 825	756 379 924
1852	929 782 448	998 967	928 783 481
1853	859 278 749	1 326 515	857 952 234
1854	887 333 149	1 101 126	886 232 023
1855	891 751 952	1 110 430	890 641 522
1856	1 023 886 304	1 309 472	1 022 576 832
1857	969 318 896	1 177 925	968 140 971
1858	1 034 342 176	1 335 790	1 033 006 386
1859	1 225 989 072	1 563 778	1 224 425 294
1860	1 390 938 752	2 235 970	1 388 702 782

да емигрират; но смята, че *въпреки желанието им* нацията трябва да затвори в памучните окръзи тези половин милион работници и 700 000 членове на семействата им; и като необходима последица той, разбира се, неизбежно смята, че нацията трябва със сила да потъпква недоволството им и да ги поддържа с милостини — и всичко това с оглед на надеждата, че един ден могат да потрябват на памучните фабриканти. . . И петдесет памучни промишлености не могат да ни оправдаят в безумието на пауперизацията и деморализацията на милион наши съотечественици; а и хиляда памучни промишлености не могат да ни отплатят ужасната необходимост да избиваме народа си в граждански разпри. Дошло е време, когато голямото обществено мнение на тези острови трябва да въздейства, за да спаси тази «работна сила» от онези, които искат да я третират, както третират желязото, въглищата и памука» («The Times» от 24 март 1863 г., стр. 9].}

[XX—1275] Най-сетне ще приведем още от официалния, издаден от парламента справочник — «*Statistical Abstract for the United Kingdom* 1861», данните за памука, вълната, коприната, лена и т. н., които следва да се съпоставят с предишните данни за развитието на фабриките.

Да съпоставим сега извлечените от същия статистически сборник данни за износа на памучни стоки по количество и качество.

[XX—1276] *Памучно производство*

Години	Памучни тъкани		Памучни конци и прежда	
	обявена стойност (ф. ст.)	количество (в ярда)	обявена стойност (ф. ст.)	количество (в ярда)
1846	17 717 778	1 062 091 758	7 882 048	161 892 750
1847	17 375 245	937 229 489	5 957 980	120 270 741
1848	16 753 369	1 091 373 930	5 927 831	135 831 162
1849	20 071 046	1 327 448 640	6 704 089	149 502 281
1850	21 873 697	1 347 756 877	6 383 704	131 370 368
1851	23 454 810	1 536 101 929	6 634 026	143 966 106
1852	23 223 432	1 517 513 916	6 654 655	145 478 302
1853	25 817 249	1 584 727 106	6 895 653	147 539 302
1854	25 054 527	1 685 668 960	6 691 330	141 128 498
1855	27 578 746	1 929 941 646	7 200 395	165 493 598
1856	30 204 166	2 023 738 543	8 028 575	181 495 805
1857	30 372 831	1 968 056 485	8 700 589	176 821 338
1858	33 421 843	2 314 205 042	9 579 479	200 016 902
1859	38 744 113	2 551 909 929	9 458 112	192 206 643
1860	42 141 505	2 765 337 818	9 870 875	197 343 655

* * *

Сега ще се върнем към стр. 1269.*

[XX—1277] «Докато в пълната си сила господствуваше предразсъдъкът, който презираше труда, физиците, природоизследователите, механиците, математиците претендираха, че незаинтересовано изучават науките. Те биха се срамували да поставят дъщерите на музите в служба на някаква долна печалба; те изучавали свойствата на материята и числата заради самите тях; позволявали си в краен случай да им намират понякога приложение за държавните строежи или за запазване на здравето. . . Днес във всички университети има катедри по химия, физика и механика в практическото им приложение. Всички учени се кичат с полезността на трудовете и откритията си, като изтъкват изгодата, която може да се извлече от тях, за да се облекчава трудът, да се обогатяват пазарите и да се доставят наслади за потребителите» (*Sismondi*. Études sur l'Économie Politique. Tome I. Bruxelles, 1837, стр. 38).

{В книгата си «The Principles of Political Economy» (London 1825, стр. 165) господин Мак-Кълък казва:

«Предполагаемите лоши последици от неограниченото разпространение и усъвършенствуването на машините биха били еднакво резултат от непрекъснатото повишаване на сръчността и умението на работника.»

Доколкото тази сръчност почива на разделение на труда — т. е. на развитието на манифактурата за разлика от занаята, — това е отчасти правилно. Но дори и тук Мак-Кълък не е прав, тъй като *Юър* правилно отбелязва, че колкото по-голяма е сръчността на работника, толкова «по-капризен» бил той и т. н. Има много голяма, невидима само за автор като Мак-Кълък, разлика между това, дали прогресът на сръчността и умението се явява като *лична* виртуозност на работника или, *обратно*, както това е при капиталистическото приложение на машините — като *свойство на капитала в противоположност на работника и за сметка на работника.*}

«Сега на *неговата*» (на капиталиста) «*собственост* — било че се използва за заплащане на работни заплати, било че се състои от полезни оръдия — се приписва цялата огромна помощ, която въплътените в машините знание и майсторство оказват на труда. . . Производителната сила на това майсторство» (на комбинирания труд на много работници) «се приписва *на неговия видим продукт, на оръдията на труда,* при което онези, които са само собственици на последните, не произвеждат и не ги прилагат, се смятат за във висша степен производителни хора» (*Th. Hodgskin*. Popular Political Economy. London, 1827, стр. 250—251) [Руски превод, стр. 203—205].

В промишлеността работниците се изхвърлят на улицата от време на време, а в земеделието — постоянно.

---

* Вж. настоящия том, стр. 503—505 *Ред.*

За съвременното земеделие Джонс казва:

«Благодарение на прогреса на земеделието цялото онова — а може би и още по-голямо — количество капитал и труд, което някога се употребяваше на обширен участък от 500 акра, сега се концентрира за по-съвършено обработване на 100 акра» (*R. Jones*. An Essay on the Distribution of Wealth. London, 1831, стр. 191) [Руски превод, стр. 131].

«Откакто скъпите машини придобиха всеобщо разпространение, човекът е принуден да работи значително над средините си сили» (*R. Owen*. Observations on the Effect of the Manufacturing System. 2nd ed. London, 1817, [стр. 16]).

Към използваните в земеделието машини спадат и конете, работният добитък и т. н. Машините от този род (за разлика от машините, които консумират само въглища) сами консумират стоки, които в друг случай биха се консумирали от работниците.

Господа Сениър и Торънс, както и други, твърдят, че машините, прилагани за производство на стоки, които се консумират от работниците, винаги трябва да повишават работната заплата.

Сениър казва:

«Само в два случая *общото равнище на работната заплата* може да спадне в резултат от въвеждането на машини: [първо] когато за създаване на машините се използва труд, който в друг случай би се използвал за произвеждане на стоки, консумирани от работниците, и, второ, когато самата машина (като кон, работен добитък и т. н.) консумира стоки, които в друг случай биха се консумирали от работниците, и *при това* ги консумира в по-голямо количество, отколкото произвежда сама» (*Senior*. Three Lectures on the Rate of Wages. London, 1830, стр. 40).

[XX—1278] На свой ред Торънс казва:

«Машините работят, но не ядат. Като изместват труда и го правят не необходим, те в същото време изместват и правят не необходима *реалната работна заплата*, храната и облеклото, с които той се поддържа. *Общият фонд за поддържане на труда* не е намалял» (*Torrens*. On Wages and Combination. London, 1834, стр. 39).

Цялото това разсъждение почива на погрешна представа за *променливия капитал*. Последният, разглеждан откъм веществения му елемент, се свежда фактически до *стоки, които влизат в потреблението на работниците, до средства за живот*. От това съвсем не следва обратното, че тези стоки, или средства за живот, непременно трябва да влязат в потреблението на работниците или да образуват променлив капитал, така че за да има фиксирана пропорция между броя на работниците на едната страна и масата на средствата за живот на другата страна. (Дори Рикардо понякога изпада в тази безсмислица.) Тези средства за живот се консумират и от другите класи и могат да бъдат консумирани от тях по-обилно. Те могат да бъдат

консумирани от непроизводителни работници (войници, слуги и т. н.). Те могат да бъдат изнасяни и разменяни срещу средства за лукс. Колкото *по-производителни са промишлените отрасли, които произвеждат необходимите, а затова и влизащи в потреблението на работниците средства за живот, толкова по-голяма може да бъде онази част от работниците, която произвежда средства за живот, които съвсем не влизат в потреблението на работниците, и колкото повече в тези отрасли машините изместват работниците, толкова повече нараства конкуренцията им и затова спада работната им заплата и в другите отрасли.*

«По-рано 5—6 ф. ст. *на акър* се смятаха за достатъчен капитал за обработване на земята; но съвременното високоразвито селско стопанство изисква почти двойно повече» (*W. Johnston.* England as it is. Tome I, London, 1851, стр. 14).

В цитираната по-горе книга («The Principles of Political Economy», London, 1825, стр. 166) *Мак-Кълък* казва:

«Ако е изгодно безкрайно да се развива сръчността на работника, така че да е способен да произвежда все по-голямо количество стоки със същото или с по-малко количество труд, трябва да е не по-малко изгодно той да се ***ползва*** от помощта на такива машини, които най-ефективно му съдействуват да постигне този резултат.»

Тук господин Мак-Кълък *приема,* че машината *принадлежи* на работника.

«В една фабрика. . . дяловете на капитала и земята са много по-големи, отколкото тези на труда и сръчността; и чистият доход, който се пада на собствениците на капитала и земята е следователно много по-голям. Но самото преобладаване на машините, или на капитала, поражда необходимостта от съответно преобладаване на труда и сръчността в *други процеси,* а именно в ремонта на фабриките и машините, както и в изграждането на нови фабрики и машини» и т. н.. . . *«Трудът и сръчността* преобладават почти във всеки отрасъл, зает със създаване на производителен капитал. . . А ако погледнем средствата, употребявани за изработване на *скъпи украшения* и *други луксозни предмети, търсенето на които се поражда от печалбите на капитала,* ще намерим, че стойността им се състои почти изключително от услугите на труда и сръчността. . . Преобладаването (в услугите и печалбите) на сръчността в един производствен процес поражда необходимостта от съответно преобладаване на труда в друг или няколко други процеси и vice versa* . . .*Увеличената печалба от капитала*[166], като *дава свобода на повече желания,* увеличава търсенето и създаването на стойност в пригодни за потребление форми» (*G. Opdyke.* A Treatise on Political Economy. New York, 1851, стр. 98—104).

Това е отчасти правилно. Едрото производство позволява значителна част от труда да се употребява отчасти за луксозно производство (където той понякога се заплаща още по-лошо), отчасти за

* — обратно. *Ред.*

производство на фиксиран капитал (железници и т. н.), където се изисква много груб труд.

Различна производителност в земеделието.

«Във Великобритания производството на пшеница е около 32 бушела от акър; във Франция по официални отчети то е само средно 14 бушела и рядко превишава 20. Следователно във Франция с два пъти повече труд се получава половината от продукцията във Великобритания. Приблизително като в Ирландия» («Economist» от 8 ноември 1851 г. [стр. 1231]).

В Англия $^1/_7$ от земеделците са самостоятелни селяни и котери*, $^1/_7$ са арендатори и $^5/_7$ са земеделски работници. В Ирландия $^1/_{13}$ наемат работници, $^6/_{13}$ са котери и $^6/_{13}$ са работници. В Англия 28% от [XX—1279] населението се занимава с производство на продоволствие, а в Ирландия 63%. Но в Ирландия продуктът от акър е само $^1/_2$ от този в Англия («Irish Poor Law Comission». 3. Report, 1838).

Следователно [в Ирландия] са заангажирани двойно повече хора, за да произвеждат половината продоволствие от това в Англия. Производителността на труда в Ирландия е $^1/_4$ от тази в Англия (вж. «Economist», 1848).

«Без *знания* трудът е нищо. При подразделението на професиите и на самия труд в развитите общества знанията. . . толкова се отделят от труда, че трябва да бъдат разглеждани отделно» (*W. Thompson*. An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth. London, 1824, стр. 272).

«Шансовете за бъдещото развитие на науката се увеличават точно пропорционално на разпространението ѝ» (пак там, стр. 275).

«На по-ранните стъпала на обществото трудът и науката се придружават, защото и той, и тя са прости» (пак там).

«Човекът на знанието и производителният работник са далеч отделени един от друг и науката, вместо да остава помощник на труда, да служи в ръцете на работника като средство за увеличаване на неговата производителна сила. . . почти навсякъде се противопоставя на труда. . . Притежателите на знания и притежателите на власт навсякъде са се старали да поставят на преден план частните си интереси и по такъв начин *знанията са оръдие*, способно да бъде отделено лесно от труда и противопоставено на него» (пак там, стр. 274).

Това *обособяване на науката* по отношение на труда и поставянето ѝ в служба на капитала спада изобщо към категорията на *обособяването* на *условията на производството* по отношение на труда. Именно това отделяне и обособяване, което най-напред е в полза само на капитала, е едновременно *условие за развитие на потенциите на науката и* знанията.

* — ратаи, които получават от поземления собственик или от фермера-арендатор, за когото работят, малка селска къщичка (котедж) и парче земя около нея. *Ред.*

«Съюзът на работниците с промишления предприемач е истинска *асоциация*» (*Le Comte A. de Laborde*. De l'Esprit d'Association. Paris, 1818, стр. 131).

Този Лаборд е същинският изобретател на икономическите хармонии. Този човек не се запитва *от какъв род* е тази *асоциация*.[166]

«Десет селски семейства са били изгонени при новата система, за да отстъпят в новата система място на арендатора, който не е селянин. Той допринася за производството само чрез прилагане на капиталите и интелигентността си; но колкото се подобрява положението на богатия фермер, толкова се влошава положението на хората, които вършат за него полските работи. Първият си запазва правото да упражнява волята, избора и интелекта си, а това означава, че той отказва това право на работниците и слугите си. От тях той изисква само да влагат мускулната си сила и той ги принизява, колкото може, до равнището на машини» (*Sismondi*. Études sur l'Économie Politique. Tome I. Bruxelles, 1837, стр. 130—131).

«*Знанията* за материалния свят и умението за прилагането им в труда са източниците на богатството» («Economist» от 30 август 1851 г. [стр. 953—954]).

В XVIII век откритията и прогресът в математиката, механиката и химията са вървели почти равномерно в Англия, Франция, Швеция и Германия. Така и *изобретенията* например във Франция. Но тогава те били капиталистически използвани само в Англия, защото само тук икономическите отношения били толкова развити, че да позволяват експлоатацията на научния прогрес от капитала. (По-специално решаващи при това били отношенията в земеделието и колониалните ѝ владения.)

«Това, което създава или премахва препятствия за прилагането на капитал и труд» {следователно и граждански институции, сигурност, транспортни средства и т. н.}, «трябва да засяга производството, макар че броят на [XX—1280] работниците и количеството на капитала си остават същите» ([*S. Bailey*.] Money and its Vicissitudes. London, 1837, стр. 55).

При системата на дребното производство производителите са подпомагани

«само от *онези знания* и онази механическа сила, които могат да бъдат във владение на лица, работещи със собствените си ръце за съществуването си» (*R. Jones*. Text-book of Lectures on the Political Economy of Nations. Hertford, 1852, стр. 43) [Руски превод, стр. 319].

«През [последните] два века настъпи поразително изменение в прогреса на науката и използваните от нея инструменти» («The Industry of Nations». Part II. London, 1855, стр. 286).

«Фактически до определен пункт и специално в химическите изследвания скъпата и сложна апаратура не е съществена необходимост. Много зависи от способностите на изследователя да наблюдава и обобщава. Но оттам нататък ученият зависи в много голяма степен от инструментите си» (пак там, стр. 288).

«Нечувствителността на химическите везни, лошата конструкция на лещата, неточната градуировка на термометъра или неправилното деление на окръжността на теодолита могат само да навредят на всяко изследване, в което се

използват. . . Обстоятелството, че физическата наука е достигнала в наши дни забележително положение и продължава да напредва, трябва до голяма степен да се припише на чудесната точност и техническото майсторство, проявени при произвеждането на философските инструменти»[167] (пак там, стр. 289).

От друга страна, въздействие на физическата наука върху производството.

«На нея дължим парната машина и електрическия телеграф — изобретения, създадени изцяло от физическата наука» (пак там, стр. 290).

Преценява се, че с вършачки загубата на зърно е с $2^1/_2\%$ по-малка, отколкото при обикновеното ръчно вършеене. Почти за всички машини важи, че от един и същ суров материал поради по-добрата му обработка и т. н. те дават по-голямо количество продукция, отколкото с несъвършените оръдия на ръчния труд. (Използване на отпадъци, превръщане на парцали отново в суров материал и т. н.)

По-добри методи в земеделието. Така, въвеждането на засяване на треви, вместо да се оставя земята за угар, въвеждането на цвеклото в големи мащаби, което (в Англия) започва по времето на Джордж II. Оттогава пясъчни почви и безполезни пущинаци се превръщали в превъзходни пшенични и ечемичени ниви и производството на жито на лека почва се утроило и в същото време се получавал отличен зелен фураж за говедата и овцете. Увеличение и подобрение на животновъдството чрез кръстосване на породите, по-добри методи на напояване и отводняване, по-целесъобразно редуване на културите, използване на костно брашно за тор и т. н.

За страните от европейската система от държави *Малтус* приема, че добивът е средно четирикратен на посева, в Унгария и близките ѝ страни — осмократен и десетократен, в тропическите райони на Америка — дори 12—20-margin-кратен.

	Селскостопанска площ (млн. ха)	Брой на работниците (млн.)	Произведено зърно млн. хектолитри	Глави добитък млн.		
				коне	говеда	овце
Великобритания	13	5,2	56	0,17	1,25	10,2
Франция	40	22—24	153	0,04	0,8	5,2

{«Сама по себе си системата на свободната конкуренция, тази система на безсистемността, има само отрицателно значение. Тя означава *разпадане на предишните* асоциации на вещната и човешката сила, каквито се бяха проявили в големите имения и във връзката между помешчиците и селяните, както и в цеховите корпорации с техните точно установени отношения между майстори, калфи и чираци» (*W. Schulz.* Die Bewegung der Produktion. Zürich, 1843, стр. 57—58).

[XX—1281] «Всички статистически документирани твърдения, че работната заплата се била увеличила или поне не се била намалила в сравнение с необходимите средства за живот са в краен случай само абстрактна истина, която, приложена към действителността, се оказва чиста измама. Може да се твърди само това, че занятия, които предполагат специфични заложби или по-продължителна подготовка, общо взето, са станали по-доходни, докато относителната работна заплата за механично еднообразната дейност, към която един или друг лесно и бързо могат да бъдат приучени, при растящата конкуренция е спаднала и неизбежно трябваше да спадне. А при сегашната организация на труда именно *този* вид труд е все още далеч по-многоброен. Така че, ако един работник от първата категория сега получава седем пъти повече, а друг от втората категория получава толкова, колкото например преди петдесет години, двамата действително получават *средно* четири пъти повече. Обаче, ако в една страна към първата категория спадат само 1000 работници, а към втората — един милион души, то 999 000 живеят не по-добре, отколкото преди петдесет години, и живеят *по-зле*, ако едновременно цените на средствата за живот са се покачили» (пак там, стр. 65).

«Но дори ако твърдението, че средният доход на *всички* категории на обществото се бил увеличил, би било толкова вярно, колкото е погрешно, въпреки това различията и *относителните* разстояния между доходите може да са станали по-големи и оттук противоположностите между богатството и бедността да изпъкват по-рязко. Именно *защото* съвкупната продукция се увеличава и в същата степен, в която това става, нарастват и потребностите, желанията и изискванията, така че *относителната* бедност може да се увеличава, докато *абсолютната* намалява. Самоедът, който се храни с тюленова мас и гранясали риби, не е беден, защото в *неговото* затворено общество всички имат същите потребности. Но в една *прогресираща* държава, която например за едно десетилетие е увеличила съвкупната си продукция по отношение на населението с една трета, работникът, който изкарва преди и след десет години все толкова, не е останал еднакво състоятелен, а е станал с една трета по-беден. Именно такъв е случаят в наше време» (пак там, стр. 65—66).

«За да се развива по-свободно в духовно отношение, един народ не бива да остава в робството на физическите си потребности, не бива да е крепостник на тялото си. Следователно трябва преди всичко да му остава *време* да *може* и духовно да твори и духовно да се наслаждава. Прогресът и организацията на труда осигуряват това време. . . Ако по-рано за задоволяване на дадено количество материални потребности е бил необходим разход на време и човешка сила, който по-късно се е намалил наполовина, то едновременно, без някакъв ущърб за физическото благосъстояние, с толкова се е увеличило и свободното време за духовно творчество и духовна наслада. . . Но и за разпределянето на *онази* плячка, която изтръгваме от стария Хронос дори в собствената му област, все още решава хазартната игра на слепия, несправедлив случай. . . Сигурно е поне, че независимо от икономията на време чрез усъвършенствуване на машините за многобройно население продължителността на робския труд във фабриките само се е увеличила. И все пак и спечелването на по-голямо количество свободно време е обща придобивка на национална сила» (пак там, стр. 67—68).

«*Периодът на манифактурата. . .* е период на крайно *разчленената занаятчийска* дейност, която е едновременно дейност от ръка на ръка за една и съща цел на производството» (пак там, стр. 37).

«Най-сетне продължаващото разделение на труда довежда до приложение на по-съвършени *машини* и с това до четвъртото стъпало» {най-напред ръчен труд, след това занаятчийски труд, след това манифактура и след това фабрично производство}, до същинското машинно *производство*» (пак там).

[XX—1282] При фабричното производство

«човекът. . . става разумния, повече умствено, отколкото физически дейния управител и ръководител на природните сили. Следователно с това той влиза в съвсем друго отношение на дейност, тъй като вече само свързва материалите-подлежащи на подчиняване на целите на производството, с чужди природни сили, така че и резултатът от въздействието им, т. е. продуктът, вече не е пропорционален на собственото му *физическо* усилие» (пак там, стр. 38).

(Още при манифактурата и простата кооперация продуктът не е пропорционален на *индивидуалното* усилие на човека.)

«Търговията, с целта си да повишава стойността на стоката със средствата на транспорта, е само отрасъл на промишлеността и по същество е подчинена на същия закон на развитие. Първият и най-прост вид търговия е размяната на стоките от *ръка на ръка.* По-нататък тя си създава все още простите оръдия и средства за съобщения като товарни животни за транспортиране или малки плавателни съдове, за управляване и придвижване на които веслото служи на човека като *ръчно оръдие.* Може да се забележи и по-нататъшно *разпределение на дейностите за общи цели,* както например по-многобройната команда на по-големи гребни съдове, където все още множество хора действуват *като* машина в еднообразно повтарящи се, но едновременно съгласувани операции. Най-после се достига по-високо стъпало на развитие, като в платноходни кораби, параходи, парни локомотиви и т. п. силата на вятъра и парата не само замества тази на човека, но като се подчинява на волята му, я *увеличава многократно. . .* По такъв начин и търговията — както земеделието и занаятите — има свои периоди на ръчен труд, занаятчийство, манифактура и приложение на машини» (пак там, стр. 38—39).

Видяхме, че древните са схващали *разделението на труда* качествено — като подобрение на труда и създаваната от него потребителна стойност. Прилагането на същински машини в производството се вижда най-напред във воденицата. Стихотворението на *Антипатър,* съвременник на Цицерон, посветено на въвеждането на воденниците в Рим, отново свидетелствува за схващането им, съвсем различно от съвременното. (Вж. в гръцката антология.) Поетът извиква на робините, натоварени да мелят жито, че сега могат да спят дълго:

«Щадете своите ръце от камъка, о мелничарки,
и спете кротко, пък нека петелът пропява в зори!
Део възложи на нимфите вашия труд, о девойки,
и ето ги, лекичко скачат над колелата сега:
раздвижени, яките оси обръщат своите спици
и дейно превъртат във кръг товара на тежкия камък.
Нека живеем живота на нашите деди и без труд
нека ни радва това, богинята що ни дарява.»[168]

Тук единствената ръководна гледна точка е спестяването на труд *за* самия работник, а не *спестяване в цената на труда.*}

ГЛАВА 4

ОТНОСИТЕЛНА И АБСОЛЮТНА ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ[169]

[XX—1283] Ние разгледахме абсолютната и относителната принадена стойност поотделно. В капиталистическото производство те са свързани. И именно в развитието на съвременната промишленост се вижда как те се развиват едновременно: работното време се удължава в същата степен, в която чрез развитието на обществените производителни сили на труда се намалява необходимото работно време. Тенденция на капитала е да развива принадената стойност едновременно в двете форми. С това тя предизвиква едновременно описаната порано борба за *нормален работен ден* и насилственото му установяване като наложен ѝ от държавата закон. Тенденцията на капиталистическото производство се вижда ясно, когато държавната намеса в зората на буржоазната промишленост (както тя се проявява например в трудовите статути на XIV век) се сравни със съвременното фабрично законодателство. Там се определя работното време, за да се принудят работниците да дават на заангажиралите ги известно количество принаден труд (или и изобщо труд), да се принудят да дават абсолютен принаден труд. Напротив, тук работното време се определя, за да се постави също така насилствено предел, отвъд който капиталистът не бива да удължава абсолютното работно време, за да се възпрепятствува удължаването на работното време отвъд определена граница. Същевременно необходимостта от такава държавна намеса, която найнапред се проявява в Англия като родина на едрата промишленост, и необходимостта тази намеса постепенно да се разпростира върху нови промишлени отрасли в същата степен, в която ги обхваща капиталистическото производство, доказва, от една страна, че капиталистическото производство не знае предели за присвояването на чуждо

работно време и че, от друга страна, при създалите се условия на капиталистическото производство работниците сами по себе си са неспособни — без да въздействуват като класа върху държавата и чрез държавата върху капитала — да изтръгнат от харпунените нокти на капитала дори онова свободно време, което е необходимо за физическото им съществуване.

Във Франция работното време за деца и възрастни е *12 часа*. По закона от *1833 г.*, който предшествувал закона за десетчасовия работен ден, от 1835 г. насам работният ден в Англия за деца под 12 г. (от 1836 г. и за деца под 13 г.) бил 9 часа, а за младежи под 19 г. — 12 часа (не след $8^1/_2$ часа вечер и не преди $5^1/_2$ часа сутрин, с $1^1/_2$ часа за хранене, но това време не се брои в 9-те или 12-те часа труд). (Същевременно законът от 1833 г. предвижда двучасово задължително посещаване на училище.) (След 1844 г. в отраслите, където могло да се мине без деца или последните да бъдат заменени с останали без работа възрастни работници, фабрикантите изисквали да се работи по 14—16 часа.)

Май 1844 г. — 12 часа за възрастни и $6^1/_2$ часа за деца (12 часа включително почивките: половин час за закуска и един час за обед).

В *1672 г.* Пети написал своята «The Political Anatomy of Ireland». В нея[170] той казва:

«Работниците[171] работят по *10 часа* диевно и се хранят 20 пъти седмично, а именно: през работните дни по три пъти дневно» (сега само два пъти), «а през неделните — по два пъти; от това ясно личи, че ако те речеха да постят всеки петък вечер и да употребяват *за обядване един и половина часа»* (сега закуската и обедът траят общо $1^1/_2$ часа), «докато сега за това им са нужни два часа, от *11 до 1 часá*, т. е. ако те работеха с $^1/_{20}$ повече и потребяваха с $^1/_{20}$ по-малко, то бн могло да се покрие една десета част от гореспоменатия данък» (*W. Petty*. The Political Anatomy of Ireland. 1672. To which is added Verbum Sapienti. London, 1691, стр. 10) [Руски превод, стр. 83].

От приведения цитат следва, че работното време на възрастните тогава не е било по-голямо от сегашното номинално работно време за деца на 13 години и че работниците са имали повече храна. И същото благоприятно положение за работниците намираме в Англия вече в XV век.

«По статута от 1496 г. се вижда, че храната била разглеждана като еквивалент на $^1/_3$ от дохода иа занаятчията и $^1/_2$ от дохода иа [селскостопанския] работник, което свидетелствува за по-голяма степен иа независимост сред трудещите се класи, отколкото сега господствува, тъй като сега храната на работииците и занаятчиите се смята за по-голяма част от работната им заплата. *Часовете за хранене и почивка* се определяли по-либерално, отколкото в днешни дни. Например от март до септември — 1 час за закуска, $1^1/_2$ часа за обед и $^1/_2$ час за следобедна закуска. Следователно 3 часа. През зимата се работело от 5 часа сутрии, докато се стъмни. Напротив, сега във фабриките — само $^1/_2$ час за закуска и 1 час

за обед, т. е. тъкмо половината от това през XV век» (*John Wade*. History of the Middle and Working Classes. 3rd edition. London, 1835, стр. 24—25 и 577—578).

[XX—1284] Естествено, абсолютният принаден труд, който се постига чрез удължаване на работния ден, е основата, от която изхожда отделният капиталист, тъй като за него увеличаването на производителността на труда води до относително намаление на [заплащаната от него] работна заплата само доколкото той е в състояние да продава продукта на труда над индивидуалната му стойност. Доколкото произведената от него стока влиза в потреблението на работника, въздействието [на нарастването на производителността на труда] е — с изключение на решаващи стоки — [първо] не внезапно и, второ, общо за всички капиталисти независимо от това, дали те или събратята им капиталисти са предизвикали това изменение в стойността на средствата за живот. Но у отделни капиталисти (където се заплаща на парче) се оказва, че с подобряването на машините, както признава дори *Юър*, заплатата на парче намалява в същата пропорция или — ако конкуренцията не позволява това — в приблизително същата пропорция, в която нараства производителната сила на труда, при все че *цената на продукта* отначало стои над неговата стойност, т. е. не се намалява в същата пропорция, в която намалява трудът, който отива за продукта. Общ убедителен пример за това е обстоятелството, че *непосредствено след отменяването на житните закони* фабрикантите почти навсякъде намалили работната заплата с *10%*, което след 1853 г. предизвика 8-месечна стачка в Престън[172]. По-късно работната заплата се покачи поради конюнктурни обстоятелства, които предизвикаха *извънредно голямо* търсене на труд и бяха съвсем независими от общите закони на *средната работна заплата*.

Въпросът, който предстои сега да разгледаме, е *отношението* между работната заплата и принадената стойност.

Отначало да вземем *работния ден* за даден. В този случай *стойността* на продукта на работния ден — или стойностната сума, част от която образува работната заплата, а другата част образува принадената стойност — е постоянна. Ясно е, че стойностната величина на двете части и измененията в стойностите им са *обратно* пропорционални. Колкото по-голяма е едната, толкова по-малка е другата и vice versa*. Освен това, тъй като видяхме, че нормата на принадената стойност е изобщо само отношението на принадения труд към необходимия, или — което е същото — на принадената стойност към променливия капитал, следва, че само от изменение на величината на променливия капитал, или — което е същото — на необходимото работно време, или на работната заплата може изобщо да произлезе изме-

* — обратно. *Ред.*

ние в стойностното съотношение между работната заплата и принадената стойност. Ако в резултат на по-голямата производителна сила на труда спадне *стойността на работоспособността,* то се покачва стойностната част на продукта, която представлява незаплатения труд, или принадената стойност. Напротив, ако например поради лоша реколта и т. н. спадне производителността на труда, тогава принадената стойност би спаднала; тъй като не бива да се забравя, че отношението на *необходимото работно време* към *принаденото работно време* се определя не от производителността в промишлената сфера, където работи работникът, а от производителността на всички отрасли, резултатите от които влизат в неговия възпроизводствен процес. При всички обстоятелства тук може да произлезе покачване или спадане на принадената стойност само от промяна в стойността на работоспособността, а тази промяна е обусловена — и то *обратно пропорционално* — от производителността на труда.

При това се приема, че се плаща *стойността* на работоспособността, т. е. *средната работна заплата,* че следователно няма покачване над тази средна величина и няма спадане на работната заплата под това равнище. Щом продължителността на работния ден е дадена, ясно е, че колкото по-производителен е трудът, толкова по-къса е онази част от работния ден, през която работникът работи за себе си, и толкова по-дълга е частта, през която той работи за капитала и vice versa.

Но дори покачване на работната заплата над *средното равнище* не би изменило нищо в тези закони. Принадената стойност би могла да нараства винаги само доколкото спада *стойността* на работоспособността и оттук — работната заплата, и би могла да спада само по обратната причина.

Средната работна заплата или *стойността на работоспособността* не е, както казахме по-горе, постоянна величина, доколкото е разменна стойност. Но тя изразява постоянна маса потребителни стойности, постоянна маса стоки за задоволяване на потребности, т. е. средства за живот. *Стойността* на това количество потребителни стойности зависи от общата производителност на всички онези отрасли на производството, продуктите от които влизат в необходимото потребление на работника.

Да приемем сега, че промишлеността става по-производителна. Тогава са възможни следните случаи. Работникът *получава същото количество* потребителни стойности като преди. В този случай *стойността* на неговата работоспособност, или на неговата *работна заплата,* спада, тъй като е спаднала *стойността* на това останало постоянно количество. Работникът трябва да работи по-малко работно време, за да заплати еквивалента на работната си заплата. Следова-

телно по-голяма част от работния ден отива за капитала. Делът на работника в продукта на неговия работен ден е намалял, а незаплатеното работно време, или *делът от стойността,* който се пада на капитала, *принадената стойност* се е увеличила. Ето защо *относителната работна заплата,* нейният *дял,* е спаднала.

[XX—1285] Второ, да приемем, че масата на средствата за живот, *количеството* им, а оттук и *средната работна заплата* нараства, но не нараства в същата пропорция, в която работникът е станал по-производителен. В този случай *спада стойността* на работоспособността и принадената стойност се покачва в същата пропорция. Така е, защото макар работникът да получава по-голяма маса стоки, отколкото преди, те са продукт на по-малък дял от работния му ден, отколкото преди. Заплатеното му работно време е намаляло, а незаплатеното се е увеличило. Макар *реалната* му работна заплата (ако реална се отнася до потребителната стойност) да се е покачила, *стойността* ѝ и следователно относителната му работна заплата — пропорцията, в която той дели с капитала стойността на своя продукт — е спаднала.

Най-после *трети случай:* работникът получава същата *стойност,* или опредметяването на същата част от работния ден, както и преди. В този случай, тъй като производителността на труда се е покачила, количеството на потребителните стойности, които той получава, реалната му работна заплата е пораснала, но *стойността* ѝ е останала същата, тъй като представлява същото количество реализирано работно време, както и преди. Но в този случай принадената стойност, отношението между работната заплата и принадената стойност, а оттук и *относителната работна заплата* са останали непроменени.

Тези случаи могат да се резюмират, както следва: количеството си остава същото, пропорцията намалява; количеството нараства, пропорцията намалява; пропорцията си остава същата, количеството нараства. Но във всички тези случаи принадената стойност, нормата на принадената стойност — отношението ѝ към авансирания за работна заплата капитал — могат да *нараснат* само в резултат на това, че спада *стойността* на работната заплата, само обратно пропорционално на нея и само вследствие на изменения, които настъпват в стойността на работната заплата, като резултат от изменение в производителността на труда. (Напротив, ако промишлеността стане по-непроизводителна, то при непроменено количество на [средствата за живот] стойността на работната заплата, относителната работна заплата биха спаднали, а затова принадената стойност, отношението на принадената стойност към променливия капитал биха намалели.)

Да вземем отношението, при което работната заплата остава по *стойност* неизменна, при все че производителността на труда се е повишила, следователно при все че е нараснала масата стоки, в която се въплътява тази стойност; тогава няма да има изменение в *принадената стойност*, макар че тя — също както работната заплата — би представлявала по-голяма маса потребителни стойности, отколкото преди. Следователно, ако разглеждаме потребителната стойност, възможно е количествата стоки, в които работната заплата и принадената стойност се изразяват, да нарастват в еднаква пропорция, но е невъзможно *разменната стойност* на едната да нарасне, без разменната стойност на другата да спадне.

Ако промишлеността стане по-непроизводителна, а работната заплата не спадне под средната, *стойността ù* ще се повиши. *Количеството си остава същото, а пропорцията се увеличава*. Ако реалната работна заплата спада, но така, че все пак да изразява повече работно време, отколкото преди, то *пропорцията се увеличава, при все че количеството намалява. Пропорцията си остава същата, а количеството намалява,* ако работникът получава само продукта на онзи брой часове, който е бил нормален преди изменението на производителната сила.

«Когато има изменение в производителността на промишлеността и с дадено количество труд и капитал се произвежда било повече, било по-малко продукт, отколкото преди, относителната величина на работната заплата може забележимо да се изменя, докато количеството продукти, представяно от тази относителна величина, си остава същото; или пък може да се изменя количеството продукти, докато относителната величина на работната заплата си остава неизменна» ([*Cazenove*.] Outlines of Political Economy. London, 1832, стр. 67).

«В страна, където общият продукт е малък, *по-голяма част от целия продукт* може да даде на работника по-малко средства за живот, отколкото *по-малка част от целия продукт* в други страни, където общият продукт е по-голям» (*Ramsay*. Distribution of Wealth. Edinburgh, 1836, стр. 178).

Това, което Рикардо казва за съотношението между печалбата и работната заплата, е вярно за съотношението между работната заплата и принадената стойност.

«Колкото по-малко се присвоява за работна заплата, толкова повече се присвоява за печалба и vice versa» (*Ricardo*. On the Principles of Political Economy, and Taxation. Third edition. London, 1821, стр. 500) [Руски превод, том I, стр. 338].

«Не прогресът в механиката, а *социалният строй* е виновен за това, че работникът, който придобива възможността за два часа да направи това, което порано е правил за дванадесет, не става от това по-богат» (*Sismondi*. Nouveaux Principes d'Economie Politique. Tome I. Paris, 1827, стр. 349) [Руски превод, том I, стр. 308].

[XX—1286] «Много забележителен резултат на философската история на човека е, че прогресът на обществото относно населението, промишлеността и

просветата се постига винаги за сметка на здравето, умението и умственото развитие на голямата маса на народа. . . *Личното благополучие на голямото множество се жертвува за щастието на малък брой индивиди* и можеше да се съмняваме кое от тези две състояния — варварството или процъфтяването — заслужава предпочитание, ако несигурността, свързана с първото, не наклоняваше везните в полза на второто» (*H. Storch*. Cours d'Économie Politique. Avec des notes explicatives et critiques par J. B. Say. Tome III. Paris, 1823, стр. 342—343).

«В желанието си да поддържат работната заплата *трйдюнионите се стремят да постигнат участие в печалбата, която произтича от подобрението на машините*. . . Те искат по-висока работна заплата, защото *трудът се скъсява*. . . С други думи, те се стремят да обложат с данък промишлените усъвършенствувания» («On Combinations of Trades». New Edition. London, 1834, стр. 42).

В разгледания случай е правилен Рикардовият израз, че сумата работна заплата + печалба = постоянна стойностна величина, тъй като те заедно винаги представляват *същото количество* работно време.

Сега минаваме към втория случай, към *удължаването на работния ден* и за опростяване ще приемем тук, че производителната сила на труда си остава същата.

Фактически тук предстои да бъдат разгледани само два случая:

1) *Принаденото работно време се удължава* без повишаване на работната заплата, без работникът да си присвоява част от това добавъчно време. Такъв е главно случаят през целия период, когато фабричната система прекомерно увеличава принаденото време в собствената си и в други (външни) сфери. (Пример с хлебарския труд в Лондон.) (Вижда се и по това, че работната заплата се е покачила сравнително повече в отраслите, където действува законът за десетчасовия работен ден, отколкото там, където няма регулиран със закон нормален работен ден.) (Списъка им виж по-горе.) Тук стойността на работоспособността си остава привидно същата, докато принадената стойност нараства. Или *стойността* на работоспособността — при все че *абсолютно* си остава *същата* — спада тук *относително*, защото *принадената стойност* се увеличава. Принаденият труд нараства не защото необходимият труд абсолютно намалява, а необходимият труд намалява в сравнение с принадения труд, защото последният абсолютно нараства. Ако тук сравним стойностните величини на работоспособността, или на работната заплата, и на принадената стойност — т. е. заплатената и незаплатената част на работния ден, — то последната част се е увеличила абсолютно и оттук първата част относително се е намалила, докато в първия случай (изменението вследствие на изменение на производителността на труда) всяко увеличение или намаление на принадената стойност произтича само от *пряко изменение на стойността* на работоспособността, т. е. на величината на необходимото работно време. И тук на нарастването на принадената стойност отговаря *относително* спадане на работната

заплата, но относително спадане, което е предизвикано от движение, независимо от необходимото работно време, т. е. от стойността на работоспособността — от изменение в принадения труд.

Впрочем тук трябва да се направят две бележки.

Ако това удължаване на работното време не е временно, а удълженият и удължаващ се работен ден се затвърди като нормален, ако удължаването се затвърди като нормално — както било по-рано във всички сега подчинени на закона за десетчасовия работен ден отрасли на труда и какъвто е все още случаят в много голяма част от производствените сфери, които още не са подчинени на този закон, — то и това спадане на относителната работна заплата почива на абсолютно обезценяване на работоспособността, на спадане на нейната стойност. Защото, както видяхме, еднодневната, седмичната средна работна заплата предполага нормален брой години, които работникът живее и които обхващат активното съществуване на работника, а оттук и на неговата работоспособност. Вследствие на удължаването на работното време този трудов живот се скъсява. Например ако това време е=20 години, то при еднодневна необходима работна заплата=x съвкупната стойност на работоспособността е $365\times20\times x$.

[XX—1287] Ако сега вследствие на удълженото работно време цикълът на работоспособността се скъси от 20 на 15 г., [съвкупната] стойност на работоспособността е спаднала от $365\times20\times x$ на $365\times15\times x$, от 4 на 3, или от 1 на $^3/_4$ — следователно с $^1/_4$. Ако при ускореното потребление на работоспособността еднодневната ѝ стойност останеше неизменна, то x би се изменил на y, следователно би се получило следното уравнение: $365\times15\times y=365\times20\times x$; $y=(365\times20\times x)$: (365×15); $y={}^4/_3x$; $y=(1+{}^1/_3)x$. С други думи, *необходимата работна заплата,* за да остане неизменна, би трябвало да нарасне с $^1/_3$.

Например да приемем, че седмичната работна заплата=10 шил. В годината има около 52 седмици. Годишната работна заплата=520 шил., или 26 ф. ст., а за 20 години=520×20=10 400 шил., или 520 ф. ст. Следователно, ако стойността на работоспособността трябва да си остане същата, докато продължителността ѝ вследствие на удълженото [работно] време е намалено от 20 на 15 години, годишната работна заплата би трябвало да бъде=$^{520}/_{15}$ ф. ст., или $34^2/_3$ ф. ст., а седмичната работна заплата= 520: (52×15) ф. ст., т. е. $^{10}/_{15}$ ф. ст., или $13^1/_3$ шил. И така, за да остане *стойността на еднодневната работоспособност* не само номинално и реално *същата,* работникът би трябвало от съвкупния работен ден да си присвоява като необходимо работно време $^1/_3$ повече.

Но при всички обстоятелства тук трябва да се запомни (това е важно за по-късни анализи) следното: когато разглеждаме *стойността на продукта,* в който се опредметява съвкупният работен ден,

то естествено тази стойност винаги е=на работната заплата+ принадената стойност, alias* на необходимото работно време+принаденото работно време. Но от друга страна, би било погрешно да се каже обратното (както в първия случай), че *сумите на работната заплата* и *принадената стойност представляват все същата постоянна стойностна сума,* защото представляват *все същото работно време.* Напротив, те представляват изменящо се работно време, а затова и *променлива* стойностна сума. А тъй като представляват променлива стойностна сума, съвсем не следва по начало (както в първия случай), че нарастването на едната страна включва намаление на другата страна и че това покачване или спадане на принадената стойност непременно трябва да бъде следствие на абсолютно спадане или покачване на разменната стойност на работната заплата или на разменната стойност на работоспособността.

Шегата на Феранд в цитираната по-горе** реч в долната камара на *27 април 1863 г.* съвсем не е contradictio in adjecto***:

«Английската памучна промишленост съществува 90 години. . . Той [нейният световен монопол] траял по време на *три поколения на английския народ* и предполагам, че може да се каже уверено, че *за този период той е изтребил девет поколения фабрични работници.*»

Казаното от *проф. Кернс* («The Slave Power», Лондон, 1862) важи още повече за фабрикантите, тъй като за работниците те няма нужда да заплащат дори правото на собственост:

«Колкото фатално вредно влияние и да оказват оризищата на Джорджия или блатата на Мисисипи върху човешкия организъм, това унищожаване на човешки живот, необходимо за обработването на тези области, не е толкова голямо, че да не може да бъде заместено от обилните резервати във Вирджиния и Кентъки.»

(чети: в Ирландия и земеделските райони на Англия, докато излишното им население още не е било изхабено или изтребено в зародиш).

«Икономическите съображения, които биха могли да служат като известна гаранция за човешко третиране на робите, тъй като те отъждествяват интересите на господаря със запазването на роба, при развита търговия с роби се превръщат, напротив, в причина за най-безпощадно отнасяне към роба, тъй като, *щом веднага може да бъде заместен с нов роб, докаран от чужди негърски резервати, продължителността на неговия живот* става по-маловажна, отколкото *неговата производителност, докато е жив.* Ето защо правилото в робовладелското стопанство на страните, в които се импортират роби, е следното: *най-ефективната икономия се състои в това,* да се изстиска от [XX—1288] човешкия добитък *колкото е възможно по-голяма маса труд за възможно най-кратко време.* Именно при тро-

* — иначе казано. *Ред.*

** Вж. настоящия том, стр. 505—508. *Ред.*

*** — «противоречие в определението». *Ред.*

пическите култури, където годишната печалба често се равнява на целия капитал на плантациите, животът на негрите най-безпощадно се принася в жертва. Вече няколко века земеделието на Вест-Индия — люлка на баснословни богатства — е погълнало милиони хора от африканската раса. И в наши дни в Куба, където доходите възлизат на милиони, където плантаторите са князе, където виждаме, че робската класа се храни с най-груба храна, обречена е на най-изтощителен и непрестанен труд, а значителна част от нея дори направо се унищожава от година на година *чрез бавно изтезаване с прекомерен труд и недостатъчен сън и отдих»* (стр. 110—111).

Освен това разглеждането на приведения по-горе случай ни довежда до друга формулировка за *стойността* на работоспособността, която не е много важна за нашия анализ на капитала, обаче става много важна по-специално за разглеждането на работната заплата.

«*Цената на труда* е сумата, плащана за *дадено количество труд; работната заплата* е сумата, получавана от работника. . . *Работната заплата* зависи от *цената на труда* и от *количеството* на вложения *труд»* (*Sir Edward West*. Price of Corn and Wages of Labour. London, 1826, стр. 67—68).

«*Увеличаването на работната заплата* не е непременно свързано с *нарастване на цената на труда*. При по-пълна заетост и при по-голямо напрежение *работната заплата може значително* да нарасне, въпреки че *цената на труда продължава да си остава същата»* (пак там, стр. 112).

{Малтусовото твърдение, че *стойността на труда* била постоянна и се изменяла само стойността на стоките, с които тя се заплаща — твърдение, което, като и всичко друго, се среща на места и у А. Смит, — почива на следната неосъзната от самия него мисъл: Да приемем, че продължителността на работния ден е дадена, например=12 часа. Нека на известно стъпало на производителната сила необходимият труд да е=10 часа, а принаденият труд да е=2 часа. Ако общата производителност на труда, чиито резултати влизат в необходимите средства за живот на работника, нарасне, отношението се превръща в 9 часа необходим труд и 3 часа принаден труд. Ако общата производителност на труда спадне, отношението ще се измени на 11 часа необходим труд и 1 час принаден труд. Ако застанем тук на становището на работника, то неговата работна заплата винаги му коства 12 часа труд, макар че стоките, към които тя се свежда, последователно представляват стойността на 10, 9 и 11 часа съобразно със съответната различна производителност на труда, а в съответствие на това неговият принаден труд ще бъде=2, 3 и 1 час, така че печалбата е съвсем различна. Но тъй като — ако приемем работния ден за даден — работникът трябва да работи известен брой часове, например 12 часа, за да получи продукта на 9, 10 и 11 часа, да се обяви *стойността* на труда за *постоянна,* а оттук — за *мерило на стойността,* е фантастично. Напротив, тук едно и също количество труд се явява в съвсем различен от своя продукт и изменящ се израз.

Все едно, както правилно казва Бейли[173], да поискаме да обявим 1 ярд сукно за мерило на стойността, защото единият ярд сукно си остава все тъждествен независимо от това, дали струва 5 или 1, или 6 шилинга.}

Дотук не сме говорили за *стойност на труда,* а само за *стойността на работоспособността,* тъй като законът на стоковата размяна противоречи на пряка размяна на повече труд срещу по-малко труд, а формата — дали трудът е активен или опредметен — е съвсем безразлична и е толкова повече безразлична, защото определено количество *опредметен труд* се измерва по стойност не с количеството труд, който е *опредметен* в него, а с количеството *жив труд,* който средно се изисква, за да се възпроизведе същата стока. От друга страна, понятието стока, т. е. *стойност* на стоката, изключва само по себе си труда като процес, in actu*, е субстанция и маса на стойността, а не стойност. Трудът е стойност само като *опредметен* труд. Ето защо и при разглеждането на капитала въобще — където се приема, че стоките се разменят по тяхната *стойност* — трудът може да функционира само като *работоспособност,* която сама е *предметна* форма на труда.

В производствения процес обаче това опосредствуване изчезва. Ако се абстрахираме от формалния процес на размяната [XX—1289] между капитала и труда и разглеждахме това, което действително става *в* производствения процес и се явява като резултат на производствения процес, [ще видим, че] определено количество жив труд се разменя срещу по-малко количество опредметен труд, а като завършък на процеса определено количество жив труд — срещу по-малко количество опредметен труд. Например работен ден от 12 часа се разменя от страна на работника срещу продукта на 12—2, т. е. на 10 часа, ако принаденият труд=2 часа.

Следователно, в резултат се получава така, че стока на стойност 10 часа=на стойността на работоспособността, е стойността на *проявлението на тази работоспособност* през 12 часа, т. е. 12-часов труд. Фактически възпроизвеждането на работоспособността на работника, равна на 10 часа труд, му струва 12 часа. Той трябва да работи 12 часа — да даде продукт, в който са реализирани 12 работни часа, — за да получи стоки, в които са реализирани 10 часа. *Стойността на неговата работоспособност,* която се определя от 10-часовото работно време, необходимо за всекидневното ѝ възпроизвеждане, е *еквивалентът,* който той получава за 12 часа труд и по такъв начин *се явява* като стойност на *12-часов работен ден.*

Цената е преди всичко само паричният израз на стойността. Сле-

* — в действие. *Ред.*

дователно, ако приемем, че количеството пари, което може да бъде произведено за един час, е 6 пенса, тогава за 12 работни часа това прави 6×12 пенса, или 6 шилинга. Ако сега необходимото работно време=6 часа, *цената на работоспособността*=3 шил. (стойността ѝ, изразена в пари) и тези 3 шил. — *стойността или цената на работоспособността* — се явяват като *стойност или цена* на един работен ден от 12 часа.

Фактически те са цената или стойностната маса, която се заплаща на работника като еквивалент за 12 часа [труд]. В този смисъл се говори за *стойност или цена* на труда {пак за разлика от пазарните цени на труда, които, както при всяка друга стока, стоят ту над, ту под тази стойност}. И в действителност това е формата, в която *се явява* отношението [между труда и капитала]. За нашето изследване трябва да запомним същественото. Ето защо, когато говорим за *стойност* (или — изразено в пари — за *цена)* на труда, винаги тогава трябва да се разбира *стойността на работоспособността*. Но тъй като тази *стойност на работоспособността* (нейната еднодневна, седмична и т. н. стойност) фактически образува работната заплата, следователно образува паричната сума, която работникът получава за целия си работен ден, тази *цена,* в която се опредметява само *заплатената част* на работния ден, се явява като *цена или стойност на целия работен ден*. И по такъв начин 3 шил. са *стойността на един работен ден* от 12 часа, при все че са само продуктът на 6-часов труд. В тази форма *стойността, цената на труда* е специфичен израз, който непосредствено противоречи на понятието стойност. Но това противоречие *съществува*. То е опосредствувано от редица междинни звена, които вече разгледахме. В действителност отношението се явява неопосредствувано, така че работната заплата се явява като *стойност или цена* на определено количество жив труд. При разглеждането на *работната заплата* в действителното ѝ движение тази форма става важна. Освен това тя е важна за разбиране на много недоразумения в теорията. Тук, в този раздел [XX—1290], ние я разглеждаме само мимоходом с оглед на приведения по-горе цитат и на случая, който сега изследваме.

Вижда се, че на пръв поглед толкова правилният израз на Уест

«*цената на труда* е *сумата*, плащана за дадено *количество труд*»,

е лишената от понятие форма, в която се явява *стойността на труда* (т. е. на работоспособността). От тази «заплатена сума» ние на пръв поглед не виждаме каква *разлика* съществува между труда, който работникът влага, и труда, който е нужен за произвеждане на работната му заплата. Да вземем горния пример. Един час работно време

се опредметява в 6 пенса, а това от 12 часа — в 6 шилинга. Тъй като за 12 работни часа работникът получава само 3 шил., неговият принаден труд се отнася към неговия необходим труд, както 100:100, иначе казано, това е разликата между *стойността* на неговата *работоспособност,* която стойност му се заплаща като работна заплата, и *използването на тази работоспособност,* което образува принадената стойност за капиталиста. Обаче това не може да се разпознае в израза, че стойността на един работен ден от 12 часа=3 шилинга.* Но дори тази *форма* позволява известни изводи за нашия случай.

Да приемем, че съвкупният работен ден=10 часа, освен това да приемем необходимото работно време за=6 часа и най-сетне да приемем, че 1 работен час се опредметява в 6 пенса. За 10 работни часа работникът получава продукта на 6 часа=36 пенса=3 шилинга. Следователно *цената или стойността* на 1 час (*стойност* и *цена* в показания по-горе смисъл) възлиза на $^3/_{10}$ шил., или $3^3/_5$ пенса, а принадената стойност възлиза на $2^2/_5$ пенса на час. $2^2/_5:3^3/_5=$ $^{12}/_5:^{18}/_5=12:18=2:3$. Или обратно, $3^3/_5: 2^2/_5=3:2$. Действително съвкупната принадена стойност (4 часа) се отнася към 6 часа [необходимо работно време], както $^2/_3:1$.

Съвкупният работен ден=10 часа, от които 6 часа необходим труд ($^6/_{10}=^3/_5$). Работникът работи $^3/_5$ от 10 часа за себе си и $^2/_5$ за своя капиталист. (Това пак дава отношението 3:2 или 2:3 според това, дали се разглежда отношението на необходимия труд към принадения труд или обратното). И така, от всеки час работникът работи $^3/_5$ за себе си и $^2/_5$ за своя капиталист, или 36 минути за себе си и 24 минути за капитала. И тези 36 минути се представят в $3^3/_5$ пенса, а 24-те минути — в $2^2/_5$ пенса. Ако сега принаденият труд бъде удължен от 4 на 6 часа, т. е. с 2 часа, стойността на работния ден възлиза, както и преди, на 3 шил.=на стойността на работоспособността. Цената на един час работно време възлиза вече само на $^3/_{12}$ шил., т. е. на 3 пенса, следователно е спаднала от $3^3/_5$ на 3, т. е. с $^3/_5$ пенса, докато принадената стойност се е покачила от $2^2/_5$ на 3, т. е. с $^3/_5$ пенса. По-рано работникът работеше от всеки час 36 минути за себе си и 24 за капиталиста, а сега работи (36—6) минути за себе си и (24+6) минути за капиталиста. Следователно това изменение в отношението на необходимия труд към принадения труд, предизвикано от *абсолютното удължаване* на работния ден, се изразява в спадане на *цената или стойността*

---

* Да приемем, че една стока се продава по производствената ѝ цена[174]. Ако от стойността на тази стока се приспадне стойността на съдържащия се в нея постоянен капитал, както и съдържащата се в нея част от работната заплата, би могло да се помисли, че остатъкът е принадената стойност и по такъв начин от работната заплата може да се изчислява разликата между стойността и използването на работоспособността. По-нататък ще видим, че не е така.

на определено количество труд, в дадения случай — на един работен час. Тук то се явява като *абсолютно* (не само относително) спадане. Но както видяхме, то включва и действително обезценяване на работоспособността, доколкото 12-часов работен ден предполага изменена *продължителност* на работоспособността в сравнение с 10-часовия.

[2]* Да приемем сега обратното, че за 2-та допълнителни часа работникът получава същата цена, както за 10-те, следователно $2 \times (3^3/_5)$ пенса, или $7^1/_5$ пенса. Тогава принадената стойност [за тези 2 часа] възлиза на $2 \times (2^2/_5)$ пенса, или $4^4/_5$ пенса. Сега общо за 12 часа се произвеждат 6 шилинга. И от тези 6 шил. работникът получава 3 шил. и $7^1/_5$ пенса, докато капиталистът получава 2 шил. и $4^4/_5$ пенса. В този случай *стойността* на труда се е покачила от 3 шил. на 3 шил. и $7^1/_5$ пенса, а *принадената стойност* — от 2 шил. на 2 шил. и $4^4/_5$ пенса. Това *едновременно* покачване на *стойността* на труда и на *принадената* стойност е възможно само при абсолютно удължаване на работния ден. {С изключение на случая, когато работното време стане по-интензивно, което може да важи само за отделни отрасли на труда; ако тази интензивност стане всеобща, тя е нормалната интензивност на труда и *по-интензивният* работен час е сега *нормалният* работен час, при предпоставката, че се говори за 1 работен час.} Това покачване на *работната заплата* (на нейната стойност) става без повишаване на *цената на труда* или на *стойността на труда*. То само показва, че работното време се удължава и че това абсолютно удължаване на работния ден става не съвсем гратис за капиталиста. Следователно тук се вижда правилността на [XX—1291] по-нататъшната бележка на Уест:

> «*Работната заплата* е сумата, получавана от работника. . . *Работната заплата* зависи от цената на труда и от количеството на вложения труд . . .*Увеличението на работната заплата* не е непременно свързано с *нарастване на цената на труда*. . . Работната заплата може *значително да нарасне,* въпреки че *цената на труда продължава да си остава същата.*»

И така, погрешно е да се заключи, че *стойността или цената* на труда е нараснала, когато се покачва разменната стойност на работната заплата, щом това покачване е свързано с нарастване на *количеството труд* или с *удължаване на работния ден*.

В този случай е *нараснала принадената стойност,* но не нормата ѝ, тъй като променливият капитал се е увеличил пропорционално с нарастването на принадената стойност.

Докато се работеше 10 часа, капиталът плащаше 3 шил. (или 36 пенса) работна заплата и получаваше 2 шил. принадена стойност. Следователно това прави норма на принадената стойност $^2/_3$, или

---

* Вж. настоящия том, стр. 526. *Ред.*

$66^2/_3\%$. Щом се работи 12 часа, капиталът плаща 3 шил. и $7^1/_5$ пенса (или $43^1/_5$ пенса), а принадената стойност=2 шил. и $4^4/_5$ пенса ($=28^4/_5$ пенса). $43^1/_5$ пенса$={}^{216}/_5$ пенса, а $28^4/_5$ пенса$={}^{144}/_5$ пенса. Следователно отношението на принадената стойност към променливия капитал$={}^{144}/_{216}={}^{72}/_{108}={}^{36}/_{54}={}^{18}/_{27}$, а $18:27=66^2/_3:100$.

И така, тук има *нарастване* на *стойността* на работната заплата и *нарастване на принадената стойност,* без да се е изменило *отношението* им и следователно без да се е изменила *относителната принадена стойност* или *относителната работна заплата.** Но в този случай покачването на *стойността на работната заплата* не се придружава от покачване на *цената или стойността на труда* в този смисъл на думата, че означава сумата, която се плаща за *дадено работно време.*

В дадения случай от 12-те часа работникът работи $7^1/_5$ часа за себе си и $4^4/_5$ часа за капитала. По-рано той работеше 6 часа за себе си и 4 за капитала. Но отношението $7^1/_5:4^4/_5=6:4$, т. е. отношението на заплатеното към незаплатеното работно време си е останало непроменено. Но тъй като 6 часа беше необходимото работно време за възпроизвеждане на работоспособността, сега изглежда като че ли работната заплата действително се е повишила над този минимум, над *стойността на работоспособността.* Обаче стойността на тази работоспособност се изчисляваше на базата на десетчасовото ѝ потребление на ден. При 12-часовото ѝ потребление *продължителността* [на съществуването] ѝ се изменя, а оттук и *съвкупната стойност* на тази работоспособност, ако работната заплата не се повишава в същата пропорция, в която намалява използваемостта — продължителността [на съществуването] — на работоспособността. От обстоятелствата напълно зависи дали при удължаване на работния ден и оставаща неизменна *цена на труда,* следователно при *нарастване на работната заплата* няма да има *действително обезценяване* на *работоспособността,* което обаче не проличава чрез промяна в *цената на труда* и дори не се придружава от нарастване на *стойността на работната заплата.*

Ние разгледахме 1) случая, когато удължаването на абсолютното работно време се присвоява изцяло от капитала; 2) случая, когато при удължаване на работното време *отношението* между заплатения и незаплатения труд си остава същото. Сега преминаваме 3) към случая, когато допълнителното работно време се разпределя наистина между капиталиста и работника, но не в *същата* пропорция, която е съществувала по-рано между заплатеното и незаплатеното работно време.

* Напротив, в приведения случай *печалбата* би се покачила и *относително* по причини, които могат да бъдат разгледани едва по-късно.

Докато работният ден траел 10 часа, работникът работел 6 часа за себе си (3 шил.) и 4 часа за капиталиста (2 шил.). Щом работният ден стане 12 часа, нека работникът получава за 1 [добавъчен] час 6 пенса, а един [добавъчен] час да работи за капиталиста (=6 пенса). Съвкупното работно време, което работникът работи сега за себе си=7 часа, а това за капиталиста=5 часа. По-рано отношението беше $^4/_6$ (=$^2/_3$), а сега е $^5/_7$. ($^2/_3$=$^{14}/_{21}$, а $^5/_7$=$^{15}/_{21}$.) Сега за 12 часа работникът получава 3 шил. и 6 пенса, което на час прави $3^1/_2$ пенса вместо предишните $3^3/_5$ пенса. Следователно *цената на труда* е спаднала с $^1/_{10}$ пенса, а *работната заплата* се е покачила от 3 шил. на 3 шил. и 6 пенса. [XX—1292] Тук следователно (като се абстрахираме от обезценяването на работоспособността поради по-бързото ѝ изхабяване) има покачване на работната заплата при спадаща цена на труда, а принадената стойност се покачва в същата пропорция, в която спада цената на труда. Капиталистът авансираше 3 шил., а получаваше 2, [нормата на принадената стойност]=$^2/_3$. Сега той авансира 3 шил. и 6 пенса, а получава 2 шил. и 6 пенса, т. е. той авансира 42 пенса, а получава 30, [нормата на принадената стойност]=$^{30}/_{42}$=$^{15}/_{21}$=$^{15}/_7$. Следователно нормата на принадената стойност се е повишила от $^2/_3$ на $^5/_7$, или от $^{14}/_{21}$ на $^{15}/_{21}$, или с $^1/_{21}$.

Ако, напротив, от 2-та часа работникът би получил $1^1/_2$, т. е. 9 пенса, отношението би било следното: сега работната му заплата= 3 шил. и 9 пенса=45 пенса, което прави по $3^3/_4$ пенса на час, докато по-рано получаваше само $3^3/_5$. ($^3/_4$—$^3/_5$=$^{15}/_{20}$—$^{12}/_{20}$=$^3/_{20}$. В този случай нарастването на работната заплата се придружава от покачване на *цената на труда,* на което би отговаряло спадане на *нормата на принадената стойност.* Капиталистът авансира 3 шил. и 9 пенса, следователно изкарва 2 шил. и 3 пенса; 3 шил. и 9 пенса=45 пенса, а 2 шил. и 3 пенса=27 пенса. [Нормата на принадената стойност е $^{27}/_{45}$, т. е. 60%. По-рано — $66^2/_3$%. Спадане с 10%. По-късно ще видим, че дори в този случай, когато масата на принадената стойност нараства, макар че нормата ѝ спада, *относителната величина на печалбата би* могла да се повиши.

И така, *покачване на работната заплата* при неизменна производителност на труда, която изобщо се предполага в тази част на изследването, може — ако разглеждаме откъм *разменната стойност,* а не откъм *потребителната стойност* — да настъпи при неизменна *цена на труда,* с което става възможно обезценяване на работоспособността. Това покачване на работната заплата може да настъпи и при *спадаща цена на труда,* при обезценяване на работоспособността и при не само абсолютно, но и относително покачване на принадената стойност.

Необходимо е тази форма — като *стойност на труда* и *цена на*

труда, — в която *стойността на работоспособността* се представя практически и в непосредственото явление, да се разчлени по този начин, за да се решат известни проблеми, свързани с движенията на работната заплата. При разглеждането на общото отношение [между труда и капитала] ние ще трябва по изключение да се позоваваме на тази превратна форма, в която се явява стойността на работоспособността. Но тази превратна форма е именно формата, в която тя се явява в действителния процес на конкуренцията, където всичко се представя превратно, и в съзнанието както на работниците, така и на капиталистите.

По-горе видяхме, че (докато не става дума за спадане на работната заплата *под* минимума или за покачването ѝ *над* него, следователно за *колебания на цени,* които не засягат самата *стойност),* ако е дадена продължителността на работния ден, всички изменения [в отношението между необходимия и принадения труд] могат да произтичат само от изменения в производителността на труда. И така, ако приемем, че необходимите средства за живот (например земеделски продукти) се покачат по цени вследствие на намалена производителност на земеделието, то — при равни други условия, следователно ако например не спаднат цените на неидващите от земеделието средства за живот толкова, че да компенсират въпросното покачване — *стойността* на *работоспособността* би трябвало да се повиши, необходимото работно време да се увеличи за сметка на принаденото работно време, а принадената стойност да се намали. Въпреки покачилата се стойност на работоспособността количеството на получаваните от работниците средства за живот би си останало неизменно. Ако ли не, ако количеството им би се намалило, то — въпреки покачилата се стойност на работоспособността и макар че поради това относителната работна заплата се е покачила, а относителната принадена стойност се е намалила — *равнището на работната заплата* би спаднало, или работната заплата би била под обичайния си минимум. Но този закон съвсем не важи, щом работният ден функционира не като постоянна, а като променлива величина, т. е. щом бъдат удължени досегашните му нормални граници. Ако по този начин абсолютният принаден труд бъде удължен, то въпреки *покачването на стойността на работоспособността* относителната принадена стойност може не само да си остане същата, но и да нарасне. Такъв е бил безспорно случаят например в Англия през периода 1800—1815 г., когато земеделските продукти поскъпват, но едновременно това е главният период на *удължаване на нормалния работен ден.**

* През онзи период се прибавят и други обстоятелства, които предизвикват не само относително, но и абсолютно спадане на средната работна заплата. Една

[XX—1293] Видяхме, че нормата на принадената стойност трябва да се изчислява просто към величината на променливия капитал, или, което е същото, да се изразява като отношение на $\frac{\text{принадения труд}}{\text{необходимия труд}}$. В първия израз $\frac{\text{принадена стойност}}{\text{променлив капитал}}$ е изразено отношението на принадената стойност към капитала, изменението на който тя представлява; това е стойностно отношение. В отношението на принадения труд към необходимия труд двете стойности — променливият капитал и принадената стойност — са сведени до основното отношение, което измерва и двете, тъй като отношението на две стойности се определя от съдържащото се в тях работно време, така че стойностите се отнасят една към друга, както работните времена. $\frac{\text{Принадена стойност}}{\text{променлив капитал}}$ и $\frac{\text{принаден труд}}{\text{необходим труд}}$ или $\frac{\text{незаплатен труд*}}{\text{заплатен труд}}$ са все първоначалните, понятийни изрази на едно и също отношение.

Същото това отношение може да бъде изразено и в други, производни форми, които обаче не изразяват понятийното съдържание със същата строгост.

Необходимият труд+принаденият труд=съвкупния работен ден. Да приемем, че необходимият труд=8 часа, а принаденият=4, тогава отношението=$^4/_8$=$^1/_2$. С други думи, 50% е отношението на експлоатацията на труда. Съвкупният работен ден=12 часа (необходимия труд+принадения труд). Необходимото работно време=12×$^2/_3$, а принаденото работно време=$^{12}/_3$. Двете могат да бъдат изразени като съответни части на съвкупния работен ден и ако сравним тези изрази, ще стигнем до същото отношение. 12×$^2/_3$, или $^{24}/_3$: $^{12}/_3$=24:12=8:4. Обаче в този израз отношението на експлоатацията не е дадено непосредствено. Например ако принаденият труд е 50% от необходимия, той е $^1/_3$, т. е. 33$^1/_3$% от съвкупния работен ден. Тези 33$^1/_3$% не изразяват, както 50-те%, непосредствено отношението на експлоатацията. При все че тази производна форма е използваема за известни изследвания, тя може да доведе до погрешни изводи.

от тези причини било постоянното обезценяване на парите, а, както е известно, в периоди на обезценяване на парите номиналната работна заплата се покачва в пропорцията, в която се обезценяват парите. В цялото наше изследване стойността на парите се приема за постоянна.

* Изразът $\frac{\text{незаплатен труд}}{\text{заплатен труд}}$ вече съм употребявал при първоначалното разглеждане на нормата на принадената стойност. Това не трябва да се прави, тъй като то предполага, че се *заплащат количества труд,* а не *работоспособността. «Незаплатен труд»* е термин, който се среща у самите буржоа, за означаване на *добавъчното време,* излизащо извън пределите на всякакви норми.[175]

Например ако приемем, че необходимият труд=6 часа, а принаденият труд=6 часа, то нормата на принадената стойност, или отношението на експлоатацията=100%. Но ако приемем, че необходимият труд=4 часа, а принаденият труд=8 часа, то нормата на принадената стойност, или отношението на експлоатацията=200%. Ясно е обаче, че отношението $\frac{\text{принаден труд}}{\text{съвкупен работен ден}}$ никога не може да бъде=100%, тъй като това отношение винаги е= $\frac{\text{съвкупен работен ден—необходим труд,}}{\text{съвкупен работен ден}}$, с други думи, принаденият труд винаги представлява част от съвкупния работен ден, винаги е по-малък от съвкупния работен ден, следователно отношението никога не може да бъде=$\frac{100}{100}$, както не може да бъде и $\frac{100+x}{100}$. Съвкупният работен ден е предел, който принаденият труд никога не може да достигне, колкото и да намалява необходимият.* Тъй като принаденият труд=съвкупен работен ден — необходим труд, то той ще нараства в същата пропорция, в която намалява необходимият труд. Но ако последният стане нула, то и принаденият труд ще стане нула, тъй като той е само функция на необходимия труд. От това различни автори-икономисти (които отчасти при това все още смесват печалбата с принадената стойност) са направили погрешния извод, че *нормата на принадената стойност никога не можела да възлезе на 100% (Родбертус),*[176] при което те вземат един производен израз, който не изразява отношението непосредствено, за непосредствения израз на отношението. Тук най-напред трябва да стане превръщане обратно, за да се намери действителното отношение.

Например ако имаме отношението на принадения труд към съвкупния работен ден, т. е. $\frac{\text{принаден труд}}{\text{съвкупен работен ден}}$, от това следва, че необходимият труд=съвкупния работен ден — принадения труд. А следователно и отношението на необходимото работно време към съвкупния работен ден. Двете отношения: $\frac{\text{необходим труд}}{\text{съвкупен работен ден}}$ и $\frac{\text{принаден труд}}{\text{съвкупен работен ден}}$, водят до отношението $\frac{\text{принаден труд}}{\text{необходим труд}}$ и едва с това се стига до действителното отношение на експлоатацията, което може да възлиза на 100 и повече %.

[XX—1294] Също както изразът на необходимия труд и принадения труд като части на съвкупния работен ден представлява производ-

* Това важи за работника, доколкото е на работа. За съставения от много *едновременни работни дни съвкупен ден* денят на отделния работник може да изчезне.

ни форми на отношението $\frac{\text{принаден труд}}{\text{необходим труд}}$, $\frac{\text{незаплатен труд}}{\text{заплатен труд}}$, така изразът на работната заплата и на принадената стойност като съответни части на *съвкупния продукт* (т. е. на стойността на съвкупния продукт) е производна форма на понятийното отношение $\frac{\text{принадена стойност}}{\text{променлив капитал}}$. Стойността на продукта = постоянен капитал + (променлив капитал + принадена стойност). Ако приемем постоянния капитал за = 0, т. е. ако се абстрахираме от неговата стойност, която не засяга отношението между принадената стойност и променливия капитал, т. е. не засяга стойността, която нововложеният труд придава на продукта, то стойността на съвкупния продукт = на стойността на променливия капитал + принадената стойност = на работната заплата + принадената стойност. Ето защо, щом производственият процес е угаснал в своя резултат, в продукта, щом живият труд, разменен срещу опредметен труд, отново се е опредметил, работната заплата и принадената стойност могат да бъдат изразени като части на стойността, като пропорционални части на съвкупната стойност на продукта. Така, ако променливият капитал от 8 ф. ст. е възпроизведен в 8 ф. ст. и освен това принадената стойност се е опредметила в 4 ф. ст., то стойността на продукта е 8+4=12 ф. ст. Тогава стойностите 8 ф. ст. и 4 ф. ст., в които респективно са се опредметили необходимият труд и принаденият труд, могат да бъдат изразени като пропорционални части на съвкупния продукт от 12 ф. ст.

Това производно отношение страда, първо, от същия недостатък като разгледаната по-горе производна формула. Тя не изразява непосредствено отношенията на експлоатацията. Второ, тъй като готовият продукт винаги изразява работно време от определена величина, в тази форма изчезват всички отношения, произтичащи от изменението на работния ден, от абсолютния принаден труд. Ето защо у всички автори-икономисти, които специално използват това производно отношение, ние действително срещаме сумата от необходимото време + принаденото време, т. е. съвкупния работен ден като постоянна величина, а оттук и съвкупната стойност на продукта, в която се изразява съвкупният работен ден, се разглежда само като постоянна величина. И най-сетне, тази формула, ако се разглежда като първоначална, замазва и фалшифицира *качествения характер* на отношението на размяната между капиталиста и работника, размяната на *жив труд* и *опредметен труд,* ставаща действително в производствения процес, тъй като тази формула оперира *само* с опредметен, в продукта опредметен труд. Същественото отношение, обстоятелството, че работникът няма дял в продукта и че неговата размяна, вместо да му донесе участие в продукта, го изключва от всяко участие в продукта

като такъв, този *решаващ момент* на цялото отношение изчезва, а на мястото му идва погрешната привидност, че капиталистът и наемният работник образували съдружие и си разпределяли продукта пропорционално на различните функции, с които те участвуват в производството му. Ето защо тя е любима формула на буржоазните апологети на *капиталистическото отношение*.

Впрочем тази производна формула е израз, който произтича от резултата на самия производствен процес, в който и работната заплата, и принадената стойност в края на краищата се представят като части от стойността на продукта, от съвкупната сума на опредметения труд. По-късно — при разглеждане на натрупването — ще се запознаем с истинското значение на тази формула за анализа на капиталистическото отношение. Тази формула става още по-важна, тъй като парите фигурират като платежно средство, т. е. трудът се заплаща едва след като е опредметен, следователно след като самият той е вече преминал от формата на процес в тази на покой, от формата на създаващата стойност дейност в стойност.

Стойността или *цената на труда* (изразена в пари) е *непосредственият облик,* в който се явява *стойността* на работоспособността. За работника нещата се представят така, че той продава *труда* си за определена парична сума, а за капиталиста също — че той купува тази стока за определена парична сума. След това тази цена се определя, както цената на всяка друга стока, от законите на търсенето и предлагането на труд. Пита се тогава обаче какво регулира закона за търсенето и предлагането? Или за тази стока (труд), както за всички други стоки, се пита, какво регулира нейната стойност или отговарящата на стойността ѝ цена? Или нейната цена, щом търсенето и предлагането се покриват? Тук при труда като такъв за разлика от всички други стоки се вижда, че той не се подчинява непосредствено на закона за стойността, тъй като стойността или отговарящата на стойността на стоките цена се определя от количеството [XX—1295] на съдържащия се в тях труд или на опредметеното в тях работно време. Би било глупаво да се говори за количеството труд, което се съдържа в известно количество жив труд, или за определяне на 12-часов труд с 12-часов труд. Тук се вижда, че стойността [на труда] може да бъде определена — че изобщо може да става дума за *стойност на труда* — само доколкото тази стойност на труда е производна форма на *стойността на работоспособността*.

Да разгледаме най-напред *понятийния израз* и след това неговата *превърната форма,* както тя се явява на повърхността — на пазара. Сравняването им ще изясни едновременно отношението на двата израза.

Да приемем, че *еднодневната стойност* на работоспособността =

6 работни часа. 1 работен час се реализира в *6 пенса;* или 6 пенса е паричният израз на 1 работен час. Работникът продава на капиталиста работоспособността си за 6×6=36 пенса=3 шилинга. Тогава той е продал работоспособността си по нейната стойност. Действителното потребление на тази стока от страна на капиталиста се състои в труда на работника. Но работоспособността е продадена само за определена част от съвкупния ден. Да приемем, че нормалният работен ден е 12 часа, а стойността на продукта, в който се реализира 12-часовият работен ден, е=12 часа. Първите 6 часа, в които той се реализира, са само еквивалент на работната заплата. Стойността на продукта (12 часа) минус стойността на работоспособността (6 часа), разликата между стойността, в която се реализира работният ден, и стойността на работоспособността, образува принадената стойност. Или, разликата между съвкупния работен ден и необходимото работно време=принадения труд.

Стойността, в която се реализира съвкупният работен ден=6 шил.; а стойността, в която се възстановява стойността или цената на работоспособността=3 шил. Принадената стойност=6—3 шил., т. е. 3 шил., или принаденият труд=12 часа—6 часа=6 часа. Тук принадената стойност се представя непосредствено като разлика между съвкупната стойност, в която се реализира работният ден, и стойността, в която се реализира онази част на работния ден, която възстановява само работната заплата, стойността на работоспособността, или като разлика между съвкупния работен ден и заплатената част на работния ден.

Но, както отбелязахме по-рано, работоспособността спада към онзи вид стоки, при които парите фигурират като платежно средство, следователно фигурират два пъти: най-напред като средство за купуване — при продажбата, — а след това като платежно средство — когато продажбата е реализирана, щом потребителната стойност на стоката е преминала във владение на купувача. Работникът получава платежа, например еднодневния или седмичния едва след като капиталистът е заставял работоспособността му да работи през седмицата всеки ден по 12 часа. Еквивалентът, който той получава, *изглежда* следователно като еквивалент на 12-часовия му труд. Освен това той е продал работоспособността си, т. е. потреблението ѝ, за определено време. Но това определено по време потребление от страната на капиталиста е от страната на работника определено, измерено с време количество на собствената му дейност, т.е. на неговия труд, следователно например всекидневна продажба на 12-часовия си труд. А *цената,* паричната сума, която той получава, се явява по такъв начин пак — за него, както и за капиталиста — като *цена* или *еквивалент на 12-часовия му труд*. Това е толкова по-естествено, тъй като този *действи-*

телен резултат на процеса — а именно, че *определено количество труд* е било купено и продадено за определено количество пари — се явява и за капиталиста като съдържание на сделката, тъй като при цялата сделка го интересува само *това съдържание*.

Тогава какво в тази форма се явява като *стойност на труда* или като *негова цена*, които образуват *границата* на пазарните цени (предела им)? Именно *стойността на работоспособността* или паричната сума, в която се опредметява необходимият труд. Ако 12 часа са нормалният работен ден, а 6 часа — необходимото работно време, то 3 шил. (резултатът на 6 работни часа) се явяват като *стойността* на *12-часовия* работен ден. Цените, които стоят над или под тази величина, са отклоняващи се от *стойността на труда* и колебаещи се около нея като около свой център цени. И така, при тези обстоятелства 3 пенса се явяват като стойността на един работен час. По-горе вече бе показано как тя би се изразила в повече, ако нормалният работен ден би бил по-малко от 12 часа, и в по-малко, ако той би бил повече от 12 часа. Но тук няма да се връщаме към този анализ. Тук става дума за друга, за *качествената* страна. (Работната заплата за определен промеждутък време, за определено количество труд (например за един работен час) се определя тук от отношението на необходимия труд към съвкупния работен ден. И работната заплата се явява като сумата, която се плаща за съвкупния работен ден. При неизменна цена на труда работната заплата може да се покачи, ако работното време бъде удължено; при неизменна работна заплата цената на труда може да спадне, ако работното време бъде удължено; също така при спадаща цена на труда работната заплата може да се покачи, ако [работното] време [XX—1296] бъде удължено.)

И така, стойността, в която се реализира необходимото работно време, се явява като *стойност на работния ден* = на необходимото работно време + принаденото работно време. Така например при горната предпоставка 3 шил. се явяват като стойност на *12-часов работен ден*, макар че 12-часовият работен ден се опредметява в 6 шилинга. По такъв начин в този пример *стойността на работния ден* се явява наполовина по-малка от *стойността на продукта*, в който се опредметява този работен ден. (Вж. първия свитък на «Zur Kritik der Politischen Oekonomie» (Berlin, 1859, стр. 40), където обявявам, че при разглеждането на капитала трябва да бъде решена следната проблема:

«По какъв начин производството довежда върху базата на определената само от работното време разменна стойност до резултата, че разменната стойност на труда е по-малка от разменната стойност на неговия продукт?» [настоящото издание, том 13, стр. 50].

Ако необходимото работно време $=x$, съвкупният работен ден $=y$, или $=x+z$, и ако x се реализира в стойност x', докато y се реализира в $x'+z'$, то x' се явява като стойност на $x+z$.

Следователно *стойността на труда* (или на работния ден), като се явява в тази лишена от понятие форма, е нещо съвсем различно от определената чрез работния ден стойност на стоката.

Преди да продължим, още две бележки.

Първо. При горната предпоставка стойността на работния час = 3 пенса и това е така, защото стойността на работоспособността, или стойността, в която се реализира необходимият труд, = 6 часа, а стойността на всеки час = 6 пенса, следователно стойността, в която се реализират 6 часа = 36 пенса. Тези $^{36}/_{12}$ пенса (или стойността на работоспособността — стойността на стоките, в които се реализира необходимото работно време, — разделена на броя на часовете, които образуват съвкупния работен ден, необходим + принаден труд) се явяват тук като стойност на един работен час. Ако съвкупният работен ден възлизаше само на 10 часа, стойността на един работен час $= ^{36}/_{10}$ пенса; а ако възлизаше на 18 часа, то $= ^{36}/_{18}$ пенса. Постоянният фактор е стойността на работоспособността, или стойността, в която се реализира необходимият труд. Но *цената на определено количество труд,* например на един час, се определя от отношението на необходимото работно време към съвкупния работен ден, т. е. към необходимото + принаденото работно време.

Ето защо ясно е, че ако при горната предпоставка 3 пенса на час се фиксират като средна стойност на един работен час, това става при предпоставката, че не само съвкупният работен ден е два пъти по-голям от необходимото работно време (12 вместо 6 часа), но и че работникът всеки ден е зает по 12 часа, или че средната му заетост в годината възлиза на 12 часа на ден. Тъй като само ако той работи по 12 часа на ден, той е в състояние да възпроизвежда стойността на собствената си работоспособност и с това да продължава да живее при същите средни условия като работник, т. е. само ако работи по 12 часа, той е в състояние да произвежда за себе си всекидневна стойност от 6 часа — стойността на своята работоспособност. Ако при *цена* 3 пенса *за час* той бъде заангажиран само 10 часа, той би получил само 30 пенса = 2 шил. и 6 пенса, работна заплата, която би спаднала под стойността на еднодневната работоспособност, следователно под средната работна заплата. Ако би бил заангажиран само 6 часа, той би получил тъкмо половината от работната заплата, необходима за обичайния му живот. Подобни явления настъпват, ако се работи само половин, $^{3}/_{4}$ и т. н. работно време. Именно по *тази причина* лондонските строителни работници по време на стачката си в 1861 и следната година се обявиха специално против *заплащането на час* вместо заплащане на работен

ден или работна седмица. Това е важен момент при определяне на [работната заплата] при *сезонна работа* и т. н., когато работникът 3 месеца работи може би прекомерно, а през останалата част на годината е заангажиран наполовина или $^1/_3$.

Второ, следва от особената природа на *добавъчното работно време.* Тук [при нормален работен ден] изчисляването на цената или стойността на един [работен] час става винаги при предпоставката, че работникът работи по-дълго от 6 часа, т. е. че необходимото си работно време той работи за себе си. При добавъчното работно време няма такава граница. При нормален работен ден се приема не само, че работникът работи $^1/_2$ час за себе си и $^1/_2$ час за господаря си, но и че през деня той работи $^{12}/_2$ часа за себе си. Това е фактически границата. Ако господарят му даваше да работи само 6 часа, необходимата работна заплата би трябвало да се изрази в $^{36}/_6 \times 6$ пенса, т. е. в 3 шилинга. С други думи, стойността на труда=стойността на продукта на труда, а принаденият труд, следователно и принадената стойност=*0*. Ако целият работен ден възлизаше само на 7 часа, господарят би печелил само 1 принаден час, само 6 пенса принадена стойност, в които се изразява стойността на един принаден час. Ако сега той го кара да работи свръх нормалното работно време от 12 часа и дори ако заплаща за 2-та добавъчни часа работната заплата от 6 пенса, тук вече не настъпва отношението на необходимия към принадения труд. Той може да спечели 1 принаден час, без да го кара да работи 6 необходими часа.

[XX—1291*a*][177] В този израз на *стойността на труда* или на *цената на работното време* понятието стойност не само е напълно заличено, но е превърнато в нещо, което направо му противоречи. Стойността, в която се въплътява *част* от нормалния работен ден (а именно частта, необходима за възпроизвеждане на работоспособността), се явява като *стойност* на *съвкупния* работен ден. Така, *стойността* на 12 часа труд=3 шил., при все че стойността на *стоката*, произведена за 12-часов труд, =6 шил., и то защото 12 часа труд вече представляват 6 шилинга. Следователно това е ирационален израз, както например $\sqrt{-2}$ в алгебрата. Но това е израз, който с необходимост произтича от производствения процес като необходима *форма на проявление* на стойността на работоспособността. Това е заложено вече в думите *работна заплата,* където заплата за работата, труда= цена на труда=стойност на труда. Тази лишена от понятие форма, която обаче съществува в съзнанието както на работника, така и на капиталиста, защото е формата, която непосредствено се проявява в действителността, е затова формата, към която се придържа вулгарната политическа икономия, която полага специфичната отлика на науката политическа икономия от всички други науки в това, че последните се стремят да разкрият скритата зад обикновеното явление и

по формата си най-често противоречаща на обикновеното явление (както например движението на Слънцето около Земята) същност, докато първата обявява простото превеждане на обикновените явления в също така обикновени представи за същинската задача на науката. В тази превърната и производна форма, в която стойността на *работоспособността* се представя на повърхността на буржоазното общество, получава обикновения си израз (екзотеричния си облик), като *стойност* или — изразена в пари—като *цена* на труда, съвсем е заличена разликата между *заплатен и незаплатен* труд, тъй като нали работната заплата е заплащане на *работния ден* и негов еквивалент — фактически еквивалент на неговия продукт. Ето защо съдържащата се в продукта принадена стойност трябва фактически да бъде обяснявана с някакво невидимо, мистериозно качество, да бъде извеждана от постоянния капитал. Този израз представлява разлика между наемен и ангариен труд, *заблуждение на самия работник.*

* * *

Преди да продължим, ще приведем още няколко цитата и разсъждения, които се отнасят към целия, изложен по-горе отдел I.[178] [XX—1291*a*]

БЕЛЕЖКИ

ПОКАЗАЛЦИ

БЕЛЕЖКИ

[1] Материалът на раздела за производствения процес на капитала се съдържа в тетрадки I—V, XIX—XXII на ръкописа от 1861—1863 г. На корицата на I тетрадка Маркс собственоръчно е отбелязал: *«Август. 1861»*. Тук Маркс е написал и съдържанието на I тетрадка на ръкописа:

I) *Производственият процес на капитала.*

1) *Превръщане на пари в капитал.*

a) Най-общата форма на капитала. b) Трудности. c) Размяна между капитала и работоспособността. d) Стойност на работоспособността. e) Трудов процес. f) Процес на нарастване на стойността. g) *Капиталистическо производство.*

По всяка вероятност това съдържание е било написано от Маркс, след като вече е била изпълнена I тетрадка. — *3.*

[2] Маркс има предвид първия свитък на «Към критиката на политическата икономия». Вж. настоящото издание, т. 13, стр. 73—84. — *3.*

[3] В ръкописа на «Към критиката на политическата икономия» (1857—1858 г.) Маркс изтъква, че «разменната стойност изразява *социалната форма* на стойността, докато потребителната стойност съвсем не изразява икономическа форма на стойността, а само битието на продукта и т. н. за човека изобщо» (настоящото издание, т. 46, ч. II, стр. 352). Вж. и настоящото издание, т. 23, стр. 73; т. 26, ч. III, стр. 300—301. — *5.*

[4] Вж. настоящото издание, т. 26, ч. III, стр. 54—55. — *8.*

[5] Тук Маркс цитира труда на Джеймс Стюарт «An Inquiry into the Principle of Political Oeconomy», излязла за пръв път в два тома в Лондон в 1767 година. — *10.*

[6] Aristoteles. «De Republica», liber I, caput 9. In: Aristotelis Opera ex recensione I. Bekkeri. Tomus X, Oxonii, 1837, стр. 13—16. Срв. настоящото издание, т. 13, стр. 122; т. 23, стр. 164, 176; т. 46, ч. II, стр. 433 — *13.*

[7] Срв. настоящото издание, т. 46, ч. I, стр. 186 и сл. — *14.*

[8] Има се предвид първият свитък на «Към критиката на политическата икономия». Вж. настоящото издание, т. 13, стр. 26. — *19.*

[9] Вж. настоящото издание, т. 26, ч. III, гл. XIX, по-специално стр. 10—14, 33—45. — *21.*

[10] Маркс привежда цитата от Франклин най-напред в оригинал, а след това в превод на немски. — *22.*

[11] Маркс има предвид следното място от Енгелсовия труд: «В основата на различието между реалната стойност и разменната стойност лежи именно фактът, че стойността на една вещ се различава от така наречения еквивалент, който се дава за нея в търговнята, т. е. че този еквивалент не е еквивалент» (настоящото издание, т. 1, стр. 532). Срв. и настоящото издание, т. 23, стр. 175, и т. 20, стр. 317. — *24.*

[12] Първоначално гръцката дума κεφάλαιον означавала «главно», «основно»; по-късно: «парична сума», «капитал». Етимологичните бележки за думата «капитал» Маркс е взел от 2-рия том на речника на Дюканж: «Glossarium mediae et infimae latinitatis». Tomus II. Parisiis, 1842, стр. 139—141. Вж. и настоящото издание, т. 46, ч. I, стр. 437—438. — *24.*

[13] Подробно изследване на лихвоносния капитал Маркс е дал към онази част на ръкописа от 1861—1863 г., която се отнася към «Теории за принадената стойност» (вж. настоящото издание, т. 26, ч. III, стр. 457—548. — *25.*

[14] В оригинала «Arbeitsvermögen». В ръкописа от 1861—1863 г. Маркс няколко пъти употребява термина «Arbeitskraft» (веднъж този термин се среща вече в «Наемен труд и капитал»; вж. настоящото издание, т. 6, стр. 443), но като правило той използва термина «Arbeitsvermögen». В I том на «Капиталът» тези два термина се употребяват от Маркс като равнозначни: «Unter Arbeitskraft oder Arbeitsäermögen verstehen wir den Inbegriff der physischen und geistigen Fvhigkeiten, die in der Leiblichkeit, der Lebendigen Persönlichkeit eines Menschen existieren eren und die er in Bewegung setzt, so oft er Gebrauchswerte irgend einer Art produziert» 4-то нем. изд. стр. 130). Преводът на това място гласи: «Под работна сила или работоспособност [на руски «способность к труду»] ние разбираме сбора от физически и умствени способность, с които разполага организмът, живата личност на един човек, и които той поставя в движение винаги, когато произвежда някакви потребителни стойности» (настоящото издание, т. 23, стр. 178).

Руският израз «способность к труду» не предава достатъчно точно немския термин «Arbeitsvermögen». Немската дума «Vermögen» се превежда на руски и с думата «сила». Изобщо терминът «рабочая сила» по-точно, отколкото израза «способность к труду», предава смисъла на думата «Arbeitsvermögen». Ето защо в настоящия том [на руския превод] терминът «Arbeitsvermögen» обикновено се превежда с термина «рабочая сила», а там, където Маркс употребява термина «Arbeitskraft», този термин се дава в квадратни скоби след руския термин «рабочая сила».

Тъй като българската дума «работоспособност» точно отговаря на Марксовия термин «Arbeitsvermögen», българският превод има възможност да се придържа към Марксовата терминология, което е особено важно за настоящия том, който ще бъде четен главно от читатели, които проявяват интерес към научната лаборатория на Карл Маркс. — *27.*

[15] Има се предвид първият свитък на «Към критиката на политическата икономия» (настоящото издание, т. 13, стр. 100—103). — *28.*

[16] *За-себе-си-битие, за-себе-си-съществуващо* (Fürsichsein. Fürsichseiendes) — термини от Хегеловата философия, които означават всяко качество в неговата фиксираност, в относителната му затвореност. — *33.*

[17] Вж. първия свитък на «Към критиката на политическата икономия» (настоящото издание, т. 13, стр. 15—16). — *34*.

[18] Маркс има предвид книгата на Бенджамин Томпсън (той е граф Румфорд) «Essays, political, economical, and philosophical», том I (Лондон, 1796), стр. 294. — *39*.

[19] По-късно това място от книгата на Маколей «The History of England from the accession of James the Second» (Vol. I, tenth edition, London, 1854, стр. 417) Маркс е привел в I том на «Капиталът». Вж. настоящото издание, т. 23, стр. 283—284. — *40*.

[20] Вж. първия свитък на «Към критиката на политическата икономия» (настоящото издание, т. 13, стр. 36—37). — *47*.

[21] Вж. настоящото издание, т. 23, стр. 193. — *59*.

[22] Подробна критика на провежданото от вулгарните икономисти разчленение на предмета на изследването на производство, разпределение, размяна и потребление Маркс е дал в икономическите ръкописи от 1857—1859 г. (вж. настоящото издание, т. 46, ч. I, стр. 15—33). Вж. и т. 26, ч. III, стр. 84. — *63*.

[23] Маркс има предвид така наречената теория за колонизацията на Уейкфийлд, на разглеждането на която той по-късно, в I том на «Капиталът», е посветил специална глава. Вж. настоящото издание, т. 23, стр. 766—775; сравни пак там, стр. 591. — *68*.

[24] За възгледите на А. Смит за буржоазното богатство вж. настоящото издание т. 26, ч. I, стр. 46—49. Сравни и т. 23, стр. 540. — *87*.

[25] Вж. настоящото издание, т. 26, ч. II, стр. 435—436. — *89*.

[26] Сравни настоящото издание, т. 23, стр. 255. — *90*.

[27] Маркс има предвид труда на Тюрго «Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses» (1766). *Turgot.* Oeuvres, édition Daire. Tome I, Paris, 1844, стр. 34—35 (руски превод, стр. 123—124). Вж. и настоящото издание, т. 23, стр. 191; т. 26, ч. I, стр. 29—30. — *91*.

[28] Даденото от Франклин определение на човека като «животно, което прави оръдия» («a tool-making animal») се привежда в книгата на Джеймс Босуел «The Life of Samuel Johnson». In three volumes. The second edition, revised and augmented. Volume the third. London, 1793, стр. 25. — *91*.

[29] Маркс се позовава на една от тетрадките си с извадки от прочетена от него литература. На стр.153—154 в VII тетрадка, започната на 28 февруари 1859 г., Маркс е направил извадки от I и III том на трнтомния труд на Колен «L'Économie Politique» (Paris, 1856—1857. Вж. и настоящото издание, т. 23, стр. 773. — *92*.

[30] По-късно в I том на «Капиталът» (настоящото издание, т. 23, стр. 560) Маркс е привел съответното място от книгата на Юър «The Philosophy of manufactures» (London, 1835). — *98*.

[31] Сравни настоящото издание, т. 46, ч. I, стр. 217. — *99*.

32 Гьоте. «Фауст», част I, сцена пета («Избата на Ауербах в Лайпциг). Сравни настоящото издание, т. 23, стр. 207; т. 46, ч. II, стр. 192. — *106.*

33 Вж. настоящото издание, т. 46, ч. I, стр. 246. — *108.*

34 Вж. настоящото издание, т. 23, гл. XXV; т. 46, ч. I, стр. 249. — *110.*

35 Маркс има предвид труда на У. Т. Торнтън «Over-population and its Remedy». London, 1846. Вж. настоящото издание, т. 23, стр. 182. — *110.*

36 Критичен разбор на възгледите на Роси е направен от Маркс в ръкописа «Критика на политическата икономия» и в «Теории за принадената стойност» (вж. настоящото издание, т. 46, ч. II, стр. 78—82; т. 26, ч. I, стр. 278—285). — *128.*

37 Възгледите на Рамсей са разгледани в гл. XXII на «Теории за прииадената стойност» (вж. настоящото издание, т. 26, ч. III). — *132.*

38 P. Rossi. «Cours d'économie politique. Année 1836—1837 (Contenant les deux volumes de l'édition de Paris)». In: «Cours d'économie politique». Bruxelles, 1843. — *134.*

39 Вж. настоящото издание, т. 46, ч. I, стр. 3—14 и особено стр. 246. — *141.*

40 Това място (от думите: «Трудов процес (производственият процес на капитала)») Маркс с малки изменения е преписал от своя ръкопис «Критика на политическата икономия (1857—1858 г.). Допълнителното изучаване на този ръкопис даде възможност да се уточни разшифровката на една дума: вместо «vorgeht» трябва да се чете «vergeht» (вж. *K. Marx.* Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie. Moskau, 1939, стр. 210, ред 33). Съгласно това уточнение трябва да се измени и преводът: вместо «Именно тази страна — която не е само произволна абстракция, а абстракция, която се извършва в самия процес» (настоящото издание, т. 46, ч. I, стр. 226, редове 7—5 отдолу) трябва да бъде: «Именно тази страна — която не е само произволна абстракция, а абстракция, която изчезва в самия процес. —». — *145.*

41 Сравни настоящото издание, т. 46, ч. I, стр. 191—193. — *148.*

42 Сравни настоящото издание, т. 23, стр. 543. — *148.*

43 Вж. J. B. Say. «Traité d'économie politique». Troisième édition. Tome II. Paris, 1817, стр. 484, 464, 480. — *149.*

44 Маркс се позовава тук на черновата на третата глава на «Към критиката на политическата икономия» (вж. настоящото издание, т. 46, ч. II, стр. 477—478), съставена от него по всяка вероятност през лятото на 1861 г., а не през февруари—март 1859 г., както се смяташе по-рано. Проблемата на «така нареченото първоначално натрупване» Маркс изследва на стр. 1395—1397 и 1403—1406 на XXII тетрадка на ръкописа от 1861—1863 г. (вж. настоящото издание, т. 48), при това той до голяма степен е използвал раздела за «първоначалното натрупване на капитал» в ръкописа на «Критика на политическата икономия» (вж. настоящото издание, т. 46, ч. I, стр. 421—439; ч. II, стр. 477—478). — *153.*

45 Следващият по-долу материал Маркс е заимствувал от III тетрадка на своя ръкопис «Критика на политическата икономия» (вж. настоящото издание, т. 46, ч. I, стр. 230—238). — *153.*

46 Тъй като за 12 000 работни часа се създава стойност от 1500 ф. ст., то за да се създаде стойност от 100 ф. ст., са нужни 800 работни часа. — *161.*

47 Гьоте. «На Зулейка» (цикъл «Западно-Източен Диван»). Сравни настоящото издание, т. 9, стр. 138. — *163.*

48 Сравни настоящото издание, т. 46, ч. I, стр. 230—231 и 219—220; вж. и бележка 45. — *165.*

49 По-подробно вж. «Архив Маркса и Энгельса», т. II (VII). М., 1933, стр. 7—11 (настоящото издание, т. 49). — *167.*

50 Вж. настоящия том, стр.338—339. Вж. и настоящото издание, т. 25, ч. II, стр. 387. — *175.*

51 Сравни настоящото издание, т. 23, стр. 247—251. — *175.*

52 Вж. настоящото издание, т. 23, стр. 279. — *180.*

53 Очевидно Маркс има предвид отдела за натрупването на капитал. На страници 1353—1371 в XXII тетрадка на ръкописа от 1861—1863 г. (вж. настоящото издание, т. 48) се изследва «Превръщането на принадената стойност обратно в капитал», но този отдел е отбелязан с римската цифра IV. — *184.*

54 Вж. настоящото издание, т. 46, ч. I, стр. 321—322. — *187.*

55 J. Steuart. «An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy». Vol. I, Dublin, 1770, стр. 40, 396. Вж. настоящото издание, т. 25, ч. II, стр. 327; т. 26, ч. I, стр. 18; ч. II, стр. 609; т. 46, ч. I, стр. 394; ч. II, стр. 268. — *188.*

56 Подробна критика на апологетичната теория на Сениър за «последния час» Маркс е дал в VII глава на първия том на «Капиталът» (настоящото издание, т. 23, стр. 236—241). — *188.*

57 Вж. W. Jacob. «A Letter to S. Whitbread, Esq. M. P. being a sequel to Considerations on the Protection required by British Agriculture», London, 1815, стр. 33; вж. настоящото издание, т. 23, стр. 232. — *193.*

58 Маркс привежда този и някои други изчисления от книгата на Саймънс и в ръкописа от 1857—1858 г. (вж. настоящото издание, т. 46, ч. II, стр. 313—315). — *195.*

59 Вж. настоящото издание, т. 23, стр. 552—554. — *196.*

60 Под *«стойност на капитала»* (the value of capital») авторът на памфлета «The Source and Remedy of the National Difficulties» разбира отношението на онова количество принаден труд, което собственикът на капитала си присвоява, към величината на прилагания от него капитал. Вж. настоящото издание, т. 26, ч. III, стр. 240—261. — *199,*

61 Приведените в по-нататъшния текст данни за влашките и молдавските селяни са взети от Маркс от книгата на E. Regnault. «Histoire politique et sociale des principautés danubiennes», Paris, 1855, стр. 304—311. Вж. и настоящото издание, т. 23, стр. 248—251. — *202.*

62 Има се предвид фабричният закон от 1850 г., който определя средноседмичен 10-часов работен ден. Вж. настоящото издание, т. 23, стр. 252. — *203.*

[63] Маркс има предвид «British Association for the Advancement of Science» («Британска асоциация за научен прогрес»), която е основана в 1831 г. и всяка година провеждаща конгреси в различни градове във Великобритания. — *203*.

[64] Маркс дава следващия цитат най-напред в немски превод и след това още веднъж в оригинал. Вж. настоящото издание, т. 23, стр. 256. — *204*.

[65] На 9-та страница на отчета си от 30 април 1859 г. (цитирана от Маркс) Хорнър пише, че по всяка вероятност този отчет ще бъде последният му отчет. Но Хорнър успял да продължи дейността си на фабричен инспектор и да публикува още един отчет — за полугодието, завършващо на 31 октомври 1859 г. Вж. писмото на Маркс до Енгелс от 11 януари 1860 г. (настоящото издание, т. 30, стр. 6—7). — *210*.

[66] Цитатът от книгата на Бабедж е приведен от Маркс по френския превод на тази книга (*Ch. Babbage*. Traité sur l'économie des machines et des manufactures. Traduit par Biot. Paris, 1833, стр. 279). — *217*.

[67] Маркс има предвид формулираната от него в самото начало на отдел «*d*» зависимост на масата на принадената стойност от принадения труд на отделния работник и броя на едновременно прилаганите работници. — *220*.

[68] Вж. настоящото издание, т. 23, стр. 625, 656. — *226*.

[69] *Флуксии и флуенти* — понятия на разработеното от И. Нютон изчисление на флуксиите — най-ранната форма на диференциалното и интегралното смятане. И. Нютон нарекъл флуенти (от латинската дума fluens — текущ) системата от величините x, y, z, . . ., едновременно изменящи се непрекъснато в зависимост от времето, а скоростите, с които се изменят флуентите — флуксии (от латинската дума fluxio — изтичане), които той означил с $\dot{x}$, $\dot{y}$, $\dot{z}$. . . По такъв начин флуксиите са производни на флуентите по време. — *228*.

[70] Съответното място от труда на Рамсей «An Essay on the Distribution of wealth» (Edinburgh, 1836) Маркс по-късно привел в I том на «Капиталът» (вж. настоящото издание, т. 23, стр. 326). — *231*.

[71] По всяка вероятност Маркс има предвид Джон Стюарт Мил, който в книгата си «Essays on some unsettled questions of political economy» (London, 1844), като разглежда въпроса за съотношението между нормата на печалбата и работната заплата, изхожда от предпоставката, че «на работника се заплаща със същия продукт, който той произвежда» (вж. настоящото издание, т. 26, ч. III, стр. 196). — *233*.

[72] По погрешка Маркс започнал да номерира страниците на IV тетрадка на своя ръкопис от 1861—1863 г. със 138-а страница (вместо със 132-ра). — *241*.

[73] Тук самият Маркс е написал между редовете на преди това написания текст: «(трябва да бъде 40%, вж. на следната страница)». Но в текста на ръкописа няма никаква грешка, тъй като спадането на частта на необходимото работно време от $^5/_6$ на $^3/_6$ от работния ден означава, че стойността на работоспособността се е намалила с 40% и представлява 60% от първоначалната величина. — *242*.

[74] Вж. бележка 73. — *243*.

[75] В ръкописа «Критика на политическата икономия» (1857—1858 г.), откъдето

Маркс е заимствувал отчасти състоящото се от три пункта резюме за съотношението между нарастването на производителната сила на труда и величината на относителната принадена стойност (вж. настоящото издание, т. 46, ч. I, стр. 262—264), началото на втория пункт е формулирано по-подробно: «Принадената стойност на капитала се увеличава не пропорционално с множителя на производителната сила, т. е. с числото, с което се умножава производителната сила (положена като единица, като множимо), а с излишъка на дробната част на живия работен ден, която първоначално представлява необходимия труд, над същата тази дробна част, разделена на множителя на производителната сила. — *247*.

76 На това място самият Маркс е написал допълнително «При робовладелско производство *(сравни Кернс)*. Маркс има предвид книгата на Керис «The Slave Power» (London, 1862), която той нееднократно цитира в I и III том на «Капиталът». Тъй като IV тетрадка на ръкописа от 1861—1863 г. е била написана в края на 1861 г., а книгата на Кернс излязла в 1862 г., въпросната бележка очевидно е направена от Маркс по-късно. — *251*.

77 Сравни настоящото издание, т. 23, стр. 345—346. — *252*.

78 В I том на «Капиталът» (вж. настоящото издание, т. 23, стр. 358) Маркс е дал характеристика на този принцип за съотношенията на кратните количества. — *252*.

79 Вж. настоящото издание, т. 23, стр. 345. — *253*.

80 Вж. бележка 76, както и настоящото издание, т. 23, стр. 344. — *258*.

81 Маркс има предвид първия свитък на «Към критиката на политическата икономия» (вж. настоящото издание, т. 13, стр. 39 и др.). — *261*.

82 Вж. първия свитък на «Към критиката на полнтическата икономия», особено втората глава «Парите, или простото обръщение». — *261*.

83 Вж. настоящото издание, т. 23, стр. 349. — *265*.

84 В I том на «Капиталът» Маркс отбелязва, че «по-ранщни автори, като например Пети, анонимния автор на «Advantages of the East-India Trade» и т. н., по-ясно от А. Смит установяват капиталистическия характер на манифактурното разделение на труда» (настоящото издание, т. 23, стр. 377). — *267*.

85 Вероятно Маркс има предвид Бержие, който превел на френски книгата на Фергюсън и написал предговор за нея. — *272*.

86 Този и по-нататъшните цитати от старогръцки източници се прнвеждат в Марксовия ръкопис на старогръцки език. — *276*.

87 Сравни настоящото издание, т. 23, стр. 378. — *276*.

88 Цитираните от Маркс откъси от «Държавата» от Платон се намират на страници 369—374 на парижкото издание на Стефан (1578 г.). — *279*.

89 Сравни настоящото издание, т. 23, стр. 349. — *281*.

90 Вж. настоящото издание, т. 4, стр. 149. — *289*.

91 Приведеннте от Маркс тук цитати от «Нищета на философията» вж. в 4-ти том на настоящото издание, стр. 152—156. — *289*.

92 Вж. бележка 55. — *290*.

93 Вж. настоящото издание, т. 46, ч. II, стр. 267—268, където Маркс цитира съответните места от книгата на Стюарт. — *293*.

94 Руският превод на този цитат от книгата на Юър е уточнен по английския оригинал: *A. Ure*. The Philosophy of Manufactures. 2nd edition, London 1835. По-късно сам Маркс обръща внимание върху разликата между английския и френския текст на книгата на Юър (вж. настоящия том,стр.465—466).—*295*.

95 Вж. настоящия том, стр. 186, 460; настоящото издание, т. 16, стр. 149; т. 26, ч. III, стр. 259; т. 46, ч. II, стр. 195—196. — *297*.

96 Вж. настоящото издание, т. 23, стр. 623. — *298*.

97 Сравни настоящото издание, т. 23, стр. 456—457 и т. 26, ч. I, стр. 180. — *298*.

98 В XVIII тетрадка на ръкописа от 1861—1863 г. се съдържат чернови иа I и III теоретична част на «Капиталът», написани от Маркс през януари 1863 г. (вж. настоящото издание, т. 26, ч. I, стр. 411—413). В черновата на III част на «Капиталът» («Капитал и печалба») под номер 12-и фигурира «Заключение. Капитал и наемен труд». Сравни и настоящото издание, т. 46, ч. II, стр. 478. — *299*.

99 По-нататък (на страници 182—183 в V тетрадка на ръкописа от 1861—1863 г. се съдържа «*Отстъпление* (за производителния труд)», което по съдържанието си се отнася към «Теории за принадената стойност» и е поместено в 26-и том (част I, стр. 381—383) на настоящото издание. — *302*.

100 В черновата на I част на «Капиталът», написан от Маркс през януарн 1863 г. (XVIII тетрадка на ръкописа от 1861—1863 г.), приведените тук Марксови бележки са резюмиранн в 5-ия и 6-ия пункт на плана по следния начин: «5) Съчетание на абсолютната и относителната принадена стойност. Съотношения (пропорция) между наемния труд и принадената стойност, Формално и реално подчинение труда на капитала. Производителност на капитала. Производителен и непроизводителен труд. 6) Превръщане на принадената стойност обратно в капитал» (настоящото издание, т. 26, ч. I, стр. 411). Сравни настоящото издание, т.46, ч. II, стр. 477—478, 480. — *303*.

101 Под «3-та глава» (drittes Kapitel) тук Маркс има предвид третата част на изследването си за «капитала въобще» — «Единство на производствения процес н процеса на обръщението на капитала, или Капитал и печалба». Първата чернова на тази глава се съдържа вече в ръкописа от 1857—1858 г. (вж. настоящото издание, т. 46, ч. II, стр. 233—359), където тя фигурира като «трети отдел (dritter Abschnitt) на «Главата за капитала». По-нататък вместо «трета глава» Маркс отново употребява израза «трети отдел» или «трета част» (вж. настоящото издание, т. 26, ч. I, стр. 249, 412; ч. II, стр. 179). Още по-късно той започнал да нарича тази трета глава — «трета кннга» (вж. настоящото издание, т. 31, 113). По-подробно и систематично изложение на началото на «трета глава» на изследването за «капиталът въобще» Маркс е написал в XVI тетрадка на ръкописа от 1861—1863 г. (вж. настоящото издание, т. 48). Въпроса за удължаването на работния ден в резултат на капиталнстическото приложенне на машини Маркс е разгледал по-късно в тринадесета глава на I том и в петата глава на III том на «Капиталът». — *311*.

102 Температура, равна на 70—80° по Фаренхайт, отговаря на 21—27° по Целзий. — *311*.

103 Руският превод на този цитат от книгата на Юър е уточнен по английския оригинал. — *313*.

104 За означаване на постоянния капитал тук Маркс използва термина на Ричард Джонс «auxiliary capital» («спомагателен капитал»). Сравни настоящото издание, т. 26, ч. III, стр. 413. — *320*.

105 Вж. бележка 101. — *323*.

106 У Сениър тук фигурира не общата сума на авансирания капитал, равна на 100 000 ф. ст. (вж. стр. 12 на цитирания от Маркс труд), а сумата 100 ф. ст., която очевидно се пада на един работник. — *326*.

107 Подробен разбор на този анонимен труд, автор на който е малтусианецът Джон Кейзнов, се съдържа в «Теории за принадената стойност» (настоящото издание, т. 26, ч. III, стр. 58—63). — *329*.

108 Става дума за селфактора (по-правилно: селф-актор), изобретен от английския инженер Ричард Робъртс в 1825 г. Работниците нарекли тази предачна машина *«железен човек»*, защото тя автоматично изпълнявала много от операциите, които преди това се изпълнявали ръчно от работника предач. — *334*.

109 Източникът на този английски цитат не е установен. Числото «100» пред думата «фунта» е добавено на основание на аналогичното място в XIII глава на I том на «Капиталът», където Маркс със свои думи говори за изобретения от Илай Уитни влакноотделител (вж. настоящото издание, т. 23, стр. 403). — *336*.

110 По-късно в III том на «Капиталът» Маркс се връща към разбора на разглежданите тук възгледи на Прудон и Форкад. Вж. настоящото издание, т. 25, ч. II, стр. 387. Вж. и т. 26, ч. I, стр. 86. — *338*.

111 Вж. P. J. Proudhon. «Qu'est-ce que la propriété?». Paris, 1840, chapitre IV, § 5, и «Gratuité du Crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon». Paris, 1850, стр. 207—208. — *338*.

112 Приведената тук от Маркс обширна извадка от статията, публикувана в лондонския вестник «The Times» от 26 ноември 1862 г., свидетелствува, че последните страници на V тетрадка на ръкописа от 1861—1863 г. (страниците 211—219, а може би и долната половина на страница 210-а) са били написани не преди последните дни на ноември 1862 г. — вече след като Маркс е бил написал основния текст на «Теории за принадената стойност», който се съдържа в тетрадките VI—XV.

В писмата си до Енгелс от 24 и 28 януари 1863 г. Маркс съобщава за продължаване на работата си над раздела за машините: «Добавям някои неща в раздела за машините — пише Маркс на 28 януари. — Там има някои интересни въпроси, които при първата разработка бях подминал» (настоящото издание, т. 30, стр. 259). — *339*.

113 Маркс има предвид следното място от книгата на Рейвъистоун «Thoughts on the Funding System, and its Effects» (London, 1824, стр. 45): «Самите машини рядко могат с успех да се използват за намаляване труда на отделния човек; построяването на машината би изисквало повече време, отколкото може да се спести с използването ѝ. С действителна полза тя може да се използва само ако действува в голям мащаб, ако една машина може да помага на тру-

да на хиляди.» Маркс привежда този цитат в ръкописа си от 1857—1858 г. (вж. настоящото издание, т. 46, ч. I, стр. 321). — *349.*

114 Сравни настоящото издание, т. 16, стр. 10. — *354.*

115 Вж. Turgot. «Rèflexions sur la formation et la distribution des richesses» (1766): In: Oeuvres de Turgot. Nouvelle édition par E. Daire. Tome premier. Paris, 1844, стр. 34—35 (руски превод, стр. 123—124). — *362.*

116 Библия. 5-а книга на Мойсей, гл. 25, стих 4. — *368.*

117 *«Нюрнбергско яйце»* — поради овално-кръглата си форма такова название получили първите джобни часовници със стоманена спирална пружина, направени от нюрнбергския шлосер Хенлайн в самото начало на XVI век.—*372.*

118 В този абзац Маркс накратко резюмира съдържанието на статията «Baumwollspinnerei» («Предене на памук») в немското издание на «Технически речник» от Андрю Юър: *Dr. Andreas Ure.* Technisches Wörterbuch. Bearbeitet von K. Kramarsch und Dr. F. Heeren. Erster Band. Prag, 1843. Конспект на първия том на този речник, както и конспект на тритомната «История на технологията» от Попе, се съдържа в XV Марксова тетрадка за извадки, съставена в Лондон към септември — октомври 1851 г. и препрочетена от Маркс в началото на 1863 г. — *377.*

119 *«Athenaeum»* — съкратено название на английското седмично литературнокритично списание «The Athenaeum. Journal of Literature, Science, and the Fine Arts» («Атенеум. Списание за литература, наука и изкуство»); излизало в Лондон през 1828—1921 г. — *378.*

120 Има се предвид посещаваната от Маркс Лондонска промишлена изложба — първата световна търговско-промишлена изложба, която се състояла през май—октомври 1851 г. Анонимният труд «The Industry of Nations» бил написан на основата на анализа на представените на тази изложба експонати.—*379.*

121 Има се предвид статията «Bobbinnet» («Английски тюл») в първия том на немското издание на «Технически речник» на Андрю Юър. Вж. бележка 118.—*380.*

122 Вж. *Poppe.* Geschichte der Technologie. Band II. Göttingen, 1810, стр. 198, 203. — *382.*

123 На *«философските инструменти»* («philosophycal instruments», «the instruments of philosophy») е посветена цяла глава в книгата «The Industry of Nations», Part II. London, 1855 (глава VII, стр. 286—349). Под това название анонимният автор разбира такива научни уреди като точни везни, термометри, барометри, хидрометри, теодолити, телескопи, микроскопи и т. н. Изразът «философски инструменти» възникнал във връзка с термина «натурална философия» («philosophia naturalis», «Natural Philosophy»), употребяван дълго време в Англия за означаване на теоретичната физика в най-широк смисъл, който обхваща, освен физиката в тесен смисъл, още небесната механика, астрономията, космогонията и т. н., а понякога и химията и други природни науки. — *389.*

124 Има се предвид парламентският документ: «Factories. Return to an Address

of the Honourable The House of Commons, dated 24 April 1861. Ordered, by The House of Commons, to be Printed, 11 February 1862». — *393*.

125 Из същия парламентски документ. — *405*.

126 Вж. настоящото издание, т. 23, стр. 395. — *408*.

127 *Дружество за изкуства и занаяти* (Society of Arts) — буржоазно просветно и филантропично дружество, основано в Лондон в 1754 г. Докладът на Мортън е бил отпечатан в седмичника на Дружеството «Journal of the Society of Arts» в броя от 9 декември 1859 г. — *409*.

128 «*Acta Lipsiensia*» («Лайпцигски записки») — неофициалното название на «Научните записки» («Acta Eruditorum»), първото в Германия научно списание, излизало в Лайпциг от 1682 до 1782 г. (на латински) — *411*.

129 Всички тези сведения за парната машина и историята на изобретяването ѝ, както и по-нататъшните цитати на тази тема, представляват съвсем малко съкратени извадки от статията «Dampfmaschine» («Парна машина») в първия том на немското издание на «Технически речник» на Андрю Юър (вж. бележка 118). — *412*.

130 Маркс цитира тук в съкратен вид статията «Eisenbahnen» («Железници») от първия том на немското издание на «Технически речник» на Андрю Юър.—*414*.

131 Тук Маркс отново се обръща към книгата «The Industry of Nations». Part II. London, 1855, и цитира отделни места от страниците 86, 88 и 83. — *414*.

132 Източникът на този английски цитат не е установен. — *415*.

133 Източникът на тези два английски цитата за възникването и развитието на параходството (първият цитат — до вмъкнатото във фигурни скоби, вторият — след него) не е установен. — *415*.

134 Вж. бележка 123. — *423*.

135 Тук Маркс се връща към статистическите материали, които се съдържат в парламентарния документ: «Factories. Return to an Address of the Honourable The House of Commons, dated 24 April 1861. Ordered, by The House of Commons, to be Printed, 11 February 1862». Вж. настоящия том, стр. 393 и. 405— *424*.

136 Това изчисление е останало незавършено. По-нататък следват думите: «приблизително това възлиза на». — *427*.

137 Откъсът от писмото на Джеймс Несмит, публикувано за пръв път в отчета от 31 октомври 1852 г., е цитиран от Маркс по отчета от 31 октомври 1856 г. — *436*.

138 Вж. Енгелсовата бележка към този цитат, която той е направил в третото издание на I том на «Капиталът» (настоящото издание, т. 23, стр. 400). — *441*.

139 Източникът на този английски цитат не е установен. — *441*.

140 Вж. настоящото издание, т. 23, стр. 437. — *464*.

141 Вж. настоящото издание, т. 2, стр. 438. — *468*.

[142] Подробен разбор на Рикардовите възгледи за изместването на работниците от машините е направен от Маркс в «Теории за принадената стойност» (вж. настоящото издание, т. 26, ч. II, стр. 600—627). — *471.*

[143] Вж. настоящото издание, т. 46, ч. I, стр. 361—374; т. 26, ч. I, стр. 80—127, 166—178, 212—236, ч. III, стр. 249—255. — *472.*

[144] Вж. настоящото издание, т. 46, ч. I, стр. 311—312; т. 26, ч. I, стр. 249. — *474.*

[145] По всяка вероятност Маркс има предвид раздела «Резултатът от производствения процес», който трябвало да бъде една от последните глави на отдела за «Процесът на производството на капитала» (вж. настоящото издание, т. 26, ч. I, стр. 411). — *475.*

[146] Вж. настоящото издание, т. 26, ч. II, стр. 616; т. 23, стр. 442. — *478.*

[147] Маркс изхожда от това, че стойността на машините е равна на величината на съвкупното работно време на 10 изместени работници, т. е. е равна на 120 часа. Следователно годишното изхабяване на тези машини е равно на 12 часа. — *482.*

[148] Това принадено работно време се състои от 2-та принадени часа, давани от 2-мата работника, и от 10 принадени часа на 10 изместени работници. Тези 10 принадени часа капиталистът, който пръв прилага машините, прибавя към стойността на своя продукт на основанието, че индивидуалната стойност на този продукт е под обществената му стойност. — *482.*

[149] Вж. настоящото издание, т. 26, ч. I, стр. 244. — *486.*

[150] Вж. настоящото издание, т. 46, ч. I, стр. 257—265. — *488.*

[151] С числото 1241*a* тук е означена корицата на XX тетрадка на ръкописа от 1861—1863 г., която няма номерация. — *488.*

[152] Вж. настоящото издание, т. 30, стр. 325, както и *К. Маркс.* Математические рукописи. М., 1968, стр. 61, 63. — *488.*

[153] Маркс има предвид една от своите «Допълнителни тетрадки» (Beihefte) към ръкописа от 1861—1863 г., в които през пролетта на 1863 г. той «правил извадки по история на литературата, която се отнася към вече обработената. . . част на политическата икономия», както той съобщава на Енгелс на 29 май 1863 г. До нас са дошли Beihefte A, B, C, D, E, F. G, H. По-късно, в I том на «Капиталът», Маркс привежда пример, който се отнася до изместването на английски и индийски ръчни памучни тъкачи от машините (вж. настоящото издание, т. 23, стр. 441—442). — *489.*

[154] «Машините и трудът се намират в постоянна конкуренция» (*Ricardo.* Principles of Political Economy. *3rd.* ed. London 1821, стр. 479) (руски превод, т. I, стр. 325). — *489.*

[155] Вж. бележка 108. — *494.*

[156] В английския оригинал е казано обратното: «Машините осъществяват замяната на по-квалифициран труд със сравнително неквалифициран» (*Ure.* The Philosophy of Manufactures. 2nd edition. London, 1835, стр. 30). — *496.*

[157] Сравни настоящото издание, т. 26, ч. II, стр. 4—7. — *499.*

158 Статията на манчестърския фабрикант Едмунд Потър била публикувана във вестник «Times» от 24 март 1863 г. под заглавие «Памучните области и емиграцията» във вид на писмо до редактора на «Times» с дата «20 март». — *505.*

159 Из отчета за заседанието на Камарата на общините от 27 април 1863 г., публикуван във вестник «Times» от 28 април 1863 г. По-нататъшните извадки от речта на Феранд са взети от същия отчет. — *505.*

160 Тук Маркс резюмира следното място от речта на Феранд: «Фабрикантите, чиито фабрики били затворени, а работниците оставали без работа, получили огромни печалби от износ на суровина.» Става дума за «памучния глад», предизвикан от Гражданската война в САЩ през 1861—1865 г. —*507.*

161 «*The Bury Guardian*» («Страж на Бъри») — всекидневен вестник, излизал в град Бъри в Ланкашър от 1857 г. Има се предвид броят от 12 май 1860 г.—*507.*

162 Текстът на страниците 1273 и 1274 на ръкописа почти изцяло представляват изрезки от вестник «Times» от 24 март 1863 г., залепени на тези страници.—*508*

163 В I том на «Капиталът», където се привежда това място, Маркс в скоби отбелязва: «а именно — живите работни машини» (настоящото издание, т. 23, стр. 583). — *508.*

164 *Mac Culloch, J. R.* A Dictionary, Practical, Theoretical, and Historical, of Commerce and Commercial Navigation. London, 1847. — *509.*

165 У Ъпдайк тук вместо думите «the augmented profits of capital» («нарасналата печалба от капитала») стоят думите «the augmented profits of industry» («A Treatise on Political Economy». New York, 1851, стр. 103), при което под «industry» Ъпдайк разбира (както той изтъква на стр. 99 на книгата си) съединяване на труда (labor) и майсторството (skill), а под «profits» — всички видове доходи. — *514.*

166 Сравни настоящото издание, т. 23, стр. 539. — *516.*

167 Вж. бележка 123. — *517.*

168 Маркс привежда откъс от стихотворението на Антипатър в собствен превод (в проза) на немски език. В настоящия том тези стихове са приведени [в руското издание] в превода от гръцки по книгата «Греческие эпиграммы», М. — Л., 1935. В българския превод на настоящия том стиховете са приведени по българския превод в I том на «Капиталът». Вж. и настоящото издание, т. 23, стр. 419. — *519.*

169 На корицата на XX тетрадка на ръкописа с Марксовата ръка е написано: «4) *Относителна и абсолютна принадена стойност. Съотношение между работната заплата и принадената стойност.* Превърната форма *на стойността на работоспособността* като *стойност* или *цена* на труда. Производни формули на отношението на принадената стойност към променливия капитал или на принадения труд към необходимия труд. — *520.*

170 Цитираното от Маркс място се съдържа в труда на У. Пети «Verbum Sapienti» отпечатан като приложение към споменатия в текста труд «The Political Anatomy of Ireland». — *521.*

[171] В I том на «Капиталът», където се цитира това място от труда на У. Пети, Маркс в скоби отбелязва: «всъщност тогава земеделски работници» (настоящото издание, т. 23, стр. 283). — *521.*

[172] Вж. настоящото издание, т. 10, стр. 238 и 677. — *522.*

[173] Вж. настоящото издание, т. 26, ч. III, стр. 20—21. — *530.*

[174] Определението на «производствената цена» Маркс е дал в XII тетрадка на ръкописа от 1861—1863 г. (вж. настоящото издание, т. 26, ч. II, стр. 380). — *532.*

[175] Тази бележка е вписана от Маркс допълнително в горния ъгъл на страницата. — *537.*

[176] Вж. настоящото издание, т. 23, стр. 538. — *538.*

[177] След страница 1296 в ръкописа следват номерираните от Маркс страници 1291*а*, 1292*а*, 1293*а*, 1294*а*, с които и завършва XX тетрадка. — *544.*

[178] По-нататък на страниците 1291*а*—1294*а* на XX тетрадка и на страниците 1300—1301 на XXI тетрадка на ръкописа следва текст, който по съдържание се отнася към «Теории за принадената стойност» (към този текст се отнася написаното от Маркс на корицата на XX тетрадка: «*Интермецо.* Хюм и Маси. *Лихва*») и е публикуван в 26-и том на настоящото издание (част I, стр. 345, 357—360, 366—370). — *545.*

ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ

А

Б

Л

М

Н

Т

Ф

Х

ЛИТЕРАТУРНИ И МИТОЛОГИЧНИ ГЕРОИ

УКАЗАТЕЛ НА ЦИТИРАНАТА И СПОМЕНАВАНАТА ЛИТЕРАТУРА*

The Avantages of the East-India trade to England. London, 1720 (Изгоди от източноиндийската търговия за Англия. Лондон, 1720). — 267, 281, 282, 291.

* *Aristoteles*. De republica libri VIII. In: *Aristoteles* opera ex recensione I. Bekkeri. Tomus X. Oxonii, 1837 (*Аристотел*. Политика (осем книги). В книгата: *Аристотел*. Съчинения. Издание на И. Бекер. Том X. Оксфорд, 1837). — 13.

Ashley, Lord. Ten hours' factory bill. The speech in the Hous of Commons, on Friday, March 15th, 1844. London 1844 (*Ашли*, лорд. Законът за десетчасовия работен ден във фабриките. Реч в Камарата на общините в петък, 15 март 1844 г. Лондон, 1844). — 215, 311, 324, 328, 329.

Babbage, Ch. On the economy of machinery and manufactures. London, 1832 (*Бабедж, Ч.* За икономиката на машините и промишлеността. Лондон, 1832). — 217, 283.

Babbage, Ch. Traité sur l'économie des machines et des manufactures. Traduit de l'anglais sur la troisième édition, par Ed. Biot. Paris, 1833 (*Бабедж, Ч.* Трактат за икономиката на машините и промишлеността. Превод от третото английско издание, направен от Ед. Био. Париж, 1833). Първото английско издание излязло в Лондон в 1832 г. — 217, 326, 327, 357.

[Bailey, S.] A Critical dissertation on the nature, measures, and causes of value; chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers. By the author of Essays on the formation and publication of opinions. London, 1825 *[Бейли, С.]* Критично изследване за природата, мерките и причините на стойността; главно във връзка с трудовете на Рикардо и последователите му. От

* В случаите, когато не е могло достоверно да се установи с кое издание на една или друга книга си е служил Маркс, в този показалец се посочва първото издание.

В квадратни скоби се дават издирените имена на авторите на анонимно излезлите книги. Със звездичка са отбелязани трудовете, преведени на руски език

автора на «Очерци за формирането и публикуването на мнения». Лондон, 1825). — 17, 41, 94, 95.

[Bailey, S.] Money and its vicissitudes in value; as they affect national industry and pecuniary contracts; with a postscript on joint-stock banks. London, 1837 (*[Бейли, С.]* Парите и измененията на стойността им; влиянието на тези изменения върху националната промишленост и паричните задължения; с приложение за акционерните банки. Лондон, 1837). — 579.

Bastiat, Fr. Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon. Paris, 1850 (*Бастиа, Фр.* Безвъзмездност на.кредита. Дискусия между г-н Фр. Бастиа и г-н Прудон. Париж, 1850). — 146, 147, 338.

Baynes, J. The Cotton trade. Two lectures on the above subject, delivered before the members of the Blackburn literary, scientific and mechanics' institution. Blackburn — London, 1857 (*Бейнс, Дж.* Памучната промишленост. Две лекции по този въпрос, прочетени пред членовете на Блякбърнското дружество за литература, наука и механика. Блякбърн — Лондон, 1857). — 441.

Beccaria, C. Elementi di economia pubblica. In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. Tomo XI. Milano, 1804 (*Бекариа, Ч.* Основи на обществената икономика. В: Италиански класици на политическата икономия. Съвременни икономисти. Том XI. Милано, 1804). — 381.

Bidaut, J. N. Du monopole qui s'établit dans les arts industriels et le commerce, au moyen des grands appareils de fabrication. Deuxième livraison. Du monopole de la fabrication et de la vente. Paris, 1828 (*Бидо, Ж. Н.* За монопола, който възниква в промишлеността и търговията посредством големите оръдия на производството. Втори свитък. За монопола на производството и продажбата. Париж, 1828). — 300.

Blanqui, J. A. Des classes ouvrières en France, pendant l'année 1848. Parties I et II. In: Petits traités publiés par l'Académie des Sciences morales et politiques. Paris, 1849 (*Бланки, Ж. А.* Трудещите се класи във Франция през 1848 г. Част I и II. В: Малки трактати, публикувани от Академията на моралните и политическите науки. Париж, 1849). — 208.

Blanqui, J. A. Cours d'économie industrielle. Recueilli et annoté par Ad. Blaise. Paris, 1838—1839 (*Бланки, Ж. А.* Курс по промишлена икономика. Съставен и анотиран от Ад. Блез. Париж, 1838—1839). — 280, 281, 282.

Bossut, Ch. Traité élémentaire d'hydrodynamique. Tomes I—II. Paris, 1775 (*Босю, Ш.* Трактат за основите на хидродинамиката. Томове I—II. Париж, 1775). Първото издание излязло в Париж в 1772 г. — 366.

Boswell, J. The Life of Samuel Johnson. In three volumes. The second edition, revised and augmented. Volume the third. London, 1793 (*Босуел, Дж.* Животът на Самюъл Джонсън. В три тома. Второ издание, поправено и допълнено. Том трети. Лондон, 1793). Първото издание излязло в 1791 г. — 91—92.

Büsch, I. G. Abhandlung von dem Geldumlauf in anhaltender Rücksicht auf die Staatswirtschaft und Handlung. Erster Teil. Zweite vermehrte und verbesserte Auflage. Hamburg und Kiel, 1800 (*Бюш, И. Г.* Трактат за паричното обръщение във връзка с държавното стопанство и търговията. Първа част. Второ издание, допълнено и поправено. Хамбург и Кил, 1800). — 224.

[Byles, J. B.] Sophisms of free-trade and popular political economy

examined. By a barrister. Seventh edition: with corrections and additions. London, 1850 (*[Байлс, Дж. Б.]* Софизми на фритрейдерството и популярна политическа икономия от един адвокат. Седмо издание, с поправки и допълнения. Лондон, 1850). — 214, 310.

Cairnes, J. E. The Slave power: its character, career, and probable desings. London, 1862 (*Кеърнс, Дж. Е.* Робовладението: неговият характер и път, както и перспективите му. Лондон, 1862). — 251, 258, 528, 529.

Carey, H. C. Principles of political economy. Part the first: of the laws of the production and distribution of wealth. Philadelphia, 1837 (*Кери, Х. Ч.* Начала на политическата икономия. Част първа: за законите на производството и разпределението на богатството. Филаделфия, 1837).— 145, 504.

Carli, G.-R. Annotazioni. Jn: Verri, P. Meditazioni sulla economia politica con annotazioni di Gian-Rinaldo Carli (1771). In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. Tomo XV. Milano, 1804 (*Карли, Д.-Р.* Бележки към труда: *Вери, П.* Размисли за политическата икономия, с бележки на Джан-Риналдо Карли (1771). В: Италиански класици на политическата икономия. Съвременни икономисти. Том XV. Милано, 1804). — 254.

[Cazenove, J.] Outlines of political economy; being a plain and short view of the laws relating to the production, distribution, and consumption of wealth. London, 1832 (*[Кейзнов, Дж.]* Очерци по политическа икономия, които представляват общодостъпен и кратък преглед на законите относно производството, разпределението и потреблението на богатството. Лондон, 1832). — 84, 329, 525—526.

Chalmers, Th. On political economy in connexion with the moral state and moral prospects of society. Second edition. Glasgow, Edinburgh, Dublin and London, 1832 (*Чалмърс, Т.* За политическата икономия и връзките ѝ с нравственото състояние и нравствените перспективи на обществото. Второ издание Глазгоу, Единбург, Дъблин и Лондон, 1832). Първото издание излязло пак там в същата 1832 г. — 94, 145—146.

Cherbuliez, A. Richesse ou pauvreté. Paris, 1841 (*Шербюлие, А.* Богатство или бедност. Париж, 1841). Първото издание излязло в Париж и Женева в 1840 г. под заглавие «Riche ou pauvre» — «Богат или беден». — 145—146. 151, 152, 341.

Colins, J. G. L'économie politique. Source des révolutions et des utopies prétendues socialistes. Prolétaires et bourgeois. Tome I. Paris, 1856 (*Колен, Ж. Г.* Политическа икономия. Източник на революциите и на така наречените социалистически утопии. Пролетарни и буржоа. Том I. Париж, 1856). — 91—92, 299, 300.

Colins, J. G. L'économie politique. Source des révolutions et des utopies prétendues socialistes. Tome III. Paris, 1857 (*Колен, Ж. Г.* Политическа икономия. Източник на революциите и на така наречените социалистически утопии. Том III. Париж, 1857). — 92, 220.

Courcelle-Seneuil, J.-G. Traité théorique et pratique des entreprises industrielles, commerciales et agri coles ou Manuel des affaires. Deuxième édition. Paris, 1857 (*Курсел-Сеньой, Ж.-Г.* Ръководство за теоретическото и практическото изучаване на промишлени, търговски и земеделски предприятия, или Справочник за деловия човек. Второ издание. Париж, 1857). — 225, 326.

D'Alembert, J. Traité d'équilibre et

du mouvement des fluides pour servir de supplément au traité de dynamique. Paris, 1744 (*Д'Аламбер, Ж.* Трактат за равновесието и движението на течностите като допълнение на трактата за динамиката. Париж, 1744). — 366.

* *Darwin, Ch.* On the origin of species by means of natural selection, or the Preservation of favoured races in the struggle for life. London, 1859 (*Дарвин, Ч.* За произхода на видовете чрез естествения подбор, или Запазване на благоприятствуваните породи в борбата за живот. Лондон, 1859). — 356.

De Quincey, Th. The Logic of political economy. Edinburgh and London, 1844 (*Де Куинси, Т.* Логиката на политическата икономия. Единбург и Лондон, 1844). — 300, 459.

Descriptions des Arts et Métiers, faites ou approuvées par Messieurs de l'Académie royale des Sciences. Paris (Описания на изкуствата и занаятите, съставени или одобрени от членовете на кралската Академия на науките. Париж). Изданието започнало да излиза в 1761 г. — 375.

Destutt de Tracy, A. L. C. Éléments d'idéologie. IV-e et V-e parties: Traité de la volonté et de ses effets. Paris, 1826 (*Дестют дьо Траси, А. Л. К.* Елементи на идеологията. Части IV и V: Трактат за волята и въздействията ѝ. Париж, 1826). Първото издание излязло в Париж в 1815 г. В 1823 г. IV част на «Елементите на идеологията» излязла в Париж като отделно издание под заглавие «Traité d'économie politique» («Трактат по политическа икономия»). — 16, 259.

* *Diodorus Siculus.* Historische Bibliothek, übersetzt von J. F. Wurm. Bändchen I—XIX. Stuttgart, 1828—1840. Erstes Buch (*Диодор Сицилийски.* Историческа библиотека. Превод от Ю. Ф. Вурм. Свитъци I—XIX. Щутгарт, 1828—1840. Първа книга). — 248—249, 280.

Ducange, Ch. D. Glossarium mediae et infimae latinitatis, conditum a Carolo Dufresne Domino Du Cange. Cum supplementis integris monachorum Ordinis S. Benedicti, D. P. Carpenterii, Adelungii, aliorum, suisque digessit G. A. L. Henschel. Tomus secundus. Parisiis, 1842 (*Дюканж, Ш. Д.* Речник на средновековния и найкъсен латински, основан от Шарл дю Френ господин Дюканж. С всички допълнения от монасите на ордена св. Бенедикт, от господин св. отец Карпентие, Аделунг, други автори и със собствените си добавки издаде Г. А. Л. Хеншел. Том втори. Париж, 1842). Първото издание на речника на Дюканж излязло в Париж в 1678 г. — 24.

Eden, F. M. The State of the poor: or, an History of the labouring classes in England, from the Conquest to the present period. In three volumes. London, 1797 (*Идън, Ф М.* Положението на бедните, или История на трудещите се класи в Англия от завоеванията до настоящия период. В три тома. Лондон, 1797). — 39—40, 90, 226.

* *Engels, F.* Die Lage der arbeitenden Klasse in England. Nach eigner Anschauung und authentischen Quellen. Leipzig, 1845 (*Енгелс, Ф.* Положението на работническата класа в Англия. По собствени наблюдения и достоверни източници. Лайпциг, 1845). — 203, 455—462, 467.

* *Engels, F.* Umrisse zu einer Kritik der Nationaloekonomie. In: «Deutsch-Französische Jahrbücher» herausgegeben von Arnold Ruge und Karl Marx. 1-ste und 2-te Lieferung. Paris, 1844 (*Енгелс, Ф.* Скици към критиката на политическата икономия. В: «Немско-френски годишник», издаван от Арнолд Руге и Карл

Маркс. 1-ви и 2-ри свитък. Париж, 1844). — 24.

Euler, L. Sur l'action des scies (1756) (*Ойлер, Л.* За действието на трионите (1756). — 372.

* *Ferguson, A.* An Essay on the history of civil society. Edinburgh, 1767 (*Фергюсън, А.* Опит за история на гражданското общество. Единбург. 1767). — 272—273.

Ferguson, A. Essai sur l'histoire de la société civile. Traduction par M. Bergier. T. I—II. Paris, 1783 (*Фергюсън, А.* Опит за история на гражданското общество. Превод от г-н Бержие. Томове I—II. Париж. 1783). — 270—272.

Fielden, J. The Curse of the factory system; or, a Short account of the origin of factory cruelties. London, 1836 (*Филден, Дж.* Проклятието на фабричната система, или Кратка справка за произхода на фабричните жестокости. Лондон. 1836). — 324, 328.

Francoeur. Calcul differentiel (*Франкьор.* Диференциално смятане). Първото издание излязло в 1809 г. — 489.

Franklin, B. Positions to be examined, concerning national wealth. In: The Works of *B. Franklin.* By Sparks. Volume II. Boston, 1836 (*Франклин, Б.* Предстоящи за изследване въпроси за националното богатство. В: Съчинения на *Б. Франклин.* От Спаркс. Том II. Бостън, 1836). — 22, 23.

Galiani, F. Della moneta. Libri I—V (1750). In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. Tomi III—IV. Milano, 1803 (*Галиани, Ф.* За парите. Книги I—V (1750). В: Италиански класици на политическата икономия. Съвременни икономисти. Томове III—IV. Милано, 1803). — 16, 226, 337.

* *Garnier, G.* Notes du traducteur. In: *Smith, A.* Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations. Traduction nouvelle, avec des notes et observations, par Germain Garnier. Tome cinquième. Paris, 1802 (*Гарние, Ж.* Бележки на преводача. В: *Смит, А.* Изследвания върху природата и причините на богатството на народите. Нов превод от Жермен Гарние с бележки и съображения на преводача. Том петн. Париж, 1802). — 296, 297.

Gaskell, P. Artisans and machinery: the moral and physical condition of the manufacturing population considered with reference to mechanical substitutes for human labour. London, 1836 (*Гаскел, П.* Работници и машини: моралното и физическото положение на промишленото население във връзка със заместването на човешки труд с машини. Лондон, 1836). — 334—336.

Haller, C. L. Restauration der Staats-Wissenschaft oder Theorie des natürlich-geselligen Zustands, der Chimäre des künstlich-bürgerlichen entgegengesetzt (*Халер, К. Л.* Реставрация на науката за държавата, или Теория на естествено-общественото състояние, противопоставена на химерата за изкуствено-гражданското състояние). Първото издание излязло в 1816—1834 г. — 362—363.

Harris, J. Three treatises. The third edition revised and corrected. London, 1772 (*Харис, Дж.* Три трактата. Трето издание, прегледано и поправено. Лондон, 1772). Първото издание излязло в Лондон в 1744 г. — 277.

* [*Hodgskin, Th.*] Labour defended against the claims of capital; or, the Unproductiveness of capital proved. With reference to the present combinations amongst journeymen. By a labourer. London, 1825 ([*Ходскин, Т.*] Защита на труда от претенциите на капитала, или Доказателство за непроизводителността на капитала. С бележки за сегашните обединения сред наемните работници. Съчинение от един работник. Лондон, 1825). — 286.

* *Hodskin, Th.* Popular political economy. Four lectures delivered at the London Mechanics' Institution. London, 1827 (*Ходскин, Т.* Народна политнческа икономия. Четирн лекции, прочетени в Лондонската работническа школа. Лондон, 1827). — 157—159, 193, 285, 288, 301, 512.

Horner, L. A Letter to Mr. Senior. In: *Senior, N. W.* Letters on the Factory Act, as it affects the cotton manufacture. To which are appended, a Letter to Mr. Senior from L. Horner, and Minutes of a conversation between Mr. E. Ashworth, Mr. Thomson and Mr. Senior. London, 1837 (*Хорнър, Л.* Писмо до г-н Сениър. В: *Сениър, Н. У.* Писма за влиянието на фабричния закон върху памучната промишленост. С приложение на писмото на Л. Хорнър до г-н Сениър и запис на разговора между г-н Е. Ашуорт, г-н Томсън и г-н Сениър. Лондон, 1837). — 189.

Hutton, Ch. A Course of mathematics (*Хътън, Ч.* Курс по математика). Първото издание излязло в 1798—1801 г. — 449.

The Industry of nations. Part II. A Survey of the existing state of arts, machines, and manufactures. London, 1855 (Промишлеността на народите. Част II. Преглед на съществуващото равнище на изкуствата и занаятите, машините и промишленото производство. Лондон, 1855). — 378—390, 414, 416—424, 516.

An Inquiry into those principles, respecting the nature of demand and the necessity of consumption, lately advocated by Mr. Malthus, from which it is concluded, that taxation and the maintenance of unproductive consumers can be conducive to the progress of wealth. London, 1821 (Изследване на защищаваните напоследък от г-н Малтус принципи относно природата на търсенето и необходимостта от потребление, от които се прави изводът, че данъците и издръжката на непроизводителните потребители могат да допрннесат за нарастване на богатството. Лондон, 1821). — 8, 130, 150, 193, 224—225.

Jacob, W. A Letter to Samuel Whitbread, Esq. M. P. being a sequel to considerations on the protection required by british agriculture. London, 1815 (*Джейкъб, У.* Пнсмо до Самюъл Унтбред, ескуайър, член на парламента, във връзка с обсъждането на протекционистките меркн, продиктувани от интересите на британското земеделие. Лондон, 1815). — 193.

* *Jones, R.* An Essay on the distribution of wealth, and on the sources of taxation. Part I: Rent. London, 1831 (*Джонс, Р.* Опит за разпределението на богатството и за източниците на данъците. Част I: Рента. Лондон, 1831). Тази «Част I» си останала единствената част от «Опита» на Джонс. — 164, 188, 199, 513.

* *Jones, R.* Text-book of lectures on the political economy of nations, delivered at the East India College, Haileybury. Hertford. 1852 (*Джонс, Р.* Лекции по политическа икономия на народите, прочетени в Остиндийския колеж в Хейлибъри, Хартфърд, 1852). — 255, 256, 300, 516, 517.

Johnston, W. England as it is, political, social, and industrial, in the middle of the nineteenth century. In two volumes. London, 1851 (*Джонстън, У.* Англия, каквато е в политическо, социално и промишлено отношение, в средата на деветнадесети век. В два тома. Лондон, 1851). — 514.

Laborde, A. De l'esprit d'association dans tous les intérêts de la communauté. Paris, 1818 (*Лаборд, А.* За духа на асоциацията във всички сфери на обществения живот. Париж, 1818). — 516.

Laing, S. National distress; its causes

and remedies. London, 1844 (*Ленг, С.* Национално бедствие; неговите причини и средства за отстраняването му. Лондон, 1844). — 321.

Lemontey, P. Influence morale de la division du travail. In: *Lemontey, P.* Oeuvres complètes. Tome I. Paris, 1840 (*Лемонте, П.* Моралното влияние на разделението на труда. В: *Лемонте, П.* Пълно събрание на съчиненията. Том I. Париж, 1840). — 289.

[*Linguet, N.*] Théorie des loix civiles, ou Principes fondamentaux de la société. Tomes I—II. Londres, 1767 ([*Ленге, Н.*] Теория на гражданските закони, или Основни принципи на обществото. Томове I—II. Лондон, 1767]. — 301.

* *Macaulay, Th. B.* The History of England from the accession of James the Second. Volume I. Tenth edition. London, 1854 (*Маколей, Т. Б.* История на Англия от възкачването на престола на Джеймс Втори. Том I. Десето издание. Лондон, 1854).—40, 210, 437.

MacCulloch, J. R. A Dictionary, practical, theoretical, and historical, of commerce and commercial navigation. A new edition, corrected, enlarged, and improved. London, 1847 (*Мак-Кълък, Дж. Р.* Практически, теоретически и исторически речник по търговия и търговска навигация. Ново издание, поправено, разширено и подобрено. Лондон, 1847). Първото издание излязло в Лондон в 1832 г. — 509.

MacCulloch, J. R. The Principles of political economy. Edinburgh and London, 1825 (*Мак-Кълък, Дж. Р.* Принципи на политическата икономия. Единбург и Лондон, 1825). — 195, 512, 514.

Macleod, H. D. The Theory and practice of banking: with the elementary principles of currency; prices; credit; and exchanges. Volume I. London, 1855 (*Маклеод, Х. Д.* Теория и практика на банковото дело; с основните принципи на средствата за обръщение, цените, кредита и размените курсове. Том I. Лондон, 1855). — 7.

Macnab, H. G. Examen impartial des nouvelles vues de M. Robert Owen, et de ses établissements à New-Lanark en Ecosse. Traduit par Laffon de Ladébat. Paris, 1821 (*Макнаб, Х. Г.* Безпристрастно изследване на новите възгледи на г-н Робърт Оуен и предприятията му в Ню Ланарк в Шотландия. Превод на Лафон дьо Ладеба. Париж, 1821). Първото издание излязло в Лондон в 1819 г. — 216—217, 218.

Malthus, Th. R. Definitions in political economy. A new edition, with a preface, notes, and supplementary remarks by John Cazenove. London, 1853 (*Малтус, Т. Р.* Дефиниции в политическата икономия. Ново издание с предговор, бележки и допълнения от Джон Кейзнов. Лондон, 1853). Първото издание излязло в Лондон в 1827 г. — 132, 145—146.

Malthus, Th. R. Principles of political economy considered with a view to their practical application. 2nd edition with considerable additions from the author's own manuscript and an original memoir. London, 1836 (*Малтус, Т. Р.* Принципи на политическата икономия, разгледани с оглед на практическото им приложение. Второ издание със значителни добавки от собствения ръкопис на автора и с кратка биография на автора. Лондон, 1836). Първото издание излязло в Лондон в 1820 г. — 39.

[*Mandeville, B.*] The Fable of the bees: or, Private vices, publick benefits. London, 1714 ([*Мандевил, Б.*] Баснята за пчелите, или Частни пороци — обществени изгоди. Лондон, 1714). Първото издание излязло като поема в Лондон в 1705 г. — 292.

Idem. A Search into the nature of so-

ciety. Appended to the second edition. London, 1723 (*Същото*. Изследване на природата на обществото. Приложение към второто издание. Лондон, 1723). — 292, 293.

Idem. The third edition. London, 1724 (*Същото*. Трето издание. Лондон, 1724). — 292, 293.

Idem. Part II. London, 1729 (*Същото*. Част II. Лондон, 1729). — 292, 293.

* *Marx, K*. Misère de la philosophie. Réponse à la philosophie de la misère de M. Proudhon. Paris—Bruxelles, 1847 (*Маркс, К*. Нищета на философията. Отговор на «Философия на нищетата» на г-н Прудон. Париж—Брюксел, 1847). — 289, 290.

* *Marx, K*. Zur Kritik der politischen Oekonomie. Erstes Heft. Berlin, 1859 (*Маркс, К*. Към критиката на политическата икономия. Първи свитък. Берлин, 1859). — 3, 19, 28, 33, 47, 261, 262, 609.

Mill, J. Elements of political economy. London, 1821 (*Мил, Дж*. Основи на политическата икономия. Лондон, 1821). — 7, 93, 145, 225, 286.

Mill, J. Eléments d'économie politique. Traduits de l'anglais par J. T. Parisot. Paris, 1823 (*Мил Дж*. Основн на политнческата икономия. Превод от английски на Ж. Т. Паризо. Париж, 1823). — 285.

Mill, J. St. Essays on some unsettled questions of political economy. London, 1844 (*Мил, Дж. Ст*. Очерци по някои нерешени въпроси на политическата икономия. Лондон, 1844). — 144, 225, 233.

* *Mill, J. St*. Principles of political economy with some of their applications to social philosophy. In two volumes. London, 1848 (*Мил, Дж. Ст*. Принципи на политическата икономия с някои от приложенията им в социалната философия. В два тома. Лондон, 1848). Второто издание излязло в 1849 г. — 310.

Morton, J. Ch. On the forces used in agriculture. In: «The Journal of the Society of Arts (London), No. 368, vol. VII, December 9, 1859 (*Мортън, Дж. Ч*. За силите, използвани в земеделието. В: «Списание на Дружеството за изкуства и занаяти» (Лондон), кн. 368, том VII, 9 декември 1859 г.). — 409, 410.

Nancarrow, J. Calculations relating to grist and sawmills (1794) (*Нанкароу, Дж*. Калкулации относно мелниците и дъворезниците). — 372.

Newman, F. W. Lectures on political economy. London, 1851 (*Нюман, Ф. У*. Лекции по политическа икономия. Лондон, 1851). — 194.

Newman, S. Ph. Elements of political economy. Andover and New York, 1835 (*Нюман, С. Ф*. Основи на политическата икономия. Андоувър и Ню Йорк, 1835). — 150, 286.

Observations on certain verbal disputes in political economy, particularly relating to value, and to demand and supply. London, 1821 (Съображения по някои спорове за думи в политическата икономия, по-специално по онези, които се отнасят до стойността и до търсенето и предлагането. Лондон, 1821). — 152, 250, 319, 320.

On combinations of trades. New edition. London, 1834 (За професионалните съюзи. Ново издание. Лондон, 1834). Първото издание излязло в 1831 г. — 335, 525—526.

Opdyke, G. A Treatise on political economy. New York, 1851 (*Ъпдайк, Дж*. Трактат по политическа икономия. Ню Йорк, 1851). — 24, 514.

Ortes, G. Della economia nazionale. Libri sei (1774). In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. Tomi XXI—XXII. Milano, 1804 (*Ортес, Дж*. Политнческа икономня. Шест книги (1774). В: Италиански

класици на политическата икономия. Съвременни икономисти. Томове XXI—XXII. Милано, 1804). — 226.

* *Owen, R.* Observations on the effect of the manufacturing system, with hints for the improvement of those parts of it which are most in jurious to health and morals. The second edition. London, 1817 (*Оуен, Р.* Бележки за влиянието на промишлената система с указания как да се подобрят онези нейни части, които са най-вредни за здравето и морала. Второ издание. Лондон, 1817). — 513.

* *Petty, W.* An Essay concerning the multiplication of mankind (1682). The third edition revised and enlarget. London, 1698. In: *Petty, W.* Several essays in political arithmetick. London, 1699 (*Пети, У.* Очерк относно увеличаването броя на човешкия род (1682). Трето издание, поправено и допълнено. Лондон, 1698. В: *Пети, У.* Разни очерци по политическа аритметика. Лондон, 1699). — 281.

* *Petty, W.* The Political anatomy of Ireland (1672). To which is added Verbum sapienti. London, 1691 (*Пети, У.* Политическа анатомия на Ирландия (1672). С приложение: Слово за разсъдителния. Лондон, 1691). — 521.

* *Plato.* Res publica. In: *Platonis* opera omnia. Recognoverunt I. G. Baiterus, I. C. Orellius, A. G. Winckelmannus. Vol. XIII. Turici, 1839 (*Платон.* Държавата. В: *Платон.* Пълно събрание на съчиненията. Издание на И. Г. Байтер, И. К. Орели, А. Г. Винкелман. Том XIII. Цюрих, 1839). — 277—280.

Poleni, G. De motu aquae mixto. Padovae, 1717 (*Полени, Дж.* За смесеното движение на водата. Падуа, 1717). — 366.

Poppe, J. H. M. Geschichte der Technologie, seit der Wiederherstellung der Wissenschaften bis an das Ende des achtzehnten Jahrhunderts. Bände I—III. Göttingen, 1807—1811 (*Попе, Й. Х. М.* История на технологията от възраждането на науките до края на осемнадесетото столетие. Томове I—III. Гьотинген, 1807—1811). — 361, 362, 364—367, 371—377, 382.

Potter, A. Political economy: its objects, uses, and principles: considered with reference to the condition of the american people. New-York, 1841 (*Потър, А.* Политическа икономия: предметът, приложенията и принципите ѝ, разгледани с оглед на условията на американския народ. Ню Йорк, 1841). — 272, 273.

Proudhon, P. J. Gratuité du crédit — вж. *Bastiat, Fr.* Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon.

* *Proudhon, P. J.* Qu'est-ce que la pr7priété? ou Recherches sur le principe du droit et du gouvernement. Paris, 1840 (*Прудон, П. Ж.* Що е собственост? или Изследване за принципа на правото и властта. Париж, 1840). — 338.

Public economy concentrated; or, a Connected view of currency, agriculture, and manufactures. Carlisle, 1833 (Кратка обществена икономия, или Разглеждане на средствата за обръщение, земеделието и промишлеността. Карлайл, 1833). 458.

Ramsay, G. An Essay on the distribution on wealth. Edinburgh, 1836 (*Рамсей, Дж.* Опит върху разпределението на богатството. Единбург, 1836). — 21, 132, 133, 155, 159, 193, 231—232, 248, 446, 525—526.

Ravenstone, P. Thoughts on the funding system, and its effects. London, 1824 (*Рейвънстоун, П.* Мисли за системата на държавните дългове и последиците от нея. Лондон, 1824). — 248, 299, 348.

Regnault, E. Histoire politique et sociale des principautés danubiennes. Paris, 1855 (*Реньо, Е.* Политическа и социална история

на дунавските княжества. Париж, 1855). — 202—203.
*Ricardo, D. On the principles of political economy, and taxation. Third edition. London, 1821 (*Рикардо, Д.* За принципите на политическата икономия и данъчното облагане. Трето издание. Лондон, 1821). Първото издание излязло в Лондон в 1817 г. — 38, 145, 250, 448, 489, 596.
Rossi, P. Cours d'économie politique. Année 1836—1837 (Contenant les deux volumes de l'édition de Paris). In: Cours d'économie politique. Bruxelles, 1843 (*Роси, П.* Курс по политическа икономия. Четен през 1836—1837 г. (съдържа двата тома на парижкото издание). В: Курс по политическа икономия. Брюксел, 1843). Първото издание на книгата на Роси излязло в Париж в два тома в 1840—1841 г. — 134, 135, 138, 139, 142, 143, 317, 318.
Rossi. De la méthode en économie politique. De la nature et définition du travail. In: Economie politique. Recueil de monographies; examen de questions sociales, agricoles, manufacturières et commerciales. Année 1844. Tome I. Bruxelles, 1844 (*Роси.* За метода на политическата икономия. За природата и определението на труда. В: Политическа икономия. Сборник от монографии; разглеждане на социални, земеделски, промишлени и търговски въпроси. Година 1844. Том I. Брюксел, 1844). — 138.
Sadler, M. Th. The Law of population. Volumes I—II. London, 1830 (*Садлър, М. Т.* Закон за населението. Томове I—II. Лондон, 1830). — 256.
Saint-Germain-Leduc. Sir Richard Arkwright, ou naissance de l'industrie cotonnière dans la Grande-Bretagne (1760 à 1792). Paris, 1841 (*Сен Жермен Ледюк.* Сър Ричард Аркрайт, или зараждане на памучната промишленост във Великобритания (1760—1792). Париж, 1841). — 216—217.
Say, J. B. Cours complet d'économie politique pratique. Seconde édition. Tomes I—II. Paris, 1840 (*Сей, Ж. Б.* Пълен курс по практическа политическа икономия. Второ издание. Томове I—II. Париж, 1840). Първото издание излязло в Париж в 1828—1829 г. — 91.
Say, J. B. Lettres à M. Malthus, sur différents sujets d'économie politique, notamment sur les causes de la stagnation générale du commerce. Paris — Londrés, 1820 (*Сей, Ж. Б.* Писма до г-н Малтус по различни въпроси на политическата икономия, по-специално за причините на всеобщия застой в търговията. Париж — Лондон, 1820). — 130.
* *Say, J. B.* Traité d'économie politique. Troisième édition. Tomes I—II. Paris, 1817 (*Сей, Ж. Б.* Трактат по политическа икономия. Трето издание. Томове I—II. Париж, 1817). Първото издание излязло в Париж в 1803 г. — 7, 18, 19, 144, 148.
Schouw, J. F. Die Erde, die Pflanzen und der Mensch. Aus dem Dänischen von Zeise. Zweite Auflage. Leipzig, 1854 (*Шау, Й. Ф.* Земята, растенията и човекът. Превод от датски от Цайзе. Второ издание. Лайпциг, 1854). — 218.
Schulz, W. Die Bewegung der Produktion. Eine geschichtlich-statistische Abhandlung zur Grundlegung einer neuen Wissenschaft des Staats und der Gesellschaft. Zürich und Winterthur, 1843 (*Шулц, В.* Движението на производството. Историко-статистическо изследване за обосноваване на една нова наука за държавата и обществото. Цюрих и Винтертур, 1843). — 517—519.
Scrope, G. The Principles of political economy. London, 1833 (*Скроуп, Дж.* Принципи на политическата

икономия. Лондон, 1833). — 272.

Senior, N. W. Lettres on the Factory Act, as it affects the cotton manufacture. To which are appended, a Letter to Mr. Senior from L. Horner, and Minutes of a conversation between Mr. E. Ashworth, Mr. Thomson and Mr. Senior. London, 1837 (*Сениър, Н. У.* Писма за влиянието на фабричния закон върху памучната промишленост. С приложение на писмото на Л. Хориър до г-н Сениър и запис на разговора между г-н Е. Ашуорт, г-н Томсъи и г-н Сениър. Лондон, 1837). — 188, 189, 326.

Senior, N. W. Three lectures on the rate of wages. With a preface on the causes and remedies of the present disturbances. London, 1830 (*Сениър, Н. У.* Три лекции за равнището на работната заплата. С предговор за причините и мерките за отстраняване на наличните извращения. Лондон, 1830). — 513.

Sextus Empiricus. Adversus mathematicos (*Секст Емпирик.* Против математиците). — 276.

Sismondi, J. Ch. L. Simonde de. Etudes sur l'économie politique. Tomes I—II. Bruxelles, 1837—1838 (*Сисмонди, Ж. Ш. Л.* Симонд дьо. Очерци по политическа икономия. Томове I—II. Брюксел, 1837—1838). — 144, 286, 300, 512, 516.

* *Sismondi, J. Ch. L. Simonde de.* Nouveaux principes d'économie politique, ou De la richesse dans ses rapports avec la population. Seconde édition. Tomes I—II. Paris, 1827 (*Сисмонди, Ж. Ш. Л.* Симонд дьо. Нови принципи на политическата икономия, или За богатството в отношението му към населението. Второ издание. Томове I—II. Париж, 1827). Първото издание излязло в Париж в 1819 г. — 6, 143, 151, 152, 224, 226, 284, 525.

Skarbek, F. Théorie des richesses sociaIer. Seconde édition. Tome premier. Paris, 1839 (*Скарбек, Ф.* Теория за общественото богатство. Второ издание. Том първи. Париж, 1839). — 309, 310.

* *Smith, A.* An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. With a commentary, by the author of «England and America» [E. G. Wakefield]. Volumes I—IV. London, 1835—1839 (*Смит, А.* Изследване за природата и причините на богатството на народите. С коментари от автора на книгата «Англия и Америка» [Е. Г. Уейкфийлд]. Томове I—IV. Лондон, 1835—1839). — 146, 287.

* *Smith, A.* Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations. Traduction nouvelle, avec des notes et observations, par Germain Garnier. Tomes I—IV. Paris, 1802 (*Смит, А.* Изследване за природата и причините на богатството на народите. Нов превод от Жермен Гарние с бележки и съображения на преводача. Томове I—IV. Париж, 1802). — 263, 264, 268—271, 284, 285, 288, 289, 292, 293, 300, 301.

The Source and remedy of the national difficulties, deduced from principles of political economy, in a letter to Lord John Russell. London, 1821. (Източник и разрешение на националните трудности, изведени от принципите на политическата икономия. Писмо до лорд Джон Ръсел. Лондон, 1821). — 193, 199, 224.

Steuart, J. An Inquiry into the principles of political economy. In three volumes. Vol. I. Dublin, 1770 (*Стюарт, Дж.* Изследване за принципите на политическата икономия. В три тома. Том I. Дъблин, 1770). Първото издание излязло в Лондон, в 1767 г. в два тома. — 188, 290, 293, 337, 338.

Idem. In: The Works of Sir James Steuart, collected by General Sir

James Steuart, his son. In six volumes. Vol. I. London, 1805 (*Същото.* В: Съчинения на сър Джеймс Стюарт, събрани от сина му генерал сър Джеймс Стюарт. В шест тома. Том I. Лондон, 1805). — 10.

Stewart, D. Lectures on political economy. In: The collected works of D. Stewart. Edited by Sir W. Hamilton. Vol. VIII. Edinburgh, 1855 (*Стюарт, Д.* Лекции по политическа икономия. В: Събрани съчинения на Д. Стюарт. Издание на сър У. Хамилтън. Том VIII. Единбург, 1855). — 225, 272, 275, 276, 295, 300.

* *Storch, H.* Cours d'économie politique, ou Exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations. Avec des notes explicatives et critiques par J. B. Say. Tomes I—IV. Paris, 1823 (*Щорх, А.* Курс по политическа икономия, или Изложение на принципите, които определят благоденствието на народите. С обяснителни и критични бележки от Ж. Б. Сей. Томове I—IV. Париж, 1823). Първото издание излязло в С.-Петербург в 1815 г. — 145—146, 150, 226, 287, 526.

Symons, J. C. Arts and artisans at home and abroad. Edinburgh, 1839 (*Саймънс, Дж. К.* Промишлени отрасли и промишлени работници в Англия и в чужбина. Единбург, 1839). — 195, 196.

Thompson, B., Count of *Rumford.* Essays, political, economical, and philosophical. Vol. I—III. London, 1796—1802. Vol. I. London, 1796 (*Томпсън, Б.* граф *Ръмфорд.* Политически, икономически и философски очерци. Томове I—III. Лондон, 1796—1802. Том I. Лондон, 1796). — 39—40.

Thompson, W. An Inquiry into the principles of the distribution of wealth most conducive to human happiness. London, 1824 (*Томпсън, У.* Изследване за принципите на разпределение на богатството, най-много допринасящи за човешкото щастие. Лондон, 1824). — 515.

Thornton, W. Th. Over-population and its remedy. London, 1846 (*Торнтън, У. Т.* Пренаселението и средствата за отстраняването му. Лондон, 1846). — 110.

* *Thucydides.* De bello Peloponnesiaco libri octo (*Тукидид.* За Пелопонеската война. Осем книги). — 276.

Tooke, Th.; Newmarch, W. A History of prices, and of the state of the circulation, during the nine years 1848—1856. In two volumes; forming the fifth and sixth volumes of the History of prices from 1792 to the present time. London, 1857 (*Тук, Т.; Нюмарч, I.* История на цените и на състоянието на обръщението през деветте години от 1848 до 1856. В два тома; представляващи пети и шести том от историята на цените от 1792 до днес. Лондон, 1857). — 203.

Torrens, R. An essay on the production of wealth. London, 1821 (*Торънс, Р.* Опит за производството на богатство. Лондон, 1821). — 21, 145, 146.

Torrens, R. On Wages and combination. London, 1834 (*Торънс, Р.* За работната заплата и работническите съюзи. Лондон, 1834). — 327, 513.

[Townsend, J.] A Dissertation on the poor laws. By a well-wisher to manking (1786). Republished. London, 1817 (*[Таунсенд, Дж.]* Разсъждение върху законите за бедните. От желаещ доброто за хората (1786). Преиздадено в Лондон, 1817). Първото издание излязло в Лондон в 1786 г. — 225, 226.

Tuckett, J. D. A History of the past and present state of the labouring population, including the progress of agriculture, manufactures, and commerce. In two volumes. London 1846 (*Тъкът, Дж. Д.* История на положението на трудещето се население в мина-

лото и настоящето, включително и развитието на земеделнието, промишлеността и търговията. В два тома. Лондон, 1846). — 504, 505.

[Tufnell, E. C.] Character, object, and effects of trades' unions; with some remarks on the law concerning them. London, 1834 *[Тъфнъл.]* Характер, цел и резултати от дейността на трейдюнионите, с някои бележки по отнасящи се за тях закони. Лондон, 1834). — 332—333, 334.

* *Turgot.* Réflexions sur la formation et la distribution des richesses (1766). In: Oeuvres de *Turgot.* Nouvelle édition par E. Daire. Tome premier. Paris, 1844 *(Тюрго.* Размисли за създаването и разпределението на богатствата (1766). В: Съчинения на *Тюрго.* Ново издание от Е. Дер. Том първи. Париж, 1844). — 23, 39—40, 41, 92, 362.

Ure, A. The Philosophy of manufactures: or, an Exposition of the scientific, moral, and commercial economy of the factory system of Great Britain. London, 1835 *(Юър А.* Философия на фабриката, или Изложение на научната, моралната и търговската страна на икономиката на фабричната система на Великобритания. Лондон, 1835). — 97—98, 462.

Idem. Second edition, corrected. London, 1835 *(Същото.* Второ поправено издание. Лондон, 1835).— 294, 295, 313, 314, 495.

Ure, A. Philosophie des manufactures. Traduit sous les yeux de l'auteur. Tomes I—II. Bruxelles, 1836 *(Юър, А.* Философия на фабриката. Преведено под наблюдение на автора. Томове I—II. Брюксел, 1836). — 283, 284, 294—296, 313, 314, 333—335, 407, 462—467, 494—504.

Ure, A. Technisches Wörterbuch. Erster Band. Prag, 1843 *(Юър, А.* Технически речник. Първи том. Прага, 1843). — 377, 378, 380, 411—414.

Verri, P. Meditazioni sulla economia politica con annotazioni di Gian-Rinaldo Carli (1771) In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. Tomo XV. Milano, 1804 *(Вери, П.* Размисли върху политическата икономия с бележки от Джан-Риналдо Карли (1771). В: Италиански класици на политическата икономия. Съвременни икономисти. Том XV. Милано, 1804). — 149, 150, 155, 254.

Wade, J. History of the middle and working classes. Third edition. London, 1835 *(Уейд, Дж.* История на средната и работническата класа. Трето издание. Лондон, 1835). Първото издание излязло в Лондон в 1833 г. — 90, 150, 212, 214, 522.

[Wakefield, E. G.] A Commentary to Smith's Wealth of nations — вж. *Smith, A.* An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. With a commentary, by the author of «England and America».

Wakefield, E. G. A View of the art of colonization. London, 1849 *(Уейкфийлд, Е. Г.* Поглед върху изкуството на колонизацията. Лондон, 1849). — 252, 253.

Watson, J. F. Paper read by Dr. Watson, reporter on the products to the government of India, before the Society of Arts, on the 17th April 1860 *(Уотсън, Дж. Ф.* Доклад, прочетен на 17 април 1860 г. в Дружеството за изкуства и занаяти от д-р *Уотсън,* референт на правителството на Индия по въпросите на производството). Публикуван в «The Journal of the Society of Arts». Volume VIII. London, 1860. — 336.

Wayland, Fr. The Elements of political economy. Boston, 1843 (Уейленд, *Фр.* Основи на политическата икономия. Бостън, 1843). — 20, 109, 148, 284—286, 337.

West, E. Price of corn and wages of labour, with observations upon

Dr. Smith's Mr. Ricardo's, and Mr. Malthus's doctrines upon Those subjects. London, 1826 (*Уест, Е.* Цената на житото и работната заплата на работниците, с бележки за доктрините на д-р Смит, г-н Рикардо и г-н Малтус по тези въпроси. Лондон, 1826). — 529, 531—532, 533.

* *Xenophon.* Cyri disciplina. Edidit Ern. Poppo. Lipsiae, 1821 (*Ксенофонт.* Киропедия. Издание на Е. Попо. Лайпциг, 1821). — 277.

ПАРЛАМЕНТСКИ ОТЧЕТИ И ДРУГИ ОФИЦИАЛНИ ПУБЛИКАЦИИ

Bombay chamber of commerce report for 1859—1860 (Отчет на Бомбайската търговска палата за 1859—1860 г.). — 336.

Factories. Return to an adress of the honourable the House of Commons, dated 24 April 1861. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 11 February 1862 (Фабрики. Отчет, представен по искане на почнтаемата Камара на общините от 24 април 1861 г., публикуван по нареждане на Камарата на общините от 11 февруари (1862 г.). — 392—393, 394, 405, 424.

Factories regulation acts. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 9 August 1859 (Фабрични закони. Публикуват се по нареждане на Камарата на общините от 9 август 1859 г). — 205.

Factory reports, 1843 (Фабрични отчети за 1843 г.). — 311.

Factory reports, 1844 (Фабрични отчети за 1844 г.). — 311.

Irish poor law comission. 3. Report, 1838 (Ирландска комисия по закона за бедните. Трети отчет, 1838 г.). — 515.

The Master spinners and manufacturers' defence fund. Report of the committee appointed for the receipt and apportionment of this fund, to the central association of master spinners and manufacturers. Manchester, 1854 (Фонд за защита на господарите-предачи и фабрикантите. Отчет на комитета за получаване и разпределяне на този фонд, представен на централната асоциация на господарите-предачи и фабрикантите. Манчестър, 1854). — 334, 493.

Quarterly return of the marriages, births, and deaths, registered in England (1857, N 35). By authority of the registrar general (Тримесечен отчет за браковете, ражданията и умиранията, регистрирани в Англия (1857, № 35). Публикува се по нареждане на генералния регистратор.) — 204, 205, 443.

Reports of the inspectors of factories to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department (Отчети на фабричните инспектори до министъра на вътрешните работи на Нейно Величество).

— for the half year ending 31st October 1852. London, 1852 (за полугодието, изтекло на 31 октомври 1852 г. Лондон, 1852). — 435.

— for the half year ending 30th April 1855. London, 1855 (за полугодието, изтекло на 30 април 1855 г. Лондон, 1855). — 210.

— for the half year ending 31st October 1855. London, 1856 (за полугодието, изтекло на 31 октомври 1855 г. Лондон, 1856). — 207, 208, 209, 210, 331, 337, 437.

— for the half year ending 31st October 1856. London, 1857 (за полугодието, изтекло на 31 октомври 1856 г. Лондон, 1857). — 205, 207, 331—332, 333, 429, 432—437, 493.

— for the half year ending 31st October 1857. London, 1857 (за по-

лугодието, изтекло на 31 октомври 1857 г. Лондон, 1857). — 206, 437—439.
— for the half year ending 30th April 1858. London, 1858 (за полугодието, изтекло на 30 април 1858 г. Лондон, 1858). — 206, 207.
— for the half year ending 31st October 1858. London, 1858 (за полугодието, изтекло на 31 октомври 1858 г. Лондон, 1858). — 211, 330—331, 332, 439—441.
— for the half year ending 30th April 1859. London, 1859 (за полугодието, изтекло на 30 април 1859 г. Лондон, 1859). — 210, 211.
— for the half year ending 31st October 1859. London, 1860 (за полугодието, изтекло на 31 октомври 1859 г. Лондон, 1860). — 164—165, 211.
— fol the half year ending 30th April 1860. London, 1860 (за полугодието, изтекло на 30 април 1860 г. Лондон, 1860). — 210—211, 212, 329—330, 331, 441.
— for the half year ending 31st October 1860. London, 1860 (за полугодието, изтекло на 31 октомври 1860 г. Лондон, 1860). — 212—213.
— for the half year ending 31st October 1861. London, 1862 (за полугодието, изтекло на 31 октомври 1861 г. Лондон, 1862). — 215, 308—309, 441—443.

Statistical abstract for the United Kingdom in each of the last fifteen years, from 1846 to 1860. London, 1861 (Статистически справочник на Обединеното кралство за всяка година на последните петнадесет години от 1846 до 1860 г. Лондон, 1861). — 511.

Twenty-second annual report of the registrar-general of births, deaths, and marriages in England. London, 1861 (Двадесет и втори годишен отчет на генералния регистратор на ражданията, умиранията и браковете в Англия. Лондон, 1861). — 164, 165.

ПЕРИОДИЧНИ ИЗДАНИЯ

«Acta Eruditorum» («Научни трудове»), Лайпциг, 1690 г. — 411—412.

«Acta Lipsiensia» («Лайпцигски трудове») — вж. *«Acta Eruditorum»*

«The Athenaeum. Journal of Literature, Science, and the Fine Arts» («Атенеум. Списание за литература, наука и изкуство»), Лондон 19 февруари 1853 г. — 378.

«The Bengal Hurkaru. Bi-Monthly Overland Summary of News» («Бенгалски вестник. Двуседмичен преглед на новините по пътя от Англия до Индия»). Калкута, 22 юли 1861 г. — 336.

«The Bury Guardian» («Бърийски страж»), Бъри, 12 май 1860 г.— 506—507.

«The Daily News» («Всекидневни новини»), Лондон, 1862 г. — 462.

«The Daily Telegraph» («Всекидневен телеграф»), Лондон, 17 януари 1860 г. — 204.

«Deutsch-Französische Jahrbücher» («Немско-френски годишник»), Париж, 1844 г. — 24.

«The Economist» («Икономист»), Лондон.
— от 1848 г. — 515.
— от 30 август 1851 г. — 516.
— от 8 ноември 1851 г. — 515.

«The Journal of the Society of Arts» («Списание на Дружеството за изкуство и занаяти»), Лондон.
— том VII, 9 декември 1859 г. — 409, 410.
— том VIII, април 1860 г. — 336.

«The Manchester Guardian» («Манчестърски страж»). — 18 септември 1861 г. — 155, 156.

ПРОИЗВЕДЕНИЯ НА ХУДОЖЕСТВЕНАТА ЛИТЕРАТУРА

УКАЗАТЕЛ НА РУСКИТЕ ПРЕВОДИ НА ЦИТИРАНИТЕ КНИГИ*

Годскин, Т. Сочинения: I. Защита труда против притязаний капитала.
II. Популярная политическая экономия. М. 1938.

Дарвин, Ч. Происхождение видов путем естественного отбора. Под редакцией А. Д. Некрасова. М.—Л., 1939 (*Дарвин.* Сочинения, том 3).

Джонс, Р. Экономические сочинения. Перевод с английского. Соцэкгиз, Ленинградское отделение, 1937.

Петти, В. Экономические и статистические работы. Перевод под редакцией М. Смит. М., 1940.

Рикардо, Д. Начала политической экономии и налогового обложения. М., 1955 (*Рикардо, Д.* Сочинения. Перевод под редакцией М. Н. Смит. Том I).

Сисмонди, Ж. Симонд де. Новые начала политической экономии, или О богатстве в его отношении к народонаселению. Тома I—II. М., 1937.

Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. М., 1962.

Тюрго, А. Р. Избранные экономические произведения. М., 1961.

* Настоящият указател съдържа само онези руски преводи на цитираните от Маркс книги, за които в текста на тома в квадратни скоби са посочени страниците на руското издание.

СЪДЪРЖАНИЕ

Превел Карл Сабитаев
Редактор Райна Спирова
Художествен редактор Тотю Данов
Технически редактор Тодор Бъчваров
Коректор Нина Велчева
Корица Милка Пейкова

Дадена в произв. на 30. VI. 1981 г. Подп. за печат на 1. XII. 1981 г.
Формат 65x92/16. Печ. коли 38,50 Изд. коли 42,62
Усл. изд. коли 48,58. Изд. № 6721.
Цена 2,48 лв.

Код 22 9531172711/0008-1-82
Полиграфически комбинат «Димитър Благоев»